

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΞΕΝΩΝ ΓΛΩΣΣΩΝ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ & ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Η ΣΧΕΣΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΠΟΤΑΓΟΥ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΑΜΑΛΟΣ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΑΤΣΙΟΣ (ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ) ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΣΟΦΙΑ ΛΑΙΟΥ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΡΙΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

ΑΛΕΞΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2023

Ἡ σχέση γεωγραφίας καὶ πολιτισμοῦ στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Παναγιώτη Ποταγοῦ

Ἐξεταστικὴ ἐπιτροπή:

Σταῦρος Κάτσιος (ἐπιβλέπων), Καθηγητὴς

Σοφία Λαΐου, Ἀναπληρώτρια Καθηγήτρια

Ἀλέξης Παπαδόπουλος, Καθηγητὴς

Γρηγόριος Ψαλίδας, Καθηγητὴς

Ἀθανάσιος Εὐσταθίου, Καθηγητὴς

Βασίλειος Λέτσιος, Μόνιμος Ἐπίκουρος Καθηγητὴς

Σωτήριος Λίβας, Καθηγητὴς

Περιεχόμενα

Εὐχαριστίες σ. 7

Εἰσαγωγὴ σ. 8

Α' μέρος

Ἡ βιογραφία τοῦ Π.Π. μέσα ἀπὸ ἄμεσες καὶ ἔμμεσες πληροφορίες

- **ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Τὰ χρόνια τοῦ βίου μέχρι τὸ ξεκίνημα τῶν περιηγήσεων** σ. 23
- **ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Περιήγηση μέχρι τὴν ἄφιξη στὴ Θεσσαλονίκη**
- Περιήγηση μέχρι Χεράτ τοῦ Ἀφγανιστὰν σ. 26
- Περιήγηση ἀπὸ Χεράτ μέχρι Καμποὺλ τοῦ Ἀφγανιστὰν σ. 29
- Περιήγησις ἀπὸ Καμποὺλ τοῦ Ἀφγανιστὰν μέχρι Φεϋζαμπάντ τοῦ Μπανταχσάν σ. 33
- Περιήγηση ἀπὸ Φεϋζαμπὰντ τοῦ Μπανταχσάν μέχρι Κασγκὰρ σ. 36
- Περιήγησις ἀπὸ Γιαγκισὰρ τοῦ Κασγκὰρ μέχρι Χαμία σ. 40
- Περιήγηση ἀπὸ Χαμία μέχρι Οὐλιαστάι τῆς Μογγολίας καὶ ἐπανάκαμψη σ. 43
- Περιήγηση ἀπὸ Χαμία μέχρι Κουλτζιὰ σ. 44
- Περιήγηση ἀπὸ Κουλτζιὰ μέχρι Ὀδησσὸ σ. 46
- Περιήγηση ἀπὸ Ὀδησσὸ μέχρι Θεσσαλονίκη σ. 48
- Στὴ Θεσσαλονίκη σ. 49

- **ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Περιήγηση μέχρι τὴν ἄφιξη στὸ Κάϊρο**
- Περιήγηση ἀπὸ Θεσσαλονίκη μέχρι Σουέζ σ. 56

- Περιήγηση ἀπὸ Σουὲζ μέχρι Πεσαβὰρ σ. 57
- Περιήγηση ἀπὸ Πεσαβὰρ μέχρι Μπαντάρ Αμπάς σ. 58
- Περιήγηση ἀπὸ Μπαντάρ Αμπάς μέχρι Καμποὺλ σ. 59
- Περιήγηση ἀπὸ Καμποὺλ μέχρι Κάιρο σ. 60

- **ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Περιήγηση στὴν Ἀφρικὴ καὶ ἐπιστροφὴ στὴν Ἀθήνα**

- Περιήγηση ἀπὸ Κάϊρο μέχρι Χοφρὰτ ἐν Νάχας σ. 62
- Περιήγηση ἀπὸ Χοφρὰτ ἐν Νάχας μέχρι τὰ ὄρη τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου Α' σ. 64
- Περιήγηση ἀπὸ τὰ ὄρη τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου Α΄μέχρι Σιαμπὶ σ. 65
- Περιήγηση ἀπὸ Σιαμπὶ μέχρι Κάϊρο σ. 66
- Περιήγηση ἀπὸ Κάϊρο μέχρι τὴν ἐπανάκαμψη στὴν Ἀθήνα σ. 67

- **ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Ἐρχομὸς καὶ περιήγηση στὴν Ἑλλάδα**

- Ἡ ἔκδοση τῶν Περιηγήσεων καὶ ὁ πολιτικὸς ἀντίκτυπος της σ. 72
- Ἡ σύγκρουση μὲ τοὺς δημοσιογραφικοὺς καὶ καλλιτεχνικοὺς κύκλους σ. 85
- Ἡ ἔκδοση τῶν *Voyages* καὶ ἡ περιήγηση στὶς «Πελασγικὲς χῶρες» μέχρι τὴν παραμονὴ στὴν Κέρκυρα σ. 92
- Ἡ ζωὴ στὴν Κέρκυρα σ.103
- Ὁ Β' τόμος τῶν *Περιηγήσεων* σ. 108
- Ἡ μεθοδολογία τοῦ Π.Π. Ἡ πραγματικότητα ἢ μὴ τῶν ταξιδιῶν σ. 109

- **ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: Ἡ μεταθανάτια πρόσληψη τοῦ Π.Π.**
- Οἱ *Περιπέτειες* τοῦ Π.Π. καὶ οἱ ἀντιδράσεις τοῦ Τύπου σ. 115

- Ἡ παρουσία τοῦ Π.Π. στὰ γράμματα μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ 1950 σ. 154
- Ἡ λογοτεχνικότητα τοῦ Π.Π. σ. 159

Β' μέρος

Ἡ ἑρμηνεία τοῦ ποτάγειου corpus

- **ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Ἡ γεωγραφικὴ ματιὰ τοῦ Π.Π.**
- Ἡ πρόσληψη τῶν Ἀλβανῶν/Πελασγῶν σ. 166
- Οἱ πρῶτες ἀναφορὲς γιὰ Πελασγοὺς στὶς *Περιηγήσεις* σ. 171
- Αὐτοψία στὶς «Πελασγικὲς χῶρες» σ. 176
- Ἡ ποτάγεια ἐκδοχὴ τῆς Μεγάλης Ἰδέας σ. 180
- Προσωπικὰ κατασκευάσματα σ. 189
- Ἡ σύνδεση μὲ τὸν Ἑλληνικὸ ἐθνικισμὸ σ. 192

- **ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Οἱ ἰδέες τοῦ Π.Π. γιὰ τὸν πολιτισμὸ**
- Ὁ δρόμος τοῦ Μεταξιοῦ καὶ ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἀποικιοκρατίας σ. 194
- Ἡ ἀποικιοκρατία τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ Διαμάχη γιὰ τὴν Ἀφρικὴ καὶ τὸ Μεγάλο Παιχνίδι σ. 196
- Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐπιστημονικοῦ κλάδου τῆς Γεωγραφίας τὸν 19ο αἰῶνα σ. 205
- Ὁ ρόλος τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος στὸν ἀνθρώπινο πολιτισμό καὶ στὴ ζωὴ του Π.Π. σ. 206
- Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἑνιαῖο ἀνθρώπινο πολιτισμὸ σ. 215
- Ἡ κριτικὴ τοῦ Π.Π. στὴν ἀποικιοκρατία καὶ οἱ προτάσεις ἀνάπτυξης τῶν τοπικῶν πληθυσμῶν σ. 221

Συμπεράσματα σ. 234

- Παράρτημα σ. 236
- Πηγές - Βιβλιογραφία σ. 339

Εὐχαριστίες

Ὁ γράφων νιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ εὐχαριστήσει τόσο τὰ μέλη τῆς Τριμελοῦς ὅσο καὶ τὰ μέλη της Ἑπταμελοῦς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἀμέριστη συμπαράσταση μέσω συνεχὴς καθοδήγησης καὶ παρατηρήσεων. Εἰδικότερα εὐχαριστεῖ τὸν ἐπιβλέποντα Καθηγητὴ Σταῦρο Κάτσιο ποὺ πρόθυμα καὶ μὲ ἐνθουσιασμὸ ἐνέταξε τὴ μελέτη τοῦ Παναγιώτη Ποταγοῦ στὶς δράσεις τοῦ Ἐργαστηρίου Γεωπολιτισμικῶν Ἀναλύσεων (GEOLAB).

Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὸ Ἑλληνικὸ Ἵδρυμα Ἔρευνας καὶ Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ) ποὺ στὸ πλαίσιο τῆς Δράσης «1η Προκήρυξη ΕΛΙΔΕΚ για Υποψήφιους Διδάκτορες» ἐνίσχυσε τὸ γράφοντα μὲ χρηματικὴ ὑποτροφία γιὰ τὸ διάστημα 2/8/2017 - 29/2/2020 (συνολικὰ 31 μῆνες).

Εἰσαγωγὴ

Ἡ ἀναγκαιότητα καὶ ἡ μεθοδολογία τῆς ἔρευνας

Ὅποιος ἔχει καταπιαστεῖ, ἔστω μέσω ἁπλῆς ἐπισκόπησης τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, μὲ τὸν Παναγιώτη Ποταγό, δὲν θὰ ἔχει ἀργήσει νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Π.Π ἀνθίσταται στὴν ἔρευνα. Αὐτὴ εἶναι μία ἐπισήμανση ποὺ δύναται νὰ ἀποτυπώσει γενικότερα τὴν ἔλλειψη συστηματικῆς ἐπιστημονικῆς ἐνασχόλησης μὲ τὰ ἑλληνικὰ περιηγητικὰ κείμενα καὶ τὴ συναφῆ ταξιδιωτικὴ λογοτεχνία.[1] Ἡ περίπτωση τοῦ Π.Π. εἶναι πιθανότατα ἡ χαρακτηριστικότερη. Δύο ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές, στὴ γενέτειρά του Βυτίνα Ἀρκαδίας καὶ στὴν τελευταῖα του κατοικία στὶς Νυμφὲς Κέρκυρας, παρέχουν γιὰ δεκαετίες ἄκρως λανθασμένες πληροφορίες γιὰ τὴ διαδρομὴ τῶν περιηγήσεων καὶ τὴν ἡμερομηνία θανάτου.[2] Δὲν εἶναι ὅτι ἀπουσιάζουν οἱ σημαντικὲς συνεισφορές[3], ἐπιστημονικές, μὲ τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἢ μὴ ἔννοια, ἑλληνόφωνες ἢ ξενόγλωσσες μελέτες ποὺ φωτίζουν διαφορετικὲς πτυχὲς τοῦ βίου καὶ τῆς δράσης του καὶ ὠθοῦν τὴν ἔρευνα· τὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐπικοινωνία με τὶς ἀκαδημαϊκὲς ἢ ἄλλες δημόσιες ἀρχὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου μέχρι καὶ σήμερα -184 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννηση του καὶ 120 ἀπὸ τὸ θάνατο του- ἀπουσιάζουν μία σειρὰ ἀπαντήσεις, τμηματικὰ ἢ ὁλοκληρωμένα, γιὰ κεντρικὰ ἐρωτήματα: Πραγματοποιήθηκαν στὸ

1 Ἐλένη, Ἀγγελομάτη, «Ἑλληνικὰ περιηγητικὰ κείμενα (16ος-19ος αἰ.)», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. 6, Ἀθήνα 2000, σ. 156.155-180. Τὰ τελευταῖα χρόνια, λόγω καὶ τῶν δύο ἐθνικῶν ἐπετείων τοῦ 1821 καὶ τοῦ 1922, ἡ ἔκδοση Ἑλλήνων ἢ μὴ περιηγητῶν καὶ ταξιδιωτῶν ἔχει αὐξηθεῖ, εἰδικότερα γιὰ τὸν 19ο αἰῶνα, καθὼς καὶ ἡ ἐρευνητικὴ ἀνάλυση τῆς σχετικῆς φιλολογίας. Ἐνδεικτικὰ καὶ μόνο, λόγω τοῦ πλήθους, ἀναφέρω μελέτες ποὺ ξεχώρισαν γιὰ τὴν πρωτοτυπία καὶ ἐπιστημονικὴ ἀρτιότητα: Βασίλης Λέτσιος – Μαρία Μαρτζούκου, *Ἕνα καράβι ἀχνοφαίνεται στὸν ὁρίζοντα: Ὁ Φινλανδὸς περιηγητὴς Ὄσκαρ Ἔμιλ Τουντέερ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ Χισαρλίκ (1881-1882)*, Ἀσίνη, Ἀθήνα 2017 · Ἴλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister (ἐπ.), *Ταξίδι, γραφή, ἀναπαράσταση: μελέτες γιὰ τὴν ταξιδιωτικὴ γραμματεία τοῦ 18ου αἰῶνα*, Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτη, Ἡράκλειο 2015.

2 Πρόκειται γιὰ μία ἐκ τῶν δύο ἀποτυπώσεων τῆς περιήγησης του, σὲ Ἀσία καὶ Ἀφρικὴ, δίπλα στὴν προτομή του στὴ Βυτίνα. Αὐτὴ τῆς Ἀσίας, τοποθετημένη τὸ 1986, εἶναι λανθασμένη. Ἀντίστοιχα, λανθασμένη εἶναι ἡ ἡμερομηνία θανάτου τόσο στὸ μνῆμα του (19/02/1903), ὅσο καὶ στὴ πρόσφατη σήμανση ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι ποὺ διέμενε στὶς Νυμφές (13/02/1903). Γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τοποθέτηση τοῦ μνημείου στὴ Βυτίνα, βλ. *Κυριακόπουλος*, σ. 123. Γιὰ τὴν ἡμερομηνία θανάτου βλ. 115 κ. ἑξ.

3 Στὸ κεφάλαιο ποὺ μελετᾶ τὴν πρόσληψη τοῦ Π.Π στὸν 20ο καὶ 21ο αἰῶνα θὰ παρουσιαστοῦν ἐξυπηρετῶντας, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς βιβλιογραφικῆς ἐπισκόπησης.

σύνολό τους οἱ περιγραφόμενες περιηγήσεις; Γιὰ ποιὸ λόγο ἐπιλέχθηκε ἡ Κέρκυρα ὡς ὁ τόπος τῆς ἀπόσυρσής του καὶ τὶ σημαίνει γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου του; Ποία ἦταν ἡ καταγεγραμμένη ἐκτίμηση τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς του; Προκύπτει μία συνολικὴ κοσμοθεωρία ἀπὸ τὸ ἐκδοθὲν καὶ ἀνέκδοτο ἔργο του; Πῶς ἀντιμετώπιζε, ἐν μέσω ἀποικιοκρατικῆς ἀτμόσφαιρας, τοὺς ἰθαγενεῖς;

Ἡ παροῦσα διατριβὴ ἀποτελεῖ προσπάθεια νὰ ἀπαντηθοῦν τὰ παραπάνω ἐρωτήματα. Ἀρχικὰ συγκεντρώθηκε τὸ σύνολο τοῦ ἐκδοθέντος καὶ ἀνέκδοτου ἔργου του Π.Π, σὲ Ἑλλάδα καὶ ἐξωτερικό, καὶ προσεγγίστηκε φιλολογικο-ἱστορικά· αὐτὸ σημαίνει ἐπιπλέον ὅτι μεταγράφηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δεύτερου. Ἀναζητήθηκε, ἐπίσης, ἡ ἀλληλογραφία του καὶ ἦρθαν στὸ φῶς ὅσες ἐπιστολὲς λάνθαναν τῆς ἔρευνας.[4] Ἡ ψηφιοποίηση τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν, ἑλληνικοῦ καὶ ξένου τύπου, εἶναι ἕνα μοναδικό, ἄν καὶ ἀπίστευτα χρονοβόρο ἐργαλεῖο σὲ περιπτώσεις ποὺ ἡ ἀναζήτηση γίνεται «στὰ τυφλά», ὅπως ἐν προκειμένω ἐδῶ, ποὺ ἀξιοποιήθηκε πλήρως καὶ ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια ἄγνωστες πτυχὲς τῆς πρόσληψής του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀντίστοιχα ἄγνωστο καὶ πολύτιμο ὑλικό, ὅπως θὰ φανεῖ μὲ σαφήνεια στὴ συνέχεια, ἐντοπίστηκε στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ ΕΚΠΑ μέσω τοῦ ἔργου τῆς ψηφιοποίησης «Πέργαμος».[5]

Ἡ χρήση στὸν τίτλο τῆς διατριβῆς δύο ἀναλυτικῶν κατηγοριῶν, ὅπως ἡ γεωγραφία[6] καὶ ὁ πολιτισμός[7], καὶ ἡ συσχέτιση αὐτῶν τῶν δύο «στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο του», ὡς ὁριοθέτηση τοῦ σκοποῦ της, ἀποτυπώνει τὴν προσπάθεια

4 Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω γιὰ τὴ βοήθεια ἐντοπισμοῦ αὐτῶν, ἐν μέσω τοῦ πρώτου κύματος τῆς πρόσφατης πανδημίας (2019-2020), τὸν Ἐπίκουρο Καθηγητὴ τοῦ τμήματος Τεχνῶν Ἤχου καὶ Εἰκόνας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου, Μιχάλη Παναγόπουλο καὶ τὴν διευθύντρια τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης Βυτίνας Μαγδαληνῆ Λιαροπούλου.

5 Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὰ μέλη τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ἀρχείου, Μιχάλη Χαχλάκη καὶ Χριστίνα Μπάκουλα, γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν αἰτημάτων μου. Γιὰ τὸ ἔργο τῆς ψηφιακῆς βιβλιοθήκης καὶ τὸ ἔργο «Πέργαμος», βλ. τὸν δικτυακό τόπο: https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/el/about.html (1/11/2021)

6 Ὁ ὅρος χρησιμοποιήθηκε μὲ τὴν εὐρύτερή του ἔννοια ὡς: «ἀλληλεπίδραση τῆς φύσης καὶ τοῦ ἀνθρώπου». βλ. Λίλα Λεοντίδου, *Ἀγεωγράφητος χώρα: Ἑλληνικὰ εἴδωλα στοὺς ἐπιστημολογικοὺς ἀναστοχασμοὺς τῆς εὐρωπαϊκῆς γεωγραφίας,* Προπομπός, Ἀθήνα 2015[8], σ.19.

7 Ὡς πολιτισμὸ νοεῖται «τὸ σύνολο τῶν ὑλικῶν, πνευματικῶν, τεχνικῶν ἐπιτευγμάτων καὶ ἐπιδόσεων, ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν *δημιουργικῶν* δυνάμεων καὶ τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ ποὺ ἐκφράζεται ἱστορικὰ στοὺς τύπους καὶ στὶς μορφὲς ὀργάνωσης καὶ δράσης τῆς κοινωνίας καθῶς καὶ στὴ δημιουργία (ὑλικῶν καὶ πνευματικῶν) ἀξιῶν», βλ. *Λεξικὸ τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς Γλῶσσας*, Διαθέσιμο στὸν δικτυακὸ τόπο: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%*CF*%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82&dq (1/11/2021).

συγκρότησης συμπεράσματος γιὰ τὴν κοσμοθέαση τοῦ Π.Π. Δηλαδή, τῆς ἀνίχνευσης τοῦ τὶ μένει νὰ προκύψει/ἀπομείνει μὲ σαφήνεια καὶ ἐγκυρότητα, ὅταν κατασταλάξει ὁ περιγραφικὸς ὀρυμαγδὸς τῶν κειμένων του· αὐτὸ το χαρακτηριστικὸ τῆς γραφῆς του δηλαδή, ἡ συνεχὴς παράθεση γεωγραφικῶν σημείων καὶ ἀρχαίων συγγραφέων μὲ χρήση ἰδιόμορφα ἀρχαιοπρεποῦς γλώσσας, ποὺ ἀπωθοῦσε καὶ συνεχίζει νὰ ἀπωθεῖ τὸν μὴ εἰδικὸ, καὶ ὄχι μόνο, ἀναγνώστη. Ἡ παροῦσα διατριβὴ χωρίστηκε σὲ δύο μέρη. Τὸ Α' μέρος ἀσχολεῖται μὲ γεγονοτολογικὰ δεδομένα τῆς βιογραφία του Π.Π. Παρακολουθεῖ τὸ βίο του καὶ, καταγράφοντας κάθε διαθέσιμη πληροφορία γιὰ αὐτὸν, παρουσιάζει μία σύνθεση του, ποὺ ἐνῶ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι πλήρης , προσδοκᾶ νὰ εἶναι ἔγκυρη. Στὴ συνέχεια γίνεται περιγραφὴ τῶν ἔργων του, τόσο ὡς διηγήσεις ποὺ χρήζουν ἀποσαφήνισης, ὅσο καὶ ὡς προϊόντα τοῦ ἱστορικοπολιτικοῦ πλαισίου τῆς ἐποχῆς του, προσπαθῶντας νὰ διευκρινίσει ζητήματα ὅπως ἡ πραγματικότητα ἢ μὴ τῶν περιηγήσεων, ἡ πρόσληψη του σὲ Ἑλλάδα καὶ ἐξωτερικὸ καὶ ἡ ὕπαρξη «χαμένου ἔργου». Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς προηγηθεῖσες συνόψεις, δὲν ἀρκεῖται στὴν περιληπτικὴ ἀναδιήγηση τῆς διαδρομῆς, ἀλλὰ ἐπιχειρεῖ νὰ καταλήξει στὴν μέγιστα δυνατὴ ἔγκυρη σύνοψή της.[8] Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἀξιοποιεῖται κάθε στοιχεῖο ποὺ τὴν ἐπιβεβαιώνει καὶ ὅτι παρατίθενται, μετὰ ἀπὸ διασταύρωση, ἀξιοποιήσιμα γιὰ τὴ σημερινὴ ἔρευνα τοπωνύμια της διαδρομῆς αὐτῆς.[9] Ἡ παροῦσα σύνοψη ἀκολουθεῖ τὴ σειρὰ τῶν περιγραφόμενης ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Π.Π., διαδρομῆς. Ἀπὸ τὴν μία πλευρὰ ὁ Π.Π. κινεῖται στὴν Ἑλλάδα τῶν χρόνων τοῦ Χαριλάου Τρικούπη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἀποικιοκρατίας σὲ Ἀσία καὶ

[8] Τόσο ὁ ἀνώνυμος στὸ *Ἡμερολόγιο Σκόκου*, ὅσο καὶ ὁ Μεθόδιος καὶ ὁ Φ. Κόντογλου, ἁπλῶς μετέφεραν τὶς ὀνομασίες τοῦ Π.Π. μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραμένει ἀδύνατη ἡ εὕρεση σὲ ἕναν σύγχρονο χάρτη τῶν περισσότερων. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι τόσο στὶς *Περιηγήσεις*, ὅσο καὶ στὰ *Voyages* διατηρεῖται ἡ προσωπικὴ ὀρθογραφία, στὸ πρωτότυπο καὶ στὴ μετάφραση, ποὺ χρήζει ἐπίπονης ἐπεξεργασίας γιὰ νὰ ταυτιστεῖ μὲ ἀναγνωρίσιμα γεωγραφικὰ σημεῖα. Αὐτὴ ἡ πρακτικὴ συνεχίστηκε καὶ στὶς μεταγενέστερες ἐκλαϊκευτικὲς προσεγγίσεις τοῦ Π.Π.

[9] Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ αὐτὸ τὸ ἄνωθεν πρόβλημα, τὸ κείμενο τῆς περιήγησης ἀντιπαραβλήθηκε τόσο μὲ τοὺς δύσχρηστους χάρτες τῶν *Περιηγήσεων* καὶ τῶν *Voyages,* ὅσο καὶ μὲ τοὺς ἐγκυρότερους χάρτες τῆς ἐποχῆς του, βλ. *The Citizen's Atlas of the World: Containing 156 Pages of Maps and Plans, With an Index, a Gazetteer, and Geographical Statistics*, J. G. Bartholomew (ed,), John Bartholomew & Co., Ἐδιμβοῦργο, 1912 Ταυτόχρονα ἀξιοποιήθηκαν πλήρως τὰ ἐπικαιροποιημένα ἐπιστημονικὰ φιλολογικὰ καὶ γεωγραφικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ μὲ ἄξονα τὸ ἔργο τοῦ Johan Gustav Droysen, *Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*, τ. Ι, ΙΙ, μετάφραση, εἰσαγωγή, σχόλια: Ρένος Ἀποστολίδης, Ἥρκος Ἀποστολίδης, Στάντης Ἀποστολίδης, Alpha Τράπεζα, Ἀθήνα 2015[5].

Ἀφρική, ποὺ ὀνομάστηκε ἐντέλει ἰμπεριαλισμός. Τόσο εὑρισκόμενος στὸ ἕνα περιβάλλον, ὅσο καὶ στὸ δεύτερο, οἱ κρίσεις τοῦ Π.Π, φωτίζουν μοναδικὰ πτυχές τους. Τὸ κεφάλαιο κλείνει μὲ τὴν ἀνίχνευση τῆς μεταθανάτιας κληρονομιᾶς τοῦ Π.Π. καὶ μὲ τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἀποτυπώματος τοῦ ἔργο του.

Τὸ Β' μέρος ποὺ ἀκολουθεῖ ἐπιχειρεῖ νὰ ἑρμηνεύσει τὸ ποτάγειο corpus. Αὐτὸ ἐπιχειρεῖται μέσω τῆς ἀνάπτυξης δύο κεφαλαίων, ποὺ ἀλληλοκαλύπτονται καὶ ἀλληλοφωτίζονται. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴ σημασία τῶν Πελασγῶν/Ἀλβανῶν - καὶ κατ ἐπέκταση ὅλης τῆς ἀρχαιότητας, στὸ ἔργο του. Τὸ πῶς δηλαδὴ αὐτὸ τὸ σχῆμα ποὺ ἑνώνει χιλιετίες ἱστορίας φωτίζει καὶ ὑπογραμμίζει τὶς προτάσεις ἀνόρθωσης τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου, ὅπως καὶ τὸ ρόλο τῆς θρησκείας καὶ τῆς παιδείας σὲ αὐτές, στὸν ἑνιαῖο βαλκανικὸ χῶρο τοῦ ὕστερου 19ου αἰῶνα. Ἐπίσης παρουσιάζονται τὰ προσωπικὰ του μυθολογικὰ κατασκευάσματα καὶ φωτίζεται ἡ διαδικασίας γέννησής τους. Τὸ δεύτερο ἀφορᾶ τὴν κριτικὴ του ἀπέναντι στὴν ἀποικιοκρατία καὶ τὶς μεθόδους της, στὶς προτάσεις βελτίωσης τῆς ζωῆς τῶν ἰθαγενῶν τῆς Ἀφρικῆς, παράλληλα μὲ τὴν προσωπικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν πολιτισμό καὶ ποιὰ χαρακτηριστικά του προκρίνει ὁ ἴδιος. Ὁ ἰδιαίτερος περιβαλλοντικὸς ντετερμινισμὸς τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ συναντᾶ τὴν προσωπικὴ ἀλληλοενσωμάτωση χώρου καὶ τόπου. Ἔτσι, ἀποκρυσταλλώνονται οἱ νόμοι ποὺ ρυθμίζουν τὴν κοινὴ ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη καὶ εὐημερία σὲ ἀντιστοίχιση μὲ τοὺς φυσικούς. Τὸ φυσικὸ περιβάλλον διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο του Π.Π. καθορίζοντας ὄχι μόνο τὴν προσωπικὴ ὀπτική του ἀλλὰ ἐντέλει τὸ βίο του. Γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ συμπερασμάτων ἀκολουθήθηκε ἡ μεθοδολογία τῆς ποιοτικῆς μεθόδου. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκε ἡ ἀνάλυση περιεχομένου. Εἰδικότερα σὲ περιπτώσεις ὑλικῶν ἀντικειμένων (χάρτες, φωτογραφίες, ἔργα τέχνης, ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα) ἔγινε προσπάθεια νὰ προκύψουν οἱ λόγοι ἐπιλογῆς, συγκέντρωσης καὶ ἀποστολῆς τῶν συγκεκριμένων στοιχείων ὑλικοῦ πολιτισμοῦ. Στὸ σύνολο τῆς διατριβῆς βέβαια ἐφαρμόζεται ἡ ἀφηγηματικὴ ἀνάλυση ἡ ἀνάλυση λόγου τόσο στὸ ποτάγειο corpus ὅσο καὶ σχετιζόμενα κείμενα.

Στὸ τέλος τῆς παρούσας διατριβῆς τοποθετήθηκε *Παράρτημα*: πρόκειται γιὰ κυρίως αὐτοτελή, καὶ μέχρι σήμερα ἀνέκδοτα, κείμενα (ἐπιστολές, ἀποσπάσματα ἔργων κ.α.) τοῦ Π.Π. ἢ ἄμεσα σχετιζόμενα μὲ αὐτὸν, τὰ ὁποία σχολιάζονται στὸ κύριο σῶμα της μελέτης.[10]

Οἱ πρῶτες βιογραφήσεις οἱ πρῶτες ἐπιστημονικὲς μελέτες

Ὡς βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση καὶ ψηλάφηση τῆς πορείας μελέτης τοῦ Π.Π. παρουσιάζονται οἱ σπουδαιότερες ἀναφορὲς/μελέτες στὴν Ἑλλάδα καὶ κρίνεται ἡ σχετικὴ παραγωγὴ τῆς δευτερεύουσας βιβλιογραφίας. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Φώτης Κόντογλου ὄχι ἁπλῶς διασώζει -ἐνῶ γιὰ δεκαετίες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Π.Π. τὸ 1903 ἀπουσιάζει κάθε εἴδους πληροφορία ἢ ἀναφορὰ σὲ αὐτόν- ἀλλὰ διαμορφώνει καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν μεταπολεμικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν Π.Π. Τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀγάπη του Κόντογλου γιὰ τὰ ταξίδια καὶ τὶς περιηγήσεις τῶν ἀτρόμητων τυχοδιωκτῶν, τὰ μακρινὰ ἐξωτικὰ τοπία καὶ τοὺς κατοίκους αὐτῶν ἀποτυπώνεται σὲ ὅλη τὴ καλλιτεχνικὴ του δημιουργία.[11] Τὸ 1942 ἐξέδωσε μέσα στὶς ἐξαιρετικὰ δύσκολες συνθῆκες της Κατοχῆς, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀναγκάστηκε νὰ πουλήσει τὸ σπίτι του καὶ νὰ ζήσει σὲ γκαρὰζ αὐτοκινήτων[12], τὸ ἔργο του «Φημισμένοι ἄντρες καὶ λησμονημένοι».[13] Πρόκειται γιὰ μία μυθιστορηματικὴ ἐξιστόρηση τῶν βιογραφιῶν ἑτερόκλητων προσωπικοτήτων, ὅπως ὁ Πύρρος, Λέων ὁ Σγουρός, Πιζάρο, Βλὰντ Τέπες κ.α. Κοινὸ στοιχεῖο ὅλων αὐτῶν εἶναι ὅτι: «Ἂν βγάλεις κατὰ μέρος τὰ γεννημένα τέρατα, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἤτανε πλάσματα κατατρεγμένα καὶ βασανισμένα, ποὺ κάνανε ὅ,τι κάνανε γιὰ νὰ

[10] Τόσο στὰ παραθέματα μέσα ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία ὅσο καὶ στὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἐκδοθὲν ἢ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Π.Π. διατηρήθηκε ἡ πρωτότυπη ὀρθογραφία καὶ στίξη.

[11] Ἡ βιβλιογραφία εἶναι ὀγκώδης καὶ συνεχῶς αὐξάνεται λόγῳ τῆς πρόσφατης ἐπανέκδοσης τῶν ἔργων του. Ἐνδεικτικά, βλ. Π.Β Πάσχου, *Κόντογλου: Εἰσαγωγὴ στὴ Λογοτεχνία του μ' ἕνα Ἐπίμετρο-ἀνθολόγιο κειμένων του*, Ἐκδόσεις Ἁρμός, Ἀθήνα 1991.

[12] Νίκος Ζίας, *Φώτης Κόντογλου ζωγράφος*, Alpha Bank 2015, σ. 104.

[13] Φώτης Κόντογλου, *Φημισμένοι ἄντρες καὶ λησμονημένοι*, Ἀετὸς Α. Ε. Ἀθήναι 1942

πολεμήσουνε τὴν ἀδικία, κατὰ τὴ δική τους τὴν ἰδέα».[14] Στὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν Π.Π. περιγράφει ὅτι γνώριζε ἤδη τὸ ἔργο του καὶ ἐν μέρει τὸ βίο του προτοῦ μεταβεῖ στὴν Κέρκυρα τὸ 1934. Ἐκεῖ μετέβη γιὰ νὰ ἐργαστεῖ στὸ ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο της, ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ ἐφόρου της Ἰωάννη Παπαδημητρίου.[15] Παρέμεινε μέχρι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἴδιου ἔτους.[16] Σὲ δημοσίευμα τῆς ἐποχῆς[17] δίνονται ἀκριβεῖς πληροφορίες τῆς ἐργασίας: τοῦ ἀνατέθηκε ἡ ταξινόμηση τῆς Πινακοθήκης μὲ σκοπὸ τὴν προστασία τῶν βυζαντινῶν ἔργων. Μάλιστα ἐκεῖ ἐξέδωσε τὸ ἔργο του «Ἀστρολάβος», ὁλοκληρωμένο τὸ προηγούμενο ἔτος στὸ Προκόπι τῆς Εὔβοιας.[18] Ὁ Φ. Κόντογλου περιγράφει ὅτι κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Κέρκυρα τὸν πλησίασε «ἕνας δάσκαλος ἀπὸ τὶς Νυφές, π' ἀγαποῦσε τὰ γράμματα καὶ διάβαζε τὰ βιβλία» του γιὰ νὰ τὸν πληροφορήσει «πῶς ὁ Ποταγὸς εἶχε ζήσει στὸ χωριό του τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ πὼς ἐκεῖ πέρα πέθανε».[19] Πληροφορεῖται ἐπίσης ὅτι «στὰ στερνά του φοροῦσε μιὰν ἀράπικη κελεμπία, ἴσως γιατὶ ὑπόφερνε ἀπὸ κατέβασμα, ποὺ τὄπαθε στὴν Ἀφρική, κι' ἤθελε νὰ τὸ κρύψει» καὶ ὅτι προσφέροντας ἀφιλοκερδῶς ἰατρικὲς ὑπηρεσίες δὲν ἄλλαξε τόπο διαμονῆς μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.[20] Προσπαθεῖ νὰ ἐντοπίσει χειρόγραφα του στὶς Νυμφὲς ἀλλὰ καταφέρνει ἁπλῶς νὰ ἀντιγράψει μία φωτογραφία του καθώς: «σὰ μάθανε οἱ συγγενεῖς του ἀπὸ τὴ Βυτίνα πὼς πέθανε, πήγανε στὶς Νυμφὲς γιὰ νὰ τὸν κληρονομήσουνε, καὶ μὴ βρίσκοντας τὰ πετράδια καὶ τὰ πλούτη, ποὺ νομίζανε πὼς εἶχε κρυμμένα, ξεσκίσανε ἀπὸ τὴ μανία τους ὅ,τι χαρτιὰ πέσανε στὰ χέρια τους».[21] Ἡ ἀναφορὰ του κλείνει ἐν εἴδει ἐπικήδειου μέσα σὲ ἔντονο ρομαντικὸ κλίμα.[22] Ὁ Κόντογλου ἐπανῆλθε στὸν Π.Π. Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ

14 *Κόντογλου, Φημισμένοι ἄντρες καὶ λησμονημένοι*, σ. 5.
15 Νίκος Ζίας, ὅ.π., σ. 19.
16 *Κέρκυρα*, 26/4/1935, ἀρ. 407.
17 Ἡ Πινακοθήκη τοῦ Μουσείου Κέρκυρας, Κέρκυρα, 406 13/4/1935. Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἄρθρου ὁ ἔφορος ἐπαινεῖ τὸ ἔργο τοῦ Κόντογλου ἐνῶ στὸ δεύτερο ὁ τελευταῖος περιγράφει τὶς διαδικασίες συλλογῆς τῶν βυζαντινῶν ἔργων καὶ προτείνει τρόπους προστασίας καὶ ἐμπλουτισμοῦ της.
18 Νίκος Ζίας, ὅ.π., σ. 19.
19 *Κόντογλου, Φημισμένοι ἄντρες καὶ λησμονημένοι* σ. 127.
20 Ὁμοίως.
21 Ὁμοίως.
22 «Τὸ κιβούρι του εἶνε φτωχὸ καὶ ξεχασμένο, λὲς ξεπίτηδες τὸ διάλεξε ἀπάνω στὴν Κέρκυρα, ἀνάμεσα στὴν Εὐρώπη, στὴν Ἀσία καὶ στὴν Ἀφρικὴ ποὺ στριφογύρναγε σ' ὅλη τὴ ζωή του. Ἐκεῖ ξαπόστασε τὸ γέρικο κορμί του, ποὺ τὸ παίδεψε σὰν ἀσκητής, ὄχι ἀνεβασμένος ἀπάνω σὲ καμμιὰ κολόνα ἢ σὲ κανένα σπήλαιο κλεισμένος, ἀλλὰ περπατώντας μῆνες καὶ χρόνια γιὰ νᾶβρει κεῖνον τὸν ξεχασμένο Λίθινον Πύργο τοῦ Πτολεμαίου, μέσα στὰ

1950 θὰ δημοσιεύσει δύο ἄρθρα στὴν ἐφημερίδα *Ἐλευθερία* μὲ τὴν ὁποῖα συνεργαζόταν. Τὸ πρῶτο ἀποτελεῖ στὴν οὐσία μία σύνοψη τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὸν Π.Π. στὸ *Φημισμένοι Ἄντρες καὶ Λησμονημένοι*[23]. Τὸ δεύτερο ἐντάσσεται σὲ μία σειρὰ πέντε ἄρθρων ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο «Ἡ βαθειὰ Ἀσία» ὅπου συνοπτικὰ ἀναφέρεται τὸ πέρασμα τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὸ Ἀφγανιστάν.[24] Ὁ Σπύρος Μελὰς θὰ δημοσιεύσει στὴν ἴδια ἐφημερίδα ἕνα ἄρθρο ποὺ κινεῖται σὲ παρόμοια κατεύθυνση. Ἔχει ὡς ἀφορμὴ τὴν κυκλοφορία τοῦ βιβλίου, ὑπὸ τὸν τίτλο Ντορόμπο, τοῦ «Ἀντώνη Ι. Καλαιτζάκη, ἐξερευνητοῦ-ἀφρικανολόγου, γενικοῦ γραμματέως τοῦ Ἰνστιτοῦτου ἀφρικανικῶν μελετῶν».[25] Πρόκειται γιὰ μία σύνοψη τῶν περιηγήσεων μὲ λίγα βιογραφικὰ στοιχεῖα.

Ἡ σύντομη μονογραφία τοῦ Μητροπολίτη Κερκύρας καὶ Παξῶν Μεθόδιου Κοντοστάνου (1881-1972) συμπληρώνει τὸ κείμενο τοῦ Φ. Κόντογλου καὶ ἀποτελεῖ, χρονολογικὰ, τὴν τελευταῖα βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Παναγιώτη Ποταγοῦ στὴν Κέρκυρα.[26] Ὁ Μεθόδιος, ποὺ ἐκτὸς τῶν ἄλλων γεννήθηκε στὶς Νυμφὲς καὶ διατηροῦσε παιδικὴ ἀνάμνηση του, ἀποφασίζει νὰ «ἀναπληρώσει μίαν παράλειψιν ἠθικῆς ὑποχρεώσεως» καὶ νὰ τὸν σκιαγραφήσει «κατὰ τὸ δυνατόν, ἐφ' ὅσον ὅπως δήποτε γνωρίζω περισσότερα καὶ ἀκριβέστερα περὶ αὐτοῦ»[27] καθὼς θλιβερότερο γεγονός ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἀξία τῆς προσωπικότητάς κάποιου σπουδαίου δὲ γίνεται ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὴν «ἀμβλυωπία τῶν συγχρόνων της» εἶναι «ἡ ἀδιαφορία καὶ ἡ λησμοσύνη μετὰ θάνατον». Ἐκτὸς αὐτοῦ παίρνει πρωτοβουλία γιὰ τὴν τοποθέτηση

ἄσπλαχνα Ἰμαλάγια ἢ τὰ Ὄρη τῆς Σελήνης μέσα στὸ καμίνι τῆς Ἀφρικῆς.
Τούτη ἡ ἱστορία του ἄς εἶνε σὰν ταφόπετρα σκαλισμένη ἀπὸ φτωχὸν ἑρμογλύφο, ποὺ δουλεύει μὲ τὴν πατρογονικὴ τέχνη, γιὰ νὰ παραστήσει ἕναν ἄγγελο πικραμμένον, που σιγοκλαίει μπροστὰ σ' ἕνα σβυσμένο λυχνάρι, γιατὶ πέθανε ὁ καινούργιος Ὀδυσσέας, ὁ Παναγιώτης Π.Π., καὶ πιὸ πολύ, γιατὶ κείτεται στὴν ἐρημιά, ὄχι τοῦ Γόβη ἢ τῆς Περσίας, ἀλλὰ στὴν πειὸ φριχτὴ ἔρημο τῆς Λησμονιᾶς, πεταμένος σὰν Κινέζος ληστής, "μπὶ πατέρ, μπὶ ματὲρ". Πέθανε στὰ 1903, γέρος ἑβδομήντα ἕξη χρονῶ», βλ. *Κόντογλου, Φημισμένοι ἄντρες καὶ λησμονημένοι*, σ. 128.

23 Τὸ ἄρθρο κλείνει χαρακτηριστικὰ ὡς ἐξῆς: «Καὶ τὸν Ποταγὸ, ὅπως κάθε ἄνθρωπο, ποὺ δὲν κολακεύει καὶ δὲν γλύφει, τὸν περιποιηθήκανε οἱ πατριώτες του, ὅπως τοῦπρεπε, καὶ πέθανε ἄγνωστος καὶ παραπεταμένος στὶς Νυμφὲς τῆς Κέρκυρας, καθῶς εἴπαμε στὴν ἀρχή. Ἅμα τοὺς βάλουνε τοὺς φημισμένους τους κάτω ἀπὸ τὴ γῆ, τότε τοὺς κάνουνε φιέστες καὶ δοξάρια. Γι αὐτὸ ἀπορῶ πῶς δὲν ἔγινε ἀκόμα καμιὰ "ἐπιτροπὴ διὰ τὴν φιλοτέχνησιν τοῦ ἀνδριάντος τοῦ ἐνδόξου τέκνου τῆς Ἑλλάδος Παναγιώτου τοῦ Ποταγοῦ», βλ. Παναγιώτης Ποταγός: «Ἕνας ξεχασμένος Ἕλληνας ταξιδευτῆς», *Ἐλευθερία* 8η Ἰουλίου 1951.

24 «Ἡ ἑλληνοβουδδικὴ τέχνη: Ὁ ταξιδευτῆς Π.Π.», *Ἐλευθερία* 2η Αὐγούστου 1951.

25 Σπύρος Μελάς, «Ἕλληνες Ἐξερευνηταί», *Ἐλευθερία* 30η Αὐγούστου 1963.

26 Μεθόδιος Κοντοστάνος, *Παναγιώτης Ποταγός : ιστορική μονογραφία*, Κέρκυρα, [χ.ό.], 1950.

27 Σὲ σύγκριση μὲ τὸν Κόντογλου.

σχετικῆς ἔνδειξης τόσο στὸν παραμελημένο, τουλάχιστον μέχρι το 1938, τάφο του, ὅσο καὶ στὸ σπίτι ποὺ διέμενε στὸ χωριό.[28] Ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀπουσία λήματος σὲ σύγχρονη του ἐγκυκλοπαίδεια, ὅπως τὸ *Ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικό τοῦ Ἐλευθερουδάκη*[29], θεωρεῖ ὅτι ὁ Ποταγὸς λησμονήθηκε. Ὁ ἴδιος τὸν γνώρισε «κατὰ τὴν πολὺ μικρὰν καὶ τὴν παιδικὴν πρὸς τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν του» κατανοῶντας ἀργότερα «τὸν ἡρωισμὸν καὶ τὴν προσωπικήν του ἀξία».[30] Στὴ σύντομη μελέτη του διορθώνει τὸν Κόντογλου στὴν ἡμερομηνία τῆς γεννήσης τοῦ Ποταγοῦ καὶ τὸν ἐπικρίνει γιὰ τὴ ζωγραφιὰ ποὺ τὸν ἀναπαριστᾶ «μὲ ἔνδυμα ἀνατολίτικον καὶ σαρίκι ἢ τουρμπάνι» καθὼς θεωρεῖ ὅτι: «ἐφόρεσε ράσα, ὅπως οἱ ἱεροσπουδασταὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης».[31] Ἀντίθετα, τὸν συγχαίρει γιὰ τὴν ἀντιγραφὴ τῆς φωτογραφίας ποὺ τὸν παριστάνει μὲ τὸ χέρι ἀπάνω στὴν ὑδρόγειο σφαῖρα, ποὺ ἐντόπισε στὶς Νυμφές.[32] Στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς συνέχειας τοῦ ἔργου παρουσιάζεται σὲ μορφὴ περίληψης τὸ ταξίδι του Περιηγητή μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ φθάνει στὴν Κέρκυρα. Στὴν οὐσία ἀκολουθεῖ μεθοδολογικὰ τὸν Κόντογλου, χωρὶς ὅμως τὴ λογοτεχνικὴ χροιά του. Ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὴν παρουσία του στὴν Κέρκυρα εἶναι καὶ τὸ σημαντικότερο σημεῖο τῆς μελέτης.

Τόσο ἡ συνεισφορὰ τοῦ Κόντογλου, ὅσο καὶ τοῦ Μεθόδιου διακρίνονται ἀπὸ τὰ ἴδια θετικὰ χαρακτηριστικὰ ἀλλὰ καὶ τὰ ἴδια μειονεκτήματα. Διατήρησαν ζωντανὴ τὴ μνήμη τοῦ Π.Π. ὅταν ἀπουσίαζε κάθε ἀναφορὰ σὲ αὐτὸν καὶ πραγματοποίησαν ἐπιτόπια ἔρευνα διασώζοντας τὰ ἴχνη τῶν τελευταίων ἀναμνήσεων τῆς παρουσίας του στὴν Κέρκυρα. Ταυτόχρονα δὲν ἀπέφυγαν τὶς ὑπερβολὲς στὶς κρίσεις τοῦ ἔργο του, συνέβαλαν ἄθελα τους στὴ δημιουργία τοῦ ρομαντικοῦ μύθου τοῦ ἀδικημένου καὶ βασίστηκαν ἄκριτα σὲ μαρτυρίες τρίτων, μὲ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὰ

[28] Στὴν τελευταῖα σελίδα τῆς μελέτης ὑπάρχει ἡ ἐξῆς σημείωση: «Κατὰ τὸ τέλος τοῦ Νοεμβρίου ἢ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου (ὡς ἐνθυμοῦμαι) τοῦ 1938 ἔγραψα ἐξ Ἀθηνῶν εἰς τὸν κ. Πρόεδρον τῆς Κοινότητος Νυμφῶν, νὰ μεριμνήση καὶ σημειώσῃ τὸν τάφον τοῦ Παναγιώτη Ποταγοῦ, διὰ πλακὸς ἐπιταφίου ἢ στήλης ἐκ μαρμάρου. Δυστυχῶς ἡ σύστασις μου δὲν εἰσηκούσθη. Ἀλλ' οὔτε καὶ μετέπειτα. Ἂς εὐχηθῶ ἵνα τουλάχιστον δοθῇ προσοχὴ καὶ πραγματοποιηθῇ ἡ σύστασις μου μετὰ τὴν δημοσίευσιν ταύτην. *Μεθόδιος Κοντοστάνος*, σ. 43.

[29] Ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, Ελευθερουδάκης, 1927 - 1932, 12 τόμοι, συμπλ. 1964.

[30] *Μεθόδιος Κοντοστάνος*, σ. 3.

[31] *Μεθόδιος Κοντοστάνος*, σ. 4-5.

[32] Ὁμοίως.

«χαμένα ἔργα» καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν συγγενῶν του.[33]

Ἡ σύντομη ἀναφορὰ τοῦ Μεθόδιου εἶναι ἡ πρώτη προερχόμενη ἀπὸ ἀμιγῶς κερκυραϊκὸ περιβάλλον. Ταυτόχρονα εἶναι καὶ ἡ οὐσιωδέστερη καθὼς στὴ συνέχεια δὲν θὰ ὑπάρξει, πέρα ἀπὸ τυπικὲς ἀναφορὲς καὶ ἐπαναλήψεις, κάποια ποὺ θὰ φωτίσει τὴν παρουσία του στὴν Κέρκυρα.[34] Λίγα χρόνια μετὰ ὁ λόγιος δημοσιογράφος Κῶστας Δαφνὴς θὰ δημοσιεύσει δύο ἄρθρα στὸν κερκυραϊκὸ τύπο. Ὁ Δαφνὴς βασίζεται στοὺς Κόντογλου, Μεθόδιο καὶ σὲ ἐγκυκλοπαίδειες γιὰ νὰ συνθέσει μία σύντομη βιογραφία χωρὶς νὰ προσφέρει ἄγνωστα στοιχεῖα τοῦ βίου ἢ τοῦ ἔργου του.[35] Ἀναπόφευκτα μεταφέρει καὶ τὶς λανθασμένες πληροφορίες γιὰ τὴν ἡμερομηνία θανάτου καὶ τὴν τύχη τῶν χειρογράφων. Σημειώνει ὅτι ὁ Ποταγὸς ἀπασχολεῖ τὴν στήλη καθώς: « ὅπως τόσοι ἄλλοι μεγάλοι ἐπέρασεν ἀπὸ ἐδῶ. Καὶ ἐδῶ ἔζησε, μὲ μίαν μικρὴ διακοπὴν, τὰ τελευταῖα 17 χρόνια τῆς ζωῆς του. Καὶ ἐδῶ ἀπέθανε καὶ ἐτάφη. Ποῦ; Εἰς τὶς Νυμφὲς, τὸ γραφικὸν χωριὸ μὲ τὰ πολλὰ νερὰ, ὅπου τὸ Ἀσκηταριό, μὲ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἐσταυρωμένου, συντηρεῖ τὴν Βυζαντινὴν παράδοσιν». Στὸ δεύτερο μέρος περιγράφονται τὰ ταξίδια του.

Ὁ Π.Π. καὶ τὸ ἔργο του ἦρθε στὴν ἐπιφάνεια, οὐσιαστικὰ χωρὶς κάποια προεργασία καὶ χωρὶς κάποια σημαντικὴ συνέχεια, στὰ χρόνια τῆς Δικτατορικῆς Διακυβέρνησης. Συγκεκριμένα τὴν 13η Ὀκτωβρίου 1971 τὸ Τεχνικὸ Ἐπιμελητήριο Ἑλλάδος καὶ ὁ Πανελλήνιος Ἑλληνοκογκολεζικὸς Σύνδεσμος διοργάνωσαν συνέντευξη τύπου ὅπου ἀνέδειξαν τὸ ρόλο τοῦ Π.Π. ὡς πρώτου ἐξερευνητὴ στὸ Κονγκὸ καὶ συζήτησαν τὴ δυνατότητα ἀνάπτυξης οἰκονομικῶν σχέσεων μεταξὺ

[33] Ὁ Μεθόδιος, ἔχοντας προφανῶς συμβουλευτεῖ στὸ δημοσίευμα στὸ Λεξικὸ Σκόκου εἶναι πιὸ προσεκτικὸς ἀπὸ τὸν Κόντογλου: «Μετὰ τὸν θάνατόν του, ἦλθεν ὁ ἐκ τοῦ δευτέρου γάμου τῆς μητρός του ἑτεροθαλὴς ἀδελφός του Χρῆστος Κανδρῆς, ὁ ὁποῖος παρέλαβε τὰ χειρόγραφα τοῦ δευτέρου, τοῦ καὶ σπουδαιότερου τόμου τοῦ συγγράμματός του. Ἔχω πληροφορηθῆ ὅτι ἀπέθανε καὶ αὐτὸς, ἀλλ' εἰς ποῖον περιῆλθον ἢ τὶ ἀπέγιναν τα χειρόγραφα, δὲν ἠδυνήθην νὰ πληροφορηθῶ», βλ. *Μεθόδιος Κοντοστάνος*, σ. 41.

[34] Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας Νυμφών, *Το χωριό των Νυμφών: Ιστορία & Λαογραφία*, Κέρκυρα 2010, σ. 48· Στυλιανός Τσίγγος - Ευφροσύνη Σαρταμπάκου Τσίγγου, *Ιστορικά & Λαογραφικά στοιχεία Νυμφών-Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1972, σ.9· Δημήτριος Κ. Ξάνθος, *Περιληπτικά ιστορικά & λαογραφικά στοιχεία των Νυμφών*, Νυμφαίς Κέρκυρας 2008, σ. 57· Ιερέως Μενέλαος Μωραΐτης, *Ήθη, έθιμα και παραδόσεις της βόρειας ορεινής Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1997, σ. 25· Δήμος Γλαύκος, «Κερκυραϊκή Ηχώ», *Τηλέγραφος,* 20η Ἰανουαρίου -1η Φεβρουαρίου 1959.

[35] Τὰ δύο ἄρθρα ἀναδημοσιεύτηκαν τὴν ἴδια χρονιὰ καὶ στὴ Γορτυνία, βλ. Δήμος Γλαύκος, «Παναγιώτης Ποταγός, ἰατρός - ἐξερευνητὴς καὶ συγγραφεὺς», Ἀδελφότης Στεμνιτσιωτῶν, Μάρτιος - Μάιος 1959, ἀρ. 37-39.

Ἑλλάδας καὶ ἀφρικανικῶν χωρῶν.[36] Συμμετεῖχαν ὁ Πρύτανις τοῦ ΕΜΠ Ἀντώνιος Λοίζος, ἐκπρόσωποι πρεσβειῶν Αἰθιοπίας, Κονγκὸ κ.α., ἐκπρόσωπος του Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, οἱ ὑφυπουργοὶ Ἐξωτερικῶν Δημήτρης Τσάκωνας καὶ Δημοσίων Ἔργων Ἀθανάσιος Στεργιόπουλος καὶ μέλη τοῦ Τ.Ε.Ε.[37] Ὁ Πρόεδρος Τ.Τ.Ε. Ἀλέξανδρος Σφήκας ἐνέταξε τὸν Π.Π. στὶς περιπτώσεις ὅπου ἐσκεμμένα παραγνωρίζεται ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν τεχνολογία καὶ ὅτι: «τὸ ἔργον καὶ ἡ κοινωνικὴ προσφορὰ τοῦ Ποταγοῦ πρὸ ἑκατονταετίας ἐκφράζουν κατὰ τὸν πλέον διαυγῆ τρόπον τὰ αἰσθήματα ὑπὸ τῶν ὁποίων ἐνεφορεῖτο πάντοτε τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον εἰς τὰς σχέσεις του μετὰ τῶν Ἀφρικανικῶν λαῶν».[38] Ὁ ὑφυπουργὸς ἐξωτερικῶν Δημήτρης Τσάκωνας ἐνέταξε τὸν Π.Π. στοὺς ἐκπροσώπους «τῆς εὐγένειας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος» καὶ σημείωσε ὅτι: «Δὲν ὑπήρξαμε ποτὲ ἰμπεριαλισταὶ ἢ ἐθνικισταῖ, διότι οὐδέποτε ἐζητήσαμεν τὴν κατάκτησιν ξένων ἀγρῶν ἢ ξένων ἐδαφῶν». Ὁ ἀντιπρόεδρος Πανελληνίου Ἑλληνοκογκολεζικοῦ Συνδέσμου Θ. Παπαδόπουλος μίλησε γιὰ τὴν συμβολὴ τοῦ Π.Π εἰς τὴν ἐξερεύνησίν τῆς κεντρικῆς Ἀφρικῆς τὸ 1876. Περιγράφει τὸ πῶς τυχαῖα τὸ 1955 μελετῶντας τὸν κτηματολογικὸ χάρτη τῆς πόλης Ἰσίρο ἐντόπισε μία λεωφόρο μὲ τὸ ὄνομα Ποταγὸς καὶ ἀναζήτησε πληροφορίες, παραξενευόμενος ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ ὄνομά της, στὴν Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Πυρσοῦ. Ἀπὸ τὴν ὁμιλία του γίνεται γνωστὸ ὅτι ὁ Σύνδεσμος εἶχε ἑτοιμάσει ἔντυπο ὑλικό, στὴν οὐσία ἐπιλογὴ μερῶν τῶν *Περιηγήσεων*, γιὰ τὸν Π.Π. ποὺ μοιράστηκε στοὺς παρευρισκομένους.[39] Πρὶν κάνει μία σύνοψη τῆς παρουσίας τοῦ Π.Π, στὴν Ἀφρικὴ ἐκφράζει τὴν ἐλπίδα:[40] «ὅτι θὰ ὑπάρξη κάποιος Ἕλληνας Δημοσιογράφος, ὡς ὁ Στάνλευ, ὁ ὁποῖος θὰ ἀνακαλύψη ὄχι τὸν Λίβινγκστον εἰς τὰ

[36] Τὸ ἑβδομαδιαῖο Ἐνημερωτικὸ Δελτίου τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἑλλάδος καταγράφει λεπτομερῶς τὴν ἐκδήλωση. Τὴν 9η Ὀκτωβρίου δημοσιεύεται ἡ ἀνακοίνωση τῆς συνέντευξης τύπου «ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ὑφυπουργοῦ Ἐξωτερικῶν κ. Δ. Τσάκωνα», βλ. Ε.Δ. Τ.Ε.Ε, 653, 09/10/1971, σ. 8.

[37] Ε.Δ. Τ.Ε.Ε, 655, 23/10/1971, σ. 9.

[38] Ὁμοίως.

[39] Αὐτὸ περιελάμβανε: «α) Τὸν πρόλογον τῆς ἐπανεκδόσεως ὑπὸ τοῦ Πανελληνίου Ἑλληνοκογκολεζικοῦ Συνδέσμου τῶν εἰς κεντρικὴν Ἀφρικὴν Περιηγήσεων τοῦ Ποταγοῦ, β) τὸ βιογραφικὸν αὐτοῦ σημείωμα, γ) τὴν ἐπιστολὴν ἡ ὁποῖα ἐστάλη τὸ 1878 ἀπὸ τὴ Γεωγραφικὴν Ἑταιρείαν τῶν Παρισίων εἰς τὸν Ἕλληνα Πρέσβυν, δ) τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Παιδείας καὶ ε) ἀντίγραφον τοῦ χάρτου συνταχθέντος ὑπὸ τοῦ Ποταγοῦ καὶ τοῦ χάρτου τῆς περιοχῆς τῶν εἰς κεντρικὴν Ἀφρικὴν Περιηγήσεων, ὅπως εἶναι σήμερον ὅπου ἐμφαίνεται ἡ ἀκολουθηθεῖσα ὑπ᾽ αὐτοῦ πορεία».

[40] Ὅ.π., σ. 11.

βάθη τῆς Ἀφρικῆς ἀλλὰ τὰ τοῦ Ποταγοῦ εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν ἢ τῆς Παιδείας ἢ τοῦ Πανεπιστημίου ἢ κάποιας βιβλιοθήκης».[41]

Ἡ ἀναπληρώτρια Καθηγήτριας Βαλκανικῆς Ἱστορίας Ἀγγελικὴ Κωνσταντακοπούλου δημοσιεύει τὸ 1984 τὸ πρῶτο ἀκαδημαϊκὸ ἄρθρο γιὰ τὸν Π.Π.[42] Εἶναι μάλιστα καὶ ἡ πρώτη δημοσίευση μέρους τοῦ ἀνέκδοτου ἔργο του, συγκεκριμένα τῆς *Γεωγραφικὴς Περιγραφὴς*. Ἡ σύντομη μελέτη ἀφορᾶ τὸ σχολιασμό καὶ τὴν ἔκδοση τμήματος τῆς περιήγησης τοῦ Π.Π, στὴν Ἤπειρο μὲ τὸν τίτλο *Περὶ Συγκοινωνίας*. Ἡ Κωνσταντακοπούλου ἐγγράφει τὴν περιήγηση τοῦ Παναγιώτη Ποταγοῦ στὴ Θεσσαλία καὶ στὴν Ἤπειρο στὴν πολιτικὴ συγκυρία τῆς χρονικῆς στιγμῆς, δηλαδὴ στὸ πλαίσιο τῆς διεκδίκησης τῶν διαφιλονικούμενων περιοχῶν των βαλκανίων ἀπὸ τοὺς κρατικοὺς ἐθνικισμοὺς, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Ἀσχολεῖται μὲ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν πολιτικῶν, οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν «λειτουργιῶν» τοῦ ὁδικοῦ δικτύου ποὺ περιγράφει ὁ Π.Π. Καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι λόγω τοῦ ὅτι στὸ β' μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα οἱ χερσαῖοι ὁδοὶ τῆς Ἠπείρου μπαίνουν σὲ δεύτερη μοῖρα ἐξαιτίας τῆς κακῆς συντήρησης καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀτμοπλοϊκῆς ἐπικοινωνίας, ὁ Π.Π. δὲν τοὺς περιγράφει σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς κάθετους ἀπὸ τὰ λιμάνια πρὸς τὴν ἐνδοχώρα. Ἡ οἰκονομικὴ πρόοδος τῆς χώρας εἶναι ποὺ ἐνδιαφέρει κυρίως τὸν Π.Π. καὶ γιὰ αὐτὸ τὸ ἔργο του δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ὡς ταξιδιωτικὸς ὁδηγός. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι μετὰ τὴν κυκλοφορία της μελέτης καὶ τὴν παρουσίαση ἄγνωστων πληροφοριῶν καὶ στοιχείων δὲν ὑπῆρχε ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν Π.Π. καὶ κάποια οὐσιαστικὴ συνέχεια τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἔρευνας γιὰ τὰ ἑπόμενα ἕξι χρόνια.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ ἀνωτέρου συμπεράσματος εἶναι ἡ ἔκδοση

[41] Ἡ εκδήλωση βρῆκε τὸν δρόμο της πρὸς τὸν Τύπο. Ὁ δημοσιογράφος Ἰωάννης Μανωλινάκης προσπαθεῖ νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ὑστεροφημία τοῦ σὲ μία ἀνταπόκριση τῆς ἐκδήλωσης τρεῖς μέρες μετὰ. Σημειώνει, βασιζόμενος στὴν ὁμιλία τοῦ Θ. Παπαδόπουλου, ὅτι του «ἔκλεψε» τη δόξα «ὁ Βρεττανὸς δημοσιογράφος καὶ ἐξερευνητὴς Στάνλεϋ καθὼς ὁ δεύτερος βασίστηκε στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Π.Π. Ἐπίσης παραθέτει τὴν πληροφορία ὅτι οἱ Θ.Β. Παπαδόπουλος, Μεν. Κουμίδης καὶ Γ. Κωτούλας, ὅλοι Ἕλληνες τοῦ Κονγκό, σκόπευαν νὰ ἐπανεκδώσουν τὶς *Περιηγήσεις*, βλ. Ἰωάννης Μανωλικάκης, «Ὁ Στάνλεϋ "ἔκλεψε" τὴν δόξα Ἕλληνος ἐξερευνητοῦ. Τὸ ἔργο τοῦ Παναγ. Ποταγοῦ», *Τὸ Βήμα*, 15η Ὀκωβρίου 1971, φ. 8098.

[42] Ἀγγελική Κωνσταντακοπούλου, «Το οδικό δίκτυο της Ηπείρου στη γεωγραφική περιγραφή του Π. Ποταγού (1886). Λειτουργίες του χώρου και εθνικά αιτήματα», στο: *Ἤπειρος. Κοινωνία Οἰκονομία 15ος -20ός αἰ.,* Πρακτικά Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἱστορίας, Γιάννινα, 4-7 Σεπτεμβρίου 1985. Γιάννινα 1987, σ. 171-204.

Παναγιώτης Π.Π.. Ὁ λησμονημένος Ὀδυσσέας τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας τοῦ Ἀνδρέα Καπογιαννακόπουλου.[43] Ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἐκτεταμένη ἔκδοση ἐκλαϊκευτικῆς μελέτης συνολικὰ τοῦ ἔργου καὶ τῆς προσωπικότητας τοῦ Π.Π. ἀλλὰ παρὰ τὴ συνεπῆ ἀνάγνωση τῶν *Περιηγήσεων* ἡ ἔρευνα μένει σὲ ἀρχικὸ ἐπίπεδο, ὥστε νὰ διαιωνίζονται λάθη καὶ παρερμηνεῖες. Ἔτσι, ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἀτεκμηρίωτη καταστροφὴ χειρογράφων ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς του[44] καὶ γράφονται συχνὰ ἐντελῶς ἀστήρικτες διαπιστώσεις ὅπως ὅτι: ««ὁ Στάνλεϋ ἀναφέρει τὶς ἀνακαλύψεις τοῦ 'ἄσημου' Ποταγοῦ στὸ πασίγνωστο σύγγραμμά του», «οἱ κυβερνήσεις τῆς Αἰγύπτου, τοῦ Σουδὰν καθὼς καὶ ἄλλων Ἀφρικανικῶν κρατῶν, θεωροῦν τὸν Ποταγὸ ἱεραπόστολο κατὰ τοῦ δουλεμπορίου», κ.α.

Στὸ ἴδιο πνεῦμα κινεῖται ἡ μυθιστορηματικὴ βιογραφία *Εἷς Ἕλλην. Ταξίδι στὸν ὠκεανὸ τοῦ κόσμου* τοῦ Καρόλου Ἐπ. Μωραίτη. Βέβαια, ὁ μυθιστορηματικὸς χαρακτῆρας τοῦ ἔργου ἐπιτρέπει μεγάλη ἐλευθερία τῆς φαντασίας στὴν συμπλήρωση τῶν κενῶν τοῦ βίου τοῦ Π.Π. Τὸ ἐλάττωμα τοῦ ἔργου εἶναι π.χ. ὅτι παρὰ τὴν παράθεση στὴ βιβλιογραφία του *Κυριακόπουλου* καὶ τοῦ *Ἡμερολογίου Σκόκου* ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀφήγηση περὶ «χαμένου ἔργου», προσθέτοντας μάλιστα ὅτι «μετὰ τὸ θάνατο ὅμως καὶ αὐτοῦ [ἐννοεῖ τοῦ Χρήστου Κανδρή] τὰ χειρόγραφα χάθηκαν καὶ κανεὶς δὲν ξέρει τὶ ἀπέγιναν», ἢ λάθη τοῦ Φ. Κόντογλου γιὰ τὴν σπανιότητα τῆς φωτογραφίας τοῦ Π.Π. μὲ τὴν ὑδρόγειο. Κοινὸ στοιχεῖο τῶν δύο προαναφερθέντων μελετῶν εἶναι ἡ ὑπογράμμιση, στὴν περίπτωση τοῦ Π.Π., τοῦ ἀρνητικοῦ ρόλου τοῦ ἄπονου καὶ ἄστοργου ἑλληνικοῦ κράτους.

[43] Ἡ μελέτη παρουσιάστηκε μάλιστα στὴν συνεδρία τῆς 19ης Μαρτίου 1987 τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκό, Καθηγητὴ της Μετεωρολογίας καὶ Κλιματολογίας, Ἠλία Μαριολόπουλο (1900-1991). Δὲν γνωρίζουμε τὶ εἰπώθηκε στὴν παρουσίαση πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι κρίνεται «ἀξιόλογον βιβλίον» καὶ μία σύντομη ἀναφορὰ στὴ βιογραφία τοῦ Π.Π. Ὁ Καθηγητὴς ἐπισήμανε ὅτι «Ὁ Ποταγὸς χωρὶς νὰ εἶναι μετεωρολόγος κάνει παρατηρήσεις σχετικὰς πρὸς τοὺς μουσσῶνας ἀνέμους, τὰς βροχάς, τὰς χιόνας, τὴν χάλαζαν, τὴν ὁμίχλην κ.λπ, διὰ τὰς ξηρὰς περιοχὰς καὶ τοὺς τυφῶνας καὶ περιγράφει τὰ φυσικὰ φαινόμενα ὡς θὰ ἔκανε ἕνας εἰδικὸς ἐπιστήμων», βλ. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 62ος 1987 Β', Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1988, σ. 166.

[44] Ἡ προβολὴ τῆς βυτινιώτικης καταγωγῆς τοῦ Π.Π., καὶ ὁ τονισμὸς τῆς φιλάργυρης συμπεριφορᾶς τῶν Στεμνιτσιωτῶν, ἴσως ἐξυπηρετεῖ τοπικιστικὲς σκοπιμότητες.

Ὁ Π.Π. βρίσκει τὶς περισσότερες φορὲς τὴ θέση του μέσα στὶς μελέτες γιὰ τὸν παροικιακὸ ἑλληνισμὸ τῆς Ἀφρικῆς.[45] Ὁ κανόνας ὅμως εἶναι ἁπλῶς νὰ ἀναφέρεται ἡ παρουσία του χωρὶς περαιτέρω πληροφορίες παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ μελέτες ἀξιοποιοῦν τὸ ἀρχειακὸ ὑλικὸ τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἀλλὰ καὶ τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας καὶ θὰ ἦταν ἀναμενόμενο νὰ φέρουν στὸ φῶς ἄγνωστες πληροφορίες.

Ἡ Ἀναπληρώτρια Καθηγήτρια τοῦ Ε.Κ.Π.Α Ἄννα Καρακατσούλη παρουσίασε τὸ 2011 τὸ μοναδικὸ, ἀπ ὅσο γνωρίζω ἄρθρο στὰ γαλλικὰ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ ἀκαδημαϊκὴ κοινότητα.[46] Παρουσιάζει μία σφαιρικὴ καὶ ἄκρως κατατοπιστικὴ εἰκόνα τοῦ Π.Π. μὲ ἔμφαση στὴ μοναδικότητα τῆς περίπτωσής του, ὡς προαποικιακοῦ ἐξερευνητὴ ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει, καθὼς δὲν προερχόταν ἀπὸ κάποια ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀποικιακὲς δυνάμεις μὲ ἀνθοῦσα Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία: Ἐντάσει τὴ δράση του στὸ πλαίσιο τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ τῆς αὐξανόμενης σημασίας τῆς γεωγραφίας στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα τονίζοντας τὸ πολιτιστικὸ κίνητρο του καὶ τὴν ἀπουσία κάποιου πολιτικοῦ. Αἰτιολογεῖ τὴν ἀμφισβήτηση ποὺ δέχθηκε ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἔλλειψης χρήσης ἐπιστημονικῶν ὀργάνων καὶ τῆς προσωπικῆς ἐμμονῆς νὰ συμβουλεύεται τὶς ἀρχαῖες περιγραφὲς, ἀντὶ νὰ περιγράψει τὸ παρόν. Ἰδιαίτερη βαρύτητα δίνει στὴν ἀπόδειξη τῶν περιηγήσεων μέσω ἀναφορῶν ἄλλων περιηγητῶν καὶ ἐξερευνητῶν, ὅπως ὁ Albert Regel Worthington Jukes, George N. Curzon. Ἰδιαιτερότητα τῆς μελέτης εἶναι ἡ

45 Οἱ σημαντικότερες μελέτες μὲ ἀναφορὲς στὸν Π.Π. εἶναι οἱ ἑξῆς: Ἀθανάσιος Γ. Πολίτης, *Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ νεωτέρα Αἴγυπτος: Συμβολὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νεωτέρας Αἰγύπτου*, τ. Β', Ἐκδοτικὸς Οἶκος "Γράμματα", Ἀλεξάνδρεια -Ἀθήνα 1930, σ. 425-426· Γιάννης Μαρκάκης, *Ἕλληνες στὴ Μαύρη Ἀφρική: 1890-1990*, Τροχαλία, Ἀθήνα 1998, σ. 42· Μανώλης Γιαλουράκης, Ἡ Αἴγυπτος τῶν Ἑλλήνων: Συνοπτικὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμού τῆς Αἰγύπτου, Καστανιώτης, Ἀθήνα 2006[2], (πρώτη ἔκδοση 1967), σ. 478 ·Ἀντώνης Α. Χαλδαῖος, *Ἡ ἑλληνικὴ παρουσία τοῦ Σουδάν (19ος-21ος αἰ.)*, ἰδιωτικὴ ἔκδοση, Ἀθήνα 2006, σ. 41-42. Ὁ Ἀ. Πολίτης προσθέτει τὴν πληροφορία, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται σχεδὸν αὐτολεξεί ἀπὸ τὸν Μ. Γιαλλουράκη, ὅτι: «Εἰς τὴν ἐκ Τάντας ὑπὸ ἡμερομηνίαν 19 Ὀκτωβρίου 1878 ἐπιστολήν του, ὁ ἰατρὸς Ποταγός παρακαλεῖ τὸν Πράκτορα κ. Ν. Δραγούμην ὅπως εὐαρεστηθῇ νὰ ἐπιταχύνῃ τὴν ἀποστολὴν τῆς ἐκθέσεως "διότι αἱ ἀνακαλύψεις, βραδύνουσαι νὰ δημοσιευθῶσιν ὄχι μόνον μαραίνονται, ἀλλὰ καὶ ἐκμεταλλεύονταί πως ὑπ᾽ ἄλλων"». Κάποιες ἀναφορὲς βρίθουν λανθασμένων στοιχείων καὶ φανταστικῶν χαρτογραφικῶν ἀποτυπώσεων βλ. Κώστας Χ. Τσομπανόγλου, «Παναγιώτης Ποταγός (1838-1903)», *Ἐξωτερικὴ Ἱεραποστολὴ*, ἔτος Ἰ Περίοδος Δευτέρα, Ἀπρίλιος -Ἰούνιος 1973, σσ. 48-57.

46 Ἄννα Καρακατσούλη, «*Un explorateur précolonial à l'ère de l'expansion des empires: Le médecin grec Panagiotis Potagos (1839-1903)*», Astrolabe 36 (2011), Centre de Recherche sur la Littérature des Voyages (CLRV), Université de Paris, Σορβόννη -Παρίσι IV.

ἀπουσία χρήσης τῆς ἑλληνικῆς δευτερεύουσας βιβλιογραφίας (Κόντογλου, Κυριακόπουλος κ.α.) καὶ μνείας στὸ ὑπόλοιπο ἀνέκδοτο ἔργο του.

Ἡ πιὸ πρόσφατη ἐνασχόληση τῆς ἑλληνικῆς ἀκαδημαϊκῆς Γεωγραφικῆς ἐπιστήμης μὲ τὸν Π.Π εἶναι ἡ ἀνακοίνωση τῶν Σπύρου Ἀναγνώστου καὶ Εμμανουήλ Μαρμαρὰ στὸ 2ο Πανελλήνιο Συμπόσιο Ιστορικῆς Γεωγραφίας τὸ 2011 μὲ θέμα τὴν περιήγηση του στὴν Ἀφρική.[47] Στὴν οὐσία πρόκειται γιὰ μία σύντομη καὶ ἁπλὴ περίληψη τῆς βιογραφίας του ποὺ δὲν στερεῖται ἀδυναμίες καὶ παρανοήσεις. Τὰ ὀνόματα τῶν περιοχῶν τῆς περιήγησης παρουσιάζονται αὐτολεξεί ὅπως τὰ θέτει ὁ Π.Π. μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι ἀδύνατος ὁ ἐντοπισμὸς τοὺς σὲ ὁποιονδήποτε χάρτη ἐκτὸς τοῦ ἴδιου τοῦ Π.Π. π.χ Μογγολία (Βλιαστέ), Χηλή (Colintzia). Ἐπίσης ἐπαναλαμβάνονται οἱ λανθασμένες πληροφορίες γιὰ καταστροφὴ τοῦ Β' τόμου τῶν *Περιηγήσεων* ἀπὸ συγγενεῖς τοῦ Π.Π.

Τελευταῖα χρονολογικὰ συμβολὴ στὴν μελέτη τοῦ Π.Π. εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Στέφανου Κορδώση γιὰ τὶς ἑλληνικὲς περιηγήσεις στὴν Κεντρικὴ Ἀσία τὸ διάστημα 17ος-19ος αἰῶνας.[48] Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπαναλαμβάνει τὶς λανθασμένες πληροφορίες γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Β' τόμου τῶν *Περιηγήσεων*, ἡ μελέτη ξεχωρίζει γιὰ τὴ μοναδικότητα της σὲ μία σειρὰ ζητημάτων μὲ τὰ ὁποῖα καταπιάνεται. Ἡ περιήγηση τοῦ Π.Π. ἐντάσσεται, μαζὶ μὲ τοὺς Νικόλαο Σπαθάρη καὶ Βασίλειο Βατάτζη «στὴν μακραίωνη παράδοση τῶν σχέσεων του Ἑλληνισμοῦ με το κέντρο της Ευρασίας». Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ προσπάθειά του νὰ ταυτίσει τὰ ὀνόματα τῶν περιοχῶν ποὺ δίνει ὁ Π.Π. μὲ σύγχρονα ἀναγνωρίσιμα. Παρουσιάζει, ἐπίσης, τὴν πληρέστερη περιγραφῆ τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου τῆς περιήγησης καὶ τὶς σχέσεις Βρετανίας, Κίνας, Ἀφγανιστὰν καθὼς καὶ τῶν ἐνδιάμεσων μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν.

47 Ἡ ἀνακοίνωση ἐκδόθηκε τὸν ἑπόμενο χρόνο στὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου βλ. Σπύρος Παναγιώτου, Ἐμμανουὴλ Β. Μαρμαράς, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Παναγιώτη Ποταγοῦ στὴν ἐξερεύνηση τῆς κεντρικῆς Ἀφρικῆς (1876-1877)», στὸ Δημήτρης Π. Δρακούλης - Γεώργιος Π. Τσότσος (ἐπιμ.), *Ἱστορική Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου*, Ἐκδόσεις Ἀντωνίου Σταμούλη. Θεσσαλονίκη 2012, σ. 333-343.

48 Στέφανος Κορδώσης, *Διασχίζοντας τὴν Κεντρικὰ Ἀσία: οἱ περιηγήσεις τῶν Νικολάου Σπαθάρη, Βασιλείου Βατάτζη, Παναγιώτη Ποταγού καὶ τὸ «Μεγάλο Παιχνίδι» των αυτοκρατορικῶν ἀνταγωνισμῶν στὴν Ἀνατολή (17ος-19ος αι.)*, Ἰνστιτοῦτο Ἑλληνο-Απωανατολικῶν Σπουδῶν, Ἰωάννινα 2020.

Μέρος Α'

Ἡ βιογραφία του μέσα ἀπὸ ἄμεσες καὶ ἔμμεσες πληροφορίες

Τὰ χρόνια τοῦ βίου μέχρι τὸ ξεκίνημα τῶν περιηγήσεων

Ὁ Παναγιώτης Ποταγὸς, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος σὲ ἐπιστολὴ τοῦ τὸ 1883, γεννήθηκε τὴν 22η Ἰουνίου 1839 στὴ Βυτίνα τῆς ἐπαρχίας Νυμφασίας στὴ Γορτυνία Πελοποννήσου.[49] Στὴν εἰσαγωγὴ τῶν *Περιηγήσεων* παρουσιάζει τὶς βασικὲς βιογραφικὲς πληροφορίες. Πατέρας τῆς μητέρας του ἦταν ὁ Παναγιώτης Λάλας, ἀναγνωρισμένος ὁπλαρχηγὸς τῆς Πελοποννήσου καὶ ἑταιριστής. Καλὸς πολεμιστὴς μὲ πλῆθος ἱστοριῶν πίσω του, καταγόταν, λαμβάνοντας ὑπόψη τὸ ἀλβανικὸ ἐπίθετο, ὅπως σημειώνει ὁ Π.Π., ἀπὸ τὸ Λάλα τῆς Ἠλείας καὶ ἔχασε τὴ ζωὴ του λίγο μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Τρίπολης.[50] Ὁ πατέρας του Παναγιώτης Πόταγας ἔχασε τὴ ζωή του τὴν 1η Ἰανουαρίου 1840 μετὰ ἀπὸ καταδίωξη τῶν ληστῶν Κατζιαβοῦ καὶ Γυφτογιαννάκη, ἀφοῦ πρῶτα δὲν κατάφεραν λόγω ἄρνησής του νὰ τὸν προσεταιρισθοῦν.[51] Ὁ Π.Π. ἀφήνει νὰ νοηθεῖ ὅτι κάποιο εἶδους πεπρωμένο κυνηγοῦσε τὴν οἰκογένεια του καθὼς ἡ ἀδερφὴ του πατέρα του ἔπεσε ἡρωικὰ ἀπὸ βράχο καταδιωκόμενη ἀπὸ Τούρκους ἐπὶ Ἰμπραὴμ, ὁ δὲ ἀδερφός του Λαμπρυνὸς ἀπὸ χτύπημα φοράδας.[52] Ὁ Π.Π. λαμβάνει ἀπὸ τὸν πατέρα του, ποὺ εἶχε τελειώσει τὸ σχολεῖο Βυτίνας, πλούσια βιβλιοθήκη μὲ «μαθηματικὴ γεωγραφία, φιλοσοφίαν, συγγραφεῖς Ἕλληνες, ἐκ τῶν νομικῶν τοῦ Ἀρμενόπουλου».[53] Ἡ μητέρα του ξαναπαντρεύεται τὸν Ἀθανάσιο Ν. Κανδρὴ καὶ παίρνει τὸν Π.Π μαζί της στὴ

[49] «Je suis né le 22 Juin en 1839 a Bytine communité Nympasie de la Gortynie en Peloponèse», βλ. Παράρτημα, σ. 249. Μέχρι σήμερα ἡ ἡμερομηνία γέννησης του δὲν καταγραφόταν κάπου ὀρθά. Γιὰ μία ἐπισκόπηση τῶν, λανθασμένων, βιογραφικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴ γέννηση του βλ. *Κυριακόπουλος,* σ. 101-102. Ὁ ἴδιος ἀποφεύγει νὰ ὁρίσει τον μῆνα γέννησής του. Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἐπιθέτου του βλ. Παράρτημα, σ. 241.

[50] *Περιηγήσεις,* σ. β΄-δ΄. Φαίνεται πὼς ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα γιὰ τὴ μόρφωση, καθὼς: «ἵδρυσε διὰ διαθήκης κληροδότημα πρὸς ἐκπαίδευσιν δύο νέων, καταγόμενων ἐκ Στεμνίτσης, ἐνδεῶν, ἀλλὰ διακρινομένων ἐπὶ εὐφυΐα», βλ. Νίκος Βέης, «Ἡ ἑλληνικὴ σχολὴ Στεμνίτσης καὶ συνοδικὰ σιγίλλια καὶ ἄλλα γράμματα περὶ αὐτῆς», *Δελτίον ΧΑΕ 4* (1936-1938), Περίοδος Γ', Ἀθήνα 1939, σ. 170.

[51] *Περιηγήσεις*, σ. ε΄.

[52] Ὁμοίως. Γιὰ τὴν ἡρωίδα Ἑλένη Λιαροπούλου βλ. Φωτάκος, *Απομνημονεύματα για την επανάσταση του 1821*, τόμος Β΄, *εκδόσεις* Βεργίνα, Ἀθήνα 1996, σ. 223.

[53] *Περιηγήσεις*, σ. ε΄, στ΄.

γειτονικὴ Στεμνίτσα, ὅπου καὶ θὰ ἀποκτήσει ἀκόμα ἑπτὰ παιδιά: τὸν, μετέπειτα φαρμακοποιό, Νικόλαο Κανδρή, τὸν, μετέπειτα γιατρό, Ἰωάννη Κανδρή, τὸν, μετέπειτα χρηματιστὴ Χρίστο Κανδρή καὶ τὶς Ἐλένη Ροϊλοῦ, Δουδοὺ Γ. Λαμπρινοπούλου, Ἐλπινίκη Παπαγιαννοπούλου καὶ Ἐρασμία Π. Κουσουρέλη.[54] Μετὰ τὴν μαθητεία στὸ Γυμνάσιο Τρίπολης ἀκολούθησαν σπουδὲς Νομικῆς γιὰ δύο ἔτη, καὶ μεταγραφὴ στὴν Ἰατρικὴ τοῦ «ἐν Αθήναις Πανεπιστημίου Ὄθωνος» τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1859.[55] Σπουδάζει τὴν ἰατρικὴ σὲ μία περίοδο ὅπου ἡ Σχολὴ τῆς Ἰατρικῆς ἀρχίζει νὰ λειτουργεῖ ὁμαλότερα σὲ σχέση μὲ τὰ πρῶτα χρόνια ἀπὸ την ἵδρυσή της. Οἱ ρυθμοὶ ἀποφοίτησης βελτιώνονται μὲ ἀποτέλεσμα οἱ νέοι ἐπιστήμονες νὰ ἀποκτοῦν κοινωνικὴ βαρύτητα.[56] Ἐκεῖ φαίνεται ὅτι συμμετεῖχε στὴ Φοιτητικὴ Φάλαγγα.[57] Ἔγινε διδάκτωρ τῆς ἰατρικῆς ἐπὶ Πρυτανείας Κωνσταντίνου Φρεαρίτη καὶ κοσμητείας Κωνσταντίνου Βουσάκη τὴν 1η Ἰουνίου 1864 μὲ βαθμὸ καλῶς.[58] Ἀποφοιτᾶ ὡς ὑπότροφος τοῦ Μαυροκορδάτειου κληροδοτήματος καὶ, μετὰ ἀπὸ παραμονὴ ἑνὸς ἔτους στὴν Στεμνίτσα, συνεχίζει στὸ Παρίσι γιὰ δύο ἔτη πρακτικὴ ἄσκηση, ὅπου καὶ διακρίθηκε γιὰ τὸν ἀλτρουισμό του στὴν ἀντιμετώπιση ξεσπάσματος χολέρας ὅταν καὶ ἐπιστρέφει στὴν Στεμνίτσα.[59] Διαμένει στὴ Στεμνίτσα

54 Ἀνώνυμος, «Ὁ μέγας Ἕλλην περιηγητὴς Παναγιώτης Π. Ποταγός», *Ἡμερολόγιον Σκόκου 19* (1901), σ. 97. Γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα βλ. σ. 91 κ. ἑξ.

55 Ὅ.π., σ. 97· Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ.24, Υπ.Φ. 24.4. & Ι.Α. ΕΚΠΑ, Μητρώον Φοιτητών του εν Αθήναις Πανεπιστημίου Όθωνος, 1837-1867, σ. 204, α/α: 2447. Εὐχαριστῶ τὴν ὑπάλληλο τοῦ Ἱστορικοῦ ἀρχείου ΕΚΠΑ, κα Χάιδω Μπάρκουλα, γιὰ τὴ βοήθεια της στὸν ἐντοπισμὸ τῆς ἡμερομηνίας. Τὸ *Ὀθώνειο Πανεπιστήμιο* μετονομάστηκε *Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον* μὲ τὴν ἔξωση τοῦ Ὄθωνα τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1862.

56 Κῶστας Κωστής, Τὰ κακομαθημένα παιδιὰ τῆς ἱστορίας: Ἡ διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους 18ος-21ος αἰωνας, Πόλις, Ἀθήνα 2014, σ. 414.

57 «Κατὰ τὴ θορυβώδη ἐκείνην ἐποχὴν ἦτο στρατιώτης τῆς πανεπιστημιακῆς φάλαγγος καὶ ἐφρούρει τὴν τάξιν, ὅταν εἶχε καταλυθῆ εἰς τὰς Ἀθήνας πᾶσα ἀρχὴ καὶ πᾶσα ἐξουσία», βλ. *Καιροὶ*, 27η Φεβρουαρίου 1903, ἀρ. 4750. Ἡ Πανεπιστημιακὴ Φάλαγγα ἦταν ὀργανωμένο ἔνοπλο σῶμα φοιτητῶν μὲ σκοπὸ τὴν ἀποφυγὴ τῶν ταραχῶν καὶ τὴν ἀσφάλεια τῶν πολιτῶν μετὰ τὴν ἔξωση τοῦ Ὄθωνα καὶ συγκροτήθηκε τὸ 1862. Οἱ φοιτητὲς τῆς ἐποχῆς πρωτοστατοῦσαν στὴν πολιτικὴ ζωὴ καὶ οἱ ταραχὲς ἦταν συνηθισμένο φαινόμενα, πχ «Τὰ Σκιαδικὰ» τὸ 1859, βλ. Ὀδυσσέας Δημητρακόπουλος, «Τα Σκιαδικά», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τόμος ΙΓ, (1977), σ. 187.

58 Σύμφωνα μὲ τὰ μητρῶα τοῦ «ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ἀπὸ τῆς συστάσεώς αὐτοῦ 14 Ἀπριλίου 1837 μέχρι τέλους Αὐγούστου 1878», βλ. *Λόγος ἐκφωνηθεῖς ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ τὴν 26ην Νοεμβρίου 1878 ὑπὸ Ἀνδρέου Ἀναγνωστάκη παραδίδοντος την Πρυτανεία τῷ διαδόχῳ αὐτοῦ κ. Νικολάῳ Δαμαλά*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πέτρου Πέρρη, Ἀθήνα 1879, σ. 65.

59 *Ημερολόγιον Σκόκου*, ὅ.π.· *Περιηγήσεις*, σ. στ'· Ὁ Π.Π. τοποθετεῖ τὴν παραμονὴ του στὴ Στεμνίτσα μετὰ τὴν ἐπάνοδο του ἀπὸ τὸ Παρίσι, ἐνῶ ὁ ἀνώνυμος συγγραφέα τοῦ ἀφιερώματος δὲν δίνει σχετικὴ πληροφορία. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ *κληροδοτήματος* βλ. Ἀριστοτέλης Κούζης, *Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν Εκατονταετηρίς 1837-1937*, τ. Γ' Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς, Τύποις Πυρσοῦ, Ἀθήναι 1939, σ. 8. Ἡ πληροφορία γιὰ τὴν στάση του στὸ ξέσπασμα τῆς χολέρας προέρχεται μόνο ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα στὸ *Ἡμερολόγιο Σκόκου* καὶ τὸν συντάκτη τῶν *Καιρῶν*: «Αὐτὴν τὴν τόλμην του τὴν θαυμασθεῖσαν εἰς τὰ βάθη τῆς Ἀσίας καὶ τῆς

ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1866 μέχρι τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1867 ὅπου καὶ ἀσκεῖ τὸ ἰατρικὸ ἐπάγγελμά.[60]

Ἡ μετέπειτα ἐπιστροφὴ του στὴ Βυτίνα βαραίνει ἰδιαίτερα στὴ (αὐτο)βιογραφία του. Στὴν ἀναφορὰ γιὰ τὴν κατασπατάληση τῆς κινητῆς περιουσίας τοῦ πατέρα του ἀπὸ τοὺς κηδεμόνες του προσθέτει τώρα τὰ ὀξυμμένα ἐμφύλια πάθη λόγω τῆς πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης, τὴν ἀπρόσκοπτη δράση τῶν ληστῶν, τὴν μικροπολιτική, τὴν ἀπουσία ἠθικῆς, τὸν φατριασμό καὶ τὴν ἀντίθεση του στὴ στάση τῶν συμπατριωτῶν του ἀπέναντι στὸ Κρητικὸ Ζήτημα.[61] Ἐπειδὴ δὲν τὸν ἱκανοποιεῖ οὔτε ἡ ἀλλαγὴ διαμονῆς ἐντὸς ἢ ἐκτὸς ἑλληνικοῦ χώρου καταθέτει ὅτι: «ἀπέληξα εἰς περιηγήσεις ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι ἄν ἐξ αὐτῶν σῶος διηρχόμην ἠδυνάμην ἠθικῶς ἐν τῇ πατρίδι νὰ χρησιμεύσω, καὶ ἄν ἐχανόμην εἰς ἔντιμον στάδιον ἤθελον ἀποθάνει».[62] Ἐνημερώνει τοὺς συμπατριῶτες του ὅτι θὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν Ἀθήνα λόγω του βασιλικοῦ γάμου, ἐνῶ ἐκεῖ διαδίδει ὅτι θὰ ἐπισκεφθεῖ τὴ Σῦρο καὶ, εὑρισκόμενος στὴν τελευταῖα, ὅτι πηγαίνει γιὰ διασκέδαση στὴ Σμύρνη.[63] Τελικά: «Ἐκεῖθεν δ' ἐνέπεσα εἰς τὸν ὠκεανὸν τοῦ κόσμου, καὶ εἰς οὐδένα ὤφειλον λόγον».[64]

Ἀφρικῆς ἀπὸ Ἐμίρας καὶ Σάχηδες καὶ ἐπιστήμονας ἐπιστήμονας, τὴν ἐθαύμασε καὶ ἡ γαλλικὴ Κυβέρνησις εἰς τὰ 1864, ὅτε ἐμάστιζε τὸ Παρίσι ἡ χολέρα. Ὅλοι οἱ ἐσωτερικοὶ ἰατροὶ τοῦ ἐκεῖ Νοσοκομείου ἔφυγαν ἀπὸ τὸν φόβον τῆς ἐπιδημίας. Ἔμεινε μόνον ὁ Ποταγὸς, ὁ ὁποῖος συνεπλήρου τότε τὰς σπουδὰς του εἰς τὸ Παρίσι. Ἄφοβος περιεποιεῖτο τοὺς χολεριῶντας, τοὺς ἐθεράπευε, τοὺς ἔκλεινε τὰ μάτια. Καὶ ἡ γαλλικὴ Κυβέρνησις εἰς ἀναγνώρισιν τοῦ παροιμιώδους θάρρους του τῷ ἀπένειμε ἔγγραφον ἔπαινον», βλ. *Καιροὶ*, 27η Φεβρουαρίου 1903, ἀρ. 4750.

60 *Περιηγήσεις*, σ. ς΄.

61 Ὁ Π.Π. ἐπικρίνει τὸν καιροσκοπισμὸ καὶ τὴν ἀψυχολόγητη βιασύνη τους. Ἐνῶ πρωτοστατεῖ στὴ συγκέντρωση βοήθειας στὴ συνέχεια ἀποστασιοποιεῖται καὶ ἐπιχειρηματολογεῖ κατὰ τῆς ἀποστολῆς ἐθελοντῶν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συγκρουστεῖ μαζί τους, βλ. *Περιηγήσεις,* σ. ζ΄.

62 Ὁμοίως.

63 *Περιηγήσεις*, σ. ζ΄-η΄. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸ γάμο Γεωργίου Α΄ καὶ Ὄλγας τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1867 στὴν Ἁγία *Πετρούπολη*. Ὁ Π.Π. ἀναφέρεται προφανῶς στὴ συμμετοχὴ του στὴν ὑποδοχὴ τους στὴν Ἀθήνα.

64 *Περιηγήσεις, σ.* η΄.

Περιήγηση μέχρι τὴν ἄφιξη στὴ Θεσσαλονίκη

Περιήγηση μέχρι Χεράτ τοῦ Ἀφγανιστὰν[65]

Ὁ Π.Π. ἀναχωρεῖ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1867 ἀπὸ τὴ Βυτίνα. Στὰ τέλη Νοεμβρίου ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ τὴν Ἀλεξανδρέττα τῆς Μικρὰς Ἀσίας. Περιγράφει τὴ γεωγραφία τῆς Κιλικίας, τὰ σύνορά της μὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Μικρὰς Ἀσίας ὅπως ἡ Καππαδοκία ἢ μὲ ἄλλες χῶρες ὅπως ἡ Συρία καὶ τὸ πεδίο τῆς «μάχης τῆς Ἰσσοῦ» μεταξὺ Ἀλέξανδρου καὶ Δαρρείου καθὼς καὶ τὴν ἔκβασή της. Περνᾶ, χωρὶς περαιτέρω περιγραφές, ἀπὸ τὶς πόλεις τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας Ἀντιόχεια, Λαοδικεία, Τρίπολη, Χόμς/Ἔμεσα, Χάμα[66], Χαλέπι, Διαρκεβίρ, Μοσούλη, Βαγδάτη, Κερμανσάχ, Χαμαντάν, Ταχεράνη γιὰ νὰ καταλήξει στὴν περσικὴ πόλη Μασχάντ τὴν 24η Ὀκτωβρίου 1869. Περιγράφει τὴν πρόσφατη ἱστορία της ὅπως τὴν παρουσία τοῦ νικηφόρου σάχη Ναδὴρ[67], τὸ περίφημο μνημεῖο τοῦ Ἰμάμ Ριζᾶ[68], ὄγδοου ἰμάμη τῶν Σιιτῶν Μουσουλμάνων[69], τὴν οἰκονομία καὶ τὴν ὀχύρωσή της. Ἄκρως λογοτεχνικὰ θὰ ἀφηγηθεῖ τὴ συνάντησή του μὲ τὸν Ἄγγλο Δολμάζ καὶ κυρίως μὲ τὸν κυβερνήτη τῆς πόλης Ἀσσμὲτ Ντοβλὲ ξάδερφο τοῦ σάχη τῆς Περσίας Ναστραδῆ[70]. Θὰ ρωτηθεῖ

[65] Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ πρώτου κεφαλαίου: «Voyage à Hérat (Afghanistan), y compris la place ou la bataille d' Issus eut lieu et la situation d' Issus; le pays de Tonacain selon Marco Polo, et ceux des Tapyres ou Touraniens et des Aryens selon les anciens ; la rivière et le lac d' Arya et l' Alexandrie en Arya». (μτφρ.«Ταξίδι στὸ Χεράτ (Ἀφγανιστάν), συμπεριλαμβανομένου τοῦ τόπου ὅπου ἔλαβε χώρα ἡ μάχη τῆς Ισσοῦ καὶ τῆς θέσης τῆς Ισσοῦ· ἡ χώρα τοῦ Tonacain σύμφωνα μὲ τὸν Μάρκο Πόλο, καὶ αὐτὲς τῶν Ταπείρων ἢ Τουρὰν καὶ τῶν Ἄριων σύμφωνα μὲ τοὺς ἀρχαίους· ὁ ποταμὸς καὶ ἡ Ἀρείαν λίμνη καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια ἐν Ἀρεία»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 1-27 καὶ *Voyages*, σ. 1-16.

[66] Ἡ πόλη αὐτὴ (Hama) ἀναφέρεται μόνο στὴ Γαλλικὴ ἔκδοση.

[67] Ὁ σάχης Ναδὴρ (1688-1747) διεύρυνε τὴν ἰρανικὴ κυριαρχία στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνα ἀποκτῶντας τὸν τίτλο Ναπολέων δεύτερος Ἀλέξανδρος. βλ. Kaveh Farrokh, *Iran at War: 1500-1988*, Bloomsbury Publishing, Ὀξφόρδη 2011, σ. 87-121.

[68] Ἀναστάσιος Γιαννουλάτος, *Ἰσλάμ. Θρησκειολογικὴ Ἐπισκόπηση*, Πορευθέντες, Ἀθήνα 2004[14], σ. 350.

[69] Γιὰ τὴ θέση τοῦ Σιιτισμοῦ στὸ Ἰσλάμ, βλ. Michael Fischer, *Iran: From religious dispute to revolution*, Harvard University Press, Wisconsin 1980, σ. 24 κ. ἑξ.

[70] Ὁ Naser al-Din Shah Qajar ἦταν σάχης τῆς Περσίας τὰ ἔτη 1848-1896.

γιὰ τὸ ξάδερφο τοῦ κυβερνήτη[71], θὰ συνομιλήσουν σὰν παλιοὶ φίλοι καὶ θὰ λάβει συστατικὲς ἐπιστολὲς γιὰ τὴ συνέχεια του ταξιδιοῦ του μὴ ἀποδεχόμενος ὅμως τὰ προσφερόμενα χρήματα.

Στὶς 13 Νοεμβρίου ἀναχωρεῖ γιὰ τὸ Χεράτ μέσῳ τῆς περιοχῆς Χορασάν[72]. Σχολιάζοντας τὶς ἀναφορὲς τοῦ Μάρκο Πόλο στὴν περιοχή θεωρεῖ ὅτι: «φαίνεται ἐκ πληροφοριῶν προελθοῦσα ὡς καὶ ἐξ ἄλλων καταφανέστερον δειχθήσεται». Θεωρεῖ ὅτι ὁ σχολιαστὴς του Ποτιέρ ποτὲ δὲν καταφέρνει νὰ ταυτίσει τὸ Tonacain, ποὺ ἀναφέρει ὁ Μάρκο Πόλο, ἐνῶ ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὅτι μιλᾶ γιὰ τὴν περιοχὴ Χορασάν.[73] Ἀντιστοιχεῖ στὸ Χορασάν περιγραφὲς τοῦ Στράβωνα, Ἡροδότου, Ἰσιδώρου καὶ του Πτολεμαίου. Μετὰ τὸ Τορμπὰτ[74] συνεχίζει στὴν περιοχή τοῦ Ἀφγανιστάν. Διαβαίνοντας τὴν ἀρχαῖα Ἀριανή συναντᾶ λεηλασίες Τουρκομάνων μέχρι ποὺ φθάνει στὸ Χεράτ τὴν 30η Νοεμβρίου. Ἀναφέρεται στὸ ζήτημα τῆς ἵδρυσης της ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο, παραθέτωντας τὴ σχετικὴ θεωρία τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, καὶ ἀναλύει τὴ γεωγραφία τοῦ χώρου ταυτίζοντας τοὺς ἀρχαίους Ἄριους μὲ τοὺς σύγχρονούς του Ἀφγανούς.[75] Ἰδιαίτερα στέκεται στὴν παρουσίαση τῆς χλωρίδας καὶ πανίδας, στὸ κλίμα καὶ στὰ καιρικὰ φαινόμενα, ὅπως τὸ «παρατεταμένον ἐρυθρίζων λυκαυγές». Ἕνας τεχνητῆς κασμήρ τοῦ ζητᾶ νὰ ἐκτιμήσει πολύτιμους λίθους. Ὁ Ποταγὸς ἀποκαλύπτει ὅτι μέχρι αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶχε: «πολύτιμον συλλογὴν ἀρχαίων νομισμάτων, ἐγγεγραμμένων καὶ ἀναγλύφων λίθων, καὶ καλαΐδων ἐκ τῶν ἐν Νυσσιαοὺρ ὀρυκτῶν, καὶ προδιετέθην ἐκ τῶν λόγων τοῦ Κασμηριέως, ἵνα προσέχω κατὰ τὴν ἐπίλοιπον πορείαν μου».

71 Ὁ Ιμάντ αλ-Ντάουλα ἦταν κυβερνήτης τῆς Κερμανσάχ τὸ διάστημα 1852-75, βλ. Jean Calmard, «Kermanshah iv. History to 1953», *Encyclopædia Iranica*, XVI/3, σ. 319-324, Διαθέσιμο στὸν δικτυακό τόπο: http://www.iranicaonline.org/articles/kermanshah-04-history-to-1953 (1/11/2021).

72 Ἀνατολικὴ ἐπαρχία τοῦ Ἰράν, βλ. Pierre Oberling, «Khorasani Ethnic Groups», Διαθέσιμο στὸν δικτυακό τόπο: http://www.iranicaonline.org/articles/khorasan-1-ethnic-groups (1/11/2022).

73 Ἡ ἔκδοση ποὺ συμβουλεύεται ὁ Π.Π. γιὰ τὸν Μάρκο Πόλο εἶναι ἡ ἔκδοση καὶ ὑπομνηματισμὸς τοῦ ταξιδιοῦ του ἀπὸ τὸν Γάλλο ἀνατολιστὴ καὶ ποιητὴ Ζὰν Πιὲρ Γκιγιὸμ Ποτιέρ (M. G. Pauthier, 1801-1873), βλ. M. G. Pauthier, *Le livre de Marco Polo, citoyen de Venise, conseiller prive et commissaire imperial de Khoubilai-Khaan*, Librairie de Firmin Didot Frères, Fils et Cie, Παρίσι 1865.

74 Ἡ Τορμπὰτ (Torbat-e Heydarieh) εἶναι πόλη στὰ βορειοανατολικὰ τοῦ σημερινοῦ Ἰρὰν.

75 Στὶς *Περιηγήσεις* δὲν ἀναφέρεται ρητὰ τὸ ὄνομά του Κ. Παπαρηγόπουλου παρὰ μόνο ὁ τίτλος του: «Ὁ καθηγητὴς δὲ καὶ συγγραφεὺς τῆς Ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας». Ἀντίθετα τὸ ὄνομα ἀναφέρεται στὰ *Voyages*. Ὁ εἰρωνικὸς ὑπαινιγμὸς τῆς παράθεσης τοῦ τίτλου δὲν ἀποκλείεται καθώς ὁ Π.Π. τὸν ἐπικρίνει καὶ ἀλλοῦ βλ. *Voyages*, σ. 10 καὶ Παράρτημα, σ. 245.

Θὰ περάσει τὸ χειμῶνα τοῦ 1869 στὸ παλάτι τοῦ Φατὴ Μωχάμετ ἀκμπαρ Χαν[76] μὲ τὸν ὁποῖον θὰ συνδεθεῖ στενά. Θὰ περπατοῦν καὶ θὰ κυνηγοῦν μαζί ἔφιπποι. Θὰ τοῦ διηγηθεῖ τὴν συνάντηση του στὴν Κερμανσάχ μὲ τρεῖς ἐνδιαφερόμενους ἀπὸ τὸ Κουιστὰν νὰ τὸν γνωρίσουν καὶ τὴν ἔκπληξή του ὅταν συνειδητοποιεῖ ὅτι χρησιμοποιοῦν τὸ ἑλληνικὸ μέτρο στάδιον στὸν ὑπολογισμὸ ἀποστάσεων. Μὲ ἀφορμὴ τὴν πρόταση ποὺ τοῦ ἔγινε νὰ νυμφευτεῖ χωρὶς νὰ ὑποχρεωθεῖ σὲ ἀλλαγὴ θρησκείας ἀπευθύνει στὸν πρίγκιπα τὰ ἑξῆς:

«Ἐκ τῶν τοιούτων ἐννοῶ ὅτι ἡ φύσις ἐξασθενεῖται, ἀλλ οὐδέποτε σβέννυται. Τὶς γινώσκει, Σερδάρ, ἐὰν κατάγησθε ἐξ ἐκείνων τῶν ἑλλήνων, τῶν βασιλευσάντων ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας εἰς ταύτας τὰς χώρας, ἢ καὶ ἐκ τῶν ἐνταῦθα καὶ πολλαχοῦ ἀλλοῦ κατοικησάντων; συναντώμενοι συναισθανόμεθα τὴν συγγένειάν μας καὶ, ἐπειδὴ εἴμεθα μεμακρυσμένοι, καὶ ἐκ πολλῶν αἰώνων χωρισμένοι, εἴμεθα καὶ πλέον ἠγαπημένοι· διότι ἔχομεν τὴν αὐτὴν καταγωγὴν, εἴμεθα ποτε ἕν καὶ τὸ αὐτὸ ἔθνος, συμπολῖται, ὑπήκοοι τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ μεγίστου καὶ εὐγενεστάτου βασιλέως. Ὁ Σερδὰρ ὑπερχαίρων καὶ σφίγγων μοι τὴν χεῖρα ἐβεβαίου ταῦτα».

Ἡ ἀναχώρηση γίνεται μέ δάκρυα. Ὁ Ποταγὸς συγκινημένος θυμᾶται ὅταν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου περάσματός του ἀπὸ τὸ Ἀφγανιστάν θὰ πληροφορηθεῖ τὸ θάνατό του.[77]

[76] Ὁ Φατὴ Μωχάμετ ἀκμπαρ Χαν (Sardar Fateh Muhammad Khan) ἦταν κυβερνήτης τοῦ Χερὰτ μετὰ ἀπὸ ἐπιθυμία, τοῦ Σὲρ Ἀλῆ Χάν (Sher Ali Khan), ἐμίρη τοῦ Ἀφγανιστὰν. Ἦταν γιὸς τοῦ Ουαζὶρ Ἀκμπὰρ Χὰν (Wazir Akbar Khan, 1816-1847), ἐμίρη γιὰ τὸ ἔτος 1842-1843, βλ. Fayz Muhammad Katib Hazarah, *The History of Afghanistan*, τ.2, (ἐπ. R. D. McChesney, M. M. Khorrami), Brill, Λάιντεν-Μποστόνη 2013, σ. 317.

[77] Ὅπως σωστὰ ἀναφέρει ὁ Π.Π., ὅταν ὁ μετέπειτα ἐμίρης Μωχάμετ Γιακοὺπ Χὰν (Mohammad Yaqub Khan) ἐπαναστάτησε τὸ 1870 ἐναντίον τοῦ πατέρα του Σὲρ Ἀλῆ Χάν, ὁ Φατὴ Μωχάμετ ἔμεινε πιστὸς στὸν τελευταῖον καὶ σκοτώθηκε μαζὶ μὲ τὸ γιό του Ἀζὶζ (Abdu'l Aziz Khan) στὸ Χερὰτ τὸ 1871, βλ. Fayz Muhammad Katib Hazarah, ὅ.π., σ. 242-243.

Περιήγηση ἀπὸ Χεράτ μέχρι Καμποὺλ τοῦ Ἀφγανιστὰν[78]

Τὴν 13η Μαρτίου 1870 ἀναχωρεῖ. Μέσω Φαράχ[79], περιγράφοντας τὰ ὅρια τοῦ Βελουχιστὰν φτάνει μὲ συνοδεία στὴν Κανταχάρ[80], τὴν ἑλληνιστικὴ Ἀραχωσία. Τὸν ἐντυπωσιάζουν τὰ φροῦτα καὶ οἱ καρποὶ τῆς περιοχῆς. Τέλος, τοῦ χαρίζουν μαῦρα διαμάντια ποὺ εἴχαν γίνει, ὅπως περιγράφει, ἀνάρπαστα τὴ δεκαετία του 1840[81] ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους. Ἀναχωρεῖ τὴν 13η Ἀπριλίου γιὰ Κελὰτ[82] καὶ περιγράφει τὰ φαινόμενα ἀντικατοπτρισμοῦ ποὺ συνάντησε ἢ πληροφορήθηκε μέχρι τώρα. Κάνει μία παύση στὴν ἀφήγηση γιὰ νὰ περιγράψει τὴ διαδρομὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὴ περιφέρεια τῆς Δραγγιανῆς μέχρι τὴν Ἀραχωσία καὶ τὴ Βακτριανή μέσῳ Στράβωνα, Ἀρριανοῦ καὶ Πτολεμαίου. Καταλήγει ὅτι ἡ Ἀλεξάνδρεια ἐν Ἀραχωσία ταυτίζεται λανθασμένα μὲ τὴν Κανταχάρ. Στὴν πορεία πρὸς Γκαζνὶ[83] παρατηρεῖ διαφανεῖς κρυστάλλους: «ἔβλεπον καθ᾽ ὁδὸν ἀκτινοβολοῦσαν τὴν κοίτην χειμάρρου, παρ᾽ ᾧ ἐβάδιζον, ἐξ ἀπείρων ἑστιῶν, παυομένων τοῦ ἀκτινοβολεῖν, καθ᾽ ὅσον πρὸς αὐτὰς παρεγενόμεθα, ἀλλ ἀνεφαίνοντο ἄλλα μακρότερον ἐκείνων εὑρισκόμεναι, καὶ ἐσβέννυντο ὁμοίως ὡς καὶ αἱ πρῶται, καὶ ἄλλαι ἀνεφαίνοντο, καὶ οὕτω καθ᾽ ἑξῆς». Δὲν καταφέρνει νὰ τοὺς μελετήσει γιατί: «οἱ συνοδοιπόροι μου ἐπίστευον, ὅτι ταξιδεύω πρὸς ἀνίχνευσιν θησαυρῶν εὑρισκομένων εἰς τὰς χώρας των, ἢ δι εὕρεσιν χόρτου Κ ι μ ι ὰ[84] λεγομένου, καὶ ἔχοντος δύναμιν νὰ μεταβάλλῃ πάντα τὰ ἄσημα μέταλλα εἰς χρυσόν». Ὅταν σταματοῦν γιὰ ξεκούραση βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσει καὶ τὰ ἀναγνωρίζει ὡς «περλάντια», δηλαδή μπριγιάν. Συνεχίζουν στὸ Καραμπάχ[85] καὶ

78 Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ δευτέρου κεφαλαίου: «Voyage d'Hérat à Caboul en Afghanistan, y compris l'itinéraire de l'expédition d'Alexandre et la détermination de l'Alexandrie en Arachosie et de la ville de Plemmyrion». (μτφρ. «Ταξίδι ἀπὸ το Χεράτ στὴν Καμποὺλ στὸ Αφγανιστάν, συμπεριλαμβανομένης τῆς διαδρομῆς τῆς ἐκστρατεῖας τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ καθορισμοῦ τῆς Ἀλεξάνδρειας στὴν Ἀραχωσία καὶ τὴν πόλη τοῦ Πλεμμύριου»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 27-57 καὶ *Voyages*, σ. 16-34.

79 Τὸ Φαράχ (Farah) εἶναι πόλη στὰ δυτικὰ τοῦ σημερινοῦ Ἀφγανιστάν.

80 Τὸ Κανταχὰρ (Kandahar) εἶναι πόλη στὰ νότια τοῦ σημερινοῦ Ἀφγανιστάν.

81 Πρόκειται γιὰ ἐπεισόδιο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Α' Ἀγγλοαφγανικοῦ Πολέμου (1838-1842), βλ. Παρακάτω, σ. 201.

82 Ἡ Κελὰτ (Qalat)) εἶναι πόλη στὰ νότια τοῦ σημερινοῦ Ἀφγανιστάν.

83 Ἡ Γκαζνὶ (Ghazni) εἶναι πόλη στὰ νοτιοανατολικὰ τοῦ σημερινοῦ Ἀφγανιστάν.

84 Πρόκειται γιὰ περσικὴ ὀνομασία τῆς Φιλοσοφικῆς Λίθου τῆς Ἀλχημείας βλ. Pierre Lory, «Kimia», Διαθέσιμο στὸν δικτυακό τόπο: http://www.iranicaonline.org/articles/kimia (1/11/2021).

85 Τὸ Καραμπὰχ (Qarabagh) εἶναι περιοχὴ στὰ νοτιοανατολικὰ τοῦ σημερινοῦ Ἀφγανιστάν.

πληροφορεῖται γιὰ ἕνα βουνό μὲ ἰαματικὰ φυτὰ ποὺ προσελκύει Ἰνδούς. Πλησιάζοντας στὴν Γκαζνὶ περιγράφει τὸ μνημεῖο τοῦ σουλτάνου Μαχμοῦτ τῆς δυναστείας τῶν Γαζναβιδῶν,[86] τὸν ὁμώνυμο μιναρέ καὶ μία σπηλιὰ. Ἡ περιγραφὴ δίνει στὸν περιηγητὴ τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξει θρησκειολογικὲς ἀπόψεις:

«[...] καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ὀπὴ τις εἰς θύραν μεταβεβλημένη, δι' ἧς εἰσέρχονται εἰς ἕτερον σπήλαιον βαθύτερον, ἐν ᾧ κλείονται οἱ πιστοὶ ἐπὶ μῆνα ὁλόκληρον ἔχοντες μεθ· ἑαυτῶν ἐλάχιστον ἄρτον καὶ ἐλάχιστον ποσὸν ὕδατος, ἀλλ' ἐξέρχονται κατεσκληκότες μετ' ὄψεως ἀγρίας, ὡς ἄλλα φάσματα δαιμόνων· πιστεύουσι δ' ὅτι ἐπλησίασαν οὕτω τὸ θεῖον. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς λατρείας πρέπει νὰ ᾖ ἰθαγενές, διατηρηθὲν καὶ μετὰ τὴν ἐξόμωσιν αὐτῶν εἰς τὸν Μωαμεθανισμόν. Τοιαῦτα τινα παρατηροῦνται εἰς πάντα τὰ μὴ φυλάξαντα τὴν ἀρχαίαν των θρησκείαν ἔθνη. Ὁ. Βυζάντιος τὸν χορὸν τῶν Μεβλαβίδων, ὅν παρετήρησεν εἰς Γαλατᾶ, καὶ ἐγὼ εἶδον εἰς Τρίπολιν τῆς Συρίας, εἰς Δαμασκόν, καὶ εἰς Θεσσαλονίκη, σχετίζει πρὸς τὸν τὸν τῶν Κορυβάντων. Οἱ νῦν Αἰγύπτιοι εἰς τὰ Ζιαρέτια των διατρέφουσιν αἰλούρους, καὶ τοὺς θαυμάζουσι διότι δὲν ἀπομακρύνονται ἐκ τῶν μνημείων. Ἡ ἐν Τάντᾳ πανήγυρις ἔχει ἀναλογίαν πρὸς τὰ ἄλλοτε τελούμενα μυστήρια ἐν Σάϊ καὶ πρὸς τὴν τελουμένην ποτὲ ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἑορτὴν τῆς Ἀλιάδος, ὡς ὁ Ἡρόδοτος γράφει· πλεῖστα δὲ παρόμοια θέλομεν διακρίνει ὅταν ἐκτενῶς περιγράψωμεν τῶν λαῶν τὰ ἔθιμα καὶ ἤθη».

Βαδίζοντας πρὸς Καμποὺλ ἀντιστοιχεῖ τοὺς ποταμοὺς μὲ τοὺς περιγραφόμενους ἀπὸ Πτολεμαῖο, Στράβωνα καὶ Ἀρριανό. Ἀνάμεσα στὶς ἐπαρχίες τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου Βακτριανὴ καὶ Παροπαμισάδες τοποθετεῖ καὶ τὴ σπηλιά τοῦ Προμηθέα, ἀκολουθῶντας πληροφορία τοῦ Ἀρριανοῦ- δηλαδὴ, στὸν Ἰνδικὸ Καύκασο καὶ ὄχι σὲ αὐτὸν τῆς Μαύρης Θάλασσας. Προσπαθεῖ νὰ ταυτίσει τὴν πόλη Πλημύριον.[87] Περνοῦν τὴν κοιλάδα τῆς Μεϊντὰν[88] καὶ πλέον πλησιάζουν στὴν

86 Γνωστὸς ὡς Μαχμοὺτ τῆς Γκαζνὶ (971-1030), βλ. Nazim Muhammad, *The Life And Times Of Sultan Mahmud Of Ghazna*, Cambridge University Πress, Κέμπριτζ 1931.

87 Στράβων: 15, 1.26. Ἡ πόλη ἐμφανίζεται μόνο στὸν Στράβωνα καὶ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸ Σικελικὸ ἀκρωτήριον, βλ. Θουκ. 7, 4.4.

88 Ἡ Μεϊντὰν εἶναι πόλη στὰ κεντρικὰ τοῦ σημερινοῦ Ἀφγανιστὰν.

Καμποὺλ. Συγγενεῖς τοῦ συνοδοῦ του, σταυλάρχη τοῦ ἐμίρη, ἔρχονται νὰ τοὺς προϋπαντήσουν μὲ δῶρα, φαγητὰ καὶ γλυκά. Περιγράφει τὴν καλλιέργεια τῶν «ὀξυνίθρων», δηλαδὴ τοῦ λάπαθου στὸ χιόνι τῶν Ἰμαλαΐων .

Τὴν 30η Ἀπριλίου 1870 εἰσέρχονται, ἐνῶ ἔχει παραχθεῖ στρατός, θριαμβευτικὰ στὴν πόλη τῆς Καμποὺλ. Ὁ ἐμίρης Σὲρ Ἀλῆ Χὰν τὸν ἀκούει μὲ θαυμασμὸ καὶ του προσφέρει πλούσια φιλοξενία. Ὁ Π.Π. ἀφηγούμενος τὰ γεγονότα περιγράφει τὴ θλίψη του ποὺ πλέον αὐτὸς δὲ ζεῖ καὶ βρίσκεται μαζὶ μὲ ἄλλους ποὺ τὸν βοήθησαν στὶς περιηγήσεις του.[89] Ὁ ἐμίρης, σύμφωνα μὲ τὸν Π.Π., πληρώνει ἀδρὰ Ἰνδοὺς τεχνῖτες ποὺ κατέχουν ἀγγλικὴ τεχνογνωσία ὅσον ἀφορᾶ τὰ στρατιωτικὸ ἐξοπλισμό. Ἡ περιγραφὴ τῶν χωρῶν ξεχωρίζει:

«Ἐνίοτε συνδιεσκέδαζον ἔχοντες μουσικοὺς Ἰνδούς, καὶ ὀρχήστρίας καὶ τραγῶδιστρίας Ἰνδιάνας. Ἡ παθητικὴ μουσικὴ των πλήρης πραότητος καὶ οἰκτου, πλήρης χρηστότητος, τὰ ἡδέα ᾄσματα τῶν ὀρχηστριῶν καὶ ἡ ἐπιτετηδευμένη αὐτῶν ὄρχησις, περιελισσομένων ποτὲ εἰς ἀραιὸν πράσινον πέπλον χρυσοῖς ἄστροις πεποικιλμένον, καὶ ἄλλοτε ἀνελισσουσῶν κατὰ τὴν ἀνάγκη τοῦ ᾄσματος τὸν ἔναστρον πέπλον, ἕτερπον ἡμᾶς πάντας· ἀλλ' ὁ Ἐμὴρ πρὸ παντὸς ἠγάπα ἱστορίας ἀρχαίας καὶ ἐπιστημονικὰς συζητήσεις».

Ἔκπληκτος ὁ περιηγητὴς διαπιστώνει ὅτι ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀστρονομία οἱ Ἀφγανοὶ βασίζονται στόν Πτολεμαῖο, τὴ Φυσικὴ στὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴν ἰατρικὴ στὸ Γαληνό, δείχνοντας ἐπιμονὴ ἀκόμα καὶ σὲ πασιφανῆ σφάλματα τους ὅπως ὁ ἀβαρὴς ἀέρας τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ ἐμίρης λέγοντας: «ἀφ' οὗ περιηγεῖσαι διὰ τὸ καλὸν τοῦ κόσμο» τοῦ ζητᾶ μάταια νὰ μείνει κοντὰ του. Του προτείνει νὰ φορέσει περσικὴ ἀμφίεση γιατὶ διαφορετικὰ θὰ φονευτεῖ ἐκεῖ ποὺ πηγαίνει ἀλλὰ ὁ περιηγητὴς ἀπαντᾶ: «Προτιμῶ Ἐμὴρ, τῷ ἀπεκρίθην, ν' ἀποθάνω πάντοτε Ἕλλην παρὰ νὰ σωθῶ ἔστω καὶ σκεπτόμενος ἅπαξ ἐθνισμὸν ἄλλον». Τελικὰ ἡ λύση βρίσκεται καὶ φορᾶ ἀμφίεση Ἕλληνα ἱεροσπουδαστή καθὼς διαφορετικὰ, σύμφωνα μὲ τὸν ἐμίρη: «[...] γινώσκω

[89] Γιὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ ἐμίρη στὸ «Μεγάλο Παιχνίδι» βλ. Στέφανος Κορδώσης, ὅ.π., σ. 36-39.

ὅτι θὰ φονευθῇς ἅμα διαβῇς τὸ Ἰνδοκῶσι. Τὶς γινώσκει τὸν Ἕλληνα; Τοιαῦτα ἐνδύματα φορῶν θὰ ἐκληφθῇς ὡς Ρῶσσος ἢ Ἄγγλος, ἀμφότεροι εἰσίν ἐχθροὶ τῶν λαῶν». Ἐλεύθερα ἐπιλέγει μέσα ἀπὸ ἕνα μεγάλο εὖρος ἐπιλογῶν ὑφασμάτων καὶ διαμορφώνει μία ἀμφίεση ὡς ἐξῆς:

«Ἐξέλεξα δι᾽ ἀντέριον πράσινον μεταξωτὸν Βουχάρης μετὰ λαμπροῦ κιτρίνου διϋφασμένον, δι᾽ οὗ ἐφαίνετο χρυσίζον· διὰ γούναν καλὴν τζόχαν Ἀλὴν ἐκ τῆς ὁποίας καὶ πῖλον ἐποίησα· διὰ ζώνην Κασμιριαῖον σιάλι λαμπρῶς κεντημένον οὗτινος ἐπ᾽ ἀριστερᾶ ἐκρέμαντο τὰ κεντήματά του· διὰ μπενίσιον ὕφασμα τουρκομανικὸν ἐκ λεπτῶν τριχῶν καμήλου, ὧν καὶ τὴν χροιὰν εἶχεν. Ἄλλα δὲ ὁδοιπορικὰ ἐνδύματα ἐποίησα ἐκ σόφι μελανοῦ καὶ ἐξ ὑφάσματος Ἀζαρινοῦ βαρέος».

Ὁ περιηγητὴς περιγράφει τὴν ἐπικράτεια ποὺ ἐλέγχει ὁ ἐμίρης, στὴν οὐσία τὰ σύνορα μὲ τὶς Βρετανικὲς Ἰνδίες καὶ τὴ Ρώσικη αὐτοκρατορία, καὶ τὶς ταυτίζει μὲ τὶς ἐπαρχίες τῆς Ἀρίας, Βακτριανῆς, Παροπαμισάδων καὶ Ἀραχωσίας. Περιγράφει, τέλος, τὴν παραγωγὴ τῆς περιοχῆς στὰ φροῦτα, ὑφάσματα καὶ ταυτίζει τὴν πόλη Πλημύριον τοῦ Στράβωνα μὲ γειτνιάζοντα λόφο τοῦ χώρου ποὺ κτίστηκε ἡ σύγχρονη του Καμπούλ. Σὲ αὐτὸ τὸ λόφο ὁ ἐμίρης ἐντοπίζει «θραῦσμα ἀγγείου ἐξ ἰάσπιδος» τὸ ὁποῖο ὁ περιηγητὴς ἀπέστειλε «μετὰ τῆς περισωθείσας ἐν τῇ Σινικῇ συλλογῆς» στὸ Πανεπιστήμιο.[90]

[90] Ἡ ἀποστολὴ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, βλ. Παρακάτω σ. 49.

Περιήγησις ἀπὸ Καμποὺλ τοῦ Ἀφγανιστὰν μέχρι Φεϋζαμπὰντ τοῦ Μπανταχσὰν[91]

Ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴ Καμποὺλ τὴν 2η Ἰουνίου 1870 μὲ συνοδεία. Ἀποχωρίζεται μέσα σὲ συγκίνηση παίρνοντας, ὕστερα ἀπὸ πίεση, μέσα σὲ χειρόμακτρο δῶρο ἑκατὸ χρυσὲς μπουχάρες μὲ τὴν ὑπόδειξη νὰ τὶς διανείμει στοὺς φτωχούς. Ἀναφέρει ὅτι βασισμένος σὲ αὐτὰ σώθηκε ὅταν ἔχασε ὅλη τὴν ἄλλη περιουσία του στὴ Χαμία. Πορευόμενοι βορειότερα πρὸς Τουρκεστὰν, ἕνας συνοδοιπόρος λιποθυμᾶ ἐνῶ ἄλλοι δύο τοποθετοῦν χιόνι στὸ κεφάλι τους:

«Ἔπαθε τὸ πάθημα τῶν ὑψηλῶν διασέλων, συμβαῖνον ἰδίᾳ εἰς τοὺς νήστεις καὶ περιγραφόμενον ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ὡς βουλημία. Μοὶ τὸ προέλεγον ἀπὸ Καβοὺλ συνιστῶντες ἵνα φάγω πρὸ τοῦ ἀνέλθω εἰς τὴν κορυφὴν σάκχαρον. Προσεπάθησα ν' ἀνέλθω νῆστις, ἵνα ἴδω τὸν τρόπον καθ' ὅν συμβαίνει· διότι δὲν συμβαίνει ἐκεῖσε, ὡς μοὶ ἔλεγον, ἢ μόνον ἐπὶ τοῦ διασέλου τῆς κορυφῆς Καουσσιὰν· ἀλλ' ἡ ἐκ τῆς πρωίας ὁδοιπορία καὶ κακοπάθεια κατὰ τὴν προτεραίαν μὲ ὑποχρέωσαν νὰ γευθῶ, καὶ ὡς ἔδεσμα μοὶ προσεφέρθη ἁπλοῦν σάκχαρον».

Εἰσέρχονται ἐντέλει στὸ Τουρκεστὰν, ὅπως τὴν ἐννοεῖ μὲ στενὴ ἔννοια ὁ Π.Π. . Περιγράφονται τὰ σύνορα Τουρκεστὰν, τῶν βραχύβιων Ἐμιράτου τῆς Μπουχάρας καὶ Χανάτου της Κοκάνδης καὶ οἱ τουρανικοὶ πληθυσμοί ποὺ ἀντιστοιχοῦνται μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀρχαῖες τους ὀνομασίες. Ἐπιμένει στὴν ὁριοθέτηση τῆς Βακτριανῆς, Σογδιανῆς, Σαρματίας, Σκυθίας βασισμένος στὸν

[91] Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ δευτέρου κεφαλαίου: «Voyage de Caboul en Afghanistan à Feïzâbad dans le Badakchan, y compris la geographie de ce pays selon les anciens, ses habitants, qui sont les Scythes ou ler Tourans l'itinéraire de l'expédition d'Alexandre, la déterminationdes villes de Bactres et de Zariaspe, la roche en Bactriane et celle d'Ariamaze. (μτφρ. «Ταξίδι ἀπὸ τὴν Καμποὺλ τοῦ Ἀφγανιστὰν στὸ Φεϋζαμπάντ τοῦ Μπανταχσάν, συμπεριλαμβανομένης τῆς γεωγραφίας αὐτῆς τῆς χώρας σύμφωνα μὲ τοὺς ἀρχαίους κατοίκους της, ποὺ εἶναι οἱ Σκύθες ἢ οἱ Τουρανοί, τὸ δρομολόγιο τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ καθορισμὸς τῶν πόλεων Βάκτρα καὶ Ζαριάσπη, ὁ βράχος στὴ Βακτριανὴ καὶ αὐτὴ τῆς Ἀριομάζης»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 58-103 καὶ *Voyages*, σ. 34-58.

Πτολεμαῖο, Στράβωνα καὶ Ἡρόδοτο, θεωρῶντας τὴ λίμνη Ἀράλη σχηματισμένη μεταγενέστερα. Μὲ τὴν ἴδια μέθοδο γενεαλογεῖ Σκύθες καὶ Οὖνους. Φθάνουν στὸ Χαναμπὰτ[92] ὅπου ἀπολαμβάνουν ζεστῆς ὑποδοχῆς λόγῳ τῶν συστάσεων τοῦ ἐμίρη. Συνεχίζουν βόρεια στὸν ποταμὸ Ταλουκάν[93] ὅπου ἡ διάβαση του γίνεται περιπετειώδης:

«Ἐνδεδυμένος ἐπιβληδὸν διὰ πολλῶν βαρέων ἐνδυμάτων ἐκ τῶν παχέων ὑφασμάτων τοῦ Ἀζαρὲ καὶ περιτετυλιγμένος τὴν κεφαλὴν διὰ τὸ θάλπος, ὅπως τοὺς ἐνθαρρύνω, ὡς εἶχον κεντῶ τὸν Μουνσίμπασὴ μου. Εἰσῆλθεν, ὡς ἄριστος κολυμβητὴς, ἐν τῷ ὕδατι ὅπως δροσισθῇ χαίρων, καὶ ἔπλεεν ἀμέσως διὰ τὸ βαθὺν ὕδωρ».

Ἀποφεύγει κινηματογραφικὰ τὸν πνιγμό κρατῶντας τὴ χαίτη τοῦ ἀλόγου καὶ βγάζοντας τὰ ροῦχα του μέσα στὸ νερό. Περιγράφει τὴν καλλιέργεια ὑδροπεπόνων, τὰ ὄρη τοῦ Παμίρ καὶ τοποθετεῖ τὸν Πύργο τοῦ Πτολεμαίου στὸ Τασκουργκάν.[94] Την 14η Ἰουνίου ἀφήνει τὸ Ταλουκάν καὶ συνεχίζει τὴν ἄνοδο βορειότερα. Στὴν οὐσία ξεκινᾶ ἡ ἀνάβαση στὴν ὀροσειρὰ τοῦ Παμίρ.[95] Διορθώνει τὸν Μάρκο Πόλο, «ποὺ δὲν εἶδεν, ἀλλ ἤκουσε περὶ τῶν χωρῶν αὐτῶν ἐξ ἀνθρώπων μάλιστα μὴ ἐχόντων ἀκριβεῖς γνώσεις», στὴν περιγραφὴ τῶν κατοίκων τοῦ Μπανταχσάν[96]. Τὴν 16η Ἰουνίου φθάνουν στὴ Φεϋζαμπάντ.[97] Περιγράφει τὴν πορεία τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐντὸς τῶν Παροπαμισάδων, ἐρχόμενος ἀπὸ Σογδιανὴ καὶ Βακτριανή καὶ τὴ καταδίωξη τοῦ Βύσσου μέχρι τὴ Σαρκαμάνδη (Μαρακάντα) βασισμένος στὸν Ἀρριανὸ καὶ τὸν Στράβωνα. Ἀναζητᾶ τὴν τοπολογία τῆς Πολιορκίας της Σογδιανής Πέτρας καὶ τοῦ γάμου τοῦ Ἀλεξάνδρου μὲ τὴ Ρωξάνη. Συναντᾶ τὸν ἐμίρη τοῦ Μπαταχσὰν Μαχμούτ[98] παρουσιάζοντας τὴ συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἐμίρη Σερ Ἀλὶ Χάν.

92 Τὸ Χαναμπὰτ (Khan Abad) εἶναι πόλη στὰ βόρεια τοῦ σημερινοῦ Ἀφγανιστάν.
93 Ὁ Ταλουκὰν εἶναι ποταμὸς στὸ βόρειο Ἀφγανιστάν.
94 Βλ. ὑποσημείωση 110. Ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος γράφει συχνὰ γιὰ ἕναν Λίθινο Πύργο.
95 Γιὰ τὸ σχετικὸ ἄρθρο στὸ BSB, βλ. παρακάτω, σ. 94.
96 Τὸ Μπαταχσὰν (Badakhshan) εἶναι περιοχὴ ποὺ ἀνήκει σὲ Ἀφγανιστὰν καὶ Ταζικιστάν.
97 Ἡ Φεϋζαμπάντ (Fayzabad) εἶναι πόλη, πρωτεύουσα τοῦ Μπαταχσάν, στὸ σημερινὸ βόρειο Ἀφγανιστάν.
98 Ὁ Μαχμοὺντ (Mir Mahmud Shah) ἦταν ἐμίρης τοῦ Μπανταχσὰν τὸ διάστημα 1869-1873. Τὰ σύνορα τῆς περιοχῆς

Ἐνθουσιάζεται βλέποντας τὶς μεταφράσεις τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων καὶ τὶς ἱκανότητές του στὴν τοξοβολία. Ἀναφέρει τὶς καλλιέργειες (σιτάρι, κερασιές, ρύζι), τὰ μεταλλεύματα (ἁλάτι, σίδηρο) καὶ πληροφορεῖ ὅτι ἀγόρασε ρουμπίνι «κατὰ τὸ ἥμισυ ἀκάθαρτον». Περιγράφει τὴν περιοχή ἐθνολογικὰ καὶ γεωγραφικὰ, Νταρβάζ, Κουλάπ κ.α., ἀναφέροντας τὰ «Ἄφτ-Κοῦ-μπαντὶ μὶν Ντιζιαμιὰτ Σκέντερ μζὰτ α-Φλατοῦν δηλαδὴ ἑπτὰ Κλειστοβούνα κατοικούμενα ὑπὸ τῶν ὁμεθνῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου τῶν πιστευόντων τὰ δόγματα τοῦ Πλάτωνος». Οἱ κάτοικοι τοῦ Νταρβὰζ ὑποστηρίζουν ὅτι ἕλκουν τὴν καταγωγὴ τους ἀπὸ τὴν κόρη τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Περιγράφει τὴν ἁπλὴ δομὴ τῆς κοινωνίας (βασιλιάς καὶ οἱ ἄνθρωποί του ἔναντι τῶν φτωχῶν ἀγροτῶν), τὰ πλίθινα σπίτια μὲ τὴν ἐπίπεδη κορυφή, τὰ ξύλινα οἰκιακὰ σκεύη τῶν φτωχῶν καὶ τῶν πλουσίων τοὺς «νιπτῆρας καὶ ἀγγεῖον διὰ ἀφέψησιν τοῦ τεΐου χαλκᾶ κοτύλας δὲ τεΐου ἢ ἐξ Εὐρώπης ἢ ἐκ Σινικῆς τζινὶ ὑπ αὐτῶν καλούμενας». Στὰ ἐνδότερα ἡ οἰκονομία εἶναι ὁ ἀντιπραγματισμός μὲ κτήνη μὲ τὰ ὁποῖα φτιάχνονται τὰ ροῦχα, ἐκτὸς τῶν πλουσίων ποὺ εἶναι βαμβακερὰ. Ἐπιμένει ἰδιαίτερα στὴν ἐνδυμασία ἀνδρῶν καί γυναικῶν: χιτώνες, χτένισμα, κοσμήματα, ὑποδήματα, καὶ στὴ διατροφὴ, ὅπου ξεχωρίζει τὸ «λεγόμενον μαντζοῦν ἀΦτλατοῦν, δηλαδὴ τὸ δυναμωτικὸ τοῦ Πλάτωνος. Λέγουσιν ὅτι συνίσταται ἐκ πέντε πραγμάτων, ἐξ ὕδατος, ἄλατος, κρέατος, ὀρύζης καὶ κρομμύου». Ἄκρως ἐντυπωσιακή εἶναι ἡ τελετὴ του βασιλικοῦ γεύματος καὶ ἡ τάξη ποὺ ἐπικρατεῖ κατὰ τὴ διάρκεια του καθὼς «οὗτοι διακρίνονται ὅλου τοῦ κόσμου διὰ τὴν τῶν φαγητῶν ποικιλίαν, τὴν ἡδύτητα, τὴν πρόκλησιν τῆς ὀρέξεως καὶ τὴν καθαριότητα· πλύνουσι δὲ οὗτοι διὰ σάπωνος καὶ πρὸ καὶ μετὰ τὸ φαγητὸν τὰς χεῖρας, ἅς ἕκαστος διὰ τοῦ μάκτρου αὐτοῦ ἀπομάσσει». Οἱ περιγραφὲς κλείνουν μὲ τὴ μουσικὴ, τὶς λαϊκὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν Μωάμεθ καὶ τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Καφριστανῶν.

διευθετοῦνται τὸ 1873 μὲ παρέμβαση τῶν Βρετανῶν καὶ τῶν Ρώσων. βλ. Christine Noelle, *State and tribe in nineteenth-century Afghanistan: the reign of Amir Dost Muhammad Khan (1826-1863),* Routledge, Ρίτσμοντ 1997, σ. 101, 320.

Ἡ παραμονὴ στὸ Φεϋζαμπάντ εἶναι ὀκταήμερη. Σὲ ἕνα γεῦμα, αὐτὸ τὸ διάστημα, μὲ τὸν Μαχμοῦτ ξεκινοῦν νὰ συζητοῦν γιὰ τὴν κατάσταση τῆς περιοχῆς. Ἐκφράζει παράπονα γιὰ τὸ ὅτι εἶναι φόρου ὑποτελὴς στὸν ἐμίρη Σὲρ Ἀλῆ Χάν, προσπαθεῖ νὰ ἀποτρέψει τὴ συνέχεια τῆς περιήγησης λόγῳ τῶν συχνῶν πολέμων καὶ τοῦ ἀφηγεῖται τὴ συμμετοχή του στὴν κατάκτηση τοῦ Κασγκὰρ[99] ἀπὸ τὸν Μωχάμεντ Γιακοὺμπ Μπὲκ[100] ὅταν ὁ τελευταῖος ζήτησε βοήθεια ἀπὸ τὸν διοικητὴ τοῦ Χανάτου τῆς Κοκάνδης Ἀλὴ Κουλὴ Μπέη[101]. Ἐξασφαλίζοντας τὶς ἄκρως συναινετικὲς συστατικὲς ἐπιστολὲς πρὸς τοὺς ἑπόμενους ἐμίρηδες ἀναχωρεῖ. Στὴν τελικὴ παρότρυνση νὰ παραμείνει ἐκεῖ ἀπαντᾶ: «Κύριέ μου, τῷ εἶπον, πιστεύετε ὅτι δὲν θέλομεν ἀποθάνει μίαν ἡμέραν; Ὁ ἀποθανὼν λοιπὸν ἐν ὁδῷ δεδικαιωμένῃ δέον νὰ ᾖ πλέον εὐχαριστημένος». Στὴ συμβουλὴ νὰ μὴν συζητᾶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ θὰ συναντήσει θρησκευτικὰ θέματα λόγῳ τοῦ φανατισμοῦ τους, ὁ περιηγητὴς σημειώνει ὅτι: «Ἀλλ’ ὡς πρὸς τοῦτο δὲν εἶχεν δίκαιον ὁ βασιλεύς, διότι εἰς Τοξοῦν εὑρόν φιλόσοφον μεγαλύτερον ἐκείνου, τὸν κυβερνήτη Χατζῆ Μερζᾶ μετὰ τοῦ ὁποίου ἐπὶ τέσσαρας μῆνας ἐποιοῦμεν συζητήσεις παντὸς εἴδους».

Περιήγηση ἀπὸ τὸ Φεϋζαμπάντ τοῦ Μπανταχσάν μέχρι Κασγκὰρ[102]

Τὴν 24η Ἰουνίου 1870 ἀναχωρεῖ μαζὶ μὲ ἕναν αὐλάρχη καὶ τρεῖς μεταφορεῖς. Ἰδιαίτερη προσπάθεια καταβάλει γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἀποσκευῶν καὶ δώρων μαζὶ μὲ τὰ δύο του ἄλογα (Μουνσίμπαση καὶ Σερσάρ) καὶ τὸν ἡμιόνον Μπιμπή: «Βλέπων

99 Τὸ Κασγκὰρ (Kashgar) εἶναι περιοχὴ καὶ πόλη στὰ δυτικὰ τῆς σημερινῆς Κίνας.

100 Γιὰ τὸν Μωχάμεντ Γιακοὺμπ Μπὲκ (Muhammad Yaqub Bek, 1820-1877) βλ. Στέφανος Κορδώσης, ὅ.π., σ. 41.

101 Ὁ Αλιμκούλ (Alimqul, 1833-1865) ἔχασε τὴ ζωὴ του ὑπερασπιζόμενος τὴν Τασκένδη ἔναντι τῶν Ρώσων. βλ. Timur Beisembiev, *The Life of Alimqul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia, Λονδίνο,* Routledge, 2013, σ. 42 κ. ἑξ.

102 Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ τετάρτου κεφαλαίου: «Voyage de Feïzâbad du Badakchan jusqu'à Kacbgar du Yarlike, y compris la géographie du pays selon les anciens, la réfutation de Marco Polo et des voyageurs, qui ont traversé après moi le Pamir, la détermination des sources de l'Oxus selon les anciens, et celles de l’ Amou, et la situation du lac Oxyen». (μτφρ.«Ταξίδι ἀπὸ τὸ Φεϋζαμπάντ τοῦ Μπανταχσάν στὸ Κασγκὰρ τοῦ Γιαρλίκ, συμπεριλαμβανομένης τῆς γεωγραφίας τῆς χώρας σύμφωνα μὲ τοὺς ἀρχαίους, τῆς διάψευσης τοῦ Μάρκο Πόλο καὶ τῶν ταξιδιωτῶν ποὺ διέσχισαν τὸ Παμὶρ μετὰ ἀπὸ μένα, τὸν προσδιορισμό τῶν πηγῶν τοῦ Ὤξου σύμφωνα μὲ τοὺς ἀρχαίους, καὶ ἐκεῖνα τοῦ Ἀμοῦ, καὶ ἡ κατάσταση τῆς Ὀξυανῆς λίμνης»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 103-145 καὶ *Voyages*, σ. 58-82.

κάτω σκοτιζόμενον τὸ χάος, καὶ μεταξὺ ὑψίστων βράχων τὸν ποταμὸν φερόμενον ῥαγδαίως, καὶ βοὴν φρικώδη ποιοῦντα, ἐνόμιζον πράγματι ὅτι παρέβαινον τῷ τρομερῷ Ἀχέρωνι, διότι πολλὰ ζῷα ὀλισθαίνοντα πίπτουσιν εἰς τὰ βάθη καὶ ἀποθνήσκουσι». Ἡ ἔλλειψη συνεργασίας γιὰ τὴ φιλοξενία καὶ τὴ μεταφορὰ τῶν ἀποσκευῶν τῶν κατοίκων ἑνὸς χωριοῦ ἐξοργίζει τὸν περιηγητή. Ἀφοῦ κυνηγήσει μερικοὺς στρέφεται κατὰ τοῦ ἀρχηγοῦ:

«Ὁ προσκληθεὶς Μὴρ, ὅστις ἦτο μέγας καὶ ῥωμαλέος προστυχών, κατερχόμενος τοῦ αὐλάρχου, αὐτῷ συνεπλάκη, οὗτος δὲ κλαυθμηρίζων ἐδικαιολογεῖτο. Ταῦτα ἰδὼν δὲν ἀνέμενον δι᾽ ἐμαυτὸν χάριν, καὶ δραμὼν ἔπτυσα κατὰ πρόσωπον τὸν αὐλάρχην καὶ ἑλκύσας τὸ αὐτοῦ ἀργυροῦν ξίφος συνέλαβον τὸν Μὴρ ἐκ τῶν περὶ τὸν λαιμὸν ἐνδυμάτων, καὶ στερεῶς σφίγξας καὶ ἀπ᾽ ἐμοῦ ὠθήσας ἔπαιον τῷ ἀμβλεῖ τοῦ ξίφους. Ἔβλεπον τὸν Μὴρ ἔμπροσθέν μου μικρὸν, καὶ ὡς μυίας τοὺς ἄλλους πέριξ ἀνθρώπους, καὶ ἐπίστευον μεταξὺ αὐτῶν ὅτι ἤμην γίγας. Τοιαύτην πνευματικὴν ταραχὴν δὲν ἠσθάνθην εἰς ἄλλους τῆς ζωῆς μου κινδύνους».

Στὴν πορεία πρὸς τὸ Ζεμπὰκ[103] δέχονται τὴ βοήθεια τοῦ Ἐμίρη ποὺ στέλνει συνοδοὺς ὡς προϋπάντηση. Ἀντιστοιχίζει τὴν περιοχὴ τῆς Σογδιανῆς μὲ τὶς περιγραφὲς τοῦ Πτολεμαίου καὶ τὴν 29η Ἰουνίου φθάνουν στὴ Πεντζιὰ[104] ὅπου κυβερνᾶ ὁ Μὴρ Φεταλῆ. Καὶ αὐτὸς μὲ τὴ σειρὰ του ἀποδεικνύεται καλὸς γνώστης τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐπαίρεται ὅτι κατάγεται ἐνῶ παραπονεῖται γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἐμίρη τοῦ Μπαταχσὰν ἀπέναντί του, λόγῳ τῆς ζήτησης ἀνθρώπινου δυναμικοῦ. Ὁ Π.Π. ἐπαινεῖ τὴν φιλοπατρία τοῦ στρατηγοῦ Ἀμπτουλαμὴτ (Abdoulamit), καὶ μετέπειτα συνοδοῦ του μέχρι τὸ Κασγκάρ. Τὴν ἑπομένη τῆς ἄφιξής τοῦ καταφθάνουν ἀπὸ τὸ Κασμὶρ, μέσω Γκιλγκίτ καὶ Ὑασὶν[105]

[103] Τὸ Ζεμπὰκ (Zebak) εἶναι πόλη τοῦ σημερινοῦ Ἀφγανιστὰν στὰ σύνορα μὲ Πακιστὰν μὲ Τατζικιστάν.

[104] Ἡ Πεντζιὰ (Qalʿeh-ye Panjeh) εἶναι πόλη στὰ βορειοανατολικὰ τοῦ σημερινοῦ Ἀφγανιστὰν στὰ σύνορα μὲ Τατζικιστάν.

[105] Οἱ Γκιλγκίτ (Gilgit) καὶ Ὑασὶν (Yasin) εἶναι περιοχὲς στὸ βορειότερο τμῆμα τοῦ σημερινοῦ Πακιστὰν στὴν περιοχὴ Μπαλτιστάν (Baltistan).

τρεῖς Ἀφγανοὶ δῆθεν γιὰ ἀναζήτηση συγγενοῦς τους ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα, σύμφωνα μὲ τὸν Π.Π., ἦταν ἀπεσταλμένοι τῶν Βρετανῶν ἀπὸ τὶς Ἰνδίες γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν μεταφορὰ ὁπλισμοῦ πρὸς τὸν Μοχάμεντ Γιακούμπ Μπέκ.

Τὴν 1η Ἰουλίου 1870 ἀναχωροῦν μαζὶ μὲ τὸν Ἀμπτουλαμήτ ἐνῶ παράλληλα ἐπικρίνεται ὁ Μάρκο Πόλο γιὰ τὶς λανθασμένες πληροφορίες του ὅσον ἀφορᾶ τὰ περάσματα πρὸς τὸ Κασμίρ. Χρησιμοποιοῦν βίσονες γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἀποσκευῶν ἐνῶ ἀνηφορίζουν σὲ ἀπότομα βουνά. Ἐκεῖ ὁ Π.Π. παρατηρεῖ τὴν πανίδα τῆς περιοχῆς ὅπως τὴν ἀντιλόπη καὶ ἕνα εἶδος πιθήκου:

«ὁ κ. Ujfalvy ὁ ἀνθρωπολόγος καὶ περιηγητὴς τῆς Σογδιανῆς, ὅταν ἐκήρυξε τὴν ἐν Ἀσίᾳ περιήγησίν μου εἰς τὴν ἐν Παρισίοις Γεωγραφικὴν ἑταιρίαν ὠνόμασεν αὐτὸ κατὰ τὴν γνώμην καθηγητοῦ ζῳολόγου πίθηκον τῶν Ἰμαλαΐων, ἐπειδὴ ἀπαντᾶ καὶ εἰς τὰ τοῦ Τιβὲτ ὄρη. Σέβομαι τὴν αὐτοῦ γνώμην, ἀλλ ὡς παρετήρησα τὸ εἶδος ποικίλλει κατὰ τὰς διαφόρους χώρας».[106]

Τοποθετεῖ τὶς πηγὲς τοῦ Ἀμοῦ στὴν κοιλάδα Χούνζα.[107] Πλέον εἰσέρχονται στὸ κυρίως Παμὶρ καὶ ὀνοματίζει τὶς λίμνες ποὺ συναντᾶ:

«Παρήλθομεν δὲ λίμνην ἐκ τῆς ὁποίας ἐξέρχεται ὁ πρὸς τὸν Ἀμοῦ διευθυνόμενος ποταμός, ἥν πρῶτος ὁρίσας ὠνόμασα διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἥρωος Πολυδεύκους· διότι μετ᾽ οὐ πολὺ τὴν ἀδελφὴν αὐτῆς ἐν τῇ αὐτῇ Παμὴρ ὀνομάσομεν διὰ τοῦ ἑτέρου ἥρωος Ἀργοναύτου. Ujfalvy ὁ ἀνθρωπολόγος μοὶ ἔδειξε χάρτην ἐν ᾧ εἶδον τὴν τοῦ Πολυδεύκους λίμνην μετονομασθεῖσαν ὑπὸ τινων τῶν μετ᾽ ἐμὲ διαβάντων ἐκείνας τὰς χώρας Βικτωρίαν· ἔπρεπε νὰ σεβασθῶσι τὴν γνωστὴν αὐτοῖς διάβασίν μου, διὰ τῶν ἐν Ἰνδίαις ἐφημερίδων, διὰ τοῦ Μωχαμὲτ Σεὴτ Ἀφγᾶνος, διὰ τῶν ἐν Καβοὺλ ἀντιπροσωπευόντων τὰς Ἰνδίας, διὰ τοῦ ἐν Καβοὺλ ἀντιπροσωπευόντων τὰς Ἰνδίας, διὰ τοῦ ἐν Πεσσιαοὺρ νομάρχου καὶ διὰ τοῦ ἐν

[106] Γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὸν Οὐζίφαλβι, βλ. παρακάτω, σ. 57.
[107] Ἡ κοιλάδα Χούζα (Hunza Valley) βρίσκεται στὸ σημερινὸ Πακιστάν.

Καλκούττῃ ἐξωτερ. Ὑπουργείου, ὑφ' ὧν ἀνακρινόμενος διέγραψα ἅπασαν τὴν περιήγησίν μου. Μὴ δόντες δὲ προσοχὴν ἔπαθον οἷα οἱ περιγράψαντες τὰς κεντρικὰς ἐν Ἀφρικὴ χώρας, τὰς ὑπ' αὐτῶν μετονομασθείσας, ἐνῷ ὑπὸ προαιωνίων περιηγητῶν καὶ ἀπεσταλμένων πρὸς γεωγραφικὰς ἐρεύνας ἦσαν κατωνομασμέναι».[108]

Τὸ τοπίο γεννᾶ θαυμασμὸ ἀλλὰ ἀποδεικνύεται ἐπικίνδυνο γιὰ διανυκτέρευση λόγω τῆς βραδυνῆς χιονόπτωσης. Ὁριοθετεῖ τὸ Παμὶρ, Μικρὸ καὶ Μεγάλο, μεταξὺ Σιβηρίας στὰ Βόρεια, Ἰμαλαΐων στὸν Νότο, Βουχάρα καὶ Τασκένδη στὰ Δυτικὰ καὶ Κασγκὰρ στὰ Δυτικά. Προχωροῦν πρὸς τὸν μεγάλο ποταμὸ τοῦ Παμὶρ Καρά Σου[109] καὶ περιγράφονται τὰ ὑπερμεγέθη κουνούπια ἐνῶ παράλληλα ἐπικρίνεται ὁ Μάρκο Πόλο γιὰ τὶς ἐλλείψεις τῆς περιγραφῆς τοῦ ἴδιου σημείου. Ὁ περίφημος Λίθινος Πύργος τοῦ Πτολεμαίου τοποθετεῖται στὴν πόλη Τασκουργκάν, ἡ ὁποία περιγράφεται ἔρημη ἀνθρώπων[110]. Ὁ γραμματέας τῆς φρουρὰς τοῦ πύργου τοῦ ζητᾶ διάφορα ἀντικείμενα: χαρτί, ὄπιο, ἐνθύμιο τῆς πατρίδας του, ὁ Π.Π. προσφέρει «μεταξωτὸν μάκτρον» ἐνθυμούμενος τὴν πρὸ 16 ἐτῶν συμμετοχὴ του σὲ γάμο στὴν πατρίδα του ὡς παράνυφος, καὶ στὸ τέλος χρήματα. Ἡ τελευταία ἀπαίτηση γεννᾶ τὴν ἀντίδραση μὲ τὶς ἀπαιτήσεις πλέον νὰ ἔρχονται ἀπὸ τὴν μεριὰ τοῦ περιηγητή: ζῶα, ὁδηγούς καὶ ἐπιστολὴ γιὰ τὸν «κατακτητὴ τοῦ Κασγκάρ». Κανένα αἴτημα δὲν ἱκανοποιήθηκε. Ἀντίθετα ἡ θέα τῆς ὡραιότητας τῶν Κιργίζιων γυναικῶν τοῦ προκαλεῖ βαθειὰ ἱκανοποίηση. Ἐντυπώση τοῦ προκαλεῖ ὅτι παρὰ τὴν καλὴ ὑγεία τῶν κατοίκων, συνδυασμὸς διατροφῆς καὶ κλίματος, δὲν ἀπουσιάζει ἡ σύφιλη. Περιγράφεται ἡ ἐνδυμασία ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καὶ ἡ διατροφή τους: κρέας

[108] Στὴ γαλλικὴ μετάφραση ὑπάρχει ἡ πρόσθετη ἀναφορά: «Cette carte fantastiqu est antérieure à mon voyage ; elle a été dressée d'après le voyageur anglais M. Woord, ce qui indique que ce célèbre voyageur, ainsi que Marco Polo, n'a pas visité ce pays, mais qu'il l'a décrit d'après des renseignements inexacts». (μτφρ. «Αὐτὸς ὁ φανταστικός χάρτης προηγεῖται του ταξιδιοῦ μου. Σχεδιάστηκε ἀπὸ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Mr. Woord, ποὺ δείχνει ὅτι αὐτὸς ὁ διάσημος ταξιδιώτης, ὅπως ὁ Μάρκο Πόλο, δὲν ἐπισκέφτηκε αὐτὴ τὴ χώρα, ἀλλὰ ὅτι τὴν περιέγραψε σύμφωνα μὲ ἀνακριβεῖς πληροφορίες». Πρόκειται γιὰ τὸν Τζὼν Γοὺντ (John Wood, 1812-1871) ποὺ ἀναζήτησε τὸ 1838 τὶς πηγὲς τοῦ Ὤξοῦ ποταμοῦ καὶ ἦταν ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ποὺ συνάντησε τὴν λίμνη, ποὺ ἔλαβε ἐντέλει τὸ ὄνομα Βικτώρια.

[109] Karasu Pass, Kulma Pass.

[110] Πόλη τῆς σημερινῆς Κίνας, ἐπαρχίας Σιντζιάνγκ, στὰ σύνορα μὲ τὸ σημερινὸ Τατζικιστάν καὶ σημαίνει «λίθινος πύργος», βλ. Alessandro Rippa, *Borderland Infrastructures: Trade, Development, and Control in Western China*, Amsterdam university Press, Ἀμστερνταμ 2020, σ. 45, 59.

βισόνων, προβάτων, καμήλων, ἀλόγων καὶ γάλα τῶν τελευταίων. Ἡ πορεία συνεχίζεται ὥσπου ἕνας μέρος τῆς συνοδείας κατευθύνεται πρός Γιαρκὰνδ[111] ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο μαζὶ μὲ τὸν περιηγητὴ παίρνει τὴ βόρεια ὁδὸ πρὸς Κασγκάρ. Γιὰ ἄλλη μία φορὰ διαπιστώνεται ἡ ἀνακρίβεια τοῦ Μάρκο Πόλο ἐνῶ χαρακτηρίζεται ὁ ὀρεινὸς ὄγκος ὡς «Ἀντιϊμαλάϊα» λόγω τοῦ ὅτι βρίσκονται ἔναντι, στὰ βόρεια, τῶν Ἰμαλαΐων. Περνοῦν τὸν ποταμὸ Γιενγκισάρ[112] καὶ τὴν 19η Ἰουλίου στὴν ὁμώνυμη περιοχὴ, ὅπου συναντοῦν τὸν διοικητὴ Κολῆ – Μπέκ (Koli-Bek), γιὸ τοῦ Γιακούμπ Μπεγκ. Ὁριοθετεῖται ἡ περιοχὴ καὶ περιγράφεται λεπτομερῶς ἡ ἀφιλόξενη περιοχὴ τῆς Χοτάν[113] στὰ νοτιοανατολικά, μὲ τὴν ἔρημο Τάκλα Μακὰν στὰ βορειοανατολικὰ της καὶ τελματώδη ἕλη στὰ νοτιοδυτικά. Δὲν εἰσέρχονται στὴν πόλη Κασγκὰρ ὅπου ἁπλῶς περιγράφεται ἡ ἀνυπόφορη ὑγρασία, λόγω τῶν ἀναθυμιάσεων, καὶ τὸ πλῆθος βατράχων καὶ συνεχίζουν ἀνατολικὰ μετὰ τὴ σχετικὰ ἄδεια.

Περιήγησις ἀπὸ Γιαγκισὰρ τῆς Κασγκὰρ μέχρι Χαμία[114]

Τὴν 14η Σεπτεμβρίου 1870 φθάνουν στὸ Φεΐζαμπάτ.[115] Περνοῦν ἀπὸ περιοχὴ ὀνόματι Μονεμβασιὰ (sic), συνεχίζουν μέχρι Καρασιάρ[116], ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν Κασία τοῦ Πτολεμαίου, γιὰ νὰ καταλήξουν στὴν καλλιεργημένη περιοχὴ Τοκσούν[117] τὴν 10η Ὀκτωβρίου. Ὁ Π.Π, ἐξιστορεῖ τὴν κατάκτηση της τὴν 3η Μαρτίου τοῦ 1871

111 Ἡ Γιαρκὰντ (Yarkand) εἶναι περιοχὴ τοῦ Παμὶρ ποὺ ἀνήκει στὴ σημερινὴ Κίνα.

112 Ὁ ποταμὸς Γιενγκισάρ (Yangi Hissar) στὴν ὁμώνυμη περιοχὴ τῆς περιφέρειας Σιντζιάνγκ τῆς σημερινῆς Κίνας.

113 Ἡ Χοτάν (Hotan) εἶναι πόλη στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς περιφέρειας Σιντζιάνγκ τῆς σημερινῆς Κίνας.

114 Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ πέμπτου κεφαλαίου: «Voyage de Yanghichar en Kachgar jusqu'à Hamie des Yarlikes, y compris la géographie du pays selon Ptolémée, la réfutation de Marco Polo, et la description des lacs formés par le fleuve de Yarkand». (μτφρ. «Ταξίδι ἀπὸ τὸ Γιαγκισὰρ τοῦ Κασγκὰρ στὴ Χάμι τῶν Γιαρλίκ, συμπεριλαμβανομένης τῆς γεωγραφίας τῆς χώρας σύμφωνα μὲ τὸν Πτολεμαῖο, τῆς διάψευσης τοῦ Μάρκο Πόλο καὶ τῆς περιγραφῆς τῶν λιμνῶν ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ τὸν ποταμό Γιαρκάνδ»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ.145-188 καὶ *Voyages*, σ. 82-105.

115 Ἡ Φεΐζαμπάτ (Payzawat) εἶναι ἐπαρχία τῆς Σιντζιάνγκ τῆς σημερινῆς Κίνας. Δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν ὁμόηχη πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας Μπαταχσὰν τοῦ Ἀφγανιστάν ποὺ προηγήθηκε τῆς περιήγησης.

116 Ἡ Καρασιὰρ (Karashar) εἶναι πρωτεύουσα τῆς αὐτόνομης κομητείας Yanqi Hui τῆς περιφέρειας Σιντζιάνγκ.

117 Ἡ Τοκσούν (Toksun) εἶναι περιοχὴ τῆς ἐπαρχίας Τουρπάν (Turpan) τῆς περιφέρειας Σιντζιάνγκ τῆς σημερινῆς Κίνας.

ἀπὸ τὸν Γιακούμπ Μπεγκ[118], τὴν ἄδεια νὰ συνεχίσει τὴν πορεία του ἀπὸ τὸν ἴδιο καθὼς καὶ τὴν δοθεῖσα ἀπὸ αὐτὸν ὀνομασία:« Ποταγοῦς χακὴμ Γιουνανί, δηλαδὴ Ποταγὸς ἰατρὸς Ἕλλην». «Ὁ κατακτητὴς τῆς Κασκάρ» τὸν συμβουλεύει νὰ περιμένει πρεσβεία ποὺ θὰ ἔρθει ἀπὸ τὴν Κίνα, ἡ ὁποῖα μέχρι τὴν περιοχὴ τῆς Χαμίας (Hami)[119]: «Οἱ συνοδεύοντες σε θέλουν μεταγάγει ἐπὶ πτερύγων. Εἰσὶ διατεταγμένοι ἵνα πέσωσι πάντες ἔστω ἐὰν πρόκειται καὶ περὶ αὐτοῦ τοῦ ὄνυχός σου». Ὁριοθετεῖται τὸ Τουρπὰν γεωγραφικὰ καὶ ἐθνολογικὰ[120] μὲ παράλληλη διάψευση τῆς περιγραφῆς τῶν Tangut[121] ἀπὸ τὸν Μάρκο Πόλο. Ἀναχωροῦν τὴν 13η Μαρτίου, ἄνευ τῆς κινεζικῆς πρεσβείας, γιὰ τὴ γειτνιάζουσα Πιτζιάν[122]. Συνεχίζουν πρὸς Χαμία, περιγράφοντας καὶ τὴ διαδρομὴ μέσω Μπάρκολ[123], ὅπου συναντοῦν πλῆθος πτωμάτων βοῶν, προβάτων, ἀγελάδων καὶ ἵππων σὲ μουμιοποιημένη κατάσταση, λόγω τοῦ κλίματος, ἐξαιτίας πρὸ δεκαετίας λεηλασιῶν. Κατὰ τὴ διαδρομὴ συναντοῦν καὶ τὴν κινέζικη πρεσβεία ὑπὸ τὸν μανδαρίνο Πι Νταρίν (Pi-darin) ποὺ ὑποπτεύεται τὸν Π.Π. ὡς Ρῶσο καὶ τὸν καλεῖ νὰ γυρίσει πίσω. Μὲ τὴν ἐπίδειξη του διαβατηρίου τοῦ Μπέη καὶ τῆς ρητῆς διαταγῆς ἡ συνοδεία νὰ τὸν παραδώσει στὴ Χαμία, πετυχαίνει, ἀφοῦ παραδόσει τὴ συνοδεία του καὶ λάβει ἕτερη φρουρά, νὰ συνεχίσει πρὸς Χαμία, στὴν ὁποῖα τελικὰ εἰσέρχεται τὴν 21η Μαρτίου 1870. Περιγράφει τὸ γεωφυσικὸ περιβάλλον της, κυρίως ἔρημος, φθάνοντας μέχρι καὶ τὴ λίμνη Τσινγκχάι καὶ τὸ Θιβὲτ ἀπὸ ὅπου ἐξέρχεται ὁ ποταμὸς Γιανγκτσὲ[124] στὴν κεντρικὴ Κίνα καὶ τὴ σειρὰ τῶν πόλεων ποὺ ὁδηγοῦν στὸ Πεκίνο, ὅπως ἡ Κανσοῦ καὶ ἡ Λαντσόου.[125] Περιγράφεται τὸ Σινικὸ Τεῖχος καὶ ὁ σκοπὸς προστασίας

[118] Κατέλαβε τὸ Τοκσοὺν τὸ 1871, βλ. Kemal H. Karpat, «Yakub Bey's relations with the Ottoman sultans : A reinterpretation», στὸ *Cahiers du monde russe et soviétique*, τ. 32, Ἰανουάριος -Μάρτιος 1991, En Asie Centrale soviétique Ethnies, nations, États, EHESS, σ.19.

[119] Ἡ Χαμία (Hami/Kumul) εἶναι μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πόλεις τῆς περιφέρειας Σιντζιὰνγκ τῆς σημερινῆς Κίνας.

[120] Ἀναφέρεται στοὺς Ντουνγκὰν Χουέι (Hui) καὶ στοὺς Τουρανοὺς Uygur. Ὁ Π.Π. τοποθετεῖ τὸν ἐρχομὸ τῶν πρώτων σὲ ἀρχαῖα ἐποχή, πρὸ τοῦ Πτολεμαίου.

[121] Ὁ Π.Π. θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τοὺς Ντουνγκάν (Dungan), ἐθνοθρησκευτικὴ ὁμάδα τῆς Ἀνατολικῆς Ἀσίας.

[122] Ἡ Πιτζιάν (Pijan) εἶναι περιοχὴ τῆς περιφέρειας Σιντζιάνγκ τῆς σημερινῆς Κίνας.

[123] Ἡ Μπάρκολ (Barkol) εἶναι περιοχὴ τῆς περιφέρειας Σιντζιάνγκ τῆς σημερινῆς Κίνας. Ὁ Π.Π. τὴν ὀνομάζει Βαρυνκόλ.

[124] Ὁ ποταμὸς Γιανγκτσέ πηγάζει ἀπὸ τὰ ὄρη Τανγκούλασαν τοῦ Θιβὲτ καὶ καταλήγει στὴν Θάλασσα τῆς Ἀνατολικῆς Κίνας, βόρεια τῆς Σαγκάης.

[125] Πρόκειται γιὰ τὶς Gansu καὶ Lanzhou.

ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Μογγόλων, ἐν συντομία ἡ γεωγραφικὴ διαίρεση τῆς Κίνας σὲ τρία βασίλεια, καὶ ἐπικρίνεται γιὰ ἄλλη μία φορὰ ὁ Μάρκο Πόλο γιὰ τὴ λανθασμένη πληροφορία περὶ ὕπαρξης Νεστοριανῶν Χριστιανῶν στὴν περιοχή.[126] Ἀφοῦ περιγράψει τὴ μουσικὴ τῶν Γιαρλὶκ ξεκινᾶ ἡ ἀπαρίθμηση τῶν δεινῶν του.

Στὴ Χαμία ἀνακρίνεται ὡς ὕποπτος Ρῶσσος, Ἄγγλος ἢ Ἀμερικάνος. Ἡ ἐμφάνισή του ὡς ἱεροσπουδαστὴ, ἡ ὀνομασία Γιουνανί στὸ διαβατήριο, μερικοὶ θεωροῦσαν ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Γιουνὰν[127], καὶ ἡ ἐπιβλητικὴ ἐμφάνιση τοῦ ἀραβικοῦ ἀλόγου προκάλεσαν τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον τοῦ πληθυσμοῦ. Τὴν 22η Μαρτίου καλεῖται νὰ παρουσιαστεῖ μπροστὰ στὸν κυβερνήτη ἐν μέσω τῆς ἀποφορὰς ἀπὸ τὴ δυσοσμία τοῦ πλήθους. Ὁ ὑποκυβερνήτης τὸν ἐνημερώνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ προσκυνήσει τὸν κυβερνήτη καὶ ἡ βίαιη ἐπίδειξη τοῦ παραδοσιακοῦ τρόπου ποὺ συνηθιζόταν ἐκεῖ, βαθὺ προσκύνημα μέχρι τὸ μέτωπο νὰ ἀγγίξει τὸ ἔδαφος, προκαλεῖ τὴν ἀγανάκτηση τοῦ Π.Π. Ὁ ἴδιος ὑποδεικνύει ὅτι ἀκόμα καὶ τὸν Βασιλιά τὸν ἀσπάζεται μὲ κλίση τοῦ κεφαλιοῦ, ποὺ ἀρκεῖ ὡς ἔνδειξη σεβασμοῦ. Ὁ Κυβερνήτης θὰ τὸν ρωτήσει γιὰ τὴν ταυτότητά του, τὸν σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ του. Θὰ ἀπαντήσει ὅτι εἶναι Ἕλλην γιατρὸς ποὺ θέλει νὰ ἐντοπίσει τοὺς καλύτερους ἀνθρώπους τοῦ κόσμου καὶ θέλοντας νὰ διαγράψει τὸν «κύκλον τῆς γῆς» μέσω Ἰαπωνίας καὶ Ἀμερικῆς εἶναι ἀναγκασμένος νὰ περάσει ἀπὸ τὴν Κίνα. Ἐπίσης ἀπαντᾶ ὅτι δὲν φοβᾶται τὸ θάνατο καὶ τοὺς κινδύνους τῆς διαδρομῆς καθὼς γνωρίζει ὅτι κάποια στιγμὴ θὰ πεθάνει. Ὁ διοικητὴς θὰ τοῦ ἐπιτρέψει τὴ βόρεια ὁδὸ μέσω Μογγολίας ἀλλὰ ἕνας ἄλλος Κινέζος ἀξιωματοῦχος ποὺ τύχαινε παρὼν στὴ Χαμία, ὁ πρώην Κυβερνήτης τῆς Γιαρκὰνδ, θὰ τὸν ὑποψιαστεῖ ὡς Ρῶσο ἢ Ἄγγλο. Ἀφοῦ ἐξακριβωθεῖ ὅτι δὲν εἶναι μουσουλμάνος προσφέρει ἰατρικὲς ὑπηρεσίες: ἐγχειρίζει πάσχοντα ἀπὸ

[126] Διερωτᾶται χαρακτηριστικά: «Εἰς ταύτας λοιπὸν τὰς χώρας εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ μάρκο Πόλο ὑπῆρχον χριστιανοί; Ὁ θεὸς ἂς ἐλεήσῃ τὸν πιστεύοντα τοῦτο! Ὁ Μάρκο Πόλο λοιπὸν οὐδόλως εἶδε τὰς χώρας ταύτας, διότι χριστιανὸς ὢν ἠδύνατο νὰ διακρίνῃ τοὺς χριστιανούς· ἐξέλαβεν ὅμως ὡς τοιούτους τοὺς λατρευτὰς ἀγαλμάτων, καθ' ἃ οἱ λατρεύοντες τοιαῦτα, εἴτε χριστιανοὶ εἴτε εἰδωλολάτρες, ὑπὸ μὴ εἰδότων ἐκλαμβάνονται ὡς τοῦ αὐτοῦ θρησκεύματος κόσμος καὶ παρίστανται ὑπ· αὐτῶν ὡς χριστιανοὶ εἰς τοὺς ἄλλους, ἄν εἰς τούτους οἱ χριστιανοί εἰσὶ γνωστοί», βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 175-176.

[127] Ἡ ἐπαρχία Γιουνὰν (Yunnan) εἶναι σημερινὴ ἐπαρχία στὰ νοτιοδυτικά τῆς Κίνας, στὰ σύνορα μὲ Μιανμάρ, Λάος καὶ Βιετνάμ.

γαγγραινώδες ἕλκος, πάσχουσα ἀπὸ χοιράδωση καὶ μέσω καυτηριασμοῦ ἀντιμετωπίζει σκύρρο στὸ μέτωπο τοῦ Κυβερνήτη. Ὁ τελευταῖος τοῦ προσφέρει χρήματα ἀλλὰ ὁ Π.Π. τὰ μοιράζει στοὺς πρώτους τυχόντες, ἐξηγῶντας τὴν πράξη του ὡς κάτι φυσιολογικὸ γιὰ αὐτὸν, καὶ ἀρνεῖται νὰ πουλήσει τὸν Μουνσίμπαση καθὼς αὐτὸς, ὁ ἕτερος ἵππος, ὁ ἡμιόνος καὶ ἕνας σκύλος εἶναι ἡ οἰκογένειά του. Πρόθεση του, ἐξηγεῖ, εἶναι νὰ τὰ ἀφήσει στὸν Βασιλιά στὸ Πεκίνο. Περιμένοντας τὴν ἐπίσημη ἄδεια ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα πληροφορεῖται γιὰ τὶς κακὲς σχέσεις Κινέζων καὶ τῶν Ρώσων στὴν περιοχὴ Κόμπντο[128] καὶ τὴν παρουσία ὕποπτου Ρώσου στὴν περιοχὴ Οὐλιαστάι[129].

Περιήγηση ἀπὸ Χαμία μέχρι Οὐλιαστάι τῆς Μογγολίας καὶ ἐπανάκαμψη[130]

Τὴν 1η Μαΐου 1871 καὶ ἐνῶ ἡ ἀπάντηση ἀπὸ τὸ Πεκίνο δὲν ἔχει φτάσει ἀκόμη, ἀναχωρεῖ βόρεια μὲ δύο συνοδούς. Στὴ διαδρομὴ θὰ συναντήσουν ἀποκεφαλισμένους ἀπὸ τοὺς Κινέζους μουσουλμάνους μέχρι τὴν ἄφιξη καὶ φιλοξενία στὴ Βαρυνκόλ, ὅπου περιγράφεται ἡ ἐθνολογικὴ σύνθεση τῆς πόλης. Ὁ Π.Π. φοβούμενος ἀρνητικὴ ἀπάντηση ἀπὸ τὸ Πεκίνο βιάζεται νὰ ξεκινήσει φορτώνοντας τὶς ἀποσκευὲς στὰ ζῶα του, ἐνῶ ἡ συνοδεία του τὸν συμβουλεύει νὰ περιμένουν τὴν ἄφιξη μογγολικῶν καμηλῶν. Ἀναχωρεῖ τὴν 13η Μαίου μὲ ἕναν συνοδό. Στὴν πορεία ἀναζητᾶ ντόπιους Μογγόλους συνοδοὺς γιὰ νὰ φθάσει στὸ Οὐλιαστάι καθὼς ἡ ἐπιλογὴ τοῦ σωστοῦ δρόμου ἀποδεικνύεται δύσκολη. Ἀκολουθεῖ τὴ συμβουλὴ Κινέζων καὶ ταξιδεύει ἀνατολικά ἀλλὰ ἐπιστρέφει στὴν ἀσφαλῆ του θέση λόγω ἀμφιβολιῶν. Μὲ τὴν ἐπανασύνδεση μὲ τὴν κινέζικη συνοδεία του συνεχίζει τὴν

[128] Ἡ πόλη Κόμπντο (Kobdo) εἶναι πρωτεύουσα τῆς ὁμώνυμης ἐπαρχίας τῆς Μογγολίας, ἀνατολικὰ τῆς ὀροσειρὰς Ἀλτάι.

[129] Ἡ Οὐλιαστάι εἶναι πόλη στὴ σημερινὴ δυτικὴ Μογγολία.

[130] Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ ἕκτου κεφαλαίου: «Voyage de Hami à Vliasté de Mongolie, y compris l'explication du mirage, la détermination des sources du Yang-tse-Kiang et du Hoang-ho ; mes obstacles à Vliasté et mon retour à Hami ». (μτφρ. «Ταξίδι ἀπὸ τὴ Χαμία στὸ Βλιαστὲ τῆς Μογγολίας, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἐξήγησης τοῦ ἀντικατοπτρισμοῦ, τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν πηγῶν τοῦ Yang-tse-Kiang καὶ τοῦ Hoang-ho, τὰ ἐμπόδιά μου στὸ Βλιαστὲ καὶ ἡ ἐπιστροφή μου στὴ Χαμία»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ.188-210 καὶ *Voyages*, σ.105-117.

πορεία του. Ἑρμηνεύει τὸν ἀντικατοπτρισμὸ ποὺ συναντᾶ, φαινόμενο ποὺ συνάντησε καὶ στὴ Νουβία καὶ γνωρίζει ὅτι ὑπάρχει στὴ Λίμνη τῆς Γενεύης καὶ ἀλλοῦ, καὶ ἐξηγεῖ μέσω διαφορὰς τῆς θερμοκρασία. Περνῶντας μέσα ἀπὸ σταθμοὺς καὶ παίρνοντας μογγολικὴ συνοδεία φθάνει στὴ Οὐλιαστάι τὴν 30η Μαίου 1871. Πληροφορεῖ ὅτι πρὸ δύο ἐτῶν οἱ Ντουνγκὰν ἔβαλαν φωτιὰ στὴν περιοχή ἐρχόμενοι ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικά. Περιγράφονται οἱ Μογγόλοι ὡς νομάδες, συγγενεῖς πολιτιστικὰ τῶν Κινέζων, μὲ σαμανιστικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο. Ἕνα ὄνειρο προϊδεάζει τὸν Π.Π. ὅτι ἡ ὁλοκλήρωση τῆς διαδρομῆς του στὴν Ἀσία κοντεύει στὴ λήξη της ἐνῶ πληροφορεῖται ὅτι τοῦ ἐπιτρέπεται βορειότερο πέρασμα γιὰ τὸ Πεκίνο. Παρουσιάζεται ἐνώπιον πλήθους καὶ κατηγορεῖται ὡς Ρῶσος, ἀλλὰ ἀπαλλάσσεται μετὰ τὴν κρίση τοῦ Κοζάκου ἐμπόρου Ἀντρώπωφ. Ἔκπληκτος πληροφορεῖται ὅτι διατάζεται νὰ ἐπιστρέψει στὴ Χαμία μέσω τῆς ἴδιας ὁδοῦ καὶ ὑποπτεύεται ὅτι ὁ Κυβερνήτης τῆς τελευταίας ἔγραψε ἐναντίον του τόσο στὸ Πεκίνο ὅσο καὶ στὴ Οὐλιαστάι. Του ἀρνοῦνται καὶ τὸ πέρασμα στὴ Σιβηρία μαζὶ μὲ τὸν Ἀντρώπωφ, ὁπότε ἀποφασίζει νὰ παρακούσει καὶ νὰ μὴν ἐπιστρέψει. Ὁραματίζεται μία διαδρομὴ μέσω Θιβὲτ καὶ Βεγγάλης καὶ ἀποφασίζει νὰ πουλήσει πολύτιμους λίθους καὶ νομίσματα καὶ τὸ ἄλογο του ἀλλὰ τοῦ τὸ ἀπαγορεύει ὁ Κυβερνήτης. Τελικὰ, ἀποφασίζει, ἀφοῦ θεατρικὰ ἀφιερώσει δημόσια τὴν περιουσία του στὸν Θεὸ, νὰ ἐπιστρέψει μαζὶ μὲ τὴ συνοδεία του τὴν 10η Ἰουνίου. Φθάνουν στὴ Χαμία τὴν 18η Ἰουλίου 1871.

Περιήγηση ἀπὸ Χαμία μέχρι Κουλτζιὰ[131]

Στὴ Χαμία ὁ Π.Π, ζητᾶ ἄδεια νὰ πάρει τὴν ὁδὸ μέσω Θιβὲτ ἀλλὰ τοῦ ζητεῖται

[131] Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ ἕβδόμου κεφαλαίου: «Voyage depuis Hami jusqu'à Khily (Coliutcha), y compris ma prison et mes périls à Hami, et la description de la manière dont la bête féroce saisit sa proie». (μτφρ. «Ταξίδι ἀπὸ τὴ Χαμία προς Κουλτζιά, συμπεριλαμβανομένου τῆς φυλακισῆς μου καὶ τῶν κινδύνων μου στὴ Χαμία, καὶ τὴν περιγραφὴ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἄγριο θηρίο ἁρπάζει τὴ λεῖα του»), βλ. Περιηγήσεις, σ. 210-233 καὶ *Voyages*, σ. 117-129.

νὰ παραμείνει ἀδρανὴς λόγω τῆς ἔκρυθμης κατάστασης. Τὴν ἴδια στιγμὴ μαθαίνει ὅτι ἡ προαναφερθεῖσαι κινεζικὴ πρεσβεία ἐκτελέστηκε ἀπὸ τὸν Γιακούμπ Μπέκ, κάτι ποὺ μποροῦσε νὰ ἔχει ὀλέθριες συνέπειες γιὰ τὸν ἴδιον τὸν Π.Π. Ἡ ὁδὸς μέσω Θιβὲτ κρίνεται ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνη, λόγω ἄγνοιας τῶν Κινέζων καὶ παρουσίας ἐκεῖ τῶν ἐμπολέμων μουσουλμάνων ὁπότε ζητᾶ νὰ διαφύγει μέσω Κασγκάρ ἀλλὰ μὲ συμπαιγνία, ποὺ γίνεται ἀντιληπτή, τὸν κρατοῦν στάσιμο σὲ ἕνα φρούριο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς. Σκέφτεται νὰ διαφύγει κρυφὰ πρὸς Τουρπὰν τὸ Φθινόπωρο γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴ σκληρὴ ἔρημο. Στὸ μεσοδιάστημα γιατρεύει πολλοὺς Κινέζους ἀπὸ «ὑμενογόνον λαρυγγῖτιν», συνδράμει ὡς ἀρχιτέκτονας καὶ ἀποκτᾶ φήμη σοφοῦ ἀνδρὸς. Παράλληλα προσπαθεῖ νὰ μετριάσει τὴ σκληρὴ ἀπονομὴ δικαιοσύνης μεταξὺ τῶν Κινέζων, γινόμενος αὐτόκλητος ὑπερασπιστὴς μερικῶν κατηγορούμενων. Περιμένει καρτερικὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ φθινοπώρου καὶ ξεκινάει τὸν Ὀκτώβριο τὶς ἑτοιμασίες διαφυγῆς: χωρίζει τὰ προσωπικὰ του ἀντικείμενα καὶ συγκεντρώνει κρυφὰ ἀλεύρι. Καταφεύγει σὲ ὀνειροκρίτη νὰ τὸν ρωτήσει γιὰ ἕνα ὄνειρο του, (θέαση Πλειάδων καὶ μεταμόρφωσης σημαίας ποὺ ἔφερε τὸ «Ἐν τούτῳ Νίκα» σὲ πελώριο μοναχό, καὶ εὐελπιστεῖ ὅτι θὰ γλυτώσει καταφεύγοντας στὴν ἐπικράτεια τοῦ Γιακοὺμπ Μπέκ. Ἡ εὐκαιρία παρουσιάζεται τὴν 29η Ὀκτωβρίου 1871 ὅταν ἀποστολὴ ἐκ τῆς Χαμίας θὰ ἐπέστρεφε σὲ αὐτήν. Τὸ σχέδιο του ἀποτυγχάνει καὶ δεχόμενος ξυλοδαρμοὺς καὶ παραμένοντας δέσμιος σὲ κελὶ περιμένει τὴν ἀπόφαση ἀπὸ τὴ Χαμία. Ἐνῶ μερικοὶ ψηφίζουν ὑπὲρ τῆς θανάτωσής του λόγω ὑποψίας ὅτι συνεργάζεται μὲ ἐχθροὺς μουσουλμάνους ἡ ἀπροθυμία τοῦ εὐεργετηθέντα κυβερνήτης της νὰ τὸν ἐκτελέσει τὸν σώζει καὶ προειδοποιεῖται νὰ μὴν ἐπαναλάβει κάτι παρόμοιο. Γιὰ τοὺς ἑπόμενους ἑπτὰ μῆνες ὁ Π.Π. συζητᾶ μὲ τὸν ὀνειροκρίτη τὴ σημασία τῶν ὀνείρων του, μελετᾶ τὴν κινεζικὴ κοσμογονία/μυθολογία καὶ προβαίνει σὲ συγκρητισμὸ μὲ τὴν ἀντίστοιχη Ἑλληνικὴ π.χ. στὴν παρουσία ἔθνους γυναικῶν πολεμιστριῶν ὅπως οἱ Ἀμαζόνες. Καλεῖται στὴ Χαμία γιὰ ἰατρικὴ περίθαλψη καὶ πληροφορεῖται ὅτι θὰ του ἐπιτραπεῖ ἀναχώρηση

μέσω Κουλτζιάς.[132] Ὄντως τὴν 18η Μαίου 1872 λαμβάνει τὴν ἄδεια καὶ ἐπιστρέφοντας στὸ φρούριο βλέπει ἀπογοητευμένος τὰ προσωπικὰ του ἀντικείμενα διασκορπισμένα ὁπότε καὶ ἐκφράζει ἀρνητικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἠθικὴ τῶν Κινέζων. Τὴν 21η Μαΐου 1872, συνοδεία ἑνός μόνο ἀτόμου, ἀναχωρεῖ μὲ κατεύθυνση βορειοδυτικὰ μέσω Βαρυνκόλ. Στὸ δρόμο θὰ συναντήσει ἀπομεινάρια πτωμάτων Κινέζων δολοφονημένων ἀπὸ μουσουλμάνους καὶ θὰ περιγράψει τὴν πανίδα τῆς περιοχῆς. Τὴν 1η Ἰουνίου φθάνουν στὴν Κοντζίντζα, μία νεόκτιστη πόλη καταφύγιο τῶν κυνηγημένων Κινέζων.[133] Μέσα ἀπὸ λίμνες καὶ ὀάσεις, καὶ ὑπὸ τὸν φόβο ἐπίθεσης μουσουλμάνων, φθάνουν τὴν 1η Ἰουλίου 1872 σὲ ὑπὸ ρωσικὸ ἔλεγχο περιοχή ὑπὸ «τὸν κ. Γεράσιμον καὶ κ. Γγρίνβαλ». Ἀφοῦ πουλήσει τὰ ζῶα του θὰ κατευθυνθεῖ συνοδεία τοῦ Γερασίμου στὴν Κουλτζιά.[134] Ταυτίζει, τέλος, τὶς μογγολικὲς περιοχὲς μὲ τὴν Σκυθία στὶς περιγραφὲς τοῦ Πτολεμαίου.

Περιήγηση ἀπὸ Κουλτζιὰ μέχρι Ὀδησσοῦ[135]

Στὴν Κουλτζιὰ θὰ δεχθεῖ τὴν εὐγενῆ φιλοξενία τοῦ διοικητὴ Παύλου Ῥεϊντὰλ καὶ τῆς συζύγου του Ὄλγας, ποὺ θὰ πληρώσουν, μαζὶ μὲ την ἐκεῖ «Ρωσικὴ ἀποικία» ἐν ἀγνοία του τὴν ταχυδρομικὴ ἅμαξα μέχρι Σεμιπαλατίνσκ[136] καὶ Ὄμσκ[137] μὲ

[132] Ἡ Κουλτζιὰ εἶναι ἡ σημερινὴ Γίνινγκ, πρωτεύουσα τῆς Αὐτόνομης Περιφέρειας (Ili Kazakh Autonomous Prefecture) τῶν Κοζάκων τῆς Σιντζιάνγκ, βλ. Στέφανος Κορδώσης, ὅ.π., σ. 44.

[133] Στὴ γαλλικὴ μετάφραση ἀποδίδεται ὡς Kotchinza: Ὁ Στέφανος Κορδώσης μὲ μιὰ σειρὰ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων, βασιζόμενος στὶς ὁμοιότητες τῆς περιγραφῆς τοῦ Π.Π. καὶ τῆς ἱστορίας τῆς πόλης, τὴν ταυτίζει μὲ τὸ Οὐρούμτσι, σημερινὴ πρωτεύουσα τῆς Σιντζιάνγκ, βλ. Στέφανος Κορδώσης, ὅ.π.

[134] Γιὰ τὴν δεκαετῆ παρουσία τῶν Ρώσων στὴν περιοχὴ βλ: Jin Noda, «Reconsidering the Ili Crisis: The Ili Region under the Russian Rule (1871–1881)» στὸ J. Kubota, M. Watanabe (Επ.), *Reconceptualizing cultural and environmental change in Central Asia. An historical perspective on the future,* RIHN, Κιότο *2010*, σ. 49–76.

[135] Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ ὄγδοου κεφαλαίου: «Voyage depuis Khily jusqu'à Odessa, y compris mes aventures à Pétersbourg, la description des émigrations des Cimmériens, d'Espagne et leur rétablissement en Maiotide, la détermination des des habitants autochtones de la Russie et et de la Pologne, et celle de l'ancien pays des Huns, des Bulgares, des Monténégrins et des Serbes». (μτφρ. «Ταξίδια από τὴ Χιλὴ στην Οδησσό, συμπεριλαμβανομένων τῶν περιπετειῶν μου στὴν Πετρούπολη, τὴν περιγραφὴ τῶν μεταναστεύσεων τῶν Κιμμερίων, ἀπὸ τὴν Ἱσπανία καὶ τὴν ἐπανεγκατάστασή τους στὴ Μαιωτίδα, τὴν ἀποφασιστικότητα τῶν γηγενῶν κατοίκων τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Πολωνίας, καὶ αὐτὴ τῆς πρώην γης τῶν Οὖννων, Βουλγάρων, Μαυροβουνίων καὶ Σέρβων»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 233-246 καὶ *Voyages*, σ. 129-136.

[136] Ἡ Σεμιπαλατίνσκ εἶναι ἡ σημερινὴ Semey τοῦ βορειοανατολικοῦ Καζακστάν.

[137] Ἡ Ὄμσκ εἶναι πόλη τῆς Ρωσίας στὴν δυτικὴ Σιβηρία.

συνοδὸ τὸν Γεράσιμο. Περνοῦν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἀπὸ τὴ Καπὰλ[138], τὴν ἔρημο τῆς Σεργιούπολης[139] καὶ διαμένει στὸ Ὄμσκ. ὅπου γνωρίζει τὸν διοικητὴ του ἀλλὰ καὶ τὸν αὐτοκρατορικὸ διερμηνέα ποὺ μεταφέρει στὸ διοικητὴ τὰ καθέκαστα τῆς περιήγησης. Θὰ παραμείνει τέσσερις μέρες στὸ Πὲρμ καὶ θὰ κατευθυνθεῖ στὴ Μόσχα, ὅπου θὰ ἐπισκεφτεῖ τὴν βιομηχανικὴ ἔκθεση, μέσω Νίζνι Νόβγκοροντ. Τὴν 10η Αὐγούστου 1872 θὰ φθάσει στὴν Πετρόπουλη. Συναντᾶ τὸν βαρώνο Ὄστενσάκεν[140] καὶ τοῦ ζητᾶ νὰ μεσολαβήσει, ὡς ἐκπρόσωπος πολιτισμένου ἔθνους καὶ πρὸς ὄφελος τῆς ἐπιστήμης, ὥστε νὰ ἐπανακτήσει τὶς συλλογὲς στὴ Χαμία.

Ὁ Π.Π. ἀναζητᾶ καὶ συνομιλεῖ μὲ τὸν Ἕλληνα πρέσβυ Δημήτριο Μπουντούρη[141] ἀλλὰ οἱ συνεχεῖς ἐρωτήσεις, ἡ ἐπίδειξη γνώσεων καὶ οἱ ἐν τέλει ἀμφιβολίες του ἐκνευρίζουν τὸν Π.Π. Οὔτε καὶ ἡ συνεργασία μὲ τὸν Βαρῶνο φαίνεται νὰ ἀποδίδει καθὼς αὐτὸς τοῦ προτείνει ἕνα ποσὸ γιὰ τὴν ἀπόκτηση γεωγραφικῶν πληροφοριῶν ἐνῶ ὁ Π.Π. ἀρκεῖται στὴν ἐπανάκτηση τῶν ἀντικειμένων του. Θὰ προσπαθήσει μὲ ὑστεροβουλία νὰ συγκεντρώσει πληροφορίες, τὶς ὁποῖες θὰ ἀποκτήσει μὲ τὴ συναίνεση του Π.Π. Ὅταν ἀντιλαμβάνεται ὅτι δὲν πρόκειται νὰ ἐυωδοθοὺν οἱ προσπάθειες τους, ὁ Βαρῶνος δηλώνει συγκεκριμένα: «Μὴ νομίζετε ὅτι θὰ πολεμήσωμεν κατὰ τῶν Σινῶν διὰ τὴν ὑπόθεσίν σας;». Ἐγκαταλείπει τὴν Πετρούπολη γιὰ τὴν Ὀδυσσό μὲ σκοπὸ νὰ ταξιδέψει μὲ ἀτμόπλοιο. Ἐκεῖ συναντᾶ δυσκολίες μὲ τὴ θεώρηση τοῦ διαβατηρίου του καθὼς δὲν ὑπῆρχαν Ρῶσοι πρόξενοι στὶς περιοχὲς ἀπὸ ὅπου ἦρθε καὶ ἔπρεπε, σύμφωνα καὶ μὲ τὸν Ἕλληνα πρόξενο, νὰ τὸ εἶχε θεωρήσει σὲ κάποιον Ρῶσο πρόξενο τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Τελικά, μετὰ ἀπὸ δεκαήμερη παραμονὴ δύναται νὰ ταξιδέψει ἔχοντας ρώσικο διαβατήριο. Το γεγονὸς αὐτὸ τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ ἀπαριθμήσει μέσω ἀναδρομῆς τὰ ξένα διαβατήρια ποὺ χρησιμοποίησε καὶ νὰ πληροφορήσει ὅτι μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Γάλλου

[138] Ἡ Καπὰλ (Qapal) εἶναι σημερινὴ πολίχνη τοῦ νοτιοανατολικοῦ Καζακστάν.

[139] Ἡ Σεργιούπολη ὀνομάζεται σήμερα Αγιαγκόζ καὶ εἶναι πόλη τοῦ ἀνατολικοῦ Καζακστάν.

[140] Ὁ Βαρῶνος Κάρλ Ρομπέρ Ὄστεν-Σάκεν (Carl Robert Osten-Sacken, 1828-1906) ἦταν Ρῶσος διπλωμάτης καὶ διάσημος ἐντομολόγος.

[141] Πρέσβυς στὴ Ρωσικὴ Αὐτοκρατορία τὰ ἔτη 1871-1874, βλ. *Κατάλογος Ἑλλήνων Πρέσβεων καὶ ἐπιτετραμμένων στὴν Ρωσικὴ Αὐτοκρατορία, τὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση καὶ τὴν Ρωσικὴ Ὁμοσπονδία*, Διαθέσιμο στὸν δικτυακό τόπο: https://www.mfa.gr/russia/presveia/history/diatelesantes-presbeis.html (1/11/2021)

προξένου στὴ Μοσούλη κατάφερε νὰ ξεπεράσει τὴν ἄρνηση, ἐν μέσω ἀναζωπύρωσης τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος[142], τῶν Τουρκικῶν ἀρχῶν νὰ ταξιδέψει.

Ὁ Π.Π. ἐκμεταλλεύεται τὸ χρονικὸ διάστημα παραμονῆς στὴν ἀρχαῖα Ταυρίδα καὶ μελετᾶ τὸ λαὸ τῶν Κιμμερίων σὲ σχέση μὲ τοὺς Σκύθες βάσει τῶν ἀναφορῶν τοῦ Στράβωνα καὶ τοῦ Ἡροδότου. Θεωρεῖ τοὺς Ἀλανοὺς προγόνους τῶν σύγχρονών του Πολωνῶν καὶ τοὺς Μαυροβούνιους, Σέρβους καὶ Βούλγαρους ἀπογόνους Οὐνικῶν φυλῶν.

Περιήγηση ἀπὸ Ὀδησσὸ μέχρι Θεσσαλονίκης[143]

Εὑρισκόμενος στὴν Ὀδησσὸ ἀποφασίζει, ἐξαιτίας τῆς δεινῆς οἰκονομικῆς του θέσης, νὰ ἐξασκήσει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἰατροῦ στὴ Θεσσαλονίκη ἀλλὰ ἡ μακρὰ παραμονὴ στὴν Ὀδυσσὸ καθὼς καὶ ἡ προβλεπόμενη περίοδο καραντίνας στὸ Βόσπορο, λόγω χολέρας, τὸν ὁδηγοὺν στὸν ἀρχιμανδρίτη τῆς «Ἑλληνικῆς ἐν Ὀδυσσῶ Ἐκκλησίας» Εὐστάθιο Βουλισμά[144] γιὰ τοῦ ζητήσει βοήθεια πώλησης «δύο ἐξ ἰάσπιδος Σινικὰς ταμβακοθήκας». Μὲ μεγάλη δυσκολία τὶς πουλᾶ ἔναντι δεκαοκτὼ ρουβλιῶν καὶ καταφέρνει νὰ ἐπιβιβασθεῖ σὲ ἀτμόπλοιο καὶ νὰ διέλθει «τὰς Συμπληγάδας ἢ Κυανέας πέτρας», δηλαδὴ τὸ Βόσπορο. Βασισμένος στὸν Ἀπολλώνιο Ρόδιο ἀναδιηγεῖται τὴν Ἀργοναυτικὴ Ἐκστρατεία μὲ ἔμφαση στὴ γεωγραφία της «ἐπειδὴ καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἔτι μὴ ἐννοούμενος μυθώδης ἐθεωρεῖτο». Θεωρεῖ ὅτι τὸ Χρυσόμαλλον Δέρας τοποθετεῖται ἐσκεμμένα στὴ

142 Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὴν Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1866-1869.

143 Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ ὄγδοου κεφαλαίου: «Voyage d'Odessa à Salonique, y compris l'itinéraire des Argonautes et la géographie des pays qu'ils ont traversés, l'état de la communication à cette époque la détermination de l'Albanie et les Vénitiens représentants des Cimmériens». (μτφρ. «Ταξίδι ἀπὸ τὴν Ὀδησσὸ στὴ Θεσσαλονίκη, συμπεριλαμβανομένης τῆς διαδρομῆς τῶν Αργοναυτῶν καὶ τῆς γεωγραφίας τῶν χωρῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες πέρασαν, τὴν κατάσταση τῆς ἐπικοινωνίας ἐκείνη τὴν ἐποχή, τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς Ἀλβανίας καὶ τῶν Ενετών ἐκπροσώπων τῶν Κιμμερίων»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 246-271 καὶ *Voyages*, σ. 136-152.

144 Ὁ Εὐστάθιος Βουλισμὰς γεννήθηκε τὸ 1819 στὴν Ἰθάκη. Σπούδασε στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία Θεολογία καὶ Μαθηματικά. Τὸ 1859 συμμετέχει στὴν ἱδρύση τῆς Ἰονίου Ἑταιρείας. Ἀπὸ τὸ 1869 διεύθυνε τὴν Ἐμπορικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης στὴ Κωνσταντινούπολη. Ἀργότερα προΐσταται τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας στὴν Ὀδυσσὸ καὶ τὸ 1884 ἐκλέγεται ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας μέχρι τὸ θάνατό του τὸ 1895.

Κολχίδα, σὲ ἐμπορικὸ τρίστρατο Πόντου, Κασπίας Θάλασσας καὶ Περσίας. Ἀναφέρεται στοὺς λαοὺς της βασισμένος στὸν Πτολεμαῖο, Σκύλακα, Ξενοφῶντα, Στέφανο Βυζάντιο καὶ Ἡρόδοτο: «Κολχοί, Μῆδοι, Σάσπειρες, Βύζηρες, Ἴβηρες, Μάκρωνες, Χάλυβες, Μοσύνοικοι, Τιβαρηνοί, Χαλδαῖοι, Σάνοι, Ἑπτακομῆτες, Λίγυες, Ἀμαζόνες, Ἀσσύριοι, Σύριοι, Παφλαγόνες, Ἐνετοί. Μαριανδυνοί, Βυθινοί, Καύκονες, Μυσοί, Δολίονες κ.ἄ.». Γαμήλιο τραγούδι τοῦ Πόντου θεωρεῖ ὅτι παραπέμπει στὶς Ἀμαζόνες ποὺ ζοῦσαν ἐκεῖ κατὰ τὸ παρελθόν. Ἀκολουθεῖ τὸν Στράβωνα τοποθετῶντας τὴ γενέτειρα τῶν σημερινῶν Βενετῶν στὴ Μαύρη Θάλασσα ὅμοροι τῶν ἀρχαίων Καπαδόκων κοντὰ στοὺς Κιμμέριους. Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ τὴν πορεία τῶν Ἀργοναυτῶν στὸ Δούναβη, βόρεια Ἰταλία, νησὶ τῆς Κίρκης (Κορσική), Σικελία, Σχερία (Παλαγκρούζα), Λυβικὸ Πέλαγος, Τριτωνίδα Λίμνη της Λιβύης, Κρήτη, Κάρπαθο, Αἴγινα, Εὔβοια, Παγασιτικὸ Κόλπο. Ἡ ἀφήγηση κλείνει μὲ τὴν ἐξέταση τῆς θεωρίας ὅτι ἡ γενέτειρα τῶν Ἀλβανῶν βρίσκεται στὸν Καύκασο ποὺ ἀποδέχεται συσχετίζοντας τοὺς μὲ τοὺς Κολχοὺς.

Στὴ Θεσσαλονίκη[145]

Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀναγκαίας κάθαρσης περιδιαβαίνει γιά τρεῖς μέρες τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ μὲ τὴν ἀρχαῖα τῆς ὀνομασία, δηλαδὴ Βυζάντιο. Στὴ Θεσσαλονίκη πρέπει νὰ ἔφτασε τέλη 1872, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀναφορὰ τοῦ προξένου Κωνσταντίνου Βαττικιώτη.[146] Τρεῖς μέρες μετὰ τὴν ἄφιξή

[145] Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ ἔνατου κεφαλαίου:«Salonique, où se trouve réputation de la Société géographique de Pétersbourg, et la determination du pays des Pelasges, leur epoque, leurs batailles et leurs representans actuels. Les Titans représentés par les Troyens et les Valaques émigrés d'Italie, et les autochtones de Trâces par les Phrygiens et les Arméniens actuels». (μτφρ. «Θεσσαλονίκη, ὅπου εἶναι ἡ φήμη τῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας τῆς Πετρούπολης, καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς χώρας τῶν Πελασγῶν, τῆς εποχῆς τους, τῶν μαχῶν τους καὶ τοὺς σημερινοὺς ἐκπροσώπους τους. Οἱ Τιτάνες ποὺ ἀντιπροσωπεύονταν ἀπὸ τοὺς Τρῶες καὶ τοὺς Βλάχους μετανάστευσαν ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ οἱ ἰθαγενεῖς τῶν Θρακῶν ἀπὸ τοὺς Φρύγες καὶ τοὺς σημερινούς Αρμένιους»), , βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 246-295 καὶ *Voyages*, σ. 136-168.

[146] Ὁ Γρηγορίου τοποθετεῖ τὸ διάστημα παραμονῆς του μεταξύ 1873 καὶ Μαρτίου 1875. βλ. Ἀλέξανδρος Γρηγορίου,

του στὴ Θεσσαλονίκη πληροφορεῖται τὸν ἐρχομό τοῦ καθηγητή του Ἀνδρέα Ἀναγνωστάκη[147] «δια θεραπείαν τοῦ Νομάρχου». Ὁ Ἀναγνωστάκης τὸν ἐπιπλήττει γιὰ τὴν ἀμφίεσή του, εἶχε ἀκόμα ἀμφίεση ἱεροσπουδαστῆ, καὶ ἀπευθύνεται στὸν ἱερέα Θεόδωρο Μαντζιουρανῆ[148] ἀπὸ τὸν ὁποῖον ζητᾶ δανεισμὸ χρημάτων γιὰ ἀγορὰ ρούχων. Αὐτὸς τὸν παραπέμπει σὲ ἐμπόρους ἐνδυμάτων μὲ ἐπιτυχία. Ἡ ἰατρικὴ τοῦ φήμη διαδίδεται στὴν πόλη, ὅπως καὶ τὰ ἔσοδα του, κάτι ὅμως ποὺ θὰ προκαλέσει ἐπιθέσεις τῶν συναδέλφων του. Ὁ Π.Π. ἀναφέρει ὅτι ἀποστέλλει μέσῳ τοῦ ἑλληνικοῦ Προξενείου: «λείψανα τῶν συλλογῶν μου, ὅσα μοὶ ἐπέστρεψαν οἱ Σῖναι». Θὰ παραμείνουν ὅμως ἄχρηστα στὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ἐξαιτίας τῆς ἀδιαφορίας τοῦ ὑπουργοῦ[149] ποὺ, ἐκτὸς τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος καὶ τῶν Λαυρεωτικῶν, ἀσχολεῖτο: «ἵνα τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα ἐνταφιάσῃ» [...] «καὶ ἐπὶ πλέον ἵνα καὶ τὸ Σύνταγμα καταργήσῃ». Ἐκτὸς αὐτοῦ οἱ καθηγητὲς στὸ Πανεπιστήμιο ἀπόρριψαν, σύμφωνα μὲ τὸν περιηγητή, τὴν ἀξία τοὺς, ὅπως ἔπραξαν ἀργότερα καὶ ὅσον ἀφορᾶ «τὰ ἐκ τῆς Ἀφρικῆς». Εἶναι ἡ πρώτη πληροφορία ποὺ λαμβάνουμε γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῶν περιηγήσεων στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο.

Ἡ ἀπουσία περαιτέρω πληροφοριῶν εὔλογα ἔθετε ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴν ἀποστολὴ ἀλλὰ πλέον δύναται νὰ τεκμηριωθεῖ πλήρως.[150] Μὲ ἐπιστολὴ τῆς 21ης Νοεμβρίου 1872 πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν ὁ πρόξενος προβαίνει σὲ μία

Ὁ γιατρός, ἐξερευνητὴς καὶ ἐθνογράφος Παναγιώτης Π.Π. καὶ ἡ διαμονὴ του στὴ Θεσσαλονίκη (1873-1875), Ἀνάτυπο. Ἀνακοίνωση στὸ Α' Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο, 29-31 Μαΐου 2009, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 5

147 Ὁ Ἀνδρέας Ἀναγνωστάκης γεννήθηκε τὸ 1826 στὴν Κρήτη. Ἀναγορεύτηκε διδάκτωρ ἰατρικῆς στὴν Ἀθήνα καὶ τὸ 1856 διορίστηκε Καθηγητὴς Ὀφθαλμολογίας καὶ Χειρουργικῆς Παθολογίας. Ἡ φήμη του διαδόθηκε στὴν Εὐρώπη καὶ μελέτες του μεταφράστηκαν στὴ γαλλικὴ γλῶσσα. Πέθανε τὸ 1897. Γιὰ ἕνα σύντομο βιογραφικὸ βλ. «Ἀνδρέας Ἀναγνωστάκης», *Ἡμερολόγιου Σκόκου* τ. 7 (1892), σ. 107-108.

148 Ὁ Γρηγορίου σημειώνει ὅτι στὴ μέν ἑλληνικὴ ἔκδοση ἀναφέρεται ὡς Μάντζιουρας στὴ δὲ γαλλικὴ ὡς Mantziourani, βλ. *Γρηγορίου,* ὅ.π., σ. 7. Καὶ στὶς δύο ἐκδόσεις ἀναφέρεται πανομοιότυπα, ἁπλῶς στὴν ἔκδοση τοῦ 1883 ποὺ μελέτησε, προφανῶς ὁ Γρηγορίου, ἔχει «σβηστεῖ» τὸ τελευταῖο «ν» ἀπὸ τὸ ὄνομα ὥστε νὰ παρουσιάζεται ὡς «Μαντζουρια ἦν». Ὁ ἀρχιμανδρίτης Θεόδωρος Μαντζουρανῆς, μὲ καταγωγὴ ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ἔδρασε σὲ Θεσσαλονίκη καὶ Κωνσταντινούπολη διδάσκοντας τὴ Ψαλτικὴ Τέχνη. Διάσημος μαθητής του ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Ψάχος.

149 Δὲν ἀναφέρεται συγκεκριμένα ὁ Π.Π. Πρόκειται εἴτε γιὰ τὸν Ἰωάννη Σπηλιωτάκη, ὑπουργὸ ἐξωτερικῶν γιὰ τρεῖς μῆνες μέσα στὸ 1872 τὴν περίοδο πρωθυπουργίας τοῦ Ἐπαμεινῶνδα Δεληγεώργη, ἢ γιὰ τὸν τελευταῖο ποὺ κατεῖχε καὶ αὐτὸ τὸ ὑπουργεῖο ἀπὸ τὸν Ὀκτώβρη τοῦ ἴδιου ἔτους. Στὴ γαλλικὴ μετάφραση ἀναφέρει καθαρὰ τὸν Ἐπαμεινῶνδα Δεληγεώργη.

150 Ὁ Ἀλεξάνδρου ἐντοπίζει «δυσχέρειες» λόγω τῆς ἀπουσίας ἀναφορᾶς ὀνομαστικὰ στὸν πρόξενο Κωνσταντῖνο Βαττικιώτη καὶ κρατᾶ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν περιηγητὴ, βλ. *Γρηγορίου*, ὅ.π., σ. 14. Ἡ μελέτη πλέον τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Προξενείου μὲ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχὲς ἐπιβεβαιώνει πλήρως τὸν Π.Π.

σύνοψη τῆς περιήγησης τοῦ Π.Π., ἀναφέρει τὴν ἀνάγκη ἐξέτασης τῶν παραδοθεισῶν συλλογῶν ρωτῶντας τὸν ἀσφαλῆ τρόπο ἀποστολῆς τους καὶ ἐπισυνάπτει ἀναλυτικὸ τετρασέλιδο κατάλογο αὐτῶν, ἐπιστολὴ τοῦ Π.Π. πρὸς τὸν Ἡρακλῆ Μητσόπουλου[151], ἔφορο τοῦ Φυσιογραφικοῦ Μουσείου, τοπογραφικὸ χάρτη καὶ ἕνα κινέζικο βιβλίο.[152] Τὸ θέμα παραπέμπεται ἀρχικὰ στὸ Ὑπουργεῖο Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ μετέπειτα στὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιο ὅπου ὁ τότε Πρύτανις Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος μὲ ἐπιστολὴ τὴν 27η Φεβρουαρίου 1873 πρὸς τὸν πρόξενο ζητᾶ τὴν ἀποστολὴ τῶν ἀντικειμένων μὲ ἔξοδα τῆς Πρυτανείας.[153] Ὁ Πρόξενος ἀπαντᾶ τὴν 7η Μαρτίου ὅτι τὰ ἀποστέλλει συνοδεία του «Δημητρίου Ρίζου,[154] τελειοφοίτου τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημείου» χωρὶς ἐπιπλέον δαπάνες.[155] Τὴν 18η Μαρτίου ὁ ἴδιος ἐνημερώνει ὅτι θὰ ἀποστείλει ἐπιπλέον «καὶ ἕνα μέγα καὶ πλείονας μικροτέρους λίθους ἀδάμαντος» [...] δυνάμει τῆς φορτωτικῆς τῆς ἀτμοπλοϊκῆς ἑταιρείας Fraissinet» καὶ ζητᾶ πληρωμὴ τῶν ἐξόδων.[156] Ἡ νέα συλλογὴ παραλαμβάνεται στὸν Πειραιᾶ.[157]

Ἐντὸς αὐτῆς βρίσκεται καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Π.Π., μὲ ἡμερομηνία τὴν 11η Μαρτίου, ὅπου ἀναφέρει ὅτι ἀποστέλλει, μὲ κάποια ἐπιθετικὴ διάθεση, ἐπιπλέον πολύτιμους λίθους μαζὶ μὲ τὴν μεταγραφὴ δύο ἐπιγραφῶν ποὺ ἐντόπισε στὴ Θεσσαλονίκη στὴν Πρυτανεῖα τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου.[158] Τὴν 30η Μαρτίου

151 Ὁ Ἡρακλῆς Μητσόπουλος (1816-1892) ἦταν ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὴν Ἑλλάδα.

152 Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Εθνική Βιβλιοθήκη, ακαδημαϊκό έτος 1884-1885, ἔγγραφο α.π. 1873, 21η Νοεμβρίου 1872, βλ. παράρτημα σ. 238.

153 Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Εθνική Βιβλιοθήκη, ακαδημαϊκό έτος 1884-1885, έγγραφο α.π. 2421/949, 27 Φεβρουαρίου 1873.

154 Ὁ Ἐδεσσαῖος γιατρὸς Δημήτριος Ρίζος (1840-1925) εἶχε ἔντονη πολιτικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ δράση στῆ Μακεδονία, βλ Θεόδωρος Ι. Δαρδαβέσης, *Δημήτριος Ι. Ρίζος*, Διαθέσιμο στὸν δικτυακό τόπο: https://www.faath.org.gr (1/11/2021).

155 Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Εθνική Βιβλιοθήκη, ακαδημαϊκό έτος 1884-1885, έγγραφο α.π. 2460, 7η Μαρτίου 1873.

156 Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Εθνική Βιβλιοθήκη, ακαδημαϊκό έτος 1884-1885, έγγραφο α.π. 2546, 26 Ἀπριλίου 1873.

157 Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Εθνική Βιβλιοθήκη, ακαδημαϊκό έτος 1884-1885, έγγραφο α.π. 2489, 23 Μαρτίου 1873.

158 Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Εθνική Βιβλιοθήκη, ακαδημαϊκό έτος 1884-1885, έγγραφο α.π. 2489, 11 Μαρτίου 1873. Οἱ ἐπιγραφὲς ἀφοροῦν βωμοὺς τῆς Ρωμαϊκῆς περιόδου, βλ. Ψυφιακὲς Συλλογές, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἀθλητισμοῦ, Διαθέσιμο στὸν δικτυακό τόπο http://collections.culture.gr/ItemPage.aspx?ObjectID=4237&MainKindID=34&KindID=355 (1/11/2021).

1873 στὴ συνεδρίαση τῆς Συγκλήτου ἀναφέρεται καὶ ἡ δωρεὰ τοῦ Π.Π.:[159]

«Μετὰ ταῦτα ἀνήνεγκεν ὁ Πρύτανις τάδε· Ἠκούσατε ἴσως ὅτι ὁ ἐκ Βυτίνης Π. Πόταγας, διδάκτωρ τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, περιελθὼν τὰς κατὰ τὴν ἕω χώρας μέχρι τοῦ Κινεζικοῦ βασιλείου καὶ συλλέξας διάφορα ἀντικείμενα ὕλης ἐθνογραφικῆς, ἀρχαιολογικῆς καὶ φυσιογραφικῆς, ἐν οἷς καὶ ψήγματα ἀδαμάντων, ὡς γράφει ὁ ἀποστέλλων, ἀκατεργάστων καὶ εἷς ὅμοιος μείζων, ἐδωρήσατο αὐτὰ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον. Παρέδωκε δὲ αὐτὰ εἰς τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ Πρόξενον, ὅστις σφραγίσας αὐτὰ ἀπέστειλεν ἡμῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος Φεβρουαρίου μηνός. Νῦν λοιπὸν ἄς ἀποφασίσῃ ἡ Σύγκλητος περὶ τοῦ πρακτέου. Ἀποσφραγισθέντος τοῦ δέματος, οἱ κύριοι καθηγηταὶ ἀφοῦ εἶδον τὰ ἀντικείμενα ἀπεφήναντο ἵνα προσκληθῶσιν οἱ καθηγηταὶ κύριοι Μητσόπουλος καὶ Κουμανούδης νὰ χωρίσωσιν αὐτὰ καθ' ὕλιν καὶ ὁρίσωσι τὰς συλλογὰς, εἰς ἅς πρέπει νὰ σταλῶσιν».

Πράγματι ὁ Πρύτανης μὲ ἐπιστολή του τὴν 31η Μαρτίου 1873 ζητᾶ ἀπὸ τοὺς δύο ἐπιστήμονες νὰ ἐπιληφθοῦν τῶν συλλογῶν.[160] Μὲ ἐπιστολὴ τῆς 18ης Ἀπριλίου 1873 ὁ Βαττικιώτης ζητᾶ ἀπὸ τὴν Πρυτανεία νὰ πληροφορηθεῖ τὴν αἴσια παραλαβὴ τῶν συλλογῶν καὶ αὐτὴ, μέσω τοῦ ἀντιπρύτανη[161], τοῦ ἀπαντᾶ τὴν 26η τοῦ ἴδιου μῆνα ὅτι ἐλήφθησαν καὶ ὁρίστηκαν οἱ Μητσόπουλος καὶ Κουμανούδης ὡς ἐπιμελητὲς – ἐκτιμητὲς αὐτῶν.[162] Τὶ περιελάμβαναν ἐντέλει αὐτὲς οἱ συλλογές; Σύμφωνα μὲ τὸν τετρασέλιδο συνταχθέντα κατάλογο ποὺ ἀπέστειλε ἀρχικῶς ὁ Βαττικιώτης ἐπρόκειτο γιὰ: ἀδάμαντες, ἀντίδωρο Ἰακωβιτῶν, ὄπιο, πετρώματα καὶ ὀρυκτά ὅπως ὁ μαλαχίτης, μαχαίρια, γυναικεῖα κοσμήματα (κουμπιά, πόρπη ζώνης,δακτυλίδι), ταμπακιέρα, σπόροι (βαμβάκι, λουλάκι), σκόνη ἄμμου ἐρήμου, μαγειρικὸ ἅλας, 51 ἀργυρὰ καὶ χάλκινα νομίσματα (ἑλληνιστικῆς, βυζαντινῆς,

159 Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Ακαδημαϊκής Συγκλήτου 1872-1874, τ. 9, Συνεδρίαση: 30 Μαρτίου 1873, σ. 94.

160 Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Εθνική Βιβλιοθήκη, ακαδημαϊκό έτος 1884-1885, έγγραφο α.π. 2507/981, 31 Μαρτίου 1873.

161 Στὴν ἐπιστολὴ ὑπογράφει ὡς Ε.Κ, ὁπότε πρόκειται γιὰ τὸν Εὐθύμιο Καστόρχη.

162 Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Εθνική Βιβλιοθήκη, ακαδημαϊκό έτος 1884-1885, έγγραφο α.π. 416, 31 Μαρτίου 1873· Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Εθνική Βιβλιοθήκη, ακαδημαϊκό έτος 1884-1885, έγγραφο α.π. 2546, 26 Μαρτίου 1873.

σύγχρονης περιόδου) κινέζικο βιβλίο ἰατρικῆς. . Σὲ ὑποσημείωση πάνω στὸν κατάλογο ὁ Στέφανος Κουμανούδης, ὑπογράφει ὡς γραμματέας τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀναφέρει ὅτι τὴν 28η Ἀπριλίου 1873: «Τὰ ἄνω ἀναφερόμενα νομίσματα χαλκᾶ, ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ, ἐλήφθησαν καὶ κατετέθηκαν εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας τὸ ἐν Βαρβακείῳ». Περιέργως στὴν ἔκθεση πεπραγμένων τῆς διετοῦς Πρυτανεῖας Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου ἀπουσιάζει κάθε ἀναφορὰ στὸν Π.Π, καὶ στὶς συλλογὲς του, ἀκόμα καὶ στὶς ἐκθέσεις τοῦ Μητσόπουλου καὶ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου.[163] Τὸ ἴδια ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς διετεῖς ἐκθέσεις πεπραγμένων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας- ἐκτὸς μίας σύντομης ἀναφορᾶς στὶς ἐπιγραφές.[164] Ἡ ἐπικοινωνία Θεσσαλονίκης καὶ Ἀθηνῶν δὲ συνεχίζεται περαιτέρω, χωρὶς νὰ ὑπάρχει συγκεκριμένη ἐκτίμηση τῆς σπουδαιότητας ἢ μὴ τῶν συλλογῶν παρὰ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῆς ἀποστολῆς τους.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω ἡ διάδοση τῆς φήμης του περιηγητὴ ὡς γιατροῦ προκάλεσε τόσο τὴν εἰσροὴ ἐσόδων, ὅσο καὶ ἐπιθέσεις συναδέλφων του. Ὁ Γρηγορίου θεωρεῖ ὅτι λόγῳ τοῦ αὐξημένου ἀριθμοῦ εἰσαγωγῆς ἰατρῶν στὴ Θεσσαλονίκη, ποὺ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἐπρόκειτο γιὰ κοινοὺς ἀγύρτες, ἀναπτύχθηκε δυσαρέσκεια ἐκ μέρους τῶν ὑπαρχόντων ἐπιστημόνων.[165] Ἐντοπίζει μάλιστα τὸν ἀντίλαλο τῆς παρουσίας του σὲ ἕνα σατυρικὸ ποίημα τῆς ἐποχῆς γιὰ κάποιον πολυταξιδευμένο, μορφωμένο γιατρὸ.[166]

Ἕνα ἀνώνυμο κείμενο ποὺ ἀναδημοσιεύεται στὸν *Ἀνατολικὸ Ἀστέρα Κωνσταντινούπολης* ἐξοργίζει τὸν Π.Π. μὲ τὶς ἀνακρίβειές του καὶ τὸ σχολιάζει ἀναλυτικά.[167] Πρόκειται γιὰ σύνοψη τῆς μέχρι τότε διαδρομῆς του βασισμένες σὲ ρωσικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία ὅπως ἀναφέρει

[163] Λόγος ἐκφωνηθεῖς τὴν ΚΓ' Ὀκτωβρίου 1873, ἡμέραν τῆς ἐπισήμου ἐγκαθιδρύσεως τῶν νέων ἀρχῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ὑπὸ τοῦ πρώην πρυτάνεως Κ. Παπαρρηγόπουλου, ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, 1874. Ἀπουσία ἀναφορᾶς στὸν Π.Π. γίνεται καὶ στὴν ἑπόμενη ἔκθεση τῶν ἐτῶν 1874-1875.

[164] Ὅπως πληροφορούμαστε ἀπὸ τὰ πρακτικά της: «Ὁ ἐν Θεσσαλονίκη ἰατρὸς Π. Πόταγος [ἀπέστειλε] φωτογραφήματα μνημείων ἐπιτυμβίων Θεσσαλονίκης», βλ. Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἀπὸ Ἰουνίου 1874 μέχρι Δεκεμβρίου 1875, τύποις Ἰω. Ἀγγελοπούλου, Ἀθήνα 1876, σ. 55.

[165] *Γρηγορίου*, σ. 8

[166] Ὅ.π., σ. 15

[167] Ἀνατολικὸς Ἀστὴρ Κωνσταντινούπολης, 27η Ἰανουαρίου 1871, ἀρ. 3811.

ὁ συντάκτης. Δὲ γνωρίζουμε λεπτομέρειες τοῦ κειμένου ἀλλὰ κάποια σημεῖα του ἀγγίζουν τὴν παραδοξολογία καὶ συγκεκριμένα ἡ αἰτιολόγηση τῆς διαδρομῆς, ποὺ δὲν ἀμφισβητεῖται παρ' ὅλα αὐτά, στὸ πλαίσιο βιομηχανικῆς ἔρευνας καὶ ἡ λανθασμένη χάραξη χαρτῶν, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Π.Π. δηλώνει ὅτι δὲν συνέταξε κἄν. Κατηγορεῖ τὸν βαρώνο Ὄστενσάκεν γιὰ τὴ διασπορὰ λανθασμένων πληροφοριῶν καὶ γιὰ ὑποκριτικὴ στάση. Ἀναφέρει ὅτι ἀργότερα στὸν γραμματέα τῆς «ἐν Παρισίοις Γεωγραφικῆς ἑταιρίας» Maunoir αὐτοὶ οἱ ἴδιοι ποὺ βρίσκονται πίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴ σύγχυση εἶπαν ὅτι δὲν ταξίδεψε. βρίσκοντας εὐκαιρία νὰ ἐπιτεθεῖ ξανά σὲ πρακτικὲς, στὴν οὐσία τῆς διαπλοκῆς πολιτικῆς καὶ ἐπιστήμης, τοῦ «πολιτισμένου» ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Π.Π μελετᾶ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Γυμνασίου[168] τῆς Θεσσαλονίκης καὶ συνθέτει μία σύντομη ἱστορία τῆς Μακεδονίας. Ἀναφέρεται στὶς πόλεις Θεσσαλονίκη, Πέλλα, Ἀμυδώνα, στὰ ὅρια τῆς Παιονίας και τοὺς κατοίκους της, βασιζόμενος στοὺς Στράβωνα, Ἡρόδοτο, Θουκυδίδη. Συνεχίζει ἀναλυτικὰ περιγράφοντας τοὺς Πελασγοὺς.[169]

Τὸ κεφάλαιο τῆς παρουσίας τοῦ Π.Π. στὴ Θεσσαλονίκη ὁλοκληρώνεται μὲ τὸν θρῆνο γιὰ τὴ μεγάλη αὐτὴ πόλη. Καταφέρεται κατὰ φιλοπάτριδων συλλόγων «ἐθνικοὺς δῆθεν» ποὺ ἐκμεταλλεύονται τὸ ὄνομα τῆς γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν ἀρχομανία τους καὶ νὰ καταχραστοῦν ἔσοδα. Ὅταν διαμαρτυρήθηκε γιὰ αὐτὰ τὰ κακῶς κείμενα ὁ περιηγητὴς διεγράφει ἀπὸ μέλος καὶ ἡ διαμαρτυρία του πρὸς «τὸν κεντρικὸ σύλλογο» στὴ Κωνσταντινούπολη καὶ «τὸν περὶ τῆς διαδόσεως τῶν βιβλίων» στὴν Ἀθήνα δὲν εἶχαν ἀποτέλεσμα. Κλείνει μὲ τὶς ἐξῆς παρατηρήσεις:[170]

«Δὲν ἐργάζεσθε πάντες γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ ἔθνους, ἢ διὰ τὴν τοῦ κόσμου; ἰδοῦ ὁ σκοπὸς εἶνε εἷς· διατὶ λοιπὸν νὰ μὴ ὑπάρχῃ μία πανταχοῦ καὶ ἡ ἐνέργεια; Δὲν σὰς ἀρέσκει νὰ σχηματισθῇ ἕν γενικὸν ταμεῖον, καὶ μία γενικὴ διεύθυνσις ὑπὸ τὸ ὄνομα πρὸς

[168] Ὁ περιηγητὴς μιλᾶ ἁπλῶς γιὰ σχολεῖο, τὸ ὁποῖο ὁ Γρηγορίου ταυτίζει μὲ τὸ «Ἑλληνικὸ Γυμνάσιο», βλ. *Γρηγορίου*, σ. 11.

[169] Οἱ ἀπόψεις τοῦ Π.Π. ἀναλύονται παρακάτω, βλ. 162 κ. ἑξ.

[170] *Περιηγήσεις*, σ. 295.

ἐκπαίδευσιν τῆς Ἀνατολῆς, ἢ καὶ τοῦ κόσμου ἐὰν θέλητε; Διατὶ εἰς τὰ καθ' ἕκαστα διαχείρισις ἰδία; Εἶνε δυνατὸν νὰ ἐπέλθη κοινωφελὲς ἔργον ἐκ τοσούτων ἰδιαιτέρων πολιτειῶν;»

Ὁ Π.Π. φαίνεται ὅτι ἦταν ἀπὸ τὰ πρῶτα μέλη τοῦ Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης στὸν ὁποῖο ἔδωσε ὁμιλία ὑπὸ τὸν τίτλο «Περὶ γενέσεως τοῦ ἀνθρώπου κατὰ ἰδέας διαφόρων ἐθνῶν καὶ περὶ τῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ ἐν γένει» ἀλλὰ διαγράφηκε γρήγορα.[171] Μέλη τοῦ συλλόγου ἦταν τόσο ὁ Θόδωρος Μαντζιουράνης ὅσο καὶ ὁ Στέφανος Τάττης, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζει σὲ ὑποσημείωση ὁ Π.Π. ὡς: «Ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ τῶν Πελασγῶν ἀπόγονος». Δὲ φαίνεται ὅτι ἦταν μόνο ἡ οἰκονομικὴ διαχείριση, οἱ ἐγωισμοὶ, οἱ ραδιουργίες καὶ λοιπὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα ἀλλὰ καὶ θεμελιώδη διάσταση ἀπόψεων μεταξὺ Π.Π. καὶ ἐκπροσώπων τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στῆ Θεσσαλονίκη.[172] Ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ κοσμοπολιτισμὸς τοῦ συγκρούεται μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἔργου τοῦ συλλόγου δὲν πρέπει νὰ ἀπορρίπτεται. Δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ οἱ γραπτὲς του διαμαρτυρίες πρὸς τὴ Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Ἀθήνα. Τὴν ἴδια περίοδο τῆς παραμονῆς του πάντως, χωρίς νὰ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἀποστέλλει πρὸς τὸν Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως λαογραφικὸ ὑλικὸ στὸ πλαίσιο τοῦ ἐτήσιου Ζωγράφειου Ἀγῶνα.[173] Τὸ ὑλικὸ εἶχε σταλεῖ πρὶν τὸ 1874 καθὼς κατὰ τὴ συνεδρίαση τῆς 10ης Δεκεμβρίου 1873 ἀναγιγνώσκεται ὅτι: «Π. Ποταγου ἐκ Θεσσαλονίκης ἀποστέλλοντος γλωσσικὴν ὕλην διὰ τὸ Ζωγράφειον Διαγώνισμα».[174] Δὲν βραβεύτηκε καὶ δὲν ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ σύλλογο.[175] Ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὶς 11η

[171] *Γρηγορίου*, *ὅ.π.*, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ ἐπισημαίνεται καὶ ἀναλύεται αὐτὴ ἡ πληροφορία. Γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ συλλόγου καθὼς καὶ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο βλ. Κυριάκος Θ. Μπονίδης, *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία : 1869-1914*, Ἀφοὶ Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996.

[172] *Γρηγορίου,* σ. 9-14, ὅπου παρουσιάζονται τὰ προβλήματα τοῦ συλλόγου του εν Θεσσαλονικη Φιλεκπαιδευτικου Συλλογου τὰ ἑπόμενα χρόνια.

[173] Ὁ Ζωγράφειος Ἀγῶνας θεσμοθετήθηκε ἀπὸ «τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸ Φιλολογικὸ Σύλλογο» στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα γιὰ τὴ βράβευση ἐκθέσεων «περί ζώντων μνημείων», ποὺ παρουσίαζαν τὶς ἑλληνικὲς διαλέκτους, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ». Χρηματοδοτοῦνταν ἀπὸ τὸν Χρηστάκη Ζωγράφο. Ὁ τίτλος τοῦ ἦταν ἐνδεικτικὸς: «Ζωγράφειος Ἀγὼν ἤτοι Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος ζῶντα ἐν τῳ νῦν Ἑλληνικῷ λαῷ».

[174] Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος, Σύγγραμμα περιοδικόν, τ. Ἡ., 1873-4, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἀ. Κορομηλά, 1874, σ. 304.

[175] Ἡ ἐκθέση τῆς φιλολογικῆς ἐπιτροπῆς δέχεται τὴ σημασία του ὑλικοῦ ἀλλὰ ἐπισημαίνει ἐγγενῆ μειονεκτήματα: «Ἐκ Μακεδονίας, τῆς μεγάλης ταύτης τοῦ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου πατρίδος, μία μόνη ἀπεστάλη συλλογὴ δεκασέλιδος ὑπὸ Π. Π. Ποταγοῦ μικρογραφικώτατα καὶ σχεδὸν δυσαναγνώστως γεγραμμένη. Περιέχει δὲ 75 κύρια

Μαρτίου 1875, ἀφοῦ ἐνδυναμώθηκε οἰκονομικὰ καὶ ἀντιλήφθηκε ὅτι ἀπέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου του.

Περιήγηση μέχρι τὴν ἄφιξη στὸ Κάϊρο

Περιήγηση ἀπὸ Θεσσαλονίκη μέχρι Σουέζ[176]

Τὸ δεύτερο ἐξερευνητικὸ ταξίδι πραγματοποιεῖται πάλι στὴν κεντρική Ἀσία. Ξεκίνησε, μετὰ ἀπὸ σχεδὸν τριετῆ παραμονὴ στὴ Θεσσαλονίκη στὶς 11 Μαρτίου 1875, καὶ διήρκεσε ἕναν περίπου χρόνο. Ξεκίνησε ἀπό την Θεσσαλονίκη, πέρασε ἀκτοπλοϊκῶς στὴν Ἀλεξάνδρεια, μέσω Δαρδανελίων καὶ Σμύρνης, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Σουὲζ τὴν 3η Ἀπριλίου κατὰ τὶς ἑορτὲς τῶν γενεθλίων τοῦ Μωάμεθ. Ἐπιθυμεῖ νὰ δεῖ τὸν «κατατεχνουργημένον τοῦ Σουὲζ λιμένα» καὶ περιγράφει μὲ θαυμασμὸ, μέσα σὲ λέμβο, τὴν ὁρμὴ τῆς ἄμπωτης ποὺ συνάντησε θυμούμενος τὴ βιβλικὸ πνιγμὸ τοῦ Φαραὼ,. Βρίσκει τὴ στιγμὴ κατάλληλη νὰ μιλήσει «πρὸς κατανόησιν τῆς ἐπὶ τοσοῦτον σπουδαίας διὰ τὸν κόσμον πορείας τῶν Ἑβραίων» βασισμένος στὴν ἀφήγηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκη στὸν Ὅμηρο, Πτολεμαῖο καὶ Ἡρόδοτο.[177] Ξεκινᾶ μὲ τὴν ὁριοθέτηση τῆς Αἰγύπτου, τὶς πόλεις καὶ τοὺς κλάδους τοῦ Νείλου -πρώην

ὀνόματα γυναικῶν, καὶ ποιμενικὰ ὀνόματα διαφόρων σκευῶν καὶ ὀργάνων καὶ ὀνομασίας τῶν προβάτων καὶ αἰγῶν ἐκ τῆς διαφόρου φυσιολογικῆς αὐτῶν μορφῆς, τελευταῖον δὲ 500 παροιμίας ἄνευ τινὸς ἑρμηνείας τὰς πλείστας ἐκδεδομένας. Τῆς συλλογῆς ταύτης οὐδὲν ἴχνος δηλοῖ τὴν τοῦ ἐπιστολέως προθυμίαν ὅπως σκοπιμώτερον διατάξῃ τὴν ὕλην. Καὶ αὐταὶ αἱ παροιμίαι καὶ τὰ ὀνόματα οὐδ' ἀλφαβητικῶς κἂν ἀναγράφονται. Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι ἐν τῷ μέλλοντι ὁ συλλογεὺς τὴν ἄλλως ἀξιέπαινον περὶ τὸ συλλέγειν εὐχέρειαν θέλει χρησιμοποιήσει προσηκόντως, εὐχηθῶμεν δ' ὅπως πλειότεραι συλλογαὶ παρὰ τῶν τῆς Μακεδονίας διδασκάλων καὶ λογίων συνταχθῶσι, διότι ἀναντίρρητον ἐστίν ἐκ τε τοῦ μακεδονικοῦ λεξιλογίου ἐν τῷ Φιλίστορι τοῦ κ. Ι. Πανταζίδου καὶ ἐξ ἄλλων μαρτυρίων ὅτι ὑπάρχει πλουσία ὕλη πολλῶν ζητημάτων ἑρμηνευτικὴ καὶ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ». βλ. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος, Σύγγραμμα περιοδικόν, ὅ.π., σ. 275.

176 Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ πρώτου κεφαλαίου:«Voyage de Salonique à Suez, y compris l'itinéraire de l'Exode des Hébreux». (μτφρ: «Ταξίδι ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὸ Σουέζ συμπεριλαμβανομένου τοῦ δρομολογίου τῆς Ἐξόδου τῶν Ἑβραίων»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 295-340 καὶ *Voyages*, σ. 168-191

177 Ὅπως πληροφορεῖ ὁ Π.Π. σὲ ὑποσημείωση, ἡ διαδρομὴ τῆς Ἐξόδου τῶν ἑβραίων πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο μετὰ τὴν παραμονὴ του στὸ Λονδίνο κατὰ τὴ μετάβαση στὸ Ὄρος Σινά, καὶ τῆς περιήγησης ἀπὸ Δαμασκὸ μέχρι Ἄδανα Κιλικίας.

Τρίτωνα κατὰ τὸν Ἀπολλώνιο Ρόδιο, τὸν πρῶτο ἱστορικὸ βασιλιά της τὸν Μηνά/Μήνη νεώτερου τοῦ Πελασγοῦ Ἴνάχου, τὴ βασιλικὴ γραμμὴ Σέσωστρι, Φέροντα, ἀπὸ ὅπου ὀφείλεται ἡ μετέπειτα ὀνομασία «Φαραώ» καὶ Πρωτέα ποὺ φθάνει στὰ γεγονότα τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου μέσω τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Μενελάου. Στὴ συνέχεια ἐνσωματώνει τὴν Ἔξοδο σὲ αὐτὴν τὴν ἀνάλυση καὶ προσπαθεῖ νὰ συγχρονίσει τὴν ἱστορικομυθολογικὴ μὲ τὴ βιβλικὴ ἀφήγηση. Τοποθετεῖ τὴ διάβαση τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας στὸ βόρειο μέρος κοντὰ στὸ Σουέζ καὶ ὁλοκληρώνει τὴν περιγραφὴ μὲ τὸ Ὄρος Σινά καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχή.

Περιήγηση ἀπὸ Σουὲζ μέχρι Πεσαβὰρ[178]

Τὴν 7η Ἀπριλίου ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸ Σουὲζ. Μέσῳ Ἐρυθρὰς Θάλασσας καὶ Ἰνδικοῦ Ὠκεανοῦ φθάνει στὴ Βομβάη τὴν 25η Ἀπριλίου. Μέχρι τὰ στενὰ τοῦ Μπαμπ ελ Μαντέμπ[179], περνῶντας ἀνάμεσα ἀπὸ Ἀφρικὴ καὶ Ἀραβία, ἀκούει στὴ διάρκεια τῆς διαδρομῆς μόνο τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας Βερενίκης ὡς γέφυρα παρόντος καὶ παρελθόντος. Διαβάζει τὸν Κοσμὰ τὸν Ἰνδικοπλεύστη, τοῦ ὁποίου τὸ χειρόγραφο ποὺ μελέτησε στὸ Σινά, καὶ παρουσιάζει τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ «περίφημου» Ἀδουλινό μνημείο.[180] Βγαίνοντας ἀπὸ τὰ στενὰ τοῦ Ἄντεν καταπιάνεται μὲ τὸν Περίπλου της Ερυθράς Θάλασσας ἀποδίδοντας στὸν Ἀρριανὸ τὴν ἀναφορὰ γιὰ τὸν πλοῦ τοῦ Ἱππάλου.[181] Φθάνει στὴ Βομβάη τὴν 25η Ἀπριλίου καὶ ἀναχωρεῖ μὲ ἀτμάμαξα μετὰ ἀπὸ τρεῖς μέρες. Περιγράφει ὅτι αἰσθάνθηκε τὴ μεγαλύτερη ζέστη ἀπό ὅσες χῶρες πέρασε. Κατευθύνεται βορειοανατολικὰ καὶ περνᾶ τὸν παραποταμὸ τοῦ Γάγγη

[178] Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ δεύτερου κεφαλαίου: «Voyage de Suez à Péchaour (Indes), y compris la description des côtes de la mer Érythrée selon les anciens et Cosma Indicopleuste». (μτφρ: «Ταξίδι ἀπὸ τὸ Σουὲζ στὴ Πεσαβάρ (Ἰνδία), συμπεριλαμβανομένης τῆς περιγραφῆς τῶν ἀκτῶν τῆς Ἐρυθρᾶς σύμφωνα μὲ τοὺς ἀρχαίους καὶ τὸν Κοσμὰ Ἰνδικοπλεύστη»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 340-351 καὶ *Voyages*, σ. 191-197.

[179] Τὰ στενά, ὁ Κόλπος τοῦ Ἄντεν, ἀνάμεσα στὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα τὴν Ἀραβικὴ Θάλασσα καὶ τὸν Ἰνδικὸ Ὠκεανό.

[180] Ἡ περιγραφὴ ποὺ διασώζει ὁ Κοσμᾶς καὶ ἀντιγράφει ὁ Π.Π. εἶναι, μαζὶ μὲ τὴν περιγραφὴ του, ἡ μοναδικὴ μαρτυρία τοῦ χαμένου αὐτοῦ μνημείου, βλ. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης, *Χριστιανική Τοπογραφία*, (εἰσ.- μτφ. - σχόλια, Φάνης Καλαϊτζάκης),Στοχαστής, Ἀθήνα 2007, σ. 8.

[181] Ἀναφέρεται λανθασμένα ὡς Ἴσπαλος.

Γιάμουνα καὶ μετὰ τὸν Μπέα[182] κοντὰ στὰ σύνορα μὲ τὸ Πακιστάν. Οἱ δυσκολίες λόγῳ τῆς ζέστης καὶ τῶν ἀνέμων περιγράφονται παραστατικά. Ἀπὸ τὸ Βεζιραμπὰτ[183] (Wazirabad) ὅπου τελειώνει ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ, συνεχίζει μέσῳ ταχυδρομικῆς ἁμάξας καὶ φθάνει τὴν 3η Μαΐου στὸ Πεσαβὰρ.[184] Θὰ ἀναφέρει συντόμως τὴν παρουσία τῆς φυλῆς τῶν Ἀφρίντι[185] καὶ τὶς συνθῆκες καλλιέργειας. Ἀπὸ ἐκεῖ σκοπεύη νὰ μεταβεῖ στὸ Τζαλαλαμπὰτ καὶ ἐν τέλει στὴ Καμπούλ μέσῳ ὁδῶν, κυρίως μέσῳ του περάσματος Χαϊμπὲρ[186] ποὺ περιγράφει. Ἐκεῖ ὅμως θὰ παραμείνει μάταια γιὰ 25 μέρες. Ἀρχικὰ ἐνημερώνεται ἀπὸ κάποιον «Κόπτη ἐκ Καίριου» ὅτι οἱ Ἄγγλοι ἀπαγόρευσαν νὰ μεταβεῖ εἰς Καμποὺλ «Ῥῶσσόν τινα Πέτρον Πακίνο καλούμενον». Μυθιστορηματικὰ θὰ διηγηθεῖ τὶς ἐπαφὲς του με τὸν διευθυντὴ τῆς ἀστυνομίας Christi καὶ τὸν διοικητὴ Hommani. Τυχαῖα θὰ συναντήσει τὸν παλιὸ συνοδοιπόρο στὸ Παμὶρ Ἰμπραὴμ Σεὴτ καὶ ἀπεσταλμένο τοῦ ἐμίρη τῆς Καμπούλ. Οἱ Βρετανοὶ, ἐν τέλει, δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ μεταβεῖ στὴ Καμπούλ περνῶντας τα βόρεια σύνορα τῶν κτήσεών τους ὁπότε γυρνᾶ στὴ Λαχώρη, ἀφοῦ δηλώσει, στὸν ἔκπληκτο Christi ὅτι θὰ καταφέρει, παρ᾽ ὅλα αὐτά, νὰ μεταβεῖ στὴν Καμποὺλ σὲ πενήντα μέρες.

Περιήγηση ἀπὸ Πεσαβὰρ μέχρι Μπαντάρ Αμπάς[187]

Παραμένοντας στὸ Πεσαβὰρ 25 μέρες συναντᾶ τὸν «φιλόμουσον ἱερέαν Juc» καὶ θαυμάζει τὴν συλλογὴ τῶν ἑλληνιστικῶν ἀγαλμάτων καὶ νομισμάτων.[188] Ἀρχικὰ περιγραφεῖ τὴν πορεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στὶς Ἰνδίες, βάσει τῶν

[182] Παραπόταμος τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ, γνωστὸς ὡς Ὕφασις.

[183] Τὸ Βεζιραμπάτ (Wazirabad) εἶναι πόλη στὰ βορειοανατολικὰ τοῦ σημερινοῦ Πακιστάν.

[184] Τὸ Πεσαβάρ (Peshawar) εἶναι πόλη στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ σημερινοῦ Πακιστάν, στα σύνορα μὲ τὸ Ἀφγανιστάν. Ὁ Π.Π. τὸ ὀνομάζει Πεσσιαούρ.

[185] C. M. Kieffer, Afridi, Διαθέσιμο στὸν δικτυακό τόπο:https://www.iranicaonline.org/articles/afridi-or-apridi-singular-ay-designation-of-a-major-patun-tribe-in-northwest-pakistan-with-a-few-members-in-afghan (1/11/2022).

[186] Τὸ πέρασμα Χαιμπέρ (Khyber pass) εἶναι διάσημο ὀρεινὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ Πακιστὰν στὸ Ἀφγανιστάν. Γιὰ τὴ σημασία του ὡς μέρος τοῦ Δρόμου τοῦ Μεταξιοῦ, βλ. Paddy Docherty, *The Khyber Pass: A History of Empire and Invasion*, Union Square Press, Νέα Ὑόρκη, 2008.

[187] Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ δεύτερου κεφαλαίου:«Voyage de Péchaour (Indes) à Bender-Abad (Perse), y compris l'itinéraire de l'expédition d'Alexandre». (μτφρ: «Ταξίδι ἀπὸ τὸ Πεσαβάρ (Ινδία) στὸ Μπαντάρ Αμπάς, συμπεριλαμβανομένου τοῦ δρομολογίου τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλεξάνδρου»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 352-376 καὶ *Voyages*, σ. 209.

[188] Πρόκειται γιὰ τὸν Γουόρδιγκτον Τζιοὺκς, βλ. ὑποσ. 366.

πληροφοριῶν τοῦ Ἀρριανοῦ, Πτολεμαίου, Μαρκιανοῦ καὶ Στράβωνα, μὲ ἀναφορὰ στοὺς τρεῖς ποταμοὺς της: Ὕδασπη, Ὕφαση καὶ Ἰνδό.[189] Στὴν οὐσία προσπαθεῖ νὰ ἀντιστοιχήσει τὴν ἀρχαῖα Πενταποταμία[190] μὲ τὴ σύγχρονη του γεωγραφία. Κατακρίνει παράλληλα τοὺς χάρτες τοῦ «σοφοῦ καθηγητὴ κ. Κίπερ», ἐκδοθέντες μὲ δαπάνη τοῦ εὐεργέτη Στέφανου Ζαφειρόπουλου, ὡς μὴ ἀντιστοιχοῦντες στὴν πραγματικότητα.[191] Ἀπὸ τὴν πόλη Μουλτὰν[192] καταπλέει τὸν ποταμὸ Τσενάμπ. Φθάνει ἀπὸ τὸ Σουκοὺρ[193] τὴν 13η Ἰουνίου στὸ Κότρι[194] καὶ μετὰ ἀπὸ πορεία μὲ σιδηροδρομικὴ ἀτμάμαξα, στὸ Καράτσι. Τὴν 16 Ἰουνίου μὲ ἀτμόπλοιο κατευθύνεται πρὸς τὸ Μπαντάρ Αμπάς του Περσικού Κόλπου. Τὴν 18η Ἰουνίου φθάνει στὸ Γκουαντάρ.[195] Περιγράφει τὶς ἀκτὲς τοῦ Κόλπου τοῦ Ὁμὰν ἀντιστοιχῶντας τες μὲ τὴν πορεία τοῦ Νέαρχου. Τὴν 20η Ἰουνίου φθάνει ἐντέλει στὸ μεγάλο περσικὸ λιμάνι.

Περιήγηση ἀπὸ Μπαντάρ Αμπάς μέχρι Καμπούλ[196]

Ἀρχικὰ περιγράφεται ἡ ἐπαρχία Κερμὰν, ἡ ἑλληνιστικὴ Καρμανία, οἱ ποταμοὶ Τίγρης καὶ Εὐφράτης βάσει τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τῶν βιβλικῶν ἀφηγήσεων τῆς Γενέσεως καὶ ἀκολουθεῖ τὸν Φλάβιο Ἰώσηπο στὴ γενεαλόγηση τῶν ἀρχαίων

189 Οἱ σημερινὲς ὀνομασίες εἶναι, μὲ τὴν ἴδια σειρά, Τζιλάμ στὸ Πακιστάν, Μπέας καὶ Ἰνδός.

190 Σημερινὴ Παντζὰπ (Punjab) ἀνάμεσα σὲ Πακιστὰν καὶ Ἰνδια. Πῆρε τὴν ὀνομασία της ἀπὸ τὰ πέντε παραπόταμους τοῦ Ἰνδοῦ.

191 Ὁ Στέφανος Ζαφειρόπουλος γεννήθηκε τὸ 1818 στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπεβίωσε τὸ 1982. Διακρίθηκε ὡς εὐεργέτης γιὰ τὶς δαπάνες ἵδρυσης σχολείων καὶ γιὰ τὴν ἐκτύπωση σχολικῶν γεωγραφικῶν χαρτῶν, βλ. Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Λεύκωμα της ἑκατονταετηρίδος της Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 – 1937, Ἀθήνα 1937, σ. 16. Ὁ Χάινριχ Κίπερτ (Heinrich Kiepert, 1818-1899) ἦταν Γερμανὸς Γεωγράφος. Γιὰ τὴ συμμετοχὴ του στὸ Μακεδονικὸ Ζήτημα ἀπὸ τὴ δεκαετία του 1870 καὶ ἐξῆς βλ. Σπύρος Καράβας, «Οἱ ἐθνογραφικὲς περιπέτειες τοῦ ἑλληνισμού», *Τὰ Ἱστορικὰ* 38 (2003), σσ. 49-112. Ὁ Π.Π. δὲν ἀναφέρει τὰ σημεῖα στὰ ὁποῖα διαφωνεῖ με τὸν Κίπερτ ἀναφορικὰ μὲ τὴ χαρτογράφηση τῆς πορείας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

192 Τὸ Μουλτὰν (Multan) εἶναι πόλη τοῦ σημερινοῦ Πακιστάν χτισμένη σὲ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Τσενὰμπ (Chenab).

193 Τὸ Σουκούρ (Sukkur) εἶναι πόλη τοῦ σημερινοῦ Πακιστὰν χτισμένη σὲ ὄχθη τοῦ Ἰνδοῦ Ποταμοῦ.

194 Τὸ Κότρι (Kotri) εἶναι πόλη τοῦ σημερινοῦ Πακιστὰν χτισμένη σὲ ὄχθη τοῦ Ἰνδοῦ Ποταμοῦ.

195 Τὸ Γκουαντάρ (Gwadar) εἶναι σημαντικὸ ἐμπορικὸ λιμάνι στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ σημερινοῦ Πακιστάν.

196 Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ δεύτερου κεφαλαίου:«Voyage de Bender-Abas (Perse) à Caboul (Afghanistan) y compris l'ancienne géographie, selon la Bible et les anciens géographes, et l'itinéraire de l'expédition d' Alexandre». (μτφρ: «Ταξίδι ἀπὸ τὸ Μπαντάρ Αμπάς τῆς Περσίας στὴ Καμπούλ τοῦ Ἀφγανιστάν, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἀρχαίας γεωγραφίας, σύμφωνα μὲ τὴ Βίβλο καὶ τοὺς ἀρχαίους γεωγράφους, καὶ τῆς πορείας τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 376-419 καὶ *Voyages*, σ. 209-234.

λαῶν τῆς Βίβλου ἀπὸ τοὺς υἱοὺς τοῦ Νώε καὶ Ἰάφεθ. Καταλήγει σὲ κάποιους συγχρονισμοὺς τῶν διαφορετικῶν παραδόσεων: ὁ κατακλυσμὸς τοῦ Νῶε ταυτίζεται μὲ αὐτὸν τοῦ Ὠγύγου καὶ τοῦ δεύτερου τῶν Κινέζων.

Ἀπὸ τὴν 21η Ἰουνίου πορεύεται με συνοδεία πάνω σὲ καμήλα. Κάνοντας διαδοχικὲς στάσεις, ἐπικρίνοντας τὴν ἄγνοια τοῦ Μάρκο Πόλο καὶ περιγράφοντας τὴ γεωγραφία κινεῖται βορειοδυτικὰ στὸ Κερμὰν[197]. Τὴν 6η Ἰουλίου φθάνει στὸ Φαρὰχ[198] καὶ ἀκολούθως κινεῖται βορειανατολικὰ στὴν Καμπούλ, ὅπου καὶ ἐπιστρέφει τὴν 31 Ἰουλίου 1875, πέντε καὶ πλέον χρόνια μετά τὸ πρῶτο ταξίδι του.

Περιήγηση ἀπὸ Καμποὺλ μέχρι Κάιρο[199]

Ὁ Π.Π. ξανασυναντᾶ τὸν ἐμίρη Σερ Ἀλῆ Χὰν ποὺ τὸν δέχεται ἐγκάρδια. Συζητοῦν γιὰ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ νομίσματα ποὺ βρίσκονται στὴν περιοχή καὶ σχετίζονται μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς Βακτρίας Εὐκατρίδη Α'.[200] Παρατηρεῖ, ὅμως, τὴ δυσθυμία του καθὼς στὰ χρόνια ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν πρώτη παρουσία του, ξέσπασαν ἐμφύλιοι, ὁ ἴδιος φυλάκισε τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς δύο γιοὺς του καὶ «ἡ δὲ προσοχή του πᾶσα χάριν τοῦ ἀργυρίου εἰς τοὺς Ἄγγλους».[201] Ὁ Π.Π. περιδιαβαίνει τὴν περιοχὴ προσπαθῶντας νὰ ἐξομαλύνει τὴν κατάσταση, ἔχοντας μάλιστα τὴν εὔνοια τοῦ ἐμίρη, μέχρι νὰ ἀντιδράσουν οἱ Ἄγγλοι ποὺ θέλησαν νὰ μάθουν γιὰ τὸ πῶς κατάφερε νὰ φθάσει στὴν Καμπούλ. Σημειώνει μὲ αὐτοπεποίθηση ὅτι: «Ὥστε ἂν δὲν εἶπω ἡ μόνη, μία τῶν τοῦ πολέμου αἰτιῶν ὑπῆρξεν ἡ εἰς Καβοὺλ εἴσοδός μου καὶ ἡ ἐντεῦθεν εἰς Ἰνδίας κατάβασίς μου. Ἀλλ' ἀληθῶς αἰτία πολέμου ὑπῆρξεν ἡ ἐκεῖθεν ταχεῖα ἀναχώρησίς μου, διότι ἂν ὀλίγον ἔμενα ἠδυνάμην, ὅπως καὶ ἐπιστευόμην ὑπὸ

[197] Τὸ Κερμὰν (Kerman) εἶναι περιοχὴ στὰ νοτιοανατολικὰ τοῦ σημερινοῦ Ἰράν.

[198] Τὸ Φαράχ (Farah) εἶναι σημερινὴ πόλη τοῦ δυτικοῦ Ἀφγανιστάν.

[199] Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ δεύτερου κεφαλαίου:«Voyage de Caboul (Afghanistan) au Caire (Egypte), y compris l'itinéraire de l'expédition d'Alexandre descendant aux Indes de la ville de Plemyrium, située jadis près du Caboul». (μτφρ: «Ταξίδι ἀπὸ τὴ Καμποὺλ τοῦ Ἀφγανιστάν στὸ Κάιρο τῆς Αἰγύπτου, συμπεριλαμβανομένης τῆς πορείας τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἀλεξάνδρου, ποὺ κατεβαίνει στὴν Ἰνδία ἀπὸ τὴν πόλη Πλημύριον, εὑρισκόμενη κάποτε κοντὰ στὴν Καμπούλ»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 419-439 καὶ *Voyages*, σ. 234-245.

[200] Βασιλιὰς τὸ διάστημα 167 – 159 π.Χ.

[201] Ὁ ἐμίρης Σερ Αλί Χαν φυλάκισε ὄντως τὸ γιό του Μοχαμάντ Γιακούμπ Χαν (Mohammad Yaqub Khan, 1849-1923) τὸ 1874 μετὰ ἀπὸ ἀνταρσία.

τοῦ κράτους, νὰ συντελέσω εἰς ὅ,τι καλὸν δι' αὐτό». Φαίνεται ὅτι ὁ Π.Π. θεωρεῖ, ὄχι μόνο ὅτι εὐθύνεται σὲ μεγάλο βαθμὸ γιὰ αὐτὸν, ἀλλὰ ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτρέψει τὸν Β' Ἀγγλοαφγανικὸ Πόλεμο (1878-1880).[202] Συνεχίζει, παίρνοντας τὴν 2η Αὐγούστου 1875 τὸ δρόμο ποὺ πῆρε, ὅπως θεωρεῖ, καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ὅταν τὸ 327 π.Χ. ἀποφάσισε τὴν ἐκστρατεία στὶς Ἰνδίες. Κινεῖται στὴ κοιλάδας Λογκὰρ (Logar)[203] καὶ περιγράφει τοὺς «Καφριστανοὺς». Περιγράφει ἐπίσης τὴν πανίδα καὶ χλωρίδα τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα σὲ Καμποὺλ καὶ Πεσσιαούρ, ἀποθεώνοντας γιὰ ἄλλη μία φορὰ τοὺς Ἀφγανοὺς: «Ἡ ῥώμη καὶ γενναιότης τῶν Ἀφγανῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ μόνη μεταξὺ ὅλων τῶν ἐθνῶν τοῦ κόσμου». Τὴν 6η Αὐγούστου περνᾶ ἀπὸ τὴν κοιλάδα Κόρμ (Korm) τού νότιου Ἰνδοκαύκασου καὶ ἐντοπίζει γιγάντιες ἐλιὲς ποὺ θεωρεῖ ἀπόδειξη ὕπαρξης Ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ποὺ λάτρευαν τὴν Ἀθηνᾶ. Φθάνει στὴν Κοχὰτ[204] ὅπου συναντᾶ τὸν διοικητὴ Λουὶς Καβανάρι (Pierre Louis Napoleon Cavagnari, 1841-1879)[205] ὅπου τὸν βοηθᾶ μὲ χρήματα καὶ συνοδεία μέχρι τὴ διάβαση τοῦ Ἰνδοῦ. . Πρὶν συναντηθοῦν ὁ Π.Π. λαμβάνει ἐπιστολὴ του διοικητὴ μὲ τὴν ἐξῆς ἀναφορά:[206] «M. le Capitaine Cavagnari Député Commissinaire de Kohat προσφέρει τὰς αὐτοῦ δεξιώσεις πρὸς τὸν διδάκτωρα Ποταγὸν Ἕλληνα, καὶ παρακαλεῖ νὰ τὸν πληροφορήσῃ, ἐὰν τῷ εἶναι εὐχάριστον νὰ τὸν ἰδεῖ σήμερον, ἐὰν τῷ ἐπιθυμῇ, καθ ἥν ὥραν εὐκαιρεῖ» Ὁ Π.Π. θρηνεῖ τὸν μετέπειτα χαμό του στὴ Καμπούλ[207] καὶ περιγράφει περιχαρὴς ἕναν γάμο στὰ Τάξιλα.

Ἔφιππος φθάνει στὸ Βεζιραμπὰτ τὴν 24η Αὐγούστου καὶ μὲ σιδηροδρομικὴ ἅμαξα μέχρι τὴν Ἄνγκρα, καθὼς δὲν ἐντοπίζει τὸν Μ. Διαμαντόπουλο στὸν ὁποῖον ἤθελε νὰ χαρίσει τὸ ἄλογο, ποὺ ἔλαβε τὸ ὄνομα Πήγασος καὶ περιγράφεται ὡς

202 Βλ. Παρακάτω, σ. 197.

203 Τὸ Λογκὰρ (Logar) εἶναι διοικητικὴ περιφέρεια στὰ ἀνατολικὰ τοῦ σημερινοῦ Ἀφγανιστὰν στὰ σύνορα μὲ Πακιστάν.

204 Ἡ Κοχὰτ (Kohat) εἶναι πρωτεύουσα τῆς ὁμώνυμης περιφέρειας τοῦ σημερινοῦ Πακιστάν.

205 Ὁ Λουὶς Καβανάρι (Pierre Louis Napoléon Cavagnari, 1841-1879) ἦταν ἰταλοβρετανὸς στρατιωτικὸς διοικητὴς στὶς Ἰνδίες καὶ στὸ Ἀφγανιστάν, βλ. Dey Kally Prosono, *The life and career of Major Sir Louis Cavagnari, C. S. I., K. C. B., British envoy at Cabul, together with a brief outline of the second Afghan war*, J. N. Ghose & co, Καλκούτα 1881.

206 *Τόμος Τέταρτος, φ.* 78.

207 Γιὰ τὸν φρικτὸ του θάνατο βλ. *Καρακατσούλη*, ὑπ. 38.

γενναῖο καὶ πιστό.[208] Τελικὰ τὸ ἀφήνει στὸν Ἀντώνη Σεριώτη, διευθυντὴ καταστήματος τῶν ἀδερφῶν Ράλλη, στὴν Καμπούρ καὶ καταλήγει τὴν 29η Σεπτεμβρίου στὴν Καλκούτα, στὴν ἀνατολικὴ πλευρά τῶν Ἰνδιῶν. Πρὶν εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴ Μπεναρὲς λόγω τῆς μακρόχρονης παρουσίας ἐκεῖ τοῦ Γαλανοῦ. Ἡ προσπάθεια νὰ πετύχει τὴ στήριξη τοῦ ἀντιβασιλέα γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου ἀποτυγχάνει. Ἀφοῦ παρακολούθησε ἰνδικὲς γιορτὲς καὶ παρατήρησε τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων[209] ἀναχώρησε τὴν 2η Δεκεμβρίου γιὰ νὰ φθάσει τὴν ἀτμοπλοϊκῶς 22η στὸ Κάϊρο.

Περιήγηση στὴν Ἀφρικὴ καὶ ἐπιστροφὴ στὴν Ἀθήνα

Περιήγηση ἀπὸ Κάϊρο μέχρι Χοφρὰτ ἐν Νάχας[210]

Ὁ Π.Π. περιγράφει ὅτι συναντᾶ στὸ Κάϊρο τὸν Σβάινφουρτ μὲ σκοπὸ νὰ πληροφορηθεῖ γιὰ τὶς περιοχὲς ποὺ σκοπεύει νὰ ἐπισκεφθεῖ. Συζητοῦν γιὰ τὴν πανίδα τῆς Κεντρικῆς Ἀφρικῆς καὶ δέχεται τὴ συμβουλὴ νὰ λάβει ἐπίσημη συστατικὴ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς Αἰγύπτου, μέσω τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου, ἐξαιτίας τῶν «Ἀβυσσινιακῶν Πολέμων». Παρὰ τὴν συνεργασία μὲ τὸν πρόξενο στὸ Κάϊρο Πέρβελη[211] ξεκινᾶ τὴν περιήγηση χωρὶς τὴν ἐπιστολὴ ἀφοῦ πρῶτα ἐμπιστευτεῖ τὶς σημειώσεις του καὶ τὶς συλλογὲς του στὸν δικηγόρο Ζαχαρόπουλο. Ταυτόχρονα

[208] *Τόμος Τέταρτος, φ.* 81.

[209] βλ. Παράρτημα, σ. 262 κ. ἑξ.

[210] Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ πρώτου κεφαλαίου:«Voyage du Caire a Ofra el Nahas y compris la geographie du pays dyapres les anciens gdographes et les coptes». (μτφρ: «Ταξίδι ἀπὸ τὸ Κάϊρο μέχρι Ofra el Nahas, συμπεριλαμβανομένης τῆς γεωγραφίας τῆς χώρας σύμφωνα μὲ τοὺς ἀρχαίους γεωγράφους καὶ τοὺς Κόπτες»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 439-482 καὶ *Voyages*, σ. 245-269. Τὸ Χοφρὰτ ἀλ Νάχας (Hofrat al-Nahas) εἶναι περιοχὴ τοῦ σημερινῆς νεοπαγοῦς Νότιας Δημοκρατίας τοῦ Σουδάν.

[211] Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Πέρβελη, Γενικὸ πρόξενο τῆς Ἑλλάδας στὸ Κάϊρο τὸ 1876. Στὶς Περιηγήσεις ἀναφέρεται ὡς Πέρδαλης ἐνῶ στὸ Voyages ἀναφέρεται σωστὰ ὡς «Pervélis», βλ. *Voyages*, σ. 246.

ἐνημερώνει, ἀτελέσφορα ὅπως θεωρεῖ, τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδοῦρο γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας καὶ γιὰ τὴ δωρεὰ τῶν συλλογῶν Πανεπιστήμιο ἄν δὲν ἐπανερχόταν ἐντὸς τριῶν ἐτῶν. Κατηγορεῖ ἐπίσης τὸν βουλευτὴ Ζακύνθου δικηγόρο Δημοσθένη Πονηρόπουλο[212] ὅτι, ἐκμεταλλευόμενος τὴ ἄμέλεια τοῦ Ζαχαρόπουλου, πούλησε μέρος τῆς συλλογῆς του. Ὁ Π.Π, δηλώνει ὅτι δὲ θὰ ἐπιτρέψει νὰ χαθεῖ «συλλογὴν συλλεχθεῖσαν ἐξ ὑστερημάτων διὰ κινδύνων πρὸς τιμὴν τῆς πατρίδος» καὶ ὅτι θὰ ἐπιληφθεῖ τοῦ θέματος καταφεύγοντας στὴ δικαιοσύνη σύντομα. Ἡ συλλογὴ ἀφοροῦσε «σπέρματα ποῶν καὶ θάμνων», δείγματα ἐντόμων καὶ ἑρπετῶν ὅπως, συντηρημένους σε οἰνόπνευμα φίδια καὶ ὑπερμεγέθη μυρμήγκια, καθὼς καὶ νομίσματα ἀπὸ τὴν Ἀσία.[213]

Τὴν 5η Ἰανουαρίου 1876 ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸ Κάϊρο καὶ φθάνει στὴν Ἀσιούτ, τὴν Λυκόπολη τῶν ἀρχαιοελληνικῶν περιγραφῶν. Ἀκολουθεῖ τὸν Ἡρόδοτο στὴν ἀναφορὰ του γιὰ τὸν Μήνη ὡς πρῶτο βασιλιὰ καὶ ἱδρυτὴ τῆς Μέμφιδος. Ἐπικρίνει μάλιστα τὸν αἰγυπτιολόγο Ογίστ Μαριέτ[214] ποὺ διορθώνει τὶς περιγραφὲς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἀναζητῶντας ἐμπορικὴ συνοδεία παραμένει στὸ σπίτι του Γεώργιου Ἀντωνόπουλου, μὲ τὸν ὁποῖον συζητοῦν τὴν πιθανότητα νὰ ἦταν κάποτε θάλασσα μέρος τῆς ἐρήμου. Ὁ Π.Π., κινούμενος νότια, περιγράφει τὴν περιοχή τοῦ Ἀσουὰν τὰ διάφορα νησιὰ τοῦ Νείλου ὅπως ἡ Ἐλεφαντίνη καὶ ἡ Φίλαι ἀντιπαραβάλλοντας τὶς περιγραφὲς τοῦ Ἡροδότου, Στράβωνα καὶ Πτολεμαίου. Στὸ Βάντι Χάλφα[215] συναντᾶ τὸν μηχανικὸ τοῦ Σουδανικοῦ Σιδηροδρόμου Τζόνσον. Κινεῖται δίπλα στὴν ὄχθη, εἴτε καταπλέει τὸν Νεῖλο ἀναφέροντας τὶς διάφορες φυλὲς ποὺ κατοικοῦν, χωρὶς ὅμως περαιτέρω περιγραφή. Τὴν 2η Μαίου περνᾶ ἀπὸ Ἐλ Ὀμπέιντ[216] καὶ ἀφοῦ ἑτοιμαστεῖ ἡ συνοδεία του συνεχίζει τὴν 19η τοῦ ἴδιου μῆνα

212 Ἐκλέχθηκε Βουλευτὴς Ζακύνθου στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1874.

213 Ὅπως προκύπτει ἕνα μέρος της, τουλάχιστον, παραδόθηκε στὸν Ἀχιλλέα Ποστολάκα (1821-1897), νομισματογνώμονα τοῦ Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, βλ. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. 2557, 18 Αὐγούστου 1877

214 Ὁ Φρανσουά Ογίστ Φερντινάρ Μαριέτ (François Auguste Ferdinand Mariette (1821 – 1881), ἦταν γάλλος ἀρχαιολόγος καὶ Αἰγυπτιολόγος, ἱδρυτὴς τοῦ Αἰγυπτιακοῦ Τμήματος Ἀρχαιοτήτων. Ὁ Π.Π. παραπέμπει στὸ βιβλίο του *Aperçu de l'histoire d'Égypte : depuis les temps les plus reculés jusqu'à la conquête musulmane*, Ἀλεξάνδρεια 1864.

215 Τὸ Βὰντι Χάλφα (Wadi Halfa) εἶναι πόλη στὸ βόρειο Σουδάν, στὶς ὄχθες τῆς λίμνης Νάσερ.

216 Τὸ Ἐλ Ὀμπέιντ (El Obeid) εἶναι πόλη στὸ βόρειο Κορδοφὰν τοῦ σημερινοῦ Σουδάν.

πάνω σὲ καμήλα, ὅπου φθάνουν στὸ Ἀμποὺ Χαράζ[217]. Περιγράφει, προσπαθῶντας νὰ ἑρμηνεύσει, τὴ συχνότητα τῶν βροχοπτώσεων τῆς περιοχῆς, καὶ τὴν 24η Μαίου φθάνουν στὸ Σαάτα[218]. Ὅλη ἡ περιοχὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν καλλιέργεια καρύδας. Συνεχίζουν νὰ κινοῦνται νότια ἔχοντας τὰ βουνὰ Νούμπα στὰ ἀριστερά τους. Τότε ὁ Π.Π. περιγράφει τὴ φυλὴ τῶν Νούμπα, ποὺ τὴ συνδέει μὲ τοὺς Νούβιους. Ἡ νοτιοδυτικὴ κάθοδος μέχρι τὸ Χοφρὰτ ἐν Νάχας ἐν μέσω ἐπικινδύνων ἐντόμων καὶ ἀπουσίας βροχῆς συνεχίζεται ὅλον τὸν Ἰούνιο.

Περιήγηση ἀπὸ Χοφρὰτ ἐν Νάχας μέχρι τὰ ὄρη τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου Α'[219]

Τὴν 4η Ἰουλίου ὁ Π.Π. ἀναχωρεῖ καὶ κινεῖται νοτιοανατολικὰ μαζὶ μὲ συνοδεία. Λόγω τῆς ἀδυναμίας κίνησης ἐντὸς ἑλῶν παρεκκλίνει ἐλαφρῶς τῆς πορείας του. Μετὰ ἀπό μία σειρὰ περιπετειῶν καὶ ἀρρωστιῶν καὶ καταθέτοντας τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὶς ὀνομασίες ποταμῶν τοῦ Πτολεμαίου, τοῦ Σκύλακα καὶ τοῦ Ἄννωνα, φαντάζεται τὸν ἑαυτὸ του ὡς Ποσειδῶνα ποὺ ἀπὸ τὰ ὄρη τῆς Αἰθιοπίας παρακολουθοῦσε τὰ βάσανα τοῦ Ὀδυσσέα καθὼς ἔπλεε πρὸς τὴ Σχερία. Τὴν 17η Ἰουλίου συνεχίζει τὴν πορεία του στὸ Μπὰρ ελ Γκαζὰλ[220] ἔχοντας συνοδὸ ὑπάλληλο τοῦ Ζούμπαϊρ Πασά[221], ὁ ὁποῖος ὅμως θὰ τὸν ἐγκαταλείψει. Σύντομα ξαναβρίσκει τὴν παλιά του συνοδεία καὶ περιχαρὴς παρασκευάζει ὑδρόμελο «κατ᾽ ἔθος τῶν ἰθαγενῶν οὗτινος τὴν παρ᾽ αὐτοῖς χρῆσιν καὶ ὁ Στράβων περιγράφει». Τὴν 28η, μετὰ

[217] Τὸ Ἀμποὺ Χαράζ (Abu Haraz) εἶναι περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ Σουδὰν στὰ νότια τοῦ Χαρτούμ.

[218] Τὸ Σαάτα (Sa'ata) εἶναι πόλη στὸ βόρειο Κορδοφὰν τοῦ σημερινοῦ Σουδάν.

[219] Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ δεύτερου κεφαλαίου:«Voyage d'Hofra el Nahas jusqu'aux frontières des montagnes du roi des Hellénes, Georges I, y compris le fleuve Niger et le Darada selon Ptolémée, l'ile Cernie, selon Anon et Scylax, et les monts de la Lune ou Solyma d'après Homère». (μτφρ: «Ταξίδι ἀπὸ τὸ Hofra el Nahas στὰ σύνορα τῶν βουνῶν τοῦ Βασιλιὰ τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου Α', συμπεριλαμβανομένου τοῦ ποταμοῦ Νίγηρα καὶ τοῦ Δαράδα κατὰ τὸν Πτολεμαίο, τοῦ νησιοῦ Κέρνης, σύμφωνα μὲ τὸν Ἄννωνα καὶ τὸν Σκύλακα, καὶ τὰ βουνὰ τῆς Σελήνης ἢ Σόλυμα σύμφωνα μὲ τὸν Ὅμηρο»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 482-526 καὶ *Voyages*, σ. 269-293.

[220] Μπὰρ ἐλ Γκαζὰλ (Bahr el Ghazal) εἶναι περιοχὴ στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ σημερινοῦ Νότιου Σουδάν.

[221] Ὁ Αλ-Ζούμπαϊρ Ράχμα Μανσούρ (Al-Zubayr Rahma Mansur, 1830-1913) ἦταν δουλέμπορος καὶ ἔμπορος ἐλεφαντόδοτου στὴν περιοχή τοῦ Σουδάν καὶ τῆς σημερινῆς Κεντροαφρικανικῆς Δημοκρατίας. Κατάφερε νὰ ἀποκτήσει τὸν τίτλο τοῦ Πασὰ τοῦ Μπὰρ ελ Γκαζὰλ.

ἀπὸ βελτίωση τοῦ καιροῦ, ἀναχωροῦν καὶ πάλι περνῶντας τὸν ποταμὸ Μπόρο[222]. Τὸν Αὔγουστο κινοῦνται νοτιοδυτικὰ ὅπου ὁ Π.Π, ξεκινᾶ νὰ ὀνοματίζει μὲ ἑλληνικὰ ὀνόματα: βαπτίζει «Μακεδονικὸ ζυγὸ» τὴν περιοχὴ κοντὰ στὴ λεκάνη ἀπορροῆς τοῦ Νείλου καὶ τοῦ Κονγκό. Σὲ χωριὸ τῆς φυλῆς Κρέντι (Kredi) προσβάλεται «ὑπὸ πυρετοῦ κακοήθους» καὶ χάνει τὴν αἴσθηση τοῦ χρόνου καθὼς μεταφέρεται ἀπὸ τοὺς ἰθαγενεῖς. Μάλιστα βρίσκεται ὑπὸ πίεση καθὼς ντόπιος φύλαρχος τοῦ ζητᾶ πλούσια δῶρα μέχρι νὰ τὸν βγάλει ἀπὸ τὴ δύσκολη θέση «Μουσταφᾶς τις Ἀλβανὸς ἐκ Μπεράτ» ποὺ γίνεται συνοδός του νοτιοανατολικὰ. Ἐξασθενημένος καὶ πεζὸς «στηριζόμενος ἐπὶ δύο δοράτων» φθάνει στὴ ζεριμπὰ τοῦ Μουσταφὰ, ὅπου καὶ ἀναπαύεται γιὰ δεκαπέντε μέρες· μελετᾶ καὶ περιγράφει τὴ φυλὴ Ἀζάντε (Azande). Ἀναχωρεῖ μαζὶ με συνοδεία, ἐκ τῶν ὁποίων δύο σκλάβοι, τὴν 21ην Ὀκτωβρίου. Περνοῦν μὲ μονόξυλο τὸν ποταμό Μπόμο (Mbomo) καὶ συνεχίζουν νότια περνῶντας μέσα ἀπὸ ἀνθρωποφάγες φυλὲς ἰθαγενῶν καὶ φυλάρχους φιλικοὺς πρὸς τὸν Μουσταφά. Συνεχίζει τὴν 3η Νοεμβρίου ἀναζητῶντας τὴν ἀσφαλέστερη διαδρομὴ καθὼς δέχεται τὶς ἀντιφατικὲς συμβουλὲς τῶν ντόπιων. Συνεχίζει ἀντίστοιχα καὶ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ Νοεμβρίου καὶ Δεκεμβρίου. Τὰ «Μπλὲ ὄρη» τοῦ Σάμουελ Μπέικερ[223], τὰ ὀνοματίζει «Ζυγὸ τοῦ Βασιλέως Γεωργίου Α'» καθὼς οἱ ἰθαγενεῖς δὲν του ἐπιτρέπουν τὴ συνέχεια νότια.

Περιήγηση ἀπὸ τὰ ὄρη τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου Α΄μέχρι Σιαμπὶ[224]

222 Ὁ Μπόρο (Boro) εἶναι ποταμὸς στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ σημερινοῦ Νότιου Σουδὰν.

223 Ὁ Ἄγγλος ἐξερευνητὴς καὶ διοικητὴς Σάμουελ Μπέικερ (Sir Samuel White Baker, 1821-1893), προηγήθηκε τῆς ἐξερεύνησης τοῦ Π.Π. στὴν κεντρικὴ Ἀφρικὴ καὶ ἀνακάλυψε πρῶτος τὴ Λίμνη Ἀλβέρτου.

224 Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ δεύτερου κεφαλαίου:«Voyage depuis les monts de Georges I, roi des Hellenes, jusqu'a Chabey, y compris l' Océan et les Pygmées d'après Homère, ou les hommes de petite taille, les sources du Chari et ma réputation de Stanley». (μτφρ: «Ταξίδι ἀπὸ τὰ βουνὰ τοῦ Γεωργίου Α΄, τοῦ βασιλιὰ τῶν Ἑλλήνων, στὸ Σιαμπί συμπεριλαμβανομένου τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τῶν Πυγμαίων σύμφωνα μὲ τὸν Ὅμηρο, ἢ μικρῶν ἀνδρῶν, τῶν πηγῶν τοῦ Σάρι καὶ τῆς φήμης μου στὸν Στάνλει»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 526-546 καὶ *Voyages*, σ. 293-306.

Τὸν Δεκέμβρη κινεῖται κατὰ μῆκος τοῦ Μπόμο ἀνατολικὰ ἀνάμεσα στὶς ἐμπόλεμες φυλὲς ἰθαγενῶν. Συνεχίζει νὰ περιγράφει τὴ πανίδα τῆς περιοχῆς ἐνῶ προσβάλεται ἀπὸ γιγάντιο μυρμήγκι ποὺ «καλεῖται ὑπὸ τοῦ Στράβωνος μύρμηξ ὁ λέων» καὶ περιγράφει τὴν ἐπίθεση ἀνθρωποφάγων ἰθαγενῶν σὲ ἐπιβάτες ἀτμοπλοίου ποὺ πιστοποιεῖ ὅτι ὁ Μπόμο χύνεται στὸν ὠκεανό. Οἱ παρατηρήσεις του βρίσκουν σύμφωνο τὸν Ζούμπαϊρ Πασά. Ἐπιβεβαιώνει τὴν γνώση τοῦ Ὁμήρου πάνω στὴ δυτικὴ Ἀφρικὴ λόγω τῆς χρήσης τοῦ ὅρου «πυγμαῖοι».[225] Ἐπαναλαμβάνει τὴν πεποίθηση του ὅτι ὁ Στάνλεϊ ἀντέγραψε τὶς πληροφορίες του γιὰ τὸν ροῦ τῶν ποταμῶν καὶ περιγράφει τὴν ἀνηθικότητα τῶν «ὀνομαστῶν περιηγητῶν». Τοὺς δύο μῆνες τοῦ 1877 κινεῖται βόρεια καὶ μετὰ δυτικὰ πρὸς τὸ Σιαμπί. Ἀκολουθεῖ τόσο τὴ διαδρομὴ ὅσο καὶ τὴ περιγραφὴ τοῦ Σβάινφουρτ καὶ φθάνει στὸ Μπὰρ ἐλ Τζιέμπελ τὸν Μάρτιο. [226]

Περιήγηση ἀπὸ Σιαμπὶ μέχρι Κάϊρο[227]

Ὁ Π.Π. περιγράφει τοὺς ἰθαγενεῖς τῆς περιοχῆς γιὰ νὰ καταλήξει πάλι ὅτι ἐπιβεβαιώνονται οἱ περιγραφὲς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων: «τούτους πάντας Μεγαβάρους καλῶν ὁ Στράβων». Ἀναφέρεται στὴ γνωριμία του μὲ τὸν δικηγόρο Πονηρόπουλο στὸ Χαρτοὺμ καὶ στηλιτεύει τὴν δουλεμπορικὴ δράση του. Θὰ συναντήσει δύο κυβερνητικοὺς ποὺ θὰ του ζητήσουν νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸν Γκόρντον Πασά γιὰ νὰ του μεταφέρει τὶς πληροφορίες του. Πρόκειται γιά τὸν «κόμη Edouard» καὶ τὸν «Μασσὼν Μπέη».[228] Τὴν 31η Μαρτίου 1877 ἀποπλέει μὲ ἀτμόπλοιο γιὰ τὸ

[225] Ὅμ: Ἰλιάς (3.1-6).

[226] Ὁ Μπὰρ ἐλ Τζιέμπελ (Baḥr el-Jebel) εἶναι παραπόταμος τοῦ Λευκοῦ Νείλου στὸ σημερινὸ Νότιο Σουδάν.

[227] Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ δεύτερου κεφαλαίου:«Voyage depuis les monts de Georges I, roi des Hellenes, jusqu'a Chabey, y compris l' Océan et les Pygmées d'après Homère, ou les hommes de petite taille, les sources du Chari et ma réputation de Stanley». (μτφρ: «Ταξίδι ἀπὸ τὰ βουνὰ τοῦ Γεωργίου Α΄, τοῦ βασιλιὰ τῶν Ἑλλήνων, στὸ Σιαμπί συμπεριλαμβανομένου τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τῶν Πυγμαίων σύμφωνα μὲ τὸν Ὅμηρο, ἢ μικρῶν ἀνδρῶν, τῶν πηγῶν τοῦ Σάρι καὶ τῆς φήμης μου στὸν Στάνλει»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 546-564 καὶ *Voyages*, σ. 307-319.

[228] Ὁ Χὶλ θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Auguste Linant de Bellefonds ἀλλὰ σημειώνει σωστὰ ὅμως ὅτι ἀπεβίωσε τὸ 1875, καὶ τὸν Alexander Macomb Mason (1841–1897). Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα λάθη ποὺ ἐντοπίζει ὁ Χὶλ βλ. Παρακάτω

Χαρτοὺμ συνοδεία σκλάβων ἰθαγενῶν ποὺ ἐπαναστάτησαν κατὰ τῆς Αὐγυπτιακῆς κυβέρνησης. Διαπλέει τὸν Λευκὸ Νεῖλο καὶ περιγράφοντας τὶς νησίδες θυμᾶται ἀντίστοιχες περιπτώσεις στὰ ὕδατα τῆς πατρίδας του. Ταυτίζει τοὺς Ἀσμὰχ τοῦ Ἡροδότου μὲ τοὺς ἰθαγενεῖς τῆς περιοχῆς.[229] Στὸ Χαρτοὺμ φιλοξενεῖται ἀπὸ τὸν Γκόρντον Πασὰ. Ἐπιστρέφει μέσω ἐρήμου παίρνοντας τὸ δρόμο μέσα ἀπὸ τὸ Βερβέρη (Berber)[230] καὶ τὸ Κορόσκο[231].

Περιήγηση ἀπὸ Κάϊρο μέχρι τὴν ἐπανάκαμψη στὴν Ἀθήνα[232]

Ἀπὸ τὸ Κάιρο στέλνει ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰσμαὴλ Πασὰ γιὰ τὴν ἀφρικανικὴ περιήγησή του καὶ καθὼς δὲν λαμβάνει ἀπάντηση ἀπευθύνεται στὸν πρίγκιπα Χουσεῖν δῆθεν γιὰ νὰ τοῦ δείξει «λίθους τινάς». Σὲ ἀντίθεση μὲ ὅσα πιστεύει ὁ Π.Π., αὐτὸς τὸν διαβεβαιώνει ὅτι γνωρίζει τὰ πάντα γιὰ τὴν περιοχὴ ἀπὸ τὸν Τσὰρλς Τζὸρτζ Γκόρντον καὶ ἑνὸς Ἀμερικανοῦ συνταγματάρχη ποὺ ἐπισκέφθηκε τοὺς Τίκ-Τικ. Ὁ τελευταῖος μάλιστα προκαλεῖ τὸν ἐκνευρισμό του καθὼς μετέφερε μέλος τῆς φυλῆς ὡς δῶρο. Ἀπευθύνεται στὸν « Διεθνὴ παγκόσμια γεωγραφικὴ ἑταιρεία», μὲ πρόεδρο τὸν Λεοπόλδο Β', ὕστερα ἀπὸ συνάντηση μὲ τὸν πρόξενο τοῦ Βελγίου στὸ Κάιρο. Ὁ γενικὸς πρόξενος τοῦ Βελγίου στὴν Ἀλεξάνδρεια θὰ συγχαρεῖ τὸν Π.Π, γιὰ τὸ ἔργο του καὶ θὰ προτείνει συνάντηση μὲ τὸν Στάνλεϋ. Ὁ Π.Π, θὰ τοῦ ζητήσει

σ. 110 κ. ἑξ.

229 Ἡρ.: 2.30.1-2: «ἀπὸ δὲ ταύτης τῆς πόλιος πλέων ἐν ἴσῳ χρόνῳ ἄλλῳ ἥξεις ἐς τοὺς αὐτομόλους ἐν ὅσῳ περ ἐξ Ἐλεφαντίνης ἦλθες ἐς τὴν μητρόπολιν τὴν Αἰθιόπων. τοῖσι δὲ αὐτομόλοισι τούτοισι οὔνομά ἐστι Ἀσμάχ, δύναται δὲ τοῦτο τὸ ἔπος κατὰ τὴν Ἑλλήνων γλῶσσαν οἱ ἐξ ἀριστερῆς χειρὸς παριστάμενοι βασιλέϊ. [2.30.2] ἀπέστησαν δὲ αὗται τέσσερες καὶ εἴκοσι μυριάδες Αἰγυπτίων τῶν μαχίμων ἐς τοὺς Αἰθίοπας τούτους δι᾽ αἰτίην τοιήνδε· ἐπὶ Ψαμμητίχου βασιλέος φυλακαὶ κατέστασαν ἔν τε Ἐλεφαντίνῃ πόλι πρὸς Αἰθιόπων καὶ ἐν Δάφνῃσι τῇσι Πηλουσίῃσι ἄλλη [δὲ] πρὸς Ἀραβίων τε καὶ Συρίων καὶ ἐν Μαρέῃ πρὸς Λιβύης ἄλλη».

230 Ἡ Βερβέρη εἶναι πόλη στὰ νότια τοῦ σημερινοῦ Σουδὰν.

231 Τὸ Κορόσκο (Korosko) εἶναι περιοχὴ τῆς Αἰγύπτου, νότια τοῦ Ἀσουάν.

232 Ἡ γαλλικὴ μετάφραση ἔχει ἀντὶ γιὰ τίτλο σύνοψη τοῦ δεύτερου κεφαλαίου:«Voyage depuis le Caire jusqu'à mon retour à Athènes, y compris ses péripéties jusqu'à la traduction de ce volume». (μτφρ: «Ταξίδι ἀπὸ τὸ Κάιρο μέχρι τὴν ἐπιστροφή μου στὴν Ἀθήνα, συμπεριλαμβανομένης τῶν περιπετειῶν μέχρι τὴ μετάφραση αὐτοῦ τοῦ τόμου»), βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 564-574 καὶ *Voyages*, σ. 319-325.

ἀνεπιτυχῶς χρηματοδότηση γιὰ ἔκδοση τοῦ ἔργου καὶ περιήγηση στὴ Δυτικὴ Ἀφρικὴ. Θὰ δυσαρεστηθεῖ ποὺ ἡ προτίμηση του γιὰ ἄγνωστες περιοχὲς δὲ γίνεται δεκτὴ ἀλλὰ ἀντιθέτως προκρίνονται αὐτὲς ποὺ ἡ Βελγικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία θέλει. Στὴ Τάντα, ὅπου μεταβαίνει γιὰ νὰ ἀσκήσει τὸ ἰατρικὸ ἐπάγγελμα, θὰ διαβάσει σὲ ἐφημερίδα ὅτι ὁ πρόξενος παρασημοφορήθηκε ἀπὸ τὸν Ἰσμαὴλ Πασά καὶ ὅτι ὁ Στάνλευ κατασκεύασε ἐμπορικοὺς σταθμοὺς ποὺ καταστράφηκαν ἀπὸ τοὺς ἰθαγενεῖς. Ὁ Π.Π. διεκδικεῖ τὴν πατρότητα αὐτῆς τῆς ἰδέας καὶ νιώθοντας ὅτι κατέληξε «δρῦς πεπτωκυία ἐκ τῆς ὁποίας ἐξυλεύοντο οἱ τυχόντες» ἀποστέλλει στὴν Ἀθήνα τὸ ἔργο του μαζὶ μὲ ὅσα χρήματα εἶχε. Κατηγορεῖ τοὺς συγγενεῖς του, γιὰ ἄλλη μία φορά, γιὰ ἀδιαφορία καὶ κατασπατάληση αὐτῶν. Στὰ τέλη τοῦ 1877 μίλησε στὸ σύλλογο τῶν Ἑλλήνων του Καΐρου «Ἡ Ἑνότης» μὲ θέμα τὸν ἀνθρώπινο λογισμὸ βάσει τῶν περιηγήσεών του σὲ Ἀφρικὴ καὶ Ἀσία.[233] Τὸν Αὔγουστο τοῦ ἴδιου ἔτους ἀποστέλλει ἀπὸ τὸ Κάιρο ποικίλη συλλογὴ ἀντικειμένων ποὺ παραλαμβάνονται ἀπὸ τὸν Θεοβάλδου Κρύπερ ἐκ μέρους τοῦ Φυσιογραφικοῦ Μουσείου καὶ ἀπὸ τὸν ἐκ Στέφανο Κουμανούδη ἐκ μέρους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐπρόκειτο γιὰ πολύτιμους λίθους, καθημερινὰ ἀντικείμενα ὅπως ψήκτρα καὶ σφραγίδες ἀλλὰ καὶ «ἄγαλμα ξύλινον γυναικὸς ἔργον τῶν Νιαμάνοι».[234]

Τὴν 1η Νοεμβριου 1878 ἀποστέλλει σύνοψη τῶν περιηγήσεων στὶς γεωγραφικὲς ἑταιρεῖες Παρισίων, Λονδίνου, Βερολίνου, Ρώμης καὶ Καΐρου μέσω του Ἑλληνικοῦ προξενείου Ἀλεξάνδρειας.[235] Αὐτὴ τοῦ Καΐρου ζητᾶ συνεργασία λόγω τῆς ἐπανάστασης τοῦ Σουλειμάν, γιοῦ τοῦ Αλ-Ζούμπαϊρ Ράχμα Μανσούρ, ἀλλὰ ὁ Π.Π.

[233] Ἡ ὁμιλία ἐκδόθηκε μὲ συνδρομὴ τοῦ Σταματίου Δέγλερη, ἀντιπροέδρου τοῦ ἐν λόγω συλλόγου. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ πρωτοσέλιδου στὸν σύλλογο ὡς «Ἕνωσις» εἶναι λανθασμένη. Ὁ σύλλογος ἐξέδιδε τὸ περιοδικὸ *Κέκροψ* σὲ δύο περιόδους γιὰ τὸ διάστημα 1877-1887. Τὰ τεύχη βρίσκονται ψηφιοποιημένα στὸ Ἱδρυματικὸ Ἀποθετήριο τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου Κύπρου, Διαθέσιμο στὸν δικτυακὸ τόπο: https://lekythos.library.ucy.ac.cy/handle/10797/22655 (1/11/2021). Γιὰ τὴν ὁμιλία βλ. Παρακάτω σ. 213 κ. ἑξ.

[234] Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. 2557, 18 Αὐγούστου 1877.

[235] Στὴ στήλη «Actes de la Societe» τῆς 7ης Φεβρουαρίου 1879 τοῦ ἐνημερωτικοῦ Δελτίου τῆς Γαλλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας ἀναφέρεται ὅτι: «Panagiotes Potagos adresse à la Société, avec prière de le transmettre à l'Académie des sciences, un mémoire où il démontre les simples lois naturelles qui régissent tous les phénomènes météorologiques». Στὴν ἀντίστοιχη τῆς 7η Μαρτίου ὅτι: «Le ministre des Affaires étrangères transmet un nouveau mémoire de M. Panagiotes Potagos sur l'Afrique intérieure. Potagos envoie directement une note sur le même sujet». βλ. *BSG* (17), 1879 Ἰανουάριος – Ἰούνιος, σ. 301-389.

δὲν πείθεται καὶ ὑποπτεύεται προσπάθειας ἐκμετάλλευσής του ἀπὸ ξένες δυνάμεις παρά τὸν Κεδίβη.

Ἡ ἀπάντηση τῆς Γαλλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας τὸν κινητοποιεῖ. Μεταβαίνει στὴ Νάπολη καὶ μετὰ στὸ Παρίσι ὅπου συναντιέται μὲ τὸν γραμματέα της Σὰρλ Μουνουὰρ τὴν 15η Νοεμβρίου 1879. Συμφωνοῦν στὴν μελέτη καὶ ἐπιμέλεια τῶν περιηγήσεων στὴ γαλλικὴ γλῶσσα μαζὶ μὲ τοὺς Ανρί Ντιβεϊριέ καὶ Σὰρλ Ντὲ Οὐζίφαλβι. Ἐνῶ ἀρχικὰ ὁ Μουνουὰρ δυσκολεύεται νὰ δεχθεῖ καὶ νὰ ἀκολουθήσει τὸν χάρτη τοῦ Π.Π., λόγω τῆς ἀπουσίας χρήσης ἐπιστημονικῶν ἐργαλείων, περιχαρὴς διαπιστώνει τὴν ἐγκυρότητα αὐτοῦ γιὰ τὴν περιοχή τοῦ Νείλου ὕστερα ἀπὸ ἀντιπαραβολὴ μὲ ἄλλον μεταγενέστερο περιηγητὴ. Ὁ Οὐζίφαλβι, σύμφωνα μὲ τὸν Π.Π., χαρακτήρισε τὴν περιήγηση «καταπληκτικὸ ταξίδι» (prodigieux voyage) ἐνῶ σύμφωνα μὲ δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας *Débats* «αἱ περιηγήσεις τοῦ Λίβιγστων καὶ Στάνλεϋ ὄνομα ἀπέκτησαν, ἀλλὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ὠφέλειαν ἔχει ἡ περιήγησις τοῦ ἕλληνος ἰατροῦ»[236]. Ὁ Οὐζίφαλβι, στὴν πρώτη

[236] Στὴ στήλη ἀναφέρεται πράγματι ὅτι κατὰ τὴ συνεδρία τῆς 7ης Μαίου 1880: «Le Président signale aussi la présence d'unvoyageur de nationalité hellène, le D Panagiotes Potagos qui a accompli d'importantes explorations tant au centre de l'Asie que dans l'Afrique équatoriale où il à suivi un chemin à peu près parallèle à celui du D' Schweinfurth à travers le pays des Monbouitous. Un exposé sommaire de la première partie de son voyage sera ultérieurement fait, dans lecours de la séance, par M. de Ujfalvy», βλ. BSG, (19), 1880 Ἰανουάριος – Ἰούνιος, σ. 474. Ἀναλυτικὴ ἀνταπόκριση τῆς συνεδρίας δημοσιεύεται ἀπὸ τὴ Βρετανικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία στὴν ἐπίσημη ἐφημερίδας της στὴ στήλη «Proceedings of Foreign Societies», βλ. *PRGS* (6), T. 2, Ἰούνιος 1880, σ. 386-389. Ἀντίστοιχη ἀναφορὰ γίνεται στὸ Δελτίο τῆς Βελγικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρίας, βλ. BSRBG, (4), 1880, σ. 332. Στὴν παρουσίαση τοῦ Οὐζίφαλβι ἀναφέρεται καὶ ἡ Revue de Geographie «M. de Ujfalvy a exposé devant la Société de Géographie de Pans, dans la séance du 7 mai 1880, les excursions qu'un voyageur grec, M. Potagos, a accomplies à travers des contrées extrêmement diffir ciles et variées. Ces voyages, qui par leur étendue rappelleraient ceux de Marco Polo, nous paraissent trop rapides pour porter des fruits bien parfaits; ils annoncent du moins le courage et l'activité de l'explorateur, qui en quelques mois a parcouru l'Asie Mineure, la Mésopotamie, l'Irak-Arabi, l'Afghanistan, le Badakchan, le Vakhan, le Pamir,le Thian-chan, estallé jusqu'à Kouldja et à Ilami, puis, Iranchissant la Sibérie, est revenu en Europe, a passé par Saint-Pétersbourg, par Odessa, enfin a débarqué à Salonique; M. Polagosarepris ensuite la route de l'Asie par Suez, gagné Bombay, ranchi le nord de l'Inde, séjourné à Calcutta, revu l'Afghanistan par la voie de Péchawer. Ce n'est rien encore. L'Afrique attirait, elle aussi, son ambition d'excursionniste : il a parcouru l'Egypte, la Nubie, lebassin supérieur duNil Blanc, et a pu visiter les régions queSchweinfurth nous a fait connaître. C'est l'ancien monde visité à vol d'oiseau!», βλ. RG, (4), Ἰανουάριος – Ἰούνιος 1880, σ. 435-436. Ὅσον ἀφορᾶ στὸ ἄκρως ἐπαινετικὸ δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας *Débats*, πρόκειται γιὰ τὸ φῦλο τῆς 29ης Ὀκτωβρίου 1880 γραμμένο ἀπὸ τὸν Charles Malo, βλ. *Journal des débats politiques et littéraires*, 29/10/1880. Ἀντίστοιχο ἄρθρο θὰ δημοσιευτεῖ καὶ σὲ ἄλλες ἐφημερίδα, βλ. *Le XIXe siècle : journal quotidien politique et littéraire*, 11η Μαΐου 1880, ἀρ. 3059 ·*La République française*, 15η Μαΐου 1880, ἀρ. 3093· Ὁ Οὐζίφαλβι. θὰ ἀναφερθεῖ στὸν Π.Π. καὶ σὲ μία ἀνθρωπολογικὴ μελέτη τοῦ Ἰνδοκαυκάσου, βλ. Ch. E. De Ujfalvy, «Les Aryens Au Nord Et Au Sud De L'Hindou-Kouch», *Revue d'ethnographie*, Ἰανουάριος 1883, σ. 144. Ἀλλοῦ ὅσον ἀφορὰ στὴν ἐξερεύνηση τοῦ Ἄνω Νείλου δίπλα στοὺς μεγάλους περιηγητές: «Les expéditions postérieures du missionnaire Knoblecher (1848), de Trémaux (1850), de Bolognési (1856), de Brun-Rollet, du Dr Peney (1860), des frères Ambroise et Jules Poncet (1860), de Petherick(1869), de Guillaume Lejean, (1861-1864). du Dr Hartmann et de Barnim (1861), de Heuglin et des dames Tinnéi (1863), de Baker (1862-1870), de Schweinfurth (1870), de

ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῆς πορείας καὶ μεθοδολογίας του Π.Π., βάζει τὶς βάσεις τῆς ἐνθουσιώδης πρόσληψης του: ἔφθασε μέχρι -ἀλλὰ καὶ πιὸ μακριὰ- ἀπὸ τὸν Σβάινφουρτ στὴν Ἀφρική, ἐντόπισε ζωντανὴ τή μνήμη τῆς ἑλληνικῆς παρουσίας στὴν Ἀσία, καὶ ἔκανε σημαντικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ χλωρίδα καὶ πανίδα.[237] Στὶς πρῶτες θετικὲς ἀποτιμήσεις ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ ἐπιστημονικὸ κόσμο, κυρίως γαλλόφωνοι γεωγράφοι καὶ ἐθνολόγοι, θὰ προστεθεῖ ἡ γερμανικὴ ἀπόρριψη.[238] Πουθενὰ δὲν θὰ ἐμφανιστεῖ πάντως ἀνοικτὴ ἀμφισβήτηση τῆς περιήγησης του. Ἡ Ἑταιρεία μάλιστα θὰ προτείνει μέσω τῆς πρεσβείας στὸ Παρίσι τὴν ἔκδοση τοῦ

Panagiotes Potagos (1876), de Junker (1880), se complétant et se contrôlant les uns les autres, ont presque définitivement fixé la géographie et l'ethnograjihie du Haut-Nil et de ses affluents de la rive occidentale», βλ. L. Lanier, *L'Afrique. Choix de lectures de géographie, accompagnées de résumés, d'analyses, de notes explicatives et bibliographiques*, Vve E. Belin et fils, 1884 Παρίσι, σ. 571-2.

237 Ch.-E. de Ujfalvy, «Sur le voyage de M. Panagiotis Potagos en Asie centrale», *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*, T. 3, 1880, σσ. 309-312

238 Οἱ παρατηρήσεις του λαμβάνονται σοβαρὰ ὑπόψιν καὶ ἐπιβεβαιώνονται σὲ ἄρθρο στὸ Δελτίο τῆς Γεωγραφικῆς Ἕνωσης Βόρειας Γαλλίας: «La direction de l'Ouellé vers l'ouest et vers l'Océan vient de recevoir une confirmation importante par les récentes découvertes du docteur Panagiotes Potagos. Cette explorateur grec qui a parcouru pendant deux ans les contrées au sud du Dar-Four et à l'ouest du Bahr-el-Ghazal entre le 10e et le 3e de latitude nord a pu affirmer la direction occidentale du Béré Baboura ou Ouellé jusqu'à 20° de longitude est. L'hypothèse de Stanley devient inadmissible. D'autre part le même voyageur a reconnu au Béré ou Ouellé de grands affluents venant du nord notamment le Domé-Béti, l'Oura, et le Trigo qu'il a maintes fois traversés. La direction de ces cours d'eau indique donc un mouvement déclive du terrain allant du nord au sud , ce qui confirmerait encore la distinction du Chary et de l'Ouellé déjà établie par l'époque de leurs crues respectives. Il serait en effet bizarre d'admettre qu'un fleuve coulât en sens inverse de ses affluents et se dirigeât au nord lorsque ses tributaires en viennent», βλ. Leon Lacroix, «Résumé d' un projet d'exploration de l' Ouelle», BUGNF, 1880, Ἰούλιος, σ. 303. Τὶς ἴδιες θέσεις ο Γάλλος γεωγράφος ἀναπτύσσει σὲ μελέτη του τὸ ἑπόμενο χρόνο, βλ. Léon Lacroix, *Projet d'exploration dans l'Afrique centrale par l'Ouellé*, Union géographique du Nord de la France, Παρίσι 1881. Λανθασμένα ἀλλοῦ ὁ Π.Π. θὰ θεωρηθεῖ Ρῶσος: «L'Asie centrale, la Mongolie et le Turkestan ont attiré des voyageurs russes intelligents et hardis tels que Potagos, Sosslovski, Seventzov, Pevsov, Potamineet, Blochachine», βλ. La Science populaire:journal hebdomadaire illustré, 6η Ἰανουαρίου 1881, ἀρ. 47, σ. 749-750. Θὰ συμπεριληφθεῖ στοὺς μεγαλύτερους περιηγητὲς τοῦ Σουδάν, βλ. Gazeau de Vautibault, La France au Soudan, Challamel, Παρίσι 1882, σ. 10. Στὸ Δελτίο τῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρίας τοῦ Ἀΐν ἀναγνωρίζεται ὡς περιηγητὴς τῆς Κίνας: «La Chine, déjà parcourue en 1880 par MM. Prejvalski, Potagos, Pevtson, l'a été encore, cette année, par de nombreux missionnaires anglais, entre lesquels il faut citer M. Easton, dans le nord du Thibet, et M. Parker à Tsinchoo, dans le Kausou», βλ BSGA 1882, σ. 49. Οἱ παρατηρήσεις του γιὰ τὸ Παμίρ θὰ ληφθοῦν ὑπόψη τόσο ἀπό ἀνθρωπολογικὴ- ἐθνολογικὴ ἄποψη, βλ. ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ζωολογίας: βλ, Le voyageur grec Potagos aurait rencontré des singes de petite taille dans les hautes vallées du sud, βλ. P. Bourdais, Le Berceau de l'humanité, E. Leroux, Παρίσι 1882, σ. 16. Ἡ κριτικὴ τοῦ ἄρθρου γιὰ τὸν Νεῖλο, βλ. Σημ. 196, εἶναι ἐπιφυλακτικὴ στὸ περιοδικὸ Globus. Ἐπισημαίνονται ἀδυναμίες, ὅπως ἡ ἀπουσία χρήσης ἐπιστημονικῶν ὀργάνων καὶ ἡ ἀνεπιφύλακτη ἀποδοχὴ ἀπόψεων τρίτων (durchaus nicht immer auf eigener Anschauung beruhen konnten, sondern in gar vielen Fällen sich lediglich auf die Aussagen von Eingeborenen und von wenig zuverlässigen). Ὁ συντάκτης προκρίνει τὸ ἔργα προγενέστερων περιηγητῶν ὅπως ὁ Σβάινφουρτ καὶ ὁ Giovani Miani ἀλλὰ δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν πραγματικότητα τῶν περιγήσεων τοῦ Π.Π., βλ. Des Dr. Potago's Reisen im Gebiete des Nil und Uelle , Globus : illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde (38-39), 1880, σ. 135-129, 151-153. Μία ἄλλη κριτικὴ ἀπὸ τὸ γερμανόφωνο κόσμο περιπαίζει ἐν μέρει τὴν προσπάθεια του ἀλλὰ δὲν ἀφισβητεῖ τὴν πραγματοποίηση της καὶ προσπαθεῖ στὸ τέλος νὰ βγάλει χρήσιμα συμπεράσματα ἀπὸ αὐτό: «selbst in unserer reiselustigen Zeit ein Phänomen unter den Touristen ist […], Dr. Potagos ist freilich weder Astronom noch Feldmesser, seine kartographischen. Arbeiten bestehen in Itineraren. So primitiv dieselben auch sein mögen, so sind sie doch immerhin unendlich viel mehr werth, als die Angaben von Händlern aus Nubien oder Dar-For», βλ. PGM 1880, σ. 273-274.

ἔργου, καθὼς πρόκειται γιὰ ἔργο «ὠφέλιμο εἰς τὴν ἐπιστήμην, καὶ προξενοῦν τιμὴν εἰς τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος», στέλνοντας δεκαπέντε ἀντίτυπα «τοῦ ὑπ᾽ αὐτῆς δημοσιευθέντος».[239] Ἡ «ἀναγνώριση» τοῦ Π.Π. φθάνει καὶ στὴν Ἀθήνα.[240] Παρὰ τὶς θετικὲς ἐξελίξεις ὁ Π.Π, ἐκτιμᾶ ὅτι γιὰ ἄλλη μία φορὰ πέφτει θῦμα ἀδιαφορίας καὶ μετὰ ἀπὸ ἕνα ταξίδι στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη φθάνει στὸ Λονδίνο καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴν Βρετανικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία. Ἐλπίζει ὅτι θὰ τύχει καλῆς μεταχείρισης λόγω τῶν περιπετειῶν του ἐκλαμβανόμενος ὡς Ἄγγλος. Ἀντιθέτως, φαίνεται ὅτι ἡ διάψευση τοῦ Μάρκο Πόλο κόστισε ἰδιαίτερα καθὼς θὰ συγκρουστεῖ μὲ τὸν Χένρι Γιούλε.[241] Ἀντίστοιχα θὰ διαφωνήσει μὲ τὸν Χένρι Ρουίλσον[242] ποὺ θὰ ἀντιμετωπίσει τὸν Π.Π, ὡς ἀνταγωνιστή. Ἐντέλει δυσπιστεῖ στὴν πρόθεση ἔκδοσης τῶν περιηγήσεων του ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία νιώθοντας ὅτι ἔπεσε θῦμα «ἐγωισμοῦ, φθόνου καὶ ἀσπλαγχνίας». Μάλιστα, θὰ ἐξαπατηθεῖ ἀπὸ τὸν οἰκοδεσπότη του, ποὺ θὰ δανειστεῖ ἀπὸ αὐτὸν ὀκτὼ λίρες, καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Παρασυράκη, ἄλλες ὀκτὼ λίρες, ὕστερα ἀπὸ σύσταση τοῦ γραμματέα τῆς πρεσβείας στὸ Λονδίνο Ἰωάννη Γεννάδιου. Θὰ ἀπευθυνθεῖ στὸν πρέσβυ Ἀλέξανδρο Κοντόσταυλο καὶ θὰ ζητήσει οἰκοδομικὴ βοήθεια ἀπὸ τὴν

239 Ὁ Π.Π, δὲν ἀναφέρει περισσότερα γιὰ αὐτὴ τὴ δημοσίευση. Πρόκειται γιὰ περίληψη μέρους τῆς ἀφρικανικῆς περιήγησης συνοδεία χάρτη, βλ. Voyage à l' Ouest du Haut Nil, par le Docteur Panagiotis Potagos (1876-1877), BSG, (20) 1880, σ. 5-50, 97. Ἀπόσπασμα της θὰ δημοσιευτεῖ στὴν ἐπίσημη Ἐφημερίδα τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας βλ. JORF, 4η Ἰανουαρίου 1881, σ. 67-68. Ὅσα ἀναφέρει ὁ Π.Π. ἐπιβεβαιώνονται. Ἡ Ἑταιρεία στέλνει ἐπιστολὴ τὴν 21η Μαΐου 1880 ποὺ καταλήγει μέσω τῆς Πρεσβείας καὶ τοῦ τότε Πρέσβη Νικολάου Π. Δηλιγιάννη στὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν. Εἶναι ἡ ἐπιστολὴ ποὺ δημοσιεύεται μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ στὶς *Περιηγήσεις* καὶ πιστοποιεῖ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου, βλ. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. 4992, 23η Ἰουνίου 1880. Ἡ Ἑταιρεία θὰ ὑπενθυμίσει τὴν ἀξία τοῦ Π.Π. μὲ νέα ἐπιστολὴ τὴν 14η Ἰουνίου 1880, βλ. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. 6768, 1η Αὐγούστου 1880. Μὲ ἐπιστολὴ τῆς 10ης Ἰουνίου ὁ Π.Π, ἀπὸ τὸ Παρίσι ζητᾶ νὰ μάθει τὴν τύχη τῶν ἀποσταλέντων συλλογῶν του, ἀναδιηγεῖται τὰ γεγονότα μὲ τοὺς Πονηρόπουλο καὶ Μαζαράκη καὶ ἀγανακτεῖ γιὰ τὴ σιωπὴ τοῦ Πανεπιστημίου καθὼς: «Φίλοι δ ἐξ Ἀθηνῶν μοὶ ἔγραψαν, ὅτι εἷς τῶν τοῦ Πανεπιστημίου μας ἀπεφάνθη λέγων, τὶ να μας στέλλῃ τὰ τοιαῦτα; Καὶ πῶς ἐγένετο ὁ καλὸς Παναγιώτης καταγινόμενος εἰς κουταμάρες;» βλ. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. 1002, 31η Ἰουνίου 1880.

240 *Δελτίον τῆς Ἑστίας*, 15η Μαίου 1880, ἀρ.177 : «Ἐν τίνι συνεδριάσει τῆς ἐν Παρισίοις ἑταιρίας τῆς Γεωγραφίας ἀνεγνώσθη ἐσχάτως ἔκθεσις τῶν ταξειδίων ἅτινα διεξήγαγεν ἐν Ἀσίᾳ καὶ Ἀφρικῃ ὁ Ἕλλην κ. Παναγιώτης Ποτάγος. Ὁ Ἕλλην περιηγητὴς ἦν παρὼν ἐν τῃ συνεδριάσει ταύτη. Σύντομον περίληψιν τῶν ταξειδίων του ἐδημοσίευσε ἡ République Française τῆς 15' Μαίου». Τὴν ἴδια περίοδο δημοσιεύεται σύντομη ἀνώνυμη περίληψη τῆς διαδρομῆς του ὅπου χαρακτηρίζεται ὡς «νέος Ὀδυσσεύς τῶν ἡμερῶν μας», βλ. «Ὁ Ἕλλην περιηγητής», *Ἀθηναϊκὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1881*, Ἀθήνα 1880, σ. 2, 161-163. Ὁ Κ.Θ. Κυριακόπουλος σωστὰ κρατᾶ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ φωτογραφία ποὺ δημοσιεύεται στὴ σ. 2 τῆς ἀνωτέρω ἔκδοσης ὡς τοῦ Π.Π., καθὼς πρόκειται γιὰ τὸν ὁπλοφόρο Χ.Μ. Στάνλεϋ συνοδεία, ἐπίσης ὁπλοφόρου, ἔγχρωμου βοηθοῦ, βλ. *Κυριακόπουλος*, σ. 110, ὑπ. 30.

241 Ὁ Χένρι Γιούλε (Henri Yule, 1820-1889) ἦταν Σκωτσέζος ὁριεναταλιστὴς καὶ γεωγράφος. Ἀσχολήθηκε μὲ τὸν Μάρκο Πόλο, μετέφρασε μεσαιωνικοὺς περιηγητὲς καὶ ἐξέδωσε ἀγγλοϊνδικὸ λεξικό.

242 Ὁ Χένρι Ρουίλσον (Sir Henry Rawilson, 1810-1895) ἦταν Βρετανὸς ὁριενταλιστής, πολιτικὸς καὶ στρατιωτικὸς ἀξιωματοῦχος τῆς Ἑταιρείας Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν.

«ἐπιτροπὴ τῆς ἐν Λονδίνῳ ἐκκλησίας». Θὰ τὴ λάβει ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ζαρίφη, παρὰ τὴν ἀρχικὴ διαφωνία τοῦ Π.Π., σαράντα τέσσερις λίρες.[243]

Ἐνδυναμωμένοις οἰκονομικὰ πλέον, ἀποφασίζει νὰ συνεχίσει τὶς περιηγήσεις του. Μέσω Μασσαλίας καὶ Ἀλεξάνδρειας φθάνει στὸ Σουὲζ καὶ μὲ ὁδηγό τὶς βιβλικὲς διηγήσεις περιδιαβαίνει τὸ Σινά. Θὰ συνεχίσει μὲ τὴ Δαμασκό καὶ τὰ Ἄδανα τῆς Κιλικίας, ἀπὸ ὅπου στέλνει στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας τὸ ἔργο του ὁλοκληρωμένο. Περιμένει μάταια τὴν ἀπάντησή του γιὰ δεκαπέντε μῆνες ὁπότε ἀπελπισμένος ἐπιστρέφει στὴν Ἀθήνα τὴν 14η Φεβρουαρίου 1883, δεκαέξι χρόνια μετὰ τὴν πρώτη του ἀναχώρηση.

Ἐρχομὸς καὶ περιήγηση στὴν Ἑλλάδα

Ἡ ἔκδοση τῶν Περιηγήσεων καὶ ὁ πολιτικὸς ἀντίκτυπος της

Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης θὰ θριαμβεύσει στὶς ἐκλογὲς τοῦ Δεκεμβρίου του 1881, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ ψήφισαν καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἄρτας μετὰ τὴν ἐνσωμάτωση τους στὸν κορμὸ τοῦ Βασιλείου. Ὁ ἀντίπαλός του Ἀλέξανδρος Κουμουνδούρος ἀπογοητευμένος θὰ ἀποσυρθεῖ καὶ θὰ πεθάνει τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1883. Ὁ Χ. Τρικούπης θὰ σχηματίσει κυβέρνηση τὸν Μάρτιο τοῦ ἑπόμενου χρόνου, τῆς ὁποίας ἡ διάρκεια μέχρι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1885 θὰ τὴν κατατάξει ὡς «τὴν πρώτη

[243] Ὁ Π.Π. ἀποστέλλει ἀπὸ τὸ Λονδίνο τὴν 19η Αὐγούστου ἀποκαλυπτικὲς ἐπιστολὲς πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο παιδείας καὶ τὴ Βουλὴ τῶν ἑλλήνων μαζὶ μὲ ἀντίγραφα ἐπιστολῶν τῆς Γαλλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας πρὸς τὴν ἑλληνικὴ πρεσβεία στὸ Παρίσι βλ. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. 34, 17η Νοεμβρίου 1880, Παράρτημα σ. 245. Τὴν 19η Μαρτίου 1881 ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας Νικόλαος Παπαμιχαλόπουλος ζητᾶ γνωμάτευση τῆς Πρυτανείας καὶ προτείνει νὰ μὴν ἐπηρεαστεῖ ὁ *Σύλλογος Πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων* στὴν ἀπόφαση τῆς ἔκδοσης τοῦ ἔργου τοῦ Π.Π καὶ νὰ μή γίνουν ἐμπόδιο «αἱ ἀποδοκιμαστέαι κατ οὐσίαν τε καὶ ὕφος ἄσχεται δὲ πρὸς τὸ καθαρὸν τῇ ὑποθέσει μέρος ἰδέαι τοῦ κ. Ποταγοῦ», βλ. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. 832, 30η Μαρτίου 1881.

μακροχρόνια κοινοβουλευτικὴ πρωθυπουργία στὴ νεότερη ἑλληνικὴ ἱστορία».[244] Ἀφοῦ χάσει τὴν πλειοψηφία στῆ Βουλὴ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1885, θὰ χάσει καὶ στὶς ἐκλογὲς δύο μῆνες ἀργότερα. Αὐτὲς, τὴν 7η Ἀπριλίου, θὰ ἀναδείξουν νικητὴ τὸν Θεόδωρο Δηλιγιάννη ἐγκαινιάζοντας τὴν ἐποχὴ τοῦ δικομματισμοῦ, ἡ γέννηση τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται στὰ μέσα τοῦ 1883, μὲ τὴν ἀνάδειξη τοῦ Δηλιγιάννη ὡς ἡγέτη τῆς ἀντιπολίτευσης.[245] Ἡ πρωθυπουργία του, ποὺ θὰ διαρκέσει περίπου ἕνα χρόνο, ἀντιμετώπισε ἀνεπιτυχῶς τὴν προσάρτηση τῆς ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ἀπὸ τὴ Βουλγαρία. Ἡ παρατεταμένη ἐπιστράτευση δὲ θὰ ἐξαντλήσει ἁπλῶς τὸ δημόσιο ταμεῖο ἀλλὰ καὶ ἐπισύρει τὸν ναυτικὸ ἀποκλεισμὸ τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὶς συνδυασμένες δυνάμεις τῆς Ἀγγλίας, Γερμανίας, Αυστροουγγαρίας καὶ Ἰταλίας.[246] Μετὰ τὴν παραίτηση Θ. Δηλιγιάννη καὶ τὴν ἐξάμηνη κυβέρνηση τοῦ Χ. Τρικούπη (Μάϊος-Οκτώβρης 1886) οἱ ἐκλογὲς τοῦ ἑπόμενου χρόνου θὰ ἀναδείξουν νικητὴ τὸν δεύτερο ποὺ θὰ κυβερνήσει μέχρι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1890.

Ὁ Π.Π. θὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα τὴν 14η Φεβρουαρίου 1883, λίγες μέρες πρὶν τὸ θάνατο τοῦ Ἀ. Κουμουνδούρου.[247] Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ τόμου τῶν *Περιηγήσεων* στρέφεται πολλάκις κατὰ τῆς σύγχρονης του κυβέρνησης τοῦ Χ. Τρικούπη (1882-1885). Ἀρχικὰ τὸ κάνει λόγῳ τῆς θεωρούμενης ἀπουσίας ἀπάντησης τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας στὰ ἀπεσταλμένα περιηγητικὰ χειρόγραφα καὶ συνοδευτικὰ αἰτήματα του -σχετικὰ μὲ τὴ δημοσίευση του ἔργο του- κατὰ τὴν παραμονή του ἀπὸ τὸ 1881 στὰ Ἄδανα.[248] Οὔτε ἡ παρέμβαση τοῦ Βασιλιὰ Γεωργίου, μετὰ ἀπὸ συνάντηση μὲ τὸν περιηγητὴ στὴν Ἀθήνα πλέον, ξεδιαλύνει τὴν τύχη τῶν χειρογράφων του, μέχρι ποὺ ἐντοπίζει προσωπικὰ ὁ ἴδιος ὅτι τὰ ἔρριψαν «εἰς τὰ ἄχρηστα τὸ ἔργον!».[249] Μάταια ἀποδεικνύεται καὶ ἡ ἐλπίδα ποὺ τοῦ γεννᾶ ἡ ἐπαφὴ

[244] Λυντία Τριχά, *Χαρίλαος Τρικούπης. Ὁ πολιτικός τοῦ «Τίς πταίει;» καὶ τοῦ «Δυστυχῶς ἐπτωχεύσαμεν»*, Πόλις, Ἀθήνα 2016, σ. 317.

[245] Κώστας Τσουκαλάς, «Ἡ ἀνορθωτικὴ προσπάθεια τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη.1882-1895», στὸ *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Νεώτερος Ἑλληνισμός. Ἀπὸ τὸ 1881 ὡς 1913*, τ. ΙΔ΄, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1977, σ. 20.

[246] Κώστας Τσουκαλάς, ὅ.π., σ. 24-30.

[247] *Περίληψις Περιηγήσεων*, σ. 574. Ἡ Κωνσταντακοπούλου τὴν τοποθετεῖ τὸ 1877 καὶ πιθανότητα πρόκειται γιὰ λάθος ἐκ περιτροπῆς, βλ. *Κωνσταντακοπούλου*, σ. 176.

[248] Ὁμοίως.

[249] Στὰ *Voyages* κατονομάζεται ὡς ὑπεύθυνος ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος, Ὑπουργὸς Παιδείας στὶς βραχύβιες Πρωθυπουργίες τοῦ Τρικούπη τὸ 1878 καὶ τὸ 1880, βλ. *Voyages,* σ. 323.

με τὸν ὑπουργό[250] καθὼς καὶ ἡ ὑπόσχεση ἰδίας μελέτης τοῦ ἔργου. Ἀργότερα θὰ ζητήσει ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὸν Τρικούπη τὴν Ἐφορεία τῆς βιβλιοθήκης «πρὸς ὑποστήριξίν μου καὶ πρὸς τελειοποίησιν τοῦ συγγράμματος», γιὰ νὰ εἰσπράξει τὴν κάτωθι πρωθυπουργικὴ ἄρνηση:

«Ὁ πρωθυπουργὸς μοὶ ἀπεκρίθη: διὰ τοιαῦτα ἔργα δὲν παύομεν σπουδαίους ὑπαλλήλους. Δὲν πρόκειται νῦν περὶ τοῦ ἀτόμου τοῦ ὑπαλλήλου, κ. Πρωθυπουργὲ, τῷ εἶπον, ἀλλὰ περὶ ἔργου ὅπερ οὔτε αὐτὸς ὁ τόσον σπουδαῖος ὑπάλληλος, οὔτε ἄλλος τῶν Ἑλλήνων, ἢ καὶ εὐρωπαίων ἐν γένει, δύναται νὰ κάμῃ. Ἔμαθον εἶτα ὅτι ὁ σπουδαῖος τοῦ πρωθυπουργοῦ ὑπάλληλος εἶνε ὁ συγγραφεὺς τῆς Παπίσσης Ἰωάννας, εἶνε ὁ ἀρθρογράφος τῆς Ἐφημερίδος τοῦ πρωθυπουργοῦ "Ὥρας", εἶνε ὁ γράφων ὑπὲρ αὐτοῦ ἄρθρα εἰς τὰς Εὐρωπαϊκὰς ἐφημερίδας».

Τὴν ἀπάντηση τούτη θὰ ἐκλάβει ὡς ἀπαξίωση του καὶ ἀπόδειξη τῆς ἀθέμιτης σχέσης τοῦ Χ. Τρικούπη μὲ τὸν τότε ἔφορο Ἐμμανουήλ Ροΐδη.[251] Περαιτέρω συνηγορία τῆς διαπίστωσης εἶναι γιὰ τὸν περιηγητὴ ὁ *δημαγωγικὸς* διορισμὸς σὲ θέση ὑπουργικοῦ γραμματέα «τινα διὰ τὰς λαμπρᾶς αὐτοῦ ἐξετάσεις», ποὺ ἐντόπισε στὸν Τύπο.[252] Πλέον ἡ ἐπίθεση στὸν Χ. Τρικούπη γίνεται μὲ ὅρους ἀντιπολίτευσης -στὴ συνέχεια τῆς εἰσαγωγῆς του- καθὼς στηλιτεύει σειρὰ νόμων καὶ μέτρα του, ὅπως ἡ φορολογία τῶν βοῶν καὶ ἡ κατάργηση τῶν κτημάτων ποὺ εὐνοεῖ τοὺς κτηματίες.[253]

[250] Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα προκύπτει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Λομβάρδο (1820-1888), ὑπουργὸ «Επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας εκπαιδεύσεως» τὸ διάστημα αὐτό. Ἀντικαταστάθηκε στὶς 12/7/1883 ἀπὸ τὸν Δημήτριο Βουλπιώτη Ὁ Ποταγὸς στὴν εἰσαγωγὴ τῶν *Περιηγήσεων* δὲν κατονομάζει ποτέ τοὺς ὑπουργοὺς, τὸν Ροΐδη καὶ τὸν πρωθυπουργὸ Τρικούπη. Ἀντίθετα στὴν ἀντίστοιχη τῶν *Voyages* τὸ κάνει ἀπροκάλυπτα. Ὁ Λομβαρδὸς χαρακτηρίζεται ὡς «professeur du charlatanisme», ὁ Τρικούπης «homme sans scrupule», απόγονος τῶν ἀρχαίων Αἰτολῶν ληστῶν καὶ βλάσφημων, ὄργανο τῆς θείας πρόνοιας γιὰ τιμωρία τοῦ Ἔθνους καὶ ὁ Ροΐδης «Le bibliothécaire était un journaliste, homme sans honte, qui avait copié toutes les saletés du moyen age et avait fait un ouvrage profane sous le titre Papissa Jeanne. Il est placé par M. Tricoupi la bibliothéque, afin de le récompenser des services qu'il lui rendait, en écrivant en sa faveur des articles dans les journaux étrangers et dans ceux du pays», βλ. *Voyages*, ὅ.π.

[251] *Περιηγήσεις*, σ. ζ. Οἱ κατηγορίες τοῦ Ποταγοῦ εὐσταθοὺν χωρὶς νὰ μειώνουν τὴν ἀξία τοῦ ἔργου τοῦ Ροΐδη στὴ Βιβλιοθήκη. Ἦταν ἁπλῶς μία κοινὴ πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς ὁ διορισμὸς «ὑμετέρων». Ταυτόχρονα μὲ τὸ διορισμὸ στὴ βιβλιοθήκη ὁ Ροΐδης ἀνέλαβε τὴ θέση τοῦ ἀνταποκριτὴ στὴν Ἀθήνα τῆς ἐφημερίδας *Νέα Ἡμέρα Τεργέστης* καὶ φυσικὰ οἱ ἀνταποκρίσεις του ἦταν φιλοτρουπικές, βλ. Λάμπρος Βαρέλας, «Τὸ ἔγκλημα συνετελέσθη»! Ὁ Ἐμμ. Ροΐδης ἔφορος τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης, *The Athens Review of Books:* 119, 2020, σ. 41-45.

[252] Ὁμοίως.

[253] Ὁμοίως. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ κρίνεται ὀρθὴ, βλ. Κωνσταντῖνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895» στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977,

Ἀνήθικη κρίνει καὶ τὴν στάση του ἀπέναντι στὸν πρόσφατα ἀποβιώσαντα Ἀ. Κουμουνδούρο ποὺ ἐνῶ κατηγοροῦσε γιὰ προδοσία: «εἶτα ἀφ' ἑνὸς τῶν παρανόμων διαταγμάτων τοῦ Κουμουνδούρου, τὰ μὲν τοὺς Βουλευτὰς ἀφορῶντα, ἐπειδὴ πρὸς τὴν φατρίαν του εἰσῆλθον, ἐνέκρινε, τὰ δὲ λοιπὰ ἠκύρωσεν, ἐν δὲ τῷ θανάτῳ αὐτοῦ ἔρριπτε στεφάνους καὶ ἔπλεκεν ἐπαίνους».[254] Συνολικὰ ὁ Πρωθυπουργός:[255]

«[…] καταδιώκει τὴν ἀρετὴν καὶ περιθάλπει τὴν κακίαν, ἐπειδὴ ἐνισχύει διὰ θεμιτῶν καὶ ἀθεμίτων τὴν αὐτοῦ φατρίαν. Ἀντὶ νὰ ἐπιφέρῃ εἰς τὸ κράτος οἰκονομίας, ἐδημιούργησε καὶ ἔπλασεν ἐπὶ θέσεων θέσεις πρὸς ἱκανοποίησιν τῆς φατρίας, ἐπέβαλε δ' ὅπως ἐπαρκέσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας φόρους δι' ἀνεφαρμόστων, καὶ προάγει τὸ ἔθνος εἰς ἐπαναστάσεις καὶ χρεωκοπίαν».

Ἔχοντας ὁ περιηγητὴς τέτοια ἀντίληψη γιὰ τὸν Χ. Τρικούπη, πού λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὴ ψυχοσύνθεσή του θεωροῦμε ὅτι τὴν ἐξέφραζε καὶ δημόσια, δὲν προκαλεῖ ἐκπλήξη ἡ παρουσιαζόμενη ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἀβελτηρία τοῦ Κ. Λομβαρδοῦ νὰ ὑπογράψει τὴ σχετικὴ πίστωση, ὅταν ἡ Σύγκλητος τοῦ Πανεπιστημίου ἀποφασίζει νὰ ἐκδόσει ἡ ἴδια τὸ ἔργο. Τὴν 4η Μαρτίου 1883 ὁ Π.Π. ὑπενθυμίζει μὲ ἐπιστολὴ στὴ Σύγκλητο τὶς προηγούμενες ἀποστολὲς κειμένων του καὶ ζητᾶ τὴ βοήθεια της.[256] Σύμφωνα μὲ τὸν Π.Π., ὁ Πρύτανις Κυριακὸς ἐντόπισε τὸ πρὸ ἐτῶν ἀποσταλὲν ὑλικὸ καὶ ἐνθουσιάστηκε προτείνοντας τὴν ἔκδοσή του ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο.[257] Μὲ ἐπιστολὴ τῆς 5ης Μαΐου ἡ Πρυτανεῖα ζητᾶ ἐπίσημα τὴν πίστωση ἀπὸ τὸ

σ.56. Ο φόρος επί αροτριώντων ζώων έφαρμόστηκε πρώτη φορά από τον Τρικούπη κατά την τρίτη, διάρκειας έπτά μηνών, πρωθυπουργία του το 1880.

254 *Περιηγήσεις*, σ. η. Ὁ Τρικούπης στράφηκε ἔντονα ἐναντίον τοῦ Κουμουνδούρου ἀπὸ τὰ τέλη του 1879 κατηγορῶντας τον γιὰ προδοσία στὸ θέμα διευθέτησης τῶν συνόρων ἐν ὄψει προσάρτησης τῆς Θεσσαλίας. Μετὰ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1881 μέρος κουμουνδουρικῶν βουλευτῶν προσχώρησαν σὲ αὐτὸν, βλ. Τριχά, 294, 319. Ἡ προτίμηση τοῦ Π.Π, πρὸς τὸν Κουμουνδούρο δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἄσχετη μὲ τὴ γενικότερη συμφωνία πάνω τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ τὴ διαβαλκανικὴ συνεννόηση, βλ. Παρακάτω σ. 166.

255 Ὁμοίως.

256 Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. 960, 11η Μαρτίου 1880.

257 Ἡ συνεδρίαση τῆς 29ης Ἀπριλίου 1883 ἀποφάσισε: «Μετὰ ταῦτα ἡ Σύγκλητος ἐψήφισε συστάσει τοῦ Πρυτάνεως ἔκτακτην πίστωσιν δραχμῶν πέντε χιλιάδων ὡς συνδρομὴν πρὸς ἔκδοσιν τῆς γεωγραφικῆς περιλήψεως τῆς ἀνὰ τὴν Ἀσίαν περιηγήσεων τοῦ διδάκτορος Παναγιώτου Ποταγοῦ, ὑπὸ τὸν ὅρον τὸν προταθέντα ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Παπαῤῥηγόπούλου, τοῦ μὰ τυπωθῇ μόνον ἐπὶ τοῦ βιβλίου ὅτι ἐξεδόθη δαπάνῃ τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου», βλ. Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικὰ Ἀκαδημαϊκὴς Συγκλήτου 1880-1883, τ. 13, Συνεδρίαση ΙΓ΄: 29 Ἀπριλίου 1883, σ. 278-279.

Ὑπουργεῖο.[258] Ἡ ἴδια εἶχε προηγουμένως ζητήσει ἀπὸ τὸν Πρεσβευτὴ στὸ Παρίσι Νικόλαο Μαυροκορδάτο νὰ ἐντοπίσει στὸ ἀρχεῖο τῆς πρεσβείας τὰ πρωτότυπα ἔγγραφα τῆς Γαλλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας.[259] Ὁ Π.Π. εἶναι ἀνυπόμονος καὶ φέρεται ὁ Λομβαρδὸς σὲ προσωπικὴ ἐπαφὴ μαζί του νὰ συστήνει περαιτέρω ὑπομονή, ὁδηγῶντας τὸν νὰ ἐκφράσει συνολικὰ τὴν ἄποψη του γιὰ τὴ σύγχρονη του κυβέρνηση: «Καὶ τὶ πρὸς τὰ ὅσα ἐγὼ γράφω, καὶ οἱ ἄλλοι καθημερινῶς φωνάζουσι; Οἱ κυβερνῶντες ἡμᾶς οὐδόλως φοβοῦνται ψόγους, δηλαδὴ εἴμεθα εἰς τὸν ῥοῦν τῆς παραλυσίας καὶ ἐν καταστάσει οἰκτρᾷ, καθ' ἣν, ὡς ὁ Κλεόβουλος[260] εἶπεν, "οὔτε τὸν ψόγον οὔτε τὸν νόμον φοβοῦνται"· ἐπειδή, ὡς ὁ Πιττακὸς[261] προσέθεσεν, ἄρχουσιν ἀγύρται καί πονηροί "τῆς πολιτείας δὲ οὐδὲν ἧδος ἐπεὶ τὰ χερείονα νικᾷ"[262]».[263] Ἐντέλει μὲ ἀπόφαση τῆς 11ης Μαΐου 1883 ὁ Κ. Λομβαρδὸς σημειώνει ὅτι ἀφοῦ ἡ Πρυτανεῖα:[264] […] «ἔκρινε ταύτην ἀξίαν τοσαύτης ἐξαιρετικῆς ἄχρι τοῦδε συνδρομῆς, ἀπέναντι τῆς ὁποίας πρέπει νὰ περιορισθῶσιν ἄλλαι ἀνάγκαι τοῦ Πανεπιστημίου, ἄς ἡ Σύγκλητος ἀπέναντι τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ κ. Ποταγοῦ θεωρεῖ ὑποδεεστέρας, οὐδένα ἔχομεν λόγον νὰ μὴ ἐγκρίνωμεν τὴν ψηφισθεῖσαν ἔκτακτον πίστωσιν τῶν πεντακισχιλίων δραχμῶν». Ὁ ὑπουργικὸς δισταγμὸς εἶναι φανερός.

Ἦταν ἐν πολλοῖς ἀναμενόμενο οἱ ἐλπίδες τοῦ Ποταγοῦ γιὰ τὴν ἐφορεία τῆς βιβλιοθήκης νὰ στραφοῦν στὸν Γορτύνιο συμπατριώτη του Θεόδωρο Δηλιγιάννη, εἰδικὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ ἀνάδειξη του σὲ ἡγέτη τῆς ἀντιπολίτευσης συμπίπτει μὲ τὴν ἐπιστροφὴ του στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Ἑλλάδα το 1883. Ἡ ἐφημερίδα

[258] Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. 1231/642, 5η Μαΐου 1883. Ἡ ἴδια ἐπιστολὴ δημοσιεύεται στὶς *Περιηγήσεις* πρὸ τοῦ κυρίου σώματος, βλ. *Περιηγήσεις*, σ. ιδ'-ιζ'.

[259] Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. 1027/519, 23η Μαρτίου 1880. Εἶναι ὅ ἴδιος ποὺ κατηγοροῦσε ὁ Π.Π. ὡς ὑπουργὸ Παιδείας, βλ. Παραπάνω. ὑπ. 205.

[260] Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ Σοφοὺς τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας. Ἡ πλήρη φράση πού διασώζει ὁ Πλούταρχος (Τῶν ἑπτὰ σοφῶν συμπόσιον) ἔχει ὡς ἑξῆς: «Πέμπτος δ΄ ὁ Κλεόβουλος ἔφη μάλιστα σωφρονεῖν δῆμον ὅπου τὸν ψόγον μᾶλλον οἱ πολιτευόμενοι δεδοίκασιν ἢ τὸν νόμον».

[261] Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ Σοφοὺς τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας.

[262] Ἡ φράση ἐντοπίζεται στὴν Ἰλιάδα (Ἅ, 575-6) ἀπὸ τὸν Ἥφαιστο: «οὐδέ τι δαιτὸς ἐσθλῆς ἔσσεται ἧδος, ἐπεὶ τὰ χερείονα νικᾷ».

[263] *Περιηγήσεις*, σ. θ.

[264] Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.2 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π, 1263, 11 Μαΐου 1883.

συμφερόντων Θ. Δηλιγιάννη *Πρωία* δημοσίευσε ἀποθεωτικὴ ἀναφορὰ στὴν ἄφιξή του:[265]

«Ἐκ τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ ὁ τολμηρὸς περιηγητὴς ἐκόμισε ποικίλας πληροφορίας, σταχυολογήσας αὐτὰς αὐτὸς προσωπικῶς καὶ οὐχὶ ἐξ ἀντιγράφων, ὡς ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ ἔπραξαν· τὰς πληροφορίας δὲ ταύτας διήρεσε καθ' ὕλην, μετὰ τοῦ σκοποῦ νὰ δημοσιεύσῃ αὐτάς. Καὶ τὰς μὲν ἀναγομένας εἰς τὴν Γεωγραφίαν, ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Γεωγραφικά, προσήνεγκεν εἰς τὸ Ἰνστιτοῦτο τῶν Παρισίων, πολλοῦ καὶ μακροῦ λόγου γενομένου πρὸ τινῶν ἐτῶν καὶ περὶ τοῦ ἔργου τούτου καί περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἐν Παρισίοις καῖ τῃ Εὐρώπη, διὰ ἐπιστημονικῶν διατριβῶν καὶ μελετῶν, τὰς ὁποίας ἡ δημοσιογραφία μετέδωκε αὐτοῦ, πορίσματα τῶν κατὰ τὰ μακρὰ ταξείδια του ἐρευνῶν του, σκοπεῖ νὰ δημοσιεύσῃ ἐν ἐξατόμῳ συγγράμματι».

Ἡ *Πρωία* θὰ παρακολουθήσει τὴν πορεία ἔκδοσης τοῦ ἔργου δημοσιεύοντας τὴν εἴδηση τῆς πίστωσης του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τὴν ἀγγελία τοῦ συγγραφέα γιὰ ἐγγραφὴ συνδρομητῶν καὶ τὴν ἴδια τὴν ἔκδοση ἐν τέλει.[266] Περιέργως ἡ ἐφημερίδα δὲν θὰ πάρει θέση στὴ σύγκρουση Π.Π. - Ἐ. Ροΐδη καὶ δὲ θὰ δημοσιεύσει ξανὰ ἀναφορὰ στὸν περιηγητή. Ὑπῆρχε συνεννόηση μεταξὺ τῶν δύο Γορτύνιων ἀπέναντι στὸν κοινὸ ἀντίπαλο Τρικούπη καὶ ἄν ναὶ ποιὸς ἔκανε τὴν ἀρχή; Δὲν γνωρίζουμε λεπτομέρειες πέρα ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ περιηγητὴ στὸ Δηλιγιάννη ποὺ θὰ δοῦμε παρακάτω. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι οἱ ὅποιες σχέσεις γρήγορα ἔπαυσαν μὲ τὸ διορισμὸ στὴ θέση τοῦ ἐφόρου τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ γιατροῦ καὶ πολιτικοῦ Χαρίλαου Μελετόπουλου, τοῦ ὁποίου ἡ μητέρα ἦταν ξαδέρφη τοῦ Θ. Δηλιγιάννη καὶ κατεῖχε τὴ θέση τὸ διάστημα 1877-1780.[267]

Ἡ Περίληψις Περιηγήσεων κυκλοφορεῖ ἐντέλει τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1883. Πρόκειται γιὰ ἕνα ὀγκῶδες ἔργο 730 σελίδων. Τὸ μεγαλύτερο μέρος του, Βιβλία Α'.

265 *Πρωία*, 24η Φεβρουαρίου 1883, ἀρ.1244.

266 *Πρωία*, 21η Μαίου 1883, ἀρ. 1312· 3η Ἀυγούστου 1883, ἀρ. 1362· 21η Σεπτεμβρίου 1883, ἀρ. 1399.

267 *Χρόνος Ἀθηνῶν*, 27η Μαίου 1885, ἀρ. 77· Γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Μελετόπουλο βλ. *Ἑστία*, 13η Νοεμβρίου 1895, ἀρ. 256. Οἱ Ροΐδης καὶ Μελετόπουλος εἶχαν συγκρουστεῖ μετὰ τὴν κυκλοφορία ἔκθεσης τοῦ πρώτου ὅπου περιέγραφε τὴν κακομεταχείριση τοῦ δεύτερου, βλ. Κασίνης, σ. 127. Δημήτρης Δημητρούλης, ὅ.π. Ὁ ἴδιος ἔγραψε ἀπάντηση στὸν Ροΐδη βλ. Χαρίλαου Δ. Μελετόπουλου, *Ἡ ἀλήθεια περί τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης*, Ἐκ του Τυπογραφείου Ἀδελφών Πέρρη, Ἀθήνα 1881. Ὁ Ροΐδης θὰ ἀνταπαντήσει μὲ χρήση ψευδωνύμου/ἑτερώνυμου καὶ ποὺ ἐπαναλάβει μὲ τὴ σειρὰ του ὁ Μελετόπουλος!

Β', ἀφορᾶ τὶς τρεῖς περιηγήσεις σὲ Ἀσία καὶ Ἀφρικὴ τὸ διάστημα 1867-1880. Τὸ «Βιβλίο Γ'. Ἱστορικόν» ἀποτελεῖ μία προσπάθεια συγχρονισμοῦ τῶν χρονολογιῶν τῶν λαῶν τῆς ἀρχαιότητας. Τὸ «Βιβλίον Δ'. Φυσικόν» ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἑρμηνεία τῶν μετεωρολογικῶν/φυσικῶν φαινομένων καὶ τῆς διαίρεσης τῶν ἀνθρώπων σὲ φυλές. Στὸ τέλος του βρίσκεται χάρτης τῶν περιηγήσεων καὶ «πίνακας τῶν συγχρονισμῶν τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν». Τόσο ἡ μελέτη, ὅσο καὶ ἡ ἀνάγνωση τοῦ ἔργου εἶναι δυσχερὴς. Ὁ μακροπερίοδος λόγος, οἱ ἀρχαϊσμοί, ἡ ἰδιόμορφη μεταφορὰ τῶν ξένων τοπωνυμίων καὶ ἡ συνεχὴς παράθεση ὀνομασιῶν περιοχῶν, γεωγραφικῶν σημείων καὶ ἀρχαίων συγγραφέων συνθέτουν ἕνα ἐν πολλοῖς καταδικασμένο νὰ μὴ ἀναγνωσθεῖ ἔργο. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν ἀπουσία ἐπὶ τῆς οὐσίας σχολιασμοῦ τοῦ ἔργου στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Ὁ Π.Π. μετὰ τὴν ἔκδοση τῶν *Περιηγήσεων* μεταβαίνει στὴ Γαλλία μὲ σκοπὸ τὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου του. Αὐτὴ κυκλοφορεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1885[268] καὶ ἐπιστρέφει στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο με σκοπὸ τὴ συνέχεια τῶν περιηγήσεων σὲ εὐρωπαϊκὸ ἔδαφος καὶ συγκεκριμένα στὶς «πελασγικὲς χῶρες». Θὰ ἀναγκαστεῖ ὅμως νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα τὴν 15η Ἀπριλίου καθώς:[269]

«Ὁ διδάκτωρ κ. Παναγιώτης Ποταγὸς, ἀναχωρήσας ἐκ Παρισίων μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν γεωγραφικῶν αὐτοῦ περιηγήσεων, μετέβη διὰ Κέρκυρας εἰς Ἤπειρον, χάριν ἐθνολογικῶν μελετῶν. Μὴ ἐπιτρέψαντος ὅμως τοῦ διοικητοῦ Ἰωαννίνων τῷ κ. Ποταγῳ νὰ διαμείνη ἐν ἠπείρῳ, διὰ παραλόγους πολιτικὰς ὑπονοίας, οὗτος ἀνεχώρησεν ἐκεῖθεν ἐν σπουδῇ καὶ ἀφίκετο χθὲς εἰς Ἀθήνας διὰ τοῦ ἀτμοπλοίου τῆς ἑλληνικῆς ἀτμοπλοΐας».

Ἡ παρουσία του στὴν Ἀθήνα τρεῖς μέρες πρὶν τὸ σχηματισμὸ τῆς κυβέρνησης τοῦ, θριαμβευτὴ στὶς πρὸ δεκαημέρου ἐκλογὲς τοῦ 1885, Θ. Δηλιγιάννη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖα. Εἶναι σαφὲς ὅτι περίμενε τὸ διορισμὸ στὴ θέση του Ἐφόρου καὶ

[268] Στὸν πρόλογο θὰ ἐπιρρίψει τὶς εὐθύνες ἀναβολῆς τῆς κυκλοφορίας τοῦ δεύτερου τόμου στὴν Κυβέρνηση: «Nous avons di malheureusement différer la publication de ce second volume, n'ayant point rencontré dans le gouvernement grec les encouragements que nous étions en droit d'attendre, et tout au contraire une opposition qui n'est pas a sa louange», *Voyages*, σ. vi-vii.

[269] *Καιροί*, 16η Μαρτίου 1885, ἀρ. 172.

ἔνιωσε ἐξαπατημένος μετὰ τὸ διορισμὸ τοῦ Μελετόπουλου, ὅπως ἀποτυπώνεται σὲ ἀναλυτικὴ «διατριβή» ποὺ ἀποστέλλει στὴν ἐφημερίδα *Χρόνος τῶν Ἀθηνῶν*.[270] Δημοσιεύτηκε λόγῳ ὄγκου σὲ τρία μέρη καὶ εἶναι ἄκρως ἀποκαλυπτική. Ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στὸ λειτούργημα τῆς δημοσιογραφίας καὶ κάνει σύντομη ἐξιστόρηση τῶν περιηγήσεών του ἀναφέρει:[271]

«Οὐδέποτε ἐζήτησα θέσιν παρὰ τῶν πολιτῶν τῆς πατρίδος μου ἢ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως, καὶ μάλιστα μετὰ τὸ τέλος τῶν σπουδῶν μου, ὅτε κατὰ τὸ 1866 ἐπανέκαμψα ἐκ Παρισίων, ἀπέπτυσα τὴν θέσιν τοῦ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ μας ἐπαρχιακοῦ γιατροῦ, προσφερομένην μοι ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ καθηγητοῦ κ. Κωνστ. Δηλιγιάννη[272], ἐν ᾗ προσεπάθει νὰ μὲ πείσῃ ὁ τότε βουλευτὴς Εὐθύμιος Δηλιγιάννης. Δὲν ὑπηρετῶ φατρίας, τῷ εἶπον, εἰμὶ δὲ βέβαιος, ὅτι θέλετε ζητήσει σεῖς οἱ ἴδιοι τὴν παῦσιν μου ὅταν δὲν ἀνταποκριθῶ εἰς τὰς παρανόμους σας ἀπαιτήσεις διορίσατε ἄλλον ἐμοῦ καταλληλότερον. [...]

Ἐζήτησα παρὰ τῆς πεσούσης Κυβερνήσεως τὴν Ἐφορίαν τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης, ὅπως ἐνασχολούμενος ἐν αὐτῇ συγγράψω τὸν δεύτερον τόμον καὶ τὸν πρῶτον τελειοποιήσω, βεβαιῶν, ὅτι θὰ παρῃτούμην τῆς θέσεως ἅμα τῇ διεκπεραιώσει τοῦ συγγράμματός· διότι δὲν ἦτον εὔκολον νὰ διαβιώσω ὑπάλληλος μετὰ βίον οἷον μέχρι τοῦδε διῆλθον. Ἀπεφάσιζον τοῦτο, ἐπειδὴ πρωτότυπον ἔργον συντάττων, δὲν ἠδυνάμην νὰ ἐξασκῶ τὴν ἰατρικὴν καὶ νὰ συγγράφω, καὶ διότι εἶχον ἀνάγκην εὐρύτατης βιβλιοθήκης. Ἐθεώρησαν τὰ ἔργα μου μάταια οἱ ἐξουθενίσαντες τὸ Πανεπιστήμιον· οἱ χάριν τοῦ ἄχρι κακουργήσαντες, καὶ ἔχοντες ἔργον τὴν συκοφαντίαν καὶ τὴν ἐθνικὴν σπατάλην πρὸς διαφθορὰν τῶν πολιτῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ κράτους. Οἱ ἐπιβάλλοντες φόρους καὶ ὁμολογήσαντες δάνεια ὅπως ἔχωσιν πόρους πρὸς καταρτισμὸν πολυαρίθμου φατρίας· οἱ θυσιάσαντες τὴν εὐημερίαν τοῦ λαοῦ. Τὴν ἐπιστήμην, τὴν βιομηχανίαν καὶ τὸ ἐμπόριον τῆς χώρας πρὸς ἐξώνησιν ὑπὲρ ἑαυτῶν ἑλλήνων ἰσχυρῶν καὶ αὐλῶν ξένων. Τὴν δ' ἐφορίαν τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης, ἣν ἐζήτουν, ἔδωσαν εἰς ἀρθρογράφον τῆς τοῦ πρώην πρωθυπουργοῦ ἐφημερίδος ὥρας, ποιήσαντος τὸ ἱερὸν καὶ χρήσιμον διὰ τὰς ἐπιστήμας ἐκεῖνο τέμενος ἐργαστήριον ἀσυνειδησίας καὶ διαφθορᾶς. Ἴδωμεν νῦν τὶ κατὰ τούτων ἡ παροῦσα Κυβέρνησις ἔπραξεν, ποῖον ἐνδιαφέρον ἔδειξεν ὁ πρωθυπουργὸς συμπολίτης μου διὰ τὸ ἐπὶ τοσοῦτον ἐκτιμηθὲν ἀπὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου ἔργον μου, καὶ πόσον ἔλαβε ὑπ' ὄψιν τὴν ἐκ τούτου εἰς τὴν πατρίδας μας

270 *Χρόνος τῶν Ἀθηνῶν*, 6η Ἰουνίου 1885, ἀρ. 87· 10η Ἰουνίου 1885, ἀρ 91· 11η Ἰουνίου 1885, ἀρ. 92.
271 *Χρόνος Ἀθηνῶν*, 6η Ἰουνίου 1885, ἀρ. 87.
272 Ὁ Κωνσταντίνος Δηλιγιάννης (1833-1898) ἦταν γιατρὸς καὶ ἀργότερα Πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου (1885-1886).

προσγενηθεῖσαν τιμὴν.

Ἀφοῦ ἀναφερθεῖ κατὰ τοῦ Χ. Τρικούπη καὶ τοῦ Ἐ. Ροΐδη,[273] στρέφεται προσωπικὰ κατὰ τοῦ «συμπολίτη» του Δηλιγιάννη, ξεδιπλώνοντας τὸ νῆμα τῶν ἐνεργειῶν του:[274]

«Ὁ βουλευτής μας δὲ κ. Δηλιγιάννης, ὁ πρωθυπουργὸς, ὑποστηρίζεται ἀνέκαθεν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ μας παρὰ τῶν συγγενῶν μου καὶ φίλων μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἐμὲ δικαίως ἔτασσε· διότι ὡς ἀντιπρόσωπον τοῦ φρονήματος τοῦ οἴκου μου αὐτὸν ἀνεγνώριζον. Ἂμ' ἀφίχθην ἐκ τῆς περιηγήσεως αὐτὸν πρῶτον ἐπεσκέφθην, καὶ τοὺς καρποὺς τῶν πόνων μου εἰς αὐτὸν πρῶτον ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ προσέφερον· ἐκεῖνος δὲ ἐφαίνετο ἐνδιαφερόμενος δι' ἐμὲ καὶ διὰ τὰ ἔργα μου, καὶ πολλάκις ὑπὲρ αὐτῶν δημοσίᾳ ἐν τῇ «Πρωία» ἔγραψε, καὶ ἰδία ὡμίλησε. Μοὶ συνίστα προσοχὴν εἰς τὴν ἀπάντησιν τῆς πεσούσης κυβερνήσεως ἐν τῇ ἀπαιτήσει μου, καὶ, ὅταν ἀνεφέρθην πρὸς τὴν παρελθοῦσαν βουλήν, ὑπέσχετο ὅτι ἐπὶ τούτου ὁμιλήσει. Ἐπανακάμψας ἐκ Παρισίων συνεχάρην αὐτῷ διὰ τὸν πολιτικὸν του θρίαμβον, καὶ ἐκ τῶν πρώτων ἡμερῶν ἐγγράφως καὶ προφορικῶς ἐφείλκυσα τὴν προσοχὴν του εἰς τὴν σπουδαιότητα τῆς ἐφορίας τῆς ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν καὶ τελειοποίησιν τοῦ ἔργου μου. Τῷ ἔγραφον: ἐκ καθήκοντος πάντες οἱ σοφοὶ ὑπεστήριξαν τὸ σύγγραμμά μου ὡς πλουτίζον τὴν ἐπιστήμην καὶ τιμὴν αὐτοῖς περιάπτον, ἀλλὰ ὑμεῖς ὑποστηρίξετε αὐτὸ καὶ διότι τιμᾷ ἐν γένει τὸν ἑλληνισμὸν καὶ ἰδία τὴν φιλτάτην μας Γορτυνίαν· δι' ὅ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν σας θέλει μοὶ δοθῇ ἡ ἐφορία τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης, ἵνα χρησιμοποιηθῶσι πολυετεῖς παρατηρήσεις καὶ ἀνακαλύψεις μετὰ πόνων καὶ κινδύνων ἀπείρων ἐξηρευνημέναι, καὶ μὴ ἐκτελεσθεῖσαι μέχρι τοῦδε ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου ἕλληνος ἢ ξένου. Τρὶς κατὰ διαφόρους ἡμέρας μοὶ εἶπεν ὅτι ἔχει ὑπ' ὄψει τὸ τοιοῦτο, καὶ ἐπεὶ τέλους ὅτι ἤθελε μετὰ τοῦ κ. Ζυγομαλᾶ[275] συνεννοηθῆ.

Γινώσκων τὸ εὐμετάβολον τῆς γνώμης τοῦ ἀνθρώπου ἔπεμψα εὐθὺς ἐκ τῶν πρώτων ἡμερῶν εἰς ἕκαστον τῶν ὑπουργῶν ἀντίτυπον τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως ἕνα γνωρίσωσιν ὁπόσον ὑπὸ τῶν σοφῶν ἐν Εὐρώπη ἐξετιμήθη, καὶ ἐπεσκέφθην ἕκαστον κατ' ἰδίαν ἐπικαλούμενος ἵνα ἀφήσωσι τὰ προσωπικὰ, καὶ νὰ λάβωσι πρόνοιαν πρὸς διάσωσιν τοιούτου ἔργου, περιφρονηθέντος ὑπὸ τῆς πεσούσης κυβερνήσεως ἀρθρογράφων καὶ ἐπεναιτῶν αὐτῆς ἕνεκεν. Πάντες μοὶ ἔδωσαν λόγον ὅτι θέλουσι κηρυχθῇ ὑπὲρ ἐμοῦ ἐπειδὴ τὸ ἔργον ἔχει, ὡς ἔλεγον, κῦρος, καὶ πρέπει ἡ κυβέρνησις νὰ μοὶ

[273] Ὁ Π.Π. συνεχίζει νὰ μὴν τοὺς κατονομάζει κάτι ποὺ θὰ τερματίσει στὸ δεύτερο μέρος της ἐπιστολῆς.

[274] *Χρόνος Ἀθηνῶν*, 10η Ἰουνίου 1885, ἀρ. 91.

[275] Ὁ Ἀντώνιος Ζυγομαλάς (1854-1930) μετεῖχε τὸ 1885 στὴ κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη ἀναλαμβάνοντας τὸ ὑπουργεῖο τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως. Τὸ κατ' ἐξοχὴν ὑπουργεῖο δηλαδὴ ποὺ ἐνδιέφερε τὸν Ποταγὸ καθὼς ἦταν ἡ προϊστάμενη ἀρχὴ τῆς Βιβλιοθήκης.

δώσῃ τὴν ἐφορίαν τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης. Μόνο ὁ κ. Παπαμιχαλόπουλος μὲ παρέπεμψε πρὸς τὸν πρωθυπουργὸν, ἀλλ' ἀπεφάνθη τέλος ὅτι θὰ συμφωνήσῃ μετὰ τῆς πλειονότητος. Μετ' οὐ πολὺ ἀκούσας αὐτοὺς ἐκτελοῦντας ἄλλα, ἔγραψα ὅτι τοὺς ἐθεώρουν ὑπὲρ ἐμοῦ ἐκ καθήκοντος κηρυχθέντας καὶ δὲν ἀνεμενόν ποτε νὰ ἰδῶ πραγματοποιούμενα τῶν ὑποσχεθέντων μοι διάφορα, δι ὧν δικαιολογηθήσεται ἡ πορεία τῆς πεσούσης κυβερνήσεως».

Τὰ ἀνωτέρω ἀποδεικνύουν τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Π.Π. νὰ διοριστεῖ ἔφορος, ποὺ φαίνεται νὰ ἔφτασε σὲ σημεῖο ἐμμονῆς. Ἀπευθύνεται στὸν πρωθυπουργὸ ὡς Ἕλληνα, συμπολίτη καὶ φίλο, δηλαδὴ τὸν καλεῖ νὰ τὸν διορίσει λόγῳ τῆς ἐθνικῆς σημασίας τοῦ ἔργου του, τῆς κοινῆς καταγωγῆς καὶ τῆς προσωπικῆς ἐπαφῆς. Σίγουρα ὁ διορισμός, ἐκτὸς τοῦ πρακτικοῦ θέματος τῆς χρήσης τῶν ἐπιστημονικῶν βιβλίων καὶ τοῦ μισθοῦ-εἰδικὰ μετὰ τὰ ἔξοδα τῆς μετάφρασης στὴ Γαλλία, σήμαινε καὶ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου του- ἰδίως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία στὰ ὅρια τῆς ὑποτίμησης ποὺ εἶχε ὑποστεῖ ἀπὸ τὴν τρικουπικὴ κυβέρνηση. Στὴ συνέχεια ὁ Π.Π. ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ Θ.Δηλιγιάννη ἀπορρίπτοντας τὴν πιθανότητα ἀποδοχῆς τῆς προξενικῆς θέσης, ποὺ ὅπως πληροφορήθηκε ἴσως τοῦ προσφερθεῖ, καὶ τὸν θεωρεῖ χειρότερο τοῦ Χ. Τρικούπη. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ περιηγητὴς ἀναφέρεται στὸ κοινοτικὸ καὶ πολιτικὸ ἔργο τοῦ πρωθυπουργοῦ:[276]

«[...]Ἵνα κρίνωμεν δὲ ὁποίου ἀναθέματος ἄξιος εἶνε ὁ συμπολίτης μου οὗτος καὶ νῦν πρωθυπουργὸς, ἂς ἴδωμεν τὸν δημόσιον αὐτοῦ βίον τῶν ἐν τῇ ἐπαρχία μας καὶ τὸν ἐν γένει ἐνώπιον τοῦ ἔθνους.

Ὁ συμπολίτης μου πρωθυπουργὸς κ. Δηλιγιάννης διῆλθε τὸ πλεῖστον τῆς ζωῆς αὐτοῦ ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν ἐσωτερικῶν, ἐν ὅλαις ταῖς βαθμίσι ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν ἐσωτερικῶν, ἐν ὅλαις ταῖς βαθμίσι ἐκ τῶν κατωτάτων μέχρι τῶν ἀνωτάτων. Ἐκεῖ ὑπὸ τοὺς κατὰ καιρὸν ὑπουργοὺς καὶ τραμπούκους ἔμαθε ὅλα τὰ ψεύδη δι' ὧν πτωχὸς λαὸς ἐμπαίζεται. […] Γνωστὸς ἐγένετο ἐν τῇ ἐπαρχία ἐκ τῆς μεταπολιτεύσεως, ὅτε τὸ πρῶτον ἐπολιτεύθη· ἔκτοτε πολιτεύεται ἐπὶ τέταρτον αἰῶνος. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἐπειδὴ ἀπουσίαζεν ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη ἐφρόντισα νὰ μάθω τὶ γενικὸν καλὸν εἰς τὸν μακρὸν χρόνον τῆς πολιτεύσεώς του ὁ κ. Δηλιγιάννης ἐν τῇ ἐπαρχία μας ἔκαμε, χωρὶς

276 *Χρόνος Ἀθηνῶν*, 10η Ἰουνίου 1885, ἀρ. 91.

νὰ προσέξω εἰς ὅσα ῥυπαρὰ μοὶ ἔλεγον, καὶ εἰς τὰ προσωπικὰ ἔτι: ἤτοι τὰ συστηματικὰ, μ᾽ ὅλον ὅτι καὶ κατὰ ταῦτα ἀσυγκρείτῳ πλείονας ἐπαρχιώτας τούτου ὠφελήσας, λέγεται ὅτι ὁ Β.Κ. Νικολόπουλος».

Στὴ συνέχεια ἀντιπαραθέτει ἀναλυτικὰ στὸ ἔργο ποὺ πιστώνεται στὸν Βασίλειο Νικολόπουλο[277], τὴν ἀδράνεια τοῦ Θ. Δηλιγιάννη. Στὸν τομέα τῆς συγκοινωνίας πρόκειται γιά γέφυρα στὸ Λάδωνα, ἀμαξιτὴ ὁδὸ ἀπὸ Μεγαλούπολη μέσῳ Καρύταινας, σύσταση ταχυδρομείων καὶ τηλεγραφείων. Στὸν τομέα τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἡ σύσταση συμβολαιογραφείων καὶ εἰρηνοδικείων. Στὸν τομέα τῆς παιδείας τοῦ ὀφείλονται τὰ παρθεναγωγεῖα, τὰ ἀλληλοδιδακτικὰ καὶ τὰ σχολαρχεῖα. Πλέον ἡ κριτικὴ εἶναι σκληρή:[278]

«Τοιαύτην διάθεσιν ἔχων ὁ Δηλιγιάννης δύναται νὰ ὀνομασθῆ ἐχθρός τῆς ἐπαρχίας μας, ἡ δὲ ἔχθρα του αὕτη δὲ ἐξηγεῖται ἢ διὰ πρόβλεψιν τοῦ νὰ κωλυθῇ πᾶσα ἐν τῷ τόπῳ μας ἀνάπτυξις, ἀπειλοῦσα νὰ ἄρη τὴν καλύπτουσαν αὐτὸν λεοντὴν. Ἡ σκέψις αὕτη ἀνήκουσα εἰς κενοδόξους προέρχεται ἐκ φθόνου καὶ εἶνε μωρά· [...] ἡ παροιμία ὅμως λέγει non omnium dierum sol occidit (ὅλων τῶν ἡμερῶν ὁ ἥλιος δὲν ἔδυσεν) ἤτοι ἔσεται ἥμαρ·βληθήσεται δὲ τότε καὶ καταγελασθήσεται δὲ τότε καὶ καταγελασθήσεται καὶ ὑπὸ τῶν παίδων ὁ ὄνος[279], ἀφ οὗ πέση ἐξ αὐτοῦ ἡ λεοντὴ, ἡ ἔκπληξιν τοῖς πολλοῖς προξενοῦσα».

Ἡ διατριβὴ ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν πρόβλεψη ὅτι «ἡ θραῦσις τοῦ κ. Δηλιγιάννη ἔσεται προσεχής». Εἶχε ἄραγε ὁ Π.Π. πολιτικὲς φιλοδοξίες; Ἀπὸ τὸν ἀναλυτικὸ τρόπο παράθεσης τῆς κατάστασης στὴν ἐπαρχία του αὐτὸ προκύπτει ἀβίαστα. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖα ἡ ὑπενθύμιση τῆς δύναμης τῶν ψήφων τῆς οἰκογένείας του. Εἶναι πιθανὸν νὰ προγραμμάτιζε νὰ κατεβεῖ ὑποψήφιος σὲ ἑπόμενες ἐκλογὲς στὴν ἐπαρχία του, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ δὲ σκόπευε νὰ ταξιδέψει ἄμεσα σὲ τόσο μακρινὲς ἀποστάσεις ὅπως στὸ παρελθὸν. Ἀπόδειξη ὅτι παρακολουθοῦσε στενὰ τὶς ἐξελίξεις

277 Ὁ Βασίλειος Νικολόπουλος (1816-1887) ἦταν Γορτύνιος νομικὸς καὶ πολιτικός, καθὼς καὶ ὑπουργός ἐπὶ Κυβερνήσεων Βούλγαρη. Καταδικάστηκε σὲ δεκάμηνη φυλάκιση τὸ 1876 γιὰ ἀνάμειξη στὰ Σιμωνιακά.

278 *Χρόνος Ἀθηνῶν*, 11η Ἰουνίου 1885, ἀρ. 92 .

279 Ἀναφορὰ στὸν αἰσώπειο μῦθο «Ὁ γάιδαρος καὶ ἡ λεοντή».

καὶ τὸν Τύπο ἀκόμα καὶ ἐκτὸς πρωτεύουσας, εἶναι ἡ ἀπαντήση ποὺ δίνει ἀπὸ τὴ Λάρισα τὸν Αὔγουστο τοῦ 1885 σὲ δημοσίευμα τῆς Παλιγγενεσίας. Ἀναφερόμενο στὴν κατάθεση τοῦ Πέτρου Καννελίδη, συντάκτη τῶν *Καιρῶν*, στὴν ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἀποξήρανση τῆς Κωπαΐδας[280], εἰρωνεύεται τὴν παράθεση πληροφοριῶν τοῦ μάρτυρα ἀπὸ τὸν «νέο Κολόμβο» Ποταγό, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖον: «ἡ δαπάνη τῆς ἀποξηράνσεως αὐτῆς δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπερβῇ τὰ 5 ἑκατομμύρια» ἐνῶ, συνεχίζει τὸ ἄρθρο, «ἡ σπάταλος Κυβέρνησις τοῦ κ. Τρικούπη παρεχώρησεν εἰς τὴν ἑταιρείαν Σκουλούδη τὸ ἔργον ἐπὶ τῇ βάσει δαπάνης 15 ἑκατομμυρίων!!!».[281] Ὁ Π.Π., ἀφοῦ κάνει λόγο γιὰ Γραικύλους ἀναφορικὰ μὲ τὸ διορισμὸ του στὴ Βιβλιοθήκη καὶ τὴν προσωπικὴ ἀναγνώριση στὸ ἐξωτερικό, θὰ ἀναφέρει μεταξύ ἄλλων:[282]

«ἐπὶ ἀειμνήστου Κουμουνδούρου ἀνέλαβεν ὁ κ. Burnouf τὴν ἀποξήρανσιν τῆς Κωπαΐδος, καὶ προκατέλαβεν εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τριακοσίας χιλιάδας δραχμάς, ἅς ἔμελλε νὰ ὠφεληθῇ τὸ Ἔθνος, ἂν ὁ κ. Burnouf δὲν ἐποίει ἔναρξιν ἐργασιῶν ἐντὸς ὡρισμένου χρόνου. Συνεφώνησε δὲ μετὰ μηχανικοῦ ἀντὶ ἑνὸς ἑκατομμυρίου δραχμῶν, τὴν διάτρησιν τοῦ Πτώου ὄρους[283], δι οὗ ἔμελλον τὰ ὕδατά νὰ διοχετευθῶσιν».

Τὸ κόστος ὑπολογίστηκε στὰ τρία ἑκατομμύρια ἀλλὰ λίγο πρὶν τὴν κυβερνητικὴ ἔγκριση:[284]

«ἔπεσε δι' ἡμετέραν κακοδαιμονίαν ὁ Κουμουνδοῦρος καὶ ἦλθεν εἰς τὰ πράγματα ὁ Τρικούπης, ὅστις ἔδωκε τὴν ἔγκρισιν εἰς τὸν Σκουλούδη καὶ εἶπε πρὸν τὸν Burnouf νὰ λάβῃ τὴν προκαταβολὴν τῶν τριακοσίων χιλιάδων φράγκων παρὰ τῆς Τραπέζης. Ἐλέγετο, ὡς ὁ ἴδιος ὁ Burnouf μοὶ διηγεῖτο, ὅτι ὁ κ. Τρικούπης προτίμησε τὸν Σκουλούδην, ἐπειδὴ ποιῶν ποτε βουλευτικὰς ἐκλογὰς καὶ εὑρισκόμενος ἐν στενοχωρίαις, κατέφυγε πρὸς αὐτὸν, ἵνα τὸν διευκολύνῃ, ὑποσχόμενος, ὅταν ἔλθῃ

[280] Ἡ ἀποξήρανση ἑλῶν καὶ λιμῶν λόγῳ τῆς ἐλονοσίας καὶ τῆς ἐξασφάλισης γόνιμης ἔκτασης ἦταν βασικὸ ζητούμενο τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ποὺ θὰ ἀργήσει νὰ ἱκανοποιηθεῖ πλήρως, βλ. Κ. Κωστής, ὅ.π., σ. 426.
[281] *Παλιγγενεσία*, 2η Αὐγούστου 1885, ἀρ. 6366.
[282] *Χρόνος*, 13η Αὐγούστου 1855, ἀρ.155.
[283] Βουνὸ τοῦ Νομοῦ Βοιωτίας.
[284] *Χρόνος*, 13η Αὐγούστου 1855, ἀρ.155.

εἰς τὰ πράγματα, νὰ τὸν ὠφελήσῃ μυριοπλασίως, ὡς καὶ ἐγένετο ὕψωσε μάλισταν αὐτὸν εἰς τὴν θέσιν τοῦ πρέσβεως. Ὁ δὲ πᾶν ἄλλο ἐν νῷ ἔχων ἢ λιμνῶν ἀποξηράνσεις, μετέβαλε τὴν Κωπαΐδα εἰς ἀσυνείδητον μέσον κερδοσκοπίας».

Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν πολιτικὴ παραμένει ἀμείωτο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιήγησης του σὲ Θεσσαλία, Ἤπειρο καὶ Ἰόνια Νησιά τὸ διάστημα 1885-1887.[285] Ὁ Τρικούπης, ἀμέσως μετὰ τὴν προσάρτηση τῆς ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ἀπὸ τὴ Βουλγαρία τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1885, πρότεινε τὴν εἴσοδο τοῦ στρατοῦ στὴ Ἤπειρο καὶ στὴ Θεσσαλία. Ἀργότερα, μετὰ τὴν ἧττα τῆς Σερβίας ἀπὸ τὴ Βουλγαρία καὶ τὴν προειδοποίηση τῶν ἕξι δυνάμεων (Ἀγγλία, Αὐστρία, Γερμανία, Ἰταλία, Γαλλία καὶ Ρωσία), τερματίζει τὴν συναινετικὴ στάση του καὶ ζητᾶ τὴν ἀνδρεία ὑποχώρηση εὐθυγραμμιζόμενος μὲ τὴν Ἀγγλική στάση.[286] Τὸν Μάϊο τοῦ 1886 σχηματίζει κυβέρνηση ἔχοντας μαζί του τοὺς ἀποσχισθέντες βουλευτὲς τοῦ Θ. Δηλιγιάννη καὶ διατάζει τὴν ἀποστράτευση. [287]

Στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἀνέκδοτης *Περιήγησις τῆς Θεσσαλίας τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν Ἰονίων νήσων*, κατακρίνει συγκεκριμένες ἐπιλογές τοῦ Θ. Δηλιγιάννη καὶ Χ. Τρικούπη. Ὁ πρῶτος χαρακτηρίζεται ἄτολμος ὡς πρὸς τὰ στρατιωτικὰ καὶ ἀφελὴς ὡς πρὸς τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ δεύτερου. Ὁ τελευταῖος κατηγορεῖται γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς στάσης του ἀπέναντι στὸν πόλεμο σὲ σχέση μὲ τὴ «δημαγωγικὴ» ἀπαίτηση πολέμου ἀρχικά, τὴ μετέπειτα «προδοτικὴ» στάση του στὶς συνοριακὲς συμπλοκὲς τοῦ Μαΐου, τὰ γεγονότα τῆς Κούτρας[288] καὶ τὴν ἀνακωχή, τὸ νόμο γιὰ τοὺς ἀνυπότακτους[289] καὶ τὴν προετοιμασία γιὰ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1887.[290] Τὰ πυρὰ τοῦ Π.Π. δὲν θὰ ἀποφύγει

285 βλ. Παρακάτω σ. 92 κ. ἑξ.

286 Κωνσταντῖνος Τσουκαλάς, ὅ.π., σ. 28-29.

287 Δημήτρης Μαλέσης, «Το κράτος των κομπασμών και των σπασμωδικών εξάψεων: Μεγαλοϊδεατισμός και ιδεολογική σύγχυση στο φιάσκο της Κούτρας (10 Μαΐου 1886)» στὸ (ἐπ.. Καίτη Ἀρώνη Τσίχλη, Στέφανος Παπαγεωργίου, Ἀλεξάνδρα Πατρικίου) Ἡ *Ἑλλάδα της νεωτερικότητας, Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19ος - 20ος αιώνας)*.

288 Περιοχὴ τῶν Τρικάλων ὅπου αἰχμαλωτίστηκαν 280 Ἕλληνες στρατιῶτες.

289 Βλ. Φ.Ε.Κ. της 24ης Μαΐου 1886, αρ. 132, Νόμος ΑΤΠΕ΄, «Περί ανυποτάκτων της κατά το 1885-1886 επιστρατείας των κατά ξηράν και κατά θάλασσαν στρατού».

290 Ὁ Τρικούπης πέτυχε τὴ διεύρυνση τῆς ἐκλογικῆς περιφέρειας καὶ τὴ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Βουλευτῶν. Γιὰ τὸ ἐκλογικὸ νομοσχέδιο βλ. Τσουκαλάς, ὅ.π., σ. 28-30· Ἀθανάσιος Μποχώτης, «Ἡ κριτικὴ τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ ἀπὸ τὸν Χαρίλαο Τρικούπη καὶ τὰ ἐκλογικὰ νομοσχέδια τοῦ 1886» στὸ (ἐπ. Καίτη Ἀρώνη -Τσίχλη, Λυντία Τριχά) Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καὶ ἡ ἐποχή του. Πολιτικὲς ἐπιδιώξεις καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες, Ἐκδόσεις Παπαζήση,

ἀκόμα καὶ ὁ Βασιλιάς γιὰ τὴ χρήση τῆς βασιλικῆς χάρης πρὸς καταδικασθέντα γιὰ ἐπίθεση πρὸς αὐτὸν καὶ συνεργασία μὲ τὸν Χ. Τρικούπη.[291]

Ἡ σύγκρουση του μὲ τοὺς δημοσιογραφικοὺς καὶ καλλιτεχνικοὺς κύκλους

Ἡ ἐπιθυμία του Π.Π. νὰ διοριστεῖ στὴ θέση τοῦ Ἐφόρου τῆς Βιβλιοθήκης στάθηκε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, μοιραῖα στὴν μετέπειτα πρόσληψη τοῦ ἔργου του. Ἐνῶ στὶς βιογραφικὲς πληροφορίες συνήθως ἀναφέρεται ἡ διένεξη μὲ τὸν Ἐ. Ροΐδη, δὲν ἐπισημαίνεται ἡ σημασία της μέσῳ τῶν κειμένων ποὺ παρήγαγε.[292] Αὐτὰ ἐν πολλοῖς διαμόρφωσαν τὴ σύγχρονη εἰκόνα τοῦ «περιηγητὴ καρικατούρα», τῆς ὁποίας ἀπόηχο βρίσκουμε ἀκόμα καὶ τὴ χρονιὰ τοῦ θανάτου του.[293] Ἔφορος κατὰ τὴ στιγμὴ τοῦ αἰτήματος ἦταν, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, ὁ Ἐ. Ροΐδης, ἕνας πνευματώδης συγγραφέας μὲ μοναδικὴ ἀναγνωστικὴ εὐχέρεια, «ἐγκυκλοπαιδιστὴς καὶ ἐγκυκλοπαιδικός».[294] Ὁ ἴδιος ἦταν συνιδρυτὴς τοῦ περιοδικοῦ *Ἀσμοδαῖος* μαζὶ μὲ τὸν Θέμο Ἄνινο καὶ συμπλήρωνε σὲ μεγάλο ποσοστὸ τὴν ὕλη του κατὰ τὴν Α' Περίοδο λειτουργίας του (1875-1876).[295] Τὴ Β' Περίοδο (1880-1885) δὲν συμμετέχει ὁ Ἐ. Ροΐδης καὶ τὸ περιοδικὸ ἀποκτᾶ ἐπικριτικὸ χαρακτῆρα ἀπέναντι στὸν Χ. Τρικούπη.[296] Ὁ Ἐ. Ροΐδης κατεῖχε τὴ θέση τοῦ Ἐφόρου, γιὰ δεκαοκτὼ σχεδὸν χρόνια, ὅποτε ὁ Χ. Τρικούπης ἀναλάμβανε τὴν πρωθυπουργία, δηλαδὴ τὰ ἔτη 1880, 1882-1885, 1886-1890, 1892-

Ἀθήνα 2000, σσ. 201-225. Γιὰ τὶς κατηγορίες τοῦ Π.Π., βλ. Παράρτημα σ. 286-298.

291 Ὁμοίως.

292 *Κυριακόπουλος*, ὅ.π., σ.. 112· *Κωνσταντακοπούλου*, ὅ.π., σ. 174.

293 Γιὰ τὴ σάτιρα τῆς περιόδου βλ. Ἐλίζα Ἄννα Δελβερούδη, «Οι πολιτικές κωμωδίες της εποχής του Τρικούπη», στὸ Καίτη Ἀρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (ἐπ.), *Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καί ἡ ἐποχή του: Πολιτικὲς ἐπιδιώξεις καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 2000, σσ. 657-698.

294 Δημήτρης Δημητρούλης, «Ὁ Ροΐδης, ἡ βιβλιοθήκη, τὰ βιβλία», The *Athens Review of Books,* ἀρ. 119, 2020, σ. 32-37.

295 Σταῦρος Κρητιώτης, Ἀναγραμματιζόμενα ψευδώνυμα στὸν Ασμοδαῖο (1880-1885), *Πόρφυρας* 123, σ. 43· Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἐπίσης βλ. Σταύρος Κρητιώτης, «Τα αναγραμματιζόμενα ψευδώνυμα του Ροΐδη στον Ασμοδαίο», *Νέα Εστία*, τχ. 1794, Νοέμβριος 2006, σ. 820-857.

296 Ὁμοίως.

1895, 1897-1903[297] καὶ ἀπολυόταν μὲ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Θ. Δηλιγιάννη.[298] Ἐκτὸς αὐτοῦ ἦταν ἀρθρογράφος στὴν ἐφημερίδα *Ὥρα*, ὄργανο τοῦ τρικουπικοῦ κόμματος τὰ ἔτη 1875-1990.[299] Παρέμεινε σταθερὸς ὑποστηρικτὴς τοῦ μεσολογγίτη πολιτικοῦ μὲ ἀποτέλεσμα ἡ δημοσιοϋπαλληλική του σταδιοδρομία νὰ θεωρηθεῖ ἀποτέλεσμα συνδιαλλαγῆς.[300] Ὁ *Ἀσμοδαῖος* δὲν εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν Π.Π. μέχρι τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου του τὸ 1883. Μετὰ τὴν ἀναφορὰ τοῦ περιηγητὴ ὅμως στὸν Πρόλογο τῶν *Περιηγήσεων,* ὁ συγκρουσιακὸς χαρακτῆρας τοῦ περιοδικοῦ ἐκδηλώνεται ἄμεσα. Ἡ ἐπίθεση στὸν Π.Π. γίνεται ἀπ᾽ ὅλες τὶς στῆλες τῆς ἐφημερίδας καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐντοπιστεῖ κάθε φορὰ ὁ συντάκτης καθὼς ὑπογράφονταν μὲ ψευδώνυμα.[301] Παρὰ τὴν ἀπουσία σαφῶν ἀποδείξεων οἱ σχετικὲς δημοσιεύσεις ἐκφράζουν, ἂν ὄχι τὸν ἴδιον τὸν Ἐμμανουὴλ Ροΐδη, τότε σίγουρα τὸν εὐρύτερο κύκλο του.[302] Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἀντίληψη τῶν λογοτεχνικῶν κύκλων τὴν ἐπαύριον τοῦ θανάτου τοῦ Π.Π., ὅπως σημειώνεται χαρακτηριστικὰ σὲ διάλογο μὲ ἀναγνώστη: «ὅταν ἦλθεν ἐδῶ τὴν πρώτην φορὰν ὁ Ἕλλην περιηγητὴς Ποταγὸς, κ. Μ ε γ α κ λ ῆ, πρὸ εἴκοσι περίπου ἐτῶν κ᾽ ἐξέδωκε τὸν πρῶτον τόμο τῶν περιηγήσεών του, τὸν ἐπολέμησε λυσσωδῶς ὁ Ἀσμοδαῖος μὲ τὴ μολυβδίδα τοῦ Θεμ. Ἀννίνου καὶ μὲ τὴν πέννα τοῦ Ροΐδη».[303] Ἀπὸ τὴ στήλη *Διαβολοσκορπίσματα* ξεκινᾶ λοιπὸν ἡ ἐπιθέση:[304]

297 Αὐτὸ τὸ διάστημα πρωθυπουργοὶ ἦταν διαδοχικὰ οἱ Ράλλης, Ζαΐμης καὶ Θεοτόκης. βλ. Κ.Γ. Κασίνης, *Το τραγικό σημειωματάριο του Ροΐδη : εισαγωγή, κείμενο, σημειώσεις*, Εκδ. Φιλιππότης, Ἀθήνα 1987, σ. 18.

298 Λυντία Τρίχα, ὅ.π. σ. 187. Ἀρχικὰ τὸν ἀντικαθιστοῦσε ὁ Χαρίλαος Μελετόπουλος (1880--1886) καὶ ἀργότερα ὁ Γεώργιος Κωνσταντινίδης (1890--1904), ἀμφότεροι δηλιγιαννικοί. Β,. Λάμπρος Βαρέλας, ὅ.π.

299 Ὅ.π. , σ. 254-258·Κασίνης, ὅ.π., σ. 31 .

300 Αὐτὸ ἐπισημάνθηκε ἀπὸ πνευματικοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του ὅπως οἱ Ἰωάννης Καμπούρογλου, Τιμολέων Φιλήμων, Κωστὴς Παλαμὰς κ.α. βλ. Τὸ Ἐπίμετρο τοῦ Λάμπρου Βαρέλα καὶ Σωτήρη Τσέλικα στὸ Ἐμμανουὴλ Δ. Ροΐδης, Οἱ ἐτήσιες ἐπιθεωρήσεις στὴν Ὥρα (1878-1889), Ἐπιμέλεια: Λάμπρος Βαρελάς, Σωτήρης Τσέλικας, Ἀθήνα 2021, σ. 325 κ. ἑξ.

301 Γιὰ τὸ θέμα τῆς χρήσης ψευδωνύμων βλ. ὑπ. 249. Γιὰ τὸ σύνολο τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ὑπάρχει ἡ πλήρης μελέτη Κυριάκου Ντελόπουλου, Νεοελληνικά Φιλολογικά Ψευδώνυμα 1800 – 2004, Αθήνα, Εκδόσεις Εστία, 2005.

302 Τόσο ὁ Λάμπρος Βαρελάς, Ἀναπληρωτὴς Καθηγητὴς στὸ Τμῆμα Φιλολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου, ὅσο καὶ ὁ ἐκπαιδευτικὸς καὶ μελετητὴς τοῦ ροΐδιου ἔργου, Σωτήρης Τσέλικας, προκρίνουν τὴ μὴ ἐνεργὴ συμμετοχὴ τοῦ Ἐμανουὴλ Ροΐδη στὴν σχετικὴ πολεμική. Ὁ Λάμπρος Βαρελὰς προκρίνει τὸν Μιχάλη Μητσάκη ὡς συντάκτη τῆς ἀντιποτάγειας κριτικῆς ἄν καὶ σημειώνει σὲ ἀπάντηση πρὸς τὸν γράφοντα «ὅτι τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ στὸν χῶρο της ψευδωνυμογραφίας». Ποιὸς ὁ λόγος τῆς, στὰ ὅρια τῆς ἐμμονικῆς, σκληρῆς κριτικῆς τοῦ περιοδικοῦ ἄν δὲν ὑπῆρχε προσωπικὸ ἐνδιαφέρον συνεργάτη του; Ἡ Λίνα Λούβη θεωρεῖ μὲ τὴ σειρὰ της ὅτι ὁ Ἐμμανουὴλ Ροΐδης δὲ συμμετέχει ἐνεργὰ στὴ Β' περίοδο τοῦ Ἀσμοδαίου, ἀφήνει ὅμως ἀνοικτὸ καὶ τὸ ἀντίθετο, βλ. Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασίλειον. Οἱ σατιρικὲς ἐφημερίδες καὶ τὸ Ἐθνικὸ Ζήτημα (1875-1886)*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α. Ε., Ἀθήνα 2002, σ. 56, 86-87.

303 *Νουμᾶς*, 6η Μαρτίου 1903, τ. 19, σ. 4.

304 *Ἀσμοδαῖος*, 15η Σεπτεμβρίου 1883, ἀρ. 24.

«Ἐξεδόθησαν τέλος αἱ ‘Περιηγήσεις’ τοῦ κ. Π. Ποταγοῦ, τοῦ ἐκ Γορτυνίας Σεβὰχ Θαλασσινοῦ, ὅστις προϋχώρησε μέχρι τῶν ἐνδοτέρων τῆς Ἀσίας. Ἡ πτωχὴ εἰς τὸν κλάδον αὐτόν φιλολογία μας ἔχει ἐπὶ τέλους ἐν βιβλίον, δυνάμενον μάλιστα νὰ διαγωνισθῇ ἰδίως κατὰ τὴν μυθιστορικὴν πλοκήν, πρὸς τὸν ‘Περίπλουν τῆς γῆς’ τοῦ Ἀραγώ[305], τὰς ‘Περιηγήσεις’ τοῦ κ. Ποταγῶ. Δὲν τὰς εἴδομεν ἀκόμη, ἀλλὰ μᾶς εἶπαν ὅτι περιέχουσιν ἡδύσματα προκλητικώτατα διὰ τοὺς ὀδόντας τοῦ ‘Ἀσμοδαίου’. Ὑποσχόμεθα προσεχῶς νὰ σας σερβίρωμεν μερικά».

Λίγες μέρες τὴν ἀνωτέρω ἀναφορὰ, ὁ Κωστὴς Παλαμὰς, ἀναλαμβάνει νὰ παρουσιάσει τὴν ἔκδοση μέσα ἀπὸ τὸ κριτικὸ καὶ σατυρικὸ Τύπο μὲ τὴ χρήση ψευδωνύμου.[306] Διατηρεῖ τὴ εὐθυμογραφικὴ του διάθεση κάνοντας ἐπικαιρικὲς ἀναφορὲς στὴν «Εὐδαίμωνα Γορτυνία», πατρίδα των Παλαμήδη καὶ Δεληγιάννη, καὶ στὸ ἔργο τοῦ Πρύτανη Κυριακοῦ, ἀλλὰ προσπαθεῖ ταυτόχρονα νὰ σταθεῖ καὶ ἀκριβοδίκαιος. Εἶναι σαφὴς στὴ περιγραφὴ τῶν ἀδυναμιῶν τοῦ ἔργου, ὅπως στὸν τομέα τῆς γλῶσσας ὅπου ὁ Ποταγὸς «δὲν εἶνε ἀριστοτέχνης τοῦ ὕφους, δὲν εἶνε συγγραφεὺς ἐξ ἐπαγγέλματος. […] παρέμεινε δὲ κατ’ οὐσίαν ἀνώμαλος, τραχὺς, ἄτεχνος ἐν τοῖς πλείστοις», ἀλλὰ ἀλλοῦ ἐπισημαίνει εἶνε ἡ ἀξία τοῦ ἔργου του. Γιὰ αὐτὸ καὶ ζητᾶ «ἄς τὸν συγχωρήσωσιν οἱ καλλιτέχναι τῶν περιόδων, καὶ οἱ εὐφυολόγοι ἄς φεισθῶσιν, ἄν θέλωσι, τῶν λογοπαιγνίων του· ἢ ἄλλως, δὲν θὰ τὸν ταπεινώσωσιν». Προφανῶς ἐδῶ ἀναφέρεται στὴν κριτικὴ τοῦ *Ἀσμοδαίου* ποὺ εἶχε ἤδη κυκλοφορήσει. Ἐξάλλου ἡ παρουσίαση κλείνει μὲ τὴν ἔκλυση νὰ μὴν μνησικακήσῃ ὁ κ. Ροΐδης καὶ νὰ μὴν ἀγανακτήσῃ ὁ κ. Σάθας μὲ ὅσα ἐναντίον τους ἀναφέρει στὸ πρόλογο τοῦ ἔργου. Ὁ Κ. Παλαμὰς δὲν καταπιάνεται μὲ τὴν οὐσία τοῦ ἔργου καὶ συνθέτει μία γραφικὴ πλὴν καλοπροαίρετη εἰκόνα τοῦ περιηγητή. Στὸ

[305] Ὁ Γάλλος συγγραφέας καὶ ἐξερευνητὴς Ζακ Αραγκό (Jacques Étienne Victor Arago, 1790-1855) ἐξέδωσε τὸ 1953 τὸ διάσημο ἔργο του *Voyage autour du monde*. Τὸ ἔργο του ἔγινε γνωστὸ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ μέσω τῆς μετάφρασής του λίγο ἀργότερα, βλ. Ἰάκωβος Ἀραγκώ, *Περίπλους και περιήγησις της γης*, Πέρρης-Βάμπας, Ἀθήνα 1868-1869.

[306] Ὀνολουλοῦ, «Περιηγήσεις Ποταγοῦ», *Μὴ χάνεσαι,* 30η Σεπτεμβρίου 1883, ἀρ. 581.

ἑπόμενο φύλλο τοῦ *Ἀσμοδαίου,* ἐκτὸς μίας εἰρωνικῆς ἀναφορὰς γιὰ «νυκτερινά πνεύματα, ὡς ἐκεῖνα, τα ὁποία μεταξύ ἄλλων θαυμασίων ἀνεκάλυψεν ὁ κ. Ποταγὸς εἰς τὴν Ἀσίαν» ὑπάρχει ἐκτενὴς ἀναφορὰ ἀπό τὴ στήλη *Ὁ Ἀσμοδαῖος ἐν τῇ φιλολογίᾳ,* στὸ ἐκδοθὲν ἔργο. Εἰρωνεύεται τὸν πρύτανη Π. Κυριακὸ ὅσο καὶ τὴν ἐφημερίδα *Πρωία* ποὺ ἐπαίνεσαν τὸ ἔργο- ὁ πρῶτος ἐπειδὴ ἐπιπλέον ἐνέκρινε 5000 δραχμὲς γιὰ τὴν ἔκδοση- τὶς βιογραφικὲς πληροφορίες τοῦ προλόγου καὶ κυρίως περιστατικὰ τῶν περιηγήσεων, ποὺ δίνουν τὴν εἰκόνα τοῦ φαντασιόπληκτου ταξιδιώτη, ἑνὸς «σατυρικοῦ τύπου».[307] Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἀντιδικία ἔχει πολιτικὴ ἀφετηρία καὶ καθόλου συμπτωματικὸ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ ὅτι μία ἀντιπολιτευόμενη ἐφημερίδα ἀναλαμβάνει τὴν ὑπεράσπιση τοῦ Ποταγοῦ:[308]

« [...] Τὶ ζητοῦσιν οἱ κ. ἐπικριταὶ παρά τοῦ κ. Ποταγοῦ; Ἡ μεγίστη ἀξία τοῦ ἔργου του συνίσταται εἰς τοῦτο· ὅτι ἄνευ κυβερνητικῆς βοηθείας ἐξετέλεσε περιήγησιν, την ὁποίαν Εὐρωπαῖοι περιηγηταί δι' ἀφθόνων μέσων, καὶ χρημάτων, καὶ κυβερνητικῶν ὑποστηρίξεων, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐκτελέσωσιν. Ἐτίμησε λοιπόν μεγάλως ἑαυτὸν καὶ τὴν πατρίδα του. [...] Ἀμφισβητοῦσιν ἄρα τὴν ἀκρίβειαν τῆς δημοσιευθείσης περιηγήσεως; Τὸ γεγονὸς θὰ ἦτο ἀληθῶς ἀστεῖον! Ὑπάρχουσι μαρτυρίαι ἐπίσημοι καὶ το κῦρος τῶν ἐπιφανεστάτων γεωγραφικῶν ἑταιρειῶν! Ἀλλ' ἴσως οἱ Κύριοι ψέγουσι τὸ ἔργον ὄχι τοῦ περιηγητοῦ ἀλλὰ τοῦ συγγραφέως. Καὶ τίς σᾶς εἶπεν, ὅτι αἱ γεωγραφικαί περιηγήσεις ἐκτιμῶνται ἐκ τῆς περί τὸ συγγραφεῖν δεινότητος; [...] Ἂν ἔσφαλε τυχόν οὐδεὶς ἀναμάρτητος, ἀλλ' οὐδεὶς, ὡς πιστεύομεν, ὑπάρχει δυστυχῶς μεταξύ ἡμῶν, ἱκανὸς νὰ τον ἐλέγξη μετά πεποιθήσεως!».

Στὸ ἑπόμενο φύλλο δημοσιεύεται ἐπιστολὴ τοῦ Π.Π. ἀπὸ 3η Ὀκτωβρίου 1883. Ὑποβαθμίζει τὴν ἀξία τοῦ Ἀσμοδαίου ποὺ χαρακτηρίζει ὡς «κωμικὴν ἐφημερίδα ἣν πρώτη φορὰ ἤκουσα καὶ εἶδον» καὶ ὑπερασπίζεται τὶς περιγραφὲς τῶν περιηγήσεών του, εἰδικὰ ὅσες δείχνουν ἐπιβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν Ἀσία. Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ πληροφορία ὅτι ἐπίκεινται κριτικὲς ἐπιστημόνων γιὰ τὸ ἔργο του οἱ ἀντιδράσεις ἐπιστημόνων στὸ ἔργο του :[309]

307 *Ἀσμοδαῖος*, 2η Ὀκτωβρίου 1883, ἀρ. 242.
308 *Οἱ Καιροί*, 4η Ὀκτωβρίου 1883, ἀρ. 19.
309 *Οἱ Καιροί*, 5η Ὀκτωβρίου 1883, ἀρ. 20.

«[...]ἵνα παραδειγματισθῇ ἡ παροῦσα τε καὶ ἡ μεταγενεστέρα γενεᾷ, ὅτι ἡ ἀρετὴ δὲν ἐμπαίζεται, ἀλλὰ μόνον ἡ κακία· τὰ δὲ πράγματα καὶ οἱ κίνδυνοι δὲν διαβουκολοῦνται ὑπὸ τῶν ἀνήθικων λόγων· δηλ· ἐν τῇ χρηστῇ κοινωνίᾳ, ἐν ᾗ εὑρισκόμεθα, ἄν δὲν ἀπατῶμαι, ὑπάρχει ὅριο διὰ κάθε πρᾶγμα, ὅπερ ἐκ καθήκοντος ἕκαστος ἡμῶν ἀνάγκη νὰ σέβηται, νὰ τηρῇ, καὶ νὰ ὑποστηρίζῃ».

Στὸ ἑπόμενο φύλλο τῆς ἐφημερίδας θὰ δημοσιευτοῦν μεταφρασμένα, μετὰ ἀπὸ ἀποστολὴ τοῦ Π.Π., ἡ αἰτήση τῆς γαλλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας γιὰ φωτογραφία καὶ πληροφοριῶν τοῦ ἔργου τοῦ, ἡ αἰτήση ἀποστολῆς βιογραφικῶν στοιχείων ἀπὸ τὴν ἐγκυκλοπαίδεια Meyer τῆς Λειψίας καὶ ἐπαινετικὸ ἄρθρο τῆς *Γαλλικῆς Δημοκρατίας* μὲ ἡμερομηνία τὴν 15η Μαΐου 1880.[310]

Ἡ ἀπάντηση τῶν θιγόμενων στὸν *Ἀσμοδαῖο* εἶναι τριμερὴς καὶ σφοδρὴ, ἀγγίζοντας τὰ ὅρια τῆς ἐμπάθειας πλέον καθὼς τὸ ἔργο, στὴ στήλη «Περιήγησις Περιηγήσεων», χαρακτηρίζεται ὡς «λαβύρινθος μωρολογίας» μίας «στρεβλῆς καὶ ἡμιμαθοῦς διανοίας», μίας τερατώδους γελοιογραφίας τοῦ Νορδενσκιολδ,[311] ὥστε ἡ νεωτέρα Ἑλλάδα, ὁ πίθηκος τῶν ἐθνῶν, νὰ διακωμωδεῖ καθετὶ σπουδαῖο συμβαίνει ἀλλοῦ στὸν κόσμο. Ὕστερα ἀπὸ τὴ διάψευση τῶν ἐλπίδων τῆς Μεγάλης Ἰδέας ἦταν κοινὸς τόπος αὐτῶν τῶν ἀντιηρωικῶν καιρῶν, νὰ χαρακτηρίζεται μὲ ὅρους γελοιογραφίας ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ψυχιατρικῆς ἡ ἐμμονὴ κάποιου σὲ ὑψηλοὺς στόχους.[312] Ἔτσι προτείνει στοὺς θαυμαστὲς του νὰ στεφανώσουν τὸν Ποταγὸ στὸ ψυχιατρεῖο στὸ Δαφνί.[313] Στὸ ἴδιο τεῦχος ὁ Γ. Σουρὴς θὰ εἰρωνευτεῖ τὶς διαμαντόπετρες ποὺ περιγράφει καὶ ἐντοπίζει στὸ ἔργο τοῦ ὁ Π.Π. καὶ ποὺ ἄν τὶς ἔφερνε μαζὶ του «τότε κὶ ὁ τόμος ὁ χοντρός του πρώτου του βιβλίου δὲ θαβγαινε μὲ χρήματα τοῦ Πανεπιστημίου». Ὁ ὑπογράφων ὡς «Τρίκ-Τράκ» στὴ στήλη *Pot-ago-pourri* ἀπαντᾷ κατ' εὐθεῖαν στὸν περιηγητὴ εἰρωνευόμενος τὴ δηλωμένη ἄγνοια του γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ Ἀσμοδαίου καὶ ἀποδίδοντας τὰ ἐπαινετικὰ ἄρθρα τοῦ ξένου

310 *Οἱ Καιροί*, 6η Ὀκτωβρίου 1883, ἀρ. 21.
311 Adolf Erik Nordenskiöld (1832-1901). Διάσημος φιλανδοσουηδὸς γεωλόγος. Τὸ διάστημα 1878-9 πραγματοποίησε τὸν περίπλου τῆς Εὐρασίας.
312 Παντελὴς Βουτουρής, ὅ.π., σ. 160.
313 *Ἀσμοδαῖος*, 9η Ὀκτωβρίου 1903, τ.243.

τύπου στὴν «la bêtise humaine». Χιουμοριστικὸ ἐπίγραμμα μὲ τὴν ὑπογραφὴ «Ὁ φίλος σας Φῖ» βάζει τοὺς ἰθαγενεῖς τοῦ Κορδοφᾶν νὰ ἀγνοοῦν τὸ πέρασμα τοῦ περιηγητή. Οἱ *Καιροὶ* θὰ ἀπαντήσουν στὰ παραπάνω γιὰ τελευταία φορὰ στὸν *Ἀσμοδαῖο,* τονίζοντας μεταξὺ ἄλλων, ὅτι:[314]

«Χλευάζουσι τὰ λεγόμενα περὶ ἀδαμάντων καὶ λίθων τιμαλφῶν· πρέπει δὲ νὰ μάθωσιν ὅτι τὸ ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον κατέχει τοιούτους δωρηθέντας ὑπὸ γενναιόφρονος δωρητοῦ. Τρὶς ὁ κ. Ποταγὸς ἔπεμψεν αὐτῷ ἐν τῆς μέσης Ἀσίας οὐ μόνον ἀδάμαντας, ἀλλὰ καὶ νομισματικὰς συλλογὰς, καὶ πολλὰ ἄλλα πράγματα ἄξια ἐπιστημονικῆς μελέτης καὶ ἐκτιμήσεως».

Ἡ ἀντιπαράθεση θὰ λήξει μὲ δεύτερη ἀπαντήση στὸν *Ἀσμοδαῖο*, ποὺ ἐκτὸς τῶν γνωστῶν κατηγοριῶν, ὑποστηρίζεται ὅτι ὅσοι ἐπαινοῦν τὶς περιηγήσεις του δὲν ἔχουν διαβάσει τὸ ἴδιο τὸ ἔργο. Σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὸ θέμα τῆς Βιβλιοθήκης:

Καὶ μόνη ἡ ἰδέα ὅτι ὡρμήθη ἐξ Ἀλεξανδρέττας καὶ διέσχισε τὴν Περσίαν, τὸ Τουρκεστὰν, τὴν Γοβαϊκὴν ἔρημον, τὸ Σινικὸν κράτος, τὴν Σιβηρίαν διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς... τὴν ἐφορίαν τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἀρκεῖ ὅπως συνδέσῃ ἀδιαρρήκτως μὲ τὸν ἐλλέβορον τὴν διάνοιαν τοῦ σοφοῦ περιηγητοῦ. [315]

Στὸν *Ἀσμοδαῖο* καὶ στὸν *Ρωμηὸ* τοῦ Γ. Σουρὴ[316] θὰ συνεχιστοῦν οἱ ἐπιθέσεις. Ἐκφράζουν τὴ χαρά τους ποὺ ἔκοψαν τὸν δρόμο τῆς, ὅπως πιθανολογοῦν θὰ ἀξιωνόταν, ἀκαδημαϊκῆς καριέρας, ἀπορρίπτουν τὴν πραγματοποίηση τῶν ταξιδιῶν, τοῦ δίνουν κεντρικὴ θέση στὸν ἐτήσιο Καζαμία, καὶ εἰρωνεύονται τὶς ἐπαφὲς του στὴ Γαλλία.[317] Σὲ ἀνώνυμο δημοσίευμα ὁ Π.Π. θὰ παρουσιαστεῖ ὡς συνώνυμο τῶν

[314] *Οἱ Καιροί*, 11η Ὀκτωβρίου 1883, ἀρ. 26.
[315] *Ἀσμοδαῖος*, 16η Ὀκτωβρίου 1883, ἀρ. 244.
[316] Τὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ Ρωμιοῦ κυκλοφόρησε τὸν Μάρτιο τοῦ 1883. Ἐκτὸς τοῦ Ροΐδη σχέση ἐξάρτησης μὲ τὸν Τρικούπη εἶχε καὶ ὁ Σουρὴς καθὼς τὸ 1884 καὶ γιὰ ἑπτὰ μῆνες, μέχρι τὴν ἀνατροπὴ τῆς κυβέρνησης Τρικούπη τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1885, εἶχε διοριστεῖ, καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ δίνει τὸ παρὸν παρὰ σπάνια, στὸ τμῆμα στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν. βλ. Κρίτων Γ. Σουρής, *Ὁ Γεώργιος Σουρὴς καὶ ἡ ἐποχή του*, τυπογραφεῖο Ταρουσόπουλου, Ἀθήνα 1949, σ. 260-261.
[317] *Ἀσμοδαῖος*, 13η Νοεμβρίου 1883, ἀρ. 248, 1η Ἰανουαρίου 1884, ἀρ. 255, 25η Μαρτίου 1884, ἀρ. 267, 22η Μαρτίου 1884, ἀρ. 271· Ρωμιός, 25η Αὐγούστου 1884, ἀρ. 31.

παράλογων καῖ κουραστικῶν οἰκονομικῶν ἀπαιτήσεων.[318] Σκωπτικὴ, καὶ οὐσιαστικὴ ἀπορριπτικὴ, εἶναι καὶ μία ἀναφορὰ, σὲ σατυρικὸ δημοσίευμα μὲ θέμα μία περιήγηση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, στὸ *Ἀττικὸ Ἡμερολόγιο*:[319] «Πλὴν μήπως καὶ ὁ παρακολουθήσας τὰ εἰς τὴν Κεντρικὴν Ἀσίαν ἴχνη τοῦ Μάρκου Πόλου καὶ διαδραμὼν τὴν Χεσιμὲ, ἥν οὗτος δὲν εἶχεν ἀνακαλύψει, ἡμέτερος περιηγητὴς Ποταγὸς δὲν εὗρεν ἐνταῦθα τοὺς θαυμαστὰς του; Un sot trouve toujours un plus sot qui l' admire».

Ἡ γαλλικὴ μετάφραση τῶν Περιηγήσεων τὸ 1885 δημιουργεῖ ὅμως νέα δεδομένα καθὼς δημοσιεύονται γαλλικὰ ἐπαινετικὰ ἄρθρα- καὶ πλέον δὲν θά μπορεῖ νὰ ὑποστηρίζει κάποιος ὅτι οἱ ξένοι θαυμαστὲς τοῦ περιηγητὴ δὲ διάβασαν τὸ κείμενο! Ὁ *Ἀσμοδαῖος* θὰ ὑποστηρίξει:[320]

«Τὸ ἄρθρον τῆς Gazette Geographique εἶνε ἐντελῶς σύμφωνον καὶ ὑπὸ τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς πνεῦμα πρὸς τὰ ἰδικὰ μου γεγραμμένον, χαρακτηρίζει ἐπίσης τὴν ἐπιστήμην τοῦ κ. Ποταγοῦ ὡς ἰδιόρρυθμον αὐτοῦ κατασκεύασμα, τοῦ ὁποίου πρώτιστον στοιχεῖον εἶνε ἡ εἰλικρίνεια, καὶ ἠδύνατο κάλλιστα νὰ χρησιμεύσῃ ὡς συνέχεια τῶν ὑφ' ἡμῶν δημοσιευθέντων».

Ἡ ἀναδίπλωση εἶναι ἐμφανὴς. Τὸ ἀναφερόμενο ἄρθρο δὲν ἀμφισβητεῖ καθόλου τὴν ἐπιστημονικὴ ἀξία τῶν *Περιηγήσεων*.[321] Ἔτσι μετὰ τὴ δεύτερη ἀποτυχία διορισμοῦ στὴ θέση τοῦ Ἐφόρου καὶ τὴ δημοσίευση σχετικῶν ἐπιστολῶν διαμαρτυρίας[322] ὁ *Ἀσμοδαῖος*, βρίσκοντας εὐκαιρία νὰ ἐπιστρέψει στὸ γνωστὸ του ὕφος, χαιρέκακα δηλώνει ὅτι θὰ βοηθήσει πρὸς τὸν σκοπὸ τοῦ περιηγητή.[323]

318 «Ἀλλ ἐπειδὴ ἀνωτέρω ἐμνήσθην τοῦ κ. Ποταγου, σπεύδω νὰ καθησυχάσω τοὺς ἀναγνώστας μου δηλῶν ὅτι ἡ ἐμὴ διήγησις ἔχει τὴν πρωτοφανῆ ἀξίωσιν νὰ... μὴ ἔχει ἀξιώσεις. Οὔτε λοιπὸν ἔφορος τῆς βιβλιοθήκης ἐπιδιώκω νὰ διορισθῶ ἕνεκα ταύτης, οὔτε συνδρομὰς πρὸς ἔκδοσιν αὐτῆς ζητῶ. Ἄλλως τε ἐγὼ δὲν ἐπεσκέφθ τὰς παρὰ τὸ *Ἀζαρὲ* ἀγνώστους χώρας ὅπου λάμπουν τὰ σήμερον λεγόμενα *μπερλάντια*, ὡς ὁ κ. Ποταγός», βλ. Σπουδαστοῦ Περιηγήσεις, Ἑστία, 22η Ἰανουαρίου1884, ἀρ. 421, σ. 53-55. Ὁ συγγραφέας ὑπογράφει ὡς Ρ.

319 Νικόλαος Σολομού, «Ὁδοιπορικαὶ Ἐντυπώσεις. Αθηνήθεν, Θηβάζε», *Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1885*, σ. 386-387. Ὅσο ἀφορᾶ στὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα πρόκειται περὶ ψευδωνύμου, ἐνῶ ἡ γαλλικὴ ρήση ἀποδίδεται στὸν Νικολά Μπουαλώ.

320 *Ἀσμοδαῖος*, 21η Μαρτίου 1885, ἀρ. 324.

321 Γιὰ τὸ ἄρθρο σὲ μετάφραση βλ. *Οἱ Καιροί*, 17η Μαρτίου 1885, ἀρ. 173.

322 Βλ. Παραπάνω σ. 67.

323 *Ἀσμοδαῖος*, 16η Ἰουνίου 1885, ἀρ 332.

Ὁ Ἐ. Ροΐδης θὰ τραυματισθεῖ στὶς 27 Ἰουλίου 1885 ἀπὸ διερχόμενες ἅμαξες στὸ Σύνταγμα καὶ θὰ μείνει γιὰ λίγους μῆνες ἐσώκλειστος.[324] Ἡ στρεβλὴ συγκόλληση της γνάθου θὰ ἐπιδεινώσει τὴν ψυχολογικὴ του κατάσταση. Στὸ ἡμιλογοτεχνικό, ἡμιβιογραφικό του ἡμερολόγιο αὐτῆς τῆς περιόδου διακρίνεται τή χρονιά του ἀτυχήματος ἡ σημείωση: «Ὁ Ποταγὸς τί γίνεται».[325] Εἶναι καὶ τελευταῖα ἀναφορὰ του στὸν περιηγητὴ καθὼς αὐτὴ στὸ τελευταῖο τεῦχος τοῦ *Ἀσμοδαίου* τὸ 1885 ἔχει τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Γ. Σουρή.[326] Τυχόν τύψεις δὲν πρέπει νὰ ἀποκλειστοῦν, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ λήγει ἡ θητεία του στὴ Βιβλιοθήκη. Σταδιακὰ ἐγκαταλείπει καὶ τὴν κουραστικὴ, ἐνίοτε, ἐπίδειξη πνεύματος καὶ γνώσεων καὶ ἡ ὑπεροπτική του στάση ἀπαλύνεται.[327] Ἐνδεικτικὴ τῆς σημασίας μάλιστα ποὺ εἶχε γιὰ τὸν πανελλαδικὰ ἀναγνωρισμένο Ἐ. Ροΐδη ἡ θέση, λόγῳ τοῦ κύρους καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης, ποὺ καθίσταται ἀναγκαῖα μετὰ τὴ χρηματιστηριακὴ καταστροφὴ μὲ τὰ «Λαυρεωτικά», εἶναι ἡ σχετικὴ μὲ τὸ ἀτύχημα καταγραφὴ στὸ ἡμερολόγιο ὅτι: «Νὰ τὸ ἐπάθαινα πρωτήτερα δὲν θὰ μ᾽ ἔπαυεν ὁ Ζυγομαλᾶς, θὰ ἐντρέποντο».[328]

Ἡ ἔκδοση τῶν *Voyages* καὶ ἡ περιήγηση στὶς «Πελασγικὲς χῶρες» μέχρι τὴν παραμονὴ στὴν Κέρκυρα

Μετὰ τὴν ἔκδοση τῶν Περιηγήσεων ὁ Π.Π. στέλνει ἀντίτυπα τοῦ ἔργου του ζητῶντας κρίση, σὲ Καθηγητὲς καὶ Πανεπιστήμια τῆς Ὀξφόρδης, Βερολίνου, Βιέννης καὶ Νέας Ὑόρκης, ἀλλὰ χωρὶς ἄμεση ἀνταπόκριση.[329] Στὴ Μασσαλία οἱ προσπάθειες

[324] Κωνσταντῖνος Κασίνης, ὅ.π., σ. 19
[325] Ὅ.π., σ. 40.
[326] *Ἀσμοδαῖος*, 25η Αὐγούστου 1885, ἀρ. 342.
[327] Λίνος Πολίτης, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 2007[16], σ. 185.
[328] Ἀργότερα τὸ 1895, θὰ ζητήσει ἀκόμα καὶ τὴ βασιλικὴ μεσολάβηση, μέσω ἐπικοινωνίας μὲ τὸν τελετάρχη Μ. Παπαρρηγόπουλο γιὰ νὰ ἐπιστρέψει στὴ θέση τοῦ Ἐφόρου βλ. Λάμπρος Βαρέλας, ὅ.π.
[329] *Voyages*, σ. 324-325.

του νὰ κερδίσει τὴν ὑποστήριξη τῶν οἰκονομικὰ δυνατῶν πέφτει στὸ κενὸ καὶ μάλιστα κρίνει ὠφέλιμο νὰ ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τους: Ράλλης, Ροδοκανάκης, Σαλβάγος, Αργέντης, Σκαραμαγκάς, Σκυλίτσης, Αγέλαστος, Σέκιαρης, Σπαρτάλης, Πετροκοκίνος, Λασκαρίδης, Σιδερικούδης, Νικολαΐδης, Νικολόπουλος, Μικρουλάκης, Μεταξάς, Λαζάρου, Καλουτάς, Καλβοκορέσης, Πρασακάκης.[330] Ὁ λόγος αὐτῆς τῆς ἀρίθμησης εἶναι ἡ προειδοποίηση τῶν ἑπόμενων ποὺ θὰ προσπαθήσουν νὰ ξαναδώσουν στὴν Ἑλλάδα τὴ λάμψη τοῦ παρελθόντος της.[331]

Τὴν 21η Νοεμβρίου τοῦ 1884 ὁ Π.Π. παρευρίσκεται σὲ συνεδρίαση τῆς Γαλλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας χωρὶς νὰ εἶναι σαφὲς ἂν παρουσίασε τὶς περιηγήσεις του.[332] Τὴν μετάφραση ἀνέλαβαν οἱ Ἀντὸλφ Μαιέρ (Adolphe Meyer, 1819-1902), μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῆς Μασσαλίας, ὁ Ἑλληνιστὴς καὶ ἀπὸ τοὺς ἱδρυτὲς τῆς γαλλικῆς σχολῆς Ἀθηνῶν, Ζὺλ Μπλανσάρντ (Jules Blancard, 1815-1891), καὶ ὁ ἐπίσης ἑλληνιστὴς Λορὰνς Λαμπαδί (Laurence Labadie) ποὺ συνέχισε ὅταν ὁ Ἀντὸλφ Μαιὲρ σταμάτησε γιὰ λόγους ὑγεῖας.[333] Τὴν ἐπιμέλεια εἶχε ὁ πρώην διευθυντὴς τῆς *Γαλλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν* Εμίλ-Λουί Μπουρνούφ (Émile-Louis Burnouf, 1821-1907) ἐνῶ παρατηρήσεις κατέθεσε καὶ ὁ Καθηγητὴς Ἱστορίας στὸ *Κολλέγιο τῆς Γαλλίας*, Αλφρέντ Μόρι (Louis Ferdinand Alfred Maury 1817-1892). Τὸ ἑλληνικὸ κοινὸ πληροφορήθηκε τὴν ἔκδοση τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὸν τύπο.[334] Τὶς ἀδυναμίες τῆς ἔκδοσης ἐντοπίζει ὁ Χὶλ: οἱ περισσότερες γεωγραφικὲς ὀνομασίες μεταγράφονται μὲ τρόπο ποὺ τὶς καθιστὰ ἀκατάληπτες καὶ χρειάζεται ὁ πειραματισμὸς μέσω ἀναγραμματισμοῦ γιὰ νὰ προκύψει πχ. Τὸ el Obeid τοῦ Σουδὰν ἀπὸ τὸ Libei.[335]

330 Ὁμοίως.

331 Ὁμοίως: «En déploranc un pareil état de choses, je les signale 4 la postérité afin de retrouver les moyens qui peuvent nous rendre a notre ancien éclat. Pour moi j'ai mis ma vie en danger pour 'honneur de mon pays, 'qui ne doit pas étre représenté par notre sol et nos glorieuses ruines, mais par. nous-mémes en tichant de nous égaler a nos aieux».

332 «Le Président signale également la présence dans la salle d'un voyageur très distingué, M. le Dr Panagiotes-Potagos, qui a voyagé notamment dans l'Asie centrale, et il l'invite à venir prendre place au Bureau», βλ. Comptes rendus des séances de la Société de géographie et de la commission centrale, Société de géographie, 1884 Παρίσι, σ. 562.

333 *Voyages*, σ. ii.

334 *Οἱ Καιροί*, 2η Φεβρουαρίου 1885, ἀρ. 114.

335 Βλ. Παρακάτω σ. 110.

Ἡ ἀποδοχὴ του ποικίλει ἀκόμα καὶ στὸ γαλλόφωνο κόσμο. Ἀπὸ «δυσκολοχώνευτο ἔργο, γεμᾶτο λάθη»[336], «ἐπιστήμη ποὺ μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἀντιπαραθέσεις ἀλλὰ μὲ εἰλικρίνεια ποὺ μᾶλλον δὲν θὰ ἀμφισβητηθεῖ»[337]. Ξεχωρίζει ἡ ἀναφορὰ του Τζέιμς Νταρμεστετέρ στὴν ἐφημερίδα *Les Débats*[338]. Λίγο μετὰ τὴν κυκλοφορία του χρησιμοποιεῖται βιβλιογραφικὰ σὲ γεωγραφικὲς μελέτες[339]. Στὸν τόμο τοῦ Δελτίου τῆς Γαλλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας τὸ 1886 θὰ δημοσιευτεῖ μία σύνοψη τῆς περιήγησης στὸ Παμίρ, μὲ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Μουνουάρ ὡς Γενικοῦ Γραμματέα τῆς Γαλλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας.[340] Αὐτὸς διορθώνει παρατηρήσεις τοῦ Π.Π. γιὰ ὀρυχεῖα[341] καὶ τὴν πεποίθηση τοῦ Π.Π. ὅτι πρῶτος ἀνακάλυψε τὶς ἄγνωστες λίμνες, ποὺ ὀνομάτισε Κάστωρας καὶ Πολυδεύκης) στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς λίμνης Ζορκούλ (Βικτώρια).[342]

Μετὰ τὴν ἔκδοση γαλλικῆς μετάφρασης, ὁ Π.Π. δὲν μένει ἄπραγος καὶ μεταβαίνει, ὅπως ἀναφέρθηκε, στὶς «Πελασγικὲς χῶρες», ἀπὸ Κέρκυρα στὴ Σαγιάδα καὶ φθάνει μέχρι Φιλιάτες, ὅπου ἀναγκάζεται νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἀθήνα.[343]

336 «Singulier livre, d'une digestion difficile, où des erreurs manifestes se rencontrent au milieu d'un étalage de science étourdissante», βλ. Bulletin de correspondance africaine : antiquités libyques, puniques, grecques et romaines, (3) 1885, σ. 560.

337 «De tout cet ensemble ressort une œuvre d'une saveur toute particulière, d'un cachet quelque peu étrange, mais entraînante, qui empoigne fortement son lecteur, telle, en un mot, que nous ne sommes plus habitués à en consulter. La science de M. Potagos est une science nette, précise, habilement contrôlée, bien présentée au public, qui pourra peut-être soulever des controverses, mais dont on ne niera probablement pas la sincérité»., βλ. La Gazette géographique, σ. 293-294.

338 Ὁ Τζέιμς Νταρμεστετέρ (James Darmesteter, 1849-1894) ἦταν Γάλλος ὀριενταλιστής μὲ εἰδίκευση στὰ ἀρχαῖα ζωροαστρικὰ κείμενα. Γιὰ τὸ ἄρθρο βλ. Journal des débats politiques et littéraires, 6η Σεπτεμβρίου 1885.

339 Gustave Ducoudray, Histoire sommaire de la civilisation, depuis l'origine jusqu'à nos jours, Hachette, 1886 Παρίσι, σ. 263· P. De Rousiers, Les populations du Bassin du Nil. Chasseurs, pasteurs et cultivateurs, La Réforme sociales, 3, 1885, σ. 19-28.

340 Le docteur Potagos, *Pamir* (1870), BSG, τ.7, 1886, σ. 281-319. Τὸ ἄρθρο ἐκτυπωμένο μὲ διορθώσεις τοῦ Π.Π. στὰ γαλλικὰ βρίσκεται στὴ συλλογὴ τῶν ἔργων τοῦ Π.Π. στὴν Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος. Φέρει ἔνδειξη ἐκτύπωσης τὴν 15η Νοεμβρίου [18]82. Ἡ ἡμερολογιακὴ σήμανση, ἐξάλλου, κάτω ἀπὸ τὸ δημοσιευμένο ἄρθρο «Paris, juillet, août 1881» ἀποδεικνύει ὅτι τὸ κείμενο ἔτυχε ἐπεξεργασίας ἤδη πρὶν τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Π.Π. στὴν Ἑλλάδα. Δὲν εἶναι γνωστοὶ οἱ λόγοι ποὺ δημοσιεύτηκε μετὰ ἀπὸ πέντε χρόνια.

341 «L'auteur met en doute l'existence de ces mines. Au sujet des premières (mines de rubis), le lieutenant Wood a confirmé le renseignement donné par Marcu Polo. Le célèbre voyageur ajoutait que le roi faisait tenir la chose aussi secrète que possible, car si chacun la connaissait, on extrairait tant de rubis qu'ils perdraient de leur valeur. » Cette mine se trouve sur la rive droite df: i'Oxus, près de Shignan ou Chiognan dans le district de Gharan. Quant aux mines de lapis lazuli, le lieutenant Wood les a lui-même visitées et décrites. Elles sont situées près de la chaîne de Utindou-Koh, aux sources de la Kokcha», Le docteur Potagos, ὅ.π., σ. 285.

342 Ἐπισημαίνεται ὅτι ἐκτὸς τοῦ Τζὼν Γοὺντ ποὺ ἀνακάλυψε τὴ λίμνη Ζορκούλ (Βικτώρια) τὴν περιοχὴ δύο χρόνια πρὶν τὸν Π.Π. ἐξερεύνησε ὁ Μιρζὰ (Si Mirza), βλ. T. G. Montgomerie, «Report of the Mirza's Exploration of the Route from Caubul to Kashgar», *Proceedings of the Royal Geographical Society of London, τ*. 15, No. 3 (1870 – 1871), σ. 186 καὶ ἑξῆς.

343 Οἱ πληροφορίες τῶν μετακινήσεών του προέρχονται ἀπὸ τὸ προοίμιο τῆς *Γεωγραφικῆς Περιγραφῆς*, σ. α'-ι'.

Ἀναχωρεῖ τὴν 7η Ἰουλίου μὲ σκοπὸ νὰ φθάσει στὸν Εὔξεινο Πόντο μέσω τῆς διαδρομῆς Θεσσαλίας, Ἤπείρου (Σούλι, Παραμυθιά, Ἀργυρόκαστρο, Μπεράτι, Ἐλμπασάν, Κροία, Σκουτάρι), Μακεδονίας (Σκοπίων, Σερρῶν, Ἀδριανούπολης). Μὲ ἀφετηρία τὴ Λάρισα θὰ περιηγηθεῖ τὴ Θεσσαλία καὶ ἀπὸ τὸν Αὔγουστο τοῦ ἴδιου ἔτους τὴν περιοχὴ τῆς Ἠπείρου μέχρι τὰ Ἰωάννινα. Ξεπερνῶντας γραφειοκρατικὰ προβλήματα θὰ συνεχίσει τὴν περιήγησή του τὴν 15η Σεπτεμβρίου, φθάνοντας τὴν 13η Ὀκτωβρίου στὴ Λευκάδα. Συνεχίζει νὰ περιηγεῖται καὶ στὰ ὑπόλοιπα Ἰόνια Νησιά.[344] Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1886 φθάνει στὴν Κέρκυρα καὶ συναντᾶ τὸν Ἰωάννη Ἀ. Ρωμανὸ[345] στὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη, ὁ ὁποῖος τὸν βοηθᾶ στὶς μελέτες του. Τὴν 17η Μαρτίου ἐγκαθίσταται στὸ χωριὸ Σκριπερὸ, ὅπου ὁλοκληρώνει τὴ μελέτη τῆς *Γεωγραφικῆς Περιγραφῆς*.[346] Περιδιαβαίνει τὸ νησὶ καὶ σκοπεύει νὰ ἀναχωρήσει στὶς ἀρχὲς τοῦ Ἰονίου γιὰ Ἰθάκη καὶ Κεφαλλονιά, ἀλλὰ ἡ παράκληση τῶν κατοίκων τῶν Νυμφῶν γιὰ προσφορὰ ἰατρικῶν ὑπηρεσιῶν τὸν μεταπείθει: «Τὸ τερπνὸν τοῦ χωρίου καὶ τὰ ἄφθονα καὶ ψυχρὰ ὕδατα του, ἰδίᾳ ἡ ὑπισχνούμενη μοι συμπλήρωσις τοῦ ἔργου διὰ τῆς ἐν αὐτῷ διαμονῆς μου μὲ ὑποχρέωσαν ἵν' ἀποδεχθῶ τὴν πρότασιν ταύτην». Ἡ συνέχεια δὲν θὰ εἶναι ἡ προβλεπόμενη, καθὼς θὰ πέσει θῦμα βιαιοπραγίας, ὅταν ἐπέκρινε τὶς τοκογλυφικὲς πρακτικὲς ποὺ συνάντησε καὶ ἐνεπλάκη σὲ μία σειρὰ δικῶν μὲ ντόπιους ποὺ τὸν ἐξαπάτησαν. Στὴν ἄρνηση τῆς Συγκλήτου νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ παρὸν ἔργο, ὕστερα ἀπὸ προτροπὴ τοῦ Μιλτιάδη Βενιζέλου[347] ἀλλὰ ἄρνηση τοῦ Καραμήτσα,[348] βλέπει δάκτυλο τοῦ Τρικούπη καὶ κατηγορεῖ ταυτόχρονα τὸν Δημήτρη Σεμιτέλο[349]. Δὲν θὰ ἦταν παρακινδυνευμένη ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἄρνηση, ἢ ἀπουσία ἀπάντησης, ἀκολούθησε τὸ ἄνωθεν ἐπίσημο αἴτημα του πρὸς τὴν Πρυτανεῖα.

344 Δὲν τὸ ἀναφέρει ὁ ἴδιος καὶ πρόκειται γιὰ ὑπόθεση.

345 Ὁ Ἰωάννης Ρωμανός (1836-1892) δεσπόζει στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Κέρκυρας το δεύτερο μισὸ τοῦ 20ου αἰῶνα. Διετέλεσε ἀρχικὰ Καθηγητὴς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Φιλολογίας καὶ ἀργότερα Διευθυντὴς στὸ Γυμνάσιο Κέρκυρας, ἔφορος ἀρχαιοτήτων καὶ Διευθυντὴς τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης. Θεωρεῖται συνεχιστής του Ἀνδρέα Μουστοξύδη στὴ μελέτη τῆς Μεσαιωνικῆς Ἱστορίας τῆς Κέρκυρας.

346 Τὸ τελευταῖο φύλο τῆς *Γεωγραφικῆς Περιήγησης* φέρει ἡμερομηνία στὸ ἀριστερὸ μέρος τὴν Κυριακή, 11η Μαίου 1886.

347 Μιλτιάδης Βενιζέλος (1822-1887), ἦταν Καθηγητὴς ἰατρικῆς καὶ πολιτικός. Διετέλεσε πρύτανις τὰ ἔτη 1883-1884.

348 Γεώργιος Καραμήτσας (1834-1903) ἦταν Καθηγητὴς ἰατρικῆς. Διετέλεσε πρύτανις τὰ ἔτη 1886-1887.

349 Ὁ Δημήτριος Σεμιτέλος (1830 -1898) ἦταν Καθηγητὴς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

Στὸν Κατάλογο Κωδίκων τῆς *Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1913, ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ 180 βρίσκεται, ὁ καρπὸς τῆς περιήγησης στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τὸ διάστημα 1885-1887, τὸ ἔργο τοῦ Π.Π. μὲ τίτλο «Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ Ἠπείρου, Θεσσαλίας καὶ τῶν Ἰονίων νήσων μετὰ Παραρτήματος γλωσσολογικοῦ».[350] Περαιτέρω περιγραφὴ κάτωθι τοῦ τίτλου ἀναφέρει: «Αὐτόγραφον τοῦ συγγραφέως, γεγραμμένον διὰ γραφῆς πυκνοτάτης μετὰ πλείστων διασβεσμάτων καὶ διορθώσεων. Κῶδιξ ἀστάχωτος. Ἐξ ἀγορᾶς». Ἄνωθεν περιγραφὴ περιγράφει τὶς διαστάσεις τοῦ χειρογράφου καὶ τὸν ἀριθμὸ φύλλων: «χαρτ. 0,21 Χ 0,147. Αἰῶνος ΧΙΧ (φ. 114)». Τὸ βιβλίο ἀποτελεῖται ἀπὸ 3 κεφάλαια ποὺ φέρουν τον τίτλο Βιβλία Α', Β', Γ' καὶ ἀφοροῦν ἀντίστοιχα τὴν Ἤπειρο, Θεσσαλία καὶ τὰ Ἰόνια Νησιά. Στὴν ἀρχὴ ὁ Π.Π. τοποθετεῖ ἐννιασέλιδο «προοίμιο» καὶ ὁλοκληρώνεται μὲ τετρασέλιδο Παράρτημα γλωσσολογικοῦ περιεχομένου.[351] Τὸ ἔργο παρέμεινε ἀνέκδοτο ἀλλὰ εἶναι καὶ τὸ μόνο τὸ ὁποῖο ἔχει ἐκδοθεῖ καὶ σχολιαστεῖ τμηματικὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα.[352] Ἡ παρατήρηση ὅτι «δὲν εἶχε ἀπήχηση σὲ κανένα ἀναγνωστικὸ κοινό»[353] δὲν εἶναι ἀπολύτως ὀρθὴ καθὼς τὰ περιεχόμενα γνωστοποιήθηκαν τόσο στὴ Σύγκλητο τοῦ Πανεπιστημίου τὴν 2η Μαΐου τοῦ 1887, ὅσο καὶ στὸ γαλλόφωνο κοινό τὸ 1892.[354] Στὴν ἐπιστολὴ παρουσιάζει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ συνεισφορὰ τοῦ Πανεπιστημίου, προφανῶς πανομοιότυπα μὲ αὐτὸν στὴν ἔκδοση τοῦ 1883, κρίνεται ἀναγκαῖα. Ἡ ἐπιτυχία τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τοῦ 1885, παραθέτοντας ἀπόσπασμα κριτικῆς στὴν ἐφημερίδα *Les Débats*, εἶναι ὁδηγὸς καὶ γιὰ τὸ τωρινό ἔργο. Ὁ περιηγητὴς ζητᾶ ἀπὸ τὸν πρύτανι νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τὴ Γαλλικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία καὶ νὰ δαπανήσει δέκα χιλιάδες δραχμὲς γιὰ τὴν δίγλωσση ἔκδοσή του γιατὶ αὐτὸ λύνει ὅλες τὶς γεωγραφικὲς καὶ ἱστορικὲς ἀπορίες «ἐξ

350 Σπύρου Π. Λάμπρου, Κατάλογοι των κωδίκων, Ν.Ε. 10 (1913), σσ. 477. Σύντομη, καὶ ὄχι εἰς βάθος, περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου πραγματοποιεῖ καὶ ὁ Κωνσταντίνος Κυριακόπουλος βλ. *Κυριακόπουλος*, ὅ.π.

351 Ὅπως γράφει στὴν εἰσαγωγή του ὁ Π.Π.: «Διῆρεσα αὐτὸν εἰς τρία βιβλία. Εἰς τὸ πρῶτον ἐξετάζεται ἡ σχέσις τῆς ἀρχαίας πρὸς τὴν νέαν γεωγραφίαν τῆς Θεσσαλίας καὶ τὰ κατ΄ αὐτὴν μετεωρολογικὰ φαινόμενα. Εἰς τὸ δεύτερον τὰ τῆς Ἠπείρου καὶ εἰς τὸν τρίτον τὰ τῶν Ἰονίων νήσων. Τούτοις παράρτημα προσετέθη μετὰ καταλόγου λέξεων περὶ τῆς σχέσεως τῶν γλωσσῶν Ἀλβανικῆς (Πελασγικῆς), Ἑλληνικῆς καὶ Βλάχικης (Παιονικῆς)», βλ. Παράρτημα σ. 286-198.

352 *Βλ. Κωνσταντακοπούλου*

353 *Κωνσταντακοπούλου, σ.* 173

354 Βλ. *Παράρτημα* σ. 251 καὶ βλ. Παρακάτω σ. 104.

ἀμνημονεύτων χρόνων». Ἂν ἡ εἰσαγωγὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου δὲν διευκρινίζει ἀκριβῶς τὴν σκοποθεσία τῆς ἐπιλογῆς τῶν συγκεκριμένων γεωγραφικῶν περιοχῶν το περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς τὸ πετυχαίνει.[355] Ἡ ἐπισήμανση ὅτι ἐντὸς τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου τῶν ἐδαφικῶν διεκδικήσεων τῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ τῆς ἐθνικιστικῆς ἔξαρσης στὰ Βαλκάνια, «τὸ κείμενο τοῦ Ποταγοῦ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴ περίπτωση γεωγραφικῆς μελέτης μὲ καθαρὰ ἐθνικὸ χαρακτῆρα» ἰσχύει πιθανότατα αὐτούσια γιὰ τὴν περίπτωση τῆς Ἠπείρου ἀλλὰ χρήζει διευκρίνησης ὅσον ἀφορᾶ στὰ Ἰόνια Νησιὰ καὶ τὴ Θεσσαλία ποὺ εἶχαν ἤδη ἐνσωματωθεῖ στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο.[356] Ἡ ἐπιχειρούμενη ταύτιση τῶν ὁμηρικῶν περιοχῶν τῆς Θεσσαλίας, Ἠπείρου καὶ Ἰονίων Νήσων μὲ τὴν σύγχρονη πραγματικότητα «πρὸς δὲ γενήσεται ἀφορμὴ μεγάλου καλοῦ διὰ τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον καὶ ἰδίᾳ διὰ τὸ ἡμέτερον ἔθνος» δὲν ἐξαντλεῖται στὴν ἀπαίτηση ἐδαφικῆς ἐπέκτασης τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, ὅπως θὰ παρουσιαστεῖ παρακάτω στὶς προτάσεις τοῦ περιηγητὴ γιὰ τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ἡ χρήση σύγχρονης βιβλιογραφίας εἶναι ὑποτυπώδης, καὶ ὅπως συμβαίνει καὶ στὶς *Περιηγήσεις,* τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὁ συνδυασμὸς ἀρχαίων πηγῶν καὶ ἐπιτόπιας παρατήρησης, ἄν καὶ περιγράφει τὴν ἐπίσκεψη στὴ βιβλιοθήκη Κέρκυρας καὶ διέμεινε στὰ Ἰωάννινα γιὰ ἕνα μῆνα.[357]

Τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ Θεσσαλία φέρει τὸν τίτλο Βιβλίον Α'. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κεφάλαια: *Περὶ τῆς σχέσεως τῆς ἀρχαίας πρὸς τὴν νέαν γεωγραφίαν τῆς Θεσσαλίας* (σσ.1-9) - καὶ *Φυσικὴ κατάστασις τῆς χώρας* (σσ. 9-16).

Μία διευκρινιστικὴ πρόταση ποὺ βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σελίδων τῆς περιγραφῆς ἀποτυπώνει τὸ μεθοδολογικὸ ἐργαλεῖο τοῦ περιηγητή: «Τὴν σχέσιν τῆς

[355] Ὁμοίως.

[356] Ἡ Κωνσταντακοπούλου ἐγγράφει τὴν περιήγηση τοῦ Παναγιώτη Ποταγοῦ στὴ Θεσσαλία καὶ στὴν Ἤπειρο στὴν πολιτικὴ συγκυρία τῆς χρονικῆς στιγμῆς. Σύμφωνα μὲ αὐτή, μετὰ τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας καὶ μέρους τῆς Ἠπείρου τὸ 1881, ἡ δεύτερη μετὰ τὰ Ἰόνια Νησιά καὶ ἐξίσου ἀναίμακτη, τὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο συνοδεύει πλέον μὲ τὴ Μακεδονία καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἠπείρου. Τὸ αἴσθημα τοῦ ἀνικανοποίητου σὲ συνδυασμὸ μὲ την ἀνάδυση τοῦ βουλγαρικοῦ ἐθνικισμοῦ στρέφει τὴν προσοχὴ τοῦ ἔθνους στὸ βορρᾶ, βλ. *Κωνσταντακοπούλου*, σ. 172-3.

[357] *Κωνσταντακοπούλου*, σ. 177.

ἀρχαίας πρὸς τὴν νέαν γεωγραφίαν τῆς Θεσσαλίας ποιοῦντες ἀκολουθοῦμεν τὴν καθ Ὅμηρον περιγραφὴν ταύτης, ὅστις πρῶτος ἐτόλμησε τὴν γῆν νὰ γεωγραφήσῃ των βασιλείων που συμμετείχαν στον Τρωικό πόλεμο». Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὰ ὅρια της Θεσσαλίας μὲ Ἤπειρο, Μακεδονία καὶ Ἀλβανία ἢ Ἰλλυρία καθὼς καὶ στά βουνὰ ἢ ὀροσειρὲς ποὺ τὰ ὁρίζουν (Καμβούνια, Πίνδο, Ὄλυμπο, Οἴτη). Περιγράφει τὸ γεωφυσικὸ περιβάλλον (ποτάμια, κοιλάδες, ὄρη) παραπέμπει στὸν Στράβωνα, στὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὁμήρου, π.χ. γιὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Πελασγῶν Κενταύρων[358], στὸν Ἡσίοδο γιὰ τὴν ἐτυμολογήση τοῦ Λιτόχωρου (ἐκ τῆς Λητοῦς), στὰ ἀρχαία ὀνόματα τῶν Θεσσαλῶν (Ἕλληνες, Ἀργεῖοι, Ἀχαιοί), στὸν Σκύλακα, καὶ στοὺς μυθικοὺς κατοίκους τῆς Θεσσαλίας Περραιβούς και τους Λαπίθες, Δόλοπες ,Ἀθάμανες, Μαγνῆτες. Θεωρεῖ τὸν Ὅμηρο σύγχρονο τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου μὲ καταγωγὴ ἀπὸ τὴν Ἰθάκη καὶ τὸν Θερσίτη Αἰτωλό. Πέρα ἀπὸ τὴν γεωφυσικὴ περιγραφὴ, τὸ σημαντικότερα σημεῖα ἀφοροῦν τὴ χρονικὴ κατάταξη τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν φυλῶν[359] καὶ μυθικῶν προγόνων καὶ τὶς δύο πηγὲς Υπέρεια καὶ Μεσσηίδα. Οἱ δύο πηγὲς περιγράφονται ἀρχικὰ στὴν Ἰλιάδα, στὴν τελευταῖα συνάντηση Ἕκτορα -Ἀνδρομάχης, ὡς σημεῖα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας.[360] Ὁ Παυσανίας τοποθετεῖ τὴν Μεσσηίδα στὴν Μεσσήνη ἐνῶ ὁ Στράβωνας καὶ τὶς δύο στὴν Θεσσαλία.[361] Περιγράφοντας τὴν περιοχὴ τῶν Τρικάλων, ὁ περιηγητὴς ἀναφέρει:[362]

«Ἐπὶ τοῦ Ὄρους κεῖται ὁμώνυμον χωρίον καὶ πρὸς αὐτοῦ κρήνη περίφημος πελασγικῆς κατασκευασμένη διὰ πελωρίων μαρμάρων· ἐν δὲ τῇ εἰσόδῳ τῆς κοιλάδος ἀνατολικῶς Ζάρκου κεῖται λόφος ἀπομονωμένος καὶ παρ’ αὐτὸν χωρίον Κολοκοτὸς. Ἐπὶ τοῦ λόφου

358 Ἰλιάδα: Β' 744: τοὺς δ’ ἐκ Πηλίου ὦσε καὶ Αἰθίκεσσι πέλασσεν.

359 Ἡ θεματικὴ αὐτὴ ἀναπτύσσεται στὸ Β' μέρος.

360 Ἰλιάδα Θ': 446-9: «καί κεν ἐν Ἄργει ἐοῦσα πρὸς ἄλλης ἱστὸν ὑφαίνοις, καί κεν ὕδωρ φορέοις Μεσσηΐδος ἢ Ὑπερείης πόλλ’ ἀεκαζομένη, κρατερὴ δ’ ἐπικείσετ’ ἀνάγκη».

361 Παυσανίας Λακωνικά, ΙΙΙ.20: «ἐν Θεράπνῃ δὲ κρήνην τὴν Μεσσηίδα ἰδὼν οἶδα. Λακεδαιμονίων δὲ ἑτέροις ἐστὶν εἰρημένον τὴν Πολυδεύκειαν ὀνομαζομένην ἐφ' ἡμῶν, οὐ τὴν ἐν Θεράπνῃ Μεσσηίδα καλεῖσθαι τὸ ἀρχαῖον: ἡ δὲ Πολυδεύκειά ἐστιν αὐτή τε ἡ κρήνη καὶ Πολυδεύκους ἱερὸν ἐν δεξιᾷ τῆς ἐς Θεράπνην ὁδοῦ». Στράβωνας 9.5.6: «οἱ δ’ εἰπόντες πόλιν Φαρσάλιοι μὲν δεικνύουσιν ἀπὸ ἑξήκοντα σταδίων τῆς ἑαυτῶν πόλεως κατεσκαμμένην πόλιν ἣν πεπιστεύκασιν εἶναι τὴν Ἑλλάδα καὶ δύο κρήνας πλησίον Μεσσηίδα καὶ Ὑπέρειαν».

362 *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ,* φ.2.

ὑπάρχουσιν ἐρείπια εἰς δὲ τὴν ὑπώρειαν αὐτοῦ πηγὴ ἄφθονος. Διὰ τὰς δύο ταύτας κρήνας, Ὑπερείαν καὶ Μεσσηίδα, περίφημος κατασταθεῖσα ἐν τῇ ἀρχαιότητι αὐτὴ ἡ χώρα, χρήζει προσοχῆς περισσοτέρας, ἐπειδὴ ὑπῆρξε καὶ κράτος τοῦ γηγενοῦς Ὑπερίωνος».

Παρακάτω:[363]

«Μετὰ τὴν χώραν, ἧς ἦρχε Ποδαλήριος καὶ Μαχάων, ἤτοι μετὰ τὴν Ἑστιαιῶτιν περιγράφει ὁ Ὅμηρος τὸ Ὀρμένιον καὶ τὴν κρήνην Ὑπέρειαν, ὧν Εὐρύλοπος[364] ἦρχεν. Παρὰ τὴν Ὑπέρειαν κρήνην ὑπήρχε καὶ ἄλλη Μεσσηὶς καλούμενη "καὶ κὲν ὕδωρ φορέοις Μεσσηΐδος ἢ Ὑπερείης". Ταύτας ἔθηκεν ὁ Ὁμηρικώτατος Στράβων κατὰ τὰς Φερὰς καὶ Φάρσελλα. Ἀλλ' αἱ Φεραὶ ἀνῆκον κατὰ εἰς τὸν Εὔμηλον, τὰ δὲ Φάρσελλα (Ἑλλὰς) εἰς τὸν Πηλέα ὡς ὁ Ὅμηρος ἔγραψε, καὶ ἐπομένως ἐν χώραις καθ' ἃς ἐξουσίαζεν Εὔμηλος καὶ Πηλεὺς δὲν ἠδύνατο νὰ ἄρχῃ ὁ Εὐρύλοπος. Ἐπειδὴ τὸ Ὀρμένιον καὶ ἡ Ὑπέρεια κρήνη περιγράφεται μετὰ τὴν Ἰστιαιῶτιν καὶ ταύτης ἀνατολικῶς ὑπάρχει ἡ Πελασγικῶς κατασκευασμένη κρήνη τοῦ Γκριτσιάνου καὶ ἐπὶ ἡμισείαν περίπου ὥραν νοτίως ταύτης ἐν τῷ μέσῳ τῆς κοιλάδος ἀναβρύζει ὕδωρ ἕτερον κατὰ θέσιν Κολοκοτόν, δέον αὗται νὰ ὦσιν ἡ Ὑπέρεια καὶ Μεσηΐς. Ἡ δὲ κατ αὐτὰς χώρα ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ τῶν Καμβουνίων μέχρι Πεινιοῦ καὶ μέχρι Ζάρκου, ἔνθα ἀπολύει καὶ ἡ Βουνώδης ἐκ τῆς Ὄρθρυος πρὸς τὰ Καμβούνια σειρά, ἐβασιλεύετο ὑπὸ Εὐρυλόπου».

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο *Φυσικὴ κατάστασις τῆς χώρας* περιγράφει τὶς κλιματολογικὲς συνθῆκες τῆς Θεσσαλίας προσπαθῶντας νὰ διασταυρώσει τὶς παρατηρήσεις του μὲ ἀντίστοιχες στὴν Ἀσία καὶ Ἀφρική. Ταυτόχρονα ἀναζητᾶ τὴν καταβολὴ σύγχρονών του συμπεριφορῶν:[365]

«Ἀποκαθίσταται ἡ Θεσσαλία θερμὴ καὶ πνιγηρὰ ἐν ὥρᾳ θέρους· ἐπειδὴ καθ' ἃ ἐκεῖ παρετηρήσαμεν, δι ἀνεπάρκειαν τῶν ὑδατμῶν τὰ ὄρη ἔχοντα αὐτῶν ἀνάγκην, κρατοῦσιν αὐτοὺς καὶ δὲν τοὺς πέμπουσιν εἰς τὰ πεδία. Ἐν τοιαύτη περιπτώσει, ὡς ἀλλαχοῦ ἐπέρχονται βροχαὶ ῥαγδαῖαι,

363 *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ,* φ. 4-5.
364 Ὁ Εὐρύλοχος ἦταν ἱστορικό πρόσωπο ἀπὸ τὸν οἶκο τῶν Ἀλευάδων καὶ τοποθετεῖται στὸν 6ο αἰῶνα π.Χ.
365 *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ,* φ.9.

οὕτω καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ. Ἡ αὐτῶν ἄφιξις προμηνύεται διὰ σημάνσεις νεφῶν ἐπὶ τῆς ὑψηλοτέρας κορυφῆς τῆς Ὄσσης. Ὁ Ὄλυμπος ὑψηλότερος ταύτης καὶ μετὰ ὀρῶν ὑψηλῶν συνευρισκόμενων καλύπτεται ὑπὸ νεφῶν σχεδὸν καθ' ἑκάστην· ἐπειδὴ προτιμᾶται κατὰ τὰ ἐκεῖ εἰρημένα ὡς μᾶλλον ὑποκείμενος εἰς δυσανάλογον θερμοκρασίαν· τοιοῦτον ὄν τὸ κλεινὸν ὄρος ἐνομίζετο ὑπὸ τῶν προπατόρων ὅτι ἔχει τὴν κορυφὴν του ἐν οὐρανῷ καὶ κατοικοῦσιν ἐπ αὐτοῖς οἱ θεοὶ ἐφ' ἧς ἔχουσι τὰ κλυτὰ αὐτῶν δώματα. Ἐκ τοιαύτης πίστεως πεφοβισμένοι ἐπ' αὐτῆς, ὡς ἡ παράδοση ὁμολογεῖ, δὲν ἀνέβαινον».

Ὁ Π.Π. ἐντοπίζει κοινὲς λειτουργίες τῶν συγκεντρωμένων νεφῶν ὡς προαναγγελία βροχῆς στὰ βουνὰ Ὄσσα, Ὑμηττὸς Ἀθήνας, Ἅγιοι Δέκα Κέρκυρας καὶ Ἀκαρνανικὰ ὄρη. Στὴ συνέχεια παρουσιάζει τὶς ἰδέες του γιὰ τὸ πῶς μπορεῖ ἡ λίμνη Βοιβηίδα νὰ ὠφελήσει καὶ ὄχι νὰ δυσκολέψει τὴν περιοχή.[366] Τὸ κεφάλαιο κλείνει μὲ τὴν περιγραφὴ τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων καὶ τὴν ἐξήγηση δημιουργίας τῶν βράχων. Κάποια στιγμὴ θεωρεῖ ὅτι ὁλόκληρη ἡ Θεσσαλία μὲ τὰ ὄρη της ἦταν σκεπασμένη ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ σὲ διάφορες τοποθεσίες, ὅπως πχ ἡ περιοχὴ Ἀλία, αὐτὸ ἄφησε ἀποτύπωμα στὴν ὀνομασία.[367] Τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ Θεσσαλία κλείνει μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅτι πρόκειται νὰ «ἰδῶμεν τὰ τῆς Ἠπείρου,ἅπερ ὑπάρχουσι τὰ σπουδαιότερα τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ πάσης ἄλλης πρὸς κατανόησιν τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνῶν καὶ τῆς αὐτῶν πορείας».[368]

Τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Ἤπειρο φέρει τὸν τίτλο Βιβλίον Β'. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε κεφάλαια: *Περὶ ὀρῶν καὶ πεδίων* (σσ.17-51), *Περὶ ποταμῶν καὶ Λιμνῶν* (σσ. 51-56), *Περὶ κλίματος καὶ προϊόντων* (σσ. 56-59), *Πολιτικὴ ἄποψις* (σσ. 59-68) καὶ *Περὶ συγκοινωνίας (σσ.68-74)*. Ἡ περιοχὴ μελετᾶται ἐνιαῖα, ἀπὸ Αὐλώνα μέχρι Ἄρτα, ὡς ἑνότητα ἀνεξαρτήτως τῆς πρόσφατης ἐνσωμάτωσης τμήματος τῆς τελευταίας μετὰ τὴ Σύμβαση τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1881.[369] Ἀπουσιάζουν οἱ ἀποστάσεις καὶ δημογραφικὰ στοιχεῖα, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλίας, ὥστε νὰ δίνεται

366 Ἀλλιῶς ὡς *λίμνη* Κάρλα, ἀποξηράνθηκε τὸ 1962.
367 *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ,* φ.14.
368 *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ,* φ.16.
369 *Κωνσταντακοπούλου*, σ. 180.

γιὰ ἄλλη μία φορὰ μία ἄχρονη αἴσθηση τοῦ χώρου.[370] Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἡ περιγραφείσα περιοχὴ φθάνει στὰ βόρεια μέχρι τὴν περιοχὴ τοῦ Βερατίου, τὸν κάμπο τῆς Μουζακιάς καὶ τὴν ἐκβολὴ τοῦ Ἀώου στὴν Ἀδριατική. Παραπέμποντας στὶς σελίδων τῶν *Voyages*, σὲ ὅσα ἔχει γράψει γιὰ τοὺς Πελασγοὺς, ὁ Π.Π. ταυτίζει τὶς φυλὲς τῶν Πελαγόνων καὶ Παιόνων μὲ τοὺς σύγχρονούς του «κουτσόβλαχους» καὶ συνεχίζει μὲ τοὺς Περραιβοὺς, Σελλούς. Ἀφοῦ πολεμήθηκαν ἀπὸ Οὔνους, Ἀλβανοὺς καὶ Σλάβους κατέβηκαν στὶς νότιες περιοχὲς καὶ ταύτισαν τὶς τύχες τους μὲ τοὺς Ἕλληνες:[371]

«Ἐξ αὐτῶν διέπρεψαν στρατιωτικοί, πολιτικοί ἐν οἷς ὁ ἀείμνηστος Κωλέτης, διδάσκαλοι ἐν τῳ Πανεπιστημείῳ καὶ εἰς τὰ Γυμνάσια. Ἐξ αὐτῶν ὑπὴρξαν γενναῖοι τοῦ ἔθνους εἐργέται, οἷοι Τοσίτσαι, [...] Ἀβέρωφ· Ἐξ αὐτῶν ἔπαθον μείζω ἢ οἱ Ἕλληνες κατὰ τὰς τελευταίας ἐν Ἠπείρῳ ἐπαναστάσεις, καθ' ἃς ἀπόλεσαν σπουδαῖα ἀγαθὰ, ἅπερ οὐδόλως λογίζουσι, καίτοι στερούμενοι καὶ βιοῦντες ἐν Κερκύρᾳ ἐκ γλίσχρων τῆς Κυβερνήσεως ἐπιδομάτων».

Ἐπιμένει ἰδιαίτερα στὴν παρουσίαση τῆς Ὀρεστίδας κοιλάδας[372] καὶ στὴν ἱστορία τῶν κατοίκων της, τοὺς Λιάπηδες, καὶ στὴν ἐξύμνηση τῆς ἐπανάστασης τοῦ Γκιόνη Λέκκα τὸ 1847. Στὸ χωριὸ Βάνιστα, νοτίως τοῦ Ἀργυροκάστρου, συναντᾶ μία παράδοση γιὰ «πτερωτὸ ὄφι» ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τῆς Σκοτεινῆς[373] ποὺ ρυθμίζει τῆ ροὴ τοῦ νεροῦ καὶ περιχαρεὶς τὴ θεωρεῖ ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸ μῦθο τῆς Ἔχιδνας στὴ Θεογονία[374]. Στὸ κοντινὸ χωριὸ τῆς Καλογοραντζῆς ἀντίστοιχα ἐντοπίζει στὴν ἀφήγηση γιὰ ὕπαρξη γιγάντιου ποιμένα, τὸν ἀδερφό της, Γυρηόνη. Συνεχίζοντας ὁ Π.Π. θεωρεῖ ὅτι ὁ Κοίος, γιός τοῦ Οὐρανοῦ καὶ τῆς Γαῖας, ἔδωσε τὸ ὄνομα του στὴ Χιμάρα. Τὰ ὑπόλοιπα παιδιὰ τους, δηλαδὴ οἱ Τιτάνες, μοιράζονται τὴν ἐπικράτεια: Ἰαπετὸς καὶ ὁ Δευκαλίων στὴ Δωδώνη, Ὑπερίονας στὴ Θεσσαλία, ὁ Κρόνος στῆ

370 Ἡ *Κωνσταντακοπούλου* ὑπογραμμίζει τὴ σκοπιμότητα τῆς ἀπουσίας βασικῶν πληροφοριῶν, βλ. *Κωνσταντακοπούλου*, σ. 182.

371 *Γεωγραφικὴ Περιήγηση*, φ. 23

372 Περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας στὰ ὅρια τῆς σημερινῆς Δυτικῆς Μακεδονίας

373 Ὀνομασία ποὺ φέρει μέχρι σήμερα.

374 Ἡσ.: Θεογ. 331-3: «ἔνθα δέ οἱ σπέος ἐστὶ κάτω κοίλῃ ὑπὸ πέτρῃ τηλοῦ ἀπ' ἀθανάτων τε θεῶν θνητῶν τ' ἀνθρώπων, ἔνθ' ἄρα οἱ δάσσαντο θεοὶ κλυτὰ δώματα ναίειν».

Μακεδονία, ὁ Κρίος στὴν Ἀλβανία, ὁ Ὠκεανὸς στὴν περιοχὴ ἀπὸ Δαλματία μέχρι Τεργέστη, ὁ Φόρκυς στὴν περιοχὴ βόρεια τῆς Ροδόπης μέχρι τὸν Αἶμο. Θὰ συνεχίσει ἐντάσσοντας στὸ ἴδιο πλαίσιο τὴν Ἰταλία. Τὸ κεφάλαιο θὰ κλείσει μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Βουθρωτοῦ, τὰ ταξίδια τοῦ Νεοπτόλεμου, βασιλιὰ τῶν Μολοσσῶν, σὲ Ἤπειρο καὶ Θεσσαλία, τοῦ Μούρτου/Σύβοτα, τῆς Παραμυθιᾶς, Νικόπολης, Κασσώπης, Πρέβεζας καὶ τὶς διαβάσεις μεταξὺ τῶν νοτίων βουνῶν.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο ἀπαριθμεῖ τοὺς ποταμοὺς τῆς Ἠπείρου καὶ περιγράφει τὸν ροῦ τους: Ἀχελῶος, Ἄραχθος, Λούρος, Ἀχέροντας, Καλαμάς, Βίστριτσα, Δρύνος, Ἀῶος. Ἀντίστοιχα παρουσιάζει τὶς λίμνες: Ἰωαννίνων, Λαψίστας, Κορώνης καὶ τὴν μυθικὴ Ἀχερουσία. Στὸ τρίτο παρουσιάζει σύντομα τὰ παραγόμενα προϊόντα τῆς ἠπειρωτικῆς γῆς καθὼς καὶ τὶς κλιματολογικὲς διαφορὲς της μὲ τὰ Ἰόνια Νησιά. Στὸ τέταρτο ἀνακεφαλαιώνει τὶς μυθολογικὲς καταβολὲς τῆς Ἠπείρου, συνεχίζοντας μὲ τὴ ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ περίοδο, τὸ Δεσποτάτο, καὶ τὸν Ἀλὴ Πασά, βρίσκοντας εὐκαιρία νὰ ἐπικρίνει τὸν Ἱερὸ Πόλεμο τοῦ Ἰσλάμ καὶ τὴν παπικὴ στάση στὶς Σταυροφορίες. Σύμφωνα μὲ τὸν Π.Π., ἡ Ἤπειρος, «διαιρεῖται διοικητικῶς εἰς τὰς ἐπαρχίας Περμέτης, Ἀργυροκάστρου, Αὐλῶνος, Δελβίνου, Φιλιατῶν, Παραμυθιᾶς, Πρεβέζης καὶ Ἰωαννίνων», στὴν οὐσία δηλαδὴ περιγράφει τὸ Βιλαέτι τῶν Ἰωαννίνων. Τὸ κεφάλαιο κλείνει μὲ περιγραφὴ τῶν Ἰωαννίνων καὶ Μετσόβου. Τὸ ἑπόμενο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο γιὰ τὴν Ἤπειρο περιγράφει τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς Ἠπείρου καὶ ὁλοκληρώνεται μὲ τὶς προτάσεις ἑνοποίησης τοῦ χώρου τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου.[375]

Τὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ Νησιὰ τοῦ Ἰονίου φέρει τὸν τίτλο Βιβλίον Γ'. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κεφάλαια: *Περὶ Κέρκυρας καὶ Παξῶν (σσ.75-97), Περὶ τῶν νήσων Λευκάδος, Ἰθάκης, Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου (σσ. 98-56).* Τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Κέρκυρα βρίθει συμπληρώσεων καὶ διορθώσεων- ποὺ ἐξηγεῖται καθὼς ἔτυχε μεταγενέστερης ἐπεξεργασίας λόγω τῆς διαμονῆς τοῦ Π.Π. στὸ περιγραφόμενο μέρος.[376] Στὸ

[375] Τὸ κεφάλαιο *Περὶ συγκοινωνίας* ἔχει μεταγραφεῖ καὶ δημοσιευθεῖ πλήρως, βλ. *Κωνσταντακοπούλου*, σ. 189-201. Γιὰ τὶς προτάσεις *βλ.* Παρακάτω σ. 180 κ. ἑξ.

[376] Γιὰ τὸν ἐπιπλέον λόγο τοῦ ὅτι φωτίζει πτυχὲς τῆς προσωπικότητας τοῦ Π.Π., καθὼς ἐπέλεξε τὸν περιγραφόμενο τόπο γιὰ μόνιμη τελευταῖα κατοικία του, μεταγράφηκε πλήρως, βλ. Παράρτημα σ. 296 κ. ἑξ.

κεφάλαιο γιὰ τὰ ὑπόλοιπα νησιὰ ἡ περιγραφὴ τῆς Λευκάδας, μὲ ἔμφαση στὸ δίαυλό της, καταλαμβάνει τὸ μεγαλύτερο μέρος του. Ἐπαινεῖται ἰδιαίτερα ὁ πατριωτικὸς χαρακτῆρας τῶν Κεφαλλονιτῶν ποὺ ἐπέμειναν στὴν Ἕνωση τῶν Ἑπτανήσων μὲ τὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο.

Ἡ *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ* ὁλοκληρώνεται μὲ τετρασέλιδο παράρτημα ὅπου συσχετίζεται ἡ «Ἀλβανικῆς (Πελασγικῆς), Ἑλληνικῆς καὶ Βλάχικης (Παιονικῆς)». Μὲ κεντρικὴ ἰδέα ὅτι: «Συμφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλας αἱ γλῶσσαι, ὡς ὁμιλούμεναι ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ εἴδους ζώου, καὶ μάλιστα λογικοῦ· καθ᾽ ἅ ἡ ὁμοιότης αὐτῶν δυνατὴ φύσει ἢ τέχνῃ», ὁ Π.Π. περιγράφει ὅτι οἱ ἔναρθροι ἠχοί συμφωνοῦν καὶ στὴ σημασία τους λόγω τοῦ κοινοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ εἴτε λόγω πολιτιστικῶν δανείων. Στὴ συνέχεια ὁ Π.Π. περιγράφει τὴν κατάρτιση χαρακτηριστικοῦ καταλόγου λέξεων τῶν τριῶν ἀνωτέρω γλωσσῶν ποὺ ἀποδεικνύει τὴ μεταξύ τους σχέση.[377]

Ἡ ζωὴ στὴν Κέρκυρα

Τὰ μεταθανάτια ἀφιερώματα στὸν Π.Π. μέχρι καὶ αὐτὸ τοῦ Φ. Κόντογλου, βασίζονται σὲ πρωτογενῆ ἔρευνα τῶν συγγραφέων τους καὶ συγκλίνουν ὡς τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κερκυραϊκοῦ βίου του:[378] Ζοῦσε λιτὰ σὲ σημεῖο σκληραγωγίας καθὼς κοιμόταν συχνὰ ἀκόμα καὶ στὸ ἔδαφος καὶ τρεφόταν ἀποκλειστικὰ μὲ γάλα καὶ χόρτα, προσέφερε δωρεὰν ἰατρικὲς ὑπηρεσίες στοὺς κατοίκους τῆς Κέρκυρας, κατασκεύαζε φυσικὰ φάρμακα ἀπὸ βότανα, μάλιστα ἀπὸ τὸ ζιζάνιο «λύκος» τῶν κουκιῶν, καὶ διαβίωνε χωρὶς περαιτέρω ἐπαφὲς μὲ τὸ ἀστικὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ. Ὁ Κόντογλου διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι:[379] «στὰ στερνὰ του φοροῦσε μιὰν ἀράπικη

377 Ὁ κατάλογος ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ σχετικὸ ἀρχεῖο ποὺ μελετήσαμε. Φαίνεται ὅτι ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἀγορᾶς τοῦ ἀρχείου, βλ. ὑπ. 302.

378 Κεντρικὰς ἄξονας ὅλων τῶν μεταθανάτιων ἀφιερωμάτων καὶ βασικὴ πηγὴ πληροφοριῶν, ἐκτὸς τοῦ χρονολογικὰ πρώτου στὴν ἐφημερίδα *Οἱ Καιροί*, βλ. *Οἱ Καιροί*, 24η Φεβρουαρίου 1903, ἀρ. 4748, εἶναι αὐτὸ στὸ *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Σκόκου*. Ἡ ὁμοιότητα, μάλιστα, τῶν πληροφοριῶν καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι προβάλλεται ἡ Στεμνιτσιώτικη ἔναντι τῆς Βυτινιώτικη καταγωγῆς τοῦ Π.Π. ἐπιτρέπει νὰ ταυτίσουμε τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα, ἢ βασικὸ πληροφοριοδότη, μὲ τὸν ἑτεροθαλὴ ἀδερφό του Κανδρή.

379 Κόντογλου, *Φημισμένοι ἄντρες καὶ λησμονημένοι*, σ. 127. Ὁ Μεθόδιος περιγράφει ὡς ἐξῆς τὴν ἐμφάνισή του:

κελεμπία, ἴσως γιατὶ ὑπόφερνε ἀπὸ κατέβασμα, ποὺ τὄπαθε στὴν Ἀφρική, κι ἤθελε νὰ τὸ κρύψει». Ὅσον ἀφορᾶ στοὺς λόγους τῆς ἄφιξής του στὶς Νυμφὲς διασώζεται ἡ ἀφήγηση ὅτι γίδα τὴν ὁποῖα ἔσερνε μαζί του, τοῦ ὑπέδειξε τὸ συγκεκριμένο χωριό.[380] Ποιὰ ἦταν ἡ ἀντιμετώπιση τῆς παρουσίας τοῦ Π.Π. ἐκ μέρους τῶν κατοίκων; Ὅπως περιγράφει ὁ ἴδιος δέχθηκε νὰ παραμείνει ἀρχικὰ στὶς Νυμφὲς μετὰ ἀπὸ αἴτημα τῶν κατοίκων της γιὰ προσφορὰ ἰατρικῶν ὑπηρεσιῶν ἀλλὰ σύντομα ἐνεπλάκη σὲ ἀντιπαράθεση με μερίδα αὐτῶν λόγω τῆς σκληρῆς ἐπίκρισης τῆς τοκογλυφικῆς πρακτικῆς τους. Χωρὶς νὰ ἔχει ἐντοπιστεῖ συγκεκριμένος λόγος ὁ τόπος αὐτὸς ἐπιλέχθηκε γιὰ μόνιμη κατοικία του μέχρι τὸ θάνατό του καὶ γιὰ τὸ μετέπειτα τῆς ἄφιξης του πολυετὲς διάστημα οἱ πληροφορίες εἶναι ἀνύπαρκτες καὶ θὰ πρέπει νὰ βασιστεῖ κανεὶς σὲ ἐκτιμήσεις καὶ φημολογίες γιὰ νὰ μπορέσει νὰ καταλήξει σὲ συμπεράσματα.[381] Ὁ Μεθόδιος ἀναφέρει ὅτι ἡ συνήθεια του νὰ ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία πρὶν τὴν ἀπόλυση, χωρὶς νὰ πάρει ἀντίδωρο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἱερέα, ὁδήγησε πολλοὺς κατοίκους τῶν Νυμφῶν νὰ λένε ὅτι:[382] «δὲν πιστεύει τίποτα καὶ ὅτι εἶναι Μασσῶνος». Ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνει ὁ Μεθόδιος εἶναι ὅτι συμπεριφερόταν ἔτσι λόγω τῆς συνήθειας, μὲ τὴν ὁποίαν ἦταν ἀναθρεμμένος ὁ Π.Π., νὰ πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς νηστικὸς γιὰ νὰ πάρει ἀντίδωρο.[383]

Τὸ τελευταῖο χρονολογικὰ δημοσιευμένο ἔργο τοῦ Π.Π. ὀνομάζεται *Ἀκριβὲς*

«Συνείθιζε νὰ φορῃ παντόφλες καὶ χιτῶνα λευκὸν ποδήρη, τὸν ὁποῖον περιέζωνε διὰ χονδροῦ μεταξωτοῦ κορδονιοῦ, χρώματος κόκκινου, φέροντος εἰς τὰ δύο ἄκρα μεγάλους θυσάνους, καὶ ἐπάνω αὐτοῦ ἐφόρει σακκάκι, κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα τὸ ἐπανωφόριο μὲ αὐτὴν τὴν στολὴν δ' αὐτὴν καὶ ἐξήρχετο», βλ. Μεθόδιος σ. 41. Ὁ ἀνταποκριτὴς Ν.Μ. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα κάνει λόγω γιὰ ψαμμίαση, βλ. *Οἱ Καιροί*, 2η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4753.

380 Ὁ Μεθόδιος ἀναφέρει ὅτι: « [...] ἔφερε δὲ μαζύ του κρατῶν ἀπὸ τὸ σχοινί, καὶ μίαν γίδα, τὴν ὁποίαν ἔλεγε «Κ ύ π ρ ο». Φαίνεται ὅτι κατέληξεν εἰς τὸ μέρος τοῦτο ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐρχόμενος μὲ τὴν γίδα του, ὁποίαν ἔβοσκε κατὰ τὴν πορείαν, καὶ εὐχαριστηθεῖς ἀπὸ τὸ μέρος, ἐσταμάτησεν ἐκεῖ», βλ. Μεθόδιος, σ. 40. Ὁ Ν.Μ περιγράφει ἀντίστοιχα: «[...] ὅταν ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Κέρκυραν, ἔζευξεν ἀμέσως ἕνα ἀμαξάκι μὲ δύο ρωμαλέας καὶ στιβαρὰς αἶγας καὶ περιηγήθη ὁλόκληρον τὴν νῆσον, διὰ νὰ γνωρίσῃ τὰς καλλονὰς της. Ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη ἐκ τῶν ὁποίων διῆλθεν, ἰδιαιτέρως εἴλκυσεν αὐτὸν τὸ πάνδροσον, σκιερὸν, καὶ ρωμαντικὸν χωρίον μας Νυμφαίς [...]», *Οἱ Καιροί*, ὅ.π. Γιὰ μία ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση βλ. Παρακάτω, σ. 189.

381 Φαίνεται ὅτι δὲ διατηροῦσε ἐπαφὲς μὲ τὸ ἀκμάζον ἀστικὸ κέντρο τῆς Κέρκυρας. Δὲ διασώζεται καμία ἀναφορὰ ἐκπροσώπων τῆς πνευματικῆς Κέρκυρας στὸν Π.Π.

382 *Μεθόδιος Κοντοστάνος*, σ. 41.

383 Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον τὸ ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Π.Π, μπορεῖ νὰ παραλληλιστεῖ μὲ τὴ λαογραφικὴ παράδοση ποὺ διασώζει ὁ Ν. Γ. Πολίτης μὲ τὸν τίτλο «Ἡ καλικαντζαροῦ κι ἡ κυραμάνα» ἀπὸ τὴν Πύλο. Σὲ αὐτὴν τὴν ἱστορία ἀναφέρεται ἡ συμπεριφορὰ τῶν καλικάντζαρων νὰ εἰσέρχονται μεν στὴν ἐκκλησία, νὰ γίνονταν ἄφαντοι πρὶν βγοῦν τὰ Ἅγια Δῶρα, Βλ. Νικόλαος Γ. Πολίτης, *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ: Παραδόσεις,*, Ἐκδοτικὸς Ὀργανισμὸς «Εργάνη», Αθήναι 1965, σ. 378-380.

καὶ Ἀέναο Ἡμερολόγιο (Calendrier exact et perpétuel).[384] Πρόκειται γιὰ μία πρόταση διόρθωσης τοῦ Γρηγοριανοῦ Ἡμερολογίου μὲ σκοπὸ τὴ μεγαλύτερη ἀκρίβεια.[385] Ἀπὸ τὶς ἡμερομηνίες στὸν πρόλογο καὶ στὸ κύριο μέρος φαίνεται ὅτι γράφτηκε ἐν μέρει στὶς Νυμφὲς καὶ ὁλοκληρώθηκε στὸ Παρίσι, ὅπου καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο οἶκο μὲ τὰ *Voyages*, τὴ 24η Μαίου 1892.[386] Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1892 λοιπὸν ὁ Π.Π. βρίσκεται ξανὰ στὴ Γαλλία καὶ ἔχει ἐπαφὲς μὲ μέλη τῆς Γαλλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας. Ἀρχικά, βρισκόμενος στὸ Παρίσι, ἐκφράζει τὴν λύπη του ποὺ, ἐκτὸς τοῦ Μπουρνούφ ποὺ ἐπαινεῖται, οἱ Μορί, Μπλασάρντ, Ντιβεϊριέ ἔχουν φύγει ἀπὸ τὴ ζωή ἐνῶ ὁ Οὐζίφαλβι βρίσκεται στὴν Ἑλβετία καὶ οἱ Λαμπαδί καὶ Μαιέρ στὴ Μασσαλία. Οἱ τρεῖς τελευταῖοι χαρακτηρίζονται ὡς τυφλοί (aveugles)![387] Πιθανότατα ἐκφράζει τὴ δυσαρέσκειά του καθὼς ἀπευθύνεται σὲ αὐτοὺς ποικιλοτρόπως καὶ δὲ βρίσκει τὴν ἀνταπόκριση ποὺ θὰ περίμενε. Ὁ διευθυντὴς τοῦ *Ἀστεροσκοπίου Παρισίων* Ἐρνὲστ Μουσὲ[388] τοῦ συστήνει τοὺς Καμὶλ Φλαμμαριόν καὶ Αλμπέρτ ντὲ Ροσὰς[389] γιὰ μεταφραστὲς. Ὁ πρῶτος μάλιστα παρουσίασε τὸ ἔργο τοῦ Π.Π. συσχετίζοντάς το μὲ τὶς μετεωρολογικὲς παρατηρήσεις στὴν *Ἀστρονομικὴ Ἑταιρεία τῆς Γαλλίας* γνωστοποιῶντας τὸ στὸ γραμματέα της Γκερινί.[390]

Ὁ πρόλογος του δίνει σημαντικὲς πληροφορίες, ἀπὸ τὸν ἴδιον, γιὰ τὴ ζωή του στὶς Νυμφὲς μετὰ τὴν ἐγκατάσταση του ἐκεῖ, τὰ μελλοντικὰ του σχέδια Π.Π. Περιγράφει πῶς ἀρχικὰ ξαναβρίσκοντας περιχαρὴς τὶς ἐπαφὲς του στὴν Γαλλικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία θὰ βιώσει τὴν αὐτοκτονία τοῦ Ντιβεϊριέ στὸ σπίτι του στὶς Σέβρες.[391] Θὰ καταδικάσει πλήρως τὴν πράξη αὐτὴ καὶ θὰ ἀναπτύξει ἐκτενῶς τὴν

[384] Στὴν πρώτη σελίδα εὐχαριστεῖ ὀνομαστικὰ τοὺς μεταφραστὲς τῶν *Voyage*, τοὺς Οὐζίφαλβι, Ντιβεϊριέ, Μουνουάρ καθὼς καὶ τοὺς Ντὲ Ροσάς, Φλαμμαριόν καὶ Γκερινί γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ παρόντος ἔργου.

[385] Ἡ μόνη ἀναφορὰ του στὴν ἑλληνόγλωσση βιβλιογραφία γίνεται ἀπὸ τὸν Κ.Θ. Κυριακόπουλο ἀλλὰ ἡ μὴ χρησιμοποίηση των βιογραφικῶν πληροφοριῶν του ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν τὸ μελέτησε ὁ ἴδιος, βλ. *Κυριακόπουλος*, σ. 108.

[386] Τὸ μέρος τοῦ προλόγου ποὺ ἀναφέρεται στὴ ζωὴ στὶς Νυμφὲς καὶ στὰ μελλοντικὰ του σχέδια ἔχει ἡμερομηνία τὴν 23η Ἰανουαρίου 1890. Οἱ ἐπαφὲς στὸ Παρίσι ἔχουν τὸν Ἰούνιο τοῦ 1892.

[387] *Galadriel, σ.* viii

[388] Ernest Amédée Barthélemy Mouchez, 1821-1897.

[389] Albert de Rochas d'Aiglun, 1837-1914.

[390] «M. Flammarion à présenté à la Société astronomique, dans sa séance du 4 mai 1892, mes Voyages en rapport avec ses observations méléorologiques», *Galadriel, σ.* viii

[391] «Quel affreux jour ! J'étais chez lui au moment où il mourailsi cruellement pour lui et si malheureusement pour ses amis!», *Calendrier*, ix. Ὁ Ντιβεϊριέ αὐτοπυροβολήθηκε τὴν 25η Ἀπριλίου 1892, βλ. « Suicide d’un explorateur »,

ἐπιχειρηματολογία του.[392] Θὰ ἐγκαταλείψει τὸ Παρίσι ἀηδιασμένος.[393] Στὴ συνέχεια τῆς εἰσαγωγῆς ἐπαναλαμβάνει τὰ γεγονότα γύρω ἀπὸ τὴν ἀποτυχία διορισμοῦ στὴ θέση τοῦ ἐφόρου, ἄρα καὶ τὴν μὴ ὁλοκλήρωση τοῦ δεύτερου μέρους τῶν *Περιηγήσεων* ποὺ φαίνεται νὰ ἐγκαταλείπεται, τὴν περιήγησή του σὲ Θεσσαλία, Ἤπειρο καὶ Νησιὰ Ἰονίου ἀναζητῶντας Πελασγικὰ ἴχνη, τὴν ἐγκατάστασή του στὶς Νυμφὲς τῆς Κέρκυρας καὶ τὴ συγγραφὴ ἐκεῖ τεσσάρων ἔργων: α) *Πανάρχαιη Ἑλλάδα (La três ancienne Grèce)* μὲ θέμα τὴν ἀναζήτηση τῆς πραγματικότητας πίσω ἀπὸ τὴ μυθολογία καὶ συγκεκριμένα τῆς παρουσίας Πελασγῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καθὼς καὶ τῆς διαίρεσης τῆς Κέρκυρας σὲ τέσσερα βασίλεια, β) *Ἡ πιὸ στερεὴ σοφία (La Plus solide sagesse)* ποὺ περιλαμβάνει τρεισήμισι χιλιάδες νέες καὶ παλιὲς παροιμίες καὶ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ σοφία τῶν ἑπτὰ Σοφῶν εἶναι παροῦσα καθὼς καὶ τὴ σύγκριση τῶν γλωσσῶν Ἑλλήνων, Πελασγῶν καὶ Βλάχων, γ-δ) *Ἐκπαίδευση τῶν Παιδιῶν καὶ γιὰ τὴν Πολιτική (Éducation des enfants et sur politique)* ποὺ σκοπεύει νὰ ὁλοκληρώσει στὸ μέλλον. Τὸ χωριὸ τῶν Νυμφῶν ἐπιλέχθηκε λόγω:[394] «τῶν ἄφθονων νερῶν καὶ τοῦ ὁρίζοντά του», καὶ ὁ ἴδιος περιγράφει τὸ πῶς ζεῖ ἐκεῖ:[395] «ἀγόρασα ἕνα ἀμπέλι καὶ ἀσκῶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γιατροῦ ποὺ ἀπαιτεῖ λίγη δουλειά. Περνῶ τὸν ὑπόλοιπο χρόνο μου εἴτε ἀποσπῶντας τὴν προσοχή μου μὲ τὴ θέα τοῦ ποικίλου ὁρίζοντα τοῦ χωριοῦ εἴτε ἀσχολούμενος μὲ ἐπιστημονικὰ θέματα».

Στὴν τελευταῖα σελίδα τοῦ Calendrier δημοσιεύεται ἐπιστολὴ τοῦ Π.Π. πρὸς τὴν «Γενικὴ Διεύθυνση τῆς Διεθνοῦς Ἐκθέσεως τοῦ Σικάγο» μὲ ἡμερομηνία τὸν Ἰούνιο τοῦ 1892. Σὲ αὐτὴν ζητᾶ τὴν κρίση τῆς Διεύθυνσης γιὰ τὰ δύο τοῦ ἔργα ποὺ ἀποστέλλει στὰ Γαλλικὰ: *Voyages* καὶ *Calendrier*.[396]

Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα χρόνια μέχρι τὸ θάνατο του τὸ 1903 οἱ πληροφορίες εἶναι

L'Intransigeant, 29 avril 1892.

392 Βλ. Παρακάτω σ. 206.

393 «J'ai voulu me trouver loin de toutes mes connaissances. el jai dit à M. Aubry, agent de la Société de géographie : "Je me dégoûte de Paris malgré ses charmes, et Je vais faire un petit voyage"», βλ. *Calendrier*, σ. x

394 «Je me fixai aux Nymphes, village de Corfou, le choisissant parmi d'autres à cause de ses eaux abondantes et de son horizon», βλ. *Calendrier*, σ. x

395 «J'ai acheté une vigne et j'exerce La profession de médecin qui m'impose peu de travail. Le reste du temps est employé soit à me distraire par la vue de l'horizon varié du village, soit à m' occuper de questions scientifiques», βλ. *Calendrier*, σ. xiii

396 *Calendrier*, σ. 77.

ἄμεσες καὶ ἔμμεσες. Τὸ μεταθανάτιο ἀφιέρωμα στὸν *Ἐθνικὸ Ἡμερολόγιο Σκόκου* ἀναφέρει ὅτι:[397] «τελευταῖον εἶχεν ἐπισκεφθῇ τὴν παγκόσμιον Ἔκθεσιν τοῦ Σικάγου καὶ τὸν Νιαγάραν, συχνὰ δὲ ἐν τῷ μεταξὺ τὴν Εὐρώπην». Τὸ πρῶτο ταξίδι δὲν ἀποκλείεται ἀλλὰ δὲν ἔχει ἐπιτευχθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα ἡ ἐπιβεβαίωσή τους. Σίγουρα δὲν ἀποτέλεσε μέλος τῆς Ἑλληνικῆς ἀποστολῆς.[398]

Ἡ ψυχοσύνθεση, ἰδιαίτερα αὐτῆς τῆς περιόδου του Π.Π. φωτίζεται μέσω τῆς ἀλληλογραφίας του μὲ τὸν Παναγιώτη Παπαζαφειρόπουλο καὶ μὲ μία ἀνιψιά του λίγο πρὶν τὸ θάνατό του.[399] Ἂν καὶ δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ τὰ γράμματα τῶν ἀποστολέων εἶναι ἐφικτὴ ἡ σύνθεση βασικῶν μοτίβων τῆς ἐπικοινωνίας τους: στὶς ἐπίμονες κλήσεις, μὲ σαφῆ ἐπιθυμία τῶν συγγενῶν του, νὰ ἐπιστρέψει στὴ Βυτίνα ἐπικαλεῖται συνεχῶς τὸ βαρύ του συγγραφικὸ πρόγραμμα ποὺ θέτει σὲ

397 *Ἐθνικὸ Ἡμερολόγιο Σκόκου*, σ.100.

398 Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Φώτη Κόντογλου ἐντοπίστηκαν, σὲ μορφὴ δακτυλογραφημένων ἀντιγράφων, δύο ἐπιστολὲς ποὺ ὑπογράφονται ἀπὸ τὸν Π.Π. εὑρισκόμενο στὸ Ἀσουάτ. Γιὰ τὴν ἐγκυρότητά τους μόνο ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ἐντοπίστηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Φώτη Κόντογλου, στὸ πλαίσιο κάποιας ἔρευνας ποὺ δὲν ὁλοκληρώθηκε, καὶ νὰ ἔχουν σταλθεῖ ὄντως ἀπὸ τὸν Π.Π. Ἡ πρώτη φέρει ἡμερομηνία τὴν 9η / 21η Μαρτίου 1893 καὶ ἔχει ἀποδέκτη τὸν Βασιλιά Γεώργιο. Ὁ Π.Π. ὑπενθυμίζει τὶς περιπέτειες, πρὸ δεκαετίας καὶ πρὸ τῆς ἔκδοσης τῶν *Περιηγήσεων*, τῶν χειρογράφων του στὸ ὑπουργεῖο Παιδείας καὶ τὸν ἐνημερώνει γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *Calendrier*. Τὸν πληροφορεῖ ὅτι ἀπέστειλε, πρὸς τῆς Γαλλικῆς ἔκδοσης, τὸ ἔργο στὸν διάδοχο Κωνσταντίνο, ἐπισυνάπτοντας σχετικὴ ἀναφορά, ἀλλὰ καὶ στὸν Αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας. Σκοπὸς τῆς πρώτης, καὶ ἀναπάντητης, ἀναφορὰς στὸ διάδοχο Κωνσταντίνο ἦταν: «προστασίαν αὐτοῦ πρὸς ὑποβολήν χάριν ἐπιστημονικῆς κρίσεως εἰς τινα τῶν Ἀκαδημιῶν, ἐπὶ σκοπῶ τοῦ ν' ἀποφύγω τάς πρός τοῦτο δαπάνας, καί νά συνοδεύσω ἔκτακτον ἐπιστημονικόν ἔργον μετά τοῦ ὀνόματος τῆς Αὐτοῦ Ὑψηλότητος». Ἡ παροῦσα ἐπιστολὴ συνεχίζει μὲ τὸ αἴτημα ἔκθεσης τῶν *Περιηγήσεων* στὴ Διεθνῆ Ἔκθεση τοῦ Σικάγου καὶ κλείνει μὲ τυπικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ κατάσταση.
Ἡ δεύτερη ἐπιστολὴ φέρει τὴν ἔνδειξη «Ἀντίγραφον τῆς πρός τήν Α.Υ. τόν Διάδοχον πεμφθείσης ἐκ Παρισίων ἀναφορᾶς μου τήν 18η/30η Ἰουνίου 1892». Εἶναι συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ ἀποσταλθέντος *Calendrier* ἐπίσης ἀπὸ τὸ Ἀσιούτ. Ὁ Π.Π. τὸν ἐνημερώνει ὅτι ἀπὸ τὴν Κέρκυρα του εἶχε ἀποστείλει νωρίτερα τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο κείμενο χωρὶς νὰ λάβει ἀπάντηση ἀπὸ τὸ «ἀνακτορικό γραφεῖο». Ἔτσι ὁ διευθυντὴς τῶν Καιρῶν τὸν συμβούλευσε νὰ μεταβῇ τὸν Ἀπρίλιο στὸ Παρίσι γιὰ τὴν μετάφρασή του, ὅπως καὶ τελικὰ ἔπραξε. Μὲ τὴν ἐπιστολὴ ζητᾶ, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, τὴ θέση τοῦ ἐφόρου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ὥστε νὰ δημοσιεύση τὸ *Calendrier* στὰ ἑλληνικὰ ὅσο καὶ νὰ τελειοποιήσει «τὰ ἐν τῷ προλόγῳ αὐτοῦ ἀναφερόμενα συγγράμματα». Ἀφηγεῖται ξανὰ τὶς προσπάθειες του νὰ πάρει τὴ θέση τὸ 1883 καὶ προσθέτει τὴ νέα πληροφορία ὅτι ἐπέκρινε τὸν Καλίνσκη στὸν ὑπασπιστὴ Παπαδιαμαντόπουλο καθὼς ὁ πρῶτος ἀνερυθρίαστα τοῦ εἶχε ἀπαντήσει στὸ σχετικό του αἴτημα: «ἔχεις κουκιά», δηλαδή ἄν εἶχε τὴν ὑποστήριξη Βουλευτῶν. Μετὰ τὴν ἔκδοση τῶν περιηγήσεων δωρίζει δύο ἀντίτυπα στὴ Βασιλικὴ Οἰκογένεια καὶ ἐπιδιώκει νὰ ζητήσει τὴ θέση αὐτοπροσώπως. Ὁ Χατζηπέτρος ὅμως τοῦ ἀπαντᾶ: «τί εἶσαι σύ πού θά ἰδῇς τόν Βασιλέα; Εἶσαι ὑπάλληλος;». Ἡ ἐπιστολὴ κλείνει μὲ τὸν προβληματισμό γιὰ τὴν πληροφόρηση ποὺ λαμβάνει ὁ Βασιλιάς «φρουρούμενος ὑπὸ ἀδιασπάστου τείχους». Εὐχαριστῶ τὰ ἐγγόνια τοῦ Φώτη Κόντογλου, Παναγιώτη καὶ Φώτη Μαρτίνου γιὰ τὴν ἀποστολὴ καὶ ἄδεια χρήσης τῶν τεκμηρίων.

399 Ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ Π.Π. μὲ τὸν Π. Παπαζαφειρόπουλο ἔχουν ἐντοπιστεῖ μέχρι τώρα πέντε ἐπιστολές τοῦ Π.Π. Ὁ Κ. Θ. Κυριακόπουλος ἀναφέρει τέσσερις καὶ μεταγράφει τρεῖς, βλ, *Κυριακόπουλος*, σ. 112, 124-128 Ἡ ἔρευνα, Δημόσια Βιβλιοθήκη Βυτίνας, Ἀρχεῖο Παπαζαφειρόπουλου, φάκ. «Ἐπιστολαὶ Προσωπικοτήτων», ἐντόπισε ἄλλες δύο ποὺ λάνθαναν τῆς ἔρευνας καὶ οἱ ὁποῖες καταγράφηκαν πλήρως, βλ. Παράρτημα σ. 256, 258. Ἡ ἀνιψιὰ τοῦ Π.Π., ἐπιστολὴ πρὸς τὴν ὁποῖα σώζεται λίγες μέρες πρὶν τὸ θάνατό του, εἶναι ἡ Χρυσάνθη Ματθαίου Πόταγα, βλ. Παράρτημα σ. 260.

προτεραιότητα μὲ ἀπόλυτο τρόπο, ταυτόχρονα συνιστᾶ σύνεση καὶ ὑποχωρητικότητα στὶς μεταξύ τους σχέσεις, ποὺ ἀνεξαρτήτως τῆς πραγματικῆς βαρύτητας καὶ σημασίας γιὰ τοὺς ἴδιους ἐνισχύει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ Π.Π, ἀπὸ τὰ πατρογονικὰ του ἐδάφη ἐγγράφεται στὴ μόνιμη ρήξη μὲ τὴ γενέτειρα του καὶ στὶς τάσεις ἀπομονωτισμοῦ του.

Ὁ Β' τόμος τῶν *Περιηγήσεων*

Ἡ ἀναφορὰ σὲ χαμένο ἔργο ἐπαναλαμβάνεται συχνὰ στὶς ἐκλαϊκευμένες προσεγγίσεις τοῦ Π.Π. Ὑπαίτιος εἶναι ὁ Φ. Κόντογλου ποὺ διέσωσε, τὴν ἀνεπιβεβαίωτη, πληροφορία ποὺ ἔλαβε στὶς Νυμφὲς ὅτι συγγενεῖς τοῦ Π.Π. ἦρθαν στὴν Κέρκυρα καὶ κατέστρεψαν τὰ χειρόγραφά του. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ὑπάρχουν ἐπιπλέον χειρόγραφα τοῦ Π.Π. δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ, ἀπὸ τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὁ ἴδιος περιγράφει τρία καινούργια ἔργα. Αὐτὸ ὅμως ποὺ γίνεται ἀντιληπτὸ ὡς χαμένο ἔργο εἶναι ὁ Β' τόμος τῶν Περιηγήσεων καὶ πρόκειται γιὰ σφάλμα. Τὸ χειρόγραφο βρίσκεται μαζὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα ποὺ ἔφερε ὁ ἑτεροθαλὴς ἀδερφός του Χ. Κανδρὴς στὸ ἀρχεῖο χειρογράφων τῆς Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας.[400] Εἶναι μάλιστα καὶ τὸ μοναδικὸ ἔργο τοῦ Π.Π. ποὺ ἔχει παρουσιαστεῖ τόσο ἀναλυτικά.[401] Ἂν καὶ δὲν ὁλοκληρώθηκε ποτέ, καθὼς ἀπουσιάζουν σχεδὸν πλήρως οἱ ὑποσημειώσεις καὶ πολλὰ σημεῖα του εἶναι δυσανάγνωστα λόγω τῶν διορθώσεων εἶναι σαφὲς ὅτι συμπληρώνει τὶς Περιηγήσεις μὲ ἔμφαση στὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς καὶ μεγάλο μέρος του γράφτηκε παράλληλα μὲ αὐτὲς.

400 *Κυριακόπουλος*, σ. 114.

401 Ἠλίας Γιαννικόπουλος, «Ὁ περιηγητὴς Παναγιώτης Ποταγός καί τό θεωρούμενο ὡς "χαμένο" ἔργο του», *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 32 (2017), Πρακτικά τοῦ Δ΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν (Τρίπολις – Δημητσάνα, 1-3 Νοεμβρίου 2013), σσ. 407-428.

Ἡ πραγματικότητα ἢ μὴ τῶν ταξιδιῶν. Ἡ μεθοδολογία τοῦ Π.Π.

Ποιὲς ἀποδείξεις τῶν περιηγήσεων τοῦ Π.Π. ὑπάρχουν; Ὑπάρχουν σύγχρονοι του ἀναγνωρισμένοι περιηγητὲς ποὺ ἐπιβεβαιώνουν ἔστω ἐμμέσως τὴ διαδρομὴ τοῦ Π.Π.; Ἡ ἀπάντηση στὸ δεύτερο ἐρώτημα εἶναι καταφατικὴ. Ὁ Βίλχελμ Γιούνκερ[402] εὑρισκόμενος στὸν ποταμὸ Μπόμο σημειώνει ὅτι ἀκολουθεῖ τὴ πρότερη διαδρομὴ τοῦ Π.Π. τοῦ ὁποίου τὶς περιγραφὲς συμβουλεύεται, θὰ ἐπισημάνει «τὰ ἐρασιτεχνικὰ λάθη καὶ τὶς παραλείψεις του» ἀλλὰ θὰ ταυτίσει τὶς περιγραφὲς του καὶ δὲν θὰ ἀμφισβητήσει ποτὲ τὴν πραγματικότητα τοῦ περάσματός του.[403] Ὁ Τζὼρτζ Κάρζον[404] σὲ ἀναφορὰ του στὴ Βρετανικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία ἀναφέρει ὅτι Ποταγὸς προηγήθηκε τοῦ ταξιδιοῦ του στὸ Παμὶρ[405]. Ἀργότερα στὸ ὁλοκληρωμένο ἔργο του θὰ ἐπισημάνει τὴ σύγχυση τοῦ Π.Π. ὅσον ἀφορᾶ στὸ Μικρὸ καὶ τὸ Μεγάλο Παμίρ, ἀλλὰ δὲ θὰ ἀμφισβητήσει τὸ πέρασμα τοῦ Π.Π. ἀπὸ ἐκεῖ, καὶ, ἀντίθετα, θὰ λάβει ὑπόψη του τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὴν πανίδα.[406] Ἐπίσης, ὁ Γιόχαν Ἄλμπερτ φον Ρέγκελ[407] θὰ ἐπιβεβαιώσει καὶ θὰ συμβουλευτεῖ τὴν περιήγηση τοῦ Π.Π. στὴν ἴδια

[402] Ὁ Βίλχελμ Γιούνκερ (Wilhelm Junker, 1840-1892) ἦταν διάσημος Ρῶσος ἐξερευνητὴς τῆς Ἀφρικῆς καὶ συγκεκριμένα τῆς λεκάνης ἀπορροῆς Κονγκό-Νείλου.

[403] Wilhelm Junker, T*ravels in Africa during the years 1882-1886*, translated from the German by A. H. Keane, F.R.G.S., Chapnd Hall Ld, Λονδίνο 1892, σ. 173, 188, 208, 237, 247.

[404] Ὁ Τζὼρτζ Κάρζον (George Nathaniel Curzon, 1859-1925) ἦταν Βρετανὸς πολιτικὸς καὶ Ἀντιβασιλέας τῶν Ἰνδιῶν τὸ διάστημα 1899-1905.

[405] «In the same year (1870) I have found the traces of a similar journey across the Pamirs, starting from Kabul, and ploceeding *via* Kunduz, Badakshan, and Wakhan to Yangi Hissar and Kashgar, of a Greek named Dr. Potagos, whose travels were translated into French and published fifteen years later», βλ., George N. Curzon, «The Pamirs and the Source of the Oxus », *The Geographical Journal*, τ. 8, ν.3 (Σεπτ., 1896), σ. 253

[406] «Dr. Potagos, however, owing to a confusion between the Great and the Little Pamirs, and to his ignorance of the existence of the former, is entirely at sea in his criticism of previous travellers, notably of Marco Polo and Wood», βλ. George N. Curzon, «The Pamirs and the Source of the Oxus», *The Royal Geographical So*ciety, Λονδίνο 1896, σ. 24, 40.

[407] Ὁ Γιόχαν Ἄλμπερτ φον Ρέγκελ (Johann Albert Regel, 1845-1908) ἦταν ἐλβετορῶσσος γιατρὸς καὶ βοτανολόγος. Ταξίδεψε τὰ ἔτη 1877-1885 στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Παμὶρ καὶ κατέγραψε τὶς παρατηρήσεις του.

περιοχή.[408] Ὁ Ἄντριου Τζιοὺκς[409] θὰ συναντήσει μάλιστα τὸν Π.Π. στὸ Πεσαβὰρ τὸν Μάιο τοῦ 1875.[410] Οἱ ἀναφορές του ὅτι κατευθύνονταν στὴν Καμπούλ καὶ οἱ δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε μὲ τὶς Ἀρχές, συμπίπτουν ἀπολύτως μὲ τὶς περιγραφὲς τοῦ ἴδιου τοῦ Π.Π.[411]

Ἡ πιὸ τεκμηριωμένη ἀμφισβήτηση τῆς πραγματοποίησης τῶν περιηγήσεων τοῦ Π.Π. προῆλθε ἀπὸ τὸν Ρίτσαρντ Χίλ.[412] Ὁ Χὶλ ἐξετάζει τὴν περιήγηση τοῦ Π.Π. στὴν Ἀφρικὴ τὰ ἔτη 1876-1877.[413] Τὸν ἐντάσει στοὺς «ψευτοταξιδιώτες» ποὺ βασίστηκαν κυρίως σὲ πληροφορίες τρίτων. Στὸν 19ο αἰῶνα βρίσκει ἀντίστοιχό του τὴν περίπτωση τοῦ Λουὶ ντὲ Κουρὲ[414], τοῦ ὁποίου δὲ δέχεται κὰν τὴν ὕπαρξη! Γιὰ τὸν Π.Π. θεωρεῖ ὅτι δὲν ταξίδεψε καθόλου -ἢ ἐλάχιστα- στὰ μέρη ποὺ περιγράφει καὶ ὅτι οὐσιαστικὰ ἀντέγραψε προγενέστερα του ἔργα. Ὁ Χὶλ τονίζει ὅτι ὁ Σβάινφουρτ

408 «Wie der Aufenthalt des griechischen Arztes Potagos im Nil- und Uelle - Gebiete sich bewahrheitet hat, so tritt jetzt auch ein unverfänglicher Gewährsmann für seine Reisedurch Ostturkestan und die Thian - Schau - Länder ein; esist kein Geringerer als der bekannte Forscher Albert Regel, welcher durch sein Zeugnis sich selbst des Ruhmes beraubt, als der erste Europäer nach dem Jesuiten d'Espinha 1756, wieder nach Turfan gekommen zu sein. Regel schreibt: Ich bin im stande, die Reise des Arztes Potagos zu benutzen, denn in Turfan wurde von einem fränkischen Arztegeredet, welcher einige Jahre vor mir allein, nur mitMedikamenten versehen und in Begleitung eines Hundes,diese Stadt in der Richtung nach Chami passiert undZeichnungen des Ortes entworfen habe», βλ. *PMG*, τ. 31, 1885, σ. 477. Ἡ ἀναφορὰ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία καθὼς δημοσιεύεται σὲ ἕνα ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ ποὺ εἶχε ἐπικρίνει προηγουμένως τὸ ἔργο καὶ τὴ μεθοδολογία τοῦ Π.Π.

409 Ὁ Γουόρδιγκτον Τζιοὺκς (Worthington Jukes, 1849-19317) ἦταν Καναδὸς ἱεραπόστολος τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας μὲ δράση στὶς βόρειες Ἰνδίες καὶ στὴν περιοχὴ Πεσαβάρ.

410 «It was in June 1875 that I entertained a very interesting Greek Traveller, named Dr. Potagos at the request of the Deputy Commissioner. He had been knocking about Persia, Turkestan, Thibet, Chinese Tartary, Russia &c, and could converse in French, Italian, Turki, Persian, and Greek. I found that I had forgotten all the French I ever knew, but I attempted a conversation, and failing that a correspondence with much difficulty in Greek, which would, I am sure, have made the hair of my old Masters in Blundell's School, stand on end! My knowledge of Persian was little better.

He would not tell why he was so anxious to get through to Kabul but some years later it was discovered, that some time before, he had found gold and precious stones, in the Northern parts of Afghanistan, and that he wanted to get permission to work the mines.

He could only get permission to get through to Kabul, by a very roundabout way, and then the Amir would not listen to his arguments, telling him that if he allowed him to start mining, he would soon have a lot of hornets round him, in the shape of English and other races, whom he wished to avoid», βλ. Rev. Worthington Jukes, *Reminiscences of Missionnary Work in Amritsar 1872-1873 and on the Afghan Frontier in Peshawar War 1873-1890*, Διαθέσιμο στὸν δικτυακό τόπο: http://anglicanhistory.org/india/jukes1925/ (1/11/2021). Ἡ ἀναφορὰ στὴν ἐξόρυξη πολύτιμων λίθων φωτίζει μία πιθανὴ πηγὴ ἐσόδων του Π.Π.

411 Βλ. παραπάνω σ. 47.

412 Ὁ Ρίτσαρντ Χὶλ (Richard Leslie Hill, 1901-1966) ἦταν Ἄγγλος ἱστορικὸς μὲ πλούσιο ἔργο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Σουδάν, βλ. R. S. O'Fahey, « Richard Leslie Hill 1901–1996» *Sudanic Africa*, vol. 8, 1997, σσ. 1–15.

413 Richard Hill, «The African travels of Panaghiotis Potagos, 1876-1877», *Geographical Journal*, CXXXIV, 1968, σσ. 55-5

414 Ὁ Γάλλος Λουὶ ντὲ Κουρὲ (Louis du Couret, 1812-1867) ἄφησε τὴν καταγραφὴ τῆς περιήγησης του στὴν Ἀφρικὴ τὸ διάστημα 1844-1845.

δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ στὴ συνάντησή του μὲ τὸν Π.Π. στὸ Κάιρο τὸ 1875[415], ἐπιχειρηματολογεῖ γιὰ τὴ λανθασμένη ἀναφορὰ του Π.Π. στοὺς αιγυπτιοαβυσσινιακοὺς πολέμους, ποὺ εἶχαν λήξει πρὸ δύο ἐτῶν ἐν ἀγνοία του Π.Π. καὶ δῆθεν ἐμπόδιζαν τὸ πέρασμα του στὸ Νότο, στὴ δυσκολία γενικότερα τοῦ ταξιδιοῦ ἀνάμεσα σὲ δουλέμπορους καὶ κάποιες χρονικὲς καὶ τοπικὲς ἀσυμβατότητες γιὰ τὰ περιγραφόμενα ἀπὸ τὸν Π.Π. πρόσωπα. Τονίζει, ἐπίσης, τὴν ἀπουσία ἀναφορᾶς στὴν πηγὴ χρηματοδότησης. Οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Χὶλ ἔχουν ξεχωριστὴ βαρύτητα ἀλλὰ δὲν ἀρκοῦν ἀπὸ μόνες τους γιὰ νὰ διαψεύσουν πλήρως τὴν πραγματικότητα τῶν περιηγήσεων. Ὁ Χὶλ δὲν ἐξηγεῖ πῶς κατάφερε ὁ Π.Π. νὰ ἐξαπατήσει ἐπιστημονικοὺς φορεῖς μὲ τοὺς ὁποίους ἦρθε σὲ ἐπαφή, ὅπως ἡ Γαλλικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία, καὶ γιατὶ κανεὶς ἀπὸ ὅσες χῶρες εἶχε ἐπικοινωνία δὲν τὸν ἀποκάλυψε. Εἶναι φυσικὰ διαφορετικὸ νὰ ἐγείρονται διαφωνίες πάνω στὶς παρατηρήσεις του, ἢ ἀκόμα νὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ δεύτερο χέρι, νὰ ἐπισημαίνονται οἱ λανθασμένες μεταγραφὲς καὶ μεταφράσεις τῶν τοπωνυμίων ἀπὸ τὸ νὰ διαψεύδεται ἡ περιήγηση του πλήρως. Παρ’ ὅλα ὅσα προηγήθηκαν ὁ Χὶλ κλείνει τὸ ἄρθρο θεωρῶντας ὅτι ἡ ἀναφορὰ τοῦ Γιόχαν Ἄλμπερτ φον Ρέγκελ γιὰ τὴ φήμη ἑνὸς Γάλλου γιατροῦ συνοδεία σκύλου ποὺ ἄκουσε στὸ Τουρπὰν ἀφήνει ἕνα ἴχνος ἀξιοπιστίας στὴν ἀσιατικὴ περιήγηση τοῦ Π.Π. Ὁ Χὶλ θὰ ἐπιστρέψει στὸν Π.Π. τὸν ἑπόμενο χρόνο μὲ σύντομο σημείωμα ὅπου φαίνεται λιγότερο ἀπόλυτος: εὐχαριστεῖ τὸν Μεθόδιο Κοντοστάνο ποὺ ἐπικοινώνησε μαζί του καὶ ἀπέστειλε τὴ μελέτη του, ἀναφέρει τοὺς σύγχρονούς του Στέφανο Σανταντρέα[416] καὶ Ἀρλὲτ Τιργιοῦ Ἐννεμπὲρ[417] ποὺ ἀποδέχονται τὴν πραγματικότητα τῆς περιήγησης τοῦ Π.Π. καὶ κλείνει λέγοντας ὅτι «παρ' ὅλα αὐτὰ, γιὰ τοὺς προαναφερθέντες λόγους στὸ ἄρθρο μου, ἡ ἀμφιβολία ποὺ ἐξέφρασα γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τῆς περιήγησης τοῦ ἐξερευνητὴ παραμένει».[418]

[415] Βλ. παραπάνω σ. 51.

[416] Stefano Santandrea, *A tribal history of the western Bahr El Ghazal*, Editrice Nigrizia, Μπολόνια 1964, σ. 171-172

[417] Arlette Thuriaux-Hennebert, *Les Zande dans l'histoire du Bahr el Ghazal et de l'Equatoria*, Éd. Institut de sociologie de l'Université libre, Βρυξέλες 1964. 59, 64-65.

[418] R. Hill, «The African travels of Panaghiotis Potagos, 1876-1877: A Postscript », *Geographical Journal*, CXXXV, 1969, pp. 317-318.

Ἡ περιήγηση τοῦ Π.Π. εἶναι δυνατὸν νὰ τοποθετηθεῖ σὲ ἔγκυρη βάση κυρίως γιὰ τὴν Ἀφρικὴ. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ζὰν Μπατὶστ Λοτὰρ[419] ὁ Π.Π. ἦταν πράγματι ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ἐξερεύνησε τὴν περιοχὴ τῶν ποταμῶν Μπόμο καὶ Οὐέλε, στὰ σημερινὰ σύνορα Κονγὸ καὶ Κεντρικῆς Ἀφρικανικῆς Δημοκρατίας, καὶ τὸ ὄνομα του θὰ μνημονευόταν μαζὶ μὲ αὐτὸ τοῦ Στάνλεϋ καὶ τοῦ Σβάινφουρτ ἄν δὲν ὑπῆρχαν λανθασμένες ἀναφορὲς, ὅπως ὁ χάρτης τῆς περιήγησης του στὴν Ἀφρική, καὶ ἄν δὲ κατηγοροῦσε ἄλλους περιηγητὲς ἀλλὰ «εἶχε περιοριστεῖ νὰ μας πεῖ με περισσότερα αναλυτικά τι είχε δει ο ίδιος».[420]

Τυπικὰ, ἡ περιήγηση τοῦ Π.Π., ἐντασσόμενη στὸν 19ο αἰῶνα, κινεῖται ἀνάμεσα στὴ γερμανικὴ καὶ γαλλικὴ σχολὴ σκέψης ὅσον ἀφορᾶ στὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐπιρροὴ τῆς φύσης στὸν ἄνθρωπο. Ἀπὸ τὴ μία μεριὰ ὁ περιβαντολογικὸς ντετερμινισμὸς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ πιθανοκρατία μὲ τὸν Π.Π. νὰ κινεῖται καὶ στοὺς δύο χώρους, συχνὰ χωρὶς ἀντιληπτὴ συνέπεια.[421] Στὴ μεθοδολογία καὶ στὴν περιγραφὴ τοῦ χώρου καὶ τόπου ὁ Π.Π. διατηρεῖ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων ἱστορικῶν καὶ γεωγραφῶν ποὺ τόσο προσεκτικὰ μελέτησε καὶ διάβασε. Στὴ συνάρτηση τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ψυχοσωματικῆς ὀντότητας, μὲ τὸ περιβάλλον διακρίνεται ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἱπποκράτη ἐνῶ ἡ γεωγραφικὴ φαντασία τοῦ Ἡροδότου εἶναι φανερὴ στὴν προσπάθεια ἑρμηνείας τοῦ μύθου – εἰδικὰ κατὰ τὴν περιήγηση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.[422] Ἀντίστοιχα ὡς ἐπίδραση τοῦ Στράβωνα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ περιγραφὴ μὲ παράλληλη παρουσίαση παλαιότερων ἐκτιμήσεων ὅσο καὶ ἡ ἀντίληψη τῆς γεωγραφίας ὡς μίας τέχνης τοῦ βίου ποὺ ὁδηγεῖ στὴν εὐτυχία.[423] Ἡ παρακολούθηση καὶ προσωπικὴ ἰχνηλάτηση τῆς πορείας τῶν Πελασγῶν πάνω στὴν ὑδρόγειο καὶ οἱ συνακόλουθες προτάσεις γιὰ τὸ μέλλον τῶν Βαλκανίων εἶναι ἕνα ἀπτὸ παράδειγμα τῆς σύνδεσης τῆς ὑποκειμενικότητας μὲ τὸ γεωγραφικὸ χῶρο ποὺ

[419] Ὁ Ζὰν Μπατὶστ Λοτὰρ (Léon-Jean-Baptiste Lotar,1877 – 1943) ἦταν Βέλγος Δομινικανὸς ἱεραπόστολος, μέλος τοῦ Ἀποικιακοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ Βασιλικοῦ Βελγικοῦ Ἀποικιακοῦ Ἰνστιτούτου (Conseil Colonial et de l'Institut Royal Colonial Belge) μὲ σημαντικὴ παρουσία καὶ δράση στὸ Κονγκό.

[420] Léon-Jean-Baptiste Lotar- M. Coosemans, «Potagos», *Biographie Coloniale Belge*, t. I, Βρυξέλλες, Académie royale des sciences coloniales, 1948, σσ.771-773

[421] Γιὰ τὶς σχολὲς σκέψης γύρω απὸ τὴ γεωγραφία τὸν 19ο αἰῶνα, βλ. Λίλα Λεοντίδου, *ὅ.π.*, σ. 69-90.

[422] Γιὰ τὴν αἰτιοκρατικὴ προσέγγιση τοῦ Ἱπποκράτη βλ. Λίλα Λεοντίδου, *ὅ.π.*, σ. 69.

[423] Γιὰ τὴν φιλοσοφικὴ προσέγγιση τοῦ Ἱπποκράτη βλ. Λίλα Λεοντίδου, *ὅ.π.*, σ. 235.

περιγράφεται μὲ ἀκαδημαϊκὴ ὁρολογία ὡς κατασκευὴ «ὑποκειμενικοῦ χώρου καὶ νοητικῶν χαρτῶν».[424]

Μία ἐμφανὴς ἀδυναμία τῆς περιγραφῆς τοῦ Π.Π. εἶναι ἡ δυσκολία διευκρίνησης γιὰ τὸ πότε περιγράφεται ἐκ τοῦ μακρόθεν ἕνας χῶρος ἢ τόπος καὶ πότε ἐκ τοῦ σύνεγγυς, δηλαδὴ πότε βρίσκεται ἐκεῖ ἢ ἔχει περάσει καὶ πότε βασίζεται σὲ περιγραφὲς. Ταυτόχρονα ἀκολουθεῖ τὴ μεθοδολογία καὶ πρακτικὴ τῆς μὴ ἐξαντλητικῆς περιγραφῆς τοῦ χώρου μὲ πιὸ ἐνδεικτικὸ παράδειγμα τὴν ἀπουσία, ἐκτὸς τῆς ἀναφορᾶς στὴ Βασίλισσα τῆς Λευκίμμης, τῆς Νότιας Κέρκυρας.[425] Ταυτόχρονα ἐξεζητημένα περιστατικὰ ὅπως ἡ θεματικὴ ὑποδοχὴ ἢ ἀναχώρηση τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὶς αὐλὲς τῆς Περσίας ἢ τοῦ Ἀφγανιστὰν ταιριάζουν σὲ ἕνα μυθιστορηματικὸ πλαίσιο ἀφήγησης καὶ δύνανται νὰ κλονίσουν τὴν ἀξιοπιστία τῆς περιγραφῆς. Ἐπίσης ὑποψίες κατασκευῆς γεννοῦν οἱ περιγραφόμενες δυσκολίες ποὺ συντελοῦν στὸ νὰ ἀκολουθηθεῖ ἐντέλει παράλληλη πορεία μὲ αὐτὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἢ τῶν στρατηγῶν του, μὲ ἀποκορύφωμα τὴν πλεύση ἀπὸ Μπαντάρ Αμπὰς τοῦ Περσικοῦ Κόλπου ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ταξίδι τοῦ Νεάρχου ἀπὸ τὶς ἐκβολὲς τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ.[426] Ἡ ἀπουσία προσεκτικῆς χρήσης ὀρθῆς ὁρολογίας εἶναι κοινὸς τόπος σὲ ὅλα τὰ κείμενα τοῦ Π.Π. καὶ βρίσκει τὴ ἀντιπροσωπευτικότερη ἔκφανσή της στὴν περιγραφὴ τῶν Ἰνδικῶν ἑορτῶν στὴν Καλκούτα ὅπου εἶναι ἀδύνατο, παρὰ τὴ γλαφυρὴ καὶ ἀναλυτικὴ περιγραφή, νὰ ἀντιστοιχηθοῦν.[427]

Ἐφαρμόζοντας τὴ μέθοδο τῆς ἀνάλυσης περιεχομένου προκύπτουν κάποια συναφῆ συμπεράσματα ἀπὸ τὶς ἀποστολὲς ἀντικειμένων, τὴ συλλογὴ γλωσσικῆς ὕλης ἢ τὴν ἀποστολὴ φωτογραφιῶν στὴ Γαλλικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία. Ἡ λίστα τῶν ἀποσταλέντων ἀντικειμένων ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὴν Ἀθήνα τὸ 1872 εἶναι ἀλλόκοτη καὶ ἀντιφατικὴ περιλαμβάνοντας ἀντικείμενα ὅπως «ἀντίδωρο

[424] Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Συμπεριφορικῆς καὶ Ἀνθρωπιστικῆς Γεωγραφίας κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 20ου αἰῶνα βλ. Λίλα Λεοντίδου, *ὅ.π.*, σ. 145-152.

[425] Βλ. Παράρτημα σ. 317.

[426] Γιὰ τὸν Νέαρχο βλ. Hans-Joachim Gehrke,Ἱστορία τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, (Ἄγγελος Χανιώτης - Κώστας Μπουραζέλης ἐπ.), Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 2009[2], σ.49.

[427] Βλ. Παράρτημα σ. 256 κ. ἑξ.

Ἰακωβιτών» καὶ σκόνη ἐρήμου μέχρι νομίσματα ἑλληνιστικῆς περιόδου.[428] Τὰ ἀποσταλέντα ἀπὸ τὸ Κάιρο τὸ 1877 παρουσιάζουν μεγαλύτερη ὁμοιογένεια.[429] Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις προκύπτει ὅτι σκοπὸς τοῦ Π.Π. ἦταν πρωτίστως νὰ ἐπιβεβαιώσει μέσω αὐτῶν τὴ διαδρομὴ του μὲ τὴν ἐπεξεργασία καὶ ὁμαδοποίηση τους νὰ ἀκολουθεῖ σὲ δεύτερο χρόνο. Στὸ Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας ἐντοπίζονται 425 παροιμίες μὲ ἔνδειξη ἀποστολέα «Ποταγός» καὶ χρόνο καταγραφῆς τὸ ἔτος 1873.[430] Βγαίνει τὸ συμπέρασμα, λόγω τοῦ ὀνόματος, τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς χρονολογίας, ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ὑλικὸ ποὺ εἶχε ἀποστείλει ὁ Π.Π. ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὴ Κωνσταντινούπολη.[431] Ἡ κριτικὴ τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ διαγωνισμοῦ ἐπιβεβαιώνεται καθὼς πρόκειται γιά ἄκρως σύντομες παροιμίες, ἀκόμα καὶ δύο λέξεων, χωρὶς περαιτέρω ἀνάλυση. Ἀπουσία ἀνάλυσης καὶ ἑρμηνείας χαρακτηρίζει καὶ τὶς συνολικὰ 64 φωτογραφίες ποὺ φυλάσσονται στὸ παράρτημα τῆς Γαλλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας (Bibliothèque nationale de France, département Société de Géographie).[432] Ἔχουν ἀποσταλεῖ ὅλες ἀπὸ τὸν Π.Π. μὲ ἰδιόχειρη σύντομη περιγραφὴ, ὅπως π.χ. Circassien, femmes Turques καὶ εἶναι καταλογογραφημένες τὸ ἔτος 1887 ἄν καὶ πιθανότατα ἔχουν συγκεντρωθεῖ, ἢ ἀκόμα καὶ σταλεῖ, τμηματικά. Προέρχονται ἀπὸ φωτογραφικὰ στούντιο τὴν ἐπωνυμία τῶν ὁποίων ἡ πλειοψηφία τους φέρει στὴν πίσω ὄψη. Ἀκολουθῶντας τὴν καταλογράφηση τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γαλλίας περιλαμβάνουν: μια ομάδα χορευτριῶν ἀπὸ Κέρκυρα, δύο φωτογραφίες Σύριων, ένα πορτραῖο τῆς Βασίλισσας Ὄλγας ἀπὸ τὴν Αλεξάνδρεια, δύο Κορίνθιες ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, 26 φωτογραφίες Τούρκων, Κιρκάνσιων, Περσῶν ἀπὸ Σμύρνη καὶ Ἄδανα, 3 φωτογραφίες του Σουλτάνου τοῦ Κερμανσάχ, 3 φωτογραφίες τοῦ Σὲρ Ἀλὶ Χὰν, ἐμίρη τοῦ Ἀφγανιστάν, μία φωτογραφία τῆς Βασίλισσας Ὄλγας καὶ δύο ἑλλήνων ἀπὸ

[428] Βλ. Παραπάνω σ. 39.
[429] Βλ. Παραπάνω σ.
[430] Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας. Διαθέσιμο στὸν δικτυακό τόπο: http://www.kentrolaografias.gr/ (1/11/2021).
[431] Βλ. παραπάνω σ. 44.
[432] Βρίσκονται σὲ ψηφιακὴ μορφὴ στὴν ἱστοσελίδα τῆς βιβλιοθήκης, βλ. τὸν δικτυακό τόπο: https://www.bnf.fr (1/1/2021).

τὴ Σμύρνη, 16 φωτογραφίες Αἰγύπτιων περιλαμβανομένου τοῦ Πασὰ Μεχμὲτ Ἀλί καὶ τοῦ γιού του Ἰμπραήμ, καὶ 7 φωτογραφίες Κερκυραίων, Πελοποννησίων καὶ Ἠπειρωτῶν ἀπὸ Κέρκυρα. Εἶναι ἄγνωστο τὴ σκοπὸ ἐξυπηρετοῦσε ἡ ἀποστολὴ τους πέρα ἀπὸ μία ἐπιπλέον ἀπόδειξη τῆς περιήγησης. Γενικότερα εἶναι δυνατὸ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι προσπαθῶντας νὰ συνδεθεῖ μὲ τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα τῆς ἐποχῆς του, ὁ Π.Π. καταπιάνεται, ἔστω ἄτακτα καὶ ἀσύγχρονα, μὲ τὴ λαογραφία, τὴ βοτανικὴ καὶ τὴν ἀρχαιολογία.[433] Αὐτὸ τὸ σημεῖο παραπέμπει στοὺς γεω-ἐπιστήμονες τῆς ἀρχαιότητας καὶ τῆς Ἀναγέννησης μποροῦσε νὰ εἶναι ταυτόχρονα γεωγράφος, ἱστορικός, φυσικός, μαθηματικός, γεωμέτρης, ἀστρονόμος, κοσμολόγος, μετεωρολόγος, καθὼς καὶ ἐξερευνητής, ταξιδιώτης, ἐφευρέτης.

Παρὰ τὶς τυχὸν ἀφηγηματικὲς ὑπερβολὲς, στὸ πλαίσιο τῆς προσπάθειας εὐαισθητοποίησης τοῦ ἀναγνώστη, καὶ τὶς ἐμφανεῖς μεθοδολογικὲς ἀδυναμίες ἡ πραγματικότητα τῶν ταξιδιῶν τοῦ Π.Π. δὲν ἀμφισβητεῖται οὐσιαστικά.

Ἡ μεταθανάτια πρόσληψη τοῦ Π.Π.

Οἱ *Περιπέτειες* τοῦ Ποταγοῦ καὶ οἱ ἀντιδράσεις τοῦ Τύπου

Γύρω ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία θανάτου τοῦ Π.Π. ὑπάρχει σύγχυση.[434] Ἀποδεικνύεται ὅτι πέθανε τὸ Σάββατο τῆς 22ης Φεβρουαρίου 1903 καὶ ἡ ἐφημερίδα

[433] Γιὰ μία ἐπιπλέον διάσταση τῶν ἀποστολῶν, βλ. παρακάτω, σ.

[434] Γιὰ μία ἐπισκόπηση τῶν λανθασμένων ἀναφορῶν καὶ τῆς διόρθωσής τους, βλ. Νικόλαος Δημήτριος Μάμαλος, «Ἡ ἡμερομηνία θανάτου τοῦ Παναγιώτη Ποταγοῦ», *Ἰονικὰ Ἀνάλεκτα 8* (2018), Ἀθήνα, σσ. 165-172. Περιέργως ἀπουσιάζει ἡ καταγραφὴ τοῦ θανάτου του ἀπὸ τὸ Ληξιαρχεῖο Κέρκυρας, βλ. Γ.Α.Κ. (Κέρκυρας), Ληξιαρχικά, κτχ. 1198.

Οἱ Καιροὶ πρόλαβε νὰ δημοσιεύσει το τηλεγράφημα που έλαβε την ίδια μέρα.[435] Δύο μέρες μετὰ τὴν ἀναγγελία θανάτου *Οἱ Καιροὶ* δημοσιεύουν στὴν πρώτη σελίδα, δίπλα στὸ ἀφιέρωμα γιὰ τὸν περιηγητή, ὅτι θὰ δημοσιευτοῦν προσεχῶς «Τὰ Ταξείδια τοῦ Ποταγοῦ».[436] Ἀναφορὰ ὑπάρχει καὶ στὸ ἑπόμενο φύλλο.[437] Ἀργότερα στὴν προαναγγελία θὰ προστεθεῖ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὅτι: «Ὅλαι αὐταὶ αἱ μοναδικαὶ περιπέτειαι (...) θὰ παρελάσουν προσεχῶς ἀπὸ τὰς στήλας μας μεταφερόμεναι ἀπὸ τὸ κολοσσαῖον ἀνέκδοτον βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἀφῆκεν ὁ Ποταγὸς θνήσκων καὶ τὸ ὁποῖον εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ θέσῃ εἰς τὴν διάθεσιν τῶν "Καιρῶν" ὁ ὁμομήτριος ἀδελφὸς του κ. Χρῆστος Κανδρῆς, ὁ γνωστὸς χρηματιστής».[438] Παρόμοιες ἀναφορὲς θὰ ὑπάρξουν καὶ στὰ ἑπόμενα φύλλα διανθισμένες μὲ θαυμαστὲς λεπτομέρειες πράξεων θάρρους μέσα σὲ κλίμα ἐξωτισμοῦ. [439]

Ἀπὸ τὸ φύλλο τῆς 9ης Μαρτίου 1903 (ἀρ. 4760) ξεκινᾶ ἡ πολυδιαφημιζόμενη σειρὰ ἄρθρων. Προηγεῖται σημείωση:

«Προτοῦ ἀρχίσῃ τὴν μεγάλην περιοδεία του εἰς τὰ βάθη τῆς Ἀσίας, ὁ Ποταγὸς διέμεινεν ἐπὶ ἓν καὶ ἥμισυ ἔτος εἰς τὴν Περσίαν, καταναλώσας τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου τούτου εἰς τὴν πρωτεύουσαν Τεχεράνην. Ἐκεῖ ἐξέμαθε καλῶς τὴν περσικὴν, ἔτυχε δὲ τῆς τιμῆς νὰ παρουσιασθῇ ἐνώπιον τοῦ Σάχου, παρὰ τοῦ ὁποίου ἐζήτησε προστασίαν καὶ βοήθειαν διὰ τὸ ταξείδιόν του εἰς τὸ Ἀφγανιστὰν, ὅπερ τὴν ἐποχὴν ἐκείνη ἦτο ἐπαναστατημένον. Περὶ τῆς διαμονῆς του εἰς τὴν Τεχεράνην ἐλάχιστα καὶ ἀδιάφορα ἐκθέτει ὁ Ποταγὸς εἰς τὰς ἀνεκδότους ἐντυπώσεις του. Ἄρχεται μόνον ἀφηγούμενος λεπτομερῶς

435 Ὁμοίως.

436 Οἱ Καιροί, 24η Φεβρουαρίου 1903, ἀρ. 4747: «Προσεχῶς εἰς τοὺς Καιροὺς μεγάλη ἐπιτυχία: Τὰ Ταξείδια τοῦ Ποταγοῦ, τοῦ διάσημου ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἀγνώστου ἐν Ἑλλάδι Ἕλληνος ἐξερευνητοῦ ἀγρίων χωρῶν, ὅστις ἀπέθανε προχθὲς ἐν Κερκύρᾳ. Αἱ περιπλανήσεις τοῦ Ἕλληνος Στάνλεϋ μεταξὺ τῶν ἀγρίων τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Μοναδικαὶ Περιπέτειαι τοῦ περιεργότατου Ποταγοῦ εἰς τὸ Ἀφγανιστάν, εἰς τὰς Ἰνδίας, τὴν Κίναν, τὴν Σιβηρίαν καὶ τὴν Κεντρῴαν Ἀφρική».

437 Οἱ Καιροί, 25η Φεβρουαρίου 1903, ἀρ. 4748.

438 Οἱ Καιροί, 26η Φεβρουαρίου 1903, ἀρ. 4749.

439 *Οἱ Καιροί*, 27η Φεβρουαρίου 1903, ἀρ. 4750, 28η Φεβρουαρίου 1903 ἀρ. 4751 καὶ ἑξῆς. Στὰ φύλλα μάλιστα τῆς 8ης Μαρτίου 1903 ἀρ. 4759, 16ης Μαρτίου 1903 ἀρ. 1767, 23ης Μαρτίου 1903 ἀρ. 4774 θὰ δημοσιευτοῦν μὲ τὶς ἀντίστοιχες λεζάντες τὰ παρακάτω σκίτσα ποὺ, ὑποτίθεται, σχεδίασε ὁ Ποταγὸς καὶ παραχώρησε ὁ ἀδερφός του Κανδρὴς στὴν ἐφημερίδα: Κυνήγι θηρίων, Ἀρχηγὸς τῶν Τουρκομάνων, Ἰθαγενὴς τοῦ Ἀφγανιστάν, Ὁ Σερδὰρ τοῦ Ἐρὰτ Φετῆ Μωχαμὲτ Χὰν. Χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ὅτι ὁ Ποταγὸς ὄντως σχεδίαζε εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀμφίβολο ὅτι τὰ δημοσιευθέντα ἀνήκουν σὲ αὐτὸν λόγω τῆς ὁμοιότητας στὴν τεχνοτροπία μὲ ἀντίστοιχα δημοσιευμένα κατὰ καιροὺς στὴν ἴδια ἐφημερίδα.

τὰς περιπέτειας του καὶ ἐκθέτων τὰς παρατηρήσεις του, ἀφ᾽ ἧς στιγμῆς, ἀναχωρήσας ἐκ Τεχεράνης διὰ τὰ ἐνδοτέρα τῆς Ἀσίας, ἀφίκετο εἰς τὴν ἱερὰν περσικὴν πόλιν Μεσσιὲτ, κειμένην εἰς τὰ σύνορα τῆς Περσίας και τοῦ Ἀφγανιστάν. Ἀπὸ τὴν Μεσσιὲτ, φέρων συστατικὰς ἐπιστολὰς τῶν περσικῶν ἀρχῶν, εἰσῆλθεν εἰς τὸ Ἀφγανιστάν. Ἐκρίναμεν λοιπὸν καλόν, διὰ νὰ μὴ μακρηγορήσωμεν, νὰ παραλείψωμεν τὴν σχετικὴν ἀφήγησιν τοῦ Ποταγοῦ περὶ Τεχεράνης καὶ νὰ παρουσιάσωμεν αὐτὸν ἀφ ἧς στιγμῆς εὑρέθη ἐνώπιον τῆς Ἱερᾶς Πόλεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἤρχισεν ἡ εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀσίας περιοδεία του καὶ ὁπόθεν εἰσεχώρησεν εἰς τὸ Ἀφγανιστὰν, τὰς Ἰνδίας καὶ τὴν Κίναν».

Ὁ περιηγητὴς ἀφηγεῖται τὴν εἴσοδο του στὴν πόλη Μεσσιέτ[440] χάρις στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Σάχη καὶ τὶς συμβουλὲς τοῦ φίλου του Δολμάζ γιὰ ἀσφαλῆ παραμονὴ στὴν πόλη. Συναντᾶ δὲ στὸ φαντασμαγορικὸ παλάτι τὸν πρίγκιπα Ἀσσμὲτ Ντοβλὲ. Στὴ συνέχεια[441] ἀφηγεῖται τὴ φιλοξενία του, τὶς ἐρωτήσεις ποὺ του ἀπευθύνονται γιὰ ὅσα εἶδε καὶ μας πληροφορεῖ ὅτι ἔμεινε στὸν πρίγκιπα Ἰμὰμ τῆς Κριμανσιᾶς ἐνάμιση ἔτος. Θὰ ἀρνηθεῖ σθεναρὰ τὶς συμβουλὲς γιὰ ἀποφυγὴ τῶν κινδύνων στὸ Ἀφγανιστάν ἀλλὰ θὰ δεχθεῖ μὲ χαρὰ τὶς συστατικὲς ἐπιστολές πρὸς τοὺς περσικοὺς σταθμοὺς καὶ τὸν κυβερνήτη τοῦ Χεράτ. Θὰ γευτεῖ τὸ περσικὸ τσάϊ, τοπικά παξιμάδια καὶ ναργιλὲ μένοντας ἱκανοποιημένος. Ἀφοῦ ἀρνηθεῖ ξανὰ τὴ προσφορὰ χρημάτων περιηγεῖται στὴν πόλη μὲ τὸν Δολμάζ μέχρι ποὺ ἐντοπίζουν σειρὲς φερέτρων ἐντὸς στοὰς. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[442] ὁ περιηγητὴς ξεκινᾶ νὰ ἀφηγεῖται τὴν «τελετὴ τοῦ ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν Μεσσιέτ» ποὺ ἔλαβε χώρα τὴν ἑπομένη μέρα. Ἀπὸ ἕνα ὕψωμα παρακολουθοῦν τὴ προσευχὴ στὸν ἥλιο ποὺ ἀπευθύνουν οἱ Ἰρανοὶ καὶ προηγεῖται τῆς τελετῆς. Ἐπιστρέφοντας στὴν οἰκία τοῦ Δολμὰζ θὰ βροῦν νὰ τοὺς περιμένουν δύο γυναῖκες. Λόγῳ μίας πετυχημένης θεραπείας ἀπὸ τὸν Ποταγὸ τὴν προηγούμενη ἡμέρα, εἶχε διαδοθεῖ ἡ φήμη ὅτι εἶναι μάγος, ὁπότε ἡ μία ἀπὸ τὶς γυναῖκες τοῦ ζητοῦσε ἑρμηνεία ὀνείρου! Τὸ ἔπραξε καὶ συζήτησαν καὶ οἱ τέσσερις

[440] Στὴν περίληψη *Τῶν Περιπετειῶν ἀκολούθησα* τὴν πρωτότυπη ὀρθογραφία πόλεων καὶ ὀνομάτων.
[441] *Οἱ Καιροί*, 10η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4761.
[442] *Οἱ Καιροί*, 11η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4762.

μέχρι νὰ ξεκινήσει «ἡ ἑορτὴ τῶν νεκρῶν». Στὸ ἑπόμενο φύλλο ἐπισκέπτονται νεκροταφεῖο ποὺ ἑτοιμάζεται νὰ δεχθεῖ διακοσίους περίπου σοροὺς[443]. Ἐκεῖ ὁ περιηγητὴς θὰ παρατηρήσει τὸ μουμιοποιημένο λείψανο μιᾶς γυναῖκας καὶ ἕνας Πέρσης παρευρισκόμενος θὰ τοῦ διηγηθεῖ τὴν ἱστορία τῆς Ἀνισᾶ, ποὺ ἐξαιτίας τῆς ἀπιστίας της μὲ Ἄγγλο ἐπισκέπτη ἔμεινε ἄταφη γιὰ παραδειγματισμό. Περιγράφει τὴν πένθιμη μεταφορὰ τῶν νεκρῶν καὶ τὸ ἐπιτάφιο γλέντι μὲ φαγητὸ καὶ κρασὶ τῶν συγγενῶν. Ἡ παρουσία στὴν πόλη ὁλοκληρώνεται στὸ ἑπόμενο φύλλο.[444] Ἔκπληκτος ὁ περιηγητὴς θὰ παρατηρήσει τὰ τραγούδια καὶ τοὺς χοροὺς τῶν μέχρι πρότινος πενθούντων Περσῶν καὶ ζητᾷ τὴν κατανόηση τοῦ ἀναγνώστη, ἐπειδὴ δὲ θὰ «προχωρήσει εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ὀργίων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἡ ἑλληνικὴ καρδιά του δὲν ἠδύνατο νὰ συγχωρήσῃ» ἐνῶ συγκλονίζεται ἀπὸ τὶς πράξεις χλευασμοῦ τοῦ ὄχλου πρὸς τὸ λείψανο τῆς Ἀνισᾶ, γιὰ τὴν ὁποία ἐκφράζει ξανὰ τὴ συμπάθειά του.

Ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν πόλη τὴν 13η Νοεμβρίου γιὰ τὸ Ἀφγανιστὰν ἔχοντας ὡς τελευταῖα εἰκόνα τὴν βίαιη προσαγωγὴ δύο παρθένων γιὰ τὸ χαρέμι τοῦ Σάχη στὴν Ταχεράνη. Ἱππεύει τὸν ἵππο του Κοσοὺλ, ἔχοντας τὸν ἕτερο Μουνσίμπαση ἕτοιμο γιὰ τὴ συνέχεια καὶ φορὰ δεύτερο ἐπενδύτη λόγῳ ψύχους. Βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ περιγράψει τοὺς δύο συντρόφους του: «ἕνα ὀλίγον πνευματώδη» Νταρβὰζ καὶ «ἕνα τέλειον βλάκα τὸν Μπεϊλάν». Ἡ σκέψη τοῦ τελευταίου, ὅτι ἡ ἔντονη κακοκαιρία ποῦ συναντοῦν ὀφείλεται στὴν εἴσοδο του στὴν πόλη καὶ στὴ συνεπακόλουθη τιμωρία του ὡς μὴ πιστοῦ, προκαλεῖ τὴν ὀργὴν τοῦ περιηγητή καὶ μόλις τὴν τελευταῖα στιγμὴ συγκρατεῖται νὰ μὴ χειροδικήσει. Ἐκτὸς τῆς βροχῆς καὶ τοῦ ἀέρα ἔχουν πλέον νὰ ἀντιμετωπίσουν καὶ ἕνα λιοντάρι! Ἡ ἔκβαση περιγράφεται στὸ ἑπόμενο φύλλο.[445] Ὁ Μουνσίμπασης θὰ δραπετεύσει πανικόβλητος καὶ ὁ περιηγητὴς παρὰ τὸν πανικὸ τῶν ἵππων καὶ τῶν συντρόφων του, θὰ πυροβολήσει τὸ λιοντάρι. Ἐνῶ προσπαθεῖ νὰ ξαναπυροβολήσει καὶ τὸ ὅπλο του παθαίνει ἐμπλοκὴ ὁ Μπεϊλὰν ἀρνεῖται νὰ πυροβολήσει ἐπικαλούμενος θεῖα τιμωρία. Ἐν τέλει ὁ περιηγητὴς θὰ φέρει θανάσιμο

443 *Οἱ Καιροί*, 12η Μαρτίου, ἀρ. 4763.

444 *Οἱ Καιροί*, 13η Μαρτίου, ἀρ. 4764. Τὸ κείμενο βρίσκεται σὲ περίοπτη θέση στὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς ἐφημερίδας.

445 *Οἱ Καιροί*, 14η Μαρτίου, ἀρ. 4765.

πυροβολισμὸ στὸ λιοντάρι ποὺ θὰ τραυματίσει βαριὰ τὸν Κουσοὺλ καὶ θὰ κατασπαράξει τὸν θρησκόληπτο σύντροφον του. Ὁ ἴδιος θὰ δακρύσει «διὰ τὴν τιμωρίαν, ἥτις ἐπεφυλάσσετο εἰς τὴν κεφαλὴν ἑνὸς ἀνθρώπου, εἰς τὴν ὁποίαν ἔχυσεν ἡ φύσις τὸν ἄγριον φανατισμὸν, τὴν βαρβαρότητα, τὴν κακουργίαν καὶ τὴν κτηνωδίαν». Ὁ περιηγητὴς μένει μόνος του στὸ βάθος τῆς κοιλάδας ἀκούγοντας βρυχηθμοὺς ζώων καὶ φωνάζει τὸν ἕτερο σύντροφό του Νταρβάζ, τοῦ ὁποίου τὰ ἴχνη χάθηκαν. Τελικὰ θὰ ἐμφανιστεῖ ἔφιππος ἔχοντας μαζί του καὶ τὸν Μουνσίμπαση. Καὶ οἱ δύο θὰ φθάσουν στὸν σταθμὸ Ἀδουλαμπὰτ.

Στὴ συνέχεια θὰ κοιμηθοῦν σὲ δωμάτιο ποὺ τοὺς παραχωρεῖ ἐπ᾽ ἀμοιβὴ ἕνας Πέρσης φρουρός.[446] Ὁ περιηγητὴς ἐντὸς τῆς ταπεινῆς καλύβας θὰ σηκώσει ἀπὸ περιέργεια μία κουρτίνα ποὺ χώριζε τὸ δωμάτιο ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους χώρους καὶ θὰ βρεθεῖ πρὸ ἐκπλήξεως, καθὼς θὰ ἀντικρύσει: «Ὑπὸ τὸ ἀμφίβολον φῶς ἀμυδροῦ λυχνίσκου, ἐλεύκαζεν ἐπὶ κλίνης προφυρᾶς, νεαρὰ Περσὶς, εὔσωμος καὶ εὔγραμμος, τῆς ὁποίας τὰ λοφάζοντα στήθη ἐνεσηκώνοντο ἀργοκινούμενα μὲ τὸν ρυθμὸν τῆς ὁμαλῆς ἀναπνοῆς». Ἐνῶ περιγράφει σαγηνευμένος τὴ γυναῖκα, θὰ δεχθεῖ τὴν ἐπίθεση τοῦ φρουροῦ μὲ ξίφος μιᾶς ποῦ ἐπρόκειτο γιὰ τὴ γυναῖκα του. Στὴ θέα τοῦ περιστρόφου ἡ ὀργὴ τοῦ Πέρση θὰ καμφθεῖ καὶ θὰ ἐπέλθει συμφιλίωση. Ὁ περιηγητὴς ὅμως δὲν θὰ κοιμηθεῖ ἔχοντας ὅλο τὸ βράδυ τὸ ὅπλο πάνω του. Τὸ πρωί συναντᾶ τὸ διοικητὴ τοῦ Φερμοὺντ, καὶ ὄχι τοῦ Ἀβδουλαμπὰτ ὅπως νόμιζε, ποὺ τοῦ παραχωρεῖ δεκαπέντε ἔφιππους στρατιῶτες μέχρι τὸν ἑπόμενο σταθμό. Οἱ ἐκπλήξεις δὲ σταματᾶνε ἐδῶ καθὼς θὰ ἀντικρύσει ἀργότερα τὸν σύντροφό του Νταρβὰζ νὰ κρατᾶ τὸν Κουσούλ, ὁ ὁποῖος ἐπιβίωσε τοῦ κτυπήματος τοῦ λιονταριοῦ καὶ ἔφθασε μέχρι ἐκεῖ. Μαζὶ μὲ τὴ συνοδεία ξεκινᾶν, ὥσπου στὴ διαδρομὴ συναντοῦν «νέφη κονιορτοῦ» εἴκοσι ἔφιππων Τουρκομάνων σὲ ἀπόσταση ἑνὸς χιλιομέτρου.

Ὅπως περιγράφεται στὴ συνέχεια θὰ γίνει ἀνταλλαγὴ πυροβολισμῶν.[447] Ἡ συντροφιὰ τοῦ περιηγητὴ θὰ χάσει δύο συντρόφους καὶ δύο ἄλογα, ἕως νὰ ἀκούσει ποδοβολητὸ ἵππων ἀπὸ τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Τελικὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἐνισχύσεις

446 *Οἱ Καιροί*, 15η Μαρτίου, ἀρ. 4766.
447 *Οἱ Καιροί*, 16η Μαρτίου, ἀρ. 4767.

πενήντα μελῶν περσικῆς περιπολίας ποὺ κυνήγησαν τοὺς Τουρκομάνους. Ἄφησαν πίσω τους τρεῖς νεκροὺς καὶ ἕναν ψυχορραγοῦντα ἵππο. Στὸν περιηγητὴ προκαλεῖ ἐντύπωση ἡ πολυτελὴς ἔνδυση τῶν νεκρῶν καὶ τῶν ἀλόγων τους. Ἐντὸς θυλακίου ἑνὸς θανόντα μάλιστα ἐντοπίζει ἐντυπωσιακὸ ἀδιάβροχο ὕφασμα «ξανθὸν εἰς τὸ χρῶμα, ἁπαλώτατον εἰς τὴν ἀφὴν, λεπτότατον εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ εὐγενὲς εἰς τὴν ὄψιν» μήκους ἄνω τῶν πενήντα μέτρων. Πληροφορεῖται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τρίχες καμήλας καὶ κατασκευάζεται ἀπὸ τὶς γυναῖκες τῶν Τουρκομάνων. Συνεχίζει τὴ διαδρομὴ του μέχρι τὸ σταθμὸ Αβδουλαμπὰτ ὅπου καὶ διανυκτερεύει. Ἀφοῦ ἀλλάξει φρουρὰ, περνᾶ ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀμπασαμπάτ, καὶ φθάνει στὸ σταθμὸ Λογγέρ. Ἐκεῖ δέχεται τὴ θερμὴ φιλοξενία τοῦ διοικητὴ τῆς «κάτω περιφέρειας τοῦ Χορασσάν». Στὸ Τουρμπὲτ θὰ παράσχει θεραπεία στὸν «ἀγαθὸ ἄρχοντα Σιέχ» ποὺ ἔπασχε στὸ στομάχι του. Μάλιστα ὁ ἴδιος θὰ πείσει τὸν περιηγητῆ νὰ παραμείνει ἐκεῖ γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὴν ἑπομένη μέρα ἕναν γάμο «μεταξὺ δύο νέων ἀνηκόντων εἰς τοὺς ἐγκριτώτερους οἴκους τοῦ Τουρμπέτ».

Τὴν ἑπομένη μέρα μετὰ τὸ πρωινὸ τσάϊ μὲ τὸν Σιέχ θὰ παρακολουθήσει τὸ γάμο κοντὰ στὸ φρούριο τῆς πόλης. Αὐτὸς περιγράφεται στὸ ἑπόμενο φύλλο.[448] Μία «λευκὴ συνοδεία» γυναικῶν μαζὶ μὲ τὴ νύφη σχημάτιζε μία πομπὴ ποὺ κατέληξε στὴν πλατεῖα ὑπὸ ἤχων αὐλῶν καὶ τυμπάνων. Ὁ περιηγητὴς περιγράφει τὰ λευκὰ καλύμματα τῆς συνοδείας σὲ ἀντίθεση τόσο μὲ τὸ τούρκικο γιασμάκι ποὺ «ἀφίνει ἀσκεπεῖς τοὺς ὀφθαλμοὺς μόνον, ἐνῷ αἱ γυναῖκες ἐκεῖναι εἶχαν κεκαλυμμένους καὶ αὐτοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς», ὅσο καὶ μὲ ξεχωριστὸ τῆς νύφης ποὺ ἦταν πολύχρωμο. Συνοδεία εἶχε καὶ ὁ γαμπρὸς ἐξίσου μαζὶ μὲ τύμπανα καὶ αὐλοὺς ποὺ συνάντησε τὴν ἀντίστοιχη τῶν γυναικῶν. Ὁ γαμπρὸς δώρησε θεατρικὰ στὴ μέλλουσα σύζυγό του ἕνα χρυσὸ μῆλο καὶ δόθηκε τὸ ἔναυσμα γιὰ «τὸ τραγούδι τοῦ γάμου». Ἀκολούθησε ὁ Περσικὸς χορὸς ὅπου ὁ περιηγητὴς ἐντόπισε «κάποιαν ὁμοιότητα μὲ τοὺς χοροὺς τοὺς ὁποίους χορεύουν σήμερον οἱ ὀρεινοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν Πελοποννησίων». Θὰ ἀκολουθήσει τοὺς νεονύμφους μέχρι τὴν πύλη τοῦ τείχους τῆς

[448] *Οἱ Καιροί*, 17η Μαρτίου, ἀρ. 4768.

πόλης ὅπου ὁ γαμπρὸς θὰ προσπαθήσει προσφέροντας δῶρα νὰ πείσει τὸν θυρωρό νὰ τὴν ἀνοίξει. Μετὰ ἀπὸ πολλὲς ἀρνήσεις δέχεται «ἕνα τουφέκι βροντερὸ μὲ ἀσημένιο χέρι» καὶ γίνεται πανηγυρικὴ εἴσοδος στὴν πόλη. Ἀκολουθεῖ διήμερο γλέντι στὸ σπίτι τῶν νεονύμφων. Συνοδείᾳ εἴκοσι ἵππων ὁ περιηγητὴς θὰ συνεχίσει τὴ διαδρομή του γιὰ τὸ Ἀφγανιστάν.

Ἡ ἀφήγηση στὸ ἑπόμενο φύλλο ξεκινᾶ μὲ τὴν ἄφιξη στὸ Ἀμπασαμπάτ καὶ στὴ συνέχεια στὸ Καρίζ «τὸν τελευταῖον Περσικὸν σταθμὸν».[449] Στὰ σύνορα μὲ τὸ Ἀφγανιστὰν ἡ συνοδεία τῶν Περσῶν στρατιωτῶν ἐπικαλεῖται τὸ ἀδύνατο τῆς παραμονῆς της λόγῳ τοῦ κινδύνου σύγκρουσης μὲ ἀφγανικὲς δυνάμεις. Ὁ περιηγητὴς προσευχόμενος ἀποφασίζει νὰ συνεχίσει μὲ τὶς ὑπόλοιπες δυνάμεις ὥσπου συναντᾷ τὴ λίμνη Ἀρία καὶ περιγράφει γλαφυρὰ τὴν εἰρηνικὴ φύση τῆς ἤρεμης κοιλάδας ὅπου κυριαρχοῦν ζαρκάδια. Ἡ εἴσοδος στὴν Ἑρὰτ περιγράφεται στὸ ἑπόμενο φύλλο.[450] Λίγο πρὶν τὰ σύνορα ὁ περιηγητὴς συναντᾷ Ἀφγανοὺς σκοποὺς ποὺ τὸν περιεργάζονται μὲ περιέργεια σὰν μουσειακὸ ἔκθεμα. Πρόσκαιρη παρεξήγηση λύνεται ἀπὸ τοὺς Πέρσες ποὺ πληροφοροῦν τοὺς Ἀφγανοὺς ὅτι: «Ἔχει φίλους ὅλους τοὺς μεγάλους βασιλεῖς τοῦ κόσμου». Στὴν πόλη Ἑρὰτ θὰ εἰσέλθει μόνος λόγῳ φόβου τῶν συντρόφων του νὰ ἰδωθοῦν μαζί μὲ ἕναν ἄπιστο. Περιγράφει γλαφυρὰ τὸ ἄγριο παρουσιαστικὸ τῶν ἰθαγενῶν καὶ τὴ θρασύτητα ποὺ ἔδειξαν ἀπέναντί του. Ὕστερα ἀπὸ μία σύντομη ἀνάκριση, στὴν οὐσία ἀναδιήγηση τοῦ μέχρι τότε ταξιδίου, σὲ ἕναν ἀστυνόμο, ὁ περιηγητὴς κατευθύνεται στὸ παλάτι μετὰ ἀπὸ πρόσκλησή του. Ἡ ἐπίσκεψη σὲ αὐτὸ περιγράφεται στὸ ἑπόμενο φύλλο.[451] Ἡ πρώτη ἐντύπωση τοῦ περιηγητὴ εἶναι μέλλον ἀπογοητευτικὴ καθὼς «δὲν ἦτο καλλίτερον ἀπὸ τὰ παλάτια τῆς πατρίδος μου Βυτίνης». Ἡ ἐνδυμασία τῶν εὑρισκομένων, ποὺ συγκεντρώθηκαν γιὰ νὰ τὸν συναντήσουν, του προκαλεῖ ἐντύπωση καὶ θυμηδία ταυτόχρονα. Οἱ Ἀφγανοὶ τὸν ρωτοῦν συνεχῶς γιὰ τὸ ἄν εἶναι Ἄγγλος ἢ Ρῶσος καὶ γιὰ ζητήματα γύρω ἀπὸ αὐτὲς τὶς δύο χῶρες. Ὁ περιηγητὴς, ὅταν ἀντιλαμβάνεται τὰ

[449] *Οἱ Καιροί*, 18η Μαρτίου, ἀρ. 4769.
[450] *Οἱ Καιροί*, 19η Μαρτίου. ἀρ. 4770.
[451] *Οἱ Καιροί*, 20η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4771.

συναισθήματά τους, κατηγορεῖ ἀνοικτὰ καὶ τὶς δύο χῶρες κερδίζοντας ἔτσι τὴ συμπάθεια τους. Ἕνας περήφανος λόγος μάλιστα ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἀφγανιστὰν θὰ ἀποσπάσει τὶς ἐπευφημίες τῶν παρευρισκομένων. Θὰ τοὺς ἀφηγηθεῖ τὴν συνάντηση μὲ τὸν Σερδὰρ Σερβὰρ Χὰν, γιὸ τοῦ πρώην ἐμίρη καὶ ἀνιψιὸ τοῦ νῦν, ὅταν κατευθυνόταν στὴν Ταχεράνη ἀναζητῶντας βοήθεια ἀπὸ Περσία καὶ Ρωσία. Ὁ περιηγητὴς διαφώνησε μαζί του τονίζοντας ὅτι ἔτσι θὰ ὑποδουλώσει τὴ χώρα του στὶς μεγάλες δυνάμεις καὶ «ὅτι εἰς ἕνα τίμιον βασιλέα εἶνε προτιμότερον καὶ συμφερώτερον νὰ βλέπῃ τὴν πατρίδα του ἐλευθέραν, ἔστω καὶ ἀπὸ μακράν». Ἡ περιχαρὴς συνάντηση ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ περιηγητὴ νὰ γευματίσει.

Τόσο τὸ γεῦμα ὅσο καὶ ἡ συνάντηση μὲ τὸν Σερδὰρ περιγράφεται στὸ ἑπόμενο φύλλο.[452] Ὁ μάγειρας τοῦ παλατιοῦ ἑτοίμασε πλούσιο γεῦμα (κοτόπουλο μὲ ρύζι, σαλάτες καὶ πλῆθος ἐπιδορπίων) ἐνῶ τὸν συντρόφευε, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια του, ἕνας μορφωμένος γραμματέας. Ἤξερε ὅλους τοὺς Ἕλληνες συγγραφεῖς- μάλιστα τὴν Ἑλληνικὴ φιλοσοφία τὴ γνώριζε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο- εἶχε «γνώσεις περισσοτέρας ἀπὸ ὅλους τοὺς γραμματεῖς τοῦ ἐν Ἀθήναις ὑπουργείου τῆς Παιδείας» καὶ «ἀνεγίνωσκε τ' ἑλληνικὰ μὲ προφορὰν καθαρωτέραν ἀπὸ τὸν κ. Τρικούπην». Ἀκολουθεῖ ἐπίσημη παράθεση τσαγιοῦ ἀπὸ τὸν Σερδὰρ Φωτῆ-Μωχαμὲτ-Χὰν ποὺ τιμᾶ ἰδιαιτέρως τὸν περιηγητή, ἐνῶ αὐτὸς τὸν συμβουλεύει νὰ φυλαχτεῖ ἀπὸ Ρώσους καὶ Ἄγγλους. Ὁ περιηγητὴς ξεκουράζεται ἐντὸς τοῦ παλατιοῦ καὶ κοιμᾶται εὐγνωμονῶντας τὸν Θεό. Τὸ ἑπόμενο πρωί ὅμως θὰ δεχθεῖ, μὲ τὸ ποὺ ξυπνήσει, πυροβολισμὸ ἀπὸ ἄντρα ἐντὸς τῆς αὐλῆς! Στὸ ἑπόμενο φύλλο[453] ἀποδεικνύεται ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ «φανατικὸ στρατιώτη» ποὺ θεώρησε προσβλητικὴ τὴν παρουσία τοῦ περιηγητὴ πλησίον τοῦ Σερδάρη. Ἐκτελέστηκε τὴν ἴδια μέρα, στὸ ἴδιο σημεῖο, ἐνῶ εἶχε προηγηθεῖ ἀκρωτηριασμὸς τῶν δακτύλων τῶν χεριῶν του. Ὁ περιηγητὴς, περιγράφει ἐξαντλητικὰ τὴν ἐκτέλεσή του μὲ ἀποκεφαλισμὸ, ἀρχικὰ ζητᾷ νὰ συγχωρεθεῖ, ἀλλὰ ὁ Σερδάρης εἶναι κάθετος τονίζοντας τὴ σημασία τοῦ παραδειγματισμοῦ τῆς πράξης. Στὴ συνέχεια οἱ δύο θὰ συζητήσουν ἰδιαιτέρως γιὰ τὴ «μισοξενία» τῶν ντόπιων, ποὺ

[452] *Οἱ Καιροί*, 21η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4772.
[453] *Οἱ Καιροί*, 22η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4773.

ἐξηγεῖται λόγῳ τῶν ἐπανειλημμένων ἀποστολῶν κατασκόπων. Σκοπὸς τους, σύμφωνα μὲ τὸν Σερδάρη, ὁ ἐντοπισμὸς χρυσοῦ καὶ κημιάς, «τὸ χόρτον ποῦ μεταβάλλει τὰ μέταλλα εἰς χρυσόν».

Θὰ ἀκολουθήσει συζήτηση[454] γιὰ τὸ ἀλχημικὸ φυτὸ ὅπου ὁ μὲν περιηγητὴς θὰ δηλώσει τὴν ἄγνοια του, ἐνῶ ὁ Σερδάρης του μιλᾶ μὲ πάθος γιὰ «τὸ χόρτον αὐτὸ τὸ μαγεμμένον, τὸ ὁποῖον μεταβάλλει τ' ἀγενῆ καὶ ποταπὰ μέταλλα εἰς εὐγενέστατον χρυσόν», τοῦ ὁποίου ὅμως τὴν ἀκριβὴ τοποθεσία ἀγνοεῖ καὶ ὁ ἴδιος. Ὁ περιηγητὴς ἀμφισβητεῖ τὴν ὕπαρξη του καθὼς: «Οἱ νόμοι τῆς Φύσεως εἶνε σκληροὶ καὶ καὶ ἀπαράβατοι. Δὲν ἠμπόρει τὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου νὰ σταματήσῃ τὴν ὁρμὴν τῆς Φύσεως» καὶ προτρέπει ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς ξένους ταξιδιῶτες νὰ ἀντικαταστήσει τὸ φόβο περὶ κατασκοπείας. Ἡ πρότασή του γίνεται δεκτὴ μὲ ἱκανοποίηση καὶ του προτείνεται ἡ παραμονή μέχρι τὴν ἄνοιξη λόγῳ τοῦ βαριοῦ χειμῶνα. Ὁ περιηγητὴς ἀποκομίζει πλῆθος ἐμπειριῶν μέσῳ τῶν κυνηγιῶν καὶ τῶν ἐκδρομῶν καὶ ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ τὴν ἀμφίεση καὶ τὴν «τόσην ἀσύστολον ἐλευθερίαν» τῶν γυναικῶν σὲ δεξίωση φίλων τοῦ Σερδάρη. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς θὰ συμμετάσχει ἕνας ἡμίγυμνος «οἰκτρὸς ἄνθρωπος» τὸν ὁποῖον ἅπαντες οἱ προσκεκλημένοι θὰ προσκυνήσουν. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[455] θὰ ἀποδειχθεῖ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τρελλοῦ καὶ ἑπομένως ἱεροῦ προσώπου γιὰ τοὺς μουσουλμάνους σύμφωνα μὲ τὴν ἐξήγηση τοῦ Σερδάρη, καθὼς «ἔρχεται εἰς ἐπικοινωνίαν μὲ ἕνα κόσμον ἄλλον, ὑπερφυσικὸν, ἀκατάληπτον καὶ ἄγνωστον εἰς τοὺς ἀνθρώπους». Τοῦ ἀπηύθυναν ἐρωτήσεις γιὰ τὸ μέλλον τὶς ὁποῖες ὁ ἄγριος ἀπαντοῦσε πρόθυμα. Μάλιστα, ἔδειξε ἰδιαίτερη συμπάθεια στὸν περιηγητὴ ποὺ ηὔξησε τὴν ἐκτίμηση του ἀνάμεσα στοὺς ντόπιους.

Ἡ ἤρεμη βραδιὰ θὰ διακοπεῖ προσωρινὰ ἀπὸ ἕνα ἐπεισόδιο τῆς αὐλῆς, ποὺ θὰ περιγραφεῖ στὸ ἑπόμενο φύλλο[456]. Ἕνας κοιμισμένος στρατιώτης ξύπνησε ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ τρελοῦ ἡμιάγριου καὶ του βλαστήμησε. Δύο περαστικοὶ συνάδελφοι τὸν συνέλαβαν μὲ τὴ βοήθεια τῆς φρουρᾶς. Ὁ περιηγητὴς κοιμήθηκε κουρασμένος

454 *Οἱ Καιροί*, 23η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4774.
455 *Οἱ Καιροί*, 24η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4775.
456 *Οἱ Καιροί*, 25η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4776.

ἀνυπομονῶντας νὰ δεῖ τὴ δίκη τοῦ βλάσφημου. Τὴν ἑπομένη ἡμέρα πληροφορεῖται ἀπὸ τὸν Σερδάρη ὅτι καταδικάσθηκε «εἰς τὸν διὰ λιθοβολισμὸν θάνατον» καὶ του προτείνεται νὰ παρευρεθεῖ. Ὁ περιηγητὴς συνοδεύει τὸν Σερδάρη στὴν ἐκτέλεση παρ᾽ ὅλο ποὺ «τοιαῦτα θεάματα ὄχι εὐχαρίστησιν ἀλλὰ ὀδύνην καὶ θλῖψιν προξενοῦν εἰς τὴν καρδίαν παντὸς ἀνθρώπου», λόγῳ τῆς περιέργειας τοῦ ταξιδιώτη. Μεταφέρονται σὲ μία ἔρημη πλατεῖα καὶ ὁ περιηγητὴς πληροφορεῖται ὅτι ἡ βλασφημία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν Ἑλλάδα ὅπως ὁμολογεῖ, εἶναι βαρύτατο ἔγκλημα καὶ ἀρκεῖ ἡ μαρτυρία δύο ἄλλων ἀνθρώπων γιὰ νὰ καταδικαστεῖ. Ἀπὸ τὶς σκέψεις σύγκρισης τῆς νομοθεσίας Ἑλλάδας καὶ Ἀφγανιστὰν τὸν βγάζει ἡ σκηνὴ τῆς ἐκτέλεσης καὶ οἱ κατάρες τοῦ φανατισμένου πλήθους. Ἕνας ἀπὸ τοὺς μάρτυρες ἑτοιμάζεται νὰ λιθοβολήσει τὸν δεμένο καταδικασμένο ἀλλὰ τὸ χέρι του παραλύει ξαφνικά! Στὴν ἑπόμενη δημοσίευση[457] ἀποκαλύπτεται ὅτι ὁ παραλίγο λιθοβοληθεὶς εἶχε κατηγορηθεῖ καὶ καταδικαστεῖ ἄδικα λόγῳ προσωπικῆς ζήλειας τοῦ μάρτυρα. Ἡ παράλυση θεωρήθηκε σημάδι τῆς Θείας Πρόνοιας μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ρόλοι νὰ ἀντιστραφοῦν καὶ ὁ πρότινος καταδικασθεὶς νὰ ρίξει τὸν πρῶτο λίθο στὸν ψευδομάρτυρα. Μετὰ τὴ φρικτὴ θανάτωση καὶ ἀναλογιζόμενος τὰ γεγονότα ὁ περιηγητὴς καταλήγει στὸ ὅτι «εἶνε καλλίτερα νὰ βραδύνῃ ἡ Δικαιοσύνη, καὶ νὰ ἀποδίδῃ τὸ δίκαιον, παρὰ νὰ εἶνε ταχεῖα καὶ νὰ θανατόνῃ τοὺς ἀθώους». Ἐπιστρέφοντας μὲ τὸν Σερδάρη στὴν πόλη συναντοῦν μία γυναῖκα ποὺ κρατῶντας ἕνα γουδί, προτρέπει στὸν περιηγητὴ νὰ φτύσει μέσα.

Ἡ πυκνὴ δράση καὶ ἡ παράδοξη ἀφήγηση δὲ σταματοῦν στὴ συνέχεια[458], ὅπου ὁ περιηγητὴς μαθαίνει γιὰ τὴ δοξασία ὅτι τὸ σάλιο ἑνὸς μεγάλου γιατροῦ ὅπως αὐτὸς «κάμνει θαύματα ἐπὶ τῶν ἀσθενῶν». Ὁ περιηγητὴς προτρέπει τὴ γυναῖκα, ποὺ εἶχε ἄρρωστο συγγενῆ, νὰ τὸν ἐπισκεφτεῖ στὴν κατοικία του. Τὶς ἰατρικὲς ὑπηρεσίες του θὰ ζητήσει καὶ ὁ Σερδὰρ Χαν φίλος τοῦ Σερδάρη τοῦ Ἐράτ λόγῳ ἑλκῶν στὰ πόδια. Ἡ πρόταση θεραπείας μὲ χοιρινὸ κρέας καὶ οἰνοποσία προκαλεῖ τὴν ἔκπληξη ὅλων ὥστε νὰ ἀπαιτεῖται ἡ κρίση τῶν «Μολλάδων». Ἐν τέλει θὰ ἐπιτρέψουν τὴ θεραπεία,

457 *Οἱ Καιροί*, 26η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4777.
458 *Οἱ Καιροί*, 27η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4778.

καὶ μάλιστα, θὰ εἶναι πλέον δυνατὴ ἡ χρήση τους ἀπὸ ἀρρώστους ἀλλὰ καὶ θὰ τερματιστεῖ «ἡ καταδίωξις τῶν κατασκευαστῶν τοῦ οἴνου Ἑβραίων». Ἡ ὑγεία τοῦ ἄρρωστου θὰ βελτιωθεῖ. Ἡ παρατεταμένη ἀνομβρία ἐκείνης τῆς περιόδου θὰ προβληματίσει τοὺς ντόπιους καὶ θὰ ἀντιμετωπιστεῖ μέσω τῆς θρησκείας. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[459] θὰ περιγραφεῖ ἡ λιτανεία «ὅπως παρακληθῇ ὁ Θεὸς νὰ δροσίσῃ τὴν διψασμένην γῆν των». Τὴν 15ην Φεβρουαρίου ὅλη ἡ πόλη βγῆκε νὰ προσευχηθεῖ ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα, ὁπότε τὶς δύο ἑπόμενες μέρες ἡ λιτανεία ἐπαναλήφθηκε. Τὴν τρίτη διαδοχικὴ φορὰ καλεῖται νὰ συμμετάσχει καὶ ὁ περιηγητής. Ἐνημερώνεται μάλιστα ὅτι θὰ ἐκτεθεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ τρία διατηρημένα φορέματα τοῦ προφήτη Μωάμεθ ὁπότε θὰ προσέλθουν καὶ οἱ κάτοικοι τῶν ὅμορων περιοχῶν. Ἡ συμμετοχὴ στὴ λιτανεία σώματος πεζικοῦ, πυροβολικοῦ καὶ ἱππικοῦ τὸν γοητεύει καὶ του θυμίζει τὸν μηδικὸ στρατό: «Οἱ στρατιῶται ὅλοι ἦσαν εὐσταλεῖς, ἀρειμάνιοι, εὔσωμοι, ζωηροὶ, καὶ ἐφαίνοντο ὅτι δὲν ἦσαν ἄμοιροι γενναιότητος καὶ πολεμικοῦ θάρρους. Ἀπ᾽ ἐναντίας βλέπων τὸν στρατὸν ἐκεῖνον εἰς τὴν διάβασιν τοῦ ὁποίου ἐκρότει καὶ ἐσείετο τὸ ἔδαφος ἠσθανόμην πολλὴν ἐπιθυμίαν νὰ τὸν εἴχαμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα». Οἱ ὑπόλοιποι στρατιῶτες ἔφεραν τουφέκια «τὰ ὁποῖα δὲν εἶνε ἄλλα ἀπὸ τὰ ὅπλα τὰ χρησιμοποιηθέντα κατὰ τὴν ἱερὰν Ἐπανάστασιν τοῦ Ἔθνους μας, ἅτινα οἱ πατέρες μας ὠνόμαζαν "καρυοφύλλια"», ἀλλὰ καὶ νεώτερα εὐρωπαϊκά. Ἡ ἔκπληξη του μεγαλώνει μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν Ντιβαναί, τῶν τρελῶν καὶ τὴν μεταφορὰ μὲ τὸ ἐπίχρυσο φορεῖο ἑνὸς παραληροῦντα. Ἡ δεύτερη ὁμάδα ἀποτελούταν ἀπὸ τοὺς «Σεΐτας», δηλαδὴ τοὺς Σιίτες. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[460] περιγράφεται ἡ συνέχεια τῆς πομπῆς τῆς λιτανείας. Οἱ μακρυμάλληδες Σιίτες σὲ παροξυσμὸ προξενοῦσαν πανδαιμόνιο, ἀκολουθούμενοι ἀπὸ τοὺς μιμητές τους μουλάδες. Ἀκόμα μεγαλύτερη ἐντύπωση προξένησαν οἱ Δερβίσες «οἵτινες ἦσαν ὅλοι πτωχοὶ περιηγηταὶ, ἕνα εἶδος ταξειδευόντων ἀσκητῶν, μεταβαίνοντες εἰς ὅλας τὰς θρησκευτικὰς πανηγύρεις καὶ τὰ προσκυνήματα καὶ ἀκολουθοῦντες ὅλοι ὡρισμένας φιλοσοφικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἰδέας». Ἐξαντλημένοι ἀπὸ τὶς προσευχὲς καὶ τοὺς ἀδιάκοπους χοροὺς ἔπεφταν

459 *Οἱ Καιροί*, 28η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4779.
460 *Οἱ Καιροί*, 29η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4780.

συγκλονισμένοι σὲ ἔκσταση. Μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ περιηγητὴ δύο μουλάδες προσπάθησαν νὰ τοὺς μιμηθοῦν, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν ἕνας ἔπεσε νεκρὸς «ἀπὸ συγκοπὴν τῆς καρδίας» ἐνῶ ὁ ἄλλος κατέληξε τρελός.

Ἡ κατάληξη τῆς λειτουργίας περιγράφεται στὴ συνέχεια μέσω γλαφυρῶν περιγραφῶν.[461] Ὁ υἱὸς τοῦ Σερδὰρ ἔσερνε καμήλα ποὺ ἔφερε τὸ φόρεμα τοῦ Μωάμεθ καὶ κατευθυνόταν πρὸς τὸν προπορεύοντα πατέρα του. Ὁ περιηγητὴς καλεῖται νὰ παρακολουθήσει ἀπὸ ἀπόσταση τὴν κατάληξη γιὰ νὰ προφυλαχθεῖ τοῦ φανατισμοῦ. Εὑρισκόμενος σὲ ὕψωμα καὶ μέσῳ τηλεσκοπίου περιγράφει τὴν ἐπίδειξη τοῦ φορέματος ποὺ ὅπως πληροφορήθηκε παρουσιαζόταν μὲ διαφορετικὸ χρῶμα στὰ μάτια πιστῶν καὶ ἀπίστων. Τελικὰ τὸ ἀπόγευμα ἄρχισε νὰ βρέχει ὑπὸ κραυγῶν θριάμβου. Τὴν ἑπόμενη μέρα ὁ Σερδάρης ἀνακοίνωσε τὴ διεξαγωγὴ ἱπποδρομιῶν μὲ συμμετοχὴ τοῦ ἰδίου. Μπροστὰ σὲ 50.000 θεατὲς καὶ ἀνάμεσα σὲ σαράντα ἄλλους ἵππους θὰ πάρει μέρος καὶ ὁ περιηγητὴς μὲ τὸν Μουνσίμπασή του. Μάλιστα θὰ ἀνακηρυχθεῖ νικητὴς μετὰ ἀπὸ μία περιπετειώδη κούρσα. Οἱ περιπέτειες συνεχίζονται[462] μὲ προσκύνημα στὸν τάφο τοῦ Σούφι ἁγίου «Ἀβδουλᾶ Ἰσαρῆ»[463] καὶ ἐκδρομὴ στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ. Περιγράφει τὶς λεπτομέρειες τοῦ μνημείου καὶ τὴ γεωγραφία τῆς περιοχῆς ποὺ ἐν τέλει κατασκήνωσαν. Μετὰ ἀπὸ ἕνα εὐτράπελο γεγονὸς ποὺ σκηνοθέτησε ὁ μάγειρας, ὁ περιηγητὴς γευματίζει περιχαρὴς μὲ γεμιστὸ φασιανό. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[464] ἐμφανίζεται μπροστὰ στὴ σύναξη μία ὁμάδα τεσσάρων, ἀπειλητικῶν στὴν ὄψη, Τουρκομάνων. Εἶχαν πάρει ἐκδίκηση ἐκ μέρους τῶν κατοίκων τῆς πόλης Φαρᾶ, ποὺ εἶχαν ληστευτεῖ ἀπὸ κατοίκους τῆς περσικῆς ἐπαρχίας Γαέν. Ἡ ἀναγγελία τῆς πώλησης μαζί μὲ τὰ πρόβατα, τὶς καμῆλες καὶ τὶς ἀγελάδες, ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδιῶν προκαλεῖ τὴν ἀντίδραση τοῦ περιηγητὴ ποὺ παραπονεῖται στὸν Σερδάρ ἐπικαλούμενος ἀνθρωπιστικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς λόγους. Καταφέρνει νὰ πείσει γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ ἀνθρώπων καὶ ζώων. Ἡ ἐξιστόρηση

461 *Οἱ Καιροί,* 30η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4781.
462 *Οἱ Καιροί*, 31η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4782.
463 Ὁ Abu Ismaïl Abdullah al-Herawi al-Ansari, ἐξέχουσα πνευματικὴ μορφὴ τοῦ Σουφισμοῦ, ἔζησε τὸν 11ο αἰῶνα στὴν πόλη Χεράτ τοῦ Ἀφγανιστάν.
464 *Οἱ Καιροί*, 1η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4783.

τῶν ἀκόλουθων ἐπεισοδίων τῆς κατασκήνωσης θὰ συνεχιστεῖ.[465] Μετὰ ἀπὸ παιχνίδι σκοποβολῆς καὶ ἐνατένιση τῆς «μαγευτικῆς» δύσης στὴν κοιλάδα τῆς Χεράτ, ἡ σύναξη κατηφορίζει στὴν πόλη. Τὴν ἑπόμενη μέρα τὸν ἐπισκέπτεται ἕνας μεσήλικας, ποὺ παρομοιάζεται ἀπὸ τὸν περιηγητὴ μὲ «τὸν Ταρτοῦφον τοῦ Μολιέρου», τοῦ ζητᾶ νὰ γλείψει τὴ ρυπαρὰ του γενειάδα. Στὴν ἀπίστευτη συνέχεια[466] ὁ περιηγητὴς «ἐθώπευσε» ὄντως μὲ τὴ γλῶσσα του τρεῖς φορὲς τὴ γενειάδα καθὼς ἔπρεπε νὰ ἄρει τὶς ἁμαρτίες τῶν ἄστοχων καὶ προσβλητικῶν ἐρωτημάτων ποὺ τοῦ εἶχε θέσει ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν παρουσία του. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸν Σιὰ Σανσὶκ καὶ ζητοῦσε ἐκτίμηση τῆς ἀξίας τῶν πολύτιμων ὅπως ἀποδείχθηκε, λίθων ποὺ κατεῖχε. Ἱκανοποιημένος χάρισε τοὺς δύο πολυτιμότερους στὸν περιηγητή. Στὸ μεθεπόμενο φύλλο[467] ὁ ἐπισκέπτης πληροφορεῖ γιὰ τὴν τοποθεσία εὕρεσης τῶν λίθων καὶ ἀποχωρεῖ. Τελικὰ ἀποδεικνύεται κλέφτης μετὰ τὴν κατάθεση ἐξαπατημένου ἑτέρου Ἰνδοῦ ποὺ ἀναζήτησε τὸν περιηγητὴ γιὰ θεραπεία ἀπὸ τὴ νευρικὴ κρίση. Γιὰ νὰ παρηγορήσει τὸν ἐξαπατημένο ὁ περιηγητής τοῦ παρουσιάζει τοὺς δύο λίθους ὡς δῶρο τοῦ Σιὰ Σανσὶκ πρὸς αὐτόν. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[468] ὁλοκληρώνεται ἡ ἀφήγηση τῶν πολύτιμων λίθων. Ὁ ἄρρωστος περιχαρὴς πλέον ξεπερνᾶ τὴ νευρικὴ κρίση καὶ ἀναγνωρίζει τὸν περιηγητὴ ὡς θαυματοποιό. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πλῆθος ἀρρώστων, ποὺ πληροφορήθηκε τὰ γεγονότα, νὰ πολιορκεῖ τὴν οἰκία καὶ αὐτὸς νὰ ἀδυνατεῖ νὰ τοὺς ἀποφύγει χωρὶς νὰ τοὺς φροντίσει. Ἡ κατάσταση φθάνει σὲ ἀδιέξοδο καὶ ἀποφασίζει νὰ ἐπιταχύνει τὴν ἀναχώρησή του.

Ἡ ἀφήγηση τῶν γεγονότων στὴ συνέχεια[469] εἶναι ἡ πυκνότερη μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμή. Ὁ περιηγητὴς μελετᾶ τὸν Παπαρρηγόπουλο στὴν οἰκία του περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Χεράτ. Σὲ γεῦμα μὲ τὸν Σερδὰρ καὶ ἄλλους δέκα παρευρισκομένους ἡ συζήτηση

465 *Οἱ Καιροί*, 2η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4784.

466 *Οἱ Καιροί*, 3η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4785.

467 *Οἱ Καιροί*, 5η Ἀπριλίου 1903, ἀρ 4787. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ «Αἱ Περιπέτειαι» βρίσκονται στὸ δεύτερο φύλλο καὶ ὄχι στὸ ἐξώφυλλο. Στὸ φύλλο τῆς 4ης Ἀπριλίου, Μ. Παρασκευὴ τοῦ Πάσχα, σημειώνεται στὴ δεύτερη σελίδα ὅτι: «Ἕνεκεν ἐλλείψεως χώρου ἡ συνέχεια ἀναβάλεται δι' αὔριον».

468 *Οἱ Καιροί*, 6η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4788. Στὸ δεύτερο φύλλο ἀνακοινώνεται σειρὰ ἄρθρων «Τὰ καταπληκτικὰ θαύματα τῶν φακίρων εἰς τὰς Ἰνδίας». Πρόκειται γιὰ ἀφηγήσεις μυστηρίων, θαυμάτων καὶ προφητειῶν, ποὺ συνήθως πλαισιώνουν τὴ τελευταῖα ἢ προτελευταῖα σελίδα δίπλα σὲ αὐτές γιὰ τὸ Σούλι, τοὺς Σουλιότες καὶ τὴν κυρὰ Φροσύνη. Θὰ διαρκέσουν μέχρι τὸ φύλλο τῆς 20ης Ἀπριλίου 1903.

469 *Οἱ Καιροί*, 8η Ἀπριλίου 1903, αὐ. 4789.

ἀφορᾶ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο καὶ τὴν ἵδρυση τῆς πόλεως ἀπὸ αὐτόν. Ὁ περιηγητὴς ἀκούγοντας τὴν παράδοση τῆς ὀχύρωσής της χαίρεται γιὰ τὴ διατήρηση τῆς μνήμης ἀνάμεσα στοὺς Ἀφγανούς. Εὑρισκόμενος ἀρκετὸ καιρὸ μαζί τους, μας δίνει μαζεμένες πληροφορίες γύρω ἀπό τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἔθιμά τους. Οἱ Ἀφγανοὶ οἱ «γενναιότεροι ἄνθρωποι τοῦ κόσμου», εἶναι γιγάντιοι «καὶ ὁμοιάζουν ὑπὸ ἔποψιν κορμοστασιᾶς μὲ τοὺς ἰδικούς μας Μανιάτας ἢ τοὺς Κρῆτας». Μάλιστα μοιράζονται μὲ τοὺς πρώτους τὸ ἔθιμο τῆς βεντέτας παραθέτοντας χαρακτηριστικῶς παραδείγματα. Ἡ ἐθνογραφικὴ παρουσίαση, ὡς τελευταῖες στιγμὲς παρατήρησης, συνεχίζεται[470]. Πληροφορούμαστε ὅτι ὅσοι δὲν μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἐκδίκηση ὕστερα ἀπὸ προσβολὴ ἢ φόνο μεταναστεύουν ἢ παραμένουν ἐσώκλειστοι ἰσοβίως. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ φρουριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ πολλῶν σπιτιῶν. Ἡ ἐξαίρεση τῶν γυναικῶν ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἐκδίκησης, σημεῖο διαφοροποίησης μὲ τὴν Μάνη, ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἐκδίκησης ἐπιτρέπει τὸν διαρκῆ ἀνεφοδιασμοῦ τοῦ σπιτιοῦ/φρουρίου. Ἐσχάτως περιγράφονται[471] οἱ μέρες πρὶν τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὸ Χεράτ. Ὕστερα ἀπὸ μία περιγραφὴ τῶν προσπαθειῶν μετάπεισης τῆς ἀπόφασης τοῦ περιηγητὴ ἀπὸ τὸν Σερδὰρ, ὁ περιηγητὴς περιγράφει τὰ συναισθήματά του, ὅταν τὴ δεύτερη φορὰ ποὺ βρέθηκε στὸ Χεράτ γνώριζε ἤδη γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Φωτῆ-Μωχαμὲτ-Χὰν ποὺ ἔπεσε «μαχόμενος κατὰ τοῦ ἅρπαγος τοῦ θρόνου τοῦ Ἀφγανιστὰν Ἐμὶρ Μωχάμετ Ριακοὺπ Χὰν». Πρὶν ἀναχωρήσει του δώρισε τὸν ἵππο του Κουσούλ καὶ ἀρνήθηκε κάθε δῶρο.

Στὸ ἑπόμενο φύλλο[472] ὁ περιηγητὴς βαδίζει σὲ νέες περιπέτειες. Τὴν 13η Μαρτίου ἀναχωρεῖ μαζὶ μὲ δύο ὑπηρέτες, τρεῖς ἐμπόρους καὶ πέντε ἔνοπλους φρουρούς, μέσα σὲ συγκινητικὴ ἀτμόσφαιρα. Ὁ περιηγητὴς περιγράφει γλαφυρὰ τὴν

470 *Οἱ Καιροί*, 9η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4790.

471 *Οἱ Καιροί*, 10η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4791.

472 *Οἱ Καιροί*, 11η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4792. Στὴν πρώτη σελίδα τοῦ φύλλου ὑπὸ τὸν τίτλο «Ὁ Ποταγὸς εἰς τὴν Αὐστρίαν» παρουσιάζεται ἡ παρακάτω εἴδηση: «Ὅπως μᾶς ἐπληροφόρησεν ὁ ἐδῶ ἀνταποκριτὴς τῆς "Ναρόδνικ Λίστ" ἐφημερίδος ἐκδιδομένης εἰς εἰς τὴν Πάργαν τῆς Αὐστρίας συνταγματάρχης κ. Κοπέτσκιϊ διὰ τὸν Γορτύνιον Ποταγὸν, τοῦ ὁποίου τὰς περιπέτειας δημοσιεύομεν, ἐνδιαφέρονται καὶ οἱ Αὐστριακοί. Ὅλαι αἱ περιηγήσεις τοῦ Ἕλληνος Στάνλεϋ μεταφράζονται, ἐφ' ὅσον δημοσιεύονται εἰς τοὺς "Καιρούς", ἀπὸ τὸν κ. Κοπέτσκιϊ καὶ δημοσιεύονται εἰς τὴν ἐφημερίδα τῆς ὁποίας εἶνε ἀνταποκριτής. Καὶ ῥοφοὺν οἱ Αὐστριακοὶ τὰς περιγραφὰς τῶν 'ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῆς Ἀσίας καὶ λαμβάνει ἀφορμὴν ἡ "Ναρόδνικ Λίστ" νὰ ἐξαίρη τὴν ἑλληνικὴν φύσιν ἀπέναντι τῶν ἐχθρῶν μας τῶν Βουλγάρων τῶν ὁποίων πολεμεῖ τὰ σχέδια καὶ τὰς ἀξιώσεις».

ἐφιαλτικὴ εἰκόνα τῆς ἐρήμου πλησίον τῆς πόλης Φαρά: «Ἕνα μέρος κατηραμένον, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὡς νὰ ἐκάη εἰς μίαν μεμακρυσμένην ἐποχὴν ἀπὸ κάποιαν ὀργὴν τοῦ οὐρανοῦ. Μία γῆ κατεστραμμένη». Ἐνῶ ὁ περιηγητὴς ρεμβάζει τὸ θέαμα τῶν ἄγριων θηρίων ἕνα φίδι δαγκώνει τὸν ἵππο ἑνὸς στρατιώτη καὶ συσφίγγει τὸν ἀναβάτη. Ὁ συνάδελφός του, ποὺ ἔτρεξε νὰ τὸν ὑπερασπιστεῖ καὶ τὸ σκοτώνει δέχεται θανάσιμο δάγκωμα. Ἐνῶ αὐτὸς σφαδάζει ὅλοι περιμένουν τὴ σωτηρία ἀπὸ τὸ γιατρό. Στὴ συνέχεια τῆς διαδρομῆς[473] περιγράφεται ὁ ἀκαριαῖος σχεδὸν θάνατος τοῦ πολεμιστὴ ποὺ ἐκλαμβάνεται ὡς κακὸς οἰωνός. Περιγράφει τὰ παιχνίδια τοῦ φωτὸς καὶ τῶν συννέφων καὶ τὸ ξέσπασμα ξαφνικῆς μπόρας μέχρι τὴν ἄφιξή τους στὴν πόλη Σαμψιβάρ. Ἡ παραμονὴ του περιγράφεται στὸ ἑπόμενο φύλλο[474]. Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Σερδὰρ ἐπιτρέπουν μία ἀσφαλῆ φιλοξενία. Στὴν οἰκία τοῦ διοικητὴ ὁ περιηγητὴς περιγράφει τὴν ἐπίσκεψη δύο νεαρῶν ποὺ, ἀρχικὰ διστακτικὰ λόγῳ τῆς παρουσίας ἀλλοπίστου, περιγράφουν τὶς ἀνδραγαθίες ἑνὸς συντοπίτη, τοῦ Φετὴ-Χαράν. Θὰ ζητήσουν ἐκ μέρους τους τὴν κόρη τοῦ διοικητὴ καὶ ὅσο αὐτὸς ἀρνεῖται ὅτι ἔχει κόρη, αὐτοὶ τόσο ἐπιμένουν προσφέροντας πολύτιμα δῶρα, τεμάχια ἐλεφαντόδοτου, διαμάντια, βραχιόλια, ποὺ εἶχαν μαζί τους. Στὸ τέλος ἀποχωροῦν καὶ ὁ διοικητὴς κρατᾶ τὰ δῶρα. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[475] ὁ διοικητὴς ἐξηγεῖ στὸν ἀποροῦντα περιηγητὴ τὸ θεατρικὸ τῶν ἀρνήσεων του μὲ σκοπὸ τὴ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους. Ὁ περιηγητὴς, ὅπως δηλώνει, προτιμᾶ νὰ παρακολουθήσει τὰ γαμικὰ ἔθιμα τῆς πόλης, παρὰ νὰ τὴν περιηγηθεῖ. Ἡ σκηνὴ τῆς φιλοξενίας τῶν δύο ἀνδρῶν ἐπαναλαμβάνεται τὴν ἑπόμενη μέρα, μὲ τὰ προσφερόμενα δῶρα νὰ εἶναι σπουδαιότερα. Τὴν τρίτη φορὰ τὸν ἐνημερώνουν, προσφέροντας ξανά δῶρα, ὅτι ὁ ὑποψήφιος σύζυγος πρέπει νὰ ἀναχωρήσει λόγῳ λεηλασιῶν στὰ κτήματά του καὶ θὰ παραμείνει ἐκεῖ τουλάχιστον δύο μῆνες. Ὁ διοικητὴς ἀποκαλύπτει ἐν τέλει ὅτι ἔχει κόρη ποὺ ἔχει ἤδη ἐπιλέξει γιὰ σύζυγό της τὸν Φετῆ Χαράν. Ὁ γάμος περιγράφεται στὸ ἑπόμενο φύλλο[476]. Λόγῳ τῆς ἐπικείμενης ἀναχώρησης τοῦ γαμπροῦ ὁ γάμος

[473] *Οἱ Καιροί*, 12η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4793.
[474] *Οἱ Καιροί*, 13η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4794.
[475] *Οἱ Καιροί*, 14η Ἀπριλίου 1903, ἀρ 4795.
[476] *Οἱ Καιροί*, 15η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4796.

προγραμματίζεται τάχιστα. Ὁ περιηγητὴς βλέπει σὲ ὄνειρο τὴν ἐπιστροφή στὴν Ἑλλάδα καὶ ξυπνᾶ ἀπὸ ἤχους τυμπάνων τὴ στιγμὴ τῆς προσαγόρευσης τοῦ Δημάρχου Ἀθηνῶν. Ἐξωτερικὰ οἱ Ἀφγανοὶ ἔχουν φορέσει τὰ καλύτερά τους ροῦχα ἐνῶ τέσσερις κοκκινοφορεμένοι γενειοφόροι κρούουν τὰὸ ἐν λόγῳ τύμπανα. Συνεπαρμένος ὁ περιηγητὴς περιγράφει τὸ στολισμὸ ἀνθρώπων καὶ κατοικιῶν, παίρνοντας μέρος καὶ ὁ ἴδιος. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[477] ἡ περιγραφὴ τῶν προετοιμασιῶν τοῦ γάμου συνεχίζεται. Μία κόκκινη σκηνὴ πάνω σὲ ἐλέφαντα μετέφερε στὴν οἰκία τοῦ γαμπροῦ τὸν διοικητὴ καὶ τὴν κόρη του μαζὶ μὲ τὴν προῖκα. Ἡ τελετὴ λαμβάνει χώρα στὸ ἑπόμενο φύλλο[478]. Ἐντὸς τῆς οἰκίας ὁ Φετῆ-Χαρὰν, τέσσερις γέροντες καὶ ὁ ἱερέας περίμεναν τὴ νύφη, τὴν περίλαμπρη Σαλαβαδᾶ. Ἡ τελετὴ περιλαμβάνει τὸ, βάρβαρο γιὰ τὸν περιηγητή, στολισμὸ τῆς νύφης μὲ ἁλυσίδα ποὺ ἑνώνει δύο σκουλαρίκια στὸ αὐτὶ καὶ στὴ μύτη. Οἱ ἑορτασμοὶ ὁλοκληρώνονται στὸ ἑπόμενο φύλλο[479]. Περιλαμβάνουν ἀγῶνες ἀθλημάτων, ὅπως τρέξιμο καὶ ρίψη βράχων καὶ «αἰθέριο χορό ἀφγανίδων». Τὸ τραγούδι ποὺ ἀφοροῦσε στὸν ἀποχωρισμὸ ἀφγανοῦ πολεμιστὴ καὶ τῆς συζύγου του λόγῳ πολέμου συγκίνησε βαθειὰ τὸν περιηγητή: «Ὦ! Τὴν στιγμὴ ἐκείνην τὸ ᾄσμα μὲ μετέφερεν εἰς ἄλλους τόπους ὀνειρώδεις. Τὸ ἐκ τῆς συγκινήσεως παλλόμενον σῶμα, οἱ ὀφθαλμοὶ οἱ δακρύβρεκτοι τῶν Ἀφγανίδων, μὲ συνεκίνουν καὶ ἐπλήρουν τὴν ψυχὴν μου ἀπὸ μίαν ἐλαφρὰν μυστηριώδη λύπην». Στὸ ἑπόμενο φύλλο[480] ὁ περιηγητὴς ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴ Σαμψιβάρ. Μετὰ τὸ γεῦμα τοῦ γάμου οἱ καλεσμένοι ἀναχωροῦν καὶ ὁ περιηγητὴς ἑτοιμάζεται γιὰ τὸ ταξίδι του. Τὸ πρωὶ ἀποχαιρετᾶ τὸν διοικητὴ ποὺ τὸν προμηθεύει μὲ συστατικὲς ἐπιστολὲς καὶ δέκα ὁδηγούς. Ἡ πορεία γίνεται μέσα σὲ ἀφόρητη ζέστη.

Ἡ δράση ἐκτυλίσεται μὲ πυκνὸ τρόπο στὸ ἑπόμενο φύλλο[481]. Τὴν πέμπτη μέρα βρίσκουν δροσιὰ σὲ πρόποδες βουνῶν, ὅπου ἀρκούδα θὰ κατασπαράξει ἕνα μέλος

477 *Οἱ Καιροί*, 16η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4797.

478 *Οἱ Καιροί*, 17η Ἀπριλίου 1903, ἀῤ. 4798. Οἱ περιπέτειες τοποθετοῦνται στὴ δεύτερη σελίδα τῆς ἐφημερίδας. Στὴν πρώτη δημοσιεύονται «σπουδαιότεται ἀνέκδοτοι ἐπιστολαί τοῦ Βίσμαρκ».

479 *Οἱ Καιροί*, 19η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4800. τὸ φύλλο τῆς 18ης Ἀπριλίου στὴ πρώτη σελίδα φιλοξενεῖ ἄρθρα γιὰ τὸν νέο μάντη τῆς πρωτεύουσας καὶ τὰ Ἀπριλιανὰ γεγονότα στὴ Θεσσαλονίκη.

480 *Οἱ Καιροί*, 20η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4801.

481 Οἱ Καιροί, 21η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4802. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐκτενέστερο ἄρθρο τῆς σειρᾶς. Στὸ τέλος του φέρει τὰ ἀρχικὰ «Σπ. Νικ».

τῆς συνοδείας. Ὁ περιηγητὴς θὰ ξαγρυπνήσει στὸ πλευρό του καὶ ἡ βραδυνὴ ἀπότομη ἀλλαγὴ θερμοκρασίας θὰ τὸν γεμίσει ἀπαισιόδοξα αἰσθήματα. Τὸ πρωί πείθει τὴ συντροφιά του νὰ μείνουν στὴ θέση τους. Ἀναζητᾶ κάποιο ἰαματικὸ φυτό, ἀλλὰ βρίσκει σκελετοὺς Ἰνδῶν. Ἐπιστρέφει ἄπρακτος καὶ θρηνεῖ γιὰ τὴν ἀπουσία νεροῦ. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[482] οἱ δυσκολίες παραμένουν. Βρίσκεται σὲ δίλημμα: ἂν παραμείνει ἐκεῖ κοντὰ στὸν ἄρρωστο, καταδικάζει τοὺς συντρόφους στὸ μαρτύριο τῆς δίψας ἐνῶ ἂν ἀπομακρυνθοῦν ὁ ἄρρωστος θὰ καταλήξει. Τελικὰ πέντε μόνο Ἀφγανοὶ ξεκινοῦν τὴν ἀναζήτηση νεροῦ καὶ οἱ ὑπόλοιποι μένουν πίσω νὰ γδάρουν καὶ νὰ ψήσουν τὴν ἀρκούδα. Ὁ περιηγητὴς ἀδυνατεῖ νὰ φάει καὶ περιμένει ἐναγωνίως τὴν ἄφιξη τοῦ νεροῦ. Ὁ ἄρρωστος τελικὰ θὰ καταλήξει μέσα στὴ νύκτα. Ἡ μέρα περνᾶ χωρὶς καμία ἐξέλιξη καὶ πέφτουν νὰ κοιμηθοῦν ἀποφασίζοντας νὰ μετακινηθοῦν, ἂν δὲν ἐπιστρέψουν οἱ σύντροφοί τους μέχρι το πρωί. Τελικὰ μέσα στὴ νύκτα ἐπιστρέφει μὲ ἄδειο ἀσκὸ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς γιὰ νὰ τοὺς ἐνημερώσει ὅτι οἱ ὑπόλοιποι συνελήφθησαν ἀπὸ ἐχθροὺς τοῦ Φετῆ-Χαράν. Τὶς λεπτομέρειες τὶς πληροφορούμαστε στὸ ἑπόμενο φύλλο[483]. Ἐνῶ αὐτὸς περίμενε στὴ ξεραμένη κοίτη ἑνὸς ποταμοῦ ἕνας ἄλλος Ἀφγανὸς ἦρθε νὰ τὸν πληροφορήσει ὅτι οἱ σύντροφοι του πιάστηκαν. Οἱ ὑπόλοιποι τῆς συντροφιᾶς τοῦ περιηγητὴ ὁρκίζονται ἐκδίκηση καὶ ὅλοι μαζὶ ξεκινοῦν νὰ τοὺς ἐντοπίσουν. Παίρνουν μαζὶ καὶ τὸ πτῶμα, ποὺ λόγῳ ἀποσύνθεσης ἀναγκάζονται νὰ το θάψουν ἐπὶ τόπου. Σκάβοντας τὸ λάκκο ἐν τέλει ἐντοπίζουν νερό! Στὴ συνέχεια[484] ἄλογα καὶ ἄνθρωποι σβήνουν τὴ δίψα τους, ἐνῶ ὁ περιηγητὴς πληροφορεῖται ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε παλιὸ ὑδραγωγεῖο. Ἀναζητῶντας τοὺς ἐχθροὺς, ἀνακαλύπτουν ἴχνη πυρὰς καὶ ἀργότερα κρέατα καὶ ψωμιά μέσα σὲ λάκκο, πρὸς μεγάλη ἱκανοποίηση τοῦ περιηγητὴ ποὺ, ἄν καὶ πεινασμένος, ἀπέφευγε τὸ κρέας τῆς ἀρκούδας. Τὸ κυνήγι συνεχίζεται στὸ ἑπόμενο φύλλο[485]. Φαίνεται πῶς τόσο τὰ τρόφιμα, ὅσο καὶ τὰ εὑρισκόμενα ὅπλα ἀνῆκαν στοὺς ἐχθροὺς ποὺ

[482] *Οἱ Καιροί*, 22η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4803.
[483] *Οἱ Καιροί*, 23η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4804. Γιὰ πρώτη φορὰ «Τα ταξείδια τοῦ Ποταγοῦ ἕνεκεν πληθώρας ὕλης» τοποθετοῦνται στὸ τέταρτο φύλλο. Καὶ ἡ ἑπόμενη συνέχεια θὰ ἔχει τὴν ἴδια θέση.
[484] *Οἱ Καιροί*, 24η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4805.
[485] *Οἱ Καιροί*, 25η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4806.

ἀναγκάστηκαν νὰ τὰ ἀφήσουν πίσω τους. Παίρνοντας ὅ,τι βροῦν ἡ συντροφιὰ μπαίνει στὴν ἔρημο Μπὴ Κονά. Προφυλασσόμενη ἐν μέσῳ καταιγίδας πέφτει σὲ ἐνέδρα εἴκοσι μαχαιροφόρων Ἀφγανῶν ποὺ σκοτώνουν κρυφὰ ὅλα τὰ ἄλογα. Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας θὰ πάρει ἄλλη τροπή στὸ ἑπόμενο φύλλο[486]. Ὅλα τὰ μέλη τῆς συντροφιᾶς μέσα σὲ ἕνα τέταρτο συλλαμβάνονται σῶα, ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν τραυματισμένο στὸ στῆθος. Ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς δύο εἶχαν σκοτωθεῖ καὶ τρεῖς τραυματιστεῖ. Ἡ παύση τῆς βροχῆς ἀποκαλύπτει τὸ πεδίο τῆς σφαγῆς ἀνθρώπων καὶ ἀλόγων. Μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ἐλευθερία ζητεῖται ἀπὸ τὸν περιηγητὴ ἡ περίθαλψη τῶν τραυματισμένων, το ὁποῖο πράττει λόγῳ συνείδησης καὶ ὠφελιμιστικά. Τελικὰ τὰ τραύματά τους ἀποδεικνύονται ἐπιπόλαια. Τὸν πληροφοροῦν ὅτι τὰ εὑρεθέντα ὅπλα καὶ τρόφιμα ἦταν μέρος τοῦ στησίματος τῆς ἐνέδρας. Ἡ ἐξιστόρηση τοῦ κατ οὐσίαν αἰχμαλώτου περιηγητὴ συνεχίζεται στὸ ἑπόμενο φύλλο[487]. Ἐνῶ παρουσιάστηκαν καὶ οἱ τέσσερις ἀγνοούμενοι αἰχμάλωτοι σῶοι, ἀποφασίζεται ἡ ἀναχώρηση παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν ὑγεία τῶν τραυματιῶν. Ὅντως οἱ τραυματίες θὰ πεθάνουν ἐξαντλημένοι καὶ ὁ περιηγητὴς καλεῖται νὰ φυλάξει ὡς μυστικὸ τὴν πληροφορία ὅτι πολυάριθμοι ἄντρες τοῦ Φετῆ-Χαρὰν τοὺς καταδιώκουν. Ξαφνικὰ ἕνα μέλος τῆς ἀρχικῆς συντροφιᾶς καταφέρνει νὰ ξεφύγει μὲ τοὺς πρώην δεσμῶτες του νὰ τὸν κυνηγοῦν.

Σκληρὰ γεγονότα συνεχίζονται καὶ στὸ ἑπόμενο φύλλο[488]. Ὁ δραπέτης αἰχμαλωτίζεται ξανὰ καὶ καταδικάζεται σὲ θάνατο· δεμένος σὲ δέντρο θὰ γίνει στόχος σκοποβολῆς. Τὴν περισυλλογή τοῦ περιηγητὴ διακόπτει ὁ ἐρχομὸς ἑνὸς «ἁγίου ἀνθρώπου» μὲ μαντικὲς ἱκανότητες. Αὐτὸς ὁ γόης, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ περιηγητὴς, καταφέρνει νὰ ἀποτρέψει τὴ θανάτωση του αἰχμαλώτου λόγῳ τῆς ἐπικείμενης ἄφιξης ἀντρῶν του, ὅπως προφήτεψε. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[489] ἀποκαλύπτεται ὁ ρόλος του. Ζητᾶ καὶ πετυχαίνει νὰ πραγματοποιήσει πρῶτα ἕναν ἰδιόμορφο ἐξαγνισμό: στὴν οὐσία ναρκώνει τοὺς ἐχθροὺς τοῦ περιηγητὴ γιὰ τρεῖς

[486] *Οἱ Καιροί*, 26η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4807.
[487] *Οἱ Καιροί*, 27η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4808.
[488] *Οἱ Καιροί*, 28η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4809.
[489] *Οἱ Καιροί*, 29η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4810.

ὧρες δίνοντας τους νὰ πιοῦν νερό. Ἀποκαλύπτεται ὅτι χρωστᾶ μεγάλη χάρη στὸν Φετῆ-Χαρὰν, ὁπότε δὲ χάνουν χρόνο νὰ ἀποδράσουν. Μετὰ ἀπὸ τρεῖς ὧρες ἀποχωρίζεται τὴ συντροφιὰ ἐνῶ ὁ περιηγητὴς συνεχίζει γιὰ μέρες τὴν πορεία του μέχρι τὴν ἔρημο Γκερμινέλ καὶ τὸν ποταμὸ Ἰλμπάν. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[490] νέες ἐκπλήξεις περιμένουν τὸν περιηγητὴ στὴ λίμνη Βάιαα. Ἐνῶ ἡ συντροφιὰ του προσπαθεῖ νὰ κοιμηθεῖ στὴν ὄχθη λαμβάνει χώρα μία κηδεία. Τέσσερις ἵπποι σέρνουν μικρὸ ἅρμα, ποὺ ἔφερε τὸ φέρετρο, ἀκολουθούμενο ἀπὸ πένθιμο πλῆθος ἀσπροφορεμένων λαμπαδηφόρων καὶ ἀνθοφόρων Ἀφγανῶν. Ἐνῶ ὁ περιηγητὴς νομίζει ὅτι ὡς τάφος θὰ χρησιμεύσει ὁ πυθμένας τῆς λίμνης ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς λίμνης δέκα λέμβοι βγαίνουν στὴν ὄχθη καὶ μεταφέρουν τὰ μέλη τῆς πομπῆς-ἀνάμεσα τους καὶ ὁ ἴδιος. Στὸ κέντρο τῆς λίμνης ὑπῆρχε τὸ ὄρος Κοῦ-Χατζιὰ, ποὺ λειτουργοῦσε ὡς νεκροταφεῖο. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[491] ὁλοκληρώνεται ἡ ταφή. Ἐπειδὴ ὁ περιηγητὴς δὲν ἀκολούθησε τὸ ἔθιμο νὰ πέσει πρηνὴς στὸ ἔδαφος, ὅπως οἱ ὑπόλοιποι, εἰδοποιεῖται ἀπὸ σύντροφό του ὅτι κινδυνεύει λόγῳ βλασφημίας. Ὅντως γυρνῶντας πίσω στὴν ὄχθη καὶ ξυπνῶντας τοὺς συντρόφους του παρατηρεῖ τὶς λέμβους γεμᾶτες κόσμο ποὺ τὸν καταδίωκε. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[492] γίνεται ἡ εἴσοδος στὴν πόλη Κανταχὰρ. Ἡ συντροφιὰ ἱππεύει συνεχῶς, ἀκόμα καὶ τὴ νύκτα, γιὰ νά ξεφύγει τῶν μαινόμενων Ἀφγανῶν. Τὴν 30η Μαρτίου εἰσέρχονται «εἰς τὴν κοιλάδα τῆς Καναδαχάρης» καὶ ἐπισκέπτονται τὴν πολυτελῆ ἔπαυλη τοῦ ἄρρωστου σερδὰρ Κοντὶλ Χάν. Ὁ περιηγητὴς γιατρεύει τὸν ἀσθενῆ, ποὺ ἔπασχε ἀπὸ ἀπόστημα στὸ στῆθος, Μετὰ ἀπὸ δύο μέρες ὁ ἀνανήψας παρουσιάζει στὸν περιηγητὴ τὸ περίφημο «ἀδαμάντινον δωμάτιό» του. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[493] γίνεται ἡ περιγραφή του. Πιθάρια γεμᾶτα διαμάντια, ἀκόμα καὶ μαῦρα, προκαλοῦν δέος στόν περιηγητή, ποὺ θὰ δεχθεῖ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ὡς δῶρο. Τὸ ἑπόμενο πρωὶ οἱ δύο ἄνδρες θὰ μεταβοῦν στὴ Κανδαχάρη καὶ θὰ πληροφορηθεῖ ὅτι μέχρι τὸ 1840 καὶ τὸν ἐρχομὸ τῶν Ἄγγλων τὰ

490 *Οἱ Καιροί*, 30η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 4811.
491 *Οἱ Καιροί*, 1η Μαΐου 1903, ἀρ. 4812.
492 *Οἱ Καιροί*, 2η Μαΐου 1903, ἀρ. 4813. Σὲ αὐτὸ τὸ φύλλο ἡ πρώτη σελίδα θὰ φιλοξενήσει τὴν ἱστορία τοῦ γιατροῦ Παπαθανασίου, διάσημου σὲ Ὑεμένη. Τὸ ἄρθρο ἀναφέρει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὶς ἐπιτυχίες τῆς ἐξαγωγικῆς ἐπιχείρησης καφέ στὴν περιοχὴ ποὺ ἄνηκε στὴν οἰκογένεια Λιβιεράτου.
493 *Οἱ Καιροί*, 3η Μαΐου 1903, ἀρ. 4814.

διαμάντια πλεόναζαν στὴν περιοχή. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[494] πραγματοποιεῖται ἡ ἀναχώρηση ἀπὸ τὴ Κανδαχάρη. Μετὰ ἀπὸ δεκαήμερη παραμονὴ καὶ ἄφθονη περιποίηση ὁ περιηγητὴς ἐπιμένει στὴν ἀνάγκη ἀναχώρησης παίρνοντας ὡς νέο δῶρο αὐτὴ τὴ φορὰ ἕναν ἵππο, ποὺ ἔμοιαζε σκόπιμα μὲ τὸν ἀπολεσθέντα Μουσήμπαση. Πληροφορεῖται ὅτι οἱ παλιοὶ σύντροφοι θὰ ἐπιστρέψουν πίσω καὶ θὰ συνεχίσει μὲ δέκα νέους ὑπὸ τὸν Γιασάλ. Ἀναχωροῦν τὴν 13η Ἀπριλίου καὶ περνοὺν ἀπὸ τὸν ποταμὸ Ταρνάκ, τὴν πόλη Κελάτ, τὴ χῶρα Μοκύρ καὶ τὸ ἔλος Νάορ. Στὸ τελευταῖο σταθμεύουν νὰ κοιμηθοῦν. Θὰ ξυπνήσουν ἔντρομοι ἀπὸ τὴ θέα ὑπερφυσικῆς καμήλας, ἐνῶ σταδιακὰ ὁ περιηγητὴς θὰ παρατηρήσει ὅτι καὶ ἀκόμα καὶ τὰ βράχια ἢ τὰ πτηνὰ φαίνονται ὑπερμεγέθη. Ὁ περιηγητὴς νομίζει βρίσκεται μπροστὰ σὲ ἀνακάλυψη ἄγνωστων εἰδῶν ἀλλὰ ἡ ἐξήγηση τοῦ Γιασὰλ εἶναι πεζή: τὰ εἴδη φαίνονται ὑπερμεγέθη λόγῳ ἀντικατοπτρισμοῦ.

Στὸ ἑπόμενο φύλλο[495] ἡ συντροφιὰ βαδίζει στὸ δρόμου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου πρὸς Ἀραχωσία καὶ Βακτριανή. Θὰ παρεκκλίνει πρὸς τὰ ὄρη Ἀζαρέ καὶ ὁ περιηγητὴς κάποια στιγμὴ θὰ παρατηρήσει: «Εἰς ἀπόστασιν ὅμως ἑκατὸν ἀκόμη μέτρων, ὅλη ἡ κοίτη τοῦ χειμάρρου ἐφαίνετο ἐπίσης ἐκθαμβωτικῶς ὡς πρότερον, ἀκτινοβολοῦσα». Οἱ σύντροφοι ὅμως τοῦ περιηγητὴ δὲν τὸν ἀφήνουν ἐλεύθερο νὰ ἐξετάσει τὸ ζήτημα γιατὶ, ὅπως τοῦ ἐξηγεῖ ὁ Γιασάλ, καθὼς «ἐνταῦθα ὑπάρχει τὸ χόρτον κ ι μ ι ὰ, τὸ ὁποῖον ἔχει τὴν ἰδιότητα νὰ μεταβάλλῃ πάντα τὰ ἄσημα μέταλλα εἰς χρυσόν» καὶ ἀνησυχοῦν μήπως ἡ εὕρεση αὐτοῦ εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ. Ἐν τέλει ὁ περιηγητής, ἐπικαλούμενος ψευδῶς στομαχικοὺς πόνους, βρίσκει τρόπο νὰ ἐξετάσει τὴν περίεργη ἀκτινοβολία. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[496] περιγράφονται τὰ ἀποτελέσματα τῆς αὐτοψίας. Ἡ κοίτη τοῦ ποταμοῦ ἦταν γεμάτη περλάντια ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ κάποια φυσικὴ ἐπίδραση. Περνῶντας κοντὰ στὸ ὄρος Γκὸλ-Κοῦ ὁ περιηγητὴς ζητᾶ ξεκούραση, ἀλλὰ τοῦ ἐπιτρέπουν μόνο μία ὡριαῖα ἀρνούμενοι νὰ του ἐξηγήσουν. Ὅταν ξυπνήσει βιαίως ἀπὸ τοὺς συντρόφους θὰ

494 *Οἱ Καιροί*, 5η Μαΐου 1903, ἀρ. 4815. Στὸ φύλλο τῆς 4ης Μαΐου ἀπουσιάζει ἡ συνέχεια τῶν *Περιπετειῶν* χωρὶς αἰτιολόγηση γιὰ πρώτη φορά.

495 *Οἱ Καιροί*, 6η Μαίου 1903, ἀρ. 4816.

496 *Οἱ Καιροί*, 7η Μαίου 1903, αἰ. 4817.

ἀκούσει ἕνα φρικτὸ συριγμὸ καὶ θὰ πληροφορηθεῖ ὅτι ὀφείλεται σὲ φίδια. Συνεχίζουν καὶ τὴν ἑπόμενη μέρα σταθμεύουν στὴν κοιλάδα Νανσί τῆς περιοχῆς Γαζνί. Πλησιάζουν στὴν πόλη αὐτὴ καὶ ἀναπαύονται σὲ δροσερὴ τοποθεσία. Ὁ Γιασὰλ θὰ ἀφηγηθεῖ τὴν περιπετειώδη ἱστορία τοῦ Σουλτὰν Μαχμοὺτ καὶ θὰ καλέσει τὸν περιηγητὴ στὸ ἀλαβάστρινο μνημεῖο. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[497] γίνεται ἡ περιγραφὴ του. Ἔφερε τὴν ἐπιγραφὴ «Σουλτὰν Μαχμούτ 421» καὶ ἦταν σὲ πολλὰ σημεῖα ἀνολοκλήρωτο. Ὁ Γιασὰλ ἐξηγεῖ: «Πταίουν πάντοτε οἱ Ἄγγλοι», οἱ ὁποῖοι πᾶν ὅ,τι καλὸν εἴχομεν μᾶς τὸ ἥρπασαν κατὰ τὴν εἰσβολὴν των εἰς τὴν χώραν μας τὸ 1840. Ἀφοῦ ἔλαβον τὸ μεγαλύτερον τῶν μαύρων ἀδαμάντων μας, ἀφήρεσαν κατόπιν ὅλα τὰ πολύτιμα ἀντικείμενα τοῦ μοναδικοῦ μας τούτου μνημείου». Τὰ ἀφηρημένα θυρόφυλλα ἀνῆκαν πρωτύτερα στὸν ἡττημένο ἀπὸ τὸν Μαχμούτ, βασιλιὰ τῆς Λαχώρ. Ὁ Γιασὰν του ὑποδεικνύει τὸ σημεῖο ταφῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐχθροῦ, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ πατήσουν συμβολικά. Ὁ περιηγητὴς τὸ ἀποφεύγει «ἀπὸ σεβασμὸν πρὸς τοὺς νεκρούς».Προχωροῦν καὶ ἐντοπίζουν ἐρείπια, τὰ ὁποῖα ἦταν πολυτελῆ ἀνάκτορα τοῦ Μαχμούτ. Ὁ περιηγητὴς τὰ παρατηρεῖ φιλοσοφῶντας γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ματαιότητα. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[498] γίνεται ἡ εἴσοδος στὸ Ζιαρέτ. Ἐντὸς σπηλαίου σὲ ψηλὸ βράχο, αὐτός καὶ ὁ Γιασὰλ, συναντοῦν ἕναν σκελετωμένο ἄνθρωπο μπροστὰ ἀπὸ ἕνα τραπέζι μὲ λίγα τρόφιμα καὶ ὁ περιηγητὴς θυμᾶται τὶς παραδόσεις τῆς Βυτίνας περὶ βρυκολάκων. Μαθαίνει ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἀσκητὴ καὶ σχολιάζει τὶς ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν θρησκειῶν. Ἀφοῦ ἐπιστρέψουν στοὺς ὑπόλοιπους συντρόφους ξεκουράζονται καὶ ξεκινοῦν πάλι. Στὸ ὄρος Ἰλμπὰν στὴ κοιλάδα Βαρδάκ, βρίσκουν σπήλαιο ποὺ ταυτίζεται ἀπὸ τὸν περιηγητὴ μὲ αὐτὸ ποὺ θεώρησε ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ὡς φυλακὴ τοῦ Προμηθέα. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[499] εἰσέρχονται στὴν Καμπούλ. Λίγο πρὶν τὴν εἴσοδο ξεκουράζονται καὶ συναντοῦν τὸν

497 *Οἱ Καιροί*, 8η Μαίου 1903, ἀρ. 4818.

498 *Οἱ Καιροί*, 9η Μαίου 1903, ἀρ. 4819.

499 *Οἱ Καιροί*,10η Μαίου 1903, ἀρ. 4820. Λόγῳ προηγηθέντος σατυρικοῦ καὶ ἐπικριτικοῦ ἄρθρου τῆς ἐφημερίδας *Ἐμπρὸς*, στὴν πρώτη σελίδα βρίσκεται ἀπάντηση (βλ. σ. τῆς παρούσης ἐργασίας) καὶ διαφωτιστικὸ ἀπολογητικὸ σχόλιο. «Τὰ ὄρη τῆς Κανδαχάρης» εἶναι διάσημα γιὰ τὰ ἀδαμαντορρυχεία τους καὶ ὁ περιηγητὴς δὲν ἀμέλησε νὰ στείλει «λίθους καὶ νομίσματα ἑλληνικὰ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον». Μάλιστα προτίθεται ἡ σημαντικὴ πληροφορία ὅτι: «Ἔλαβε τούτων γνῶσιν ὁ ἰδιοκτήτης τῶν Καιρῶν κ. Κανελλίδης, ὅτε ἦτο γραμματεὺς τοῦ Πανεπιστημίου, ἀγνοεῖ ὅμως ἐὰν ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τὰς πανεπιστημιακὰς συλλογάς».

σταυλάρχη τοῦ ἐμίρη. Ἐνημερώνει τὸν περιηγητὴ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ποὺ ἑτοιμάζει ὁ ἤδη ἐνήμερος πληθυσμὸς τῆς πόλης. Ἦταν πράγματι ἐντυπωσιακὴ καθὼς περιλάμβανε παρατεταγμένους στρατιῶτες, σάλπιγγες καὶ προσφορὰ ἐδεσμάτων. Ὁ ἴδιος ὁ ἐμίρης φιλοξενεῖ τὸν περιηγητὴ μαζὶ μὲ τὸν σταυλάρχη του, ὅπου: «Μύρα ἐκνευριστικὰ κινοῦντα τὴν ἡδυπάθειαν, ἐπλήρουν τὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ δωματίου ἐκείνου, εἰς τὸ ὁποῖον μόλις εἰσήρχετο τὸ φῶς ἀπὸ τὰ διὰ παχέων παραπετασμάτων καλυπτόμενα παράθυρα». Ὁ ἐμίρης πληροφορεῖται, γιὰ ὧρες, μὲ κάθε λεπτομέρεια γιὰ τὴ μέχρι τότε διαδρομὴ καί παρουσιάζει τοὺς προσωπικοὺς ὑπηρέτες τοῦ περιηγητή. Τὴν ἑπόμενη μέρα ἐπισκέπτονται μαζὶ τὰ βιομηχανικὰ ἐργοστάσια ἐνδυμάτων καὶ πολυτελῶν ἀντικειμένων τῆς Καμποὺλ, τὰ ὁποία περιγράφονται ὡς ἐφάμιλλα τῶν εὐρωπαϊκῶν. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[500] ὁ περιηγητὴς καταγράφει τὶς συνομιλίες του μὲ τὸν ἐμίρη, «ὡς ἐν Πλατωνικῷ συμποσίῳ» ἀλλὰ καὶ, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ χοροῦ καὶ τῆς παθητικῆς μουσικῆς, τὸν πόθο τῆς πατρίδας του. Ὁ ἐμίρης παρουσιάζεται νὰ ἀκολουθεῖ ὅσον ἀφορᾶ στὶς ἐπιστῆμες τὸν Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη καὶ Γαληνὸ ἀκόμα καὶ σὲ προφανῆ πλέον λανθασμένα συμπεράσματα ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ βάρους τοῦ ἀέρα. Στὴν ἀμετάκλητη ἐπιθυμία τοῦ περιηγητὴ νὰ συνεχίσει τὴν περιήγηση, ἀπαντᾶ ὅτι πρέπει, ἐκτὸς τῶν πιστοποιητικῶν, νὰ ντυθεῖ ὡς Πέρσης γιὰ νὰ μὴν κινδυνέψει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς Ἄγγλος ἢ Ρῶσος. Αὐτὸς δέχεται νὰ φορέσει μόνο «στολὴν Ἕλληνος ἱεροσπουδαστοῦ» καὶ οἱ καλύτεροι μόδιστροι καλοῦνται νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν ἐπιθυμία του. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[501] ὁ περιηγητὴς, ἐνῶ ἡ νέα του περιβολὴ ἑτοιμάζεται, περιδιαβαίνει τὰ περίχωρα τῆς Καμπούλ. Περιγράφει σύντομα τὴν ἱστορία τῆς καὶ τὴν ἵδρυσή της ἀπὸ τὸν Δημήτριο, τὸν υἱὸ τοῦ Εὐθυδάμου, τὰ προϊόντα τοῦ εὔφορου ἐδάφους της καὶ τὴν εὕρεση μέρους ἀγγείου ἀπὸ ἴασπη ποὺ ἀπέστειλε, μαζὶ μὲ ἄλλα κειμήλια, στὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Λίγο πρὶν τὴν ἀναχώρηση ἐπαναλαμβάνεται ἐνώπιον τοῦ Ἐμίρη ἡ ἄρνηση ἀκύρωσης της καθὼς καὶ ἡ ἄρνηση οἰκονομικῆς βοήθειας ὡς μέσου ἀποτροπῆς τοῦ θανάτου. Ὁ συγκινητικὸς ἀποχωρισμὸς μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν

[500] *Οἱ Καιροί*, 11η Μαΐου, ἀρ. 4822.
[501] *Οἱ Καιροί*, 12η Μαΐου, ἀρ. 4823.

φαίνεται νὰ λυγίζει τὴν μέχρι τότε ἀκλόνητη ἀπόφαση γιὰ ἀναχώρηση. Στὴ συνέχεια[502] πληροφορούμαστε ὅτι τελικὰ ὁ περιηγητὴς δὲν κάμφθηκε καὶ ἐν μέσῳ παράταξης στρατοῦ καὶ λαοῦ ἀναχώρησε ἔφιππος μαζὶ μὲ τὴ συνοδεία του. Λόγῳ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ Ἀχμέτ-Χὰν θὰ δεχθεῖ ἑκατὸ Βουχάρες, ποὺ κατ' ὁμολογίᾳ του στάθηκαν σωτήριες στὴν πορεία. Διαβαίνοντας τὸν Ἰνδοκαύκασο (Ἰνδοκῶσι) ἡ συντροφιὰ χωρίζεται καὶ αὐτὸς ἐπιλέγει τὴν δυσχερέστερη ἀλλὰ καὶ συντομότερη διαδρομὴ μέσῳ στενῶν μονοπατιῶν ἀνάμεσα σὲ βάραθρα. Δυσαρεστημένος θὰ ἀρκεστεῖ στὴν κατανάλωση ζάχαρης καθὼς τὰ φαγητὰ βρίσκονταν στὴ δεύτερη ὁμάδα. Σταδιακὰ θὰ συναντήσει ἀνθρώπινους σκελετοὺς ποὺ θὰ του προκαλέσουν αἰσθήματα φρίκης. Στὴ συνέχεια[503] ὁ Γιασὰλ θὰ ἐνημερώσει τὸν περιηγητὴ ὅτι συχνὰ χιονοστιβάδες καὶ βράχοι τραυματίζουν θανάσιμα διερχόμενους καὶ ζῶα τῶν ὀρῶν. Αὐτὸς ἀνήσυχος θὰ ζητήσει τὴν ἐπίσπευση τῆς μετακίνησης ἀλλὰ δὲν θὰ ἀποφύγει πόνους καὶ δύσπνοια ὅσο ἀνεβαίνουν ψηλότερα. Στὴν κορυφὴ θὰ συναντήσουν λιπόθυμο ἄντρα, ποὺ εἶχε προσβληθεῖ ἀπό «ἕνα εἶδος συμφορήσεως, τὸ ὁποῖον ὁ Στράβων, ἐπειδὴ συνήθως ἐπέρχεται εἰς τοὺς νήστεις, ὀνομάζει β ο υ λ ι μ ί αν». Ὁ περιηγητής θυμᾶται τὴ, σωτήρια, ὅπως ἀποδεικνύεται, συμβουλὴ τοῦ Γιασὰν γιὰ κατανάλωση ζάχαρης καὶ δίνει ἐντολὴ γιὰ ἐντριβὲς στὸν λιπόθυμο Ἀφγανὸ, ποὺ ἀποδεικνύονται ἱκανὲς νὰ τὸν στήσουν πάλι στὰ πόδια του. Ἡ ὁμάδα, αὐξημένη πλέον κατὰ τρία ἄτομα, θὰ συναντήσει τὰ ὑπόλοιπα μέρη ποὺ εἶχαν πάρει διαφορετικὴ διαδρομὴ γύρω ἀπὸ μία φωτιά. Ὁ περιηγητὴς δίνει πληροφορίες γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Τουρκεστὰν, Σινικὸ τῶν 2000000 κατοίκων μὲ πλειοψηφία τοὺς Τούρκους καὶ ἀνεξάρτητο τῶν 9000000 ποὺ εἶναι κυρίως τουρκόφωνο. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[504] πληροφορούμαστε γιὰ τὴ γεωγραφία καὶ τὴν πληθυσμιακὴ σύνθεση τοῦ Τουρκεστάν. Μετὰ ἀπὸ ἐπίπονη πορεῖα φθάνουν στὸ Χαναμπὰτ καὶ φιλοξενοῦνται μὲ χαρὰ ἀπὸ τὸν Σουλτάνου Μουρὰτ-Χὰν. Ἡ ἄρνηση τοῦ περιηγητὴ νὰ δεχθεῖ ὡς δῶρο ἕναν τουρκομανικὸ ἵππο δυσαρεστεῖ τὸν οἰκοδεσπότη του, ἀλλὰ ὁ ἴδιος εἶναι

[502] *Οἱ Καιροί*, 14η Μαΐου, ἀρ. 4824. Στὸ φύλλο τῆς 13ης Μαΐου ὑπάρχει σημείωση ὅτι: Ἕνεκα πληθώρας ὕλης ἀναβάλλωμεν τὴν συνέχειαν τοῦ ἀναγνώσματος μας «Τὰ ταξείδια τοῦ Γορτυνίου Ποταγοῦ»

[503] *Οἱ Καιροί*, 15η Μαΐου, ἀρ. 4826.

[504] *Οἱ Καιροί*, 16η Μαΐου, ἀρ. 4827.

ἀμετακίνητος. Συνεχίζουν τὴ διαδρομή τους ὥσπου συναντοῦν τὸ ποταμὸ Ταλουκάν. Ὁ περιηγητής προτείνει νὰ διέλθουν τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι λόγω τῆς πλημμύρας ὑπῆρχε μεγάλη ὁρμὴ, καὶ οἱ σύντροφοί του διστάζουν. Ἀμετακίνητος θὰ ὁρμήσει στὸν ποταμὸ πάνω στὸν Μουσήμπαση ἐνῶ ὁ Γιασὰν τὸν καλεῖ πίσω ἔντρομος. Ἡ διάσωσή του περιγράφεται στὸ ἑπόμενο φύλλο.[505] Ὁ Μουσήμπασης ἀρνεῖται τὶς ὁδηγίες τοῦ ἀναβάτη καὶ τὸν γκρεμίζει. Ἐνῶ πνίγεται ἁρπάζεται ἀπὸ τὴ χαίτη του καὶ κατευθύνεται πρὸς τὴν ὄχθη. Χωρὶς δυνάμεις ὅμως πέφτει πάλι στὸ νερὸ λίγο πρὶν βγεῖ ἀπὸ αὐτό. Τελευταῖα καταφυγὴ ἡ ἐπίκληση τοῦ θείου καὶ ἐν τέλει σειρὰ ρευμάτων φέρνει τὸν περιηγητὴ στὴν ὄχθη. Μέλος τῆς συντροφιὰς περνᾶ τὸν ποταμὸ πάνω στὸν Μουσήμπαση καὶ φροντίζει τὸν ἐξουθενωμένο περιηγητή. Ἡ συντροφιὰ ἐπανασυνδέεται στὴ συνέχεια.[506] Ὅταν ἡ ὁρμὴ τοῦ ποταμοῦ μειώθηκε πέρασαν καὶ οἱ ὑπόλοιποι τῆς συνοδείας μαζὶ μὲ τὶς ἀποσκευὲς στὴν ἀπέναντι ὄχθη. Ὁ περιηγητὴς θὰ ἀνακαλύψει τυχαῖα ὅτι ἡ περιοχὴ βρίθει κοιτασμάτων χρυσοῦ καὶ θὰ σταθμεύσει γιὰ ὕπνο καὶ ξεκούραση. Τὸ ἑπόμενο πρωὶ, 14η Ἰονίου 1870, θὰ συναντήσουν ἐν μέσω ἀμμώδους περιοχῆς ἕνα ταταρικὸ χωριὸ καὶ δεχόμενοι τὴ φιλοξενία τους θὰ ἀποτελέσουν πεδίο μελέτης. Οἱ Τάταροι περιγράφονται ὡς ψηλοί μὲ ὑπόχρους χροιὰ προσώπου, μὲ βάρβαρα καὶ ἄγρια ἤθη, ποὺ ἄν καὶ διαιρεμένοι σὲ πολλὲς φυλὲς μιλοῦν ὅλοι τὴν τούρκικη γλῶσσα. Ἐντύπωση προκαλοῦν τὰ κωνοειδὴ καλύμματα τῆς κεφαλῆς τους. Στὴν πορεία ὁ περιηγητὴς θὰ συγκλονιστεῖ ἀπὸ τὴν πανίδα και χλωρίδα τῆς περιοχῆς ὅπου «καλλικέλαδα πτηνὰ μοῦ ἀνεμίμνησκον μετὰ τόσον χρόνον τὴν ποητικὴν δύσιν τῆς προσφιλεστάτης μου πατρίδος». Μὲ λύπη ἀφήνει πίσω τὸ μαγευτικὸ σημεῖο καὶ στέλνει στὸν «Ἐμίρην καὶ βασιλέα τοῦ Παταξιὰν» τὶς συστατικὲς ἐπιστολὲς τοῦ «Ἐμίρ τοῦ Καβούλ». Ὁδεύοντας πρὸς τὸ Φεϊζαμπὰτ οἱ σύντροφοι του εὐπρεπίζονται ἐνῶ αὐτὸς φορὰ τὴν «πολυτελῆ κληρικὴν στολὴν» ποὺ εἶχε κατασκευαστεῖ γιὰ τὴν περίσταση. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[507] συναντοῦν τὸν βασιλέα Μαχμοὺτ καὶ δέχονται τὴ

505 *Οἱ Καιροί*, 17η Μαΐου, ἀρ. 4828.
506 *Οἱ Καιροί*, 18η Μαΐου, ἀρ. 4829.
507 *Οἱ Καιροί*, 19η Μαΐου 1903, ἀρ. 4830. Λόγω κατεστραμμένου φύλλο δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ πλήρης ἀνάγνωση του.

φιλοξενία του. Ἡ παραμονὴ στὸ Φεϊζαμπὰτ συνεχίζεται[508] καὶ ὁ περιηγητὴς ἄκρως ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴ διαμονὴ του στέλνει γράμμα στὸν Ἐμίρη τῆς Καμποὺλ ὅπου ἐκφράζει τὴν βαθειὰ του ἱκανοποίηση καὶ τὸν ἐνημερώνει ὅτι θὰ παραμείνει γιὰ ὀκτὼ μέρες. Τὸ ἑπόμενο πρωὶ θὰ παρατηρήσει ἔκπληκτος τὶς παρακινδυνευμένες βουτιὲς τῶν Παταξιανῶν στὸν ποταμὸ ποὺ διασχίζει τὴν πόλη. Ὁ περιηγητὴς στὴ συνέχεια[509] θὰ γνωρίσει τὸν δωδεκαετὴ γιὸ τοῦ οἰκοδεσπότη του καὶ θὰ τοῦ θεραπεύσει τὸν πυρετό. Θὰ γευματίσει μαζί του καὶ θὰ ἀντιληφθεῖ τὴ χαρακτηριστικὴ φιλαργυρία τῶν ντόπιων λόγω τῆς οἰκονομίας τοῦ καφὲ καὶ τῶν ταπεινῶν δώρων, ἕνα σπασμένο τηλεσκόπιο καὶ ἕνας παπαγάλος, τοῦ Μαχμοὺτ πρὸς τὸ γιό του. Θὰ τοῦ ζητηθεῖ ἡ γνώμη πάνω σὲ ζητήματα διοίκησης, ὅπως οἱ ὑπέρμετρες ἀπαιτήσεις τοῦ διοικητὴ τοῦ Τουρκεστάν, καὶ ὁ περιηγητὴς ἀναλαμβάνει νὰ μεσολαβήσει στὸν Ἐμίρη τῆς Καμπούλ. Οἱ πολεμικὲς ἱκανότητες τῶν Παταξιανῶν περιγράφονται στὸ ἑπόμενο φύλλο[510]. Μετὰ τὴν ἐκδήλωση τοῦ θαυμασμοῦ του γιὰ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο ὁ Μαχμοὺτ ὑπερηφανεύεται γιὰ τὴν σκοπευτικὴ ἱκανότητα τῶν στρατιωτῶν του στὸ τόξο καὶ στὸ δόρυ, ποὺ εἶναι καὶ τὰ μόνα τους ὅπλα. Ὁ περιηγητὴς θὰ ἐκφράσει τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ θὰ προσκληθεῖ σὲ ἐπίδειξη ὅπου ὁ πῖλος τοῦ ἡττημένου τοποθετεῖται διαδοχικὰ στόχος καὶ καταστρέφεται. Συμμετεῖχε καὶ ὁ περιηγητὴς ὅπου ἀποδείχτηκε κάκιστος στὸ σημάδι χωρὶς συνέπειες ὅμως γιὰ τὸ καλυμμαύχι του. Ὅταν ἀργότερα θὰ πληροφορηθεῖ γιὰ τὸ δικαίωμα τῶν γεροντότερων νὰ ἀσπάζονται ἐλεύθερα ὅλες τὶς γυναῖκες θὰ ἀπαντήσει γελῶντας ὅτι δὲ θὰ ἤθελε νὰ εἶναι παντρεμένος σὲ αὐτὸν τὸν τόπο. Στὴ συνέχεια[511] ὁ περιηγητὴς θὰ πληροφορηθεῖ γιὰ τὰ διαμάντια τῆς περιοχῆς. Θὰ τὸν συναντήσει στὴν οἰκία του ἕνας ἄγνωστος ντόπιος ποὺ θὰ τοῦ παρουσιάσει ἕναν μεγάλο διαμάντι καὶ θὰ προσφερθεῖ νὰ τοῦ ὑποδείξει ποὺ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι. Δὲν θὰ συμφωνήσουν στὸν οἰκονομικὸ τομέα ἀλλὰ τελικὰ θὰ ἀγοραστεῖ τὸ συγκεκριμένο διαμάντι καὶ θὰ ἀποσταλεῖ κατόπιν «εἰς το ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν». Ἔντονη δυσαρέσκεια θὰ ἐκφράσει ὁ

[508] *Οἱ Καιροί*, 20η Μαΐου 1903, αὐ. 4831.
[509] *Οἱ Καιροί*, 21η Μαΐου 1903, ἀρ. 4832.
[510] *Οἱ Καιροί*, 22η Μαΐου 1903, ἀρ. 4833.
[511] *Οἱ Καιροί*, 23η Μαΐου 1903, ἀρ. 4834.

περιηγητὴς ὅταν πληροφορηθεῖ ὅτι «ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παιδιά» ἀποτέλεσαν δῶρο στὸν οἰκοδεσπότη του ἀπὸ τὸν Ἰμάμη Μούλκ. Στὸ ἑπόμενο φύλλο[512] περιγράφεται ἡ δραματικὴ συνάντηση μαζί τους. Ὁ ἔμπιστος τοῦ Μαχμοῦτ Γιασαοὺλ θὰ τὸν συνοδεύσει σὲ ἕνα ἄθλιο ἰσόγειο ὅπου εἴκοσι περίπου ἄνθρωποι στοιβάζονταν καὶ ἄλλες τριάντα γυναῖκες σὲ χειρότερη ἀκόμα κατάσταση. Μὲ δυσκολία ὁ περιηγητὴς μαζεύει πληροφορίες ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς φυλακισμένους. Οἱ πρωτοβουλίες γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους περιγράφονται στὴ συνέχεια[513]. Συγκλονισμένος σημειώνει: «ἡ μᾶλλον βδελυρὰ, ἡ ἀγριωτέρα σωματεμπορία, ὡς κατόπιν ἐβαβαιώθην, ἐξήσκεῖτο εἰς τὸ Παταξιάν, καὶ προστάτης αὐτῆς ἦτο ὁ ἴδιος ὁ βασιλεὺς, ὁ ὁποῖος ἐν τοσούτῳ πολλάκις μοῦ ὡμίλει περὶ Πλάτωνος καὶ μοῦ ἀνέπτυσσε-πραγματικῶς ἐνθουσιαζόμενος-τὰς γραφείσας ὑψίστας ἀληθεῖας ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου τούτου». Προτείνει στὸν Μαχμοὺτ νὰ ἀγοράσει μία οἰκογένεια γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του ,«τὴν ὁποῖα χάρις εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν», ἀπελευθερώνει. Στὸ μεθεπόμενο φύλλο παρουσιάζονται οἱ ἑτοιμασίες ἀναχώρησης[514]. Πιὸ πρὶν καὶ ἐνῶ ὁ Μαχμοὺτ διάβαζε καὶ ἑρμήνευε τὸ Συμπόσιο τοῦ Πλάτωνα ὁ περιηγητὴς ἀνακαλύπτει ὅτι φιλοξενοῦσε σὲ μυστικὸ δωμάτιο, μακριὰ ἀπὸ τὰ ζηλόφθονα βλέμματα, τὴν εὐνοούμενη δεκατετράχρονη σύζυγό του. Περιγράφεται ὡς ἑξῆς: «ἡ κόρη ἐκείνη ἦτο ὡραιότάτη, οἱ δὲ καστανοὶ καὶ ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθλαμοὶ της τόσον ὡραίαν ἔκφρασιν εἶχον, ὥστε ἀκόμη νομίζω ὅτι τοὺς ἔχω ἐνώπιόν μου». Ὁ περιηγητὴς λαμβάνει δύο συστατικὲς ἐπιστολὲς, μία γιὰ τὸν «Οὐβαχινὸν βασιλέα Φεταλῆ» καὶ μία γιὰ τὸν « ὠμὸ καὶ δόλιο Μ. Γιακούπ». Ἡ ἀναχώρηση ὁλοκληρώνεται στὴ συνέχεια[515]. Ὁ Μαχμοὺτ στενοχωρημένος ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴ τοῦ περιηγητὴ στοὺς μελλοντικοὺς κινδύνους, προσεύχεται στὸ θεὸ καὶ στέλνει τὸν Γιασαοὺλ ὡς συνοδό. Ἀναχώρησαν τὴν 24η

512 *Οἱ Καιροί*, 24η Μαΐου 1903, ἀρ. 4835.

513 *Οἱ Καιροί*, 25η Μαΐου, 1903, ἀρ. 4836.

514 *Οἱ Καιροί*, 27η Μαΐου 1903, ἀρ. 4837. Το φύλλο τῆς 26ης Μαίου 1903, ἀρ. 4836 διαφημίζει στὴν πρώτη σελίδα: «Ἀπὸ αὔριον εἰς τοὺς Καιρούς, τὶς ἡ Δράγα καθ ἥς ἐγένετο ἀπόπειρα δηλητηριάσεως. Πῶς μία γυναῖκα φτωχὴ καὶ μία χῆρα ἔγινε βασίλισσα. Καταπληκτικαὶ ἀποκαλύψεις. Τὰ μυστήρια της Σερβικῆς αὐλῆς. Ὅλαι αἱ ραδιουργίαι τῆς βασιλίσσης Δράγας. Αἱ συνωμοσίαι καὶ τὰ σκάνδαλα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Αλεξάνδρου. Ἡ ἐπιβολὴ τῆς Δράγας εἰς τὸν Βασιλέα, Διὰ τινῶν μέσων ἡ πρώην κυρία Μασὶν ἐσαγήνευσεν ἕνα ἐστεμμένον. Ἀπὸ τὸ πολύκροτον βιβλίον ἑνὸς Σέρβου πολιτικοῦ, τὸ ἐκδοθὲν ἐσχάτως ἐν Ζηρίχῃ τῆς Ἐβετίας». Πράγματι παίρνει προσωρινὰ τὴ θέση τοῦ Ποταγοῦ στὴν πρώτη σελίδα καὶ συνέχεια τὴ μοιράζονται.

515 *Οἱ Καιροί*, 28η Μαΐου 1903, ἀρ. 4839.

Ἰουνίου καὶ ὁ περιηγητὴς περιγράφει ἐνθουσιασμένος τὰ παιχνίδια νεροῦ καὶ φωτὸς τῆς περιοχῆς.

Ἡ ἐπεισοδιακὴ ἄφιξη στὴν πόλη Τιγεράν περιγράφεται στὴ συνέχεια[516]. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀποσταλεῖς Γιασαοὺλ δὲν ἐπέστρεψε ἀμέσως ἀπὸ αὐτὴν βάζει σὲ σκέψεις τὸν περιηγητή ποὺ ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν τύχη του. Παίρνει τὴν πρωτοβουλία καὶ ἐπισκέπτεται ὁ ἴδιος τὸν Ἐμίρη, ὁπότε καὶ ἀντιλαμβάνεται τὸν ἀγενῆ καὶ προσβλητικὸ χαρακτῆρα του. Στὴν ἄρνηση παράδοσης τοῦ κρατούμενου Γιασαοὺλ ὁ περιηγητὴς τὸν χτυπᾶ μὲ τὴ γροθιὰ του καὶ ἀργότερα μὲ μαστίγιο. Στὴ συνέχεια ἐπέρχεται ἡ ἀνακωχή. [517] Ὁ ἐμίρης δηλώνει μεταμέλεια, ἡ ὁποία δὲν παρασύρει τὸν περιηγητὴ. Αὐτὸς σκέφτεται «ἐπειδὴ ἕνας Γορτύνιος καταλαμβάνει πάντοτε αὐτὰς τὰς κουτοπονηρίας», ἀφοῦ ἐπιβεβαιώσει τὴν προηγηθεῖσα αἰχμαλωσία τοῦ Γιασαοὺλ, τοὺς πιθανοὺς κινδύνους. Τελικὰ παραμένει καὶ ζητᾶ ἄντρες γιὰ μεταφορὰ κιβωτίων. Ἡ παραμονὴ δὲ θὰ διαρκέσει πολύ, οὔτε θὰ εἶναι ἤρεμη.[518] Ἡ ἀπρόσμενη συνάντηση μὲ ἕναν γιγάντιο ροπαλοφόρο γίγαντα, ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς «κουτσαβάκη», θὰ καταλήξει σὲ σύγκρουση ὅπου ἡ ἀπειλὴ πυροβολισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ περιηγητὴ δίνει λύση. Στὴ συνέχεια ὁ Ὁμὲρ δὲν γίνεται ἁπλῶς φίλος τοῦ περιηγητὴ ἀλλὰ τοῦ σώζει καὶ τὴ ζωὴ![519] Τοῦ ὁμολογεῖ ὅτι εἶχε διαταχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἐμίρη νὰ τὸν δολοφονήσει καὶ ἀργοτέρα σώζει τὸν περιηγητὴ καὶ τὴ συντροφιά του ἀπὸ ἐνέδρα τοξοβόλων στημένη ξανὰ ἀπὸ αὐτόν. Ἡ παραμονὴ στὴ Τιγεράν δὲν γινόταν νὰ συνεχιστεῖ.[520] Καθόλου περίεργο ποὺ δὲ γυρνᾶ πίσω ὁ περιηγητὴς καὶ συνεχίζει τὴν πορεία του πρὸς Ζεμπὰκ χαιρετῶντας ἀδελφικὰ τὸν Ὁμὲρ. Ἡ φύση τῆς διαδρομῆς εἶναι μαγευτικὴ: «Ἐκάθησα πλησίον τῆς ὄχθης τοῦ πλησίον διερχομένου ποταμοῦ καὶ νανουριζόμενος ἀπὸ τον ἀπαλὸν ἦχον τῶν ἠρέμα ρεόντων ὑδάτων καὶ τὸν ἐλαφρὸν ψίθυρον τῶν δένδρων παρεδόθην εἰς γλυκεῖαν ὀνειροπόλησιν. Ἐνῷ δὲ ἡ φαντασία μου ἵπτατο καὶ μὲ μετέφερον εἰς τὴν γηραιὰν μου πατρίδα Γόρτυνα αἴφνης

[516] *Οἱ Καιροί*, 29η Μαΐου 1903, ἀρ. 4840.
[517] *Οἱ Καιροί*, 31η Μαΐου 1903, ἀρ. 4842 Ἡ σειρὰ διακόπτεται προσωρινὰ λόγω τῆς δολοφονίας τοῦ Ἀλέξανδρου Α' καὶ τῆς συζύγου του Ντράγκα τὴν 29η Μαΐου 1903. Πλέον θὰ βρίσκεται στὴ δεύτερη σελίδα.
[518] *Οἱ Καιροί*, 1η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 4843.
[519] *Οἱ Καιροί*, 2η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 4844.
[520] *Οἱ Καιροί,* 3η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 4845.

ὑπόκωφος κρότος ἀκουσθεὶς ἀπέναντί μου μὲ ἐξήγειρε τῆς ἀφαιρέσεώς μου. Παρετήρησα περιέργως νὰ ἴδω τὶ συμβαίνει εἰς τὸ μέρος ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἠκούσθη ὁ κρότος καὶ τότε οἱ ὀφθαλμοὶ μου ἐσταμάτησαν ἐπὶ ἐκπάγλου καὶ μαγευτικοῦ θεάματος. Εἰς τὴν ἀπέναντι ὄχθην νηρηΐδες, μὲ σῶμα ἔχον τὴν κανονικότητα τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης τῆς μήλου καὶ τὴν λευκότητα γάλακτος ἐξεδύοντο ἕτοιμαι νὰ πέσουν εἰς τὸν ποταμόν». Ἀπὸ τὸ ὀνειρικὸ θέαμα θὰ τὸν διακόψουν συνοδοὶ του ποὺ τὸν καλοῦν νὰ συνεχίσουν.

Ἡ ἄφιξη στὸ Ζεμπὰκ θὰ πραγματοποιηθεῖ στὴ συνέχεια.[521] Ὁ Γιασαοὺλ θὰ πληροφορήσει τὸν περιηγητή, ποὺ νιώθει γιὰ πρώτη φορὰ λύπη γιὰ τὴ μετάβαση σὲ ἄλλο τόπο, ὅτι παρακολουθοῦσε μέλη τῆς φυλῆς «ἀπὸ τὴν ὁποίαν προμηθεύονται διὰ τὰ χαρέμια των τὰς ὡραιότερας γυναῖκας ὅλοι οι πλούσιοι ἐμίρηδες τῆς χώρας». Φθάνουν στὸ φρούριο τοῦ Ζεμπὰκ ποὺ θὰ τύχουν θερμῆς ὑποδοχῆς ἀπὸ τὸν ἐμίρη. Ὁ περιηγητὴς θὰ ξεναγηθεῖ στοὺς πολυτελεῖς χώρους καὶ θὰ γευματίσει μὲ «ψητὸν ἁμνὸν καὶ τὸ ὥραῖον πιλάφιον μὲ ὄρυζαν τοῦ Ντζήρμ». Ἀφοῦ κοιμηθεῖ θὰ ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὴ λειτουργία τεχνητοῦ ρυακιοῦ ποῦ ἐξυπηρετοῦσε πολεμικὲς ἀνάγκες. Ἡ παραμονὴ θὰ διαρκέσει ἐλάχιστα παρὰ τὶς προσπάθειες τοῦ Ἐμίρ.[522] Μὲ αὐξημένη συνοδεία συνεχίζουν τὴν πορεία τους περνῶντας μέσα ἀπὸ ἕνα μικρὸ χωριουδάκι ὅπου τυγχάνουν ἀποθεωτικοῦ καλωσορίσματος. Ὁ περιηγητὴς θαυμάζει τὸν λιτὸ βίο τους καὶ τὴν μεταξύ τους ὁμόνοια. Στὴν πορεία συναντοῦν ἐπικίνδυνη διάβαση μὲ πασσάλους «ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶνε ἐρριμένοι κορμοὶ δένδρων καὶ χῶμα» πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ποταμοῦ ἀλλὰ ὁ περιηγητὴς δὲ διστάζει. Τὸ πέρασμα μέσα ἀπὸ τὴ σήραγγα θὰ πραγματοποιηθεῖ στὸ ἑπόμενο φύλλο.[523] Θὰ συναντήσουν τὸ χωριὸ Πηδήκη, τὸ ὁποῖο ὅμως εἶναι ἔρημο καθὼς ὅλοι οἱ κάτοικοί του βοσκοῦν τὰ ζῶα τους καὶ δὲ φοβοῦνται τοὺς κλέφτες. Καταλήγουν στὴ Πεδιζιὰ τοῦ Ἐμὶρ Φεταλῆ-Σιᾶ. Ἡ ἐπίδειξη τῶν διαπιστευτηρίων δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ τοὺς ἐπιτραπεῖ ἡ εἴσοδος στὸ φρούριο, ὁπότε τοῦ ἐπιδεικνύεται ἡ προσωρινὴ παραμονὴ ἐντός

521 *Οἱ Καιροί*, 4η Ἰουνίου 1903. ἀρ. 4846.
522 *Οἱ Καιροί*, 6η Ἰουνίου 1903. ἀρ. 4848. Στὸ φῦλο τῆς 5ης Ἰουνίου δὲν δημοσιεύεται συνέχεια τῶν *Περιπετειῶν*.
523 *Οἱ Καιροί*, 7η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 4849.

βρώμικου οἰκίσκου.

Ἡ συνάντηση μὲ τὸν Ἐμίρη θὰ γίνει στὸ ἑπόμενο φύλλο.[524] Ὁ περιηγητὴς προτιμᾶ νὰ κοιμηθεῖ στὴν ὕπαιθρο. Ὁ ἐρχομὸς τῆς συνοδείας τοῦ Ἐμὶρ, «ἄνδρες ὑψηλοὶ καὶ ρωμαλέοι, φέροντες ὅμως ἀντὶ τῶν συνήθων ἐπενδυτῶν μακρὰς χλαίνας, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶχον πυκνῶς συρραφῆ πτερὰ στρουθοκαμήλων, ἀετῶν, παντοίων τέλος πτηνών» θὰ διακόψει τὸ ὀνείρεμά του. Θὰ προσκληθεῖ σὲ γεῦμα «πέντε ἀμνῶν ψηνομένων κατὰ τὸ ἑλληνικὸν ἔθιμον ἐπὶ ἀνθρακιᾶς» καὶ θὰ πληροφορηθεῖ τὴν σπανιότητα τοῦ ἅλατος σὲ αὐτὴ τὴν περιοχή. Ἡ παραμονὴ φαίνεται πὼς θὰ ἐξελιχθεῖ εὐχάριστα.[525] Ἀναπαυόμενος στὸ προσωπικό του δωμάτιο στέλνει εὐχαριστήρια ἐπιστολὴ στὸν Ἐμὶρ Μαχμοὺτ Σιᾶ ὅπου καὶ τὸν ἐνημερώνει γιὰ τὰ ταξιδιωτικὰ σχέδια του. Ἐνῶ ὁ ἐμίρης συνομιλεῖ μὲ τὸν περιηγητὴ δέχεται τὴν ἐπίσκεψη ἀφγανοῦ ποὺ ἀναζητᾶ τὸν γιό του Χασάν. Ὁ περιηγητὴς ἀκούει τὶς ὑποψίες τοῦ Ἐμίρη περὶ ἄγγλικῆς κατασκοπίας. Ἡ σκιὰ τὴς παρακολούθησης θὰ παραμείνει καὶ στὴ συνέχεια.[526] Ὁ ἐμίρης θὰ παρουσιάσει στὸν περιηγητὴ μυστικὴ ἀποθήκη γεμάτη μὲ «παντὸς εἴδους ὅπλα, πιστόλια, καραμπίνες, σπαθιὰ, μάχαιραι, τόξα, δόρατα, βέλη κλπ» καθῶς ἡ Ἀγγλία ἀπὸ προστάτιδα πλέον ὑποβλέπει τὴ χῶρα. Ὁ περιηγητὴς κερδίζει τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Ἐμίρη, ἀλλὰ ἀνησυχῶντας γιὰ τὴν ὕπαρξη κατασκόπων ἀποφασίζει νὰ κοιμηθεῖ στὸ φρούριο ποὺ εἶχε ἄδεια εἰσόδου. Ἡ ἀπρόσμενη συνάντηση θὰ γίνει στὴ συνέχεια.[527] ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ ρεβόλβερ θὰ συλλάβει τοὺς τρεῖς κατασκόπους ποὺ θὰ ὁδηγηθοὺν στὸν Φεταλή. Ἡ δίκη τους θὰ πραγματοποιηθεῖ στὴ συνεχεια τὴν ἑπόμενη ἡμέρα στὸ ἴδιο φρούριο.[528] Τὸ δικαστήριο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σειρὲς ἐδρῶν τῶν γεροντότερων καὶ ἀπὸ ἕναν πέλεκυ στὴ μέση ἕδρας ἀνάμεσα στοὺς δύο ὑπόπτους. Μετὰ τὴ σύντομη ὁμολογία ἐνοχῆς καταδικάζονται σὲ ἀπαγχονισμὸ καὶ ἐπιπλέον ἀποκοπῆς τῆς δεξιὰς χειρὸς ἑνός. Ὁ περιηγητὴς διαμαρτύρεται γιὰ τὴ βαναυσότητα καὶ εἰσπράττει τὴν ἀπάντηση

524 *Οἱ Καιροί*, 8η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 4850.
525 *Οἱ Καιροί*, 9η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 4851.
526 *Οἱ Καιροί*, 10η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 4852.
527 *Οἱ Καιροί*, 11η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 4853.
528 *Οἱ Καιροί*, 12η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 4854.

ὅτι οἱ νόμοι εἶναι πατροπαράδοτοι καὶ αὐστηροί. Τὸ πῶς σώθηκαν ἐν τέλει περιγράφεται στὴ συνέχεια.[529] Μετὰ τὴν ἀρχικὴ ἄρνηση μετριασμοῦ τῆς ποινῆς ὁ περιηγητὴς ἀνακοινώνει ὅτι θὰ ἀποχωρήσει. Προσκαλεῖται τὸ βράδυ στὰ ἰδιαίτερα τοῦ Ἐμίρη καὶ ἀφοὺ παρακολουθήσει ἐπίδειξη χοροῦ πληροφορεῖται ὅτι μπορεῖ, σὺμφωνα μὲ τὸ τοπικὸ ἔθιμο, νὰ ζητήσει ὁποιαδήποτε χάρη. Ζητᾶ ἀπὸ τὸν ἐμίρη νὰ δωθὴ χάρη καὶ τὸ πετυχαίνει. Ἡ συνάντηση ὁλοκληρώνεται μὲ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ὁ περιηγητὴς ἀναχωρεῖ μαζὶ μὲ ἕναν νέο συνοδὸ ὀνόματι Ἀμπτουλαμήτ. Στὴν συνέχεια περιγράφεται ἡ προσπάθεια προστασίας τῆς συντροφιὰς ἀπὸ τὴν πλημμύρα τοῦ ποταμοῦ Ἀμοῦ.[530] Ἀναγκάζονται νὰ βρίσκουν σπήλαια σὲ ὑψηλότερα ὑψώμετρα καὶ σκοπὸς ἀναλαμβάνει ὁ ἴδιος ὁ περιηγητής. Ἔχει ἔτσι τὴν εὐκαιρία νὰ θαυμάσει τὰ τεκταινόμενα:

«Τὰ ὕδατα τοῦ πλημμυρήσαντος ποταμοῦ ὁλοὲν ὑψοῦντο, ἐνῷ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας αὐτῶν διεκρίνοντο ἀντικείμενα τινα ἐπιπλέοντα. Ἄνωθέν μου ἤκουον τοὺς ἀτάκτους πτερυγισμοὺς καὶ τοὺς κρωγμοὺς πτηνῶν, τὰ ὁποῖα βλέποντα προσεγγίζοντα τὸν κίνδυνον κατὰ σμήνη ἐγκατέλιπον τὰς χαμηλὰς φωλεάς των καὶ ἔρχονται νὰ εὕρουν καταφύγιον είς τὸ ὄρος. Ἀπὸ κάτω ἄλλος καταχθόνιος θόρυβος ἔφθανε μέχρι τῶν ὤτων μου, ἀποτελούμενος ἀπὸ τὰς κραυγὰς τῶν θηρίων, τὰ ὁποῖα ἡ πλήμμυρα παρέσυρεν ἀπὸ τὰς κοίτας των. Καὶ ἡ πλήμμυρα ὁλοὲν ἀπέβαινεν, συμπαρασύρουσα τὸ προστυχὸν ἐν τῃ ὁρμητικῃ πορείᾳ της. Ὁ ρόχθος τῶν κυλιουμένων ὑδάτων ἑνούμενος μὲ τὰς κραυγὰς τῶν πτηνῶν καὶ τοὺς μυκηθμοὺς τῶν ἀγωνιώντων θηρίων ἀπετέλει φρεκώδη συναυλίαν, ἡ ὁποῖα ἐπλήρου ὁλοὲν τὴν ἀτμόσφαιραν».Τελικὰ εἰδοποιεῖ γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐκκένωσης ὥσπου νέος κίνδυνος ἐμφανίζεται αὐτὴ τὴ φορὰ, τὰ ἄγρια θηρία! Στιγμὲς ἀγωνίας ἐκτυλίσσονται στὴ συνέχεια.[531] Λιοντάρια, φίδια καὶ ἄλλα θηρία πολιορκοῦν τὴν σπηλιά καὶ ὅλοι πλέον ὁπλοφοροῦν μένοντας ὅσο

[529] *Οἱ Καιροί*, 20η Ιουνίου 1903, ἀρ. 4862. Μεσολαβεῖ διάστημα μίας ἑβδομάδας ὅπου ἡ συνέχεια τῶν *Περιπετειῶν* παύει νὰ ἐμφανίζεται ἐνῶ κυριαρχοῦν εἰδήσεις ποὺ ἀφοροῦν τὶς βραχύβιες κυβερνήσεις Γεωργίου Θεοτόκη καὶ Δημητρίου Ράλλη μετὰ τὴν παραίτηση Δηλιγιάννη. Στὸ φύλλο τῆς 12ης Ἰουνίου σημειώνεται ὅτι ἡ συνέχεια θὰ περιλαμβάνει: «Πῶς ἐσώθησαν οἱ κατάσκοποι, αἱ παρακλήσεις τοῦ Ποταγοῦ, ἕν τελευταῖον ἀπόγευμα εἰς Πεντζιὰ, ἡ αναχώρησις». Ὄντως ἡ συνέχεια ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου σταμάτησε ἡ σειρὰ καὶ βρίσκεται προσωρινὰ ξανὰ στὴν πρώτη σελίδα.

[530] *Οἱ Καιροί*, 23η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 4865. Ἡ συνέχεια στὸ φύλλο τῆς 21ης Ἰουνίου δὲν ἐντοπίστηκε.

[531] *Οἱ Καιροί*, 24η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 4846.

γίνεται ἀκίνητοι. Ὁ Ἀμπτουλαμὲτ ἀναλαμβάνει τὴν ὀργάνωση τῆς ἄμυνας καὶ δίνει ὁδηγίες σκοτώνοντας ἕνα φίδι μὲ τὸν πέλεκυ του. Ξαφνικὰ ξεσπᾶ φοβερὴ θύελλα ποὺ ἐπιτείνει τὴν ἀγωνία. Ἐγκλωβισμένοι στὴν σπηλιὰ θὰ παραμείνουν καὶ στὴ συνέχεια.[532] Τὰ θηρία ἀπομακρύνονται λόγω τῆς θύελλας γιὰ νὰ βροῦν ἄλλο καταφύγιο καὶ μὲ τὸ ξημέρωμα παύει. Ὁ περιηγητὴς θαυμάζει τὴν ἀνατολὴ ἐνῶ ἐνημερώνεται ὅτι ἡ πορεία θὰ καθυστερήσει γιὰ δύο, τρεῖς μέρες. Ὁ Ἀμπτουλαμὲτ δίνει ἐντολὴ νὰ σφραγίσουν τὸ ἄνοιγμα τῆς σπηλιᾶς λόγω τῶν θηρίων. Ἡ συνέχεια θὰ εἶναι πιὸ ἤρεμη.[533] Ὁ Ἀμπτουλαμὲτ θὰ θηρεύσει τρία ζαρκάδια ποὺ θὰ τὰ ψήσουν καὶ θὰ τὰ μοιράσουν. Τοὺς ἐνημερώνει ὅτι ὑπολογίζει σὲ δύο μέρες νὰ συνεχίσουν τὴν πορεία τους καὶ ἀπομακρύνεται μαζὶ μὲ συντρόφους του γιὰ νερό. Ἐνῶ ξεκουράζονταν τὸ βράδυ, ἀκούστηκαν ξανὰ ἐξωτερικοὶ ἦχοι θηρίων. Ἡ ἔξοδος τελικὰ θὰ πραγματοποιηθεῖ στὸ ἑπόμενο φύλλο.[534] Γιὰ δύο μέρες καὶ νύκτες ἔμεναν προφυλαγμένοι μέσα στὴν σπηλιὰ ἀκούγοντας ἀπέξω τοὺς ἀπειλητικοὺς ἤχους. Μετὰ ἀπὸ ἐνδελεχῆ ἔλεγχο τοῦ Ἀμπτουλαμὲτ συνέχισαν τὴν πορεία τους ἤρεμοι καὶ ἀσφαλεῖς. Ὁ περιηγητὴς μελετᾶ τὴ συμπεριφορὰ πιθήκων καὶ ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ τὴ νοημοσύνη τους: «Ὁ ἀνθρωπολόγος κ. Οὐζταλόϋ, ὅταν διεκήρυξε τὴν ἐν Ἀσίᾳ περιγήσίν μου εἰς τὴν ἐν Παρισίοις Γεωγραφικὴν ἑταιρίαν ὠνόμασεν αὐτοὺς "πιθήκους τῶν Ἰμαλαΐων"». Ἡ πορεῖα εἶναι ἐξουθενωτικὴ καὶ ἀφοῦ ξυπνοῦν τὸ πρωὶ βλέπουν τὰ πάντα γύρω τους χιονισμένα, κάτι ἀπολύτως ἀναμενόμενο σύμφωνα μὲ τὸν Ἀμπτουλαμέτ. Οἱ ἀνακαλύψεις ξεκινοῦν στὴ συνέχεια.[535] Συναντοῦν ἔρημο χωριὸ καὶ ἀνακαλύπτουν ὅτι ὁ συνολικὸς πληθυσμός του, καθὼς ἐντοπίζουν σκελετοὺς, ἔπεσε θῦμα τῶν ληστῶν Καλιοῦξ. Ἀφοῦ ἀπομακρυνθοῦν ἔντρομοι συναντοῦν μπροστὰ τους μιὰ λίμνη «ἡ ὁποία δὲν ἐσημειοῦτο εἰς τὸν εὐρωπαικὸν χάρτην». Ἐνῶ οἱ ντόπιοι τὴν ὀνομάζουν τῶν μεγάλων ζώων, ὁ περιηγητής τὴν βαφτίζει «Πολυδεύκης».

[532] *Οἱ Καιροί*, 29η Ἰονίου 1903, ἀρ. 4851. Ἡ παύση τῆς συνέχειας ὀφείλεται στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις καὶ συγκεκριμένα στὸν σχηματισμὸ κυβέρνησης ἀπὸ τὸν Δημήτρη Ράλλη μετὰ τὴν παραίτηση Θεοτόκη.
[533] *Οἱ Καιροί*, 30η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 4852.
[534] *Οἱ Καιροί*, 2η Ἰουλίου 1903, ἀρ. 4874.
[535] *Οἱ Καιροί*, 3η Ἰουλίου 1903, ἀρ. 4875.

Σὲ μία σημαντικὴ ἀνακάλυψη φθάνει ὁ περιηγητής στὴ συνέχεια.[536] Ἀκολουθεῖ τὴ συμβουλὴ τοῦ Ἀμπντουλαμὲτ καὶ ἐπισκέπτονται ἕνα βουνὸ. Σὲ μιὰ σπηλιὰ ἐντοπίζουν μεγάλα ὀστᾶ θηρίων καὶ ὁ περιηγητὴς ψάχνει τρόπους μεταφορὰς ὥστε νὰ πλουτίσει τὶς συλλογὲς τῶν Ἑλληνικῶν μουσείων. Ὄντως καταφέρνει καὶ ἀποσπᾶ μερικὰ δείγματα καὶ γυρίζει στὴ συντροφιὰ του γιὰ ξεκούραση. Στὴ συνέχεια θὰ συναντήσουν ζεστὴ φιλοξενία καὶ τὸ ἀντίθετο.[537] Ἀφοῦ ξυπνήσουν συνεχίζουν στὴν πορεία τους καὶ συναντοῦν κέρατα ἀντιλοπῶν στὸν ποταμὸ Ζαραρκσιάν. Δυσάρεστη ἔκπληξη εἶναι τὰ κουνούπια τῆς περιοχῆς ποὺ ἐπιτίθενται στὰ ἄλογα καὶ ἀπομακρύνονται μὲ μαστίγια. Συνεχίζουν στὴ κοιλάδα τοῦ Σερικὸλ ἀλλὰ δὲν καταφέρνει νὰ ἐξασφαλίσει ἀνεφοδιασμὸ ἀπὸ τὸ φρούριο της ὥσπου φθάνουν στὴ χώρα τῶν Κερκέζ. Ὁ περιηγητὴς ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ τοὺς κατοίκους καὶ τὴν πλούσια φιλοξενία τους: «Ὅλοι οἱ κάτοικοι ἄνδρες καὶ γυναῖκες εἶχον ἐκεῖνον τὸν ἰδεώδη τύπον τῆς καλλονῆς τὸν ὁποῖον μόνον ὀνειροπωλῶν δύναται νὰ φαντασθῇ κανείς. Λευκότερα ἀλαβάστρου εἶνε τὰ πρόσωπά των, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπήνθει ἕνα αἰώνιον ρόδινον χρῶμα. Εὐθυτενῆ ὡς κυπάρισσι ἦσαν τὰ σώματα τῶν Κερκέζ, τῶν ὁποίων τὴν ἔμφυτον εὐγένειαν καὶ τὴν ἀδιφιλονείκητον ἀνδρείαν πάν τοτε θὰ ἐνθυμοῦμαι». Ἐκεῖ θὰ μείνει γιὰ δύο νύκτες. Στὴ συνέχεια θὰ συναντήσουν μία ταταρικὴ φυλή.[538] Συνεχίζουν πρὸς τὴν Κασκάρην καὶ συναντοῦν τὰ παράξενα χτισμένα σπίτια τῶν Ταταριδῶν. Γυναῖκες μὲ ἐνδύματα γεμᾶτα ἄνθη τοὺς φιλοξενοῦν μὲ χαρά καὶ πληροφοροῦν τὸν ἔκπληκτο περιηγητή ὅτι τὰ σπίτια τους εἶναι κατασκευασμένα περίτεχνα ἀπὸ νεροκολοκύθες. Θὰ συνεχίσουν τὴν πορεία τους χωρὶς νὰ διανυκτερεύσουν. Διαφορετικὴ τροπὴ θὰ πάρουν τὰ πράγματα στὴ συνέχεια καθὼς θὰ βρεθεῖ φυλακισμένος.[539] Φθάνοντας στὴ Κασκάρη συναντοῦν

[536] *Οἱ Καιροί,* 14η Ἰουλίου 1903, ἀρ. 4886. Ὁ θάνατος Πάπα Λέοντα ΙΓ' σταματᾶ προσωρινὰ τὴ συνέχεια τῶν *Περιπετειῶν*. Στὸ φύλλο τῆς 3ης Ἰουλίου εἶχαν ἀναγγελθεῖ τὰ ἑξῆς θέματα γιὰ τὴ συνέχεια τους : «Τὰ Ἄργολι, Κέρατα ἀντιλόπης, Ὁ ποταμὸς Ζαρακσιὰν, οἱ κώνωπες του, τὸ φρούριον Ξερικὸλ». Στὸ φύλλο τῆς 8ης Ἰουλίου 1903, ἀρ 4880 κάτω ἀπὸ τὴν εἴδηση τοῦ θανάτου τοῦ Πάπα Λέοντα ΙΓ' ἀνακοινώνεται ἡ προσεχῆ ἔκδοση: «Ἡ ἱστορία καὶ τὰ ὄργια ὅλων τῶν παπῶν τῆς Ρώμης. Μέγα ἱστορικὸν ἀνάγνωσμα, ἀπείρου καὶ ἀνεξαντλήτου ἐνδιαφέροντος, Μὲ ἐθνικὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν δεόντως θὰ ἐκτιμήσουν οἱ ἀναγνῶσται μας». Τελικὰ τὸ ἀνάγνωσμα ξεκίνησε τὴν Κυριακὴ 20η Ἰουλίου 1903, ἀρ. 4901.

[537] *Οἱ Καιροί*, 15η Ἰουλίου 1903, ἀρ. 4887.

[538] *Οἱ Καιροί*, 16η Ἰουλίου 1903, ἀρ. 4888.

[539] *Οἱ Καιροί*, 19η Ἰουλίου 1903, ἀρ. 4900.

πυκνὴ ὁμίχλη ποὺ ὀφείλεται στοὺς ὑδρατμοὺς τῶν πολυάριθμων ποταμῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ἐξήγηση τοῦ Ἀμπτουλαμέτ. Φθάνουν στὴ «Γιαγκισσιάρ, τὴν ἕδραν τοῦ Ἐμὶρ Μουχαμὲτ Γιακοὺπ». Πανύψηλοι Ἀντιντζιανοὶ φρουροὶ δὲν πείθονται ἀπὸ τὶς ἐξηγήσεις τοῦ περιηγητὴ, γιατρὸς ἐνεργῶντας ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης, καὶ τὸν κρατοῦν φυλακισμένο. Ὁ ἴδιος ἀνησυχῶντας γιὰ τοὺς συντρόφους καὶ τὶς ἀποσκευὲς μένει ἄγρυπνος. Ἡ ἀποφυλάκισή του θὰ ἀργήσει.[540] Τὸ ἑπόμενο πρωὶ μεταφέρεται σὲ ἄλλη φυλακὴ περνῶντας ἀνάμεσα σὲ ἀγχόνες καὶ τὸ ἔντρομο πλῆθος. Τὴν τρίτη μέρα ἀνακρίνεται ἀπὸ δύο χιλίαρχους καὶ ἔκπληκτος ἀκούει τὸν ἕνα νὰ μιλάει ἑλληνικὰ καὶ νὰ τὸν ρωτάει γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀποφυλάκιση δὲ θὰ ἀργήσει.[541] Τὴν ἑπομένη μέρα ὁ τελευταῖος θὰ τὸν ἐνημερώσει ὅτι ἄν καὶ ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι εἶναι Ἕλληνας, μέχρι νὰ ἐπιστρέψει ὁ ἐμίρης Μωχάμετ Γιακοὺπ πρέπει νὰ μείνει ἐκεῖ. Ὁ περιηγητὴς ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσει ὡς ἐπισκέπτες του κατοίκους τῆς περιοχῆς καθὼς καὶ τὸν πάμπλουτο καὶ γενναιόδωρο Τάταρο Χατζῆ-Μερζᾶ. Μετὰ ἀπὸ εἴκοσι μέρες ἀποφυλακίζεται πλήρως καὶ γνωρίζει τὸν Ἐμίρη. Τοῦ ἐκφράζει τὴ στενοχώρια του γιὰ τὴν καθυστέρηση, ἀλλὰ τὸν διαβεβαιώνει, χαρίζοντας του τὸν προσωπικό του ἐπενδύτη, ὅτι μὲ τὶς συστατικὲς του ἐπιστολὲς δὲ θὰ κινδυνέψει πλέον. Μὲ συνοδεία δέκα στρατιωτῶν θὰ συνεχίσει τὴν πορεία του.[542] Περνοῦν ἀπὸ Τουρσάν, Πιτζιάν, Τζιχτήμ, Ὀτουργγόζι, Ὀρτενχλίκ ὥσπου συναντοῦν ὁμάδα εἴκοσι, εἰκοσιπέντε Κινέζων ποὺ τὸν ἀναζητοῦν ὡς προσκεκλημένοι τοῦ Ἐμίρη Γιακοὺπ γιὰ νὰ τὸν συνοδεύσουν στὴ Χαμία. Μὲ συνοδεία δύο μανδαρίνους φθάνει στὸ φρούριο Κοῦν—Τουκλῆν καὶ ἐξετάζεται ἀπὸ ἕτερο τρίτο. Τοῦ ὑποδεικνύει νὰ προσκυνήσει τὸν κυβερνήτη τοῦ Κομοὺλ ἀλλὰ ὁ περιηγητὴς ἀρνεῖται σθεναρὰ ὡς «Ἕλλην». Στὴ συνέχεια μεταφέρεται ἐνώπιον τοῦ Βὲ-Νταμὶν.[543] Ὁ περιηγητὴς ἀπαντᾶ στὶς ἐρωτήσεις του ὅτι εἶναι γιατρὸς, πηγαίνει στὴν Ἰαπωνία καὶ στὴν Ἀμερική, ἔχοντας σκοπὸ νὰ δεῖ «εἰς ποῖον κράτος τοῦ κόσμου ὑπάρχουσιν οἱ καλλίτεροι ἄνθρωποι» καὶ ὅτι δὲν φοβάται μήπως φονευτεῖ στὴ διαδρομή. Ἐνῶ παίρνει τὴ διαβεβαίωση ὅτι,

[540] *Οἱ Καιροί*, 29η Ἰουλίου 1903, ἀρ. 4910.
[541] *Οἱ Καιροί*, 1η Αὐγούστου 1903, ἀρ. 4912.
[542] *Οἱ Καιροί*, 4η Αὐγούστου 1903, ἀρ. 4915.
[543] *Οἱ Καιροί*, 5η Αὐγούστου 1903, ἀρ. 4916.

ἀφοῦ ἔρθει ἄδεια ἀπὸ τὸ Πεκίνο, θὰ συνεχίσει τὴν πορεία του, ἀργότερα κατηγορεῖται ἀπὸ τὸν ἀξιωματικὸ τοῦ στρατοῦ Τζὶν-Ταρὶν ὡς Ρῶσος κατάσκοπος καὶ τὸν καλεῖ νὰ γιατρέψει τὸν ἄρρωστο ὑπηρέτη του. Μετὰ τὴν ἴαση καλεῖται νὰ γιατρέψει καὶ τὸν ἴδιο λόγω ἀποστήματος στὸ στῆθος. Ἡ ἀποτελεσματικὴ θεραπεία ἔχεις ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἄνετη διαμονὴ τοῦ περιηγητὴ καὶ τὴν ἄδεια ἀναχώρησης προτοῦ ἔρθει ἡ ἐπίσημη ὁδηγία ἀπὸ τὸ Πεκίνο. Στὴ συνέχεια ὅμως θὰ βρεθεῖ ξανὰ φυλακισμένος.[544] Συνεχίζει μαζὶ μὲ τὸν ἔμπορο Γκὶν Νταλόη τὴν πορεία του ἀρχὲς Μαΐου 1871. Περνᾶνε ἀπὸ ἔρημο, ὅπου ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ παρατηρήσει τὰ φαινόμενα ἀντικατοπτρισμοῦ, καὶ φθάνουν στὴν πόλη Ἐρπουτὰ κοντὰ στὸ Βλιαστέ. Ὁ φρούραρχος Λὴ-Νταρὶν κρατᾶ φυλακισμένο τὸν περιηγητὴ μέχρι τὸν ἐρχομό ἐπίσημων ὁδηγιῶν. Φθάνει ὁ χειμῶνας καὶ δὲν ἀλλάζει κάτι μὲ ἀποτέλεσμα ὁ περιηγητὴς νὰ ὑποπτεύεται ὅτι παραμένει φυλακισμένος λόγω τοῦ ὅτι προσφέρει ἰατρικὲς ὑπηρεσίες. Ἡ προσπάθεια ἀπόδρασης περιγράφεται στὴ συνέχεια.[545] Τὴν 29η Ὀκτωβρίου ἀποπειρᾶται νὰ διαφύγει μέσω ἑνὸς καραβανιοῦ ἀλλὰ συλλαμβάνεται λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη, φυλακίζεται καὶ καταδικάζεται σὲ θάνατο. Ἡ νύχτα ἀργότερα εἶναι ἔντονη: «Ἡ προσφιλὴς μου πατρὶς Γορτυνία, οἱ ἀγαπητοί μου φίλοι καὶ συγγενεῖς, ἤρχοντο εἰς τὴν μνήμην μου καὶ δὲν μὲ ἄφηναν νὰ κοιμηθῶ. Παλαιαὶ ἀναμνήσεις εὐτυχίας ἐπλήρουν τὸν ἐγκέφαλόν μου καὶ ἠγωνίων εἰς τὴν ἰδέαν ὅτι οἱ ἀπάνθρωποι ἐκεῖνοι Κινέζοι ἔμελλον νὰ συντρίψουν τὰς διὰ τόσων κόπων καὶ κινδύνων καταρτισθείσας πολυτίμους συλλογάς μου». Ὁ περιηγητὴς γλυτώνει τὸ θάνατο στὴ συνέχεια.[546] Τὴν τρίτη μέρα πληροφορεῖται ὅτι λόγω τῶν ἰατρικῶν του ὑπηρεσιῶν ἡ θανατικὴ καταδίκη μετατρέπεται σὲ ἰσόβια κάθειρξη. Ἐν τάχει ὁ περιηγητὴς μας πληροφορεῖ ὅτι παρέμεινε γιὰ μῆνες παγιδευμένος μέχρι νὰ καταφέρει νὰ συνεχίσει πρὸς τὸ Πεκίνο. Στὸ Βλιαστὲ ὁ διοικητὴς Τζιὰν-Τζὶν τοῦ ἐπιτρέπει μόνο τὴν βόρεια ὁδὸ καὶ ἐμμέσως τοῦ ζητᾶ τοὺς ἵππους του! Στὴ συνέχεια θὰ τὸν διατάξει νὰ ἐπιστρέψει πίσω καὶ ὁ περιηγητὴς δηλώνει ὅτι προτιμᾶ τὸν

544 *Οἱ Καιροί*, 6η Αὐγούστου 1903, ἀρ. 4917.
545 *Οἱ Καιροί,* 7η Αὐγούστου 1903, ἀρ. 4918.
546 *Οἱ Καιροί*, 12η Αὐγούστου 1903, ἀρ. 4923.

θάνατο. Τὸ ἀδιέξοδο τοῦ περιηγητὴ περιγράφεται στὴ συνέχεια.[547] Προσπαθεῖ νὰ πουλήσει μέρος τῶν συλλογῶν του καὶ νὰ φθάσει στὴ Βεγγάλη παίρνοντας τὴν «πρὸς τὸ μέγα Τιμπὲτ ἄγουσαν καὶ ἐκεῖθεν διὰ Βραμᾶ» ἀλλὰ ἀποτυγχάνει. Στὴ Χαμία χάνει τὶς συλλογὲς του καὶ ἐπιβιώνει μόνο λόγω τῶν ἰατρικῶν ὑπηρεσιῶν του. Ὁ μανδαρίνος Τὰ-Τουκλῆν, ἀφοῦ γιατρευτεῖ ἀπὸ τὸν περιηγητή, τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1872 τὸν ἀπολύει. Στὸ Ἐρπουνὲ, ποὺ θὰ μείνει μέχρι τὴν 21η Μαΐου, θὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι οἱ πολύτιμες συλλογὲς του ἔχουν λεηλατηθεῖ καὶ συνεχίζει στὸ φρούριο Κοντζίνζου.

Ἡ πορεία μέχρι τὴν ἄφιξη στὴ Θεσσαλονίκη περιγράφεται στὴ συνέχεια.[548] Συναντᾶ τὸν διοικητὴ Παῦλο Ρεϊντὰλ στὴ Χαλὴ καὶ συνεχίζει μέσω Σεργιούπολης καὶ Ὄμσκ. Φθάνει στήν Πετρούπολη τὴν 10η Αὐγούστου καὶ παρουσιάζεται στὸν ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Ὀστενσάνκιν ζητῶντας του τὴ μεσολάβηση γιὰ τὴν εὕρεση τῶν λεηλατημένων συλλογῶν του. Ἐπικοινωνεῖ καὶ μὲ τὸν Ἕλληνα πρέσβυ Βουδούρη ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα. Καταλήγει στὴ Θεσσαλονίκη μέσω Οδυσσοῦ καὶ στέλνει τὶς ἐναπομείνασες συλλογὲς του στὴν Ἀθήνα, ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν καὶ Πανεπιστήμιο, χωρὶς ὅμως ἀνταπόκριση.

Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ τελευταῖο δημοσιευμένο μέρος καθὼς συνέχεια τῶν *Περιπετειῶν* δὲν θὰ ὑπάρξει. Τόσο στὸ προτελευταῖο, ὅσο καὶ στὸ τελευταῖο μέρος δὲν θὰ ὑπάρξει γιὰ πρώτη φορὰ ἡ συνοδευτικὴ ἀναφορὰ στὴ προσεχῆ θεματολογία. Ἡ σειρὰ σταμάτησε χωρὶς κάποια ἄλλη συνοδευτικὴ πληροφορία στὰ ἑπόμενα φύλλα.

Ποὺ ὀφείλεται ὁ μυθοπλαστικὸς χαρακτῆρας τῶν ἀφηγήσεων; Ἱστορικὰ ἀναγνώσματα γέμιζαν τὶς σελίδες τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς. Σὲ κάποια ὁ ἱστορικὸς πυρῆνας ἦταν ἐμφανὴς (Φόνος Καποδίστρια, Πολιορκία Μεσολογγίου, Σουλιότες, κ.α.) ἐνῶ σὲ ἄλλα ὄχι. Ἡ συνέχεια τῶν *Περιπετειῶν* ἐγγράφεται στὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ μυθιστορήματος στὸν μακρὺ 19ο αιώνα.[549] Σὲ

[547] *Οἱ Καιροί*, 16η Αὐγούστου 1903, ἀρ. 4927.
[548] *Οἱ Καιροί*, 27η Αὐγούστου 1903, ἀρ. 4938.
[549] Σοφία Ντενίση, «Ἐκτυλίσσοντας τὸ μίτο τοῦ ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος τοῦ 19ου αἰῶνα: ζητήματα ὅρων καὶ ὁρισμῶν στὸ διεθνὲς καὶ ἐθνικό τους πλαίσιο» στὸ Θανάσης Β. Κούγκουλος, Μ.Γ. Βαρβούνης (ἐπιμ), *Τὸ Ἑλληνικὸ «λαικὸ» μυθιστόρημα τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἐκδόσεις Gutenberg, Ἀθήνα 2021, σ. 50.

ἀντιστοιχία μὲ τὶς ἐξελίξεις στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἡ ὕπαρξη ἀστικῶν ἀναγνωστικῶν ὁμάδων, εἰδικὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα, μποροῦσε νὰ στηρίξει την κυκλοφορία μεταφράσεων καὶ πρωτότυπων μυθιστορημάτων σὲ αὐτοτελὴ φυλλάδια ἢ σὲ ἐπιφυλλίδες. Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ἄν πρόκειται γιὰ παραλογοτεχνία παραμένει ἀνοικτὸ ἀλλὰ βρίσκεται ἐκτὸς τοῦ παρόντος προβληματισμοῦ. Οἱ *Περιπέτειαι* συγκεντρώνουν τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς διαδικασίας παραγωγῆς καὶ κυκλοφορίας τοῦ εἴδους στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται, ὅπου ο συγγραφέας εἶναι καὶ δημοσιογράφος τῆς ἐφημερίδας καὶ προσπαθεῖ μέσω τοῦ εὔληπτου ὑλικοῦ νὰ κρατήσει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἐν μέσω ἀνταγωνισμοῦ κυκλοφορίας.[550]

Μὲ τὴ σειρὰ τῶν Περιπετειῶν ὁ Π.Π. ἐντάσσεται στὶς μεγάλες προσωπικότητες τῆς λογοτεχνίας, ἱστορίας ἢ μυθιστορίας, θεματικὴ ποὺ κυριαρχοῦσε ἐξάλλου ἐκείνη τὴν περίοδο ἀνάπτυξης καὶ ἀκμῆς τοῦ λαϊκοῦ μυθιστορήματος ἐξάλλου στὶς ἐφημερίδες καὶ φυλλάδια.[551] Ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τὴ διαμόρφωσε βασιζόμενος στὸ δημοσιευμένο ἔργο τοῦ Π.Π. καὶ εἶναι ἄγνωστο ἄν ἦρθε ποτὲ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ πραγματικὰ ἀνέκδοτο ἔργο του. Τὸ ὅτι ἀρχικὸς σκοπὸς ἦταν ἡ δημοσίευση σὲ συνέχειες αὐτοῦ καὶ ὅτι ἡ δυσκολία ἐπεξεργασία του ὁδήγησε στὴν ἐξαπάτηση τῶν ἀναγνωστῶν δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ.[552] Στὴν πραγματικότητα ἀκολούθησε τὴ χρονικὴ σειρὰ τῶν *Περιηγήσεων*, ἁπλοποιῶντας τὶς γεωγραφικὲς περιγραφὲς καὶ προσθέτοντας γλαφυρὰ μυθιστορηματικὰ στοιχεῖα μὲ σκοπὸ τὴν ἀναγνωσιμότητα του. Οἱ ρυθμοὶ μίας καθημερινῆς ἐφημερίδας δὲν εὐνοοῦσαν βαθύτερη ἐργασία. Συνδύασε ἐκλαϊκευτικὰ στοιχεῖα ἔργων διαφόρων κατηγοριῶν: ἱστορικά, θρησκευτικά, ληστρικά ἀκόμα καὶ ρομαντικά μὲ ἀβέβαιο ἀποτέλεσμα γύρω ἀπὸ ἕνα μανιχαϊκὸ σχῆμα σύγκρουσης καλοῦ καὶ κακοῦ.[553] Ὁ Π.Π. συγκεντρώνει τὶς

[550] Κυριάκος Δ. Κάσσης, *Τὸ ἑλληνικὸ λαικὸ μυθιστόρημα (1840-1940). Μυθιστορήματα καὶ μελέτες σὲ λαικὰ φυλλάδια*, [χ.ε.], 1983, σ. 15

[551] Ὅ.π., σ. 29-39.

[552] Ἄγνωστη παραμένει καὶ ἡ στάση τοῦ ἀδερφοῦ καὶ κατόχου τοῦ ἀνέκδοτου ὑλικοῦ Χρήστου Κανδρή.

[553] Μία θεματικὴ κατηγορία ποὺ ἀποτελεῖ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ λογοτεχνικὸ εἴδους, βλ. Θανάσης Β. Κούγκουλος, «(Ἔνδο)ἀναφορὲς περὶ μυθιστορήματος στὰ λαϊκὰ μυθιστορήματα» στὸ Θανάσης Β. Κούγκουλος, Μ.Γ. Βαρβούνης (ἐπιμ), *ὅ.π.,* σ. 50.

ἑλληνικὲς ἀρετές: εἶναι ἀλτρουιστὴς καὶ ἱκανὸς ἡγέτης γιὰ τοὺς συντρόφους του φιλόπατρις ποὺ δὲν ξεχνᾶ στιγμὴ τὴν Ἑλλάδα στά βάθη τῆς Ἀσίας καὶ ἄξιος ἐκπρόσωπός του πολιτισμοῦ της. Ἡ εἰκόνα τῶν Ἀσιατῶν ποικίλει καὶ κινεῖται ἀνάμεσα στὴν βαρβαρότητα καὶ σὲ μία ὁριενταλιστικὴ ὀπτικὴ ἀνατολικῶν παραμυθιῶν. Ὅπως θὰ παρουσιαστεῖ παρακάτω, ἡ κριτικὴ ποὺ δέχθηκαν Οἱ *Περιπέτειες* ἀπὸ ἀνταγωνιστικὰ ἔντυπα ἐντοπίζεται στὸν ἐξωπραγματικὸ καὶ ἀπίστευτο χαρακτῆρα λεπτομερειῶν τῶν περιπετειῶν, ὅπως τὰ διαμάντια, ἡ πάλη μὲ θηρία καὶ ἀνθρώπους κ.α., ἀλλὰ πουθενὰ δὲν ἐπισημαίνεται τὸ προφανὲς: ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ συμπύκνωση ἀνέκδοτης ἀφήγησης ἀλλὰ γιὰ ἐλεύθερη περίληψη τῶν γνωστῶν ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια γεγονότων. Αὐτὸ ἀποδεικνύει τὸ ὅτι τὸ ἔργο του Ποταγοῦ, πέρα ἀπὸ ἐντυπωσιοθηρικὰ χαρακτηριστικὰ ἦταν παντελῶς ἄγνωστο στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῆς ἐποχῆς.

Ἡ συνέχεια τῶν Περιπετειῶν, ὅπως τὰ ἄλλα παράλληλα λογοτεχνήματα, θὰ ἀποτελέσουν σημεῖο ἀντιλεγόμενο καὶ ὅπλο στὴ φαρέτρα ἀνάμεσα στὶς πρῶτες σὲ κυκλοφορία ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες.[554] Οἱ συγκρούσεις ἀνάμεσα τους δὲν ἦταν κάτι σπάνιο. Ἐν μέσω τῶν δημοσιεύσεων τῶν *Περιπετειῶν, Οἱ Καιροὶ* ἀπαντοῦν σὲ σατυρικὸ δημοσίευμα τῆς ἀνταγωνίστριας ἐφημερίδας *Ἐμπρός*[555] γιὰ τοὺς ἀδάμαντες τοῦ περιηγητή, τονίζοντας ὅτι σφετερίζεται ξένες ἰδέες καὶ ὑπολείπεται τῶν δεκατεσσάρων χιλιάδων τῆς κυκλοφορίας τους καὶ γιὰ αὐτὸ ἐπιτίθεται.[556] Μὲ τὸν ὑπότιτλο «Τὸ Ἀδαμαντοπωλεῖον τοῦ κ. Ποταγοῦ» τῆς καινοφανοῦς στήλης «Χίλιαι καὶ μία Δημοσιογραφικαὶ ἡμέραι. Εἰκόνες, Περιγραφαί, Συνεντεύξεις μὲ ὅλους τοὺς κατοίκους τῶν Ἀθηνῶν» ὁ δημοσιογράφος συνομιλεῖ μὲ Κεφαλλονίτη δάσκαλο ἀναζητοῦντα τὸν περιηγητὴ ὥστε νὰ μεσολαβήσει στὸν συμπατριώτη του Δηλιγιάννη

[554] Ἐνδεικτικὸ εἶναι στὸ φύλλο τῆς 27η Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 2335 ἡ ἐφημερίδα *Ἐμπρὸς*, στὸ πλαίσιο τῆς ὑπεράσπισης τῆς πρωτοκαθεδρίας στὴν κυκλοφορία ἀναφέρει: «Ἅπαξ μόνον ἐκλονίσθη ἡ ὑπεροχὴ αὕτη, κατὰ τὸν χρόνον καθ' ὃν Τὸ *Σκρὶπ* ἐδημοσίευν τὰ ΑΠΟΚΡΥΦΑ ΤΩΝ ΧΑΡΕΜΙΩΝ ΤΟΥ ΓΙΛΛΙΖ καὶ τὰς ἄλλας ἐκείνας περὶ τοῦ Σουλτάνου δημοσιεύσεις. Ἐὰν μάλιστα τὰς δημοσιεύσεις ταύτας συνώδευε καὶ μὲ εἰκόνας τῶν σκηνῶν τὰς ὁποίας περιέγραφεν, ἡ κυκλοφορία του θὰ ἦτο μεγαλειτέρα». Ἡ ἀνωτέρω ὑποτίμηση τῆς ὕλης τοῦ *Σκρὶπ* δὲν ἐμπόδισε τὴν ἐφημερίδα ἐμπρὸς στὴν κυκλοφορία ἀπὸ τὸ φύλλο τῆς 8ης Ἀπριλίου 1903, ἀρ. 2316 τῆς ἐπιφυλλίδας: Εἰς τὴν χῶραν τῶν Φακίρων, ὑπὸ Γάστωνος Βόννερον.

[555] *Ἐμπρός,* 9η Μαίου, ἀρ. 2347

[556] *Οἱ Καιροί,* 10ή Μαΐου, ἀρ. 4821

καὶ νὰ λάβει τὴ θέση τοῦ Ἐπάρχου. Ρωτᾶ ποὺ βρίσκεται τὸ Μέγα Ἀδαμαντοπωλεῖον του, ποὺ ὑποθέτει ὅτι ἄνοιξε διαβάζοντας προφανῶς στὶς Περιπέτειες στοὺς Καιρούς γιὰ τὰ διαμάντια, καὶ ἐκπλήσσεται μαθαίνοντας ὅτι ἔχει πεθάνει. Δὲν πιστεύει τὴ διαβεβαίωση τοῦ συνομιλητὴ του καὶ χαρακτηρίζει τὶς ἐφημερίδες φυλλάδια καθὼς:

«Ἐνῶ ἡ Μακεδονία καίεται, ἡ Ἑλληνικὴ Βουλὴ ὀργιάζει ἀπεργοῦσα, ἡ Κυβέρνησις κοιμᾶται, τὸ μονοπώλιον τῆς σταφίδος εὑρίσκεται μετέωρου, τὸ Πανελλήνιον Ἰατρικὸν Συνέδριον διεξάγει πολυώρους συζητήσεις, αὐτὰ δημοσιεύουν εἰς τὴν τελευταίαν ὥραν τὸν θάνατον τῆς Κυρὰ Φροσύνης καὶ κύριον ἄρθρον τὰς χειρομαντείας τῆς κ. Ἐτὰμπ; Βλέπετε ἄρθρα περὶ μαγείας, περὶ καββαλιστικῆς, περὶ Μεσοποταμίας, περὶ Ἰνδιῶν, καὶ μόνον περὶ Ἑλλάδος δὲν βλέπετε τίποτε. Ὅλα τὰ σπουδαῖα καὶ σοβαρὰ ζητήματα συνεπτύχθησαν εἰς μίαν ἢ δύο στήλας καὶ ἀναφέρονται παρέργως, διὰ νὰ φανῇ ὅτι δὲν εἶνε ὅλως διόλου ἄγνωστα καὶ ὅλος ὁ χῶρος ἐδόθη εἰς τοὺς μύθους, τὰς ὑπερβολὰς καὶ τὰς παραφροσύνας αἵτινες δημοσιεύονται μὲ τὴν ἀξίωσιν ἱστορικῶν ἀναγνωσμάτων».

Ὁ «δάσκαλος» ἀμφισβητεῖ τὴν εἴδηση θανάτου τοῦ Ποταγοῦ, λόγῳ τῆς ἀναξιοπιστίας τοῦ Τύπου, καὶ, ἐν τέλει, ἐνῶ τὰ «περὶ τοῦ κ. Ποταγοῦ» τὰ θεωρεῖ «πράγματα ἀνύπαρκτα» ποὺ σκανδαλίζουν τοὺς φτωχούς, πηγαίνει νὰ τὸν συναντήσει στὸ ἀδαμαντοπωλείον του! Ἡ παρωδία τῶν Περιπετειῶν, μὲ ὑπότιτλο «Οἱ ἀδάμαντες τοῦ Ποταγοῦ καὶ οἱ ἀδάμαντες τῆς κα Σταύρακα» θὰ συνεχιστεῖ καὶ θὰ ἀποτελέσει ἀπάντηση στοὺς *Καιρούς*.[557] Θαμῶνες ἀθηναϊκοῦ καφενείου παρουσιάζονται νὰ ἐγκαταλείπουν τὰ σχέδια μετανάστευσης στὴν Ἀμερικὴ καὶ, λόγω τῶν ἀναγνωσμάτων στοὺς *Καιρούς*, νὰ σχεδιάζουν ἀναζήτηση μαύρων διαμαντιῶν στὴν Κανδαχάρη. Ἀργότερα ἡ κα Σταύρακα[558] ἀπὸ τὰ ὄρη τῆς Κανδαχάρης δηλώνει

[557] *Οἱ Καιροί*, 11η Μαίου, ἀρ 2349.

[558] Τὸ 1902 δεκάδες πολίτες εἶχαν ἀδειοδοτηθεῖ ἀπὸ τὸ Ὑπουργείο τῶν Οἰκονομικῶν γιὰ ἀνασκαφὲς στὸ δάσος τῆς Κινέτας, τὸ ὁποῖο ὑποτίθεται ἔκρυβε θυσαυροὺς. Μεταξὺ αὐτῶν ἡ Ἀναστασία Σταύρακα ἀπέκτησε ξεχωριστὴ φήμη: «Ἡ Ἀναστασία Σταύρακα εἰς κύκλον παρευρισκομένων ἐν τῷ χρυσοχοείῳ τοῦ Μαρκαντωνάκη, εἶπεν, ὅτι εἷς τινα θέσιν παρὰ τὸ δάσος τῆς Κινέτας ηὗρε χρυσοῦν ἄγαλμα βάρους 4 1)2 ὀκάδων, τὸ ὁποῖον ἐπώλησε πρὸ δύο ἐτῶν εἰς Βιέννην ἀντὶ 700,000 φιορινίων, τὰ ὁποῖα διενεμήθη μετὰ τοῦ Χρυσαΐτου καὶ Μαρκαντωνάκη. Τοῦτο ὅμως φαίνεται, ὅτι εἶνε μᾶλλον παραδοξολογία τῆς Σταύρακα, τὴν ὁποίαν διέδωκε σκοπίμως. Ἡ Σταύρακα ἀνεχώρησε χθὲς εἰς Μέγαρα, ὁπόθεν παραλαβοῦσα δύναμιν χωροφυλάκων μετέβη εἰς τὸν ἀγρόν, ἵνα ἐνεργήσῃ ἀνασκαφάς, ἐφοδιασθεῖσα καὶ μὲ τ' ἀναγκαῖα ἔγγραφα τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν», βλ. *Νέον Ἄστυ*, 8η

ὅτι ὁ Ποταγὸς βασίστηκε σὲ δικὲς της ἀνακαλύψεις καὶ ζητεῖ ἐπανόρθωση. Στὸ τέλος καρβουνιάρης ζητᾶ νὰ συνεχίσουν ἀπερίσκεπτοι ὁ ἴδιος καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἐργάτες τὴν ἐξόρυξη... κάρβουνου ἀπὸ τὰ ἴδια ὄρη. Τὸ κείμενο ὁλοκληρώνεται μὲ σατυρικὸ ποίημα: «ἐκεῖ ψηλὰ στὴν Κανδαχάρη, θὰ πάω ἀγάπη μου γιὰ ναὔρω, Τὸ πράσινο μαργαριτάρι Καὶ τὸ ἀσημικὸ τὸ μαῦρο. Καὶ ἀλυσίδα θὰ σοῦ φτιάσω, Δεσμὰ ἐρωτικοῦ ζυγοῦ, Καὶ νύμφη δὲ θὰ σ' ὀνομάσω, ἀλλὰ κυρίαν... Ποταγοῦ».

Ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ προηγούμενου ἔτους κυκλοφοροῦσαν στὴν ἐφημερίδα «Ἀθῆναι» ὑποτιθέμενη μετάφραση τοῦ βιβλίου τῆς Μαίρη Χόουβεν (Mary Hooven) μὲ ἀρχικὸ τίτλο: «Πῶς ὁ κ. Γ. Μουρούζης ἔγεινε βασιλεῦς» καὶ ἀργότερα «πῶς ὁ κ. Μουρούζης ὑπέταξε τοὺς ἀνθρωποφάγους».[559] Ἡ τραυματισμένη ἐθνικὴ συνείδηση ἔβρισκε στὸ πρόσωπο τοῦ Γεώργιο Μουρούζη ἕναν λογοτεχνικὸ καὶ ταυτόχρονα ἐθνικὸ ἥρωα [560]. Πολὺ σύντομα ἡ ἀνυπαρξία τῆς συγγραφέως ἀποκαλύφτηκε, χωρὶς νὰ σταματήσει ἡ σειρὰ τῶν δημοσιεύσεων.[561] Ἀκόμα ὅμως καὶ οἱ ἐπικριτὲς δημοσίευαν ἀντίστοιχες σειρές κειμένων. Οἱ ἐφημερίδες προσπαθοῦσαν νὰ πλαισιώνουν τὰ πρωτοσέλιδά τους μὲ θαυμαστὲς ἀφηγήσεις ἀπὸ ἐξωτικὲς χῶρες, μὲ θαύματα τῆς ἐπιστήμης ποὺ θὰ συγκέντρωναν τὴν προσοχὴ τῶν ἀναγνωστῶν.

Οἱ δημοσιεύσεις τῶν Καιρῶν, ἐντέλει ἄν καὶ ἄθελά τους, συσκότισαν τὶς πραγματικὲς διαστάσεις τοῦ ἔργου του Ποταγοῦ καὶ συνέβαλαν στὴ διαμόρφωση

Μαρτίου 1902, ἀρ. 88.

559 Ὡς ἀρχὴ τῶν δημοσιεύσεων ἐντοπίζεται ἡ 20 Δεκεμβρίου 1902 καὶ τέρμα ἡ 7η Ἰουνίου 1903.

560 Ὁ περιπετειώδης βίος του σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἀφάνταστη ἐξιστόρηση τῶν περιπετειῶν του στὸν Τύπο τῆς ἐποχῆς συσκοτίζουν τὴν ἱστορικὴ μορφὴ του. Γόνος Φαναριώτικης οἰκογένειας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πατέρα του, μεγάλωσε ἀνάμεσα σὲ Ἀθήνα καὶ Ρουμανία. Θὰ γίνει δεκτὸς σὲ στρατιωτικὴ σχολὴ στὶς Βρυξέλλες τὸ 1880 καὶ δύο χρόνια ἀργότερα Ἀνθυπασπιστὴς σὲ σῶμα ἱππικοῦ στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 θὰ εἰσέλθει στὸ γαλλικὸ στρατὸ ἀργότερα θὰ καταταγεῖ στὴ Λεγεῶνα τῶν Ξένων καὶ στὴ πορεία στὸ ἱππικὸ σῶμα τοῦ Ρωσικοῦ Στρατοῦ. Θὰ βρεθεῖ στὸ πεδίο τῶν μαχῶν τοῦ Σουδάν, τῆς Ἀλγερίας, τοῦ Πολέμου τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Ρωσοϊαπωνικοῦ πολέμου. Τὰ ἴχνη του ἀργότερα ἐντοπίζονται στὴν Ἑλβετία. Πέθανε το 1907 χωρὶς νὰ εἶναι σίγουρη ἡ αἰτία.
Ὁ «Ἕλληνας Πρίγκιπας» φημιζόταν γιὰ τὶς ποικίλες δραστηριότητές του ὅπως ἡ ἱππασία, ἡ ξιφασκία, ἡ σκοποβολὴ καὶ κυνήγι, τὸν ὀξύθυμο χαρακτῆρα του ποὺ τὸν ὁδηγοῦσε σὲ καυγᾶδες ἀλλὰ ἀκόμα καὶ μονομαχίες μὲ σύγχρονες προσωπικότητές του ὅπως ὁ πρίγκηπας Νικόλαος κερκυραῖος ποιητὴς καὶ βουλευτὴς Λορέντζος Μαβίλης. Ἀπὸ τὸ 1902 δηλαδὴ μὲ τὸν Μουρούζη ἐν ζωῇ, ξεκίνησαν οἱ ἱστορίες μυθοπλασίες σὲ ἐφημερίδες καὶ φυλλάδια λαϊκῶν μυθιστορημάτων μὲ πρωταγωνιστὴ τον ἴδιο. Τὸ διάστημα 1902-3 μάλιστα θὰ κορυφωθοῦν. Αὐτὲς περιελάμβαναν μάχες μὲ ἀνθρωποφάγους σὲ μακρινὲς Ἠπείρους καὶ Ἀμαζόνες ἢ θυελλώδεις ἔρωτες. Γιὰ τὶς πραγματικὲς διαστάσεις τοῦ βίου του βλ· Φλορὶν Μαρινέσκου - Ἄννα Ἀγγ Στεφανάτου, «Ὁ πραγματικὸς Γεώργιος Μουρούζης», *Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Δελτίο Ἑραλδικῆς καὶ Γενεαλογικῆς Ἑταιρίας Ἑλλάδος*, vol. 11, σσ. 475-485, 2001.

561 Βλ. *Ἀκρόπολις*, 24η Δεκεμβρίου 1902, ἀρ. 7476.

μίας εἰκόνας καρικατούρας[562]. Ὁ Π.Π. βρίσκει τὴ θέση του στὶς πρῶτες σελίδες τῶν ἐφημερίδων ἀλλὰ γιὰ διαφορετικοὺς λόγους ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ θὰ περίμεναν οἱ, σύγχρονοι ἢ μεταγενέστεροι, ὑποστηρικτές του:[563]

«Β' ΣΥΝΤΑΚΤΗΣ (συγγράφων τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 3782 ἀνάγνωσμα τῶν "Καιρῶν"). "Τὰ ταξείδια τοῦ Ποταγοῦ. Συνάντησις τοῦ ἐνδόξου ἕλληνος περιηγητοῦ μὲ τὸν λέοντα τῆς Μεσοποταμίας. Τὶ τοῦ εἶπε διὰ τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον καὶ διὰ τὸν Μέγαν Πέτρον. Ἱστορικώτατα πράγματα"».

Φαίνεται ὅτι ἡ ἐφημερίδα τῶν *Καιρῶν* βρῆκε στὸ πρόσωπο τοῦ Ποταγοῦ τὸν δικό της «Μουρούζη» ὥστε νὰ πετύχει τὴν αὔξηση τῶν πωλήσεων. Τὰ δύο πρόσωπα τοποθετοῦνται δίπλα-δίπλα στὶς ἐπικρίσεις ἢ σὲ εὐθυμογραφήματα τῆς ἐπικαιρότητας ἄλλων ἐφημερίδων.[564]

Ἡ παρουσία τοῦ Π.Π. στὰ γράμματα μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ 1950

Σπάνιες εἶναι οἱ ἀναφορὲς στὸν Π.Π. ἀφοῦ καταλαγιάσει ἡ ἀντιπαράθεση τῶν ἐφημερίδων μὲ ἐπίκεντρο τὶς *Περιπέτειες*. Συνήθως χρησιμοποιεῖται μὲ ἀρνητικὸ πρόσημο, ὡς χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ ἀνέφικτου ἢ ἀχρείαστου ταξιδιοῦ.[565] Δὲν ἀπουσιάζουν πάντως καὶ αὐτὲς μὲ θετικό. Χρόνια μετὰ τὸ θάνατο του σὲ ἀνύποπτη στιγμὴ ἕνας ὑπογράφων ὡς «Διορατικός» θὰ περιγράψει τα φθινοπωρινά του αἰσθήματα της περιπλάνησης στὰ Μεσόγεια της Ἀττικῆς:[566]

«Ὁ φθινοπωρινὸς μοῦστος βράζει τώρα καὶ εἰς τὴν καρδιά μου καὶ μοῦ φαίνεται πῶς μέσα

[562] Ἀπὸ τὴν 6ην Ἀπριλίου 1903 δημοσιεύονται παράλληλα καὶ «Τὰ Καταπληκτικὰ θαύματα τῶν φακίρων τῆς Ἰνδίας» ποὺ περιλαμβάνουν σωρεία ὑπερφυσικῶν γεγονότων.

[563] *Σκρίπ,* 13η Ἰουνίου 1903, ἀρ. 9001. Στὸ ἴδιο ἄρθρο πρωταγωνιστεῖ καὶ ὁ, ἀνύπαρκτος γιὰ τὸ Σκριπ, αὐτόπτης μάρτυρας τῶν *Καιρῶν* στὸ Πόρτ Ἄρθουρ στὸ πλαίσιο τοῦ Ρωσοϊαπωνικοῦ πολέμου.

[564] Ἐνδεικτικὰ βλ. *Σκρίπ*, 26η Σεπτεμβρίου 1903, ἀρ. 7597 ὅπου οἱ φανταστικοὶ Μουρούζης καὶ Ποταγὸς τσακώνονται ἐπὶ σκηνῆς γιὰ τὴν πρωτοκαθεδρία στὴν ἀναγνωσιμότητα.

[565] «Πολλοὶ συμπολῖταί μας ἀποφασίσαντες νὰ μιμηθοῦν τὸν Ποταγόν, μόλις ἐπανῆλθον ἐκ τῶν ἐξοχικῶν περιπάτων, ἐζήτησαν νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸ Νοσοκομεῖον κατατραυματισμένοι καὶ τρισάθλιοι», βλ. *Σκρίπ*, 11η Ὀκτωβρίου 1904, ἀρ. 9561.

[566] *Σκρίπ*, 30η Σεπτεμβρίου 1908 ἀρ. 16171.

εἰς τὴν κίτρινην βραδειὰν μιὰ φωνὴ μοῦ ψιθυρίζει στὸ αὐτί: Εὐτυχισμένοι ὅσοι Ποταγοὶ της ζωῆς, εἰς τῶν ὁποίων τὴν καρδιὰ ζῇ διαρκῶς ὁ βρασμὸς τοῦ μούστου. Αὐτοί καί ὅταν τὸ φθινόπωρον τῆς ζωῆς τοὺς ἀποφυλλίσῃ, κι' ὅταν τὸ χιόνι τοῦ χειμῶνος τοὺς σκεπάσῃ τὸ κεφάλι, θὰ μείνουν πάντα νέοι εἰς τὴν ψυχήν των».

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπουσιάζει μία ἐκτεταμένη καὶ σαφῆ ἀποτίμηση τῶν *Περιηγήσεων* ἀπὸ τὸν, σύγχρονο τοῦ Π.Π., ἑλληνικὸ ἐπιστημονικὸ κόσμο. Πέρα ἀπὸ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Πρύτανη Παναγιώτη Κυριακοῦ γιὰ ἐξασφάλιση χρηματοδότησης καὶ τὴ γνωμάτευση τῆς Πρυτανείας, ποιὰ ἦταν ἡ κρίση τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Σάθα- γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε ἁπλῶς σὲ δύο ἐπιστήμονες ποὺ δέχθηκαν ἐπίθεση ἀπὸ τὸν Π.Π. Πῶς ἐκτιμήθηκαν τὰ ἀπεσταλμένα ἀντικείμενα ἀπὸ τὸν παραλήπτη τους, ὅπως παρουσιάστηκε παραπάνω, Στέφανο Κουμανούδη; Ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει φέρει στὸ φῶς τὴν κρίση τους. Ὁ πνευματικὸς κόσμος, ὑποθέτουμε ὅτι ἀντιμετώπισε τὶς *Περιηγήσεις* μὲ ἀμηχανία λόγω τῆς θεματικῆς τους καὶ ἀποτρεπτικὰ μετὰ τὰ δημοσιεύματα τοῦ *Ἀσμοδαίου*. Οἱ ὅποιες ἀναφορὲς στὸν Π.Π. καὶ στὸ ἔργο του κινοῦνται σὲ περιφερειακὸ ἐπίπεδο καί δὲν ἀκουμποῦν τὴ σημασία του ἔργου: ἐπισημαίνονται κάποιες γλωσσολογικὲς παρατηρήσεις του ἢ ἁπλῶς τοποθετεῖται δίπλα στοὺς μεγάλους περιηγητές καὶ θαυμάζεται γιὰ ὅσα πέτυχε ἄνευ περαιτέρω σχολιασμοῦ.

Ὁ Στέφανος Κουμανούδης θὰ λημματογραφίσει τρεῖς λέξεις ἀπὸ τὶς *Περιηγήσεις* σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ λεξικά του.[567] Παναγιώτης Παπαζαφειρόπουλος[568] ἀναφέρεται στὸν Ποταγὸ δύο φορές. Τὴν πρώτη σὲ ὑποσημείωση γιὰ τὴ λέξη Νταριώτισσα τοῦ τραγουδιοῦ «Βασίλης ὁ Κατριμουστάκης» ποὺ παραθέτει

[567] Πρόκειται γιὰ τὶς λέξεις: «ὁμοιοχάκτηρος, ὀπισθεγείρων, ὑποκυβερνήτης, ἈντιΙμαλάϊα», βλ. Στέφανος Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθείσων από της αλώσεως μέχρι των καθ'ημάς χρόνων*, Τύποις Π.Δ. Σακελλάριου, Εν Αθήναις 1900, σ. 727, 733, 1053, 100.

[568] Ὁ Παναγιώτης Παπαζαφειρόπουλος, σημαντικὴ πνευματικὴ προσωπικότητα τῆς Ἀρκαδίας, (1819-1908) ἦταν ἱερέας, διετέλεσε σχολάρχης Βυτίνας καὶ ἄφησε πλούσιο φιλολογικὸ καὶ λαογραφικὸ ἔργο. Διατηροῦσε ἐπικοινωνία μὲ τὸν Π.Π., τοῦ ὁποίου γνώριζε τὸ ἔργο, καὶ συνδεόταν μαζί του μὲ οἰκογενειακὴ φιλία. Τὸν χαρακτηρίζει σὲ προσωπικὴ σημείωση ὡς πολύτιμο, εἰλικρινὴ καὶ σοφό. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του βλ. Γεώργιος Ἀθ. Χώρα, *Παναγιώτης Παπαζαφειρόπουλος: Ἱερεὺς καὶ σχολάρχης Βυτίνας (1819-1908)*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1979. Γιὰ τὴν ἀλληλογραφία τους βλ. σ.

ὁλόκληρο:[569] «Δάρα χωρίον ἀλβανικὸν πρωτεύουσα τοῦ δήμου Νάσων τῆς Μαντίνειας πέραν τοῦ Τράγου ποταμοῦ· ὁ κατ. Δαρειώτης, -ισσὰ- κατὰ τὸν κ. Ποταγὸν ἡ λέξ. ἐστὶν ἀλβαν. καὶ σημ. ἡλάγραν». Τὴ δεύτερη παραθέτει στὴν κατηγορία «μετεωρολογικὰ ἀποφθέγματα» τὴ ρήση «’Σ τὴν μπομπή σου Μάρτη μου, τ’ ἀρνοκάτσικά μου τὰ ξεχείμασα». Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ τριήμερο κακοκαιρίας στὰ τέλη τοῦ Μαρτίου ποὺ «ὀφείλεται» στὴν κομπορρημοσύνη ἡλικιωμένης τσοπάνισσας ποὺ ἐν τέλει ἔχασε τὸ κοπάδι της, ὁ δὲ θρύλος τῶν πετρομένων ζώων ὑπάρχει καὶ σὲ ἄλλους λαούς σύμφωνα μὲ «τὸν περιώνυμον περιηγητὴν ἕλληνα κ. Π. Ποταγὸν».[570] Ὁ Νίκος Βέης παραπέμπει στὸν Ποταγὸ γιὰ τὴν ἐτυμολόγηση τοῦ χωριοῦ Ντάρα τοῦ Δήμου Νάσων μὲ «τὰ τοῖς Ἀλβανοῖς ἰδιάζοντα ἤθη» καὶ τῆς κώμης Παλοῦμπας τοῦ Δήμου Ἡραίας μὲ τὰ ἀντίστοιχα χαρακτηριστικά.[571]

Ὁ Γεώργιος Μιστριώτης ἐπικαλεῖται τὸν Ποταγὸ λίγους μῆνες μετὰ τὴν ἦττα τοῦ 1897. Προσπαθεῖ ταυτόχρονα νὰ ὑποστηρίξει τὸν ρόλο τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν ἐμπέδωση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν προαγωγὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ νὰ ἀναπτερώσει τὸ ἠθικὸ τῶν Ἑλλήνων μετὰ τὴν ἦττά τοῦ 1897. Ὑπενθυμίζει τὸ βάρβαρο παρελθὸν τῶν νῦν Εὐρωπαίων, ἀντιπαραβάλλοντάς τὸ μὲ τοὺς ἰθαγενεῖς τῶν σύγχρονων εὐρωπαϊκῶν ἀποικιῶν: Πρῶτοι οἱ Ἕλληνες μέσῳ τοῦ Αλεξάνδρου

569 Π. Παπαζαφειρόπουλου, *Περισυναγωγή γλωσσικής ύλης και εθίμων του ελληνικού λαού ιδία δε της Πελοποννήσου προβαλλομένων εν πολλοίς προς τα των αρχαίων Ελλήνων*, Τυπογραφεῖον καὶ βιβλιοπωλεῖον ὁ «Κάδμος», Πάτρα 1887, σ 59.

570 Ὅ.π. σ. 349 – 351: «αρ.73 ΣΗΜ. ά. Λέγεται παρὰ τοῖς πολλοῖς, ὅτι ποιμενὶς γραῖα, ὑγιὲς καὶ ἀκμαῖον ἔχουσα τὸ ποίμνιόν της μέχρι σχεδὸν τοῦ τέλους Μαρτίου, ὅς τότε ἠρίθμει τὴν αὐτὴν ποσότητα ἡμερῶν μετὰ τοῦ Φεβρουαρίου καὶ τῶν ἄλλων μηνῶν, ἔλεγε τὸ ἀνωτέρω ἀπόφθεγμα κομπορρημονοῦσα καὶ τὸν κύριον Μάρτιον καθυβρίζουσα. Οὗτος δὲ ὀργισθεὶς ἐδανείσθη ἀπὸ τοῦ συναδέλφου τρεῖς ἡμέρας (καὶ ἐκ τούτου ἔμεινε οὗτος κουτσός), καθ’ ἃς προεκάλεσε χειμῶνα δυσήμερον καὶ δριμύτατον, ἐξ’ οὗ καὶ ἡ γραῖα κατεστράφη καὶ τὸ ποίμνιον ὅλον μεταβληθὲν εἰς λίθους ὡς καὶ τὰ ποιμενικὰ ἀγγεῖα φαίνονται εἰς διάφορα μέρη τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς στερεᾶς Ἑλλάδος. Αἱ δὲ ἡμέραι αὗταὶ εἰσιν ἡ 29, 30, καὶ 31 καὶ καλοῦνται σήμερον τῆς γρηᾶς ἡ ἡμέραις, καὶ ἐπικρατεῖ συνηθέστατα κατ’ αὐτὰς καιρὸς ἀνώμαλος, χιονώδης , ἢ βροχερός, ἢ καθόλου ψυχρός, συννεφώδης καὶ ἀνεμώδης καὶ σπανίως σπανιώτατα εὐδία.
ΣΗΜ. β΄. Καὶ ἐν χώραις μεμακρυσμέναις ἀφ’ ἡμῶν ἀπαντῶσιν ὅμοιαι περίπου παραδόσεις. π.χ. Ἐν χώρᾳ τῆς κεντρ. Ἀσίας «Μπαρὲκ Μπελοτσὶ» καλουμένη = Βελουχιστανικὸν ποίμνιον, ὑπάρχουσι, κατὰ τὸν περιώνυμον περιηγητὴν ἕλληνα κ. Π. Ποταγὸν, παρὰ ταῖς ὑπωρείας τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτῶν ὄρους πέτραι μορφὴν ζώων ἔχουσαι καὶ μία (πέτρα) ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους μορφὴν γυναικὸς ἐπ’ ὤμων παιδίον φερούσης, ἡ δὲ παράδοσις ἔχει ὡς ἀκολούθως : "Διηγοῦνται, ὅτι Βδελουχιστανὶς ποτε πωλούσα τὸ ἐκ τοῦ ποιμνίου της γάλα, ἤλμεγεν ἐντὸς αὐτοῦ, ὅπως αὐτὸ αὐξήσῃ καὶ τὸ ἑαυτῆς. Ὁ δὲ Θεὸς ὀργισθεὶς μετέβαλε τὸ ποίμνιον καὶ ἐκείνην ὡς εἶχε φέρουσαν παῖδα ἐπ’ ὤμων εἰς λίθους, δηλαδὴ τῇ Νιόβῃ τῶν Σοδόμων ἀναλόγους· τὸ αὐτὸ ποιεῖ καὶ παρὰ Καφριστανοῖς γυνή τις ὑπὸ τοῦ θείου εἰς λίθον μεταβληθεῖσα". (Περιήγησ. Ποταγοῦ Τομ. Α΄, σελ. 402)».

571 Ν. Α. Βέης, «Ἀρκαδικὰ Χωρικὰ Περιπαίγματα», στὸ *Ἁρμονία 3-4*, Ἀθήνα 1902, σ. 145, 151. Ὁ Ποταγὸς βασίζεται στὴν ἑρμηνεία τοῦ Στέφανου Τάτη ποὺ συνάντησε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ μεταφράζει τὸ Ντάρα ὡς τὸ ἐργαλεῖο ἡλάγρα καὶ τὸ Παλοῦμπα ὡς περιστέρα, βλ. *Περιηγήσεις*, σ.

ἐκπολίτισαν τὴν Ἀσία, καὶ μέσῳ τῆς Ρώμης τὴν Εὐρώπη. Ἀργότερα συνέχισαν τὸ ἔργο τους μὲ τὸ Χριστιανισμὸ μέχρι ποὺ ὑποδουλώθηκαν. Οἱ σημερινοὶ ὅμως Εὐρωπαῖοι, ἄν καὶ παλαιόθεν ὠφελημένοι., δὲν ἀνταποκρίθηκαν στὶς ἑλληνικὲς ἐλπίδες καὶ ἕνας πολιτικὸς τους μάλιστα ζητᾶ τὴν ἑλληνικὴ εὐγνωμοσύνη λόγῳ τῆς μὴ πλήρους ἐξόντωσης. Πῶς θὰ ἀντιδροῦσε ὅμως ὁ ἴδιος ἄν ἐπρόκειτο γιὰ μεγάλη δύναμη; Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο παραθέτει ὅτι:[572]

«Ἄν τοῦτο συνέβαινεν, ὅ μὴ γένοιτο, ὁ πολιτικὸς οὗτος ἤθελε ἐπικαλεῖσθαι τὸ δίκαιον, οὐχὶ ἐκεῖνο, ὅπερ κρατεῖ ἐν τῷ κέντρῳ τῆς Ἀφρικῆς, ἀλλὰ τὸ Εὐρωπαϊκόν. Ὁ Ἕλλην περιηγητὴς Ποταγὸς ταξειδεύων μετ Ἀφρικανῶν ἐφοβεῖτο, ὡς ἔλεγεν ἡμῖν, μὴ κατὰ τὴν νύκτα γένηται βορὰ τῶν συνοδοιπόρων. Αἱ ἀλληλογραφίαι καὶ αἱ ἐξοντώσεις δύνανται νὰ τελῶνται ἐν ἀγρίαις χώραις, ἐν Εὐρώπῃ ὅμως, ἔνθα τὰ ἤθη ἐξημέρωσαν Ἕλληνες καὶ Γερμανοὶ φιλόσοφοι, Ρωμαῖοι νομοδιδάσκαλοι, μεγάλοι ποιηταὶ καὶ κατ ἐξοχὴν ὁ Χριστιανισμὸς, δὲν εἶναι δίκαιον τοιαῦται ἀπειλαὶ νὰ ἐκστομίζονται ὑπὸ διαπρεπῶν πολιτευτῶν».

Ἡ διεκδίκηση ἐδαφῶν στὸ πλαίσιο τῆς Μεγάλης Ἰδέας αὐξάνουν τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ γεωγραφία καθὼς καὶ τὴν ἔκδοση σχετικῶν ἔργων[573]. Ὁ Ἀντώνιος Μηλιαράκης, ὑπέρμαχος τῆς μελέτης τῆς γεωγραφίας τῶν διαφιλονικούμενων περιοχῶν, ἐκδίδει τὸ 1889 Κατάλογο τῆς Νεοελληνικῆς Γεωγραφίας, ὅπου συμπεριλαμβάνει τὸν Π.Π.[574] Εἶναι φανερὸ ὅτι ἀπουσιάζει μία ἐκτίμηση τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς γιὰ τὶς Περιηγήσεις. Ἄν αὐτὴ ἡ σιωπὴ μπορεῖ κατὰ τὸ ἡμίση ἐξαιτίας τοῦ συγκρουσιακοῦ χαρακτῆρα τοῦ Π.Π., γιὰ τὸ ἄλλο μισὸ θὰ πρέπει νὰ ἐντοπιστοῦν δομικὲς αἰτίες, ὅπως ἡ καθυστέρηση ἀναγνώρισης τῆς σημασίας τῆς «Γεωγραφίας» ἀκόμα καὶ σὲ ἀκαδημαϊκὸ ἐπίπεδο.[575] Τὸ Ἑλληνικὸ

[572] Γεωργίου Μιστριώτου, *Ρητορικοί λόγοι*, Τ. 1, Εκ του Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου , Ἀθήνα 1903, σ. 369. Ὁ λόγος τοποθετεῖται στὰ περιεχόμενα του τόμου στοὺς «Λόγους μὴ ἀπαγγελθέντες» ὑπὸ τὸν τίτλο «Πολιτισμὸς καὶ Χριστιανισμός Β'. Λόγος δημοσιευθεὶς ἐν τῇ Πρωία κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Χριστοῦ γεννήσεως τοῦ 1897». Ὄντως δημοσιεύτηκε στὸ ὑπ' ἀριθμὸν 1107 φύλλο τῆς *Πρωίας* τὴν 25/12/1897.

[573] Ἀντώνιος Μηλιαράκης, «Περὶ τῆς ὠφελείας τῶν γεωγραφικῶν ἐπιστημῶν», *Ἑστία*, ἔτος Β', τόμ. Δ' (3 Ἰουλίου 1877), σ. 426· *Κωνσταντακοπούλου*, σ. 172.

[574] Ἀντώνιος Μηλιαράκης, *Νεοελληνική Γεωγραφική Φιλολογία : Ἤτοι Κατάλογος των από του 1800-1889 γεωγραφηθέντων υπό Ελλήνων*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ἀθήνα 1889, σ. 160.

[575] Γιὰ τὶς αἰτίες αὐτῆς τῆς καθυστέρησης βλ. Λίλα Λεοντίδου, ὅ.π., σ. 330-331.

Βασίλειο ἐξάλλου δὲν εἶχε ἀποικιοκρατικὲς βλέψεις γιὰ νὰ τὸ ἀπασχολεῖ τὰ βάθη τῆς Ἀσίας ἢ ἡ κεντρικὴ Ἀφρική, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Γαλλία ποὺ ἔδειξε ἐνδιαφέρον καὶ συντήρησε τὸ ὅραμά του.[576] Ἀκόμα καὶ τὸ ἑλληνικὸ ἀποτύπωμα στοὺς ντόπιους πληθυσμοὺς τῆς Ἀσίας δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐκτιμηθεῖ ὅταν μόλις ἡ Μακεδονία ἀποκτοῦσε ἰσότιμη θέση στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία.

Ἡ πρώτη καὶ μοναδικὴ γιὰ δεκαετίες ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του καὶ τῆς σημασίας του γίνεται ἕνα χρόνο μετὰ τὸ θάνατό του καὶ εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτική: [577]

Ὁ περιηγητὴς Ποταγός, περὶ οὗ, χάρις εἰς δημοσιογραφικὰς ὑπερβολάς, ἐσχηματίσθησαν αἱ μᾶλλον συγκρουόμενα γνῶμαι, ὑπῆρξεν ὄντως εἷς ἀξιόλογος γεωγραφικὸς ἐρευνητής, συντελέσας καὶ αὐτὸς εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐξερευνήσεως τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, ὅπως καὶ αὐτοὶ οἱ δυτικοὶ γεωγράφοι ἀνεγνώρισαν. Ἦτο ὅμως ἄνθρωπος κατ ἐξοχὴν ἰδιόρυθμος καὶ ὀξύχολος. Τὸ ἐντελῶς δὲ ἄτεχνον τῆς ἐκθέσεως τῶν ἐντυπώσεων αὐτοῦ καὶ παρατηρήσεων, πρόσθες καὶ τὸ ἄκομψον τῆς φράσεως του, ἐζημίωσαν μεγάλως τὴν περιγραφὴν τῶν τολμηρῶν αὐτοῦ ἐξερευνήσεων, ἧς μέγα μέρος ἐξέδωκε δαπάναις τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου. Ὁ Ποταγὸς δὲν ἐννόει τὶ σημαίνει συγγραφικὴ τέχνη, ἀντὶ δὲ νὰ διατηρήσῃ εἰς τὸ ἔργον του τὸν ἀκραιφνῶς ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα, ὅστις ἐπεβάλλετο, κατέστρεψεν αὐτὸ συγκαταμίξας ἴδια ζητήματα, ἅπερ δὲν ἐνδιαφέρουν τὴν ἐπιστήμην καὶ τοὺς ἀναγνώστας του. Παρὰ ταῦτα τὸ ἔργον τοῦ Ποταγοῦ ἀποτελεῖ μίαν μικρὰν δόξαν διὰ τὴν σύγχρονον Ελλάδα καὶ οἱ Ἕλληνες γεωγράφοι τοῦ μέλλοντος δύνανται ἐκ τοῦ ὀγκώδους δημοσιεύματος του νὰ καταρτίσωσι σύντομον, ἀλλὰ μεστὸν χυμοῦ βιβλίον, ὅπερ νὰ δώσῃ εἰς τὸν Ποταγὸν τὴν θέσιν του μεταξὺ τῶν μεγάλων περιηγητῶν. Ἡ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία τῶν Παρισίων ἐξετίμησεν ἤδη τὸ ἔργον τοῦ Ποταγοῦ, θεωρήσασα αὐτὸν ἐφάμιλλον του Schweinfurth δημοσιεύσασα δὲ καὶ περίληψιν τῆς ἐν Ἀφρικῇ περιηγήσεως αυτοῦ.

Ἡ ἀναφορὰ θεωρεῖ ὅτι οἱ δημοσιεύσεις τοῦ Ἀσμοδαίου, οἱ ἐπικριτικὲς

576 *Κωνσταντακοπούλου*, σ. 174.

577 Ἰ. Κοκκίδης, Β. Δουσμάνης, Κ.Α. Δόσιος, Ἑλληνικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία, «Γεωγραφικὸν Δελτίον», ἔτ. Α' (1904-1905), τεῦχ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1904, σ. 47, σημ.1.

ἐπιστολὲς τοῦ Π.Π, ὁ ἰδιαίτερος χαρακτῆρας του καὶ ὁ τρόπος γραφῆς του συντέλεσαν στὴν ἀποσιώπηση καὶ ὑποτίμησή του. Ταυτόχρονα ἀναγνωρίζει τὴ σημασία τοῦ ἔργου του καὶ, μὲ πραγματιστικὴ προσέγγιση, ἀναμένει τὴ μελέτη ποὺ θὰ τὸν καταστήσει ἐπιστημονικά. Ἀντιθέτως ὅμως θὰ ἀκολουθήσει σιωπή. Οὔτε μετὰ τὴ δημοσίευση στὸ Δελτίο τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς πρόσκτησης τοῦ ἀνέκδοτου ἔργου του ἀλλάζει κάτι. Στὴν ἔκθεση τοῦ ἐφόρου τοῦ ἀρχείου καὶ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑταιρείας Σπυρίδωνα Λάμπρου κατὰ τὴν «Κστ' Συνέλευση τῶν Ἑταίρων τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος» τὸ 1912 ἀναφέρεται ὅτι μέσῳ ἀγορᾶς ἀπεκτήθησαν[578]: «ἀνέκδοτον συμπλήρωμα τῶν περιηγήσεων τοῦ Ποταγοῦ τῶν ἐκδοθέντων ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου, Γαλλικὴ μετάφρασις τῶν περιηγήσεων τοῦ αὐτοῦ παρεσκευασμένη πρὸς ἔκδοσιν, ἀνέκδοτον σύγγραμμα τοῦ αὐτοῦ περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ Σινᾶ καὶ ἀνέκδοτον ἔργον τοῦ αὐτοῦ περὶ Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας».

Ἡ λογοτεχνικότητα τοῦ Π.Π.

Εἶναι περισσότερο λογοτέχνης ἢ ἐπιστήμονας ὁ Π.Π.; Θὰ μποροῦσε τὸ ἔργο του νὰ θεωρηθεῖ λογοτεχνικό, πέρα ἀπὸ ἁπλῆ καταγραφὴ τῆς ταξιδιωτικῆς ἐντύπωσης, καὶ ἄν ναὶ ποιοῦ εἴδους; Φιλόλογοι καὶ ἱστορικοὶ τῆς λογοτεχνίας, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1950 καὶ ἐξῆς, θὰ ἀναρωτηθοῦν γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν *Περιηγήσεων* στὴ ταξιδιωτικὴ λογοτεχνία χωρὶς νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ ἄλλες διαστάσεις τοῦ ἔργου του.

Ὁ φιλόλογος καὶ πεζογράφος Στέλιος Ξεφλούδας ἀνθολογεῖ τὸν Π.Π. στὸν εἰκοστὸ δεύτερο τόμο τῆς σειρᾶς τῆς *Βασικῆς Βιβλιοθήκης «Ἀετοῦ».*[579] Δὲν τὸν

[578] Πρακτικὰ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος τῶν ἐτῶν 1911-1912, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Ἀθήνα 1912, σ. 15.

[579] Στέλιος Ξεφλούδας (ἐπ.), Ταξιδιωτικὰ, Βασικὴ Βιβλιοθήκη "Ἀετοῦ" Ἀριθ. 22, Ἐκδοτικὸς Οἶκος: Ἰωάννου Ν. Ζαχαρόπουλου, Ἀθήνα 1956, σ. 94-99. Μαζὶ μὲ τὸν Ποταγό ἀνθολογοῦνται οἱ: Ἰάκωβος Μηλοΐτης, Νικόλαος Κεφαλάς, Ἀνδρέας Μουστοξύδης, Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, Νικόλαος Δραγούμης, Ἰωάννης Ἰσιδωρίδης Σκυλίσσης, Εἰρηναῖος Ἀσώπιος, Μιλτιάδης Βρατσάνος, Νικόλαος Σχινάς, Βλάσσης Γαβριηλίδης, Παύλος Καρολίδης, Δημήτριος Νικολάου μπότασης, Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, Σπυρίδων Λάμπρος, Ἀλέξανδρος Πάλλης,

ἀναφέρει στὴν εἰσαγωγὴ του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ταξιδιωτικὴ λογοτεχνία ἀλλὰ ἐπιλέγει νὰ παραθέσει, ἀκολουθῶντας τὸν ἐπακριβῶς στὸ κυρίως κείμενο καὶ στὶς παραπομπές, τὰ τρία πρῶτα χρόνια τῆς περιήγησης μέχρι τὸ Χεράτ.[580] Συμπεριλαμβάνει βασικὲς βιογραφικὲς πληροφορίες σὲ ἐγκυκλοπαιδικὴ μορφή.

Ἡ προσπάθεια ἔνταξης τοῦ ἔργου τοῦ Ποταγοῦ σὲ ἕνα λογοτεχνικὸ εἶδος προσκρούει πάνω στὰ ἀσαφῆ ὅρια τῆς «ταξιδιωτικῆς γραφῆς» καὶ τῆς σαφῶς προσδιορισμένης ταξιδιωτικῆς λογοτεχνίας. Ἡ δεύτερη ἀκολούθησε παράλληλη καὶ ἐλάχιστα κοινὴ πορεία μὲ ἄλλες μορφὲς γραπτοῦ λόγου μὲ ἀποτέλεσμα ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ, μέχρι τὸν 20 αἰῶνα νὰ ἀγνοήσει τὴν διαμόρφωσή της. Ἀρχικὰ, δύσκολα θὰ γινόταν ἀποδεκτὸ ὅτι σκοπὸς τοῦ Π.Π, εἶναι ἡ ἐπιδίωξη τῆς ὀμορφιᾶς, ὅπως κάθε φύσει καλλιτεχνικὸ ἔργο, ἐξάλλου φροντίζει νὰ μας τὸ δηλώσει ξεκάθαρα ὁ ἴδιος: «Οἱ κίνδυνοι δὲ περιγραφόμενοι δὲν ἔχουσι σκοπὸν νὰ τέρψωσιν ἀναγνώστας».[581] Σημαντικὸ ἐμπόδιο παραμένει καὶ ἡ ἰδιόμορφη γλῶσσα. Αὐτό δὲ σημαίνει βέβαια, ὅτι ἀνάμεσα στὶς ἐξαντλητικὲς καὶ στριφνὲς περιγραφὲς δὲν ξεπροβάλουν νησῖδες λυρικῆς καὶ ἐπικῆς ἔκφρασης. Ταυτόχρονα ὑπερτερεῖ σαφῶς τοῦ ρεπορτάζ, τοῦ ἡμερολόγιου καὶ μίας ἁπλῆς ἀνταπόκρισης γιατὶ δὲ στέκεται στὸ ἐφήμερο καὶ στὴν ἐξυπηρέτηση πρακτικῶν σκοπῶν.

Ὁ Π.Π. δημοσιεύει τὶς περιηγήσεις του ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1880 καὶ ἐξῆς. Αὐτὴ ἡ δεκαετία σηματοδοτεῖ μία μετάβαση στὴν πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα, καὶ φυσικὰ στὴ λογοτεχνία, ἀπὸ τὸν ἄκρατο ρομαντισμὸ τῶν μετεπαναστατικῶν χρόνων πρὸς τὸν ρεαλισμὸ τῆς ἀναδυόμενης ἀστικῆς τάξης ποὺ ζητᾶ μεταρρυθμίσεις

Γεώργιος Σωτηριάδης, Χρήστος Τζούντας, Γεώργιος Δροσίνης, Θεόδωρος Βελλιανίτης, Ἀνδρέας Καρκαβίτσας, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Δημήτριος Χαντζόπουλος, Γεώργιος Τσοκόπουλος, Νικόλαος Ἐπισκοπόπουλος, Παναγιώτης Ζητουνιάτης, Ζαχαρίας Παπαντωνίου καὶ Κωνσταντίνος Οὐράνης.

Ἔχοντας ὡς συντακτικὴ ἐπιτροπὴ τοὺς Διον. Ζακυθηνό, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο καὶ Ε.Π. Παπανούτσο ἡ σειρὰ «Βασικὴ Βιβλιοθήκη» τῶν ἐκδόσεων Ἀετὸς καὶ ἀργότερα Ζαχαρόπουλου ἐξέδωσε 48 τόμους τὸ διάστημα 1952-1959. Πρόκειται γιὰ ἕνα μεγάλο ἐκδοτικὸ κατόρθωμα ποὺ παρουσίασε ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα ὅλων τῶν εἰδῶν καὶ τάσεων τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὸ 11ο αἰῶνα μέχρι τὴ σύγχρονη ἐποχή. βλ. Βάσω Οικονομοπούλου: «Ὁ Ἰ.Μ.Παναγιωτόπουλος ὡς ἐπιμελητὴς καὶ ὡς ἀνθολόγος τῆς ‘Βασικῆς Βιβλιοθήκης’» στὸ *Τὸ κριτικὸ ἔργο τοῦ Ἰ.Μ. Παναγιωτόπουλου, Πρακτικὰ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου ποὺ συνδιοργανώθηκε ἀπὸ τὴ Σχολὴ Ἰ.Μ.Παναγιωτόπουλου, τὸ Ἵδρυμα Κωστὴ Παλαμὰ καὶ τοὺς Φίλους τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός (17 και 18 Φεβρουραίου 2017)*, επιμέλεια-εισαγωγή Θεοδόσης Πυλαρινός, Εκδόσεις της Σχολής Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου, Αθήνα 2018, σ. 127-136.

580 Στέλιος Ξεφλούδας (ἐπ.), ὅ.π., σ. 94-99. Τὸ ἀπόσπασμα στὸ ἔργο τοῦ Π.Π. προέρχεται ἀπὸ τὶς *Περιηγήσεις,* σ. 1-9.

581 *Περιηγήσεις*, σ. α

ἀπὸ τον Χ. Τρικούπη.[582] Στὶς *Περιηγήσεις* ἐντοπίζονται χαρακτηριστικὰ καὶ τῶν δύο περιόδων: ἡ ἀρχαιότροπη γλῶσσα, τὸ αἴσθημα τῆς εὐθύνης ἔναντι τοῦ Ἔθνους, καὶ ἡ ἴδια ἡ περιήγηση σὲ μακρινοὺς μακρινοὺς ἀλλὰ τόσο συνδεδεμένους μὲ αὐτὸ ἀνήκουν στὴν πρώτη περίοδο.[583] Ταυτόχρονα ὁ Π.Π. θεωρεῖ ὅτι καταθέτει συγκεκριμένες πραγματιστικὲς προτάσεις ἀνόρθωσης τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καὶ γιὰ αὐτὸ τὸ λόγο ἀπευθύνεται συνεχῶς στὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιο. Ἂν καὶ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀμφίβολο ἄν ὁ ἴδιος θὰ ἀποδεχόταν τὸ χαρακτηρισμὸ ὡς ἐκπρόσωπο τοῦ ρομαντισμοῦ, εἶναι σαφὲς ὅτι μοιράζεται τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν ἀλληλοενσωμάτωση λογοτεχνίας καὶ περιήγησης τοῦ 19ου αἰῶνα στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο: ἡ προσωπικὴ ἀπογοήτευση ὡς ἕνα βασικὸ κίνητρο, τὴν ἀνάπτυξη προσωπικῶν μύθων καὶ τὴν πανταχοῦ παροῦσα σαγήνη τῆς Ἀνατολῆς.[584]

Ἡ ταξιδιωτικὴ ἐντύπωση ὡς λογοτεχνικὴ παραγωγὴ στὴν Ἑλλάδα ξεκινᾶ μετὰ τὸ 1927 μὲ τὴ σειρὰ *Ταξιδεύοντας* τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, τὰ *Ταξείδια* τοῦ Φώτη Κόντογλου τὸ 1928 καὶ τὴ μεταγενέστερη τετραλογία τοῦ Κώστα Οὐράνη.[585] Προδρομικὰ αὐτοῦ τοῦ ὁρόσημου θεωροῦνται τὰ ἄρθρα τῶν Ζαχαρία Παπαντωνίου, Παύλου Μελᾶ, Κωνσταντίνου Οὐράνη καὶ Πέτρου Βλαστοῦ- περιγράφοντας τὶς Ἰνδίες μάλιστα, στὶς ἀρχὲς τοῦ 20ου αἰῶνα.[586] Ὁ Π.Π. δὲ φαίνεται νὰ ἐπηρέασε ἄμεσα[587] αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἀλλὰ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἀφανὴς πρόδρομος τοῦ μικροῦ ρεύματος τῶν συγγραφέων ποὺ ἀναζήτησαν ἔμπνευση στὸ ἐξωτερικὸ μόνο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου καὶ κυρίως μεταπολεμικά. Μὲ αὐτὴν τὴν ὁμάδα μοιράζεται πρωθύστερα τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν

582 Ἀλέξης Πολίτης, Ἡ ρομαντικὴ λογοτεχνία στὸ ἐθνικὸ κράτος, 1830-1880: ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, πνευματικὴ κίνηση, ἀναγνῶστες, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2019, σ. 429· Κατερινα Παπαθέου - «Ὄψεις τῆς ἀφηγηματικῆς ἠθογραφίας στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. 'Πίστομα' του Κωνσταντίνου Θεοτόκη» στὸ Καίτη Ἀρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (ἐπ.), Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καί ἡ ἐποχή του: Πολιτικὲς ἐπιδιώξεις καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 2000, σσ. 611-631

583 Ἀλέξης Πολίτης, ὅ.π, σ. 16, 83. Γιὰ τὶ θέμα τῆς γλώσσας βλ. τοῦ ἴδιου *Ρομαντικὰ χρόνια: Ἰδεολογίες καὶ νοοτροπίες στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1830-1880*, Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ -Μνήμων, Ἀθήνα 2003, σ. 130-134.

584 Ἰόλη *Βιγγοπούλου*, «Οἱ ταξιδιώτες τον 19ο αιώνα. Ένα πολυμορφικό αφήγημα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909*, τόμ. V, Ελληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2003, σ. 388.

585 Ἀπόστολος Σαχίνης, *Ἡ σύγχρονη πεζογραφία μας*, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας»-Ι. Δ. Κολλάρου καὶ ΣΙΑΣ ΑΕ Ἀθήνα, 2000[5], σ. 67, 107 κ.ἐ., 126 κ.ἐ.

586 Ἀπόστολος Σαχίνης, ὅ.π., σ. 70-71, 75-76.

587 Τὰ *Ταξειδιωτικὰ* τοῦ Φώτη Κόντογλου εἶναι γραμμένα σὲ προγενέστερη περίοδο (1925) τῆς γνωριμίας του μὲ τὸ ἔργο τοῦ περιηγητὴ (1935).

ταξιδιῶν σὲ μακρινοὺς τόπους, λόγῳ προσωπικῆς λαχτάρας καὶ ἐσωτερικῆς παρόρμησης, ἐνῶ οἱ σύγχρονοι του κατέγραψαν τὴν ταξιδιωτικὴ ἐντύπωση μὲ ἀποκλειστικὴ ἀναφορὰ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, σὲ ἕνα πλαίσιο πατριδογνωσίας ἐλευθέρων καὶ ἀλύτρωτων περιοχῶν.[588] Ἡ συμπερίληψή του σὲ σημαντικὴ ἀνθολογία ταξιδιωτικῆς λογοτεχνίας ἐνισχύει τὴν λογοτεχνικότητα τοῦ ἔργου του. Ἡ φιλόλογος καὶ συγγραφέας Ἀννίτα Π. Πανάρετου ἀνθολογεῖ τὸν Ποταγὸ στὴν πεντάτομη σειρὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ταξιδιωτικῆς Λογοτεχνίας.[589] Τὸν ἐντάσσει στοὺς πρόδρομους της τοῦ 19ου αἰῶνα.[590] Ὡς ἀντιπροσωπευτικὸ δεῖγμα τοῦ ἔργου ἐπιλέγει μέρος τῶν Περιηγήσεων· συγκεκριμένα, τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὸ Κανδαχὰρ καὶ τὴν πορεία πρὸς Καμποὺλ παρὰ τῶν βουνῶν Ἀζαρὲ. Ἐπίσης παραθέτει ἕνα σύντομο βιογραφικό του.[591]Τὸ ἔργο του μοιράζεται μαζὶ τὴ σύγχρονη μορφὴ της ταξιδιωτικῆς λογοτεχνίας τὸ ρευστὸ καὶ ἑτερόκλητο χαρακτῆρα τους: περιλαμβάνουν δοκίμιο, ἐσωτερικὸ μονόλογο καὶ αὐτοβιογραφία.[592]

Τὴν περασμένη δεκαετία ὁ Π.Π. βρῆκε τὴ θέση του στὸ ἔργο δύο διακεκριμένων Ἑλλήνων λογοτεχνῶν. Ὁ Κώστας Ἀκριβός, συγγραφέας καὶ ἐκπαιδευτικός, κυκλοφορεῖ τὸ 2013 τὸ μυθιστόρημα «Ἀλλάζει Πουκάμισο τὸ Φίδι».[593] Εἶναι γραμμένο σὲ πρῶτο πρόσωπο καὶ ὁ ἀναγνώστης παρακολουθεῖ τὸν συγγραφέα νά περιηγεῖται σὲ γνωστοὺς καὶ ἄγνωστους ἑλληνικοὺς τόπους, νὰ συναντᾶ «ἀξιοσημείωτους καὶ χαρακτηριστικοὺς» Ἕλληνες προσπαθῶντας νὰ ἀπαντήσει στὸ ἐρώτημα: «Εἶμαι τυχερὸς ἢ ὄχι ποὺ γεννήθηκα Ἕλληνας;». Τὸ

588 Ἀπόστολος Σαχίνης, ὅ.π., σ.78. Ὁ ἴδιος μὲ κάποια ὑπερβολὴ, χωρὶς νὰ τοποθετεῖ τὸν Ποταγό σὲ κάποιο σημεῖο τῆς πορείας ὡρίμανσης τῆς ἑλληνικῆς ταξιδιωτικῆς λογοτεχνίας σημειώνει στὴν ἴδια μελέτη: «Μπορεῖ ὁ Κεφαλλονίτης Ἰωάννης Φωκᾶς νὰ ἦταν ὁ μεγαλύτερος θαλασσοπόρος τῆς φυλῆς μας καὶ νὰ ἔφτασε πρῶτος τὸν 16ο αἰῶνα σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς βορεινότερους πορθμοὺς τῆς Ἀμερικῆς, ποὺ σήμερα ἔχει τὸ ὄνομα του· μπορεῖ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο, ὁ Παναγιώτης Ποταγὸς ἀπὸ τὴ Βυτίνα νὰ ὁδοιπόρησε καὶ νὰ ἐξερεύνησε τὸν περασμένο αἰῶνα ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἄγνωστης τότε Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς καὶ οἱ δύο ἀποτελοῦν τὶς λαμπρὲς ἐξαιρέσεις ἑνὸς ἀπὸ τὰ πράγματα ἐπιβεβαιωμένου καὶ καθιερωμένου κανόνα. Ὁ νεοέλληνας εἶναι κατὰ κανόνα ριζωμένος στὸν τόπο του καὶ δεμένος μὲ τὴ γῆ του. Ἡ ἀποδημία γιὰ τὴν περιπλάνηση καὶ ἡ ἀναχώρηση γιὰ τὴν περιπέτεια δὲν τὸν παρακίνησαν ποτὲ σὲ μακρινὰ ταξίδια», ὅ.π., σ. 79.

589 Ἀννίτα Π. Πανάρετου, *Ἑλληνικὴ Ταξιδιωτικὴ Λογοτεχνία*, τ. 1-5, Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1995.

590 Ἀννίτα Π. Πανάρετου, *Ἡ μακρὰ πορεία τῶν ἀπαρχῶν ὡς τὸν 19ο αἰῶνα*, τ. 1, Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1995, σ. 60.

591 Ὅ.π., 19ος ἀιῶνας: *Οἱ πρόδρομοι*, τ. 2, Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1995, σ. 33-39, 365. Τὰ ἀποσπάσματα βρίσκονται στὶς *Περιηγήσεις*, σ. Ἀ-β΄, 34-36, 39-44.

592 Ἀννίτα Π. Πανάρετου, *Ἡ μακρὰ πορεία τῶν ἀπαρχῶν ὡς τὸν 19ο αἰῶνα*, Τ. 1, Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1995, σ. 24, 26, *32*.

593 Κώστας Ἀκρίβος, *Ἀλλάζει πουκάμισο τὸ φίδι*, Μεταίχμιο, Ἀθήνα 2013.

ἐρώτημα αὐτὸ τίθεται τὴ κρίσιμη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία περίοδο 2010-12 καὶ ἀποκτᾶ δραματικὸ χαρακτῆρα τόσο γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδας ὅσο καὶ γιὰ τὴν ψυχολογικὴ ἰσορροπία τοῦ συγγραφέα. Στὸ πλαίσιο τῆς ἀναζήτησης, βρισκόμενος στὴ Βυτίνα τυχαῖα συναντᾶ τὴν προτομὴ τοῦ Παναγιώτη Ποταγοῦ ἔξω ἀπὸ την ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Τρύφωνα καὶ ἐκπλήσσεται διαβάζοντας τὴν ἐπιγραφή της. Ἀναζητῶντας πληροφορίες στὰ καφενεῖα, μαθαίνει ὅτι τὸ ὄνομα Π.Π. ἔχει ἐκλείψει ἀπὸ τὴν τοπικὴ γενεαλογία καὶ παραγγέλνει ἀπὸ τὴ γενέτειρα του τὸ Βόλο τὸ δίτομο ἔργο τῆς *Περίληψις περιηγήσεων*.[594] Τὸ διαβάζει συνεπαρμένος σὲ μία μέρα καὶ ἐν τέλει θυμᾶται τοὺς στίχους τοῦ Θοδωρὴ Γκόνη σὲ τραγούδι τοῦ Νίκου Ξυδάκη.[595] Παραθέτει σύντομα βιογραφικὰ του στοιχεῖα καὶ ἐμμένει σὲ δύο σημεῖα: τὴν ὑπογραφὴ του «Εἷς Ἕλλην», ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Βέλγου Βασιλιά Λεοπόλδου Β' στὴ «βίβλο τῆς Παγκόσμιας Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας« καὶ τὶς παρατηρήσεις του γιὰ «ἕνα ἔθνος ἰσχυρότερο καὶ ἀρχαιότερο ὅλων, τοὺς Πελασγούς». Τὸ «Εἷς Ἕλλην» σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν λησμονημένο θάνατο του στὴν Κέρκυρα ἀναλύεται ὡς ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ ἑλληνικὸ μεγαλεῖο καὶ «τὴν μικροψυχία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους».[596] Τὴν συσχέτιση τῶν Πελασγῶν καὶ «τῶν ἄμεσων συγγενῶν καὶ ἀπογόνων» Ἀλβανῶν ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Π.Π., τὴν ἀντιλαμβάνεται ὡς ἀντιρατσιστικὸ ἐπιχείρημα: «τὰ πολλὰ αἵματα ποὺ ρέουν στὶς φλέβες τοῦ ἕλληνα, αὐτὸ εἶναι ἡ μεγάλη ὑπεροχή του ἀνὰ τοὺς αἰῶνες».[597]

Ὁ λογοτέχνης καὶ μεταφραστὴς Δημήτρης Καλοκύρης ἐντάσει τὸν Π.Π. στὸ, μετά-μοντέρνας σύλληψης, σπερματικὸ μυθιστόρημα *Τὸ χέρι τοῦ Σημαιοφόρου* τὸ 2006.[598] Συγκεκριμένα, ἀναφέρει ὅτι ἕνας ἥρωάς του, ὁ Βίκτωρ, λαμβάνει καὶ τὸ δεύτερο ὄνομα Ποταγὸς «σὲ ἀνάμνηση τοῦ ὀρεινοῦ χωριοῦ τῆς καταγωγῆς της»

[594] Ὅ.π, σ. 163-164.
[595] Ὅ.π, σ. 164.
[596] Ὅ.π, σ. 166-167.
[597] Ὅ.π, σ. 168-9.
[598] Δημήτρης Καλοκύρης, *Τὸ χέρι τοῦ Σημαιοφόρου*, Νεφέλη, Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 2006. Ὅπως ὁ συγγραφέας ἀνέφερε προσωπικὰ στὸν γράφοντα: «Εἶχα «ἀνακαλύψει» τὸν Ποταγὸ σ᾽ ἕνα παλιὸ «Ἡμερολόγιο» τοῦ Κ. Σκόκου ποὺ δημοσίευε μία φωτογραφία του κὶ ἕνα σημείωμα γιὰ τὴ δράση του. Μου κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸν ἀναζήτησα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τὸν συμπεριλάβω στὰ πρόσωπα τοῦ μυθιστορήματος (πρώτη ἔκδοση 2006). Ἀπὸ ἐκεῖ τὸ εἶδε ὁ ἐκδότης τῆς «Ἑκάτης» καὶ μου πρότεινε νὰ γράψω τὴν εἰσαγωγὴ στὶς «Περιηγήσεις».

μητέρα του. Παράλληλα, παραθέτει ἕνα σύντομο βιογραφικὸ σημείωνα, σὲ μορφὴ ἐγκυκλοπαιδικοῦ λήμματος, μὲ ἀκριβὴ καὶ ὀλίγα φανταστικὰ στοιχεῖα, στὸ πλαίσιο ἐξάλλου ποὺ κινεῖται τὸ μυθιστόρημα συνολικά.[599] Ὁ λογοτεχνίζων πρόλογος του στὴν ἐπανέκδοση τῶν *Περιηγήσεων* δύο χρόνια μετὰ περιέχει, ἐκτὸς ἀπὸ βασικὲς βιογραφικὲς πληροφορίες, ἀναφορὲς στὴ σημασία του ταξιδιοῦ, στὸν Ροΐδη, καὶ στὸ καλλιτεχνικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, ἀφήνοντας ζωντανὴ τὴν ὑποψία νὰ κατασκευάστηκε μεγάλο μέρος τῆς ἀφήγησης. [600]

[599] Χαρακτηριστικά: «Λίγο πρὶν τὸν θάνατό του, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴ Μασσαλία, συναντήθηκε, τυχαῖα, στὸ ἀτμόπλοιο *Ἑσπερία* μὲ τὸν γιατρὸ Ἐλπιδοφόρο Καληδώνη καὶ ἔπαιξαν μία τρίωρη παρτίδα σκάκι στὸ σαλόνι. Ἀνοιχτὰ τῆς Μάλτας νίκησε ὁ Π.Π., ὁ Καληδώνης ὅμως θεώρησε ὅτι, κατὰ βάθος, ἐκεῖνος ἦταν ποὺ νίκησε». βλ. Δημήτρης Καλοκύρης, ὅ.π., σ. 225.

[600] Παναγιώτης Ποταγός, *Περίληψις Περιηγήσεων*, Εκάτη, Αθήνα, 2009, σ. i-xii

Μέρος Β'

Ἡ ἑρμηνεῖα τοῦ ποτάγειου corpus

Ἡ γεωγραφικὴ ματιὰ τοῦ Π.Π.

Ἡ πρόσληψη τῶν Ἀλβανῶν/Πελασγῶν

Προτοῦ καταδειχθεῖ ἡ θέση τῶν Ἀρβανιτῶν καὶ τῶν Ἀλβανῶν[601] στὸ ἔργο τοῦ Π.Π. κρίνεται ἀναγκαῖα ἡ σύντομη ἀναφορὰ τῆς παρουσίας τῶν πρώτων ἐντός τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Ἀλβανικοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος μὲ ἐπίκεντρο τὴν ἑλληνικὴ πρόσληψη αὐτῶν τὸν 19ο αἰῶνα.[602] Ἡ κύρια μᾶζα τῶν ἀλβανόφωνων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐντοπιζόταν στὰ βιλαέτια τῶν Ἰωαννίνων, τοῦ Μοναστηρίου, τῶν Σκοπίων καὶ τῆς Σκόνδρας.[603] Ἐσωτερικὰ διακρίνονταν κυρίως μέσῳ τῆς γλωσσικῆς διαλέκτου: οἱ Γκέκηδες (Gheg) τοῦ βορρὰ ἦταν μουσουλμᾶνοι, με μία μειοψηφία ρωμαιοκαθολικῶν, ἐνῶ οἱ Τόσκηδες (Tösk) τοῦ Νότου μοιρασμένοι σὲ μουσουλμάνους καὶ ὀρθοδόξους – οἱ τελευταῖοι δὲ ἦταν μέλη τοῦ Ρουμ μιλλέτ.[604] Ἡ ἀλβανικὴ ἐθνογένεση ἦταν ἡ τελευταῖα τοῦ 19ου αἰῶνα στὰ Βαλκάνια καὶ ἡ ἀργοπορία της ἑρμηνεύεται μέσῳ μίας σειρὰς ἱστορικῶν, ἐθνολογικῶν καὶ γεωγραφικῶν λόγων: α) ὀρεινὸ τοπίο ποὺ εὐνοεῖ τὸν κατακερματισμὸ καὶ ἐμποδίζει τὶς συγκοινωνίες β) ἀπουσία διοικητικοῦ, οἰκονομικοῦ κέντρου καὶ διδασκαλίας τῆς γλώσσας, γ) ἀδυναμία τῶν θρησκειῶν ἢ ὁμολογιῶν νὰ συγκροτήσουν ἐθνικοὺς δεσμοὺς ταυτότητας, ε) ἀξιοποίηση τῆς δυνατότητας κοινωνικῆς ἀνέλιξης ἐντὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, κυρίως στὸ στρατό καὶ στὴ διοίκηση.[605]

Τὸ κατὰ κύριο λόγῳ ἰδιάζον χαρακτηριστικό, ἡ γλῶσσα, ἦταν αὐτὴ ποὺ

[601] Μὲ τὸν ὅρο Ἀρβανίτες νοοῦνται στὴν παροῦσα ἔρευνα οἱ ἀλβανόφωνοι, στὴν πλειοψηφία τους δίγλωσσοι, πληθυσμοὶ, κυρίως σὲ Ἤπειρο, Πελοπόννησο, Στερεὰ Ἑλλάδα τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Ὡς Ἀλβανοὶ οἱ ἀλβανόφωνοι πληθυσμοι, μουσουλμάνοι, ρωμαιοκαθολικοί, μπεκτασί καὶ ὀρθόδοξοι χριστιανοί, ποὺ συγκρότησαν τὸ ἀλβανικὸ κράτος. Ὁ Π.Π. δὲν κάνει διάκριση.

[602] Πέρα τῆς τυπικῆς εἰσαγωγῆς ἡ σύντομη παράθεση τῶν γεγονότων καὶ τῶν στάσεων ἔχει καὶ μία ἐπιπλέον σκοπιμότητα. Ἀποσκοπεῖ νὰ ἐντάξει τὶς ποτάγειες ἰδέες ἐντὸς ὁρισμένου ἱστορικοῦ πλαισίου ὥστε α) νὰ ἀπολέσουν τὸν ἐκ πρώτης ὄψεως περιθωριακό/ἐκκεντρικὸ χαρακτῆρα τους καὶ β) νὰ καταταγοῦν δίπλα σὲ ἀντίστοιχες ἀντιλήψεις, περισσότερο ἢ λιγότερο ἀναγνωρίσιμες στὴν ἐποχή τους.

[603] Ἀλέξης Ἡρακλειδὴς, ὅ.π., σ. 33.

[604] Ὁμοίως.

[605] Ἀλέξης Ἡρακλειδής, ὅ.π., σ. 200-215.

τράβηξε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Δύσης καὶ γέννησε θεωρίες, συχνὰ εὐφάνταστες, γιὰ τὴν προέλευση, ἄρα καὶ τὸ μέλλον στὸ πλαίσιο τοῦ Ἐθνικισμοῦ, τοῦ φορέα λαοῦ της. Πολλὲς ὄψεις τῶν συμπερασμάτων ἀκολουθήθηκαν ἢ ἀκόμα καὶ ἦταν ἀποτέλεσμα ἀπὸ φορεῖς τῆς ἑλληνικῆς διανόησης.[606] Ἡ ἀλβανολογία, στὴν ἄτυπη ἀρχικὴ μορφή της καθὼς δὲν πρόκειται γιὰ συγκροτημένους ἐπιστήμονες, γεννήθηκε ἀπὸ τὸν Βαυαρὸ ἀξιωματικὸ Joseph Ritter von Xylander τὸ 1835 καὶ τὸν πρόξενο τῆς Αὐστρίας στὰ Ἰωάννινα Johan Georg von Hahn τὸ 1853.[607] Ὁ δεύτερος στὸ τρίτομο ἔργο του *Albanische Studien* υἱοθέτησε τὴν πελασγικὴ θεωρία προέλευσης τῶν Ἀλβανῶν, δίνοντας της ἔτσι ἐπιπλέον βαρύτητα.[608] Αὐτή, μὲ μετέπειτα παραλλαγή της τὴν ἰλλυρικὴ θεωρία, ἀναγνωρίζει τοὺς Ἀλβανοὺς ὡς ἀπογόνους τῶν Ἰλλυρίων καὶ τὴ γλῶσσα τους ὡς γλῶσσα τῶν Πελασγῶν, τῶν Δαρδανῶν καὶ τῶν Μακεδόνων ἄρα καὶ παλαιότερη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τῆς ἱστορικῆς περιόδου.[609] Παρὰ τὶς προφανεῖς δυσκολίες τεκμηρίωσης, καθὼς δὲν ὑπάρχει γραπτὴ ἰλλυρικὴ γλῶσσα καὶ ὁ κίνδυνος παρετυμολογίας εἶναι πανταχοῦ παρὼν, αὐτὴ ἡ θεωρία ποὺ ἀναγνωρίζει τοὺς Ἀλβανοὺς ὡς αὐτόχθονες ἔγινε αὐτονόητα δεκτὴ ἀπὸ τοὺς σύγχρονους Ἀλβανοὺς καὶ εἶναι ἀπὸ τότε ἐντεταγμένη στὸ ἐθνικό τους ἀφήγημα.[610]

Πῶς δέχθηκαν οἱ Ἕλληνες τοῦ νεοσύστατου βασιλείου τὶς παραπάνω θεωρίες καὶ ποιὰ ἦταν ἡ στάση τους ἀπέναντι στοὺς ἀλβανόφωνους ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀποδεδειγμένα μεγάλη μερίδα τους συμμετεῖχε στὸν ἀγῶνα τοῦ 1821; Πῶς ἔβλεπαν οἱ Ἕλληνες τοῦ Βασιλείου τοὺς εἴτε ὀρθόδοξους, εἴτε μουσουλμάνους ἀλβανόφωνους ἐντὸς καὶ ἐκτὸς συνόρων; Ἀπόπειρες ἢ ἀκόμα καὶ ἔμπρακτες συνεργασίες ἐμφανίστηκαν ἤδη κατὰ τὴν ἑλληνικὴ προεπαναστατικὴ περίοδο.[611] Ἡ

606 Στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀναπτύχθηκαν τρεῖς σημαντικὲς περιπτώσεις συμβολῆς στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀλβανικῆς ταυτότητας τὸν 19ο αἰῶνα, μὲ σαφεῖς παραμέτρους γιὰ τὶς ἑλληνοαλβανικὲς σχέσεις. Πρόκειται γιὰ τοὺς Ἀναστάσιο Πυκαῖο, Ἀναστάσιος Κουλουριώτης, καὶ Παναγιώτη Κουπιτώρη. Γιὰ τὴ δράση τους βλ. Ἀλέξης Ἡρακλειδής, ὅ.π., σ. 234-238.

607 Ἀλέξης Ἡρακλειδής, ὅ.π., σ. 216.

608 Ἀλέξης Ἡρακλειδής, ὅ.π., σ. 221.

609 Ὁμοίως. Τὴν ἴδια περίοδο ἀναπτύσσεσαι καὶ ἡ Καυκάσια θεωρία προέλευσης τῶν Ἀλβανῶν ποὺ περιγράφει τοὺς Ἀλβανοὺς ὡς μη-αὐτόχθονες. Γιὰ περισσότερες πληροφορίες βλ. σ. 219-220.

610 Γιὰ τὴ διάδοση της ἀπὸ ἐκπροσώπους τοῦ ἀλβανικοῦ ἐθνικισμοῦ τοῦ 19ου καὶ 20ου αἰῶνα, βλ. Ἀλέξης Ἡρακλειδής, ὅ.π., σ. 226-250.

611 Ηλίας Γ. Σκουλίδας, Οι σχέσεις Ελλήνων και Αλβανών κατά το 19ο αιώνα: πολιτικές επιδιώξεις και θεωρήσεις (1875-1897), αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2001, σ. 11-28.

γλωσσικὴ ἑτερότητα δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο ἔνταξης τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν στὴ «δημιουργημένη φαντασιακὴ κοινότητα» τοῦ νέου κράτους.[612] Τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν βρέθηκε ἐντονότερα στὸ προσκήνιο τῶν προβληματισμῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου μετὰ τὴν κυκλοφορία τῶν ἀπόψεων τοῦ Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράυερ[613] ὅτι τὸν 14ο-15ο αἰῶνα ἡ κάθοδος τῶν Ἀλβανῶν ἐξαφάνισε καὶ τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα τοῦ, ἔτσι καὶ ἀλλιῶς σλαβοποιημένου ἑλληνικοῦ αἵματος. Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος ὑπερέβη τὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὰ φυλετικὰ ζητήματα ποὺ ἤγειρε ὁ Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμαράιερ μὲ τὸν ἐξῆς ὁρισμὸ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1850: «Ἑλληνικὸν ἔθνος ὀνομάζονται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ὅσοι ὁμιλούσι τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ὡς ἰδίαν αὐτῶν γλῶσσαν».[614] Ἡ ἐπιμειξία τῶν ἐθνῶν δὲν εἶναι μόνο ἀναπόφευκτη ἀλλὰ «κατὰ τινὰς ἐποχὰς ἀναγκαῖα πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς εὐφυΐας τῶν λαῶν» θὰ ὑποστηρίξει.[615] Πόσο μᾶλλον ὅταν στὴν περίπτωση μας ἐνεργεῖ «τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ», κάτι μὲ τὸ ὁποῖο θὰ συμφωνήσει, κοντὰ ἑβδομῆντα χρόνια ἀργότερα, καὶ ὁ Δραγούμης ὀνομάζοντας τὸ «ψυχὴ τοῦ ἔθνους» ἀλλὰ καὶ ὁ Κωστὴς Παλαμὰς στὴ στροφὴ τοῦ 19ου αἰῶνα..[616] Παρόμοιες ἀρνητικὲς ἀντιλήψεις εἶχε ἐκφράσει καὶ ὁ γάλλος διπλωμάτης Αρτύρ ντε Γκομπινώ ποὺ εἶχε ζήσει πολλὰ χρόνια στὸ Βασίλειο.[617] Σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ τοὺς

612 Λάμπρος Μπαλτσιώτης, «Ἐθνικοὶ μύθοι καὶ ἱστορικὲς κατασκευὲς στὶς μὴ ἑλληνόφωνες ὁμάδες. Τὸ παράδειγμα τῶν Αρβανιτῶν καὶ τῶν Βλάχων», στὸ Οὐρανία Καϊάφα (ἐπ.), *Μειονότητες στην Ελλάδα (7-9 Νοεμβρίου 2002)*, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ γενικῆς παιδείας, Ἀθήνα 2004, σ. 355.

613 Ὁ Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράιερ (Jacob Philipp Fallmerayer, 1790-1861) ἦταν Αὐστριακὸς ἱστοριογράφος, δημοσιογράφος, καθηγητὴς καὶ πολιτικός. Μὲ τὶς μελέτες του γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, συγκεκριμένα τῆς *Ἱστορίας τῆς Χερσονήσου τοῦ Μωρέως* (1830, 1836) καὶ *Περὶ τῆς Καταγωγῆς τῶν Σημερινῶν Ἑλλήνων* (1835) προκάλεσε ἔντονες ἀντιδράσεις στὴ Βαυαρία καὶ στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο. Ἰσχυρίστηκε ὅτι δὲν ὑπάρχει καμία συνέχεια, οὔτε βιολογικῆς, οὔτε πολιτιστικῆς μεταξὺ ἀρχαίας καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας καθὼς οἱ σλαβικοὶ καὶ ἀλβανικοὶ πληθυσμοὶ κυρίευσαν τὴν Ἀνατολή. Ἡ Ἄλλη Σκοποτέα ἀναλύει τὸ ἔργο του μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς προσπάθειας προειδοποίησης τῶν γερμανικῶν πληθυσμῶν γιὰ τὴν ἀπειλὴ τῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας, βλ Ἄλλη Σκοποτέα, *Φαλμεράϋερ. Τεχνάσματα του αντιπάλου δέους,* Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1997. Οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του τὸν θεώρησαν λανθασμένα σλαβόφιλο καὶ ἐξέλαβαν τὶς θέσεις του ὡς οὐσιαστικὴ ἀπειλὴ γιὰ τὸ νεοσύστατο Βασίλειο. Ἕλληνες ἱστορικοὶ ὅπως ὁ Κωνσταντίνος Παραρηγόπουλος, ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ὁ Σπυρίδων Λάμπρος κ.α. ἐπιχείρησαν τὰ ἑπόμενα χρόνια νὰ ἀντικρούσουν τὰ ἐπιχειρήματα του, κυρίως στὸν τομέα τῆς πολιτιστικῆς διαδοχῆς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ νὰ ἀποδείξουν τὴν ἱστορικὴ συνέχεια. Ὁ Βελούδης ὀνομάζει αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη ὡς γέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ ἱστορισμοῦ, βλ. Γιώργος Βελούδης, *Ὁ Jakob Philipp Fallmerayer καὶ ἡ γένεση τοῦ ἑλληνικοῦ ἱστορισμοῦ*, Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ - Μνήμων, Ἀθήνα 1982.

614 Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους : Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον, Πρὸς διδασκαλίαν τῶν παίδων*, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, Ἀθήνα 1853, σ. 1.

615 Παντελὴς Βουτουρής, ὅ.π., σ. 213.

616 Ὅ.π., σ. 23.

617 Αρτύρ ντε Γκομπινώ, *Στο βασίλειο των Ελλήνων*, Περίπλους, Ἀθήνα 1999.

Σλάβους, οἱ φορεῖς τῆς ἀλβανικῆς γλῶσσας ἦταν παρόντες καὶ κατὰ τὴ δημιουργία καὶ κατὰ τὴ συνέχεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους.[618] Τὴν ἴδια στιγμὴ ἡ Ἀλβανία ἀργοῦσε νὰ ἀποκτήσει ἀνεξάρτητο κράτος. Δύο προσεγγίσεις κινοῦνται παράλληλα. Ἡ πρώτη μὲ ἀποκορύφωμα τὴ θέση τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου ὅτι: «Δύο φυλαὶ κατοικοῦσι τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ ἀλβανική» ἀντλεῖ παραδείγματα ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας μὲ τὰ διάφορα φῦλα καὶ ἀναγνωρίζει τοὺς ἀλβανοὺς ὡς Ἰλλυρίους καὶ Πελασγούς.[619] Δὲν θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀλβανικὴ φυλὴ ἀποτελεῖ «ἔθνος ἴδιον» ὁπότε μοιράζεται μὲ τὴν ἑλληνικὴ τὰ ἴδια συμφέροντα. Τὸ μοναδικὸ ἰδιάζον χαρακτηριστικό, ἡ γλῶσσα, ποὺ «θόλωνε» τὴ συγγένεια τῶν λαῶν, μιᾶς ποὺ ἡ θρησκεία θεωροῦταν ἀποτέλεσμα ἀναγκαστικοῦ ἐξισλαμισμοῦ, καὶ ἀναμενόταν νὰ ἀπορροφηθεῖ ἀπὸ τὴν ἑλληνική, ἀποδεικνύεται, μέσα ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω γλωσσολογικὲς προσεγγίσεις, ἐχέγγυο ἐγκυρότητας τῆς συγγένειας.[620] Οἱ Ἀλβανοί, ὡς Πελασγοὶ ἢ Ἰλλύριοι ἐνσωματώνονται στὸν «ἑλληνικὸ γενεαλογικὸ μῦθο».[621] Μὲ τὸν νέο αἰῶνα μάλιστα ἡ «ἀρβανίτικη φυλὴ» θὰ ἐνταχθεῖ στὸ πλαίσιο τῶν εὐγονικῶν θεωριῶν τῶν, δημοτικιστῶν καὶ ἀρθρογράφων ἀμφότερων στὸν *Νουμὰ*, Ἀργύρη Ἐφταλιώτη καὶ τοῦ Πέτρου Βλαστοῦ, ποὺ θὰ δοῦν σὲ αὐτὴ τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ.[622] Ὁ τελευταῖος μάλιστα μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὸν ἀντίποδα τοῦ περιηγητὴ περισσότερο ὅσον ἀφορᾶ στὴ σκέψη παρὰ τὴ δράση καθὼς ἔδρασαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων σὲ διαφορετικὸ χρονικὸ πλαίσιο. Κοινὰ τους στοιχεῖα ὁ θαυμασμὸς γιὰ τὸν Ἀλβανικό/Ἀρβανίτικο πληθυσμὸ καὶ ἡ ἐμπειρία τῆς ζωῆς σὲ ἀποικιοκρατούμενες περιοχὲς ὅπως οἱ Ἰνδίες. Ἡ ἀνάπτυξη εὐγονικῆς θεωρίας, πρώτη συνεπῆ θεώρηση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, βάσει τοῦ φυσικοῦ ἐκφυλισμοῦ τῶν

618 Ἔλλη Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπον Βασίλειον καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Ὄψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830 – 1880)*, Πολύτυπο, Ἀθήνα 1988, σ. 186-189.

619 Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορία τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους», *Πανδώρα*, τ. Α', φύλλ 9. Ἰούλιος 1850, σ. 201.

620 Παντελὴς Βουτουρής, *Ἰδέες τῆς σκληρότητας καὶ τῆς καλοσύνης. Ἐθνικισμός, Σοσιαλισμός, Ρατσισμός (1897-1922)*, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 2017, σ. 253-4.

621 Βασίλης Κ. Γούναρης, «Σύνοικοι, θυρωροί καὶ φιλοξενούμενοι: διερευνῶντας τὴ "μεθόριο" τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἀλβανικοῦ ἔθνους κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα», στὸ Παντελὴς Βουτούρης – Γιῶργος Γεωργής (ἐπ.) *Ὁ ἑλληνισμὸς στὸν 19ο αἰῶνα. Ἰδεολογικὲς καὶ αἰσθητικὲς ἀναζητήσεις*, 2005, σ. 42-43.

622 Ἀλέξης Ἡρακλειδής, ὅ.π., σ. 258. Παντελὴς Βουτούρης, ὅ.π., σ. 260 κ.ἑξ., ὅπου παρουσιάζονται οἱ θέσεις τῶν Πέτρου Βλαστοῦ καὶ Γεωργίου Σκληροῦ.

ἀνθρωπίνων φυλῶν ὅμως, δὲν ἔχει κανένα ἀντίστοιχο στὸν περιηγητή. Ἡ δεύτερη ἀντίθετη στάση κρατᾶ ζωντανὲς στὴ συνείδηση τὶς ἀναμνήσεις τῆς σκληρῆς καὶ βίαιης συμπεριφορὰς τῶν «τουρκαλβανῶν» τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου καὶ συντηρεῖται στὴ λογοτεχνία π.χ. στὸν Καρκαβίτσα ἢ στὸν Παλαμά. Θὰ ἀποκτᾶ ὅλο καὶ μεγαλύτερη δυναμικὴ καὶ διάδοση μετὰ τὸ ἀδιέξοδο τῆς ἑλληνοαλβανικῆς προσέγγισης καὶ τὴν αὐξανόμενη ἔνταση στὴν Ἤπειρο.[623]

Τὸ 1878, πέντε χρόνια πρὶν τὴν ἔκδοση τῶν *Περιηγήσεων*, ἀποτελεῖ μία τομή. Ἡ ἐπανάσταση τὸν Ἰούνιο τοῦ 1875 στὴν Ἐρζεγοβίνη καὶ ἡ ἀντίδραση τῶν Ἀλβανῶν Μπέηδων στὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Τανζιμὰτ ἀναζωπύρωσαν τὶς ἑλληνοαλβανικὲς ἐπαφές ἀπὸ τὸν Κουμουνδούρο.[624] Μετὰ τὴ Συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, μεταξὺ Ὀθωμανικῆς καὶ Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας τὸν Μάρτιο τοῦ 1878, ἱδρύεται ἀπὸ Ἀλβανοὺς ἐθνικιστὲς τὸν Ἰούνιο στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Σύνδεσμος τῆς Πριζένης.[625] Σκοπὸς τοῦ Συνδέσμου ἦταν ἀρχικὰ νὰ ἐμποδίσει τὴν ἀπώλεια ἐδαφῶν ἀλβανόφωνων, ὅπως ἡ Κορυτσά, καὶ νὰ διεκδικήσει τὴν αὐτονομία τῆς Ἀλβανίας - ἕνα αἴτημα ποῦ τέθηκε ἐπίσημα γιὰ πρώτη φορά. Ταυτόχρονα ἀποτελοῦσε μία πρώτη γραμμὴ ἄμυνας ἀπέναντι στὸν, ὀλιγόχρονα θριαμβεύοντα ὅπως ἀποδείχτηκε ἀργότερα, Πανσλαβισμὸ καὶ στὸν ἑλληνικὸ μεγαλοιδεατισμὸ εἴτε τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, εἴτε τοῦ Πατριαρχείου μὲ τὴν ἀνυποχώρητη ἄρνησή του νὰ ἀποκτήσει ἡ ἀλβανικὴ γλῶσσα γραπτὴ μορφή.[626] Ἔτσι πλέον τὰ δύο ἐθνικὰ κινήματα διεκδικοῦν τὴν ἴδια περιοχή τῆς «Ἠπείρου». Ἡ ἑλληνικὴ ἀπάντηση ἦρθε μὲ ἄνοιγμα τριῶν ἀκόμη προξενείων στὴν περιοχὴ τῆς Ἠπείρου[627], μὲ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἑλληνικῶν σχολείων, τὴ συνεργασία μὲ τὸ Πατριαρχεῖο γιὰ τὴν ἀνάσχεση τοῦ ρεύματος στὸν Ὀρθόδοξο πληθυσμὸ καὶ μὲ τὴ μορφὴ τῆς πρότασης γιὰ ἑλληνοαλβανικὸ βασίλειο.[628]

[623] Βασίλης Κ. Γούναρης, ὅ.π., σ. 50-54.

[624] Γιὰ τὶς ἑλληνοαλβανικὲς ἐπαφὲς τοῦ διαστήματος 1875-1878 βλ. Ηλίας Γ. Σκουλίδας, Οἱ σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν κατά το 19ο αἰῶνα: πολιτικές ἐπιδιώξεις καὶ θεωρήσεις (1875-1897), ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2001, σ. 37- 122.

[625] Ὁ Σύνδεσμος πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη πόλη τοῦ Κοσόβου. βλ. Ἀλέξης Ἡρακλειδής, ὅ.π., σ. 251.

[626] Ἀλέξης Ἡρακλειδής, ὅ.π., σ. 256.

[627] Τὰ προξενεῖα τοῦ Αργυροκάστρου, Δυρραχίου καὶ Βερατίου, προστέθηκαν σε αὐτὰ τῶν Ἰωαννίνων, Πρεβέζης καὶ Αὐλώνα.

[628] Ἀλέξης Ἡρακλειδής, ὅ.π., σ. 293. Γιὰ τὴ δράση τοῦ διπλωμάτη Ἐπαμεινῶνδα Μαυρομάτη στὸ Δυρράχιο καὶ στὴ Σκόδρα αὐτὴ τὴν περίοδο βλ. Ἠλίας Γ. Σκουλίδας, «Ἡ "ἀνακάλυψη" τῆς "Ἀλβανίας": ἑλληνικὲς "προσλήψεις" στὰ

Πράγματι οἱ κυβερνήσεις τοῦ 1877-1878 μὲ πρωθυπουργὸ τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδούρο καὶ ὑπουργὸ ἐξωτερικῶν τὸν Χαρίλαο Τρικούπη πρότειναν σὲ μέλη τῆς ἀλβανικῆς ἐλίτ, ὅπως οἱ Ὀθωμανοὶ Βουλευτὲς Ἀμντοὺλ Φράσερι (Abdyl Bey Frasëri) καὶ Μεχμὲτ Ἀλὴ Βρυώνης (Mehmet Ali Bey Vrioni), τὴ λύση τοῦ ἑλληνοαλβανικοῦ Βασιλείου, στὸ πρότυπο τῆς Αὐστροουγγαρίας, ἀπέναντι στὸν σλαβικὸ καὶ ἰταλικὸ κίνδυνο.[629] Οἱ προσπάθειες εἴτε λόγω τοῦ ἀποσπασματικοῦ χαρακτῆρα εἴτε λόγω δυσπιστίας καὶ ἀναποτελεσματικότητας τῶν πρωταγωνιστῶν τῶν δύο μερῶν δὲν εὐοδώθηκαν.[630]

Οἱ πρῶτες ἀναφορὲς γιὰ Πελασγοὺς στὶς *Περιηγήσεις*

Ὁ Π.Π. δὲν εἶναι ὁ πρῶτος, εἴτε στὸν διεθνὲς εἴτε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ποὺ ἐπιχειρεῖ τὴ σύνδεση Πελασγῶν – Ἀλβανῶν καὶ γενικὰ σύγχρονων λαῶν μὲ ἀρχαίους ἢ καὶ μυθικοὺς προγόνους. Ἡ ἀλβανολογία στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, μὲ κορύφωση της στὸ β' μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, εἶναι ἐντυπωσιακὴ σὲ ἀριθμὸ ἄρθρων καὶ ἀποτελεῖ μία ἀκόμη πτυχὴ τῆς προσέγγισης/προσεταιρισμοῦ τοῦ ἀλβανικοῦ πληθυσμοῦ.[631] Τὸ πραγματικὸ καίριο ἐρώτημα δὲν ἀφορᾶ τὰ κείμενα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕλκει ὁ Π.Π., ὅσο γιὰ τὸ χρόνο ποὺ ἐντάσει αὐτὴ τὴν προβληματικὴ στὸ ἔργο του καὶ τὴ θέση του σὲ αὐτό. Στὶς ἐπιστολὲς καὶ στὰ ἄρθρα πρὸ τοῦ 1880 ἀπουσιάζει κάθε ἀναφορὰ σὲ αὐτὴ. Οἱ πρῶτες ἀναφορὲς γίνονται σὲ ἐπιστολὲς ἀπὸ τὸ Παρίσι καὶ τὸ Λονδῖνο ποὺ ἀπαριθμοῦν τὰ περιεχόμενα τοῦ πρὸς ἔκδοση ἔργου μετὰ τὸ 1880. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ περιλαμβάνεται καὶ ἡ περιγραφόμενη «χώρα τῶν ἡμετέρων Πελασγῶν ἡ μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης ἀγνοουμένη» καθὼς ὁ Π.Π. μιλᾶ ὅλο καὶ περισσότερο γιὰ

τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα», στὸ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, Σεραφείμ Ι. Γιανουλόπουλο (ἐπ.). Ἀθέατες ὄψεις τῆς ἱστορίας. Κείμενα ἀφιερωμένα στὸν Γιάνη Γιανουλόπουλο, Ἀσίνη, Ἀθήνα 2012, 377-392.

629 Ἀλέξης Ἡρακλειδής, ὅ.π., σ. 296. Λάμπρος Μπαλτσιώτης, ὅ.π., σ. 341.

630 Ηλίας Γ. Σκουλίδας, *Οι σχέσεις...*, σ. 10.

631 Ἐνδεικτικά: Θ Α. Πασχίδης, *Οἱ Ἀλβανοὶ καὶ τὸ μέλλον αὐτῶν ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ. Μετὰ παραρτήματος περὶ τῶν Ἑλληνοβλάχων καὶ* Βουλγάρων,τύποις «Ἐθνικοῦ Πνεύματος», Ἀθήνα 1879· Γιὰ τὰ σημαντικότερα κείμενα τῆς περιόδου βλ. Βασίλης Κ. Γούναρης, ὅ.π. 240.

ζητήματα γύρω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ ἐπικαιρότητα.[632]

Ἡ πρώτη συστηματικὴ καταγραφὴ τῆς ἀνωτέρω σύνδεσης γίνεται στὶς *Περιηγήσεις*. Ἤδη ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ ὁ Π.Π. δηλώνει μὲ κάποια ὑπερηφάνεια ὅτι τὸ Λάλας, ἐπίθετο τῆς οἰκογένειας τῆς μητέρας του, εἶναι Ἀλβανικό. Ἐνῶ βρίσκεται στὴν Ὀδυσσὸ καὶ στὴ Θεσσαλονίκη ξεκινᾶ τὶς ἐκτενεῖς ἀναφορὲς στὴ σύνδεση παρόντος καὶ ἀπώτατου παρελθόντος γύρω ἀπὸ τὴν καταγωγὴ τῶν σύγχρονών του ἐθνοτήτων. Βρισκόμενος στὴν Ὀδυσσὸ καὶ μελετῶντας τὸ λαὸ τῶν Κιμμερίων ταυτίζει τοὺς Μαυροβούνιους, Βούλγαρους καὶ Σέρβους μὲ τὰ Οὐνικὰ φύλα ποὺ πρὸ τῆς καθόδου «εὑρίσκοντο διὰ τὰς ἡμετέρας ἁμαρτίας» στὸν Καύκασο καὶ στὸ Βόλγα.[633] Παρουσιάζονται βίαιοι, μὲ συγκρουσιακὸ χαρακτῆρα καὶ ὅτι ἐξολόθρευσαν τοὺς ἰθαγενεῖς δημιουργῶντας μετὰ ἀπὸ ἐμφύλιο τὶς τρεῖς αὐτὲς χῶρες. Ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ στὴ ταυτότητα τῶν Ἀλβανῶν ὁ Π.Π, κάνει μιλῶντας γιὰ τὴν Ἀργοναυτικὴ Ἐκστρατεία. Θεωρεῖ ὅτι οἱ Κόλχοι ποὺ πέρασαν στὶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Σχερία περιοχὲς, καταδιώκοντας τὸν Ἰάσωνα καὶ τὴν Μήδεια μετὰ τὸ φόνο τοῦ Ἀψύρτου, ἔδωσαν τὴν ὀνομασία στοὺς σημερινοὺς Ἀλβανοὺς.[634] Σὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα καταλήγει βασιζόμενος στὴν ἀναφορὰ τοῦ Στράβωνα γιὰ ὕπαρξη περιοχῆς Ἀλβανίας στὸν Καύκασο, καὶ τὸ ἴδιο θεωρεῖ ἀντίστοιχα καὶ γιὰ τοὺς Ἴβηρες, ὅτι δηλαδὴ μετακινήθηκαν ἀπὸ τὸν Καύκασο στὴν σημερινὴ Ἱσπανία. Ὁ λόγος τῆς μετακίνησης ἦταν ὁ ἐρχομὸς τῶν Κιμμερίων, ποὺ τοὺς ἀντικατέστησαν. Ἔτσι:[635] «[...] ὠνομάσθησαν ἀλβανοὶ οἱ καθ' ἡμᾶς Ἰλλυρίοι, ἢ καὶ Ἀρβανοί, ἢ Ἀρβανίται, ἐξ οὗ τουρκιστὶ Ἀρναούτ, καὶ σλαβιστὶ Ἀλμπάνιτζ καὶ Ἀλμπάνια ἢ Ἀλβανία». Πρὶν τὸν ἐρχομὸ τῶν Κόλχων:[636] «[…] οἱ ἰθαγενεῖς τῆς Ἰλλυρίας ὠνομάζοντο, ἐξ ὅσων γινώσκομεν, Ἰλλυρίοι, ἢ Ἄβαντες ἢ Ἐγχέλεις, ἢ καὶ ὡς αὐτοὶ ἑαυτοὺς καλοῦσι Σκιπητάρ». Ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη προσπαθεῖ νὰ λύσει τὸ αἴνιγμα τῆς βαλκανικῆς πανσπερμίας. Ὁ συσχετισμὸς τοῦ Στράβωνα γιὰ τοὺς Παίονες,

632 Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπιστολὴ ποὺ στέλνει ἀπὸ τὸ Λονδῖνο το καλοκαίρι τοῦ 1880, βλ. Παράρτημα σ. 245.
633 *Περιηγήσεις*, σ. 245.
634 *Περιηγήσεις*, σ. 269-271.
635 *Περιηγήσεις*, σ. 271.
636 *Περιηγήσεις*, σ. 269.

Πελαγόνες, Τιτᾶνες[637] τὸν ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀποτελοῦν γαλατικὸ φῦλο ποὺ σὲ «παναρχαίαν ἐποχὴ» εἰσέβαλε στὴ Θράκη καὶ ἐξεδίωξε τοὺς Φρύγες. Ἀπόγονοι τοὺς ἦταν οἱ ἀρχαῖοι Τρῶες ἀλλὰ καὶ οἱ σημερινοὶ «Κουτζόβλαχοι, διότι ἡ αὐτῶν γλῶσσα ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν Λατινικήν».[638] Μὲ βάση τὶς μετακινήσεις τῶν θρακικῶν φυλῶν (Τριβαλλοί, Πευκίνοι), καὶ τῶν Φρυγῶν γενεαλογεῖ τὰ σύγχρονά του Βαλκάνια. Θεωρεῖ τὶς «μόνιμες» ἐγκαταστάσεις τῶν λαῶν τῆς ἐποχῆς του ἐπιστροφὲς παλιότερων μετακινήσεων προγόνων καὶ ταυτόχρονα ἑρμηνεύει τὴν κάθοδο των μεσαιωνικῶν πληθυσμῶν μεσω αὐτοῦ τοῦ σχήματος ἐπιστροφῆς. Εἶναι μία θέση κλειδὶ ποὺ ὁδηγεῖ στὴν κατανόηση τόσο τῆς διαδρομῆς του, ὅσο καὶ τῶν ἀπόψεών του γιὰ τὸν ἀνθρώπινο πολιτισμό, τὸν πόλεμο καὶ τὴ χρηστὴ διοίκηση. Σὲ αὐτὸ τὸ σχῆμα θὰ ἐντάξει ἀκόμα καὶ τοὺς Ὀθωμανούς. Ἂν οἱ Παίονες, οἱ Κιμμέριοι/Ἐνετοί, ἔκαναν τὸ δρομολόγιο Ἀδριατικὴ, Βαλκάνια, Μικρὰ Ἀσία καὶ τοὔμπαλιν, οἱ Ἕλληνες τὸ διεύρυναν:[639]

«Τοιοῦτον ἐποίησαν καὶ οἱ μετὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἕλληνες, ἀπελθόντες μέχρι Βακτριανῆς καὶ Σογδιανῆς, οἵτινες ἐκεῖσε ἐναπομείναντες βασίλειον μέγα Βακτριανῆς μέχρι τῶν διαδόχων τοῦ Μωάμεθ εἶχον. Ἐπανέκαμψαν δ' ὡς τούτου υἱοί, διέφθειραν καὶ κατέκτησαν τὴν τῶν προγόνων χώραν· λέγω τῶν προγόνων, διότι ὡς ἐκτυλιχθήσεται τὸ Ἑλληνικὸν μετὰ τῶν αὐτοῦ ἀδελφῶν εἶχε φυσικὸν ὅριον πρὸς βορρᾶν τὸν Αἶμον».

Ὁ περιηγητὴς συνεχίζει παραμένοντας στὸ ἴδιο μυθολογικὸ πλαίσιο ἀνάλυσης. Οἱ Γίγαντες τῆς Ἑλληνικῆς Μυθολογίας εἶναι οἱ Πελασγοί, οἱ Παλαίχθονες, καὶ ἀποτελοῦν ὑπὸ τὴν ὀνομασία Δωριεῖς τὸ ἕνα σκέλος τῶν Ἑλλήνων. Τὸ ἄλλο, ποὺ παρέμεινε σὲ μόνιμη ἐγκατάσταση, εἶναι οἱ Ἴωνες.[640] Οἱ πρῶτοι ζοῦσαν στὸν καιρὸ τοῦ Δευκαλίωνα στὴ Φθιώτιδα, καὶ στὸ καιρὸ τοῦ Ἴνάχου στὸ Ἄργος:[641] «Καὶ

[637] Στράβων VII, 40 : Ἐπεὶ δὲ ὁ παιανισμὸς τῶν Θρακῶν τιτανισμὸς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λέγεται κατὰ μίμησιν τῆς ἐν παιᾶσι φωνῆς, καὶ οἱ Τιτᾶνες ἐκλήθησαν Πελαγόνες.
[638] *Περιηγήσεις*, σ. 279-280.
[639] *Περιηγήσεις*, σ. 282.
[640] *Περιηγήσεις*, σ. 283-184.
[641] *Περιηγήσεις*, σ. 284.

ἑπομένως τῶν Πελασγῶν τὸ κράτος ὡρίζετο ἐπὶ Ἰνάχου βορείως διὰ τῆς σειρᾶς τοῦ Αἴμου, κατὰ δὲ τὰ ἐπίλοιπα κύκλωθι μέρη ὑπὸ θαλάσσης, δηλαδὴ ὑπὸ τῆς ἀπὸ τοῦ Εὐξείνου μέχρι τοῦ Ἀνδρίου ἐκτεταμένης θαλάσσης». Ἀργότερα, συνεχίζει, διωγμένοι στὴ Φθιώτιδα ἀπὸ τοὺς Καδμείους ὀνομάστηκαν Μάκεδνοι σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο, κατέβηκαν στὴ Πελοπόννησο ὡς Δωριεῖς καὶ ἔφθασαν, ἀπὸ τοὺς Φρύγες διωγμένοι ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν, στὴν Ἀσία.[642] Ποὺ καταλήγει ὅλη αὐτὴ ἡ ἀναμόχλευση τῆς Ἑλληνικῆς Μυθολογίας; Σὲ ἕνα ζήτημα τὸ ὁποῖο θὰ συνεχίζει νὰ τὸ ἀπασχολεῖ ἔντονα καὶ ἅμα τὴν ἐπιστροφὴ του, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο: στὸν προσδιορισμὸ τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἐπικράτειας Πελασγῶν ποὺ καθίσταται ἑρμηνευτικὸς ἄξονας τῆς τρέχουσας κατάστασης στὰ Βαλκάνια.

Ἦταν, περιγράφει, μέγα ἔθνος ποὺ δὲ μίλαγε ἀρχικὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀλλὰ τὴν ἔμαθε στὴν πορεία, ἐπεκτάθηκε νοτίως τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Αἴμου, μεταξὺ Ἀδριατικῆς θάλασσας καὶ Εὐξείνου Πόντου, στὴν οὐσία σὲ ὁλόκληρη τὴ Βαλκανικὴ δηλαδή, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀκτὲς Ἰταλίας, Μικρὰς Ἀσίας.[643] Αὐτοὶ «οἱ Παλαίχθονες, ἐπειδὴ ἐθεωροῦντο ὡς τὸ ἀρχαιότερον πολιτικῶς κατηρτισμένον ἔθνος» διωχθέντες ἀπὸ τοὺς Φρύγες, Παίονες, Βέσους καὶ Ὀδρύσες κατέφυγαν σὲ Θεσσαλία (Πελασγικὸν Ἄργος) καὶ Ἀσία. Ἀπόγονοι τῆς ἐγκατάστασης στὴ Θεσσαλία «κατήρτισαν τὴν Μακεδονικὴν δυναστείαν ἀξίαν τοῦ πρώτου ταύτης κλέους».[644] Παραθέτοντας γνωστὰ παρετυμολογικὰ παραδείγματα, ὅπως Ζώτ/Ζῆνας, ντίελ/ἥλιος, Ἄφρον Ντιτ/Ἀφροδίτη κ.α. θεωρεῖ ὅτι γλῶσσα τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶναι ἡ Μακεδονικὴ, ἡ περίφημη γλῶσσα στὴν ὁποία μίλησε στὸ φόνο τοῦ Κλείτου, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν σύγχρονη Ἀλβανική. Προχωρᾶ τότε ἕνα βῆμα παραπάνω :[645]

«Οἱ Πελασγοὶ ἀποκατεστάθησαν ἐν Ἀθήναις, ἔνθα καὶ τὸ Πελασγικὸν ὑπὸ τὴν ἀκρόπολιν ἱερόν. Μὴ ἐξ ἐκείνων οἱ τῆς Πλάκας ἢ Πλακίης τῶν Ἀθηνῶν ἀλβανοί; Οἱ Πελασγοὶ

[642] *Περιηγήσεις*, σ. 284-286.
[643] *Περιηγήσεις*, σ. 287-289.
[644] *Περιηγήσεις*, σ. 290.
[645] *Περιηγήσεις*, σ. 291-292.

ἀποκατεστάθησαν ἐν Ἄργει. Μὴ ἐξ ἐκείνων οἱ ἐκεῖσε Ἀλβανοί; Ἀποκατεστάθησαν ἐν Τροιζῆνι καὶ ἐν Ἐπιδαύρῳ. Μὴ ἐξ ἐκείνων οἱ ἐν Κρανιδίῳ, ἐν Πόρῳ, Ὕδρᾳ καὶ Σπέτζαις Ἀλβανοί; Ἀποκατεστάθησαν ἐν Ἀρκαδίᾳ. Μὴ οἱ ἐν Ντάρᾳ καὶ ἐν Παλούμπᾳ Ἀλβανοί, τῶν ὁποίων καὶ τὰ χωρία ἔχουσιν ὀνόματα Ἀλβανικά, εἰσὶν ἐξ ἐκείνων; Οἱ τὰ πεδία τοῦ Μπεράτ τῆς ἄνω Ἀλβανίας κατοικοῦντες λέγονται νῦν Λαλαῖοι. Μὴ ἐκ τούτων οἱ Λέλεγες; ἢ οἱ κατὰ τὰ Κοντοβούνια Καύκονες, καὶ οἱ εἰς τὸ χωρίον ἰδίᾳ Λάλα ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Ἠλείας περίφημοι διὰ τὴν ἀνδρίαν Λαλαῖοι;».

Ἔχουν ἄρα σχέση οἱ ἀλβανόφωνοι πληθυσμοὶ, τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ποὺ περιγράφει, μὲ τοὺς Πελασγοὺς καὶ τοὺς ἀπογόνους τους Ἀλβανοὺς; Ἀπαντᾶ καταφατικά καὶ ἀπαριθμεῖ πλέον τὰ φῦλα ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ «Πελασγικὸ ἔθνος»: «Σίνδοι, Ἄβαντες, Ἐγχελεῖς, Δωδωναῖοι, Περραιβοί, Μολοττοί, Θεσπρωτοί, Μακεδόνες, Μύγδονες, Ἤδωνες, καὶ Κρήστονες, Σίντοι, Μαῖδοι, Κάβειροι καὶ Καύκονες». Ἀντίστοιχα οἱ Ἀλβανοὶ/Σκηπετὰρ «νῦν διακρίνονται εἰς τέσσαρας μεγάλας φυλάς, τὴν τῶν Τόσκι, τὴν τῶν Γκέκι, τὴν τῶν Λιάπι καὶ τὴν τῶν Τζιάμι».

Γιὰ αὐτὸ τὸ «ἔθνος» ἀνησυχεῖ ὁ Π.Π.:[646]

«Μέγα ἔθνος, πανάρχαιον, τὸ πρῶτον ὁδηγὸς τῆς Εὐρώπης ὑπάρξαν, ἄν δὲν εἴπω τοῦ κόσμου, κατὰ τὴν ῥύθμισιν τῶν λαῶν εἰς ἔθνη μὲ πολίτευμα, μὲ θρησκείαν καὶ μὲ δικαιοσύνην, ἀδελφὸν ἡμῶν, ὁποῖον φόρον ἡ σημερινὴ ἐποχὴ σοὶ πληρόνει εὐγνωμοσύνης! Ἐπιβάλλει εἰς σὲ, ἐνῷ κινδυνεῦσαν περιεσώθης, νὰ ὑποταχθῆς εἰς τοὺς μὴ δυνηθέντας νὰ σὲ ἐξολοθρεύσωσιν ὅπως ἐξολόθρευσαν καὶ πάντας τοὺς ἰθαγενεῖς τῆς Θράκης. Σοὶ ἐπιβάλλει νὰ δώσῃς αὐτοῖς καὶ τὴν ἐναπομείνασιν σοι χώραν, καὶ σὲ καταστασιάζει ὑποσχομένη ἐλευθερίας δήθεν, ἵνα εὐκαιρίαν εὕρῃ νὰ σὲ διανείμῃ καὶ νὰ σὲ ἐξαφανίσῃ ἅπαν. Ἐνθυμοῦ τὴν παναρχαίαν σου ἱστορίαν, Γηγενὲς ἢ Παλαίχθων, καὶ αὐτοκρατορικὸν ἔθνος. Ἐνθυμοῦ ὡς Πελασγοὶ καὶ ὡς Μακεδόνες, ὅταν ἐκοσμοκράτεις, μετὰ τίνων συνεπολιτεύεσο, καὶ μετὰ τίνων συνέζης. Ἰδὲ ποῦ οἱ μεταναστάντες κατὰ τὰς φρικτὰς καταδρομὰς σου ἠδυνήθησαν

[646] *Περιηγήσεις*, σ. 293-294

νὰ περισωθῶσι, καὶ νὰ ἀδελφοποιηθῶσι, καὶ μὴ ἀμέλει νὰ ῥυθμίσῃς ὁδὸν πρὸς σωτηρίαν· διότι περὶ ταύτης πρόκειται νῦν, ἣν πρὸς παμμέγιστον θρίαμβον δι' ἀπείρων αἰώνων ἠδυνήθης μέχρι νῦν, ἄγριον ἀποκατασταθέν, νὰ διαφυλάξῃς».

Χωρὶς νὰ εἶναι σαφὲς τὶ ἀκριβῶς ἐννοεῖ ὁ περιηγητὴς, καθὼς ἡ χρήση ἱστορικομυθολογικῶν τοπωνυμίων καὶ ὀνομάτων συσκοτίζει τὰ νοήματα, εἶναι προφανὲς ὅτι ἀντιλαμβάνεται τὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο ὡς μία ἐνιαῖα πολιτιστικὴ ἑνότητα.[647] Εἶναι σίγουρο ὅτι τὶς ὅποιες παρατηρήσεις συνέλεξε κατὰ τὴν παραμονὴ του στὴ Θεσσαλονίκη, τὶς ἐπανεπεξεργάστηκε κατὰ τὴν ἔκδοση τῶν *Περιηγήσεων* στὸ πλαίσιο τῆς τότε ἱστορικῆς συγκυρίας. Παρακάτω θὰ φωτιστεῖ εὐρύτερα τὸ ζήτημα καθὼς ὁ ἴδιος γίνεται πιὸ ἀναλυτικός στὴν περιήγηση του στὴν, ὑπὸ Ὀθωμανικὴ κυριαρχία, Ἤπειρο.

Αὐτοψία στὶς «Πελασγικὲς χῶρες»

Ὁ Π.Π. θὰ ἐπιστρέψει στὸ ζήτημα κατὰ τὴν περιήγηση του σὲ Θεσσαλία, Ἤπειρο καὶ νησιὰ τοῦ Ἰουνίου, ποὺ στὴν οὐσία ἀποτελεῖ καὶ τὸν πυρῆνα τῆς *Γεωγραφικῆς Περιγραφῆς*. Περιγράφοντας τὴ Θεσσαλία ἀναφέρεται στὴ σειρὰ τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν πού παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς:[648]

«Ὥστε πρὸ τῶν Τρωικῶν τρία φῦλα ὑπέταξαν σύμπαντα τὸν Ἑλληνισμὸν εἰς ἕν. Πρῶτον Ἀργεῖοι, ὧν κοιτὶς εἶνε βεβαίως τὸ ἐν Πελοποννήσῳ Ἄργος. Δεύτερον οἱ Πελασγοὶ οἵτινες ἔλαβον τὴν χώραν παρὰ τῶν Ἀργείων καὶ τρίτον Ἀχαιοί, οἵτινες ἐξεδίωξαν τοὺς Πελασγοὺς, ἐπὶ δὲ τῶν Τρωικῶν τὸ ὄνομα τῶν Ἀχαιῶν ἐπεκράτει. Τὸ ὄνομα λοιπὸν Ἕλληνες, δι' οὗ χαρακτηρίζεται σύμπαν τὸ ἑλληνικὸν πρέπει νὰ ᾖ μεταγενέστερον τῶν

[647] Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Π.Π. ἐπανέρχεται συνέχεια στὴ Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ στὸ ἴδιο ζήτημα καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ ἐπαναδιατυπώσει, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς διορθώσεις, διαγραφὲς καὶ ἐπαναλήψεις στὸ χειρόγραφο, ἀποδεικνύει τὴν κομβικὴ σημασία του γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου του.

[648] Τὸ κείμενο βρίσκεται ἐντὸς μεγάλης παραπομπῆς (4 σελίδων) τῆς 3ης σελίδας τοῦ χειρογράφου, στὸ σημεῖο ποὺ ὁ Ποταγὸς ἀναφέρει: «Ἡ κοιλὰς τῆς Λαμίας καὶ ἡ κατ' αὐτὴν Ὄρθρυς μέχρι Πίνδου ἐκ δὲ τοῦ θεσσαλικοῦ πεδίου, τὸ ἀνατολικῶς Δομοκοῦ μέχρι Φαρσάλων ἐκαλεῖτο Ἑλλάς καὶ Φθιώτις. Ἐν αὐτῇ ἐβασίλευεν ὁ Πυλεύς· τῶν δ' ἐκ ταύτης ἀπελθόντων εἰς Τροίαν ἦρχεν ὁ Ἀχιλλεύς», βλ. *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ*, φ. 3.

Τρωικῶν· διότι μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διὰ τοιούτου ὀνόματος ἅπαντες οἱ Ἕλληνες δὲν χαρακτηρίζοντο. Οἱ Ἕλληνες, ὅπως οἱ Ἀργεῖοι καὶ οἱ Ἀχαιοὶ, ὑπῆρξαν κυρίαρχοι τοῦ ὅλου ἑλληνισμοῦ, ἐξ ὧν οὗτος τὸ ὄνομα ἔλαβε καὶ ἐς ἀεί διατηρήσει. [...] Πρῶτοι λοιπὸν τῶν Ἑλλήνων οἱ Ἀργεῖοι εὑρίσκονται κατακτηταὶ τοῦ ὅλου ἑλληνισμοῦ, δεύτεροι οἱ Ἀχαιοί, ἀμφότεροι φῦλα τῆς Πελοποννήσου καὶ τρίτοι οἱ Ἕλληνες Θεσσαλικὸν φῦλον. Ἡ ἰσχὺς τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὰ τρία ταῦτα ὀνόματα ἦτο μεγάλη. Ὑπὸ τὸ πρῶτον ὑπῆρξε παροιμιώδης Ἀργείους ὁρᾷς! μετ' ἐκπλήξεως, Ἀργεῖοι φῶρες μεγάλοι κλέπται,[649] ὑπὸ τὸ δεύτερον κατέπαυσαν τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας τοὺς κοσμοκράτορας Πελασγούς· καὶ ὑπὸ τὸ τρίτον ἐξόντωσαν αὐτοὺς κατακράτως καταλαβόντες τὴν Μακεδονίαν, ὅλα τὰ παράλια τῆς Μεσογείου καὶ Μαύρης Θάλασσας ἀπέβησαν ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρον κοσμοκράτορες. Αὐτοὶ ἑαυτοὺς ἀνέδειξαν φιλοσόφους, ἀριστοτέχνας καὶ ἐπιστήμονας εἰς πᾶν εἶδος ἐπιστήμης, σχετικῆς τῆς ἐποχῆς, ἐμβριθεστάτους».

Γιὰ ἄλλη μία φορὰ θὰ προσπαθήσει νὰ συνθέσει τὴν Πελασγικὴ ἱστορία, ἔχοντας μπροστά του ἕναν νοητικὸ γεωγραφικὸ χάρτη καὶ τὴν ἐξιστόρηση τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας.[650] Περιγράφοντας τὴν Ἤπειρο ἀναφέρει ὅτι τὸ κράτος τῶν Πελασγῶν δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν Δία καὶ ἔφθανε μέχρι τὶς λίμνες τῆς Ἐλβετίας. Τὰ τρία παιδιὰ τοῦ Κρόνου οἱ Δίας, Ποσειδῶνας, Πλούτωνας εἶχαν τρεῖς ξεχωριστὲς ἐπικράτειες: τὸν οὐρανό, τὴ θάλασσα καὶ τὸν Ἅδη. Αὐτοὶ οἱ Θεοὶ πολέμησαν τοὺς γίγαντες (Πελασγοὺς) καὶ Τιτάνες (Παίονες). Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Δία ὁ Ἴναχος πῆρε τὴν ἐξουσία καὶ «πάντα τὰ βορείως τοῦ Αἵμου ἔθνη καὶ τὰ δυτικῶς τοῦ Ἀδριατικοῦ καὶ Ἰονίου Πελάγους ἐγένοντο αὐτόνομα», δηλαδὴ τὸ κράτος διαιρέθηκε. Ὁ Κατακλυσμὸς τοῦ Δευκαλίωνα ἔφερε τὴν πλήρη ἀνατροπὴ τῆς δυναστείας του. Στὴ συνέχεια ὁ Δευκαλίων βασίλευσε στὴ Δωδώνη, ὁ γαμπρὸς του Ζεὺς στὴ Χιμάρα καὶ οἱ Παῖονες στὴ Μακεδονία. Τὰ ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων δὲ σώζονται καθὼς «παρενέπεσαν τὰ τῶν Πελασγῶν».

Τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Ἤπειρο κλείνει μὲ μία μακροσκελῆ αἰτιολόγηση τῆς ἔκκλησης ποὺ ἀπευθύνει πρὸς τὶς Εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις γιὰ διευθέτηση τοῦ

649 Παραπέμπει σὲ Σουίδα.
650 *Γεωγραφικὴ Περιγραφή*, φ. 40.

Ἀνατολικοῦ Ζητήματος.[651] Ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀποκαλυπτικὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του συνολικά, καθὼς πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἀποτυπώνει μὲ σαφήνεια τὸ ὅραμα του γιὰ τὰ Βαλκάνια καὶ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, συμπυκνώνει τὸ τελικὸ συμπέρασμα τῆς περιήγησής του στὴν Ἑλλάδα, καὶ ὄχι μόνο.

Ξεκινᾶ ἐκφράζοντας τὴ θλίψη του γιὰ τὴν παροῦσα κατάσταση τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς «συγγενοῦς ταύτης Πελασγίας», ἐνῶ εἶχε προσφέρει «ἀνυπολόγιστον ὑπηρεσία» στὴν Εὐρώπη καὶ εἶχε «μέγα παρελθόν». Ἡ προσπάθεια τῶν ἀρχαιολόγων, ποὺ φέρνει στὴν ἐπιφάνεια καὶ στεγάζει σὲ μουσεῖα γιὰ τὶς ἑπόμενες γενιὲς, ὅσα κρύφτηκαν «ἐκ τῆς φθορᾶς βανδάλων ἐθνῶν» καὶ ἀπὸ τὸ χρόνο, μένει ἡμιτελὴς καθὼς ἡ χώρα καθυβρίζεται «ὑπὸ τῶν βαρβαρωτέρων τῆς γῆς φύλων». Στὴ συνέχεια στρέφεται κατὰ τῶν «πολιτισμένων», ποὺ, ἀντὶ νὰ ὑποστηρίζουν τοὺς κακότυχους, «τὴν ἰσχὺν καὶ τὸ συμφέρον γνώμονα ἔχοντες προσπαθῶσιν νὰ ὠφεληθῶσιν ἐκ τῆς δυστυχίας». Ταυτόχρονα ὁ Π.Π. ἐπικρίνει καὶ τὴν «μετὰ εὐγνωμοσύνης ἐκπεφρασμένας καὶ μετὰ ἀφοσιώσεως» ἀνοχὴ τῶν ἀδύνατων, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἀδικία, θεωρεῖ, θὰ στραφεῖ ἐντέλει καὶ κατὰ τῶν ἴδιων τῶν ἰσχυρῶν καθὼς «τοιοῦτον ρυθμὸν παρίστησιν ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου».

Ὁ Π.Π. ἀπευθύνει τὸ ρητορικὸ ἐρώτημα πρὸς τὶς Μεγάλες Δυνάμεις τῆς ἐποχῆς του: «θέλετε ἰσορροπίαν ἐν Εὐρώπη πεπολιτισμένα τοῦ κόσμου φύλα»; Ὁ ἴδιος τὰ προτρέπει, ὥστε νὰ προλάβουν πολέμους καὶ τὰ συνοδευτικὰ ἀδιέξοδα, νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ὁδὸ τῆς δικαιοσύνης καὶ ὄχι τῶν συμφερόντων τους. Περιέργως ὁ Π.Π. δὲν ἀναφέρει ρητὰ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ τὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὰ ὀφέλη ἢ μὴ διατήρησής της. Καταθέτει τὶς ἀπόψεις του θεωρῶντας προφανὲς ὅμως τὸ ὅτι μιλᾶ γιὰ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ θέμα. Ἡ ὁδὸς τῆς δικαιοσύνης συνίσταται στὸ νὰ ἀφήσουν οἱ «ἰσχυροὶ» τὸ τέλος τῆς Αὐτοκρατορίας εἴτε «εἰς τὴν πρόνοιαν» εἴτε νὰ ὑποβοηθήσουν τὴν ἐλευθερία καὶ ἰσορροπία «διὰ συνθηκῶν καὶ νόμων». Ἡ «χώρα νοτίως τοῦ ζυγοῦ τοῦ Αἵμου», ὅπως ὀνοματίζει σὲ ὅλο τὸ ὑπόμνημα τὴ

[651] *Γεωγραφικὴ Περιγραφή*, φ. 72-4. Τὸ ἀπόσπασμα ὑπάρχει ἐπίσης μεταγεγραμμένο, βλ, Κωνσταντακοπούλου, σ. 199-201.

διαφιλονικούμενη ἔκταση καί ποτὲ μέσω τῶν ἐθνικῶν κρατῶν ἢ τῶν λαῶν ποὺ τὴ συνθέτουν, εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Π.Π., ἀπὸ τὴ φύση ὁρισμένη καὶ κατοικεῖται «ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ αὐτόχθονος φύλου» παρὰ τὶς πλεῖστες ἐπιδρομὲς τοῦ παρελθόντος. Ὁ «φυλετισμὸς» διατηρήθηκε ἐπειδὴ τὰ «εἴτε ἐξ ἐπιδρομῶν εἴτε ἐκ μετοικήσεων λείψανα διαφόρων [...] συγκερασθέντα ἀπέβησαν πλείω ἢ ἡμεῖς φιλοπάτριδες καὶ ἐθνοπρεπεῖς» καὶ χαρακτηρίζει ὡς ἀποτέλεσμα ἀχρείας πολιτικῆς προπαγάνδας τὴν προσπάθεια μερικῶν νὰ πείσουν γιὰ τὸ ἀντίθετο.[652] Οἱ Σλάβοι, ἀπὸ τὶς σπάνιες φορὲς ποὺ ὁ Π.Π. τοὺς ἀναφέρει ρητά, ἄν καὶ κατέλαβαν περιοχὲς ποὺ «ἡ τῆς ἐποχῆς δικαιοσύνη εὗρη δίκαιον καὶ ὀρθὸν νὰ ἀποχωρίση ἐκ τῆς χώρας μας» εἶναι «ἀνάξιοι λόγου» σὲ σχέση μὲ τὴ συνολικὴ γεωγραφικὴ ἔκταση τῆς ἐν λόγω περιοχῆς. Τὴν ἐξήγηση τῆς ἀνωτέρω διαπίστωσης τὴ δίνει ἀμέσως παρακάτω: ὁ ἐξισλαμισμὸς προκάλεσε διαίρεση τοῦ πληθυσμοῦ ἀλλὰ καθὼς ἡ θρησκεία δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖο τοῦ «ἐθνισμοῦ» δὲν ἐμποδίζει τὰ ἀδέρφια νὰ συγκατοικήσουν στοὺς κόλπους τῆς κοινῆς μητέρας μέσα σὲ πλήρη ἐλευθερία. Ὁ Π.Π. ἐπικρίνει τὴ βυζαντινὴ πολιτικὴ ποὺ ἐπέτρεψε τὴν παραμονὴ τῶν Σλάβων καὶ ἀρνεῖται τὴ χρήση τῆς θρησκεῖας ὡς στοιχεῖο τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὸ ἐκφράσει μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια ὅταν ὁραματίζεται κοινὴ πατρίδα μὲ τοὺς, ἀκόμα καὶ, μουσουλμάνους ἀπογόνους τῶν Πελασγῶν, δηλαδὴ τοὺς Ἀλβανούς: «Ἀλλ' ὑπάρχει ἔθνος βασίζον τὸν ἐθνισμόν του ἐν τι θρησκείᾳ; τὸ καθ ἡμᾶς χαρίζομεν ἐκείνοις τὸν παράδεισον ὅλον καὶ ἀπαιτοῦμεν ἐνταῦθα ἀδελφοὶ ὄντες καὶ ἐν τῷ κόλπῳ τῆς αὐτῆς μητρὸς εὑρισκόμενοι νὰ συζῶμεν ἐπὶ ἴσοις».

Τὸ ὑπόμνημα ὁλοκληρώνεται μὲ τὶς προτάσεις τοῦ Π.Π. ὡς πρὸς τὴν ἐξασφάλιση ἰσορροπίας στὴν περιοχή. Θεωρεῖ ὅτι ἄν «ἡ νοτίως τοῦ Αἵμου χώρα» διαμοιρασθεῖ θὰ ἐπιφέρει ταραχὲς καὶ ἀδιέξοδα. Μόνη λύση, ποὺ ἐξασφαλίζει ἐπιπλέον αἰώνιο ἔπαινο καὶ εὐγνωμοσύνη στὶς Εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις, εἶναι ἡ «ἀπελευθέρωσις καὶ ἐξουδετέρωσις πάσης τῆς νοτίως τοῦ Αἵμου χώρας μετὰ τῶν νήσων, περιορισμὸν δὲ τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἐν Ἀσίᾳ». Ἀκόμα πιὸ ἰσχυρὴ

652 Προφανῶς ὁ Π.Π. ἐννοεῖ τὸν Φαλμεράυερ.

καθίσταται ἡ ἰσορροπία ἄν προστεθεῖ στὴν ἐν λόγω περιοχή καὶ ἡ Μικρὰ Ἀσία ποὺ δὲ διαφέρει καθόλου ἐθνολογικὰ.

Ἡ ποτάγεια ἐκδοχὴ τῆς Μεγάλης Ἰδέας

Οἱ ἀνωτέρω θέσεις τοῦ Π.Π. ἀπαντοῦν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ πῶς στάθηκε ὁ Π.Π. ἀπέναντι στὰ ἰδεολογικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του καὶ κατὰ πόσο ἐπηρεάστηκε ἀπὸ αὐτά καὶ τὰ προϊόντα τους. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μακρὺ 19ου αἰῶνα, στὸ ἀποκορύφωμα τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ Ρομαντισμοῦ ἐμφανίζονται καὶ ριζώνουν οἱ ἰδεολογικοὶ μετασχηματισμοὶ ποὺ ἐπηρέασαν, καὶ ἐπηρεάζουν μέχρι σήμερα, τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.[653] Ζητήματα ὅπως ἡ θέση τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας καὶ τοῦ Βυζαντίου στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, τὸ δίλημμα γιὰ Ἀνατολὴ ἢ Δύση ὡς πολιτιστικὴ συγγένεια καὶ ἀφετηρία τῶν Ἑλλήνων, ὁ ρόλος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἡ χρήση τῆς καθαρεύουσας, ἡ θέση τοῦ θεσμοῦ τῆς Βασιλείας καὶ φυσικὰ ἡ Μεγάλη Ἰδέα κυριαρχοῦν σὲ ἐπίπεδο ἰδεολογιῶν καὶ νοοτροπιῶν τοῦ νεοπαγοῦς Βασιλείου. Ἐκτὸς αὐτῶν ἄλλα λιγότερο ἐμφανῆ ἀλλὰ ὄχι δευτερεύουσας σημασίας, ὅπως ρόλος τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἡ ἀνάμνηση τοῦ 1821, συντελοῦν στὴ διαμόρφωση τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος. Στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἐμφανίζεται καὶ ἡ ἀντίθεση ἐθνισμοῦ-κοσμοπολιτισμοῦ. Ὁ πρῶτος ἐπικρίνει ὅποια ξενομανία ὡς ἀπειλὴ γιὰ τὸ νεοσύστατο βασίλειο ἐνῶ ὁ δεύτερος στρέφει τὸ βλέμμα στὴν Εὐρώπη ὡς πρὸς τὸ μέλλον.[654] Μάλιστα ἡ ἀντίθεση βρίσκεται στὸ προσκήνιο λόγω τοῦ διαγωνισμοῦ τοῦ περιοδικοῦ Ἑστία το 1883, χρονιὰ ἔκδοσης τῶν *Περιηγήσεων*.[655] Ὁ περιηγητὴς, ἀκόμα καὶ στὴν «ἀπομόνωση» τῆς βόρειας Κέρκυρας, διατήρησε μέχρι τέλους τὸ βλέμμα του πρὸς τὴ Δύση εἰδικὰ ὅταν ἐρχόταν ἡ στιγμὴ νὰ ἀντιπαραβάλει τὴν εὐρεῖα ἔννοια τοῦ κόσμου μὲ τὴν μικρὴ γενέθλια πατρίδα του -μὲ ὅλα τὰ φορτισμένα ἀρνητικὰ συμπαρομαρτοῦντα καὶ τῶν δύο. Ἀπὸ

653 Ἀλέξης Πολίτης, ὅ.π., σ. 11-14.
654 Ὅ.π., σ. 165-167.
655 Γιάννης Παπακώστας, *Το περιοδικό Εστία και το διήγημα*, Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, Αθήνα 1982, σ. 79-80.

τὶς Ἰνδίες περιγράφει ἐνθουσιασμένος τὸν ἐμπορικὸ οἶκο τῶν «Ἀδελφῶν Ράλλη» καὶ θὰ ἐκθειάσει τοὺς ἐργαζόμενους συμπατριώτες του.[656]

Ταυτόχρονα μὲ τὰ ἀνωτέρω, ἐπικρίνει τὴ ξενομανία καὶ τὸ μιμητισμὸ τῶν συμπατριωτῶν του. Ἐτυμολογῶντας τὴν λέξη Κινέζοι ὡς ἀντιδάνειο τῆς μετάφρασης, «Chinois ἐκ τοῦ Αρχαιοελληνικοῦ Σίνες», καὶ ἀναφέροντας τὸ παράδειγμα τοῦ Ὑμηττοῦ, ποὺ λόγω τῆς ἰταλικῆς του παρεφθαρμένης ὀνομασίας ὡς μάτο (mato) ἀποκαλεῖται τρελὸς ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες του, ἐπικρίνει τὴν ἄγνοιά τους ποὺ βαδίζει παράλληλα μὲ τὴ ξενομανία τους:[657]

«Εἰς τοσαύτην ἀποκτήνωσιν ἐπέσαμεν δι' ἀμέλειαν πρὸς τὰ πάτρια, καὶ διὰ προσοχὴν μεγάλην εἰς τὰ ξένα. Ὥστε συμβαίνει λαμβάνοντες καὶ τὰ πάτρια ἡμῶν παρὰ τῶν ξένων κατὰ ψιττακισμὸν νὰ διαστρέφωμεν ταῦτα πλείω ἢ ὅσον οἱ ξένοι αὐτὰ διέστρεψαν».

Ἂν καὶ ἡ συζήτηση γιὰ τὰ μειονεκτήματα τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους καὶ ἡ ἀναζήτηση τῶν αἰτῶν τους ἀποτελεῖ ἐνδημικὴ κριτικὴ στάση ἤδη μὲ τὴν ἵδρυσή του, ἡ προσέγγιση τοῦ Π.Π, ἐγγράφεται σὲ ἕνα συγκεκριμένο πλαίσιο ἀναφορὰς μὲ κοινά χαρακτηριστικά.[658] Ὁ Π.Π, θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ προδρομικὴ μορφὴ ἑνὸς συγκεκριμένου ρεύματος ἰδεῶν ποὺ ἐν μέσω πολιτικῶν ἀλλαγῶν, σὲ τοπικὸ καὶ διεθνὲς ἐπίπεδο, καὶ γεωπολιτικῶν ἀνακατατάξεων προβληματίστηκε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, γιὰ τὴν ἀνατολικὴ ἢ δυτικὴ ἑλληνικὴ ταυτότητα καὶ ἐπεσήμανε, ἀναμοχλεύοντας τὴν ἱστορία καὶ καταθέτοντας συγκεκριμένες προτάσεις, τὴν ἐξάρτηση τους ὡς ἀπειλὴ τῆς ἐθνικῆς ἰδιομορφίας. Ἡ σύλληψη τῆς πρότασής του

656 Μέ ρίζες ἀπὸ τὴν Χίο ἡ οἰκογένεια Ράλλη δραστηριοποιήθηκε στὸ Λονδῖνο στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἀπὸ τὰ μέσα του ἴδιου αἰῶνα στὶς Ἰνδίες. Τὸ 1961 ἐξαγοράστηκε ἀπὸ τὸν Σκωτσέζο ἐπιχειρηματία Ἄιζακ Γούλφσον. Εἰδικότερα βλ. Αἰκατερίνη Βουρκατιώτη, Ὁ οἶκος τῶν Ἀδελφῶν Ράλλη, 1814-1961. Τὸ ἀρχέτυπο τῆς ἐπιχειρηματικότητας τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμῆμα Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καὶ ἱστορίας, Ἀθήνα 2004.

657 *Περιηγήσεις*, σ. 168.

658 Γιὰ τὸ συγκεκριμένο ρεῦμα ἰδεῶν βλ. Ἔφη Γαζή, *Ἄγνωστη Χώρα*, Πόλις, Ἀθήνα 2020. Στὴ μελέτη παρουσιάζονται τὰ κοινὰ στοιχεῖα τῆς σκέψης καὶ δράσης τοῦ Ἀργύρη Ἐφταλιώτη, Περικλῆ Γιαννόπουλου καὶ Ἴωνα Δραγούμη ποὺ συγκλίνουν στὸ ὅτι: «ἡ νεότερη Ἑλλάδα ἔχει ὑποστεῖ ἕνα εἶδος πολιτισμικῆς ἀποικιοποίησης μὲ πολιτικὲς προεκτάσεις. Στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς προσδοκίες καὶ στὸ πολιτισμικὸ πρότυπο τῶν (δυτικο) Εὐρωπαίων, σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴ θέση, οἱ νεότεροι Ἕλληνες ἔχουν ὑπονομεύσει τὸν ἴδιο τους τὸν πολιτισμό, ἔχουν ἐγκαταλείψει κάθε δημιουργικὴ πρωτοβουλία καὶ ἔχουν μετατραπεῖ σὲ ἕνα εἶδος νεκροζώντανων προγόνων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ», βλ. Ἔφη Γαζή, ὅ.π., σ. 15-16.

ἔχει ὡς ἀφετηρία τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀλλὰ γίνεται σὲ πολυεθνοτικὸ καὶ πολυγλωσσικὸ περιβάλλον[659].

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ξεκινᾶ ἡ περιήγηση τοῦ Π.Π. ἔχουν παγιωθεῖ συγκεκριμένες ἰδεολογικὲς ἀλλαγές στὴν νεοελληνικὴ κοινωνία. Εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνει κατανοητὴ, παρὰ τὴ μοναδικότητα καὶ ἰδιαιτερότητα της, ἡ διαδρομὴ ποὺ ἀκολουθεῖ, ἀλλὰ καὶ ἡ μετέπειτα προβολή της, ἂν δὲν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ σημασία τῆς μορφῆς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα. Αὐτὸς καὶ συνειρμικὰ ἡ Μακεδονία ὡς, γεωγραφία, ἱστορικὴ περίοδος γιὰ τὰ χρόνια μετὰ τὴ Χαιρώνεια καὶ ὡς παράδειγμα/πολίτευμα τῆς Βασιλείας ὄχι μόνο δὲν ἀπολάμβαναν κεντρικὴ θέση στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία ἀλλὰ θεωρούνταν ἡ ἀπαρχὴ τῆς σκλαβιᾶς ποὺ κατέληγε στοὺς Ὀθωμανοὺς.[660] Ἀνάμεσα στὰ ἀλλότρια ἔθνη (Ρωμαῖοι, Γότθοι κ.α.) ποὺ κατέλαβαν τὴν Ἑλλάδα καὶ τῆς στέρησαν τὴν ἐλευθερία καθιστῶντας τὴν ἐπαρχία, βρισκόταν καὶ οἱ Μακεδόνες. μὲ συνέπεια τὴ διαφθορὰ καὶ παρακμή.[661] Ἡ θέση τῆς Μακεδονίας ἀποκαθίσταται στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο μετὰ τὴν δεκαετία του 1850 μὲ ἐργασίες τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου καὶ Σπυρίδων Ζαμπέλιου καὶ τὴν ἀνάδυση τῆς σημασίας τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Μακεδονίας, ἀφοῦ φυσικὰ εἶχε προηγηθεῖ διεθνῶς ὁ Γκούσταβ Ντρόυζεν.[662] Ἀνεξαρτήτως τοῦ κατὰ πόσο αὐτὸ σηματοδοτεῖ ἢ συμπίπτει μὲ τὴν ὑποχώρηση τοῦ πνεύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, σύμφωνα μὲ τὴν κλασικὴ προσέγγιση τοῦ Κ.Θ. Δημαρὰ,[663] στὴν περίπτωση τοῦ Π.Π. ὁ θαυμασμὸς γιὰ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο δὲν τοῦ στενεύει τὴν ὀπτικὴ ἀλλὰ ἀντίθετα τὸν κατευθύνει στὸν κοσμοπολιτισμό.

Ὄψεις λαογραφικῆς πρακτικῆς στὸ ἔργο τοῦ Π.Π. ὀφείλονται ἐπίσης σὲ ἐπίδραση τῆς ἐποχῆς του. Ἡ δράση τοῦ Νίκου Πολίτη σηματοδοτεῖ τὴν γέννηση τῆς ἐπιστημονικῆς λαογραφίας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Σκοπός του ἡ συλλογὴ ἀποδείξεων

659 Ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς Πάλη, Ἐφταλιώτη καὶ Ψυχάρη, βλ. Ἔφη Γαζή, ὅ.π., σ. 33.

660 Ἀλέξης Πολίτης, ὅ.π., σ. 39-43. Μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀποκαταστάσεις τῆς Μακεδονίας εἶχε πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς Δημητριεῖς, Δανιὴλ Φιλιππίδη καὶ Γρηγόριο Κωνσταντά, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, βλ., Νίκος Σιγάλας, ὅ.π., σ. 12-14.

661 Νίκος Σιγάλας, ὅ.π., σ. 12..

662 Ἀλέξης Πολίτης, ὅ.π., 45-47. Γιὰ τὸ πῶς ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς καθιέρωσε τὸν ὅρο «Ἑλληνισμὸ» μὲ συγκεκριμένη διαχρονικὴ ἔννοια, βλ. Νίκος Σιγάλας, ὅ.π., σ. 8-22.

663 Κ. Θ. Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1980.

γιὰ τὴν την ἀδιάσπαστη συνέχεια της Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ.[664] Γιὰ τὸν Π.Π. ὁ σκοπὸς τῆς μελέτης τῶν ἀφηγήσεων καὶ τῶν τραγουδιῶν εἶναι ἡ εὕρεση ἀποδείξεων τῆς παρουσίας τῶν ἀρχαίων μυθικῶν λαῶν καὶ ἰδίως τῶν Πελασγῶν. Χαρακτηριστικὰ, ἀναλύει ποντιακὸ γαμήλιο τραγούδι βάσει τῶν πληροφοριῶν ποὺ δίνει ὁ Ἡρόδοτος γιὰ τὶς γυναῖκες τῶν Σαρματῶν, ὅπου καμιά κοπέλα δέν παντρεύεται προτοῦ σκοτώσει ἐχθρὸ στρατιώτη.[665] Οἱ συναφεῖς στίχοι ποὺ παραθέτει εἶναι οἱ ἑξῆς:[666] «Τσὲμ (τὶς) εἶδε καὶ τσὲμ ἤκουσε κόρη νὰ πολεμάῃ, κόρη νὰ ζώνεται σπαθιά, καὶ νὰ βαστᾳ κοντάρια – νὰ μπένῃ καὶ στὸν μπόλεμο νὰ βγαίνῃ ἀντρειωμένη – Σὰν ἔμπα σσίλιους ἔκοψε σὰν ἔβγα διὸ σσιλιάδες, καὶ σὰ κλωθογυρίσματα βρίσκει τὸν Κωνσταντίνο·»

Στὰ χρόνια τῶν *Περιηγήσεων* ἔχει ἀποκατασταθεῖ καὶ ἡ περίοδος τοῦ Βυζαντίου, ποὺ κινήθηκε παράλληλα μὲ αὐτὴ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἀπὸ τὴν μελανὴ περιγραφὴ στὴν ἐνσωμάτωση στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία.[667] Ἐνταγμένη σὲ μία προσπάθεια ποὺ ἐπιπλέον θὰ ἔστρεφε τὸ βλέμμα ἀπὸ τὶς ἐγγενεῖς ἀδυναμίες τοῦ νέου Βασιλείου, ἡ Κωνσταντινούπολη ἀποτελεῖ νόμιμη ἀλλὰ ταυτόχρονα διεκδικήσιμη ἀπὸ τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς κληρονομιά. Στὴν ἀνατολὴ στοχεύει, ἐξάλλου ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Ἡ πρόσληψη τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν Π.Π. εἶναι δυναμική. Ἀρχικά ἀκόμα ἤδη πρὸς τῆς ἔκδοσης τῶν *Περιηγήσεων* ἐπικρίνει τὴν παπαρρηγοπούλειο ἱστορικό σχῆμα μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκδοτικὴ δράση τοῦ *Συλλόγου Πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων.* Θεωρεῖ ὅτι ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴ συμπάθεια τοῦ ἱστορικοῦ πρὸς τὸ Βυζάντιο, τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος θεωρεῖ «ἐθνικὴ κηλίς, καὶ ἐξηυτελισμὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ».[668] Ἀργότερα στὶς *Περιηγήσεις* ὑπάρχουν ἀρνητικὲς περιγραφές του.

664 Στὴ συνέχεια, οἱ συλλογὲς θρήνων καὶ τραγουδιῶν γιὰ τὴν Ἁλώση του 1453 συνέδεσαν τὴ Μεγάλη Ἰδέα μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τῆς ἔδωσαν ἱστορικὸ βάθος ποὺ φαίνεται πὼς στερούταν ὡς καινοφανὴς ἰδεολογικὴ σύλληψη, βλ. Βουτουρὴς, ὅ.π. σ. 152-153.

665 Ἡρόδοτος, IV, 117. Φωνῇ δὲ οἱ Σαυρομάται νομίζουσι Σκυθικῇ, σολοικίζοντες αὐτῇ ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου, ἐπεὶ οὐ χρηστῶς ἐξέμαθον αὐτὴν αἱ Ἀμαζόνες. τὰ περὶ γάμων δὲ ὧδέ σφι διακέεται. οὐ γαμὲεται παρθένος οὐδεμία πρὶν ἂν τῶν πολεμίων ἄνδρα ἀποκτείνῃ· αἳ δὲ τινὲς αὐτέων καὶ τελευτῶσι γηραιαὶ πρὶν γήμασθαι, οὐ δυνάμεναι τὸν νόμον ἐκπλῆσαι.

666 *Περιηγήσεις*, σ. 253-4. Γιὰ τὸ τραγούδι βλ. http://www.kotsari.com/2011-03-23-22-54-44/103-2011-02-22-18-25-30/203-2011-02-22-18-42-48.html

667 Ἀλέξης Πολίτης, ὅ.π., σ. 93.

668 Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. -, 2η Ἰουλίου 1880, βλ. *Παράρτημα* σ. 245.

Ἐνῶ περιηγεῖται στὸ σημερινὸ βόρειο Ἀφγανιστὰν ἀναφέρεται τὴν καταγωγὴ τῶν γειτονικῶν λαῶν, τῶν κατοίκων τοῦ Τουρκεστάν. Γιὰ τοὺς Οὔνους καταθέτει:[669]

«Οὗτοι οἱ Τοῦρκοι, οὗτοι οἱ ὑπὸ τῶν μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον ἐν Βακτριανῇ βασιλευθέντες. Οὗτοι οἱ ἐκεῖθεν ἐλθόντες ἵν' ἀναγεννήσωσιν ἐκ τοῦ τερατώδους Βυζαντινοῦ κράτους θείᾳ μοίρᾳ Ἑλληνισμόν, οὗτοι οἱ Ρουμοὶ ὑπὸ τῶν Περσῶν καλούμενοι, οὗτοι τέλος οἱ ὑπὸ τῶν Σλάβων καταστρεφόμενοι καὶ διαδεχόμενοι κατὰ μικρὸν, οὗτοι οἱ χαρακτηριζόμενοι ὑπὸ τὸ γενικὸν ὄνομα Τουράν· κατὰ καιροὺς ἐν αὐτοῖς ποτὲ μὲν αὕτη καὶ πότε ἐκείνη ἡ φυλὴ ἦρχεν, ἀπαντῶσι κατὰ διαφόρους χώρας οἱ αὐτοὶ καὶ ὑπὸ διάφορα ὀνόματα, ἅπερ ἡμέτεροι συγγραφεῖς παρεποίησαν».

Ἐνῶ λοιπὸν ἡ στάση του ἔναντι τοῦ Βυζαντίου ἦταν ἀπορριπτικὴ[670], πλέον θεωρεῖ ὅτι:[671] «Ὁ Ἑλληνισμὸς ἐξηπλώθη, κατέκτησε διὰ τῆς χριστιανικῆς σοφίας, ὅσα ὁ Ἀλέξανδρος διὰ τῆς σπάθης, ὥστε φαίνεται ὅτι ἡτοίμασε τρόπον τινα ὁδὸν ἐπὶ τούτου». Ἐπειδὴ ὅμως ὑπῆρχε ἀσάφεια στὴ βάση καὶ ὑπερβολικὴ εὐλάβεια, συνεχίζει ἐξάλλου νὰ μιλᾶ γιὰ «τερατῶδες χριστιανικὸ κράτος» καὶ ὅτι «προσπαθοῦντες νὰ διασαφίσωσι τὰ ἀδιασάφιστα» προκλήθηκαν πολλὲς αἱρέσεις ποὺ τὸ ἀποδυνάμωσαν ἔναντι τῶν ἐχθρῶν Ἀττίλα καὶ Ἀλλάριχου.[672]

Διατηρῶντας αὐτὴ τὴ γραμμὴ κατὰ τὸ πέρασμα του ἀπὸ τὰ Μετέωρα τὸ 1886 δὲ διακρίνεται κάποια ὑποτίμηση γιὰ τοὺς μοναχοὺς ἢ τὸ Χριστιανισμὸ γενικότερα.[673] Περιγράφει ἐντυπωσιασμένος τοὺς μοναστηριακοὺς χώρους καὶ τὸν μειούμενο πληθυσμὸ των μοναχῶν. Ἀναφέροντας τὴν κλοπὴ πολύτιμων κωδίκων περιγράφει τοὺς, ἔρημους πλέον καθὼς οἱ ὑπολειπόμενοι μεταφέρθηκαν Ἀθήνα γιὰ

669 *Περιηγήσεις*, σ. 72,73.

670 Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι περνῶντας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, δὲν προσφέρει καμία περιγραφή της καὶ τὴν ὀνομάζει Βυζάντιο, ἐνδεικτικὰ βλέπε *Περιηγήσεις*, σ. 271. Ἡ διαφορετικὴ προσέγγιση δὲν ἐντοπίζεται μόνο σὲ σχέση μὲ παλαιότερα κείμενα. Ἀκόμα καὶ στὴν ἴδια τὴ *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ* ἡ θέση τῆς Κέρκυρας στὸ Βυζάντιο χαρακτηρίζεται ὡς «ἔκπτωσις» καὶ ἡ καταστροφὴ ἀπὸ τοὺς Γότθους παρουσιάζεται ὡς φυσικὸ ἐπακόλουθο, βλ. Παράρτημα, σ. 330.

671 *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ,* φ. 60.

672 Ὁμοίως.

673 *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ,* φ.9. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀκόμα καὶ στὶς περιηγήσεις ὑπάρχουν θετικὲς εἰκόνες μοναχῶν ὅπως στὸ Σινὰ, ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς «προπάτορες ἡμῶν», βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 338.

προστασία, χώρους τῶν βιβλιοθηκῶν. Ἡ τελικὴ ἐντύπωση εἶναι θετικὴ καὶ ἀποτυπώνεται λυρικά.[674]

Ὁ μετριασμὸς αὐτὸς δὲν ἐπηρεάζει τὴ θέση τῆς θρησκείας στὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ ποὺ ὁραματίζεται. Μπορεῖ ὁ ἑκούσιος ἐξισλαμισμὸς τῶν Ἀλβανῶν νὰ περιγράφεται ὅτι ἐπέφερε «δεινὴν διαίρεσιν εἰς τὸν ἐθνισμὸν· ἐπειδὴ ἡ πίστη καὶ ὁ ἐθνισμὸς ἐγένοντο μετὰ Χριστὸν ταυτόσημα»[675] ἀλλὰ ἀφοῦ κανένα ἔθνος δὲν ταυτίζεται μὲ θρησκεία τίποτα δὲν ἐμποδίζει τὴν ἀποκατάσταση τῆς παλιᾶς ἰσορροπίας στὰ Βαλκάνια, καὶ ὄχι μόνο. Δὲν εἶναι σαφὲς ἄν σχηματίστηκε πρῶτα στὸ μυαλό του Π.Π. ἡ πρόταση γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἢ ἄν εἶχε ἤδη ὑποβιβάσει τὴ θρησκεία καὶ τὸ ρόλο της.[676] Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι τὸ ἕνα ἔρχεται σὲ ἀπόλυτη ἁρμονία μὲ τὸ ἄλλο ὅταν ὥριμος προβάλει τὶς προτάσεις του.

Οἱ προτάσεις τοῦ Π.Π. γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, παρὰ τὸν ἐκ πρώτης ὄψεως καινοφανὴ χαρακτῆρα τους, συνθέτουν μία ἀνακεφαλαιώση τῶν μορφῶν τῆς Μεγάλης Ἰδέας μέχρι τὴν ἐποχή του.[677] Δὲν ἐμπνέεται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ κάποια παράμετρο τοῦ μεγαλοιδεατισμοῦ τῆς ἐποχῆς του. Ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες δανείζεται στοιχεῖα καὶ διαμορφώνει τὴ δικὴ του ἰδιαίτερη σύνθεση. Ἔτσι ὅσον ἀφορᾶ π.χ. στὴν μυθικορομαντικὴ ἐκδοχὴ τῶν χρησμῶν καὶ τῶν θρύλων γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη κρατᾶ ἁπλῶς τὴ λαχτάρα γιὰ ἐπανενοποίηση τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου μὲ διαφορετικοὺς ὅρους.[678] Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα εἶχαν ἀποκρυσταλλωθεῖ οἱ ἐξῆς σκέψεις, ποὺ προτεραιοποιούνταν ἀναλόγως τὶς συγκυρίες, τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐλὶτ ὡς πρὸς τὸν τρόπο χειρισμοῦ τῶν ἑλληνόφωνων πληθυσμῶν ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ Βασιλείου: α) συνέχιση τῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς καὶ κατάκτηση ἐδαφῶν β) δημιουργία μίας ἀνατολικῆς

674 Βλ. παρ. σ. 202.

675 *Γεωγραφικὴ Περιγραφή*, φ. 74.

676 Γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ χρήση τῆς θρησκευτικῆς ἀνεκτικότητας στὴν σύγχρονη ἱστορία τῆς Ἀλβανίας, βλ. Γκάζι Καπλάνι, «Θρησκεία καὶ ἀλβανικὴ ἐθνικὴ ταυτότητα», στὸ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, Σεραφείμ Ι. Γιανουλόπουλο (ἐπ.), *Ἀθέατες ὄψεις τῆς ἱστορίας. Κείμενα ἀφιερωμένα στὸν Γιάνη Γιανουλόπουλο*, Ἀσίνη, Ἀθήνα 2012, σ. 337-352.

677 Γιὰ τὴν παροῦσα ἐργασία χρησιμοποιήθηκε ἡ ἐξέλιξη τοῦ ὅρου ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τὴν Ἄλλη Σκοπετέα, ὅ.π., σ. 251-360.

678 Παντελὴς Βουτουρής, ὅ.π., σ, 158.

Αὐτοκρατορίας στὰ βυζαντινὰ πρότυπα, δημιουργίας μίας βαλκανικῆς συνομοσπονδίας καὶ ε) στενότερη ἑλληνοθωμανικὴ συνεργασία.[679] Φυσικὰ ὁ ἴδιος ὁ Π.Π δρᾶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ διπολισμοῦ Τρικούπη-Δηλιγιάννη καὶ τῆς σταδιακῆς ἀποδοχῆς ἀπὸ εὐρύτερα σύνολα τῆς ἀνάγκης ἑλληνοθωμανικῆς προσέγγισης. Ἡ κρίση τοῦ 1878, τὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου καὶ ἡ προσάρτηση τῆς ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ἀπὸ τὴ Βουλγαρία δείχνουν ἀνάγλυφα τὴν ἀδυναμία ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης μὲ ἴδιες δυνάμεις. Οἱ Βούλγαροι πιέζουν τοὺς σλαβικοὺς πληθυσμοὺς γιὰ προσάρτηση εἴτε ἐθνικὴ, εἴτε ἐκκλησιαστικὴ (Ἐξαρχεία), οἱ Ρουμάνοι ἀπευθύνονται στοὺς βλάχικους πληθυσμούς, ἐνῶ ἀξιώσεις γιὰ ἔξοδο στὸ Αἰγαῖο ἔχουν καὶ οἱ Σέρβοι.[680] Τὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο καλεῖται νὰ ἐπιλέξει ἀνάμεσα σὲ δύο στρατηγικὲς στὸ διπλωματικὸ καὶ στὸ καθαρὰ στρατηγικὸ πεδίο. Ἀρχικὰ καλεῖται εἴτε νὰ συμπαραταχτεὶ, κερδίζοντας σημαντικὸ χρόνο, μὲ τὴν παραπαίουσα Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἀπέναντι στοὺς Σλάβους, εἴτε νὰ συμπλεύσει μὲ τοὺς βόρειους γείτονες ἀπέναντι στὸν κοινὸ ἐχθρὸ.[681] Φυσικὰ δὲν ὑπῆρχε ἐνιαῖα πολιτικὴ σὲ βάθος χρόνου καθὼς τὰ πάθη καὶ οἱ ἐλπίδες θόλωναν συχνά τὴ ψυχρὴ ἐκτίμηση τῶν δεδομένων. Ὅσον ἀφορᾶ τὸ στρατὸ τὸ ζητούμενο εἶναι νὰ ὀργανώσει ἕναν σύγχρονο στὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα στρατὸ.

Ὁ Τρικούπης θεωρῶντας τὰ ἀλυτρωτικὰ αἰτήματα σὲ Κρήτη, Ἤπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία ὡς μία ἑνότητα ποὺ συναρτάται μὲ τὴ διεθνῆ διπλωματία, ἀπέφυγε, ἢ προσπάθησε νὰ ἀποφύγει, ἄλογα συναισθήματα καὶ δημαγωγικές παρορμήσεις.[682] Ὡς ὑπουργὸς ἐξωτερικῶν προωθεῖ τὸ 1867 τὴν συνεννόηση μὲ τή Σερβία γιὰ τὸ μοίρασμα τῶν περιοχῶν τῆς Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας καὶ τὸν προσεταιρισμὸ Ρουμάνων, Μαυροβούνιων καὶ Ἀλβανῶν. Αὐτὴ ἦταν ἡ πολιτικὴ τῆς κυβέρνησης Κουμουνδούρου. Αὐτὸ τὸ ὅραμα παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς

679 Ηλίας Γ. Σκουλίδας, Σχέσεις.., σ. 38-39.
680 Κῶστας Κωστής, ὅ.π., σ. 471.
681 Ὅ.π, σ. 445.
682 Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη», στὸ Καίτη Ἀρώνη-Τσίχλη, Λύντια Τρίχα (ἐπ.), Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καί ἡ ἐποχή του: Πολιτικὲς ἐπιδιώξεις καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 2000, σ. 30.

προτεραιότητα καὶ σχεδιασμὸς τοῦ Βασιλείου[683]. Ἀντίθετα οἱ ἀντιπολιτευόμενοι τοῦ Δεληγεώργη ἐπιθυμοῦσαν τὴν προσέγγιση μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία φοβούμενοι τὸν σλαβικὸ κίνδυνο.[684] Ὁ Βουλευτὴς Κεφαλληνιὰς Γεώργιος Τυπάλδος -Ἰακωβάτος ἀναπτύσσει τὴν θεωρία ελληνοτουρκικής συνομοσπονδίας βάσει τῆς προσπάθειας ἀπόκρουσης τῶν Ρωσικῶν σχεδίων καὶ τῶν κοινῶν φυλετικῶν, πολιτιστικῶν καὶ γλωσσικῶν στοιχείων Ἑλλήνων καὶ Τούρκων[685]. Τὴ δεκαετία τοῦ 1880 ἡ ἀπόδειξη τοῦ ἀνέφικτου τῆς βαλκανικῆς προσέγγισης στρέφει τὸν Τρικούπη πρὸς τὴ διατήρηση φιλικῶν σχέσεων μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, μία θέση ποὺ τὴν ἀνέπτυξε τὴν προηγούμενη δεκαετία, ὡς ἀνάσχεση στὸν σλαβικὸ ἐπεκτατισμό.[686] Στὴ τελευταῖα φάση τῆς θητείας του, καὶ μόνο, θὰ ἐπιστρέψει στὴν ἰδέα τῆς διαβαλκανικῆς συνεργασίας, ὅταν θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐνδυναμωμένη στρατιωτικὰ Ἑλλάδα μπορεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ σύρραξη μὲ τοὺς Ὀθωμανούς. Ὁ Χ. Τρικούπης βάζει σὲ προτεραιότητα τὴν στρατιωτικὴ προπαρασκευή, σὲ παράλληλη πορεία μὲ τὴν ἀνάπτυξη δικτύου διπλωματικῶν ἐπαφῶν, δηλαδὴ ἐπιλέγει τὴ δημιουργία σύγχρονου στρατοῦ καὶ ὄχι τὴν πρακτικὴ τῶν τοπικῶν ἐξεγέρσεων καὶ ταραχῶν. Οἱ ἀποτυχίες διεύρυνσης τῶν συνόρων ἐξάλλου συντέλεσαν, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, στὴ διεύρυνση τοῦ περιεχομένου τῆς Μεγάλης Ἰδέας ὥστε πλέον θὰ περιλαμβάνει ὄχι μόνο τὴν ἐδαφικὴ ἐπέκταση ἀλλὰ καὶ τὸν κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἐκσυγχρονισμό τοῦ Βασιλείου.[687] Τὰ ὑψηλὰ κόστη θὰ παραμείνουν στοιχεῖο ἀντιπολιτευτικῆς κριτικῆς, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἦταν τελικὰ ἱστορικὰ δικαιωμένος δρόμος, ὅπως φάνηκε τὸ 1878, 1885-6 καὶ κυρίως τὸ 1897 μὲ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο.[688]

Ἀπὸ τὴν ἐκδοχὴ ποὺ διατηρήθηκε μέχρι τὸν Κριμαϊκὸ Πόλεμο, αὐτὴ τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας μὲ πρωτεύουσα τὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Π.Π. κρατᾶ τὴ

683 Κώστας Κωστής, ὅ.π., σ. 366-7· Ἔλλη Σκοπετέα, ὅ.π., σ. 337-346.
684 Ἔλλη Σκοπετέα, ὅ.π., σ. 318-319.
685 Δημήτρης Κιτσίκης, Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας 1280-1924, Βιβλιοπωλεῖον τῆς "Ἑστίας" Ἰ.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Ἀ.Ἑ., Ἀθήνα 2003, σ. 247-249. Γιὰ τὴν ἐν γένει προσωπικότητά του καὶ τὸ ἔργο του βλ. Θεοδώρα Ζαφειράτου, Γεώργιος Τυπάλδος Ἰακωβάτος ὁ ἄνθρωπος, ὁ πολιτικός, Διδακτορικὴ διατριβή, Ἰόνιο Πανεπιστήμιο. Τμήμα Ιστορίας, 2014.
686 Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, ὅ.π., σ. 35.
687 Παντελὴς Βουτουρής, ὅ.π., σ. 155-156.
688 Κώστας Κωστής, ὅ.π., σ. 470.

μοναρχικὴ φύση τοῦ πολιτεύματος καὶ τὴ μαξιμαλιστικὴ σκοποθεσία. Ἀπὸ τὴν ἐκδοχὴ ἐπέκτασης τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου ποὺ διατηρήθηκε μέχρι τὸν Κρητικὸ Πόλεμο (1866-1869), κλίμα τὸ ὁποῖο βίωσε στὴν πατρίδα του, τὴν πίστη στὶς οἰκίες δυνάμεις. Τέλος, ἀπὸ τὴν ἐκδοχὴ τῆς ἑλληνοθωμανικῆς προσέγγισης τῆς ἐποχῆς του κρατᾶ τὸν, συγκαλυμμένο ἢ ἀνομολόγητο, ἀντισλαβισμό της, τὴν ἀνάγκη συνεργασίας τῶν ἑλληνικῶν καὶ ὀθωμανικῶν ἀρχῶν- ἐνδεικτικὸ εἶναι ἀπευθύνεται στὸν Σουλτάνο προτείνοντας συνεργασία ἔναντι τῆς εὐρωπαϊκῆς στάσης καὶ τῆς βουλγαρικῆς ἐπεκτατικότητας. ἡ ἐπικοινωνία τοῦ με συλλόγους τῆς Κωνσταντινούπολης.[689] Ἐξάλλου τὰ πνευματικὰ σωματεῖα μὲ τὰ ὁποία ἐπιδιώκει ἐπαφὴ, π.χ. Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, Ἐν Κωνσταντινουπώλει Φιλολογικὸς Σύλλογος, ζοῦν ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος ποὺ διαμορφώνει ἡ ἑλληνοοθωμανικὴ προσέγγιση.[690]

Ἡ Πελασγικὴ θεωρία τοῦ Π.Π. εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ κλειδιὰ ἑρμηνείας του ποτάγειου corpus. Καθόλου τυχαῖα, ἀκόμα καὶ ὅταν δηλώνει ὅτι, ἔστω κι ἂν δεχθοῦμε κάποια σκοπιμότητα, ἐγκαταλείπει τὸ Β' τόμο τῶν Περιηγήσεων συνεχίζει τὴ μελέτη τῆς παρουσίας τῶν Πελασγῶν. Μένει ἀσαφὲς ἄν προχώρησε στὶς προτάσεις του προτείνοντας τὸν τρόπο (πολεμικὸ ἢ πολιτιστικὸ) ἑνοποίησης τῶν Βαλκανίων ἢ ἄν ἀρκέστηκε στὴ θεωρητικὴ θεμελίωση τῆς ἀναγκαιότητάς της. Ἡ πρωτοτυπία δὲ ἔγκειται στὴ γενεαλογικὴ παραγωγὴ τοῦ ἐθνικοῦ χώρου ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ χῶρο «μὲ τὴν ἐξιστόρηση δηλαδὴ τῶν δεσμῶν ποὺ ἀποδεικνύουν τὴ σχέση τῶν πληθυσμῶν ποὺ τὴ κατοικοῦν», καθὼς εἶχε προηγηθεῖ ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος στὴ σύνδεση τῶν ἀρχαιοελληνικῶν φυλῶν/ὀνομάτων.[691] Βρίσκεται στὴ βιωματικὴ σύνδεση γεωγραφίας (τῆς προσωπικῆς του περιήγησης) μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ τὶς προτάσεις του πρὸς τοὺς συμπατριώτες του: οἱ ἀφηγήσεις στὴν Ἀσία καὶ στὴν Ἀφρικὴ δὲν μένουν στὸ κενὸ, ξαφνικὰ ἡ παραδοξότητα καὶ ἡ μοναδικότητα τῆς περιήγησης του μπαίνει σὲ δεύτερο πλάνο, καὶ ὡς περιγραφὴ τοῦ ἀποτυπώματος τοῦ

[689] Γιὰ τὶς προτάσεις πρὸς τὸν Σουλτᾶνο βλ. Παράρτημα, σ. 288.
[690] Γιὰ τὴ δράση τῶν συλλόγων σὲ αὐτὲς τὶς συνθῆκες βλ. Ἔλλη Σκοπετέα, ὅ.π., σ. 153-154, 318.
[691] Νίκος Σιγάλας, ὅ.π., σ. 24.

Πελασγοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, εἶναι τὸ προγονικὸ ἀποκορύφωμα καὶ κλέος ποὺ καλεῖ σὲ ἀποκατάσταση τοῦ παρόντος.

Προσωπικὰ κατασκευάσματα

Γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ νέου του ἔργου, *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ*, ὁ Π.Π. ἐνημερώνει τὴ Σύγκλητο τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου μὲ ἐπιστολὴ καὶ ἐπιχειρηματολογεῖ ὑπὲρ τοῦ αἰτήματος χρηματοδότησης.[692] Τὰ παρουσιαζόμενα συμπεράσματα γιὰ τὴν εὕρεση τῶν σπηλαίων τοῦ Γηρυόνη καὶ τῆς Ἔχιδνας στὴν Ἤπειρο, τοὺς Πελασγοὺς, τὴν ταύτιση τῆς Κέρκυρας μὲ τὴν ὁμηρικὴ Κροκύλεια κ.α. δὲν ἐκτιμήθηκαν ὡς ἄξια ἔκδοσης ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τὸν ἀποθάρρυνε ἀπὸ τὸ νὰ συνεχίσει στὴν ἴδια κατεύθυνση γιὰ τα ἑπόμενα τρία, τουλάχιστον, χρόνια. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ *Calendrier* εἶχε ξεκινήσει νὰ συστηματοποιεῖ τὰ βασικὰ συμπεράσματα τῆς περιήγησης του στὴν Ἑλλάδα σὲ νέο ἔργο.[693] Ἂν γιὰ τὶς

[692] Παράρτημα, σ. 247.

[693] «Le premier, qui s'intitule *La très ancienne Grèce*, selon les traditions qui existent encore, selon nos anciens écrivains et selon la topographie de chaque pays, contient une histoire des plus anciennes années de la Grèce. Géryon et sa sœur Echidna, dont les cavernes existent telles qu'elles sont décrites par Hésiode, appartiennent aux premiers personnages historiques de la Grèce. Leurs Contemporains étaient les Selli, qui, selon Homère, ont été si humiliés sous la conquête des Pélasges : les Cassopéens, lorsque Corfou était divisée enquatre royaumes : celui de Cassiope, celui d'Agère, celui de Phormyx el celui de Glanké on Lencime. A l'époque de Jupiter, toute la Grèce était soumise aux Pélasges (v. Mes Voyages, P. 367, 368), qui furent renversés par les Argiens sous Inachus qui était pélasgien. Par la les Argiens devenus fameux donnèrent leur nom a toute la Grèce. Phoronée, fils et successeur d'Inachus, fut renverse par Danaüs allié au premier Deucalion, aidé par les Grecs et par les Telchines contre les Pélasges {v. mes Voyages, p. 164. 115,221}. Les Argiens alors sont nommés Danaens et ceux d'Épire et Thessalie, Deucalidiens (id., p. 160). Scéa, fille du Danaïs avant épousé Archandros, fils d'Achéus, fils du premier Deucalion. Engendra Achéus, dont le nom est porté par toute la Grèce (id. p. 369) jusqu'à l'époque de la guerre de Troie. Tout de suite après celte guerre, devinrent renommés les Hellènes, dont le nom est porté encore par toute la Grèce Par conséquent, les Grecs étaient appelés Argiens de leur capitale Argos, Danaens et Achéens de leurs familles royales, dont une était arabe (id., p. 218) et l'autre pélasgienne, le premier Deucalion étant fils de Prométhée fils de Japet, fils d'Uranus qui était pélasgien (id.. p. 367). Ce n'est que les noms argiens et hellènes qui conviennent aux Grecs. Ceux-ci avaient l'habitude d'appeler un peuple du nom de sa capitale, ils s'en appelaient ainsi. Le mot« Grec » est très ancien: c'est par ce nom que les Pélasges désignaient toute la nation. C'est pour cela que tous les peuples, qui ont connu les Grecs par l'intermédiaire de Pélasges, les nomment encore aujourd'hui Grecs. Les Albanais, qui sont les descendants des Pélasges, appellent gric une longue gorge entre les montagnes, dont les habitants sont appelés grics ou grecs. Comme tous les pays de la Grèce qui étaient alors voisins des Pélasges ont l'aspect de gorges, ceux-ci ont donné le nom de Grecs aux Hellènes, voulant dire les habitants des gorges. De même les Grecs disaient Pélasges pour signifier les habitants de la terre voisine, parce que les Grecs étant entourés par la mer n' avaient: pour terre voisine, que celle De pelasges. Ceux-ci s'appelaient en réalité *Sképetar*, c'est-à dire royaux (v. mes Voyages, p. 152, 163, 166, 167).
Homère, qui n'appelle pas tous les Grecs du nom d'Hellènes, existait doncavant la suprématie de ce peuple surtoute la Grèce ; par conséquent il existait vers l'époque de la guerre de Troie. Counaissant très exactement les lieux et les mouvements deCette guerre, il Ia suivit: C'était un homme savant, favorisé par la nature et nullement aveugle; on

περισσότερες παρατηρήσεις του μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι εἶναι προϊόντα τῆς ἐποχῆς του ποὺ ἐξυπηρετοῦν προσωπικὲς ἐπιδιώξεις, αὐτὲς γιὰ τὴν Κέρκυρα, τὸν τελικὸ τόπο διαμονῆς του, χαρακτηρίζονται ἐπιπλέον ἀπὸ μία πρωτότυπη, καθαρὰ προσωπικὴ, σύνθεση. Συχνὰ πρόκειται γιὰ εὐφάνταστες ὑποθέσεις.

Ἕνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ σημεῖα τῆς περιγραφῆς τῆς Κέρκυρας εἶναι ἡ περιγραφὴ τῶν τεσσάρων βασιλείων της.[694] Σύμφωνα μὲ τὸν Π.Π., στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἡ Κέρκυρα ἦταν χωρισμένη σὲ τέσσερα βασίλεια, μὲ ἰσάριθμες βασίλισσες: Καισσιώπη, Ἄγυρος, Φόρμυγξ καὶ Λευκίμμη. Οἱ δύο πρῶτες βρίσκονταν στὸ Βορρὰ, σὲ Καισσιώπη καὶ Βαλανειό, ἡ Φόρμυγξ στὴ Παλαιοκαστρίτσα καὶ ἡ τελευταῖα στὸ κάστρο τοῦ Γαρδικίου στὸ χωριὸ Ἅγιος Ματθαῖος.[695] Αὐτὴ ἡ παράδοση, τὴν ὁποῖα ὁ

peut dire qu il avait plusieurs yeux, étant lettré. Les lettres existaient dans un temps plus ancien qu'on ne le pense. Ün autre Homère aveugle existait Cinq cents ans à peu près avant Hérodote; comme il Connaissait par cœur les poèmes d'Homère, on le confondit avec celuici. De tels anachronismes sur les personnages historiques arrivaient souvent dans Jes anciens temps de la Grèce, causés par les traditions (v. mes Voyages, p. 166,134, 370). Ce premier Homère était de l'ile d Ithaque, et Thersite était acarnanien.

En un mot, toutes les fables de notre histoire sont décrites dans cet ouvrage suivant un ordre historique. Il donne une description géographique de tous les pays décrits par Homère : il détermine la ville d'Hellas et celle d'Epire dont le nom était donné à toute la contrée d'Épire, et tout autre endroit, soit de ceux qui sont décrits par Homère, soit par d'autres de nos anciens écrivains, dont l'emplacement est encore incertain», βλ. Calendrier, x-xii

694 Βλ. Παράρτημα, σ. 306 κ. ἑξ.

695 Ἡ παράδοση τῶν βασιλισσῶν τῆς κερκυραϊκῆς ὑπαίθρου ἐμφανίζεται σὲ παραλλαγές. Μία ἀπὸ τὶς παλαιότερες καταγραφὲς εἶναι αὐτὴ ποὺ διασώζει ὁ γερμανὸς γεωγράφος Ἰωσὴφ Πάρτς. Παρουσιάζοντας τὶς γεωγραφικὲς ἐκδοχὲς τοῦ μαρμαροκάβου ἀναφέρει καὶ τὴν μαρτυρία ἑνὸς κατοίκου τοῦ χωριοῦ Ἀφιῶνα στὸν ἀρχαιολόγο Benza: «Παραδόξως πως εἰς τὸ Καράβι τοῦτο ἀναφέρονται καὶ νεωτέρων χρόνων μῦθοι, ἐν οἷς ἀνευρίσκομεν ἐκχριστιανισθέντα τὸν μῦθον τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ ἐξ Ἀφιόνος ὁδηγὸς τοῦ Benza διεβεβαίου, ὅτι ὁ Ἅγ. Νικόλαος ἀπελίθωσε τὸ πλοῖον τοῦτο, διότι ὅ,τε πλοίαρχος καὶ τὸ πλήρωμα αὐτοῦ δὲν τῳ ἀπεδωκαν τὸν προσήκοντα σεβασμόν. Πρώην τις ὑπάλληλος ὅμως ἐν Αὐλιώταις ἀπέκρουε τὴν παράδοσιν ταύτην ὡς ἀνούσιον ρωπολογίαν καὶ διηγεῖτο ὅτι ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου τοῦ Ἀφιόνος ἔκειτο πάλαι ποτὲ λαμπρὰ πόλις ἡ Παμφλαγώνα, οὕτως ἐπικληθεῖσα ἐκ τῆς βασιλίσσης, ἥτις ἐδέσποζον αὐτῆς καὶ ἦν ἀδελφὴ τῆς βασιλίσσης τῆς Κερκύρας. Ὁ σύζυγος αὐτῆς μετ' ἄλλων βασιλέων ἀπεπλευσεν ὅπως καταπολεμήσῃ ξένην, μακρὰν οἰκοῦσαν βασίλισσαν, ὑπὸ τῶν θελγήτρων ὅμως ταύτης σαγηνευθείς ἐγκατέλιπεν τοὺς συναγωνιστὰς καὶ ἐμνηστεύσαντο τὴν ἐχθρὰν βασίλισσαν, μεθ' ὅ μετὰ ταύτης ἀγωνισάμενος ἥττήθη. Μετὰ τὴν ἥτταν κατέφυγε μετὰ τῆς ἐρωμένης εἰς τὸν ἑαυτοῦ πύργον. ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων τῆς Κερκύρας ἰδοῦσα ἡ Παμφλαγώνα προσπλέουσαν τὴν ναῦν τοῦ ἀπίστου συμβίου ἐδεήθη τοῦ Ἁγ. Νικολάου νὰ κωλήσῃ τὴν ἐπάνοδον τοῦ παραβάτου τῆς συζυγικῆς πίστεως. Ὁ θαλασσοκράτωρ ἅγιος εἰσακούσας τῆς δεήσεως αὐτῆς μετεμόρφωσεν εἰς λίθον τὸ πλοῖον τοῦ ἐγκληματίσαντος», βλ. Ἰωσὴφ Πάρτς, *Ἡ Νῆσος Κέρκυρα. Γεωγραφικὴ Μονογραφή*, μτφρ. Περικλῆς Βέγιας, Δαπάνη Πετρίδειου Κληροδοτήματος, Τυπογραφεῖον Ι.Ναχαμούλη, Ἐν Κέρκυρα 1892, σ. 218-219

Στὸ τέλος τοῦ 20ου αἰώνα ὁ κατεξοχὴν λαογράφος τῆς Κέρκυρας Γεράσιμος Χυτήρης διασώζει τὶς ἐκδοχὲς τῆς ἐποχῆς του. Ἡ πρώτη προέρχεται ἀπὸ τὰ παραμύθια γύρω ἀπὸ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο. Τρεῖς ἀδερφὲς του, λόγω ζήλειας, ἔκλεψαν καὶ ἤπιαν τὸ ἀθάντο νερὸ ποὺ προοριζόταν γιὰ αὐτόν. Μαζί τους ἤπιε καὶ τὸ ἄλογό του. Στὴν προσπάθεια τους νὰ ἀποφύγουν τὴν ὀργὴ του ἔρχονται στὴν Κέρκυρα καὶ κρύβονται, ὡς ἀναράιδες πλέον, σὲ τρία βουνά καὶ κάστρα της: Ἅγιοι Δέκα, Παλαιοκαστρίτσα καὶ Γαρδίκι. Ζοὺν μέσα σὲ σπηλιὲς καὶ, τυπικό γνώρισμα τους στὴν ἑλληνικὴ παράδοση, ἀλίμονο σὲ αὐτὸν ποὺ τύχει νὰ τὶς συναντήσει καὶ πέσει πάνω στὸ συνοδευτικὸ ἀνεμοστρόβιλό ἢ πατήσει τὰ ἀόρατα σὲ αυτόν ἁπλωμένα ροῦχα τους. Γλιτώνει μόνο ἂν ἀπευθυνθεῖ ὡς ἐξῆς: «Κυρὰ διαβαίνει, κακὸ δὲν κάνει, γιὰ ποῦ νὰ πηγαίνει; Γιὰ τὸν ἀδερφὸ της τὸν Ἀλέξανδρο ποὺ ἀγαπάει». Ἄλλη παραλλαγὴ ἀναφέρεται στὴ σαγηνευτικὴ βασίλισσα τοῦ Γαρδικίου, ποὺ βρίσκοντας τραγικὸ θάνατο μετὰ ἀπὸ ἀνατροπὴ τῆς ἅμαξας της, συντηρούταν στὴ μνήμη τῶν γεροντότερων κατοίκων λόγω τοῦ ἤχου τῶν πετάλων. Ἡ

Π.Π. δέχεται ὡς ἰσχύουσα γιὰ τὰ χρόνια μετὰ τὴ διαίρεση τοῦ Ἠπειρωτικοῦ Κράτους, ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τῆς πραγματικῆς παράλληλης βασιλείας τεσσάρων ἀδελφῶν καὶ διατηρήθηκε ὡς μετέπειτα διαίρεση τοῦ νησιοῦ σὲ τέσσερις ἐπαρχίες. Ὁ γιὸς τοῦ Πελασγοῦ Ἡρακλὴ Κερκυλλίνος, ἔδωσε τὸ ὄνομα του στὸ νησὶ, ἢ ἡ σύζυγος τοῦ πρώτου, ἱδρύοντας τὴν μητρόπολη. Ἡ μητρόπολη τοῦ νησιοῦ μέσω τοῦ Ἡρακλή, ἀποκτᾶ γιὰ τὸν Π.Π. πελασγικὴ καταγωγὴ καὶ γλαφυρὰ περιγράφεται ἡ σύγχρονη παρουσία τῆς Βασίλισσας Ὄλγας ὡς ἀντίστοιχη καὶ συνέχεια τῆς μυθικῆς.[696] Ὁ ἡρακλειδὴς Κερκυλλίνος ἀποτελεῖ καθαρὰ μία προσωπικὴ ἐφεύρεση γιὰ νὰ λύσει τὶς μυθολογικὲς ἀντιφάσεις.

Μὲ, ἐξίσου, μοναδικὸ τρόπο ἀφηγεῖται τὰ ὁμηρικὰ χρόνια τοῦ νησιοῦ. Ἡ Κέρκυρα συμμετεῖχε στὸν Τρωικὸ Πόλεμο καθὼς ταυτίζεται μὲ τὰ Κροκύλεια.[697] Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ τὸ Νησὶ τῶν Φαιάκων, καθὼς αὐτὸ ταυτίζεται μὲ τὴν Κόρκυρα Μέλαινα[698] ἐνῶ ἡ Δρεπάνη τοῦ Ἀπολλωνίου εἶναι τὰ νησιὰ Πελαγούσαι στὴ μέση τῆς Ἀδριατικῆς.

Σύμφωνα μὲ τὰ μεταθανάτια ἀφιερώματα ὁ Π.Π. ὅταν ἀφίχθηκε στὴν Κέρκυρα εἶχε συνοδεία μία αἶγα, ὀνόματι «Κύπρο»[699], ἡ ὁποία τὸν «καθοδήγησε» στὶς Νυμφές. Εἶναι σαφὲς ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπινόηση καὶ κατασκευή. Πουθενὰ ὁ ἴδιος ὁ Π.Π. δὲν ἀναφέρεται σὲ αὐτὸ τὸ περιστατικὸ καὶ περιγράφει ὡς τυχαῖο τὸν λόγο ποὺ τὸν κράτησε ἀρχικὰ στὶς Νυμφές.[700] Ἡ ἑρμηνεῖα τῆς φήμης αυτῆς ἐπιτρέπει τὴν κατασκευὴ ὑποθέσεων. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ ἴδιος ὁ Π.Π. νὰ διέδωσε αὐτὴ τὴν

πιὸ γνωστὴ σχετικὴ ἀφήγηση εἶναι αὐτὴ τοῦ χωριοῦ Βαλανειό. Ἡ βασίλισσα Ἀγυρὼ βλέποντας σὲ μία ἐφιππη περιοδεία φλόγες νὰ ἔχουν ζώσει τὴν πολιτεία της, τοποθετημένη στοὺς Πάγους σύμφωνα μὲ μία ἐκδοχή, παραφρονεῖ. Δένει μὲ μαντήλι τὰ μάτια τοῦ ἀλόγου της καὶ πηδὰ στὸ κενὸ ἑνός γκρεμοῦ. Ἡ τοποθεσία παλαιόκαστρο καὶ «μοῦλας τὸ πήδημα» διατηροὺν μέχρι σήμερα ζωντανὴ τὴν ἱστορία της. Γιὰ τὴν ἀνωτέρω παράδοση βλ., Γεράσιμος Χυτήρης, *Τὰ Λαογραφικὰ τῆς Κέρκυρας*, Δημοσιεύματα Ἑταιρεῖας Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν, Κέρκυρα 1988, σ.85-88.

696 Βλ. Παράρτημα, σ. 318.

697 Ἰλιάδα Β, 631-633: «Αὐτὰρ Ὀδυσσεὺς ἦγε Κεφαλλῆνας μεγαθύμους, οἵ ῥ’ Ἰθάκην εἶχον καὶ Νήριτον εἰνοσίφυλλον καὶ Κροκύλει’ ἐνέμοντο καὶ Αἰγίλιπα τρηχεῖαν». Οἱ ἀρχαῖοι σχολιαστὲς τοποθετοῦσαν τὴν περιοχὴ κοντὰ στὴ Ζάκυνθο καὶ στὴν Κεφαλονιά, βλ. Βαγγέλης Πανταζῆς, *Ὁμηρικὴ γεωγραφία καὶ ὁμηρικὴ ἐποχή. Ι. Ὁ ἑξομιρισμὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ τὸ πρόβλημα τῶν Μηκυνῶν*, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 1996, σ. 143.

698 Ἡ τωρινὴ ὀνομασία εἶναι Κόρτσουλα.

699 Ἀλλοῦ περιγράφεται ὡς ζεῦγος αἰγῶν, χωρὶς νὰ ἀλλάζει ἐπὶ τῆς οὐσίας τὸ περιεχόμενο τῆς ἀφήγησης, βλ. *Οἱ Καιροί*, 3η Μαρτίου 1903, ἀρ. 4753.

700 Βλ. παραπάνω σ. 92 καὶ παράρτημα σ. 292.

ἱστορία ὡς ἀπάντηση στὶς συνεχεῖς ἐρωτήσεις τῶν κατοίκων τῆς Κέρκυρας γιὰ τὸ λόγο ποὺ ἐπέλεξε νὰ κατοικεῖ μεταξύ τους. Ὡς καλὸς γνώστης τῆς ἀρχαῖας ἱστορίας καὶ συγκεκριμένα τῆς Μακεδονικῆς ποὺ τὴ ξεχώριζε λόγω τῶν Περιηγήσεων, προσάρμοσε στὴν περίπτωσή του τὸν μύθο γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς πόλης τῶν Αἰγῶν: κατὰ μια ἐκδοχὴ ὁ Περδίκκας Α' πῆρε χρησμὸ ἀπὸ τὸ μαντεῖο νὰ ἱδρύσει πόλη ἐκεῖ ποὺ θὰ δεῖ αἶγες νὰ κοιμοῦνται ἐνῶ, κατὰ τὴ δεύτερη, ὁ μυθικὸς Κάρανος περιπλανήθηκε ἀκολουθῶντας αἶγες ὥσπου κατέληξε στὸ ἴδιο σημεῖο. Ἡ ἀπάντηση του, καὶ ἔντέλει ἡ ἐξήγηση ποὺ διαδόθηκε καὶ ἐπέζησε, ἱκανοποιοῦσε καὶ ἕναν δεύτερο προσωπικὸ λόγο.[701] Ὁ Π.Π. ἔντυσε μὲ προσωπικὴ νοηματοδότηση τὸν τόπο τερματισμοῦ τῶν περιηγήσεών του· ἐξάλλου οἱ Νυμφὲς ἦταν ἕνας τόπος ποὺ αἰσθητικὰ, λόγω τῶν ὑδάτων, τοῦ κλίματος καὶ τῆς ἀπόστασης ἀπὸ θάλασσα, τοῦ θύμιζε τὴν γενέτειρά του.[702]

Ἡ σύνδεση μὲ τὸν ἑλληνικὸ ἐθνικισμὸ

Ἡ σύνδεση τῆς περιήγησης καὶ τῶν συνοδευτικῶν προτάσεων τοῦ Π.Π. μὲ ὄψεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ ἐπιτρέπει τὴν ἀνάδειξη πτυχῶν τῶν πρώτων ποὺ κινδυνεύουν νὰ μείνουν ἀφανεῖς. Δύο ἀπὸ αὐτὲς χρήζουν προβολῆς καὶ ἀνάλυσης: ἡ θέση τῶν ἀπομακρυσμένων περιοχῶν τῆς περιήγησης στὸ πλαίσιο τῶν ἐθνικῶν ἀναγκῶν τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 καὶ ἐξῆς καὶ ὁ ρόλος τοῦ Πανεπιστημίου στὴν Ἀνατολή.[703]

Μαξιμαλιστικοὶ στόχοι γιὰ τὰ γεωγραφικὰ ὅρια τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ τὶς ἀποτυχίες ἐπέκτασης, ὑπῆρχαν ἀπὸ

[701] Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Ο Ελληνισμός της αρχαίας Μακεδονίας: καταγωγή και γλώσσα των μακεδόνων, οι Αργεάδαι βασιλείς της Μακεδονίας, Αλέξανδρος Α' ο Φιλέλλην και η Μακεδονία κατά τα Μήδικα, οι ρήτορες των Αθηνών και τα περί βαρβαρισμού των* Μακεδόνων, [χ.ό], Αθήναι 1960, σ. 166, 172, 182.

[702] Δὲν πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ ὅτι στὴν πρώτη ἀρχικὴ -θετικὴ- ἐντύπωση νὰ ἔπαιξε ρόλο καὶ ἡ ὀνομασία «Νυμφές» καθὼς ὁ ἴδιος ὑπέγραφε μέχρι τότε ὡς «Δημότης Νυμφασίας», καθὼς ἡ Βυτίνα ἀνῆκε μέχρι τὸ σὲ αὐτὸν τὸ Δήμο.

[703] Γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Πανεπιστημίου βλ. Πασχάλης Κιτρομιλίδης, «Νοερές κοινότητες καὶ οἱ ἀπαρχὲς τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος στὰ Βαλκάνια», στὸ Θάνος Βερέμης (ἐπιμ.) Ἐθνικὴ ταυτότητα καὶ ἐθνικισμός στὴ νεότερη Ἑλλάδα, Αθήνα 2003, ΜΙΕΤ, σ. 84.

τὰ πρῶτα μετεπαναστατικὰ χρόνια. Αὐτὰ τοποθετοῦνταν στὸ Δούναβη, τὴν Μαύρη θάλασσα καὶ τὸν Εὐφράτη στὸ πλαίσιο ὁραματισμοῦ τῆς ἀνασύστασης τῆς Βυζαντινῆς Αὐοκρατορίας.[704] Ἡ περιήγηση του μποροῦσε, ἄν καὶ δὲν ἔγινε, νὰ ἐνισχύσει τὸ τρέχον ἀφήγημα τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Αὐτὴ ἡ θέση δύναται νὰ ἀπαντήσει καὶ στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ὕπαρξη ἢ μὴ σκοπιμότητας τῆς ἔκδοσης τῶν Περιηγήσεων καὶ τῆς ἀρχικῆς θερμῆς στήριξης τοῦ Πανεπιστημίου.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Πανεπιστημίου ὁ Π.Π. ἐνδιαφέρεται νὰ πλουτιστοῦν οἱ συλλογὲς του στὸ πρότυπο τῶν ἀντίστοιχων, καὶ πιὸ ἀνεπτυγμένων Εὐρωπαϊκῶν. Τὰ διάφορα σπέρματα τῆς Ἀφρικῆς δηλώνει ὅτι προορίζονται γιὰ τὸ «φυσιογραφικὸ μουσεῖο», ἐνῶ ἄν καὶ ἀπουσιάζει σχολιασμὸς τῶν ἀποσταλέντων ἀντικειμένων στὸ Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιο τὸ 1877 πέρα μίας σύντομης περιγραφῆς, ἐξηγεῖ τὴ σημασία τους ἀνήσυχος ὅτι θὰ κλαποῦν καὶ δὲν θὰ φτάσουν στὸν προορισμό τους: τὰ νομίσματα λόγω τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων «μέλλουσι νὰ φωτίσωσι τὴν ἡμετέραν ἱστορίαν, κατὰ πόσον ὁ ἑλληνισμὸς διετηρήθη ἐν Ἰνδίαις μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον» καὶ τὰ ὁποῖα θὰ συμβάλουν «εἰς τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν ἀνάπτυξιν, ἥν τὸ ἔθνος πτωχὸν ὂν ἀδυνατεῖ νὰ κάμῃ».[705]

Ἡ περιήγηση τοῦ Π.Π. κινεῖται στὴν ἴδια εὐθεῖα μὲ τὸν ἐθνικὸ ρόλο τοῦ Πανεπιστημίου. Αὐτὸ ἀκολουθεῖ καὶ συνεχίζει τὴ δράση τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στὴν Ἀνατολὴ, δηλαδὴ συμβάλει «στὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἡγεμονία τοῦ Ἑλλάδας στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς ποὺ ἔγινε πρότυπο πολιτείας». [706]

[704] Ἰωάννης Κολιόπουλος, «Ληστεία καὶ ἀλυτρωτισμός», στὸ Θάνος Βερέμης (ἐπιμ.) Ἐθνικὴ ταυτότητα καὶ ἐθνικισμός στὴ νεότερη Ἑλλάδα, Αθήνα 2003, ΜΙΕΤ, σ. 167· Ἀλέξης Πολίτης, Ἡ ρομαντικὴ λογοτεχνία..., σ.158.

[705] Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. 2557, 18 Αὐγούστου 1877.

[706] Βασίλης Κρεμμυδάς, *Ἡ μεγάλη ἰδέα: μεταμορφώσεις ἑνὸς ἐθνικοῦ ἰδεολογήματος*, Τυπωθήτω, Ἀθήνα 2010[2], σ. 76-78.

Οἱ ἰδέες τοῦ Π.Π. γιὰ τὸν πολιτισμὸ

Ὁ δρόμος τοῦ Μεταξιοῦ καὶ ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἀποικιοκρατίας

Ἡ κατανόηση τῆς σημασίας τῶν προτάσεων τοῦ Π.Π. γιὰ τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τῶν ἰθαγενῶν τῆς Ἀφρικῆς, γιὰ τὸν ἀνθρώπινο πολιτισμὸ καὶ τὴ θέση τοῦ μέσα στὴ φύση ἀπαιτεῖ τὴ γνώση τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς του καὶ εἰδικότερα αὐτὲς ποὺ σχετίζονται μὲ τὶς περιηγήσεις καὶ τὴν ἀποικιοκρατία. Οἱ νεώτερες ἐξερευνήσεις/περιηγήσεις, σὲ ἀτομικὸ μεμονωμένο ἢ ὀργανωμένο ἀπὸ κάποια θεσμικὴ συλλογικότητα ἐπίπεδο εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένες μὲ τὴ διαδικασία ἀνακάλυψης ἄγνωστων στοὺς Εὐρωπαίους περιοχῶν. Ἤδη πρὶν τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν περασμάτων πρὸς τὴν Ἀσία μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴ κατάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης, εἶχε γίνει ἀντιληπτὴ ἡ ἀνάγκη παράκαμψης τῶν ἰταλικῶν ναυτικῶν πόλεων καὶ ἡ ἀναζήτηση νέων δρόμων πρὸς τὶς Ἰνδίες καὶ τὴν Κίνα γιὰ τὰ μπαχαρικά, τὴ ζάχαρη καὶ τὸ μετάξι τους.[707] Δύο τρόποι ὑπῆρχαν, ὁ καθένας μὲ ξεχωριστὲς δυσκολίες καὶ ἰδιαιτερότητες: περίπλους τῆς ἀφρικανικῆς ἠπείρου καὶ ταξίδι στὶς ἄγνωστες θάλασσες δυτικά.[708] Τὸ ξεκίνημα τῶν χωρῶν τῆς Ἰβιρικῆς Χερσονήσου καὶ ἡ συνέχεια μὲ τὴν κούρσα εὐρωπαϊκοῦ ἀνταγωνισμοῦ, θὰ ἀναδείξουν τὶς δυνάμεις τῆς Ὁλλανδίας, Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας. Ἡ κληρονομιὰ τῶν γεωγραφικῶν ἀνακαλύψεων τοῦ διαστήματος ἀπὸ τὸν 15ο μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα διαμορφώνει τὶς συνθῆκες τῆς ἀποκορύφωσης τοῦ φαινομένου σὲ παγκόσμια κλίμακα πέντε δεκαετίες πρὶν τὸ ξέσπασμα τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Γιὰ αἰῶνες ἡ ἐπικοινωνία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Εὐρασίας γινόταν μέσω χερσαίων δρόμων. Τὸ δίκτυο ἀνθρώπινων μετακινήσεων καὶ συναλλαγῶν μεταξὺ ἐμπόρων, πολεμιστῶν, νομάδων, προσκυνητῶν ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ καὶ ὁριοθέτηση ἰδεῶν ἀνάμεσα στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῆς Μεσογείου, τὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ τὴν Κίνα

[707] Λάμπρος Φιτούρης, *Ἀποικιακὲς Αὐτοκρατορίες*, Ασίνη, Ἀθήνα 2016[3], σ. 26.
[708] Ὁμοίως.

ὀνομάστηκαν στὰ τέλη τοῦ 19ου αιῶνα *Δρόμοι τοῦ Μεταξιοῦ* ἀπὸ τὸν Γερμανὸ Γεωλόγο Φερδινάνδο φον Ριχτχόφεν[709]. Ὡς ἀπαρχὴ τους θεωρεῖται ἡ ἑνοποίηση τοῦ χώρου μεταξὺ Μικρὰς Ἀσίας καὶ Περσέπολης ποὺ προκάλεσε ἡ Περσικὴ Αὐτοκρατορία τὸν 6ο αἰῶνα π.Χ. καὶ συνεχίστηκε σὲ μεγαλύτερη κλίμακα μὲ ὄχημα τὴν Ἑλληνικὴ Γλῶσσα καὶ τὴν πολιτιστικὴ της ἐπίδραση ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο τὸν Μακεδόνα δύο αἰῶνες ἀργότερα.[710] Τὸν ἑπόμενο αἰῶνα στὴν Κίνα ὑπὸ τὴ Δυναστεία τῶν Χὰν ἔρχονται σὲ ἐπικοινωνία περιοχὲς ὅπως τὰ Ἰμαλάια, ὁ Ἰνδοκοῦς καὶ τὸ Παμίρ.[711] Τότε ξεκινᾶ καὶ τὸ ἐμπόριο μεταξιοῦ, στὴν οὐσία ἐξαγορὰ εἰρήνης, μὲ τὶς «βαρβαρικὲς ὀρδὲς» τῶν νομάδων Σιονγκ-νου (Xiongnu).[712] Στὰ χρόνια τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας οἱ παράκτιες πόλεις τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας ἐμπορεύονται μὲ τὴν ἀραβικὴ χερσόνησο, τὸν Περσικὸ Κόλπο καὶ τὶς Ἰνδίες ἐνῶ ἡ ἵδρυση τῆς Κωνσταντινούπολης γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς φυσικὸ ἐπακόλουθο αὐτῆς τῆς στροφῆς τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου πρὸς τὴν Ἀνατολή.[713] Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ἰσλὰμ καὶ ἡ ἵδρυση τῶν Χαλιφάτων ἑνοποιεῖ θρησκευτικὰ τὸν χῶρο καὶ διευρύνει τὰ δίκτυα ἀνάμεσα στὶς ἀκτὲς τῆς Βορείου Ἀφρικῆς καὶ τὶς ὀάσεις τοῦ Ἀφγανιστὰν μὲ κέντρο αὐτῶν τὴ Βαγδάτη.[714] Ἡ αὐτόχθων φυλὴ τῶν Οὐιγούρων στὴν Κίνα ἀναδεικνύεται σὲ ἐμπορικὸ βραχίονα τῆς περιοχῆς. Οἱ νέες δυνάμεις τῶν Ρως, τῶν Μογγόλων εἰσάγουν καινοφανεῖς ἀνταγωνισμοὺς τὴν ἴδια ὥρα ποὺ ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη εἰσβάλει μέσω τῶν Σταυροφοριῶν στὴν Ἀνατολή. Οἱ ἀμύθητοι θησαυροὶ καὶ οἱ συνοδευτικοὶ κίνδυνοι τῆς Ἀνατολῆς κυριαρχοῦν στὸ φαντασιακὸ τῶν Εὐρωπαίων μέσω τῶν περιγραφῶν τοῦ Μάρκο Πόλο ἐνῶ ἡ ἐπερχόμενη ἀναστάτωση τοῦ Μαύρου Θανάτου[715] σὲ Εὐρώπη καὶ Ἀσία δείχνει μὲ δραματικὸ τρόπο τὴν ἑνότητά τους. Τρεῖς ἐξερευνητὲς, ἐκπρόσωποι τριῶν πολιτισμῶν, ἀποτυπώνουν τὴν κινητικότητα καὶ τὸ

[709] Ὁ βαρόνος Ferdinand Freiherr von Richthofen (1833 – 1905) δημιούργησε τοὺς ὅρους «Seidenstraßen» καὶ «Seidenstraße» τὸ 1877.

[710] Peter Frankcopan, *The Silk Roads: A New History of the World*, Νέα Ὑόρκη 2017, Vintage, σ.1-8

[711] Ὅ.π., σ. 8-9.

[712] Ὅ.π., σ. 9-11.

[713] Ὅ.π., σ. 15-26.

[714] Ὅ.π., σ. 93.

[715] Γιὰ τὶς ἐπιδημίες πανώλης στὸν ὕστερο μεσαίωνα βλ. David Nickolas, *Ἡ ἐξέλιξη τοῦ Μεσαιωνικοῦ Κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση καὶ σκέψη στὴν Εὐρώπη 312-1500*, Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τράπεζας, Ἀθήνα 2007, σ. 569-582.

πνεῦμα τοῦ 13ου-14ου αἰῶνα: ὁ Βενετὸς ἔμπορος Μάρκο Πόλο, ὁ Ἄραβας Ἴμπν Μπατούτα[716] καὶ ὁ κινέζος ναύαρχος Τσὲνκ Χὶ.[717] Στοὺς ἑπόμενους αἰῶνες οἱ ἀνακαλύψεις τῶν Νέων Χωρῶν θέτουν σταδιακὰ τὴν Κεντρικὴ Ἀσία σὲ δεύτερη μοῖρα ἀλλὰ ὄχι γιὰ πολύ.

Ἡ ἀποικιοκρατία τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ Διαμάχη γιὰ τὴν Ἀφρικὴ καὶ τὸ Μεγάλο Παιχνίδι

Ἡ περίοδος 1875-1914 τιτλοφορήθηκε ἀπὸ τὸν Ἔρικ Χομπσμπάουμ ὡς «Ἐποχὴ τῶν Αὐτοκρατοριῶν».[718] Συγκεκριμένα, ἡ αὐτονόητη ὑπεροχὴ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κρατῶν σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο, εἰδικὰ μετὰ τὴν ἑνοποίηση τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Γερμανίας, παίρνει τὴ μορφὴ τῆς προσαρτήσης/κατάκτησης ἢ τῆς δημιουργίας προτεκτοράτων σὲ Ἀσία, Ἀφρικὴ καὶ Εἰρηνικὸ Ὠκεανό ἀπὸ αὐτά· αὐτὸ εἶναι ἕνα καινοφανὲς χαρακτηριστικὸ ποὺ διαφοροποιεῖ τὴ νέα περίοδο ἀποικιοκρατίας ἀπὸ τὴν προηγούμενη.[719] Ἡ τεχνολογικὴ πρόδος τοῦ 19ου αἰῶνα καθιστοῦσε τὶς μετακινήσεις συντομότερες καὶ ἀσφαλέστερες: τὸ σιδηροδρομικὸ δίκτυο ἀναπτύχθηκε περαιτέρω, τὰ ἀτμόπλοια ἀντικατέστησαν τὰ ἱστιοφόρα, ὁ τηλέγραφος συνέδεσε ἀπομακρυσμένες περιοχὲς καὶ ἡ διώρυγα τοῦ Σουὲζ τὸ 1867 συντόμευσε τὴ θαλάσσια ἐπικοινωνία τῆς Μεσογείου με Ἀραβικὸ Κόλπο καὶ Ἰνδίες.

Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἀφρικὴ ἡ ἐξέλιξη ἦταν δραματική: μέχρι τὸ 1914 ἐξαιρουμένης στὴν οὐσία μόνο τῆς Αἰθιοπίας ὅλη ἡ ἤπειρος εἶχε διαμοιρασθεῖ μεταξὺ, σὲ φθίνουσα σειρᾷ γεωγραφικοῦ μεγέθους κατακτήσεων, Βρετανίας, Γαλλίας,

716 Ὁ Ιμπν Μπατούτα (Abu Abdullah Muhammad ibn Battutah, 1304-1369) ταξίδεψε σὲ ὁλόκληρο τὸν μουσουλμανικὸ κόσμο, τὴ βόρεια καὶ ἀνατολικὴ Ἀφρική, βλ. Ἴμπν Μπατοῦτα, *Ταξίδια στὴν Ἀσία καὶ στὴν Ἀφρική 1325-1354*, Στοχαστής, Ἀθήνα 2000.

717 Ὁ Τσὲνκ Χι (Zheng He, 1371-1433) συνέβαλε στὴν ἀνάδειξη τοῦ κινεζικοῦ ναυτικοῦ καὶ τὴ διεύρυνση τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν μέσω τριῶν ταξιδιῶν σὲ Ἰνδίες, Ἀραβικὴ Θάλασσα καὶ Ἀνατολικὴ Ἀφρική, βλ. Edward L. Dreyer, *Zheng He: China and the Oceans in the Early Ming Dynasty, 1405–1433*, Pearson College Div, 2006.

718 Ἐρικ Χομπσμπάουμ, *Ἡ Ἐποχὴ τῶν Αὐτοκρατοριῶν*, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 2002.

719 Ὅ.π., σ. 95-96.

Γερμανίας, Βελγίου, Πορτογαλίας, καὶ Ἱσπανίας.[720] Ἡ εἰσβολὴ, κατάκτηση, διαίρεση καὶ ἀποικιοποίηση ἔλαβε ἤδη ἀπὸ τὸ 1884 στὸ διεθνὲς περιβάλλον τὸν τίτλο «Διαμάχη γιὰ τὴν Ἀφρική» (Scramble for Africa) καθὼς ἡ ἤπειρος αὐτὴ ἀποτέλεσε τὸ θέατρο τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀνταγωνισμῶν.[721] Εἰδικότερα τὴν περίοδο ποὺ ὁ Π.Π. περιηγεῖται ἡ Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία λόγω ἀδυναμίας διαχείρισης τῶν κοινωνικῶν κρίσεων τῆς περιοχῆς παραχωρεῖ αὐτονομία στὴν Αἴγυπτο.[722] Τὸ Χεδιβάτο, ὅπως ὀνομάστηκε τὸ νέο κράτος, διήρκεσε ἀπὸ τὸ 1867-1914 μὲ τὴν μετατροπὴ του σὲ βρετανικὸ προτεκτοράτο. Ὁ Ἰσμαὴλ Πασὰς φέρει γιὰ τὸ διάστημα 1863-1879 τὸν τίτλο τοῦ ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου ἐνῶ ὁ Βρετανὸς Τσάρλς Γκόρντον ἀπὸ τὸ 1877-1879 αὐτὸν τοῦ διοικητῆ τοῦ Σουδὰν.

Ἡ νέα φάση τῆς ἀποικιοκρατίας ὀνομάστηκε μὲ ἕναν ὅρο ποὺ πρωτοχρησιμοποιήθηκε γιὰ τὶς διαμάχες τῶν ἀποικιοκρατικῶν δυνάμεων τὴ δεκαετία τοῦ 1890 καὶ καθιερώθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ Λένιν τὸ 1916: ἰμπεριαλισμός.[723] Ἡ μαρξιστικὴ ἀνάλυση προβάλει τὰ οἰκονομικὰ αἴτια τοῦ καὶ τὸν θεωρεῖ τόσο κατάληξη τοῦ καπιταλισμοῦ ὅσο καὶ προάγγελο τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου ἐνῶ ἀντίθετες ἀναλύσεις τονίζουν τὶς ἰδεολογικοπολιτισμικὲς παραμέτρους.[724] Πλέον παράλληλα μὲ γεωγραφικὲς αἰτιάσεις, π.χ. διαφύλαξη ἐκ μέρους τῆς Βρετανίας χερσαίων καὶ θαλασσίων δρόμων πρὸς τὶς Ἰνδίες, δύσκολα θὰ μποροῦσαν νὰ παραμεριστοῦν οἱ κοινωνικὲς, ὅπως ἡ ἀσφαλὴς διέξοδος δυσαρεστημένων πολιτῶν, δυνητικὰ ἢ οὐσιαστικὰ εὐεπίφορων ἐπαναστατικῶν κελευσμάτων, καὶ πρωτίστως οἱ ἀντίστοιχες οἰκονομικές. Ἡ οἰκονομικὴ ὕφεση ἀναζήτησε, ἀνεδαφικὰ ὅπως ἀποδείχθηκε, στὶς ὑπερπόντιες νέες ἀγορὲς διέξοδο στὸ πρόβλημα διοχέτευσης τῆς ὑπερπαραγωγῆς· αὐτὸ ἦταν κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ μερκαντιλισμοῦ (ἐμποροκρατίας) τῶν προηγούμενων αἰώνων.[725] Ἡ πύκνωση τοῦ

720 Ὅ.π., σ. σ. 96-97.
721 Γιῶργος Κρητικός, *Ἔθνος καὶ χῶρος: Προσεγγίσεις στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς σύγχρονης Εὐρώπης*, Μεταίχμιο, Ἀθήνα 2008, σ. 42.
722 Selim Deringil, . «The Ottoman response to the Egyptian crisis of 1881–82», *Middle Eastern Studies*, τ. 24, ν.1 1998, σσ. 3-24.
723 Ἐρικ Χομπσμπάουμ, ὅ.π., σ. 99-100.
724 Ὅ.π., σ. 101-102.
725 Ὅ.π., σ. 109.

ἱστοῦ τῶν μεταφορῶν καὶ μετακινήσεων ἔκανε δυνατὴ τὴν ἀναζήτηση πετρελαίου, χαλκοῦ, κασσίτερου καὶ καουτσοὺκ σὲ ἐξωτικὰ ἀπομακρυσμένες περιοχές.

Ἡ διαίρεση σὲ κατακτητὲς καὶ κατακτημένους, ἀναδεικνύει ἕναν ἐπιπλέον ἰδεολογικὸ παράγοντα ὡς βασικὴ αἰτίαση: πρόκειται γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ αἰσθήματος ἀνωτερότητας τοῦ πολίτη τῆς «αὐτοκρατορίας». Στὴν περίπτωση τῆς Γαλλίας ἡ ὑλοποίηση τοῦ ἀποικιοκρατικοῦ σχεδιασμοῦ δροῦσε ὡς ἄμυνα καὶ ἀντιστάθμισμα στὸ δημογραφικὸ πρόβλημα καὶ πληγωμένο γόητρο μετὰ τὴν ἧττα στὸ Γαλλοπρωσσικὸ πόλεμο τοῦ 1870-1.[726] Ἡ διείσδυση στὴν Ἀλγερία καὶ στὸν Ἄνω Νεῖλο, τόνωνε τὸ ἐθνικὸ γόητρο στὸ διεθνὲς στερέωμα καὶ ταυτόχρονα ἐξωράϊζε τὸν ἐσωτερικὸ διχασμὸ σὲ κοινωνικό, πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο.[727] Ἡ Μεγάλη Βρετανία διατηροῦσε τὸ προβάδισμα στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο μὲ τὴν κατοχὴ τῶν νησιῶν τῆς Μάλτας καὶ Κύπρου καὶ καταφέρνει νὰ ὑποσκελίσει τὴ Γαλλία ἐλέγχοντας, μέσω Αἰγύπτου καὶ Σουδάν, τὴ διώρυγα τοῦ Σουέζ μετὰ τὸ 1875 καὶ διασφαλίζοντας τὸ δρόμο πρὸς τὶς Ἰνδίες.[728] Πλέον ἔχει συντελεσθεῖ μία μετατόπιση: ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ «εὐγενοῦς ἀγρίου» στὶς Περσικὲς Ἐπιστολὲς τοῦ γάλλου Διαφωτιστὴ Μοντεσκιὲ, σεβασμὸ τὸν 19ο αἰῶνα μποροῦσαν νὰ κερδίσουν μόνο ὅσοι ἰθαγενεῖς πολεμοῦσαν. Ἡ διοίκηση τῶν ἰθαγενῶν ἀποτελοῦσε παράδειγμα γιὰ τὴ συνεχὴ ὑποτίμηση τους μὲ τὸ παράδειγμα τῶν Ἰνδιῶν, καθὼς μία μειοψηφία λευκῶν κυβερνοῦσε πολλαπλάσιους πληθυσμοὺς, 6.000 ἀξιωματοῦχοι μὲ 70.000 στρατὸ ἔναντι 300.000.000 ἑκατομμυρίων ντόπιων, νὰ εἶναι τὸ πιὸ χαρακτηριστικό.[729] Τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ ἡ δημοκρατία ἐδραιωνόταν στὶς μητροπόλεις καὶ τὰ δικαιώματα διευρύνονταν, στὶς ἀποικίες κυριαρχοῦσε ὁ αὐταρχισμὸς καὶ ἡ βία. Ἡ κληρονομιὰ τῆς ταξινόμησης τῶν πληθυσμῶν σὲ ἀνώτερες καὶ κατώτερες, ἀπότοκο τῶν πρώτων ἐπαφῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ ἐξωευρωπαϊκῶν πληθυσμῶν, βάραινε στὴ διαχείριση τους.[730] Νέες κοινωνικὲς θεωρίες, ὅπως ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἰσχυρότερου ἀπὸ τὸν

726 Ὅ.π., σ. 124.
727 Γιῶργος Κρητικός, ὅ.π., σ. 43.
728 Ὅ.π., σ. 49.
729 Ἐρικ Χομπσμπάουμ, ὅ.π., σ. 130-133.
730 Λάμπρος Α. Φιτούρης, ὅ.π., σ. 73.

Χέρμπερτ Σπένσερ[731], ὀνομάστηκε ἀργότερα «κοινωνικὸς δαρβινισμός», λειτούργησαν ἀπολογητικὰ ὑπὲρ τῆς ἐκμετάλλευσης ἢ τῆς ἀναγκαιότητας ἰσχυρῆς διακυβέρνησης.[732] Ἡ φτώχεια καὶ ἡ ὑπανάπτυξη, καὶ τὸ πὼς ὁρίζονταν αὐτές, ἐξελίσσονταν σὲ ἐνδημικὸ φαινόμενο γιὰ τοὺς ντόπιους πληθυσμούς καὶ γινόταν ἀντιληπτὴ ὡς μία μορφὴ «φυσικὴ καταδίκης»· Ἡ πιὸ παραστατικὴ ἀπεικόνιση τῆς παραπάνω θέσης παρουσιαζόταν στὶς Διεθνεῖς Ἐκθέσεις μὲ τὰ ἀποικιακὰ περίπτερα ζωντανῶν ἀνθρωπίνων ἐκθεμάτων.[733]

Ἡ ἱεραποστολικὴ δράση συνήθως ἀντιδροῦσε στὴν καταπίεση τῶν ἰθαγενῶν ἀλλὰ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ σταθεῖ ἀνεξάρτητα τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ. Ἡ σημασία τῆς πλειοψηφίας τῶν λευκῶν ἀνάμεσα στὸ σῶμα τοῦ κλήρου φανέρωνε τὴν ἐργαλειοποίηση τῆς θρησκείας ἐκ μέρους αὐτῶν ποὺ θὰ πλήρωναν γιὰ τὶς ἀποστολές.[734] Τὸ μεγαλύτερο ὄφελος γιὰ τὸν ντόπιο πληθυσμὸ ἦταν ἡ βελτίωση τοῦ βιοτικοῦ του ἐπιπέδου μέσῳ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἔνταξη του στὸ γραφειοκρατικὸ σύστημα.[735] Αὐτὴ θὰ ἦταν καὶ ἡ μαγιὰ ποὺ θὰ διεκδικήσει ἀργότερα τὴν ἀνατροπὴ τῆς νέας πραγματικότητας.[736]

Ἡ πορεία πρὸς τὴν κορύφωση τῆς ἀποικιοκρατίας ἀκολουθεῖ τὴν ἀνακάλυψη νέων περιοχῶν καὶ τὴ διεύρυνση τῶν εὐρωπαϊκῶν αὐτοκρατοριῶν. Ἡ Ρωσικὴ Αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸ 16ο μέχρι τὸν 18ο αἰῶνα μέσω συνεχῶν ἐδαφικῶν ἐπεκτάσεων κατάφερε νὰ ἀποτελέσει τὴ μεγαλύτερη σὲ ἔκταση χώρα τοῦ κόσμου: ἀπὸ Φινλανδία μέχρι Ἀλάσκα καὶ ἀπὸ Σιβηρία μέχρι Μογγολία [737]Μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα κατακτᾶ τὸ Καζακικὸ Χανάτο καὶ ἐπιδιώκει τὴν προτεκτορατοποίηση τῶν γειτονικῶν Χανάτων καὶ Ἐμιράτων.[738] Μετὰ τὴν ἧττα στὸν Κριμαικὸ Πόλεμο ὁ

731 Χέρμπερτ Σπένσερ (Herbert Spencer, 1820-1903) ἦταν Ἄγγλος φιλόσοφος, βιολόγος καὶ κοινωνιολόγος

732 Γιὰ τὴν πορεία ἀπὸ τὴ διατύπωση τῆς δαρβινικῆς θεωρίας ἕως τὴν στοιχειοθέτηση τοῦ ρατσιμοῦ βλ. Γιῶργος Κρητικός, ὅ.π., σ. 53

733 Pascal Blanchard, Nicolas Bancel, Gilles Boetsch, Éric Deroo, Sandrine Lemaire, Charles Forsdick, *Human Zoos : Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*, Λίβερπουλ 2008, Liverpool University Press

734 Ἐρικ Χομπσμπάουμ, ὅ.π., σ.118.

735 Ὅ.π., σ.129.

736 Γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἀποαποικιοποίησης βλ. J.C. Robert Young, *Μεταποικιακή Θεωρία: Μια Ιστορική Εισαγωγή,* Πατάκης, Αθήνα 2007.

737 Λάμπρος Α. Φλιτούρης, ὅ.π., σ. 117-119

738 Ὅ.π., σ.293.

ἐκσυγχρονισμός της εἶναι ταχύς, καθὼς γίνονται ἀντιληπτὰ τὰ μειονεκτήματα ἔναντι τῶν ἀντιπάλων της, μὲ τὴν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας καὶ τὴν ταχεῖα ἐκβιομηχανοποίηση.[739] Ἡ κατασκευὴ τοῦ Ὑπερσιβηρικοῦ Σιδηροδρόμου (σύνδεση Μόσχας μὲ Θάλασσα Ἰαπωνίας) στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης.[740] Ὁ κύριος φορέας τῆς ἀγγλικῆς ἀποικιοκρατίας στὴν Ἀσία ἦταν ἡ Ἑταιρεία Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, μία σύμπραξη ἰδιωτῶν ἐμπόρων καὶ τῆς κυβέρνησης.[741] Ἱδρύθηκε τὸ 1601 καὶ κατάφερε μέσα σὲ λίγες δεκαετίες νὰ ἐλέγχει τὶς ἀκτὲς τῆς Κίνας μέσω ἐμπορικῶν σταθμῶν καὶ τὸ ἐμπορικὸ μονοπώλιο στὶς Ἰνδίες, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1757 τὴν ἴδια τὴ χώρα σὲ διοικητικὸ ἐπίπεδο, ἀπομακρύνοντας ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοὺς Ὁλλανδούς. Τὸ ἐπίσημο τέλος της ἦρθε τὸ 1874, ἀλλὰ ἤδη τὸν προηγούμενο αἰῶνα οἱ ἐμπορικὲς ἀλλαγὲς ποὺ ἔφερε ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση σηματοδότησαν τὴν παρακμή της. Σταθμὸς αὐτῆς ἦταν ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὶς Ἰνδίες μετὰ τὴν ἀδυναμία της ἀντιμετώπισης τῶν ντόπιων ἐξεγέρσεων καὶ τὴν ἐπακόλουθη ἐπίσημη προσάρτηση τῶν Ἰνδιῶν τὸ 1857 ἀπὸ τὴν Ἀγγλία.[742]

Ἡ διπλωματικὴ καὶ πολιτικὴ ἀντιπαράθεσης τῆς Βρετανικῆς καὶ Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας στὴν κεντρικὴ Ἀσία τὸν 19ο αἰῶνα καὶ μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 20ου ἀποτελεῖ ἕνα ὑποκεφάλαιο στὴν ἱστορία τῆς ἀποικιοκρατίας. Ἀπὸ τὸ ξεκίνημα τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ ρωσικὴ διείσδυση στὸ νότο θορυβεῖ τὴν Βρετανικὴ Αὐτοκρατορία ποὺ ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν ἄμυνα τῶν Ἰνδιῶν σὲ πιθανὸ κτύπημα. Αὐτὸ αὐξάνει τὴ σημασία τῶν γειτονικῶν κρατῶν ὅπως τὸ Ἐμιράτο τοῦ Ἀφγανιστάν, τὴν Περσία, τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατρία, τὸ Ἐμιράτο τῆς Μπουχάρας καὶ τὰ Χανάτα τῆς Χίβας καὶ τῆς Κοκάνδης. Τὸ Μεγάλο Παιχνίδι (The Great Game)[743] ὅπως ὀνομάστηκε περιλαμβάνει διάφορα ἐπεισόδια καὶ ἀνέδειξε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, μεγάλους

739 Ὅ.π., σ. 292.
740 Ὅ.π., σ.300.
741 Λάμπρος Α. Φλιτούρης, ὅ.π., σ. 111-113.
742 Ὅ.π., σ. 273.
743 Ὁ ὅρος ἀποτελεῖ ἔμπνευση τοῦ διπλωμάτη Ἄρθουρ Κόνολι (Arthur Conolly, 1807-1842) τὸ 1840 καὶ καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν συγγραφεά Ράντγιαρντ Κίπλινγκ τὸ 1901, βλ. Seymour Becker, «The ‘great game’: The history of an evocative phrase.», *Asian Affairs* 43.1 (2012), σ.σ. 61-80.

ἐξερευνητὲς ὅπως οἱ Τζὼρτζ Φόρστερ[744], Γουίλιαμ Μούρκροφτ[745], Τζέιμς Λιούις[746]. Ἀκόμα καὶ φαινομενικὰ ἄσχετα γεγονότα καὶ συγκρούσεις μακριὰ ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Ἀσία, ὅπως ὁ Κριμαϊκὸς Πόλεμος εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένα μὲ αὐτό.[747] Οἱ δύο Ρωσοπερσικοὶ Πόλεμοι, 1804-1813, 1826-1828), οἱ δύο πόλεμοι Βρετανῶν καὶ Σίχ (1845-1846, 1848-1849), ὁ βρετανοπερσικὸς πόλεμος τοῦ 1856-1857, ὁ ἀνταγωνισμὸς στὸ Θιβέτ καὶ οἱ δύο Ἀγγλοαφγανικοὶ Πόλεμοι (1838-1842,1878-1880) ὁδήγησαν στὸ Ρωσοβρετανικὸ Σύμφωνο τοῦ 1907, στὴν οὐσία διευθέτηση τῶν διαφορῶν σὲ Περσία, Ἀφγανιστὰν καὶ Θιβέτ καὶ δημιουργία κοινοῦ μετώπου ἀπέναντι στὴ Γερμανία[748].

Ἡ ἑδραίωση τῶν Εὐρωπαϊκῶν Αὐτοκρατοριῶν ἀκολουθεῖ, διαμορφώνει, ἀκόμα καὶ χρηματοδοτεῖ, τὴ δράση περιηγητῶν, ἐξερευνητῶν καὶ ἐπιστημόνων σὲ ἀπάτητες περιοχές. Δύο ἐξερευνητὲς δεσπόζουν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ τὴ δράση τους στὴν Ἀφρική. Ὁ ἕνας εἶναι ὁ Ντέιβιντ Λίβινγκστον (David Livingstone, 1813–1873). Ἦταν Σκωτσέζος ἱεραπόστολος, ἰατρὸς καὶ ἐξερευνητὴς τῆς Ἀφρικῆς, τοῦ ὁποίου οἱ ἀνακαλύψεις προηγήθηκαν τοῦ μοιράσματος τῆς Ἀφρικῆς ἀπὸ τὶς μεγάλες εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις.[749] Ἡ οἰκογένεια του, θῦμα τῆς μεταβολῆς τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν, μετακινήθηκε ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο στὴν Γλασκώβη γιὰ νὰ ἀπασχοληθεῖ στὴν νηματουργία. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐργαζόταν ἤδη ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν δέκα ἐτῶν δὲν ἐγκατέλειψε τὸ σχολεῖο, γινόμενος δεκτὸς τὸ 1838 στὴν *Ἱεραποστολικὴ Ἑταιρεία Λονδίνου (London Missionary Society)* καὶ χειροτονηθεῖς ἱερέας τῆς Αὐτονομιστικῆς Ἐκκλησίας τὸ 1840. Ἀπὸ τότε σχηματίζεται ἡ πεποίθηση ὅτι ὁ συνδυασμὸς θρησκείας, ἐμπορίου καὶ ἐπιστήμης

744 ὁ Τζὼρτζ Φόρστερ (George Forster, 1752-1791).
745 ὁ Γουίλιαμ Μούρκροφτ (Willi.am Moorcroft, 1767 – 1825).
746 Τζέιμς Λιούις (James Lewis, 1800-1853).
747 Peter Frankopan,ὅ.π., σ. 290-293.
748 Ewen W. Edwards, «The Far Eastern Agreements of 1907», *Journal of Modern History* 26.4 (1954), σ.σ. 340–355.
749 Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ντέιβιντ Λίβινγκστον καὶ τὸν Χένρυ Μ. Στάνλευ στὴν ἑλληνικὴ Γλῶσσα εἶναι ἰσχνὴ καὶ περιορίζεται κυρίως σὲ ἐγκυκλοπαιδικὰ λήμματα καὶ ἐκλαϊκευμένα ἔργα παγκόσμιας ἱστορίας. Σύντομο ἀλλὰ περιεκτικὸ βιογραφικὸ σχεδίασμα ἀπὸ τὸν Θάνο Σακκέτα περιλαμβάνεται στὸ Χένρυ Μ. Στάνλευ, *Ἀναζητῶντας τὸν Δρ. Λίβινγκστον στὴν Ἀφρική*, τ. Α', Στοχαστής, Ἀθήνα 1991, σ. 13-46. Ἡ σχετικὴ ξενόγλωσση εἶναι τεράστια καὶ ἐμπλουτίζεται συνεχῶς μὲ βιογραφίες. Γιὰ τὴν παροῦσα ἐργασία λήφθηκαν ὑπόψη οἱ παρακάτω μελέτες: Tim Jeal, Livingstone, Yale University Press, Λονδίνο 2013· Thomas Pakenham, The Scramble for Africa, Random House, Νέα Ὑόρκη 1991· Tim Jeal, Stanley, Yale University Press, Λονδίνο 2007.

εἶναι ἱκανὸς νὰ ὁδηγήσει στὴν μετέπειτα ἐξάλειψη τῆς δουλείας καὶ στὴ βελτίωση τῆς ζωῆς τῶν τοπικῶν πληθυσμῶν. Ἡ δράση του στὴν Ἀφρικὴ ξεκινᾶ τὸ 1841 στὴν Νότια Ἀφρικὴ, ὅπου ἡ νεότευκτη Βρετανικὴ Διοίκηση συγκρούεται μὲ τοὺς Μπόερς.

Στὴν Ἀφρικὴ πραγματοποίησε τέσσερις ἀποστολές. Μέχρι τὸ 1951 γιὰ τὴν ἵδρυση ἱεραποστολικῶν σταθμῶν ἔφθασε μέχρι τὸν ποταμὸ Ζαμβέζη (Zambezi). Τὸ διάστημα 1853-1856, ἀναζητῶντας καλύτερη πρόσβαση στὴν κεντρικὴ καὶ νότια Ἀφρικὴ ἀπὸ τὰ δυτικά, γίνεται ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ποὺ διέσχισε την Ἰσημερινὴ Ἀφρικὴ ἀπὸ τὸν Ἀτλαντικὸ μέχρι τὸν Ἰνδικό, ἀνακαλύπτοντας τους, μετέπειτα ὀνομασθέντες, *Καταρράκτες Βικτώρια*. Ἐξασφαλίζοντας κρατικὴ ἐπιχορήγηση 5.000 λιρῶν θὰ ἐξερευνήσει την κοιλάδα του Ζαμβέζη τὰ ἔτη 1858-1863 καὶ θὰ διαπιστώσει ὅτι ὁ ποταμὸς δὲν εἶναι πλωτός σὲ ὅλο τὸ μῆκος του. Ἐπιστρέφει στὸ Λονδῖνο τὸ 1864 καὶ ἀναλαμβάνει τὴν τελευταῖα του ἀποστολή ἀπὸ τὴ *Βασιλικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία*: μέχρι τὸ θάνατό του τὸ 1873 θὰ ἀναζητήσει τὶς πηγὲς τοῦ Νείλου.

Ἡ ἀναζήτηση τῶν πηγῶν τοῦ Νείλου εἶχε στοιχειώσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡροδότου τὴ Δυτικὴ σκέψη.[750] Κάτι ποὺ ἁπλῶς τοὺς προηγούμενους αἰῶνες ἐρέθιζε τὸ φαντασιακὸ, ἀπέκτησε σπουδαιότητα στὸ πλαίσιο τῶν διεθνῶν ἀνταγωνισμῶν τοῦ 18ου-19ου αἰῶνα. Οἱ δυσκολίες πρόσβασης ἦταν μεγάλες καθὼς ἡ κεντρικὴ Ἀφρικὴ θὰ παρέμενε ἀπροσπέλαστη μέχρι τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἡ ἀφετηρία τῶν ἐξερευνήσεων γινόταν ἀπὸ τὴν Ζανζιβάρη ἢ κάποιο ἄλλο παραλιακὸ σημεῖο ἀνατολικὰ ἢ μέσω τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας. Οἱ πηγὲς τοῦ Γαλάζιου Νείλου, ἡ λίμνη Τάνα (Tana) καὶ οἱ καταρράκτες Σισιτὰτ στὴ σημερινὴ Αἰθιοπία, ἐντοπίστηκαν ἀπὸ τὸν Σκωτσέζο Τζέημς Μπροὺς (James Bruce, 1730 – 1794) τὸ 1770.[751] Οἱ πηγὲς τοῦ ἄλλου παραπόταμου ὅμως, τοῦ Λευκοῦ Νείλου, παρέμεναν μυστήριο. Τὸ ἑπόμενα αἰῶνα ὁ διάσημος ἀνατολιστὴς Ρίτσαρτ Μπέρτον (Sir Richard Francis Burton, 1821 – 1890) καὶ ὁ Βρετανὸς ὑπαξιωματικὸς τοῦ Ἰνδικοῦ Στρατοῦ Χάνινγκ

750 G. A. Wainwright, «Herodotus II, 28 on the Sources of the Nile.» *The Journal of Hellenic Studies, vol. 73*, 1953, σσ. 104–07.

751 John Ure, Τζέυμς Μπρούς, στὸ Robin Hanbury-Tanison (επ.), Τὰ ἑβδομήντα μεγάλα ταξίδια στὴν ἱστορία, Βασδέκης, Ἀθήνα 2008, σ. 140-142.

Σπὴκ (John Hanning Speke (1827 – 1864) χρηματοδοτήθηκαν ἀπὸ τὴν Βασιλικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία, καθὼς πλέον ἡ Μεγάλη Βρετανία ἔδειχνε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ καὶ Κεντρικὴ Ἀφρική, νὰ ἀναζητήσουν τὶς πηγὲς τοῦ Λευκοῦ Νείλου.[752] Ὁ πρῶτος ὑποστήριξε τὴ λίμνη Τανγκανίκα (Tanganyika), ποὺ ἔβλεπαν πρώτη φορὰ οἱ Εὐρωπαῖοι, καὶ ὁ δεύτερος τὴ λίμνη Βικτώρια, ποὺ ὀνόμασε πρὸς τιμὴ τῆς Βασίλισσας του.[753] Οἱ δύο ἄντρες ἦρθαν σὲ σύγκρουση καὶ ἐν τέλει δικαιώθηκε ὁ Σπὴκ, ἄν καὶ τὸ ζήτημα τῶν πηγῶν, καὶ ὄχι μίας ἀποκλειστικὰ ὅπως πίστευε, ἀποδείχτηκε ἐξαιρετικὰ περίπλοκο καὶ στὶς μετέπειτα ἐξερευνήσεις.[754]

Ἀπὸ τὸ 1866 ποὺ ἀποβιβάζεται στὴ Ζανζιβάρη μέχρι τὸ θάνατο του τὸ 1873 ὁ Λίβινγκστον εἶδε μόνο ἕναν λευκὸ ἄνδρα: τὸν Χένρυ Μόρτον Στάνλεϋ. Ἡ ἐξαφάνιση αὐτοῦ τοῦ ἐμβληματικοῦ ἰδεαλιστή, σχεδὸν ἀπὸ τὸ ξεκίνημα τῆς ἀποστολῆς του, συγκίνησε τὸ βρετανικὸ κοινὸ ὥστε νὰ ὀργανωθοῦν τέσσερις ἀποστολές διάσωσης. Ὁ Ἀμερικάνος Χένρυ Μόρτον Στάνλεϋ (Henry Morton Stanley, 1841-1904) ἦταν ὁ δεύτερος μεγάλος ἐξερευνητὴς τῆς Ἀφρικῆς. Ἦταν οὐαλικῆς καταγωγῆς, δημοσιογράφος, ἐξερευνητὴς καὶ πολιτικός. Τὸ ὄνομά του ἀρχικὰ ἦταν Τζὸν Ρόουλαντς καὶ ὄντας ὀρφανὸς ἀπὸ πατέρα ἤδη ἀπὸ δύο ἐτῶν, καταλήγει σὲ φτωχοκομεῖο ἀπ᾽ ὅπου δραπετεύει στὰ δεκαπέντε του λόγω τῶν φρικτῶν συνθηκῶν. Στὰ δεκαοκτὼ του βρίσκεται στὴν Νέα Ὀρλεάνη καὶ υἱοθετεῖται ἀπὸ τὸν πλούσιο βαμβακέμπορο Στάνλεϋ, ὅπου λαμβάνει τὸ νέο του ὄνομα. Πολεμᾶ στὸν Ἀμερικανικὸ Ἐμφύλιο στὸ πλευρὸ τῶν Συνομόσπονδων Πολιτειῶν ἀλλὰ μετὰ αἰχμαλωσία θὰ βρεθεῖ στὸ ἀντίπαλο στρατόπεδα. Θὰ ἐπιστρέψει γιὰ λίγο στὴν Ἀγγλία ἀλλὰ δὲν θὰ βρεῖ ὑποστήριξη ἀνάμεσα στοὺς συγγενεῖς του, ὁπότε θὰ γυρίσει στὶς Η.Π.Α καὶ θὰ βρεῖ τὴν κλίση του στὴ δημοσιογραφία καὶ στὶς μακρινὲς καὶ ἐπικίνδυνες ἀποστολές. Μετὰ τὴν ἐπιτυχία του ὡς ἀνταποκριτὴς τῆς ἐφημερίδας Νιοὺ Γιὸρκ Χέραλντ (New York Herald) στὴν Αἰθιοπία, στὴν καταγραφὴ τῆς

752 Christohper Ondaatje, Ἡ ἀναζήτηση τῆς πηγῆς τοῦ Νείλου, στὸ Robin Hanbury-Tanison (επ.), Τὰ ἑβδομήντα μεγάλα ταξίδια στὴν ἱστορία, Βασδέκης, Ἀθήνα 2008, σ. 195-198.

753 Ὁμοίως.

754 Tim Jeal, *Explorers of the Nile. The Triumph and Tragedy of a Great Victorian Adventure*, Yale University Press, 2011, σ.

σύγκρουσης τῆς Βρετανικῆς Αὐτοκρατορίας μὲ τὴν ἀντίστοιχη Αἰθιοπική, στέλνεται στὴν Ἀφρικὴ ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη της σὲ ἀναζήτηση τοῦ Λίβινγκστον. Ἡ συνάντησή του με τον Χένρι Μόρτον Στάνλεϊ τὴν 10η Νοεμβρίου 1871, ὕστερα ἀπὸ την ἐξαφάνισή του, ὁδήγησε στὴν ἐμφάνιση τῆς, διάσημης πλέον στὸν ἀγγλοσαξωνικὸ κόσμο, φράσης «Ὁ Δρ. Λίβινγκστον, ὑποθέτω;».[755] Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Στάνλευ συνέχισε τὶς ἐξερευνήσεις του στὴ λίμνη Τανγκανίκα, ἀπὸ κοινοῦ, καὶ γιὰ τὶς πηγὲς τοῦ Νείλου γιὰ ἄλλα δύο χρόνια. Μετὰ τὸ θάνατό του τὴν πρωτομαγιὰ τοῦ 1873, οἱ πιστοὶ ἰθαγενεῖς σύντροφοί του ἔθαψαν τὴν καρδιὰ του σὲ ἕνα δένδρο στὴ σημερινὴ Ζάμπια, ἐνῶ μετέφεραν τὸ σῶμα του μέχρι τὴ Ζανζιβάρη. Κηδεύτηκε μὲ μεγαλοπρέπεια στὸ Ἀββαεῖο τοῦ Γουέστμινστερ τὴν 18η Ἀπριλίου 1874

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Λίβινγκστον ὁ Στάνλευ, οὐσιαστικὰ διάδοχος του πρώτου, χρηματοδοτούμενος ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες Ντέιλι Τέλεγκραφ (Daily Telegraph) καὶ Νιοὺ Γιὸρκ Χέραλντ Τρίμπιουν (New York Herald Tribune) ἐξερευνᾶ τὴν περίοδο 1874-7 τὴν κεντρικὴ Ἀφρικὴ ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς μέχρι τὶς δυτικές, ἐπιβεβαιώνοντας τὶς παρατηρήσεις τοῦ Σπὴκ, διορθώνοντας τὸν Λίβινγκστον ὅσον ἀφορᾶ στὴ σχέση Νείλου καὶ Κονγκὸ καὶ σχετίζοντας ὀρθὰ τὸν τελευταῖο μὲ τὸν Λουαλάμπα (Lualaba).[756] μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωής του ἀπολάμβανε τὸ χαραυ τοῦ μεγαλύτερου ἐξερευνητή. Οἱ ἀνταποκρίσεις του ξύπνησαν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Βασιλιὰ τοῦ Βελγίου Λεοπόλδου Β'[757]. Οἱ συνέπειες στὸν τοπικὸ πληθυσμὸ ἀπὸ τὴ συνεργασία τους στὴ διακυβέρνηση τοῦ Κονγκὸ βαραίνει ἰδιαίτερα στὴ σύγχρονη πρόσληψη του μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχει ἀντιστραφεῖ αὐτὴ τοῦ 19ου αἰῶνα.[758]

755 Richard A. Spears, McGraw-Hill's Dictionary of American Idioms Dictionary, McGraw Hill Professional, Νέα Ὑόρκη, 2006, σ. 120.

756 Simon Wilson Stephens, Μέσα στὴν καρδιὰ τῆς Ἀφρικῆς, στὸ Robin Hanbury-Tanison (επ.), Τὰ ἑβδομήντα μεγάλα ταξίδια στὴν ἱστορία, Βασδέκης, Ἀθήνα 2008, σ. 203-207,

757 Ο Λεοπόλδος Β΄ (Léopold Louis Philippe Marie Victor, 1835-1909) διετέλεσε βασιλιὰς τοῦ Βελγίου τὸ διάστημα

758 Ἐνδεικτικὰ βλ. Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*, Pan Books, Λονδίνο 2012.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐπιστημονικοῦ κλάδου τῆς Γεωγραφίας τὸν 19ο αἰῶνα

Ἡ διαδικασία ἵδρυσης Ἐθνικῶν Κρατῶν τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα συστηματοποιεῖ τὶς ἀπόψεις γιὰ τὴ Γεωγραφία μὲ ἐπίκεντρο τὴ Γαλλία καὶ τον γερμανόφωνο χῶρο.[759] Παράλληλα κινεῖται ἡ ἐμπορικὴ φιλοδοξία ποὺ συντελεῖ καὶ αὐτὴ στὴ δημιουργία νέων γεωγραφικῶν ὀργανισμῶν, ἀκόμα καὶ ἐρασιτεχνικῶν ὅπως ἡ Ταξιδιωτικὴ Λέσχη στὸ Λονδίνο τὸ 1819.[760] Ὁ διαφωτιστὴς Ἐμμανουὴλ Κάντ διδάσκει Γεωγραφία στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Königsberg γιὰ 40 χρόνια, ἀξιοποιῶντας τὴν ὁλοένα αὐξανόμενη ταξιδιωτικὴ βιβλιογραφία τῆς ἐποχῆς του καὶ χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ ἔχει ταξιδέψει ποτέ.[761]

Ταυτόχρονα μὲ τὴν ἱδρύση τῆς Πανεπιστημιακῆς Γεωγραφίας στὸ Βερολίνο ὑπὸ τὸν Καρλ Ρίτερ[762] τὸ 1820 γεννιοῦνται οἱ εὐρωπαϊκὲς Γεωγραφικὲς Ἑταιρείες: ἡ Société de Géographie τῶν Παρισίων τὸ 1821, ἡ Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin τοῦ Βερολίνου τὸ 1828 καὶ ἡ The Royal Geographical Society στὸ Λονδίνο τὸ 1830. Οἱ ἑταιρείες χρηματοδοτοῦν τὶς ἐξερευνήσεις καθὼς τὸ ἀποικιοκρατικὸ ἐνδιαφέρον βρίσκεται στὸ ἀποκορύφωμά του.[763] Ἄμεσα συνδεδεμένη εἶναι ἡ θεσμοποίηση συναφῶν ἐπιστημῶν ὅπως ἡ Γεωλογία, Ζωολογία, Ἀνθρωπολογία τὸν ἴδιο αἰῶνα.

Παράλληλα μὲ τὶς γεωγραφικὲς ἑταιρεῖες ἱδρύονται δύο σχολὲς τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Γεωγραφίας ποὺ ἀντιπαρατέθηκαν τὸν 19ο αἰῶνα.[764] Ἡ σχολὴ τοῦ περιβαλλοντικοῦ ντετερμινισμοῦ εἶχε ἐπίκεντρο τὴ Γερμανία καὶ τὴ Βρετανία. Τόνισε τὸ ρόλο τοῦ περιβάλλοντος στὴ διαμόρφωση τῆς ἀνθρώπινης δράσης, βάζοντας σὲ δεύτερη μοῖρα τὸ ἱστορικὸ καὶ πολιτιστικὸ πλαίσιο. Ἡ νέα ὀπτικὴ δικαιολόγησε καὶ ἐξυπηρέτησε τὸν πολιτιστικὸ ρόλο τῆς ἀποικιοκρατίας. Ἡ ἱδρύση τῆς Ἀνθρωπογεωγραφίας στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα ἀπὸ τὸν Φρίντριχ Ράτσελ[765] καὶ ἡ

759 Λίλα Λεοντίδου, ὅ.π., σ. 67-90.
760 Alastair bonnet, Γεωγραφία, Ἐκδόσεις Κριτική, Ἀθήνα 2010, σ. 177.
761 Λίλα Λεοντίδου, ὅ.π., σ. 71.
762 Carl Ritter, 1779-1859.
763 Λίλα Λεοντίδου, ὅ.π., σ. 71.
764 Ὅ.π., σ. 76.
765 Friedrich Ratzel, 1844-1904.

Γεωπολιτικὴ καθιστοῦν τὸ κράτος ὑποκείμενο τοῦ ντετερμινισμοῦ. Γιὰ τὸν Ράτσελ ἡ γεωγραφία καθορίζει τὴν ἀνθρώπινη κατανομὴ (χωρικὴ δημογραφία), τὰ πολιτιστικὰ φαινόμενα (χωρικὴ ἀνθρωπολογία) καὶ τὴν σχέση ἀνθρώπου καὶ φύσης (ἀνθρώπινη οἰκολογία). Στὴν προσπάθειά τους νὰ καταστήσουν ἀμετάκλητο τὸν πανεπιστημιακὸ χαρακτῆρα τῆς Γεωγραφίας οἱ ἀκαδημαϊκοὶ γεωγράφοι ἀσπάστηκαν ἐξελικτικὲς θεωρίες.[766] Ἡ ἀντίθετη σχολὴ τῆς Πιθανοκρατίας ἀναπτύχθηκε στὴ Γαλλία καὶ Ἡ.Π.Α. Αὐτὴ ἀναγνωρίζει ἕναν δυναμικότερο ρόλο στὸν ἄνθρωπο καὶ δυνατότητα ἐπιλογῶν.[767]

Ὁ Π.Π. διατηρεῖ στὴ σκέψη του, ὅπως θὰ παρουσιαστεῖ παρακάτω, στοιχεῖα καὶ τῶν δύο σύγχρονών του ρευμάτων. Ἡ ἀντίληψη γιὰ διαχρονικοὺς συμπαντικοὺς νόμους ποὺ ρυθμίζουν τὸν ἔμβιο κόσμο παραπέμπει στὴ γερμανικὴ σχολὴ σκέψης. Ἀντίθετα, ἡ δυνατότητα βελτίωσης τῶν συνθηκῶν ζωῆς μέσω τῆς παιδείας τείνει πρὸς τὴν ἀντίστοιχη γαλλική.

Ὁ ρόλος τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος στὸν ἀνθρώπινο πολιτισμό καὶ στὴ ζωὴ του Π.Π.

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Π.Π. γιὰ τὸ φυσικὸ περιβάλλον σχετίζεται μὲ τὴν ἀντίστοιχη γιὰ τὸ ἀνθρωπογενές, δομημένο καὶ πολιτιστικὸ περιβάλλον. Ἡ ἀπουσία ἐνιαίας καὶ συστηματικῆς καταγραφῆς της θέσης του, σὲ ὅλο τὸ γραπτὸ ἔργο του, δὲν ἐμποδίζει τὴν ἐξαγωγὴ γενικῶν συμπερασμάτων μέσω τῆς συγκέντρωσης αὐτῶν καὶ τὴν μετέπειτα σύνθεσή τους μέσα ἀπὸ διάσπαρτα σημεῖα του. Ἡ προσωπική του στάση, ὅπως περιγράφεται ἀπὸ τὴ βιογραφία του, ἔρχεται ἀκολούθως νὰ τὰ ὑπογραμμίσει.

Ἀρχικά, εἶναι εὔκολο νὰ διαπιστωθεῖ μία ἀπουσία, ποὺ τηρεῖται ἀπαρέγκλιτα:

[766] Alastair bonnet, ὅ.π., σ. 185.
[767] Λίλα Λεοντίδου, ὅ.π., σ. 76-78

σὲ ὁλόκληρη τὴν *Περίληψη Περιηγήσεων* ἀπουσιάζει ἡ περιγραφὴ, ἔστω ἀκροθιγῶς, ἑνὸς ἀστικοῦ τοπίου. Ἡ διαμονὴ καὶ τὸ πέρασμα ἀπὸ μεγάλες πόλεις καὶ μητροπολικὰ, ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Ἀσίας, Ἀφρικῆς καὶ Εὐρώπης (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Ἀλεξάνδρεια, Κάιρο, Καλκούτα, Λονδίνο, Παρίσι, Μασσαλία κ.α.) δὲν συνοδεύεται ἀπὸ ὁποιαδήποτε πληροφορία γιὰ τὸ ἀστικό τοπίο, τοὺς κατοίκους, τὴν ἐμπορικὴ κίνηση καὶ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ παρ᾽ ὅλο ποὺ διέμεινε σὲ αὐτὲς γιὰ πολλὲς μέρες. Παράλληλα ἀπουσιάζει ἡ παραμικρὴ πληροφορία γιὰ τὴ διαμονή του ἐκεῖ πέρα τῆς ἡμερολογιακῆς καταγραφὴ τῆς ἄφιξης καὶ ἀναχώρησης.[768]

Ὑποθετικὰ θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηριχτεῖ ὅτι ὁ Π.Π. ἐπέλεξε ἀρχικὰ νὰ παρουσιάσει, στὸ ἑλληνικὸ καὶ διεθνὲς κοινό, ἄγνωστες περιοχὲς καὶ γιὰ αὐτὸ δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὸν ἀστικὸ ἱστό. Ἡ εἰκόνα ὅμως στὸ ἀνέκδοτο ὑλικό δὲν τὴν ἐνισχύει. Στὴ *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ* ἀπουσιάζει περιγραφὴ κάποια πόλης τῆς Θεσσαλίας ἐνῶ ἀντίθετα τὰ μοναστήρια τῶν Μετεώρων περιγράφονται τόσο ὡς τοπίο, ὅσο καὶ ὡς μορφὴ κοινωνικῆς ὀργάνωσης καὶ περιγράφει ἐντυπωσιασμένος καὶ μὲ ἔντονη λυρικότητα τοὺς μοναστηριακοὺς χώρους:[769]

Ἡ μονὴ εἶχε πλέον τῶν ἑκατὸν πατέρων, οἵτινες περιωρίσθησαν νῦν εἰς δύο ἐκ τῆς ἁρπαγῆς καὶ ἱεροσυλίας τῶν αὐτῆς κτημάτων καὶ τιμαλφῶν ἐν Βλαχίᾳ καὶ Βασαραβίᾳ. Ἦταν πάντα πιστῶν ἀναθήματα ἑλλήνων. Τὸν πρότερον πληθυσμὸν τῶν πατέρων, μαρτυροῦσι, τὸ νοσοκομεῖον, τὸ ἐργαστήριον, τὸ μέγα ἑστιατόριον, τὰ εὐρέα μαγειρεῖα, καὶ οἱ κλίβανοι -ἅπερ εἰσίν ἐν ἀχρηστίᾳ. Σώζεται ὁ ξενὼν εὔκοσμος κατὰ τὸ ἐπακρώτερον τῆς μονῆς μέρος. [...] Ἵστανται ἤδη οἱ τοῖχοι τῶν βιβλιοθηκῶν ὅπως καὶ οἱ μοναὶ μνημεῖα ἔρημα καὶ ἐρειπωμένα μαρτυροῦντα καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς μετέπειτα τόσῳ τὴν προθυμίαν καὶ ἱερότητα ἐκείνων οἵτινες μετέβαλον τοὺς βράχους εἰς δώματα μακάρων, ὅσῳ τὴν ἁρπαγὴν καὶ τὸ βέβηλον τῶν ἄλλων, οἵτινες κατέστησαν αὐτὰ οἰκτρὰς τρώγλας». [...] «Τὸ ὕφος καὶ τὸ ἀπότομον καὶ τὸ μονόλιθον τῶν βράχων, πολλῶν ὁμοῦ ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ καὶ ἀπ᾽

768 Ἡ περιγραφὴ τοῦ Σουὲζ ἐντάσσεται στὴ συσχέτιση του μὲ τὴ γεωγραφία τοῦ Ἑλληνιστικοῦ κόσμου καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση.

769 *Γεωγραφικὴ Περιγραφή*, φ. 9, 12-13.

ἀλλήλων διισταμένων, ἐμπνέει τρόμον καὶ σέβας. Εἰσὶν ἔκτακτον τι καὶ μοναδικὸν τῆς φύσεως φαινόμενον, δι οὗ ὁ νοῦς ἀναφέρεται εἰς τὸ θεῖον, καὶ νομίζονται μέσος οὐρανοῦ καὶ γῆ χῶρος. Συντρέχοντες εἰς αὐτοὺς οἱ εἰς τὸ θεῖον ἀφοσιωμένοι ἐποίουν ὡς ἀετοὶ σκῆται καὶ μονὰς, ἢ εἰς τὰς κορυφὰς, ἢ εἰς σπήλαια φυσικὰ ἢ τεχνητὰ τῶν πλευρῶν δι᾽ ἀλύσεων ἀνερχόμενοι. Μοναὶ τινὲς ἐγκαταλελειμμέναι καὶ φέρουσαι εἰσέτι κρεμασμένας ἁλύσεις ἑλκύουσι τὸν θαυμασμὸν τοῦ διαβάτου ὁρῶντος ὅτι ἐφιλοτιμοῦντο οἱ μακάριοι ἵνα κατοικήσωσιν εἰς τὸ ἀπόκρημνότερον μέρος ὡς εἰ τὸ τοιοῦτον ἐπλησίαζε τῷ παραδείσῳ».

Στὴν περιγραφὴ τῆς Ἠπείρου ὑπάρχει μία διαφοροποίηση καθὼς στὴν περίπτωση τῶν Ἰωαννίνων περιγράφεται ἡ σύγχρονη της μορφὴ μὲ τὸ φρούριό της «τὸ ὁποῖον κατοικεῖται ἀποκλειστικῶς σχεδὸν ἀπὸ Ἑβραίους», ἀναφέρονται «το ὀρφανοτροφεῖο τοῦ Γεωργίου Σταύρου, τὸ γεροντοκομεῖον καὶ νοσοκομεῖον τῶν αειμνηστων Ζωσιμάδων», τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ ἡ ἀγροτική της παραγωγή. Ἀντίστοιχη, ἂν καὶ μικρότερη, περιγραφὴ ἀκολουθεῖ γιὰ τὸ Μέτσοβο[770]. Ἄλλη πόλη δὲν περιγράφεται στὴ συνέχεια. Ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τῆς Κέρκυρας, μὲ σημαντικὸ ἀστικὸ κέντρο στὰ τέλη τοῦ 19ου αιῶνα, ἀπουσιάζει κάθε ἀναφορὰ στὴν καλλιτεχνικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωῆς της μὲ παράλληλη ἀδιαφορία γιὰ τὰ ἐμβληματικὰ της κτίρια.[771] Ἡ πόλη ἁπλῶς τοποθετεῖται στὸ χῶρο σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχαῖα Παλαιοχῶρα ποὺ συγκεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Π.Π. λόγω καὶ τῆς παρουσίας τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους στὴν ἔπαυλη Μὸν Ρεπό. Ἡ ἐξαίρεση τῶν Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Μετσόβου ἑρμηνεύεται μέσω τῆς σκόπιμης προβολῆς ἀπὸ τὸν Π.Π. τῶν πρώτων ὡς κέντρο τῆς Ἤπείρου, μὲ τὴν ἀναγκαῖα προβολὴ τῆς ἑλληνικότητάς τους, καὶ τοῦ δεύτερου ὡς ἀφετηρία τῶν εὐεργετῶν Βλάχων. Τὰ Μετέωρα περιγράφονται ὅπως ἀντίστοιχα τὸ μοναστήρι τοῦ Παντοκράτορα στὴν Κέρκυρα[772]: εἶναι μία μορφὴ κοινωνικῆς ὀργάνωσης ποὺ ἐκτιμᾶται ἀπὸ τὸν, μὲ γνήσιες τάσεις ἀπομονωτισμοῦ, Π.Π.

Ἀντίστοιχη προσέγγιση ἐντοπίζεται καὶ στὸ ἀνέκδοτο ὑλικὸ ποὺ συμπληρώνει

[770] *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ*, σ. 63-69.
[771] Βλ. Παράρτημα σ. 331 κ. ἑξ.
[772] Βλ. Παράρτημα σ. 302 κ. ἑξ.

τὶς *Περιηγήσεις*. Ἡ περιγραφὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας καὶ τῆς Καλκούτας ἐξυπηρετεῖ κυρίως τὴν ἀνάδειξη τῶν δύο ἑλληνικῶν κοινοτήτων καὶ στὴν περίπτωση τῆς πρώτης τῆς ἱστορίας της.[773] Στὴ περίπτωση τῆς πρώτης μάλιστα ἡ περιγραφὴ τῆς ἄφιξης του εἶναι χαρακτηριστική μὲ τὶς πρῶτες εἰκόνες, στὴ διαδρομὴ ἀπὸ τὸ λιμάνι μέχρι τὴν «Πλατεῖα τῶν Προξένων»[774], νὰ ἀφοροῦν τὸ πλῆθος αὐτόκλητων Ἀράβων διερμηνέων καὶ ὑπηρετῶν ποὺ προσπαθοῦν νὰ ἐξαπατήσουν τοὺς νεοεισερχόμενους καὶ τοὺς ἄπληστους τελωνοφύλακες.[775]

Σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν ἀνωτέρω σιωπὴ ἡ περιγραφὴ τῆς χλωρίδας καὶ πανίδας τῆς Ἀσίας, Εὐρώπης καὶ Ἀφρικῆς, εἴτε στὶς *Περιηγήσεις* εἴτε στὰ ἀνέκδοτα ἔργα, εἶναι συχνὰ λεπτομερὴς καὶ ἐπιτρέπει συχνὰ νὰ ἐξωτερικευτεῖ, ἀδέσμευτη ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἀντιστοίχισης μὲ τοὺς ἀρχαίους Γεωγράφους, ἡ λογοτεχνικὴ ἱκανότητα τοῦ Π.Π. Στὰ Τέμπη περιγράφει ὅτι ἡ βοὴ τοῦ Πηνειοῦ καὶ ἡ ἠχὼ τῶν βράχων προξενοῦν: «ἀγαλλίασιν περισσοτέραν τῶν μελοδημάτων τῶν ἀηδόνων, αἵτινες μύριαι ὅσαι ἐν κελαδήμασι τέρψονται καὶ ἀμιλλῶνται».[776] Στὸ Λογγὰρ τοῦ Ἀφγανιστὰν ἡ ἐξερεύνηση ἔρχεται σὲ ἁρμονία μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον:[777]

«βορειόθεν ἐβαδίσαμεν εἰς ῥευματιὰν ὀρέων, ἀνελθόντες εἰς χλοερὰν χαράδραν ἐν ᾗ ἀναβρύζει κατάψυχρον ὕδωρ μεταξὺ ὀρέων, κατάφυτων ὑπ᾽ [...] ἀγερώχων ἐφ᾽ ὧν ἠδύνατο πίθηκοι πηδῶντες. Ἀνερχόμεθα δὲ ἐπὶ ὁμαλὰς ὑποσοῦν πλευρᾶς, καθ᾽ ἥν εὐπετεῖς ἐγενόμεθα ἀναπνέοντες τὴν χαρίεσσαν ἐκείνων αὔραν κεκρυμμένοι εἰς τὰ ὑπερήφανα δάση καὶ ἐβαυκαλούμεθα ὑπὸ βοῆς ὑποκώφου ἣν τὰ ὑψηκόρυφα δένδρα ἐποίουν»

Στὴν Ἀφρικὴ καταγράφει κάποιες ἀπὸ τὶς καλύτερες καὶ πιὸ προσωπικὲς στιγμὲς του:[778]

773 *Τόμος Τέταρτος*, κεφ. Α', φ. 1-6· κεφ. Β', φ. 84-106· κεφ Ἑλλάς, φ. 169-176· βλ. παράρτημα σ.

774 Ἡ «Πλατεῖα Προξένων» ἦταν σημαντικὸ ἐμπορικὸ καὶ οἰκονομικὸ κέντρο τῆς Ἀλεξάνδρειας τὸν 19ο αιῶνα. Ἡ σημερινὴ ὀνομασία εἶναι «Ἐλ Μανσίγια» (El Manshiyya).

775 *Τόμος Τέταρτος*, κεφ. Α', φ. 3.

776 *Γεωγραφικὴ Περιγραφή*, σ. 8.

777 *Τόμος Τέταρτος*, φ. 75.

778 *Περιηγήσεις*, σ. 509.

«Ἐξηπλωμένος δὲ ὡς ὑπὸ θείαν παστάδα ἐπὶ τῆς κλίνης τοῦ βασιλέως, καὶ γευόμενος καὶ πίνων τὰ θεῖα τῆς φύσεως ἐκείνης δῶρα, ἐπίστευα ὅτι εὗρον τὰς τῶν θεῶν τέρψεις ἐν τῇ εὐδαίμονι Αἰθιοπίᾳ ὧν ἐκορένυντο οἱ θεοὶ συχνὰ ἀπερχόμενοι ἐκ τοῦ Ὀλύμπου καὶ ἐδικαίωσα τὸν Ὅμηρον, ὅστις ἐπειδὴ τὴν Αἰθιοπίαν δὲν εἶδε, καὶ ἔγραψε αὐτὴν τοιαύτην, ἤκουσεν ἀναμφιβόλως περὶ τῆς αὐτῆς εὐδαιμονίας».

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Π.Π, γιὰ τὴ φύση ἐγγράφεται στὸ πνεῦμα τῆς νεωτερικότητας. Ἡ ὑποκειμενικὴ του συναίσθηση δὲν διαμορφώνει ἁπλῶς τὸ αἰσθητικό κριτήριο ἀλλὰ καθοδηγεῖ τὴν περιγραφὴ του μὲ κανονιστικὸ χαρακτῆρα. Ἂν ἡ ρομαντικὴ ὀπτικὴ ὁριστεῖ ὡς διατήρηση του φυσικοῦ περιβάλλοντος στὴν αὐτοτέλεια του καὶ ὡς ὀπτικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ ἡ διαμόρφωση της μὲ μέτρο τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς ἀνάγκες του, ὁ Π.Π., τουλάχιστον στὶς περιγραφὲς του, τείνει πρὸς τὴν πρώτη. Σίγουρα, οἱ διαμορφωμένοι ἀνοικτοὶ χῶροι καὶ οἱ εὐφάνταστοι κῆποι τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ποὺ γνώρισε στὰ ταξίδια του, μὲ τὴν προσεγμένη κηπουρικὴ τὸν ἀφήνουν ἀδιάφορο ὅπως καὶ ἡ συνοδευτικὴ τέχνη τους.[779] Ὁ Π.Π. μοιράζεται τὴ ρομαντικὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του ὅτι ἡ ἄγρια καὶ ἀφιλόξενη φύση δὲν καλύπτει ἁπλῶς τὶς αἰσθητικὲς προτιμήσεις ἀλλὰ ἀσκεῖ εὐεργετικὴ ἐπίδραση στὸν ἄνθρωπο.[780] Τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ ἡ θρησκεῖα εἶναι σὲ πτώση, ἀνεβαίνει ἡ εὐλάβεια πρὸς τὴ φύση.[781] Περιγράφοντας τὴ δυσκολία ἐπικοινωνίας καὶ καλλιέργειας λόγω τοῦ τροπικοῦ κλίματος, ἀνάμεσα σὲ ἀνθρωποφάγες φυλὲς λίγο πρὶν τὸν ποταμὸ Οὐέλε συναντᾶ ἕνα τόπο ποὺ εἶναι:[782]

«Κατάλληλος μᾶλλον διὰ νύμφας καὶ δι᾽ ἄγρια ζῷα ἢ διὰ τὸν ἄνθρωπον· διότι οὗτος οἷος δήποτε καὶ ἂν ᾖ, εὑρίσκων τὰ πρὸς χρῆσιν αὐτοῦ πάντα ἕτοιμα ἀείποτε ὑπὸ τῆς φύσεως

779 Γιὰ μία σύντομη εἰσαγωγὴ στὶς ἔννοιες τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ τοῦ διαφωτισμοῦ στὶς καλές τέχνες τὸν 18ο-19ο αἰῶνα βλ. Peter Pütz, «Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση στὸ Ρομαντισμό – Εἰσαγωγὴ στὶς Ἰδέες», στὸ Rof Tolman (επιμ.), *Νεοκλασικισμὸς καὶ Ρομαντισμός. Ἀρχιτεκτονική, γλυπτική, ζωγραφική, σχέδιο 1750-1848*, μτφρ. Μαίρη Σητμάκη, Ἐλευθερουδάκης, Ἀθήνα 2008, σ. 6-13.

780 Ἰωσὴφ Μποτετζάγιας, ὅ.π., σ. 137.

781 Alastair bonnet, ὅ.π., σ.68.

782 *Περιηγήσεις*, σ. 523.

προαγόμενα καὶ ταύτην μὴ ὑποχρεοῦσαν αὐτὸν νὰ φροντίσῃ δι᾽ ἐνδυμασίας, ἐξαγριοῦται συμμορφούμενος πρὸς ταύτην. Τὸ κατ᾽ ἐμὲ ἐξηπλώμενος πολλάκις ἐπὶ στιβάδος χόρτων παρὰ ῥύαξι καλιρρόοις, καὶ ὑπὸ σκιὰν ἀειθαλῶν δένδρων, ἐφ᾽ ὧν πτηνὰ καλλικέλαδα ἔψαλλον, προὐτίμων νὰ τρέφωμαι καὶ βαυκαλίζομαι ὑπὸ τῆς φύσεως ὡς ἄλλος λέων, ἢ νὰ μαραίνωμαι εἰς μαρμάρινα παλάτια πολλῶν ἀναγκῶν ἕνεκεν καὶ τῶν θλιβερῶν κιμβάλων.[783]

Ἡ προτίμηση τῆς φύσης ἔναντι τοῦ σύγχρονου ἀνθρωπογενοῦς περιβάλλοντος δὲ μένει στὸ ἐπίπεδο τῆς ἁπλῆς περιγραφῆς καὶ ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγὴ γενικότερων συμπερασμάτων. Τὸ μοντέρνο ἀστικὸ περιβάλλον δὲν τὸν ἕλκυε ὡς τόπο κατοικίας καὶ δράσης καθὼς ἦταν συνδεδεμένο μὲ συγκεκριμένες ἐκφάνσεις τοῦ σύγχρονου τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ἀπέφευγε συνειδητά γιατὶ διαφωνοῦσε φιλοσοφικά. Περιγράφοντας τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν αὐτόπτης μάρτυρας τῆς αὐτοκτονίας τοῦ Ανρί Ντιβεϊριέ στὸ Παρίσι τὸ 1892 σημειώνει ὅτι: «Ἤθελα νὰ εἶμαι μακριὰ ἀπὸ ὅλους τοὺς γνωστούς μου καὶ εἶπα στὸν Μ. Ὀμπρί, ἀντιπρόσωπο τῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας : "Μὲ ἀηδιάζει το Παρίσι παρά τὴ γοητεία του, καὶ θὰ κάνω ἕνα μικρὸ ταξίδι"».[784] Ἐπικαλεῖται τοὺς Πλάτωνα, Ὅμηρο καὶ Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ στηλιτεύσει τὴν πρακτικὴ τῆς αὐτοκτονίας καὶ νὰ ἀναδείξει τὸν ἀντικοινωνικό της ρόλο. Ἐπισημαίνει τὸ ἀριστοτελικὸ ρητὸ «φίλος μέν Πλάτων, φιλτάτη δέ ἀλήθεια» τὸ ὁμηρικὸ «οὐ γὰρ ἀπὸ δρυός ἐσσι παλαιφάτου οὐδ᾽ ἀπὸ πέτρης»[785] καὶ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Πλουτάρχου γιὰ τὸν Σωκράτη ὅτι: «δὲ Σωκράτης βέλτιον, οὐκ Ἀθηναῖος οὐδ᾽ Ἕλλην ἀλλὰ κόσμιος εἶναι φήσας»[786] γιὰ νὰ τονίσει τὴν ὑποχρέωση του ἀνθρώπου

[783] Ἡ παράγραφος αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται παραλλαγμένη καὶ ἀλλοῦ: «καὶ δὲν θὰ ἦτο βασφημία, ἢ θὰ μοὶ συνεχώρει ὁ πολύενδρος Ὄλυμπός μας, νὰ ἔθετον τὸ γεῦμα τῶν θεῶν τῶν προγόνων μας ἐν τοῖς τόποις ἐκείνοις, ἐν οἷς νοητὴ τῷ ἀνθρώπῳ φαίνεται ἡ ἐπαρκὴς εὐδαιμονία, ἣν παρέχει τοῖς θεοῖς τὸ νέκταρ καὶ ἡ ἀμβροσία. Ἡ φύσις δὲ τῶν τοιούτων τόπων, ἐν οἷς ὄρη, βροχαὶ, λίμναι, ποταμοὶ, δάση ἄσχιστα καὶ συμπεπλεγμένα, ἔαρ παντοτεινὸν καὶ παραγωγὴ αὐτοφυὴς συσσωρεύονται εἰς ἕν, ἁρμόζει μᾶλλον εἰς ζῶα ἐλεύθερα καὶ νηρηίδας καὶ παρασύρει εἰς ἑαυτὴν καὶ τὸν πλέον πολιτισμένον ἄνθρωπον· τὸ κατ· ἐμὲ εἰς μαγευτικάς τινας φάραγγας προετίμων νὰ κοιμῶμαι ὡς λέων, ἀναπνέων συνεχῶς αὔραν καὶ βαυκαλώμενος ὑπὸ κελαρυσμάτων ὕδατος καὶ πτηνῶν, παρὰ νὰ ἐνδιατρίβω εἰς μαρμάρινα παλάτια ἐμπαθὴς γινόμενος ὑπὸ κυμβάλων», βλ. *Λογισμός*, σ. 20-21.

[784] «Notre ami Henri Duveyrier, qui était si affable, si estimé par ses amis et par tout le monde, qui avait rendu lant de services à la Société de géographie de Paris, et avait été honoré parelle du titre de président de son conseil, tombant dans un tel malheur, m'a frappé l'esprit au point de me dégoûter du monde. J'ai voulu me trouver loin de toutes mes connaissances, et jai dit à M. Aubry, agent de la Société de géographie : « Je me dégoûte de Paris malgré ses charmes, et Je vais faire un petit voyage», βλ. *Calendrier*, σ. ix-x.

[785] Ὅμ. Ἰλ. 163.

[786] Πλουτ. Περὶ Φυγῆς, 600f.

νὰ συμμορφωθεῖ μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους καὶ νὰ ἀκολουθήσει τὴ λογική. Οἱ ὑποχρεώσεις, συνεχίζει, ποὺ φέρει ἐκ γενετῆς ὁ ἄνθρωπος δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν οὔτε τὴν ἀφαίρεση τῆς δικῆς του ζωῆς, οὔτε τῶν ἄλλων. Ἔτσι γίνεται πρότυπο γιὰ τοὺς ἄλλους συνανθρώπους του, διαφορετικὰ χαρακτηρίζεται ὡς τρελός καὶ ἀπελπισμένος.[787] Ἡ ἀντίθεση του δὲν περιορίζεται μόνο στὸ θέμα τῆς αὐτοκτονίας τοῦ «ἀξιοσέβαστου καὶ εὐγενικοῦ» Ντιβεϊριὲ ἀλλὰ γενικότερα σὲ αὐτὸ ποὺ περιγράφεται ὡς μοντέρνος τρόπος ζωῆς στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα: «[ἡ αὐτοκτονία τοῦ Ντιβεϊριέ] χτύπησε τὸ μυαλό μου σὲ σημεῖο νὰ μὲ ἀηδιάζει γιὰ τὸν κόσμο».[788] Ὁ μετέπειτα ἐνισχυμένος ἀπομονωτισμὸς του στὴν Κέρκυρα εἶναι χαρακτηριστικός καὶ ἀποκαλυπτικός.

Τι εἶναι ὅμως αὐτὸ ποὺ θαυμάζει στοὺς ἰθαγενεῖς τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς; Στὸ Παμὶρ θαυμάζοντας τὴν ἐμφάνιση τῶν γυναικῶν καὶ τὴν ἤρεμη ἐμφάνιση τους ἀναρωτιέται γιὰ τὴ σχέση ἀνθρώπινης δικαιοσύνης καὶ εὐτυχίας:[789]

«Ὅλοι ἦσαν χαρίεντες, δὲν εἶχον σημεῖα ἐνοχλήσεων λύπης ἢ ὀδύνης. Ἡ φύσις καὶ ὁ ταύτης κόσμος ἦσαν ἀγνά· ἐφαίνετο χώρα κατοικουμένη ὑπ ἀρετῆς, γαληνιωτάτη, ἐπειδὴ πάντοτε εἶνε δικαία. Εἶνε δὲ δικαία ὡς ἀποκεχωρισμένη ἐξ ἡμῶν καὶ ἐν πάντων τῶν ἡμῖν ὁμοίων. Πῶς ἐγένετο ὁ κόσμος; Ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ δικαιοσύνη ἐσώθησαν εἰς χώρας ἀβάτους ὑπὸ τῶν πιστευόντων ὅτι εἰσὶν εὐγενεῖς καὶ τέλειοι μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλ ἰδοὺ τὸ ἀπρεπές! Ἐκεῖνοι δὲν ἐννοοῦσιν ὁποίαν ἀξίαν ἔχει ἡ ζωὴ ἐν τῷ κόσμῳ, οἱ δὲ χάριν τούτου τοσαῦτα κακὰ ἀποκτῶσιν. Ὁπόση διὰ τὴν ἀνθρωπότητα εὐτυχία ἄν ἡ ἀξία τῆς ζωῆς μετὰ τῆς ἀρετῆς συνδυασθῇ; εἶνε ζήτημα ὅπερ θέλει ἀφιερωθῇ εἰς ἰδιαίτερον τόμον. Ἐκεῖ θέλομεν ἴδῃ τὰ ἔθνη ἐναντιότητας πρὸς ἄλληλα ἔχοντα γελοιωδεστάτας, καὶ ὡς πρὸς τὰ ἔθιμα καὶ ἤθη, καὶ ὡς πρὸς τὴν δικαιοσύνην, καὶ ὡς πρὸς τὴν κοινωνίαν, καὶ ὡς πρὸς τὸ πολίτευμα καὶ τὴν θρησκείαν. Δὲν ὑπάρχει ἔθνος ὅμοιον ἄλλῳ, ὡς εἶνε δύσκολον νὰ εὑρεθῇ ἄνθρωπος ὅμοιος ἀνθρώπῳ εἴτε κατὰ τὸ πνεῦμα, εἴτε κατὰ τὸ σῶμα. Ὑπάρχει ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ πλησιέστατα εἰς αὐτὸ ἀκαταλόγιστος ποικιλία· διότι ἐργάζεται δι' αὐτὴν ὁ τελειότατος

787 *Calendrier*, σ. ix.
788 «m'a frappé l'esprit au point de me dégoûter du monde», βλ. *Calendrier*, σ. x.
789 *Περιηγήσεις*, σ. 111.

τεχνίτης, ἤτοι ἡ φύσις, ἵνα θαυμάζεται καὶ ἐννοεῖται μόνον ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῶν αὐτῶν αὐτῆς ἔργων».

Στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα διακρίνονται μὲ σαφήνεια κεντρικὰ σημεῖα τῆς σκέψης του γιὰ τὸν ἀνθρώπινο πολιτισμό ὅπως ὅτι ἡ ἀρετὴ κατοικεῖ ἀνάμεσα στοὺς ἁπλοὺς ἰθαγενεῖς κατοίκους τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς, ποὺ ζοῦν μέσα σὲ μία μακάρια ἄγνοια μακριὰ ἀπὸ τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ ἐνῶ αὐτὸς δὲν ἔχει καταφέρει ἀπρόσκοπτα τὴν ἀπόκτησή της, καὶ ὅτι ὑπάρχει τεράστια ποικιλία ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπινους πολιτισμοὺς, ὅπως συμβαίνει καὶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ Π.Π. θεωρεῖ τὴν ἐπίδραση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καὶ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν ὡς καθοριστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν διαμόρφωση διαφορετικῶν ἠθῶν καὶ ἠθικῶν ἀντιλήψεων ποὺ περιγράφει ὡς «λογισμό».[790] Ἐντοπίζει τὸ σαφέστερο παράδειγμα τῆς ἐπίδρασης τῆς φύσης τοῦ τόπου στὸν τρόπο τοῦ βίου στὴν Ἀφρική.[791] Ἀπὸ τὸν τρόπο ἔνδυσης μέχρι τὸν κανιβαλισμό ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα «ὅπου δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ ἄγρια ζῶα καὶ οἱ δημιτριακοὶ καρποὶ σπανλιζουσιν» ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἔχθρα ἰδιαίτερα σὲ περιπτώσεις ἐμφυλίων.[792] Ταυτόχρονα δὲ βιάζεται νὰ ἐπικρίνει ὅταν συναντᾶ ἀνὰ περιοχὲς διαφοροποιημένες μορφὲς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ὀργάνωσης. Ὁρίζει τὸν λογισμὸ ὡς «ἡ διὰ λόγου σχηματισθεῖσα καὶ ἀποφαινόμενη κρίσις τοῦ ἀνθρώπου» καὶ τὸ λόγο ὡς κρίση γιὰ τὰ πράγματα ποὺ τὸν περιβάλουν ἢ τοῦ ἐπιβάλλονται ὅπως ἡ φύση ἢ ἡ ἀνάγκη.[793] Καθὼς «ἡ δύναμη του λόγου» ἡ ἀνάγκη καὶ τὰ πράγματα διαφέρουν ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ, ἀντίστοιχα διαφέρει καὶ ὁ λογισμός. Ἔτσι, οἱ κάτοικοι τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας ἀγνοοῦν τὴ ναυτιλία καὶ τὴ γεωργία καὶ εἶναι προσανατολισμένοι μόνο στὴν κτηνοτροφία[794]. Ἡ γεωγραφία καὶ οἱ σχετικὲς μὲ αὐτὴν κλιματολογικὲς συνθῆκες ἐπηρεάζουν καὶ τὴν πολιτική. Σὲ ἰθαγενεῖς τοῦ Παμὶρ ἡ δυνατότητα τοῦ ἡγεμόνα νὰ πουλᾶ ὑπηκόους, μὲ

790 Αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα τῆς ὁμιλίας ποὺ ἔδωσε στὸ Κάιρο, βλ. ὑπ. παραπάνω σ. 56.
791 *Λογισμός*, σ.14 κ.ἐ.
792 Ὅ.π., σ. 22-23
793 Ὅ.π., σ. 4
794 Ὅ.π., σ. 5

ἀποτέλεσμα νὰ διαλύει οἰκογένειες «ὅπερ παρ ἡμῖν ὡς ἔγκλημα σκληρότατον καὶ θηριωδέστατον ἤθελε φανῆ», ἀποβαίνει εὐεργετικὴ γιὰ τοὺς ντόπιους καθὼς ἔτσι ἀραιώνεται ὁ πληθυσμὸς σὲ δύσκολες συνθῆκες διαβίωσης.[795] Ἄλλος λαὸς στὴν περιοχὴ Ντορβὰζ διώχνει τὸ βασιλιά του ὅταν ἐντοπίσει παρανομία. Πράγματι αὐτὸς μεταβαίνει ἀλλοῦ καὶ ἐκλέγεται νέος. Αὐτὸ ἐξηγεῖται, σύμφωνα μὲ τὸν Π.Π., λόγω τῶν ἀπαιτήσεων ποὺ ἔχουν ἔναντι τῶν ἄλλων φτωχότερων περιοχῶν.[796]

Ἀντίλαλος τῆς γενικότερης προσέγγισης τοῦ Π.Π. γιὰ τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ τὴν ἐπίδρασή του, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐντοπιστεῖ δύο δεκαετίες ἀργότερα στὸ πρόσωπο ἑνὸς ξεχωριστοῦ λογοτέχνη, ἐκπρόσωπο τοῦ ρομαντικοῦ ρεύματος.[797] Ὁ ἐξεζητημένος καὶ ἰδιόμορφος λόγος τοῦ Περικλὴ Γιαννόπουλου[798] συνθέτει μία πρωτότυπη θεωρία ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς γεωπολιτικὸς—γεωκλιματικός ἐθνικισμός σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Ἕλληνας ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση καὶ ἀναλογία τῆς τέλειας ἑλληνικῆς φύσης.[799] Ἡ «ἑλληνικὴ γραμμὴ» τῆς τελευταίας ποὺ περιγράφει δὲν περιλαμβάνει τὶς σύγχρονες πόλεις, ἀντίθετα, τὴν ἐντοπίζει στὸ πρόσωπο τοῦ βουνοῦ ἢ τῆς γυναῖκας καὶ ἐννοεῖ «τὴν φύσιν, τὴν ἔρημον καπνοδόχων καὶ ἔρημον δρόμων καὶ ἔρημον ἐπαύλεων καὶ ἔρημον δασῶν ἀπεράντων» [800].

Ἡ σύγκριση τῶν δύο ἀναδεικνύει ὁμοιότητες καὶ διαφορές. Τὰ κοινὰ σημεῖα μποροῦν νὰ συστηματοποιηθοῦν ὡς ἑξῆς: α) Ἀντιτίθενται ἔντονα στὸ πολιτικὸ, κοινωνικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ κατεστημένο τῆς ἐποχῆς τους. Συχνὰ καταγγέλλουν τὰ

795 *Λογισμός*, σ. 6

796 Ὅ.π., σ. 7.

797 Δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ τοῦ Π. Γιαννόπουλου στὸν Π.Π.

798 Ὁ Περικλὴς Γιαννόπουλος (1869-1910) ἄσκησε μὲ τὸ μικρὸ σὲ ἔκταση ἀλλὰ σπερματικὸ ὅσον ἀφορᾶ στὴν ἀναζήτηση τῆς ἑλληνικότητας, ἰδιαίτερη ἐπίδραση στὴ λογοτεχνικὴ γενιὰ τοῦ 30.

799 Παντελὴς Βουτουρής, ὅ.π., σ. 96-206.

800 Μία μυστικὴ ἑνότητα διατρέχει ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας: «Κάθε πετράδι, λιθάρι, χορτάρι, καθήμενον ὡραῖα, διαγραφόμενον διαυγέστατα, προβάλλον τὴν φυσιογνωμίαν του σὰν ἄτομον, σὰν ἄνθρωπος». [...] «Εἶναι ἡ ἐντελὴς Ἑλληνικὴ τῶν πάντων εἰς τὰ πάντα: Σ α φ ή ν ε ι α. Ἡ δύναμις λοιπὸν τοῦ Φωτός, ὁ διαπερασμος αὐτοῦ, ἡ διαφάνεια τοῦ ἀέρος, ἡ διαυγεστάτη Γραφὴ τῆς Γραμμῆς εἶναι καταπληκτική» βλ. Περικλής Γιαννόπουλος, Ἅπαντα, Ἐλεύθερη Σκέψις, Ἀθήνα 1998[3], σ.32, 37· «Εἶναι μία μόνη γραμμὴ καμπύλη. Παντοῦ μιὰ ἁπλουστάτη, μαλακωτάτη καμπύλη, ὑγρὰ καὶ φευγαλέα σὰν τὰς μεγάλας καὶ ἠρέμους ἀναπνοὰς τῆς θαλάσσης, σὰν τὰ μεγάλα ἤμερα κύματα, παράγουσα μίαν βαθύτατην αἰσθητικὴν ἡδονήν». […] «Καὶ εἶναι ἡ γραμμὴ τῆς ὁποίας βλέπομεν τὸ ὁμοίωμα εἰς ὅλα τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα καὶ καλλιτεχνήματα, εἰς τὰς Βυζαντινὰς Παναγίας καὶ τοὺς ἁγίους, εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια, εἰς τὸ παλληκάρι καὶ τὸν σημερινὸν νέον χωρικόν, νέαν χωρική, τῶν ὁποίων ὅλων τὸ σῶμα εἶναι ἁπαλόγραμμον, ἁπαλαὶ ὅλαι αἱ κινήσεις καὶ ἐκφράσεις, καὶ τὸ πρόσωπον περιβάλλει τὸ αὐτὸ μέθυ ὡραίας μελαγχολίας, ἐκφράζον τὸ παράδοξον αὐτὸ μῖγμα ποὺ εἴμεθα, ἐλαφρᾶς ἑορτῆς καὶ σεμνῆς τινὸς καὶ μελαγχόλου μετὰ περισκέψεως ἐνατενίσεως», βλ . Περικλής Γιαννόπουλος, ὅ.π., σ. 96, 102.

συμφέροντα, ποὺ δροῦν ὡς παλαιοὶ ληστές ποὺ νέμονται τὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο. β) Καταθέτουν μία γεωπολιτική/γεωπολιτισμικὴ θεωρία ποὺ ἔλκει τὴν ἐγκυρότητά της ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Κοινὸ τους στοιχεῖο ὁ ἰδιόμορφος της χαρακτῆρας. γ) Ἐπισημαίνουν τὴν ὑποκρισία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς τους καὶ ἐκφράζουν ἀντιδυτικὲς θέσεις. δ) Ἔζησαν καὶ οἱ δύο, ἀνυποχώρητα, μία αἰνιγματικὴ ζωὴ ποὺ κατέληξε στὴν αὐτοκτονία στὴ μία περίπτωση, στὴν ἀπόσυρση σὲ ἑλληνικὴ ἐπαρχία στὴ δεύτερη.

Φυσικὰ ὑπάρχουν καὶ αἰσθητὲς διαφορές μεταξύ τους: α) Ὁ Π. Γιαννόπουλος ὄχι μόνο ἀποκαθιστᾶ τὴ Βυζαντινὴ περίοδο στὸν κορμὸ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ θεωρεῖ ὅτι: «ἕως χθὲς ἡ μεγαλειτέρα καὶ σπουδαιοτέρα ἐποχὴ τοῦ παρελθόντος μας, ἡ Βυζαντινὴ, τὸ Κλειδὶ πρὸς νόησιν τῆς ἀρχαίας, πρὸς νόησιν τῆς τωρινῆς Ἑλλάδος, πρὸς νόησιν ἑλληνισμοῦ καὶ Ἕλληνος, τὸ εἶχε βυθίσει ἡ Εὐρώπη εἰς ἀπύθμενον βάθος βορβόρου».[801] Ἀντίθετα στὸν Π.Π. ἡ ἴδια περίοδος γίνεται ἀποδεκτὴ μεταγενέστερα ἐντὸς συγκεκριμένου πλαισίου. β) Ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Π.Π. ἡ ἐπεξεργασμένη ἔννοια τῆς «παρακμῆς» καὶ τοῦ πολιτιστικοῦ «ξεπεσμοῦ» τοῦ Π. Γιαννόπουλου, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργο ἔχει σαφέστερη κανονιστικὴ βάση. γ) Ὁ γεωγραφικὸς ντετερμινισμὸς τοῦ τελευταίου, μὲ τὶς χαρακτηριστικὲς βιοκλιματικές, γεωγραφικὲς καὶ περιβαλλοντικὲς παραμέτρους, ἐντοπίζεται εὔκολα σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν μὴ συστηματικὴ καὶ τμηματικὴ προσέγγιση τοῦ Π.Π.

Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἐνιαῖο ἀνθρώπινο πολιτισμὸ

Διάσπαρτες στὸ ποτάγειο corpus ἐντοπίζονται οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Π.Π. γιὰ τὰ δομικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ- καὶ τὸν ἐνιαῖο χαρακτῆρα του, τὴ δικαιοσύνη, τὴν ἠθικὴ, τὴν ἀρετὴ καὶ τὸ ρόλο τῆς τύχης στὸν ἀνθρώπινο βίο. Ὁ ἀποσπασματικὸς τους χαρακτῆρας καὶ ἡ ἀναγκαῖα εὕρεση τους ἀνάμεσα σὲ πλῆθος

[801] Περικλῆς Γιαννόπουλος, ὅ.π., σ 85

ἑτερογενῶν πληροφοριῶν δὲν ἐπέτρεψε τὴν μέχρι μέρα ἐπεξεργασία καὶ προβολή τους. Ὁ ἴδιος, ἀντίθετα, θεωροῦσε ὅτι ἀπὸ τὴν περιήγηση του προκύπτουν συμπεράσματα ποὺ θὰ γίνουν ἀντιληπτὰ μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου του.[802] Ἀναφέρει πάντως ὅτι αὐτὸ θὰ ἦταν κεντρικὸ θέμα τοῦ Β' τόμου τῶν Περιηγήσεων του, τὸν ὁποῖον ἐγκατέλειψε.[803]

Στὴν οὐσία οἱ βασικὲς του ἀντιλήψεις εἶναι λογικὸ ἐπακόλουθο τῆς ἀντίληψης του γιὰ τὸ φυσικὸ περιβάλλον ποὺ παρουσιάστηκε παραπάνω καθὼς διατηρεῖται ἡ ἴδια αἰσιοδοξία. Μία βασικὴ ἀντίληψη τοῦ Π.Π. εἶναι ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι καλὴ καὶ ἀγαθὴ καὶ ἄν καὶ ἡ εὐτυχία μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ καὶ χωρὶς τὴ συνδρομὴ τῆς λογικῆς, ὑπάρχουν νόμοι ποὺ διέπουν τὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες ὅπως καὶ ἀντίστοιχοι τὴ φύση.[804] Ὁ Π.Π. θεωρεῖ ὅτι ἡ φύση εἶναι σὲ θέση νὰ ὁδηγήσει στὴν εὐτυχία,σὲ μορφὴ ἀθωότητας, καὶ στὴν ἁρμονία ἀλλὰ αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι αὐτονόητα ὁ λογικὸς νοῦς θὰ καταλήξει στὴν ἴδια ἐπιτυχία- ἔχοντας στὸ μυαλό του προφανῶς τὸ σύγχρονο δυτικὸ πολιτισμό. Περνῶντας ἀπὸ τὰ Τάξιλα τὸ 1875 περιγράφει ἕνα γάμο ἐκ τοῦ σύνεγγυς καὶ σημειώνει:[805]

«Μ' ἐκάλουν εἰς τὰ τοῦ γάμου δεῖπνα, καὶ ἐθεώρουν τὴν συνάντησίν μου ὡς εὐτύχημα τοῦ γάμου. Πτωχὴ, ὁπόσον τέρπεις, ἀθωότης! Ὅταν ὑπὸ τῆς φύσεως ὁδηγῆσαι ἐκεῖ ὅπου τὸ λογικὸν ἔπρεπε νὰ σὲ φέρει;».

802 Σὲ ἐπιστολὴ του στὴ Γαλλικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία σημειώνει πίσω ἀπὸ μία φωτογραφία του μὲ τὴν ὑδρόγειο: «D'après la demande de la societe je vous envoie mon portrait presentant le moment d une pensée, laquelle pensée en lisant mon ouvrage vous la comprendrez. mon ouvrage j espere qu il sera pubblie prochainement» «Σύμφωνα με το αίτημα της εταιρείας σας στέλνω το πορτρέτο μου παρουσιάζοντας τη στιγμή μιας σκέψης, η οποία σκέψη διαβάζοντας τη δουλειά μου θα την καταλάβετε. το έργο μου ελπίζω να δημοσιευτεί σύντομα.», βλ. Παράρτημα σ. 250.

803 «Δὲν ἀμφέβαλον καὶ πιστεύω ὅτι ῥύθμισις βίου καὶ πολιτεύματος, ὑπὸ ἁπλούστατους ὅρους, καθ οὓς ὑποστηρίζεται ἁπλοποιημένη κοινωνία ἄνευ προσβολῆς τοῦ κατ οἶκον ἰδιωτικοῦ βίου, ὅστις φύσει ἁρμόζει εἰς τὸν ἄνθρωπον ὅπως καὶ εἰς πολλὰ εἴδη ζώων, ἠδύνατο νὰ ποιήσωσιν αὐτὸν ἵνα διέρχηται τὴν αὐτὴν κλίμακα ἀναπτύξεως, ἵνα συντελῇ εἰς ὅτι ἡ ἰδιότης αὐτοῦ παρέχει τῇ κοινωνία καὶ ἵνα μετάσχῃ τέλος τῆς αὐτῆς εὐημερίας. Οἱ ρυθμίζοντες ὅροι κοινωνίαν τοιαύτην ὑπάρχουσιν ἁπλοὶ ἁπλούστατοι, ὅπως οἱ τῆς φύσεως οἱ ρυθμίζοντες τὴν ἀσύγχιστον πορείαν καὶ διατήρησιν τοῦ σύμπαντος· δηλαδὴ εἷς, δύο ἢ τρεῖς· ἐφ ὧν στηριζομένη ἁπλουστευμένη κοινωνία, ἄνευ συγκρούσεως δικαίων, δύναται ἀφ εαὐτῆς νὰ διατηρῆται, καὶ εἰς ὅτι ὠφέλιμον νὰ προοδεύη», βλ. Παράρτημα σ. 287.

804 Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη ἐντάσσεται στὸ πνεῦμα θετικισμοῦ τῆς ἐποχῆς του, βλ. *Κωνσταντακοπούλου*, σ. 177

805 *Περιηγήσεις*, σ. 436.

Ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα σημεῖα τῶν περιηγήσεων του εἶναι ἡ περιγραφὴ ξένων πρὸς αὐτὸν καὶ τὸ δυτικὸ πολιτισμό ἀντιλήψεων καὶ πρακτικῶν. Ὁ Π.Π. προσπαθεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα νὰ τὶς ἑρμηνεύσει καὶ ἀποφεύγει νὰ τὶς ἐπικρίνει ἢ ἔστω νὰ τὶς ἱεραρχήσει ἀξιολογικὰ μέ διαφορετικὸ κριτήριο. Θεωρεῖ ὅτι οἱ διαφορετικὲς συνθῆκες ἐπιδροῦν στὴν ἀξιολόγηση τῶν ἀρετῶν ὅπως καὶ στὶς μορφὲς οἰκογενειακῆς ὀργάνωσης καὶ γενικότερα στὴν ἀνθρώπινη σεξουαλικότητα. Ἔτσι, ἐντοπίζει ὅτι ἡ εὐσπλαχνία καὶ ἡ καλωσύνη εἶναι ἀδυναμίες στοὺς Κινέζους ποὺ, θεωρῶντας κάθε εὐτυχία προερχόμενη ἀπὸ τὸ θεῖο, δὲν ἀνταποδίδουν τὴν καλωσύνη ποὺ δέχονται[806]. Ἀνάλογα μὲ τὴ θεώρηση τῆς γυναικείας ἀντιζηλίας ὡς πρόβλημα ἢ τῆς συζύγου ὡς δεσμοῦ τῆς οἰκογένειας ἐπιτρέπεται στοὺς Μογγόλους, λόγω οἰκονομικῶν δυσχερειῶν,τὰ ἀδέρφια νὰ ἔχουν τὴν ἴδια σύζυγο ἡ ἕνας ἄντρας πολλὲς συζύγους.[807] Στὸ Νουρεστὰν ἡ κλοπὴ γυναῖκας δὲν τιμωρεῖται, ἀντίθετα ἀποδεικνύει τὴ δύναμη τῆς ἐπιθυμίας τοῦ δράστη, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κλοπὴ ζώου ἐπειδὴ διαταράσσει τὴν βασισμένη στὴν κτηνοτροφία τάξη.[808] Στὴ φυλὴ τῶν Σίλουκ (Shilluk) ἄν δὲν βρεθεῖ ἡ μέλλουσα σύζυγος παρθένα τότε ὁ σύζυγος ἀξιώνει ἁπλῶς ἀμοιβὴ, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅτι συμβαίνει στοὺς Ἰνδούς, ἐπειδὴ δὲ θεωρεῖται ἑκούσιο ἔγκλημα ἀλλὰ «ὡς προερχόμενον ὑπ ἀνωτέρας δυνάμεως φυσικῆς, ἐνώπιον τῆς ὁποίας πᾶς θνητὸς κλίνει γόνυ».[809]

Γιὰ νὰ ἑρμηνεύσει τὶς διαφορετικὲς συμπεριφορὲς ἄλλες φορὲς ἀναζητᾶ κοινὰ μοτίβα στὴν ἀρχαιότητα. Περιγράφοντας τὴ δυνατότητα δεύτερου γάμου στοὺς Μουσουλμάνους τῆς Περσίας (nikah), τὴ δυνατότητα κατοίκων τῶν Ἰμαλαίων νὰ παντρευτοῦν ὡς ἀδελφοί ἢ φίλοι τὴν ἴδια γυναῖκα καὶ νὰ μείνουν μαζί, καὶ στὴν Κίνα νὰ μπορεῖ ἡ γυναῖκα νὰ λάβει καὶ δεύτερο, εἰς γνώση τοῦ πρώτου, σύζυγο συγκρίνει αὐτὲς τὶς πρακτικὲς μὲ τὸ τὶ συνέβαινε στὴν ἀρχαῖα Ἀθήνα καὶ Σπάρτη:

806 *Λογισμός, σ.* 9.
807 Ὅ.π., σ. 10.
808 Ὅ.π., *σ.* 11
809 Ὅ.π., *σ.* 13

«ἀνάγκη νὰ διακρίνωμεν καλῶς τὸν τρόπον τοῦτον τοῦ ζῆν ἐξ ἐκείνου ὅστις διὰ νόμου ἐπετάσσετο τοῖς Σπαρτιάταις ὑπὸ Λυκούργου, καὶ τοῖς Ἀθηναίοις ὑπὸ Σόλωνος· διότι ἡ ὀργανιζομένη οὕτω ζωὴ ἐν τῇ Σινικῇ καὶ ἐν τῷ Τιβετίῳ σκοπεῖ τὴν ὑποστήριξιν τῆς συντηρήσεως τῆς ζωῆς, ἐνῶ διὰ μὲν τοῦ νόμου τοῦ Σόλωνος εὐκολύνοντο τὰ δίκαια τῆς φύσεως, διὰ δὲ τοῦ νόμου τοῦ Λυκούργου τὰ πλεονεκτήματα ταύτης. Οὐχ ἧττον ὅμως ὁπωσδήποτε δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι τὰ ἀρχαῖα ἔθνη καὶ τὰ ἀρχαΐζοντα εἰσέτι, ὡς πρὸς τὰς τοιαύτας ὑποθέσεις, εἰσὶ παραπλησίως ἐλάχιστα ζηλότυπα. Γινώσκομεν ἐκ τῆς Βίβλου ὅτι ὁ Ἀβραὰμ ἐπέτρεψε τῷ Φαραὼ τὴν ὡραίαν του Σάραν, καὶ εἶτα πάλι τῷ βασιλεῖ Ἀβιμέλεχ, ἐξ ὧν πλούσιος ἐγένετο. Τὸ αὐτὸ ἐποίησε καὶ ὁ Ἰσαάκ διὰ τὴν ὡραίαν του Ῥεβέκκαν. Ἐκπλήττουσι δ' ἡμᾶς τὰ τῶν Ἀσσυρίων, Βαβυλωνίων, καὶ τὰ τῶν Ἀράβων, ὧν τὰ ἐκείνων διατηροῦνται μέχρι νῦν θρησκευτικῶς ὑπὸ τῶν Νουσέρ, τὰ δὲ τῶν Ἀράβων ὑπὸ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ Ἀράβων. Παρὰ δὲ Ντρούζοις ὅμως ὑφίσταται εἰσέτι ὁ νόμος του Λυκούργου, καθ' ὃν ἐπιτρέπεται ἡ ἀπόκτησις καλοῦ γόνου. Παρὰ δὲ Ντρούζοις καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ἔτι ἐν Συρίᾳ καὶ ἰδίᾳ ἐν Δαμασκῷ κατὰ παράδοσιν συμβαίνει πᾶσα αἰμομιξία, ὄχι μόνον κατὰ τὰς προβλεπομένας ὑπὸ τοῦ Σόλωνος περιστάσεις, ἀλλὰ καὶ ὑφ' οἱανδήποτε ἄλλην ἐν γένει Γάμοι κατὰ Κόπταις ἐπιτρέπονται οἷοι καὶ παρ Ἑβραίοις. Ἐξ ὧν δύναται τὶς ἔτι νὰ συμπεράνῃ ὅτι ὄχι μόνον τὰ ἔχοντα ἔθνη ἀρχαίας ἰδέας εὑρίσκονται εἰς παραπλησία ἀρχαῖα ἤθη, ἀλλὰ καὶ τὰς νέας ἰδέας λαβόντα ἐπὶ τοσοῦτον ἐπηρεάσθησαν, ἐφ ὅσον ἡ αὐτῶν φύσις ἐπεδέχετο».

Καταλήγει στὸ ὅτι γιὰ κάθε ἔθνος ἡ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας του ταυτίζεται μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς φύσης. Υπάρχει στὸ Μπαντάρ Αμπάς καὶ τοποθετῶντας τοὺς ἀρχαίους λαοὺς σὲ ἑνιαῖα γεωγραφία καὶ χρονολογικὴ σειρὰ, καταλήγει:[810]

Μετὰ δὲ ταῦτα, καθ' ἃ φαίνεται, ὅτι λύεται ὁ Γόρδιος δεσμὸς τῆς ἱστορίας, καὶ διαλύονται οἱ αὐτοὶ μῦθοι, ἡ δὲ ἀρχὴ ταύτης δι' ἕκαστον ἔθνος συμπίπτει μετὰ τῶν ἀρχῶν τῆς φύσεως, ἴδωμεν καὶ τὴν ἐπίλοιπον τῆς περιηγήσεως πορείαν.

[810] *Περιηγήσεις*, σ. 398.

Αὐτὴ ἡ «φύση» ὅμως δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται μόνο μὲ κάποια εἰδυλλιακὴ εἰκόνα ἐπίγειου παραδείσου γιὰ τὰ ἔμβια ὄντα τοῦ πλανήτη. Τὸ ἀνεπτυγμένο αἴσθημα τῆς δικαιοσύνης, ποὺ περιγράφει νὰ τὸν διακατεῖχε[811], δὲν ἀποκλείει τὴν σκληρότητα. Κινούμενος στὴ βορειοδυτικὴ Κίνα περιγράφει τὸν προσεγμένο τρόπο ἐπίθεσης τῶν θηρίων, λύκου καὶ ἴαινας, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐντόμου τῆς ἀράχνης. Αὐτὴ ἀπέναντι σὲ ἕνα μυρμήγκι δρᾶ ἀστραπιαῖα ἀλλὰ ἀπέναντι σὲ ὁμάδα κόβει ἐναλλὰξ ἕνα πόδι καθενὸς ὡσότου καταστεῖ δυσκίνητο καὶ νὰ δεχθεῖ ἐπίθεση. Ὁ Π.Π. συμπεραίνει ὅτι:[812] « [...] καθαρῶς δηλοῦται διὰ τῶν κατωτάτων ἔτι ζῴων, ὅτι ἡ φύσις ἐδίδαξεν ἕκαστον τὸ καίριον τοῦ θύματος του μέρος εἰς ὃ ἐπιβάλλεται ἐκ τῶν πρώτων ἀμέσως· καὶ δὲν παίζει μετὰ τοῦ θύματος, οὔτε καιρὸν εἰς αὐτὸ δίδει, διότι ἐκ φύσεως φροντίζει περὶ τῆς ὅσον ἔνεστιν ἑαυτοῦ ἀσφάλειας». Ὅ ἴδιος θὰ παρέμβει μὲ σκοπὸ νὰ πειραματιστεῖ καὶ θὰ τοποθετήσει τὸ μειονεκτοῦντα μυρμήγκι κοντὰ στὴ φωλιὰ ἀλλὰ μὲ αὐτὸ νὰ ἀρνεῖται νὰ εἰσέλθει. Ὅταν τὸ τοποθέτησε βιαίως ἐντὸς της, ἄλλο ὑγιὲς μυρμήγκι τὸ ἀπομάκρυνε ἀπὸ αὐτὴν ἀφηνωντάς τὸ σὲ μακρινὴ ἀπόσταση! Συμπεραίνει ὅτι:[813] «[…] ὑπάρχει εἰς τὰ ἔνδον ἐκεῖσε Σπαρτιατικὴ πολιτεία καὶ Λυκούργειοι νόμοι. Δὲν ἀναφέρω καὶ τοῦτο χάριν ἁπλῆς περιέργειας, διότι διὰ παρατηρήσεων τοιούτων καὶ παρομοίων θέλομεν ἴδει εὐδαιμονέστερα τῶν ἐθνῶν, ὅσα ἔχουσι νόμους καὶ ἀρχὰς πρὸς τοὺς τῆς φύσεως πλησιεστέρους».

811 Εἶναι ἐνδεικτικὸ τὸ σημεῖο ὅπου μυθιστορηματικὰ ὁ Π.Π. περιγράφει τὴν ἐπέμβαση του κατὰ τὴ διάρκεια ἀπονομῆς σκληρῆς δικαιοσύνης στὴν Κίνα: «Τοὺς ψεύστας ἔτυπτον διὰ τοῦ σανδαλίου κατὰ τὸ στόμα, ἐξ οὗ ἐξοιδαίνοντο τὰ χείλη καὶ ἔπιπτον οἱ ὀδόντες, τοὺς δέ, ἀναλόγως τοῦ ἐγκλήματος· ἄλλους ἔρριπτον πρηνεῖς κατὰ γῆς καὶ ἔτυπτον δι’ ἐπὶ τοῦτῳ ξύλου κατὰ τὰ ὀπίσθια τῶν μηρῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ μέρος, ἐξ οὗ πολλάκις ἀπέπιπτον αἱ σάρκες· ἄλλους ἐκρέμων ὀρθίους οὕτως ὥστε νὰ ἵστανται ἐγγίζοντες τὴν γῆν μόλις· ἄλλους ἔκλειον τὸν λαιμὸν καὶ τὰς χεῖρας εἰς ἐπὶ τούτῳ συναρμοζομένας σανίδας· ἄλλους ἔδενον δι’ ἀλύσεων βαρειῶν, καὶ φύλακες δὲν ἄφινον αὐτοὺς νὰ κοιμῶνται ἐπὶ τῷ σκοπῷ ν’ ἀποθάνωσιν ὑπ’ ἀϋπνίας, καὶ μυρίας ἄλλας τιμωρίας ἐποίουν, ἃς πρὸς βασανισμὸν μόνον τὸ τῶν Χάων πνεῦμα δύναται νὰ ἐφεύρῃ. Ἐν ταῖς τιμωρίαις ἐκάθητο ἐπὶ ἕδρας ὁ Νταρὶν μόνος, αὐτοῦ δ’ ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἵσταντο ἐν στολῇ οἱ ἐν τέλει, καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν ἐκτάδην ἔκειτο ὁ ἐγκληματίας καὶ παρ’ αὐτῷ ὁ τιμωρὸς γονατισμένος. Ὅταν δ’ ἤθελον διὰ τὸν ἐγκληματίαν νὰ ἐξιλεώσωσι τὸν Νταρὶν, παρεκάλουν αὐτὸν κλίνοντες γόνυ καὶ καταβιβάζοντες μέχρι τῆς γῆς τὴν δεξιὰν χεῖρα. Ἡμέραν δὲ τινα ἔτυπτεν ὑπασπιστὴν (Τζουνγιὰ) Λιὲ (ἔλαφον) καλούμενον, δι’ ὅν δὶς καὶ τρὶς ἔκλινον οἱ Νταλόη πρὸς τὸν Νταρὶν γόνυ, καὶ ἐπειδὴ οὗτος ἐπέμενε διατάττων νὰ τύπτωσιν ἐκεῖνον, ἔλαβον αὐτὸν ἐν ἀγκάλαις ἀπὸ τῆς ἕδρας, καὶ ἔφερον ἐντὸς τοῦ φρουραρχείου· ὅτε ἐν μιᾷ φωνῇ οἱ ἄλλοι, εἶπον «Χάϊ λισσὶν Ποταγοὺς Νταρὶν γιώ» δηλαδὴ κατὰ τὰς τῶν Χαῶν ἀρχὰς ὁ Ποταγὸς μέγας ἀνὴρ εἶνε. Ἐπειδὴ ὁ τυπτόμενος Τζουνγιὰ κατὰ τὴν καταστροφὴν μου, ὡς θέλομεν ἴδει, μὲ εἶχε χτυπήσει ἐπὶ κεφαλῆς διὰ σιδήρου. Ἀπέδιδον δὲ τὰς αὐτῶν εὐχαριστίας μετὰ τὸν Νταρὶν καὶ εἰς ἐμέ», βλ. *Περιηγήσεις*, σ. 212-213.

812 *Περιηγήσεις*, σ. 227-228

813 *Περιηγήσεις*, σ. 228

Ἡ φύση εἶναι τελικὰ ὁ μεγάλος δάσκαλος τοῦ ἀνθρώπου κάθε ἐποχῆς. Ἐνὼ θαυμάζει τὴν ποικιλία δὲν τὴ βλέπει ὡς ἐμπόδιο κοινὴς ἀνάπτυξης. Τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ ἡ φύση δημιουργεῖ θαυμαστὴ πολυπλοκότητα σὲ ἀνθρώπους καὶ στὰ ἀλλὰ ἔμβια ὄντα, ταυτόχρονα προσφέρει καὶ ἑνότητα. Σὲ ὅμοιες κλιματολογικὲς συνθῆκες θὰ ἐμφανιστοῦν οἱ ἀντίστοιχα ἴδιες συμπεριφορὲς. Παρουσιάζοντας τὶς μυθικὲς ἐπικράτειες τοῦ ἀπώτατου ἀρχαίου κόσμου καὶ ἐντοπίζοντας ὁμοιότητα στὸ πῶς οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ ἀφρικανοὶ ὀνόμαζαν «νήσους τὰς χερσονήσους καὶ τὰ μεταξύ ρῶν ποταμῶν τμήματα γῆς» ἀναφέρει:[814]

«Ἡ κλίμαξ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος παρουσιάζεται πανταχοῦ ἡ αὐτή, ὡς ἔχει ὁ ἄνθρωπος πανταχοῦ τὸν αὐτὸν διδάσκαλον· τουτέστι τὴν φύσιν, ἥτις πανταχοῦ ὑφίσταται τὰς αὐτὰς μεταλλαγάς· ἐπειδὴ ἐπηρεάζεται ἡ αὐτὴ ὕλη ὑπὸ τῶν αὐτῶν αἰτιῶν. Τοῦτο καταγνοὺς ὁ βαθύνους Σωκράτης ἐγνωμάτευσεν ἄνθρωπος ἀνθρώπῳ ἐλάχιστα διαφέρει».

Ὑπάρχει χῶρος στὴν σκέψη τοῦ Π.Π. γιὰ τὴν παρέμβαση τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο; Χωρὶς νὰ ὑπάρχει συστηματικὴ ἀνάπτυξη της εἶναι δυνατὸν τουλάχιστον νὰ παρακολουθήσουμε τὴ συλλογιστικὴ του πάνω στὴ «θεῖα πρόνοια» καὶ τὴν «τύχη».[815] Ὁ ἴδιος διαφωνεῖ τόσο μὲ τὴ θέση τῶν χριστιανῶν νὰ ἀποδίδουν τὰ πάντα στὴ Θεία Πρόνοια, ὅσο καὶ μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ νὰ ἀποδίδονται ὅλα στὴν τύχη, σύμφωνα μὲ τὸν κοινὸ νοῦ. Τὰ θεῖα ἔργα ὅμως διέπονται ἀπὸ ἀπαράβατους καὶ ἀμετάβλητους νόμους ὁπότε ἡ θέση αὐτὴ κρίνεται ἄτοπη καὶ ἀπρεπή. Χρησιμοποιεῖ ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὶς *Περιηγήσεις*: οἱ χείμαρροι στὶς ἐρήμους τοῦ Βδελουχιστὰν παρασύρουν ἀνθρώπους καὶ ζῶα ποὺ δὲν εἶναι ἱκανὰ νὰ τοὺς προβλέψουν καὶ: «δικαίως οἱ πρόγονοι ἡμῶν ἀνεγνώριζον τύχην, καὶ πάνυ ὀρθῶς ἔλεγον ταύτην τυφλὴν καὶ κωφὴν· διότι δὲν ποιεῖ διάκρισιν τῶν χρησίμων καὶ μὴ χρησίμων ἐν προφυλάξεσιν ἢ ἐν παροχαῖς». Ἂν οἱ ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπου ὑποτάσσονταν μόνο σὲ

814 *Γεωγραφικὴ Περιήγηση*, σ. 37

815 Τὸ ζήτημα ἀναπτύσσεται σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Π.Π. πρὸς τὸν Π. Παπαζαφειρόπουλο, βλ. Κυριακόπουλος, σ. 127-128.

φυσικοὺς νόμους καὶ ὄχι στὴν προσωπικὴ ἐλευθερία καὶ στὴ λογικὴ δὲν θὰ ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὴν τύχη, ἀλλὰ αὐτὸς «ὡς ἄλλος Θεὸς δημιουργεῖ ἔργα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἄξια· αὐτὸς πλάσμα καὶ αὐτὸς Θεὸς ἐπὶ τοῦ πλανήτου μας, ὡς θέλει ἡ Γραφὴ κατ᾽ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν θείαν πλασθείς». Ταυτόχρονα φυσικὴ κίνηση ἔχει καὶ ὁ ρυθμὸς τῶν ἀλλαγῶν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ὅταν στὴ Θεσσαλονίκη ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾶ φήμη ὡς γιατρὸς καὶ νὰ πλουτίζει θὰ περιγράψει τὸ ρυθμὸ τοῦ κόσμου:[816]

«Λέγεται ὅτι ὁ μέγας ἀνήφορος φέρει μέγαν κατήφορον· διότι ἄν ὁ κόσμος δὲν ἦτο τοιουτρόπως φυσικῶς πως συνηρμολογημένος, τὰ πάντα ἤθελον κορυφωθῇ ὑπὸ ἀπελπισίας, ἐπειδὴ συνεχέστερον ἀπαντῶσιν εἰς τὸν κόσμοις αἱ δυστυχίαι».

Ἡ κριτικὴ στὴν ἀποικιοκρατία καὶ οἱ προτάσεις ἀνάπτυξης τῶν τοπικῶν πληθυσμῶν

Ὁ Π.Π. περιηγήθηκε τὴν Ἀσία καὶ τὴν Ἀφρικὴ σὲ μία χρονικὴ περίοδο ὅπου ἡ ἀποικιοκρατία ἔτεινε στὴν κορύφωση της στὸ «Fin de siècle». Εἰδικότερα στὶς Ἰνδίες καὶ στὴν Ἀφρικὴ ἦρθε σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὶς συνέπειες της στοὺς τοπικοὺς πληθυσμοὺς καὶ συχνὰ ἀποτύπωσε τὴν κριτικὴ του στὶς μεθόδους της. Φυσικὰ δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀπαγκιστρωθεῖ ἀπὸ τὴν ὁριενταλιστικὴ ματιὰ, ποὺ τονίζει τὸν ἐκπολιτιστικὸ ρόλο τοῦ Εὐρωπαίου.[817] Δὲν ὑποβαθμίζει ὅμως ποτὲ συνειδητὰ τοὺς ἰθαγενεῖς καὶ ἔχει τὸ ἐλαφρυντικὸ τοῦ ὅτι δὲν ὑποστηρίζεται οὔτε ἀποτελεῖ μέρος εὐρωπαϊκῆς ἀποικιοκρατικῆς δύναμης. Περιγράφοντας τὶς συχνὲς ἀπογοητεύσεις ἀπὸ τὴ βοήθεια ἢ ἀκόμα καὶ τὴν παρεμπόδιση τῶν Βρετανῶν καὶ Ρώσων στὰ σχέδια του, βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ κατακρίνει γλαφυρὰ τὶς μεθόδους τῶν ἐπίσημων ἀρχῶν τους- ποὺ στὴν περίπτωση τοῦ Π.Π.- ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ ἄτεγκτους καὶ ἰσχυρογνώμονες γραφειοκράτες. Εὑρισκόμενος στὸ Πεσαβὰρ καὶ ἐνῶ οἱ ἀγγλικὲς

816 *Περιηγήσεις*, σ. 272-273.
817 Γιὰ τὸ τεράστιο αὐτὸ ζήτημα βλ. το κλασικὸ ἔργο Said Edward, Οριενταλισμός, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

ἀρχὲς τοῦ ἀρνοῦνται τὴ μετάβαση στὴ Καμπούλ κατακρίνει τὴν «ἀνήθικη» συμπεριφορὰ, δηλαδὴ τὴν καχυποψία καὶ τὴν ἀμετροέπεια, τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν:[818]

«Ἀλλὰ τὰ πεπολιτισμένα ἔθνη τὰ καταχρώμενα τῆς εὐπιστίας τῶν ἄλλων, καὶ πέραν τῶν δυνάμεων αὐτῶν πλεονεκτοῦντα, καὶ κρατοῦντα τῶν πρεπόντων ἐλευθερίαν, ἀναμιγνυόμενα δὲ μετὰ τῶν κεκινδυνευμένων, καὶ μὴ στερεοῦντα ἑαυτὰ ἐπὶ βάσεων ἀμεταβλήτων, τοῖς φυσικοῖς νόμοις ἀναλόγων, ὑποπτεύουσι πλὴν ἑαυτῶν τοὺς πάντας».

Ἡ ἔλλειψη συνεργασίας μὲ τὶς ρώσικες ἀρχὲς γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῶν συλλογῶν του ἀπὸ τὴν Κίνα, ἡ πρώτη ἐπαφὴ του ἐκ τοῦ σύνεγγυς μὲ ἐπίσημες κρατικὲς ἀρχὲς στὴν Εὐρώπη, ἀποτελεῖ ἀφορμὴ γιὰ νὰ περιγράψει τὴν διελκυστίνδα τῶν ἰθαγενῶν πληθυσμῶν ἀνάμεσα στοὺς ἐπιθετικοὺς γείτονές τους καὶ τὴ δράση τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, ὅπως ἀποτυπώνεται αὐτὴ στὴ δράση τῶν Γεωγραφικῶν Ἑταιρειῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀποστολῶν.[819] Εὑρισκόμενος στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1973 καὶ ἀναλογιζόμενος τὴ συμπεριφορὰ τῶν ρωσικῶν ἀρχῶν ποὺ εἶχε προηγηθεῖ παρατηρεῖ:[820]

«Αἱ ἐπιστῆμαι λοιπὸν ὑπὸ τὴν μορφὴν τῶν ἑταιριῶν, καὶ ἡ θρησκεία ὑπὸ τὴν μορφὴν τῶν ἀποστόλων, ἐγένοντο τὰ μυστηριώδη ὅπλα τῶν συμφερόντων τῶν ἐθνῶν· καὶ πιστεύομεν μετὰ ταῦτα ὅτι ἐσμὲν οἱ πεπολιτισμένοι; ὑπάρχει τις ἄλλος τὰ ἐνάντια πιστεύων; Ποῦ τότε οἱ βάρβαροι ἡμᾶς τοὺς πεπολιτισμένους θὰ ἐμπιστευθῶσιν, ἀφοῦ τὴν θρησκείαν καὶ τὰς ἐπιστήμας μεταχειριζόμεθα κατ αὐτῶν, ὡς εἰδεχθῆ ὅπλα; Ἕνεκα τούτου θυσιάζονται οἱ ἀφιεροῦντες ἑαυτοὺς ἀθῶοι πρὸς ὑπηρεσίαν ἐπιστημῶν τε καὶ θρησκείας· καὶ θυσιάζονται ἀναποφεύκτως, ἐπειδὴ εὑρίσκονται μεταξὺ δύο φρικωδῶν πυρῶν, τοῦ τῶν βαρβάρων, καὶ

818 *Περιηγήσεις*, σ. 350.

819 Ἡ ἐπισήμανση τοῦ Π.Π. δὲν ἀφορᾶ ἀποκλειστικὰ τὴ δράση τῶν Ρώσων στὴν Ἀσία. Ἡ ἐπισήμανση εἶναι δημοσιευμένη στὶς *Περιηγήσεις* ἄρα μεταφέρει τὴ συνολικὴ ἐμπειρία του σὲ Ἀσία καὶ Ἀφρική.

820 *Περιηγήσεις,* σ. 277.

τοῦ τῶν πεπολιτισμένων λαῶν, ὅπερ εἶνε τὸ φρικωδέστερον. Ὥστε ἄν διαφύγωσι τὸ ἕν θέλουσι θυσιασθῇ ἀναποφεύκτως ὑπὸ τοῦ ἄλλου, ὡς διὰ τοῦ ἄρθρου καὶ διὰ τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς ἡ ἐν Ῥωσσίᾳ Αὐτοκρατορικὴ Γεωγραφικὴ ἑταιρία προσεπάθησε νὰ μὲ θυσιάσῃ».

Ὁ Π.Π. παρουσιάζει τὸν ἑαυτὸ του νὰ ἀσκεῖ τὴν σκληρότερη καὶ πιὸ ἄμεση κριτικὴ κατὰ τὴν ἐπικοινωνία του μὲ τὶς ἐπίσημες ἀρχὲς λίγο πρὶν τερματίσει τὴν περιήγηση στὴν Ἀφρική. Ἀπὸ τὸ Σιαμπὶ τὸ 1877, πρὶν συνεχίσει πρὸς Χαρτοὺμ, ἐπισημαίνει στὸν, ἀπεσταλμένο τοῦ κυβερνήτη Τσὰρλς Τζόρτζ Γκόρντον, Μασσὼν Μπέη ὅτι ἡ ἁρπαγὴ ζώων καὶ κτηνῶν ἀπὸ τοὺς κυβερνητικοὺς καθιστὰ τοὺς ἰθαγενεῖς ἀγριότερους λόγω ἀνέχειας. Ἡ ἀπάντηση ποὺ λαμβάνει τὸν ξαφνιάζει καθὼς φαίνεται ὅτι ὁ ἀξιωματοῦχος ἀρνεῖται τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὶς συνέπειές της. Ο Π.Π. μεταφέρει εἰρωνικὰ τὴν ἀπάντησή του:[821]

«δὲν ἦτο ἁρπαγὴ ἀλλὰ νόμου χρῆσις, δι' οὗ ἐπετρέπετο τῶν μὴ ὑποτεταγμένων εἰς τὰς ἀρχὰς νὰ λαμβάνωσι τὸ ἥμισυ τῶν κτηνῶν, δηλαδὴ ἐν πλήρει δικαιοσύνῃ ὡς καλοὶ ἀδερφοὶ συντάττοντες μάλιστα καὶ συμβόλαια διανομῆς».

Ἡ ἐπιστροφή του στὸ Κάιρο καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια αὐξάνει τὴ δυσαρέσκεια του γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν «πεπολιτισμένων» ἀπέναντι στοὺς ἰθαγενεῖς. Ὅταν θὰ ἀντιληφθεῖ δωρεὰ Σουδανῆς ἀπὸ Ἀμερικανὸ συνταγματάρχη ἐξανίσταται:[822] «Τοιαύτη εἶνε ἡ σημερινὴ κατάστασίς μας! Καὶ ἔπειτα ἡμεῖς οἱ πεπολιτισμένοι θέλομεν μορφώσει, ὡς διατεινόμεθα, τοὺς ἀθώους λαοὺς, ἢ θέλομεν αὐτοὺς διαφθείρει;».

Ὁ Π.Π. ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ ἡ ἐπιρροὴ τῶν ἀποικιοκρατῶν στοὺς ἰθαγενεῖς μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρνητική σὲ πολλὰ ἐπίπεδα καὶ νὰ τοὺς καταστήσει ἀνήθικους. Ἡ κριτικὴ του στοὺς Κερκυραίους, μὲ τὴν ἐμπειρία τῆς ἐκ τοῦ σύνεγγυς παρατήρησης, ποὺ μιμοῦνται τοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Ἄγγλους εἶναι σκληρή: ἐνῶ ὁ ἀγροτικὸς

821 *Περιηγήσεις* 551.
822 *Περιηγήσεις*, σ. 564-565.

πληθυσμὸς καθιστὰ τὸ νησὶ παράδεισο καὶ γογγύζει κάτω ἀπὸ τὴ φορολογία τῶν βαρωνιῶν, οἱ «πεπολιτισμένοι» Κερκυραῖοι ἐκμεταλλεύονται τὸ μόχθο τους, πιθηκίζουν τοὺς εὐρωπαίους ἄρχοντές τους στὴ μουσικὴ καὶ τὰ ἀναγνώσματά τους καὶ ἐπιδίδονται ἀσύστολα στὸ ψέμα καὶ στὴν τοκογλυφία.[823]

Οἱ ἐπισημάνσεις γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τοὺς λανθασμένους χειρισμοὺς τῶν Εὐρωπαίων στὴν Ἀφρικὴ δὲ σηματοδοτοῦν τὸν τερματισμὸ τῆς κριτικῆς τοῦ Π.Π. Ἔμπρακτα τὸν ἀπασχόλησε ἡ κατάθεση προτάσεων ἐκ μέρους του πρὸς τὶς ἐπίσημες ἀρχὲς καὶ τὶς Γεωγραφικὲς Ἑταιρεῖες. Πρὸς τὸν Λεοπόλδο Β' στέλνει ὑπόμνημα τὸ 1877 ὅπου μεταξὺ ἄλλων τοῦ προτείνει τρόπους βελτίωσης τῆς ζωῆς τῶν ἰθαγενῶν:[824]

«Ἔγραψα καὶ τὴν κατάστασιν τῆς Αἰθιοπίας ὑπὸ τοὺς Ἄραβας οἵτινες ἐρήμωσαν διὰ τῆς σωματεμπορίας τὰς χώρας καὶ τὰ μέτρα ἔτι δι᾽ ὧν διέκρινα ὅτι ἠδύναντο νὰ σώσωσιν καὶ ἐκπολιτίσωσιν ἐκείνους ἀρχόμενοι ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ἐμπορίου διὰ τῶν προμνησθεισῶν συγκοινωνιῶν, ἅς ἔμελλον νὰ προεκτείνωσι βαθμηδὸν ἐκ τῶν παραλίων· δηλαδὴ ποιοῦντες τρόπους, δι᾽ ὧν νὰ προκαλῆται ἡ θέλησις τῶν ἀγρίων εἰς τὴν ἀποδοχὴν τοῦ πολιτισμοῦ».

Οἱ προτάσεις του, ἄν καὶ δὲν καταλαμβάνουν μεγάλη ἔκταση, συνθέτουν ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ καλὰ δομημένα σημεῖα τῶν ἀφηγήσεών του.[825] Παράλληλα περιγράφει ὡς αὐτόπτης μάρτυρας τὶς ἀποτυχίες καὶ τὴν ἀναποτελεσματικότητα τῶν προσπαθειῶν τῶν ἀρχῶν ὅπως καὶ τὶς ὀλέθριες συνέπειές τους.[826] Μετὰ ἀπὸ ἐξαντλητικὴ παράθεση τῶν ἀφρικανικῶν φυλῶν, ἀπὸ Μεσόγειο μέχρι Ἰσημερινό, μὲ

[823] Βλ. Παράρτημα, σ. 335.

[824] *Περιηγήσεις*, 566. Δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ ἡ πλήρης ἀναφορὰ τοῦ Π.Π.

[825] Τοποθετημένες στὸν ἀνέκδοτο *Τόμο Τέταρτο* λάνθαναν τῆς ἔρευνας μέχρι σήμερα καθὼς ἁπλῶς εἶχε ἐπισημανθεῖ ἡ θέση τους, βλ. Ἠλίας Γιαννικόπουλος, σ.

[826] Κριτικὴ στὴ στάση τῶν Ἄγγλων, Γάλλων καὶ Γερμανῶν στὴν Ἀφρικὴ ἀσκεῖ καὶ ὁ Ἀργύρης Ἐφταλιώτης ποὺ δίνοντας της φωνὴ κάνει λόγο γιά τὸ ζοφερό της μέλλον «Αχ καὶ τι θὰ εἶμαι σ᾽ ἑκατὸ χρόνια! Ἀντὶς σπαρταριστὴ καὶ λεύτερη καθὼς τῶρα, θὰ μ᾽ ἔχουνε παντοῦθε φασκιωμένη μὲ τὰ παλιόπανά τους», Ἀναφέρεται στὸ Ἔφη Γαζή, ὅ.π., σ. 35

ἔμφαση στοὺς Ἀζάντε, Μπόνγκο (Bongo), Ντιντίνγκα (Didinga) καὶ Σίλουκ, προτάσσοντας τὰ ἀριστοτελικὰ γνωμικὰ ὅτι «ἐκεῖνος δε ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ ζεῖ μέσα στὴν κοινωνία μὲ τοὺς ἄλλους ἢ αὐτὸς ποὺ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τίποτε, αὐτὸς δὲν ἔχει καμιὰ θέση στὴν πόλη, γιατὶ εἶναι ἢ θηρίο ἢ θεός»[827] καὶ τὸ «διότι ὁ ἄνθρωπος, ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι τὸ ὑπεροχώτερον τῶν ζώων ἐὰν τελειοποιηθή, ἔτσι και εάν αποχωρισθή 'νόμου' και 'δίκης' αποβαίνει το χείριστον όλων[828],τὴν ἠσιόδεια συμβουλή «πρῶτα απ᾽ όλα να πάρεις σπίτι, βόδι για όργωμα, γυναίκα'» ποὺ ἀναλύεται ὡς ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς μόνιμης ἐγκατάστασης καὶ τῆς εἰρήνης καθῶς καὶ τὰ λόγια τοῦ Νέστορα στὴν Ἰλιάδα «χωρίς γενιά, ακοινώνητος, χωρίς πατρικό σπίτι εἶναι αυτός ποὺ αγαπά το φρικτό εμφύλιο πόλεμο»[829] καταθέτει τὶς προτάσεις εκπολιτισμού τῶν ἰθαγενῶν.[830] Αὐτὲς περιλαμβάνουν τὴ δημιουργία πόλεων, τὴν ἀγορὰ ὅπλων μέσω ἐμπορίου γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἄγριων ζώων, καὶ τὴν ἀναγνώριση πολιτικῆς ἄρχῆς. Μὲ τὰ ὅπλα θὰ σταματήσουν νὰ κατασπαράζωνται ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία ἐνῶ ἡ πύκνωση τοῦ ἐμπορίου θὰ ὁδηγήσει στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πνεύματος καὶ τῶν τεχνῶν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς εὐσπλαχνους εὐρωπαίους. Ὅμως παρατηρεὶ ὅτι ἡ δραστηριότητα τῶν Εὐρωπαῖων ὁδηγεῖ τοὺς ἰθαγενεῖς νὰ προσπαθοῦν ἀπεγνωσμένα νὰ προστατευτοῦν:[831]

Βλέποντες δ' οἱ δυστυχεῖς ὅτι αἱ χῶραι αὐτῶν καταστρέφονται ἐξολοκλήρου ὑπὸ τῶν πολιτισμένων λαῶν τῶν ἐχόντων θρησκείαι, δίκαια καὶ νόμους, ἐν ᾧ διὰ τῆς θηριωδίας τῶν ἐκ τοιαῦτον βαθμὸν καταστροφῆς οὐδέποτε ἀφίκοντο. Ἐσκέφθησαν καὶ ἰδίως οἱ Νουὲρ ν' ἀπαλλαχθῶσιν ἐξ ἐκείνων, καὶ εὗρον ὡς μέσον, διότι ὅπλα δὲν εἶχον ν᾽ ἀντιπαραταχθώσιν, νὰ ἐμποδίζωσι τὰς ἐκείνους διόδους, αἵτινες, ὡς εἴδομεν,

827 Ἀριστ. Πολιτικά, 1.12, 1253a: «ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός».

828 Ἀριστ, Πολιτικά, 1.12, 1253a29-39: «ὥσπερ γὰρ καὶ τελεωθεὶς βέλτιστον τῶν ζῴων ἄνθρωπός ἐστιν, οὕτω καὶ χωρισθεὶς νόμου καὶ δίκης χείριστον πάντων».

829 Ἰλ. Γ' 63-64: «Ἀφρήτωρ, ἀθέμιστος, ἀνέστιός ἐστιν ἐκεῖνος ὅς πολέμου ἔραται ἐπιδημίου ὀκρυόεντος».

830 *Τόμος Τέταρτος*, κεφ. Κωνσταντῖνος, φ. 207.

831 *Τόμος Τέταρτος*, κεφ. Κωνσταντῖνος, φ. 209-210.

εἰς ἐκείνας τὰς χώρας διὰ μόνον τῶν ποταμῶν εἶναι δυνατὸν νὰ γιίνωσι, καὶι ἐφραξαν τὸν ἄνάπλουν ἔνθα ὁ ποταμὸς λιμώδης ἀποβαίνει (…) δέσαντες σχοινία εἰς διάφορα μέρη ἐκ τῆς μιὰς εἰς τὴν ἑτέραν ὄχθην, ἅπερ ἐμποδίσαντα τὰ ἐπιπλέοντα ὑπὸ τῆς πλημμύρας κατερχόμενα χόρτα ἀπετέλεσαν γεφύρας ἐκ γῆς ἐκτεταμμένας, αἱ οἱ Ἄραβες Σὲτ καλοῦσιν, κάτωθεν τῶν ὁποῖων τὰ ὕδατα ἔρρεον.

Ὁ Π.Π. περιγράφει ὅτι ὁ ἀντιβασιλέας τῆς Αἰγύπτου[832] φοβούμενος «ἐνδοτέρα τοποθέτησην τῶν Εὐρωπαίων» ἀγοράζει γὴ καὶ καθιστὰ τοὺς ἰθαγενεῖς ὑπηκόους ὥστε νὰ καταστεῖ ἐλεύθερος πάλι ὁ πλοῦς μέσω τῶν ποταμῶν. Προσπαθεῖ νὰ δημιουργήσει ἐμπορικοὺς σταθμοὺς, μέσω εὐρωπαίων ἀπεσταλμένων, μὲ ἀποτέλεσμα τὶς συγκρούσεις μὲ τοὺς ἰθαγενεῖς. Σὲ κάποιο σταθμό ὅταν τελειώσαν οἱ σφαῖρες τῶν απεσταλμένων οἱ ἰθαγενεῖς «ἐπέσαν κατ᾽ αὐτῶν ὡς οἱ πεινα̣λέαι τίγρεις εἰς εὐπρόσιτον λείαν, καὶ διὰ τῶν χειρῶν τοὺς ἔθραυσαν τὰς λόγχας καὶι τὰς σπάθας, καὶ κατέστρεψαν ὅσους ἔλαβαν εἰς χεῖρας».[833]

Ὁ Π.Π. περιγράφει τὴν πλήρη ἀνατροπὴ τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν ἰθαγενῶν καὶ τὸ πὼς ἀπώλεσαν τὴν ὅποια σταθερότητα προσέφερε ἡ δουλεία:[834]

«Εἰς δὲ Μποῦρ οἱ δυτυχεῖς Ντίγγα, ὅσοι συνέζουν καὶ ἐγεώργουν πρὶν ὡς δοῦλοι ὑπὸ τοὺς ἐμπόρους ἔμειναν καὶ εἶτα ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀντιβασιλέως, ἄλλ' ἅμ᾽ ἠθέλησεν οὗτος ἐξ αὐτῶν νὰ στρατολογήσῃ ἐπαναστάτησαν καὶ ἐπείγοντο εἰς τὰ δάση. Διότι τὰ τῶν ἐθνῶν μὴ ἐννοῦντες ἐνόμισαν παράλογον νὰ παρέχωσιν ἑαυτοὺς ἑκουσίως εἰς τοὺς Αἰγυπτίους. Κυνηγούμενοι ὅμως ἀπώλεσαν τὰ ἑαυτῶν κτήνη καὶ οἱ πλεῖστοι τὰ αὐτῶν τέκνας καὶ γυναῖκας, ἤτοι τὰ ἄτομα ἐκεῖνα, ἅπερ δυσκόλως ἐκφεύγουσιν ἐκ τῶν χειρῶν τῶν πολεμίων»

Ὁ Π.Π. ἀμφισβητεί ξεκάθαρα τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ «εκπολιτιστικοῦ» ἔργου ποὺ δέχονται οἱ ἰθαγενεῖς. Ρωτὰ τὴ κυβέρνηση: «τίν ὠφέλειαν θ᾽ ἀπολαύσῃ ἐξ ἀνθρώπων γυμνῶν μέταλλα μὴ εἰδότων, οὔτε γεωργούντων, ἀλλὰ τρεφομένων ἐξ

832 Πιθανότατα ἐννοεῖ τὸν Χεδίβη Ἰσμαὴλ Πασά.
833 *Τόμος Τέταρτος*, κεφ. Κωνσταντῖνος, φ. 211.
834 Ὁμοίως.

αὐτοφυῶν καρπῶν καὶ χόρτων μὴ γινωσκόντων οὐδεμίαν τέχνην»;[835] Ἄρα τὸ μόνο ὄφελος τῆς κυβέρνησης καὶ τῶν ἐμπόρων δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ τὰ ζῶα, τὸ ἐλεφαντόδοτο καὶ οἱ αἰχμάλωτοι. Μὲ τὸ κυνήγι ὅμως τοῦ ἐλεφαντόδοτου προκάλεσαν οἰκολογικὴ καταστροφὴ, καθὼς κατέληξε σπάνιο, καὶ ἄφησαν πίσω τους ἐρημωμένες περιοχὲς.

Ὁ Π.Π. θεωρεῖ ὅτι χωρὶς ὀργανωμένο σχέδιο βοήθειας, ποὺ θὰ ὑλοποιεῖται σὲ βάθος χρόνου, θὰ σέβεται τοὺς ἰθαγενεῖς καὶ τὸ περιβάλλον τῆς περιοχῆς τους, ἡ κατάσταση δὲν θὰ βελτιωθεῖ γιὰ καμία πλευρά:[836]

«Ἵνα ἀποβῶσιν ὠφέλιμοι καὶ εἰς ἑαυτοὺς καὶ εἰς ἄλλους οἱ τοιοῦτοι λαοὶ, καὶ ἵνα εὐληπτότεροι ὑπὸ τῶν ἄλλων γειτόνων καθίστανται, κατ' ἐμὲ δέον νὰ ὑποβοηθῶνται, ὅπως μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀφ' ἑαυτῶν ἀναπτυσσόμενοι ἀφιχθῶσιν εἰς ἔθνους σημεῖον, εἴτε συμβουλευόμενοι πρὸς τοῦτο, εἴτε χειραγωγούμενοι, καὶ μάλιστα ἄν ἡ χρεία τὸ καλέσῃ καὶ διὰ θυσιῶν βοηθούμενοι. Ὑπὸ πᾶσαν δ' ἄλλων μορφῶν καὶ πορείαν ὁ κατ' ἐμὲ, ὄχι μόνον ἀτελεσφόρητος ἀλλὰ καὶ ἀδύνατος καθίστανται ὠφέλεια νὰ ἐπιτευχθῇ εἴτε εἰς αὐτοὺς, εἴτε εἰς τοὺς γείτονάς των, εἴτε καὶ ἐκπολιτισμὸς, ἤ ὅ,τι ἄλλο δήποτε θέλουσι πρὸς ὑπηρεσίαν λαῶν νὰ κάμωσιν. Δαπάναι δὲ καὶ θυσίαι ἄσκοποι οὐκ ὀλίγαι θὰ λάβωσι χώραν· Ἐν ᾧ ἄνευ δαπανῶν καὶ μετὰ ὠφελειῶν οὐ μικρῶν μάλιστα εἶναι δυνατὸν τὰ πάντα νὰ ἐπιτευχθῶσιν, ἐὰν βληθῇ εἰς ἐνέργειαν μηχανισμὸς ἀνταποκρινόμενος πρὸς τὴν φύσιν τῆς χώρας».

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀναφέρει τὸ παράδειγμα τῶν Σίλουκ, οἱ ὁποῖοι αν και ζούσαν δίπλα στοὺς Αὐγυπτίους ὡς κτηνοτρόφοι καὶ γεωργοί, πλέον ἐπαναστατοῦν μὲ ὅπλα ποὺ τοὺς πουλοῦν οἱ ἔμποροι μέ κερδοσκοπία καὶ χάνοντας στρατολογούνται ἀπὸ τὴν κεντρικὴ κυβέρνηση.[837] Ὁ λόγος τῆς ἐπανάστασης εἶναι ἡ αἰχμαλωσία καὶ ἡ πώληση τους ὡς σκλάβοι ἀπὸ τοὺς Μουδήρες (διοικητὲς). Ἄλλοι

[835] Ὁμοίως.
[836] Τόμος Τέταρτος, κεφ. Κωνσταντῖνος, φ. 212.
[837] Τόμος Τέταρτος, κεφ. Κωνσταντῖνος, φ. 212 κ.ἑ.

ἰθαγενεῖς[838] παραμελημένοι καὶ ἐγκαταλελειμμένοι προτίμησαν τὴ ζωὴ στὸ Χαρτοῦμ. Ὁ Π.Π. περιγράφει ἀνάγλυφα τὴν ἀλλοτρίωση ποὺ δέχονται μακριὰ ἀπὸ τὸν πολιτισμό τους:[839]

«Οὗτοι δὲ ποιοῦντες οἰνόπνευμα καὶ μαρίγα ἐκ καλαμβοκίου ὅπερ ἄφθονον εὑρίσκουσι καὶ πίνοντες εἶναι νυχθημερὸν μεμεθυσμένοι κρεπαλοῦντες μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων γυναικωνιτῶν των καὶ νομίζοντες ὅτι χαίρουσι εὐτυχίαν. Ἀλλὰ καὶ πράγματι ἄλλος λαμπρότερος βίος δι' αὐτοὺς, ἀφ' οὗ τοὺς ἀφῃρέθησαν τὰ συμφέροντα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ· καὶ δύναται μάλιστα νὰ παραβληθῇ πρὸς ἐκεῖνον τὸν πιστεύουσι ὅτι θὰ τύχωσιν ἐν τῇ ἄλλῃ ζωῇ, τρώγοντας τὰ ἕτοιμα καὶ σύμφωνα πρὸς τὰς ὀρέξεις των φαγητὰ καὶ ἀναπαυόμενοι εἰς χλόας ἐν αἷς ῥέουσιν ποταμοὶ μέλιτος καὶ γάλακτος. Δυστυχῶς ὅμως δι' αὐτοὺς ἐν Αἰθιοπίᾳ δὲν εὑρίσκουσι ἢ τὸ καλαμβόκιον καὶ μωλοχίας, ἐπειδὴ τὰ κτήνη ἐξέλιπον πάντα ἡμέρα καὶ ἄγρια. Ἀναπαύονται δὲ μετὰ αἰθιοπιδῶν, ὧν τὴν χροιὰν θὰ λάβωσιν οἱ ψεῦσται ἐν ἐκείνῃ τῇ ζωῇ, διότι οἱ ἄλλοι θὰ γίνωσιν ὡραῖοι ὅπως ὁ Ἰωσήφ ὁ Πάγκαλος καὶ †στόμυλοι† ὅπως ὁ Μωάμεθ. Ἀλλ' ἡ αὐτάρκεια μεθ' ἧς βιοῦσι, καὶ ἡ εὐκολία τοῦ ν' ἀπολαμβάνωσι τὰ αὐτῶν ἀναγκαῖα, ἐν γένει εἰπεῖν ἡ ἐξοικείωσις αὐτῶν πρὸς τὴν φύσιν τῆς νέας των πατρίδος τοὺς ἔκαμε ν' ἀλησμονήσωσι ὄχι μόνο τὸν καλλίτερον βίον, ἀλλὰ καὶ πατρίδα, καὶ οἰκείους, καὶ φίλους καὶ αὐτὸν τὸν θεὸν των, ὅστις τοῖς ὑπόσχεται τὰ ἀγαθὰ ἐν τῇ ἄλλῃ ζωῇ. Δὲν διαφέρουσι τῶν Αἰθιόπων, τά τέκνα των μάλιστα κατ' ὄνομα μόνον, πιστὰ λεγόμενα ἐν ᾧ ἐκ τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν δογμάτων δὲν γινώσκουσι παρὰ τὸ λά ϊ λὰ ίλ Αλλὰ Μωχαμὲτ ρεσοῦλ Αλλά. Θεωροῦσι μάλιστα καὶ ἐκ τῶν ἰθαγενῶν πιστὸν, ὡς ἐκεῖνοι {τοὺς Μωαμεθανοὺς} ἑαυτοὺς ὀνομάζουσιν, ὅντινα ἁπλῶς εἴπει λά ϊ λὰ ίλ Αλλὰ Μωχαμὲτ ρεσοῦλ Αλλά».

Ὁ Π.Π. παρουσιάζεται εὐαίσθητος καὶ φιλάνθρωπος σὲ τόπο καὶ χρόνο ὅπου αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ σπάνιζαν. Οἱ προτάσεις τοῦ δὲν διακρίνονται τόσο γιὰ τὴν καινοτομία τους τόσο ὅσο ὅτι ἀποτελοῦν εἰλικρινὴ καρπό σκέψης χωρὶς νὰ περιέχεται σκοπιμότητα λόγω ἐθνικῆς καταγωγῆς. Ἡ πρόταση γιὰ ἀνάπτυξη τοῦ

838 Πιθανότατα ὁ Π.Π. ἀναφέρεται, χωρὶς νὰ εἶναι σαφές, σὲ ἀραβικῆς καταγωγῆς κατοίκους ποὺ κατεῖχαν κάποια μικρὴ ἐξουσία.

839 Τόμος Τέταρτος, κεφ. Κωνσταντῖνος, φ. 215-6.

ἐμπορίου ἀκολουθεῖ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Ν. Λίβινγκστον.[840] Ἡ μεγάλη διαφοροποίηση στὴν σκέψη τοῦ Π.Π. εἶναι ὁ ρόλος τῆς θρησκείας καθὼς ἀρνεῖται πλήρως τὴν ὠφέλεια της σὲ πληθυσμοὺς ποὺ «ζῶντες εἰς τὰ δάση καὶ κυνηγούμενοι ὡς θηρία δὲν σκέπτονται οὐδέποτε ἵνα σωθῶσι διὰ τῶν ἰδεῶν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ διὰ καλῶν στρατηγῶν, ὅπλων καὶ πυρίτιδος».[841] Τὴν ἴδια στιγμὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποβάλει πλήρως τὴ δυτικὴ κουλτούρα τῆς ἀνωτερότητας. Ὑπάρχουν σημεῖα τοῦ ἔργου του ὅπου ὑποβιβάζει ἢ φαίνεται νὰ ὑποτιμᾶ πληθυσμοὺς τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς;

Στὸ κεφάλαιο «Περὶ τῆς Διαιρέσεως τῆς γῆς εἰς ζώνας καὶ τοῦ ἀνθρώπου εἰς φυλάς» τῶν *Περιηγήσεων* κάνει λόγο γιὰ τὴ σχέση κλίματος καὶ ἀνθρώπινης φυλῆς.»[842] Κάθε κλίμα ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ φυτά καὶ ζῶα, τὰ ὁποία ἀναπτύσσονται καὶ διαβιοῦν ἀναλόγως, ἀποκτῶντας ποικιλία χαρακτηριστικῶν ἀνάλογα τοῦ «ὁρίζοντα κλιμάτων». Ἀντίστοιχα καὶ ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος διακρίνεται σὲ τρεῖς φυλές:[843]

«ἤτοι φυλὴν κατοικοῦσαν παρὰ τὰς κατεψυγμένας χώρας, οἵα ἡ τῶν Ἐσκιμώων καὶ αἱ παραπλήσιαι ταύτης, φυλὴν ἑτέραν κατοικοῦσαν τὰς εὐκραεῖς χώρας, καὶ ἑτέραν τὰς θερμὰς οἵα ἡ Αἰθιοπική».

Ὅπως, συνεχίζει ὁ Π.Π., ὁρίστηκαν μὲ ἀκρίβεια τὰ κλίματα βάσει τῶν τριῶν κλιματικῶν ἀρχῶν ἔτσι καὶ οἱ φυλὲς τῶν ἀνθρώπων ὁρίζονται ἀνάλογα τῶν κύριων χαρακτηριστικῶν αὐτῶν, ἀκολουθῶντας τὶς ἴδιες ἀρχὲς ποὺ διέπουν τὰ κλίματα. Καταθέτει τὶς ἐμπειρικὲς παρατηρήσεις του, ἀνάμεσα στά ἔθνη ποὺ διῆλθε, καὶ ἐντοπίζει στὸ σημεῖο τοῦ ἀνθρωπίνου κεφαλιοῦ τὶς χαρακτηριστικότερες ἐκφράσεις του. Τὸ σχῆμα τῶν τριῶν περιφερειῶν ποὺ ὁρίζουν τὸ ἀνθρώπινο κρανίο, βάσει τοῦ μήκους, πλάτους καὶ τῆς θέσης τῆς μύτης, σιαγόνας καὶ τῶν κροτάφων δίνει τὴν ἀνθρώπινη ποικιλομορφία. Σὲ αὐτὴν ὁδηγεῖ ὁ συνδυασμὸς τριῶν φυλῶν:[844]

[840] Γιὰ τὴν προέλευση τῆς πρότασης του βλ. Andrew Ross, *David Livingstone:Mission and Empire*, Λονδῖνο, Bloomsbury Academic 2002, σ. 24-25.
[841] Τόμος Τέταρτος, κεφ. Κωνσταντῖνος, φ. 207.
[842] *Περιηγήσεις*, σ. 666-681.
[843] *Περιηγήσεις*, σ. 668.
[844] *Περιηγήσεις*, σ. 671.

«τῆς Ἐσκιμωϊκῆς, Αἰθιοπικῆς, καὶ τῆς τρίτης ἥν Ἑλλαδικὴν καλῶ διότι μεταξὺ τῶν εὐκραῶν χωρῶν τῆς σφαίρας τὴν Ἑλλάδα εὗρον εὐκραεστέραν. Κάθε φυλὴ ἔχει τὴ δικὴ τῆς χροιὰ ποὺ διαμορφώνεται ἐξίσου, καὶ ὄχι ἀποκλειστικά, μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἥλιου. Ἐπίσης ἐκτὸς μεμονωμένων χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου ὅπως αὐτὰ τῆς μύτης καὶ τῶν ματιῶν καὶ τὸ ἴδιο τὸ σῶμα διαφοροποιεῖται ἀνάλογα τὴ φυλὴ στὴν ὁποία ἀνήκει στὸ μέγεθος, διάπλαση καὶ τριχοφυία. Ἀκολουθῶντας τὸν Ἀριστοτέλη παρατηρεῖ ὅτι ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς συνεπάγεται καὶ ἀντίστοιχη στὸ πνεῦμα: «οἱ Σῖναι ἔχουσι τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι ἰδιαίτερον τοῦ τῶν Εὐρωπαίων».

Ἀπόλυτες ὅμως διαφορὲς πλέον δὲ βρίσκονται, ἐκτὸς μεταξὺ τῶν ἀγαλμάτων τῶν ἀρχαίων λαῶν, λόγῳ τῆς ἐπιμειξίας καὶ τῶν μετακινήσεων. Θεωρεῖ ὅτι ὅσο πιὸ πρόσφατη εἶναι ἡ ἐπιμειξία τόσο πιὸ εὔκολα ἀναγνωρίζεις σὲ αὐτῶν χαρακτηριστικὰ τῶν «μεμιγμένων λαῶν» π.χ. Στοὺς γερμανοὺς ὑπάρχουν χαρακτηριστικὰ τῶν Μογγόλων, Γαλατῶν καὶ Ἰταλῶν. Ἀντίστοιχα ἰσχύουν γιὰ τοὺς Ὁλλανδούς, Ἑλβετούς, Σουδανοὺς κ.α. Μάλιστα ἀπὸ παρατηρήσεις του στὶς Ἰνδίες καὶ σὲ φυλὲς τῆς Ἀφρικῆς ὁ Π.Π. διαπιστώνει ὅτι:[845]

«Φαίνεται ὅτι ἡ χροιὰ μετὰ χρόνον πολὺν ἀποβάλλει τὸν πρωτόθετον αὐτῆς χαρακτῆρα, ἐνῷ τὰ λοιπὰ χαρακτηριστικὰ διαιωνίζονται ἐπ' ἄπειρον, καὶ μάλιστα ἄν τὰ συνερχόμενα μίγματα τύχωσιν ἔχοντα ὁμοειδεῖς τοὺς πλεονάζοντας αὐτῶν χαρακτῆρας, τὸ γέννημα αὐτῶν ἐπανέρχεται σχεδὸν εἰς τὸν ἐξ οὗ πλεονάζουσι τύπον».

Ἑλληνικὰ χαρακτηριστικὰ διατηροῦνται στὴν Περσία, Ἀφγανιστάν, Τουρκία καὶ Τουρκεστὰν μαζὶ μὲ Μογγολικὰ, τουρκομανικὰ καὶ τῶν γειτονικῶν λαῶν. Ἡ ἀναφορὰ του στὸν ἑλληνικὸ λαὸ τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ παρουσιάσει συστηματοποιημένα τὶς θεωρήσεις του:[846]

845 *Περιηγήσεις*, σ. 674.
846 Περιηγήσεις, σ. 675.

«Περίεργον δὲ μοὶ φαίνεται ὅταν τοὺς Ἑλληνικοὺς χαρακτῆρας ἐξετάζων δὲν εὑρίσκω μίξεις μεμακρυσμένων λαῶν, οἵας ἡμῖν κατηγοροῦσι· τὸ ἐπιπολάζον παρ' ἡμῖν μιγαδικὸν στοιχεῖον εἶνε τὸ ἐξ Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν, τὰ δὲ λοιπὰ παραπλησίως ἔχοντα προέρχονται ἢ ἐκ τοπικῶν τῆς χώρας διαφόρων ἢ ἐξ ὁμοιοχαρακτήρων λαῶν, οἷοι εἰσὶν Ἰταλοί καὶ Ἕλληνες. Ἐν τῇ Μακεδονίᾳ δὲ ἢ μᾶλλον εἰπεῖν εἰς τὴν τῶν Πελασγῶν χώραν διακρίνομεν μίγματα Σλάβων καὶ Ἑλλήνων, ἅπερ διὰ τὴν ἀπ' ἀλήλων διαφορὰν θέλουσι διατηρηθῇ ἐπ' ἄπειρον. Οἱ δὲ κατὰ τὴν χώραν ταύτην διακρινόμενοι ὑπὸ τὸ ὄνομα Κουτζόβλαχοι οὕς ἀπογόνους τῶν Παιόνων εὕρομεν, εἰσὶ τόσον πλησιέστατοι τοῖς Ἕλλησι ὥστε ἐκ τούτου μόνου ἀναμφιλέκτως ἠδύνατο τις εἰπεῖν ὅτι ἦσαν λαὸς ἰταλικὸς ἐκδιωχθεὶς ὑπὸ τῶν Ἐτρούσκων ε'κ τῆς αὐτοῦ χώρας ἐν τῇ μεγάλῃ τοῦ κόσμου ταραχῇ, ἥτις κατὰ τὰ προαναλυθέντα συμφωνεῖ τῇ πρὸ τοῦ πρώτου κατακλυσμοῦ, ἢ καὶ τῇ κατ αὐτὸν ἐποχῇ».

Σύμφωνα μὲ τὸν Π.Π. ἕνας λαὸς μὲ κοινὸ χαρακτῆρα, πνεῦμα καὶ γλῶσσα ἀποτελεῖ ἕνα Ἔθνος. Τὰ Ἔθνη μεγαλώνουν, μικραίνουν, μετακινοῦνται ἢ ἀκόμα καὶ χάνονται στὸ διάβα τοῦ χρόνου ὁπότε οἱ γλῶσσες καὶ οἱ χαρακτῆρες μπερδεύονται λόγῳ τῆς ἐπικοινωνίας, τῶν ἀποικιῶν κι τοῦ ἐμπορίου καὶ παρουσιάζουν συγγένειες καὶ διαφορὲς μεταξὺ τῶν ἐθνῶν. Ἐντὸς τοῦ ἴδιου ἔθνους, τὸ «πνεῦμα» ἐνεργεῖ παραπλήσια ὅπως π.χ. στὴν ὀνομασία ἐντὸς ἄγνωστου ἀντικειμένου. Πὼς ὅμως ἐντοπίζονται οἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν ἐθνῶν στὰ θέματα τῆς θρησκείας, ὅπως ἡ ἐνσάρκωση τῆς Θεότητας, ἡ πυρολατρεία, τῆς συμπεριφορὰς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ὅπως τὸ ἀμίλητο νερό; Γιατὶ διαφορετικοὶ λαοὶ δίνουν στὸ ἴδιο ἀντικείμενο παραπλήσια ὀνομασία; Ἡ σκέψη τοῦ Π.Π. δίνει βάρος στὴν κοινὴ ἀνθρώπινη φύση χωρὶς νὰ ἀφήνει περιθώριο γιὰ ὑποψία ρατσιστικῆς προσέγγισης. Ὅσο πίσω κινούμαστε στὸ χρόνο τόσο μεγαλύτερες ὁμοιότητες συναντᾶ στὴ γλῶσσα καὶ στὴ σκέψη:[847]

«Ἐν γένει δὲ φαίνεται τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα τηροῦν τὴν αὐτὴν τῆς ἀναπτύξεως κλίμακα καὶ τὸν αὐτὸν κύκλον δι οὗ περιορίζονται αἱ αὐτοῦ ἐκτάσεις εἰς πάντα τὰ εἴδη τῶν ἀνθρωπίνων χαρακτήρων· διὸ κατὰ καιροὺς μορφοῦνται εἰς διάφορα ἔθνη

[847] *Περιηγήσεις*, σ. 677.

ὑπ᾽ ἀνθρώπων ἰδέαι παραπλήσιαι θρησκευτικαὶ ἢ χρήσιμοι διὰ τὸν βίον».

Δὲν θὰ πρέπει ἡ χρήση τῆς ἔννοιας τῆς φυλῆς νὰ συνδέεται μὲ ρατσιστικὴ σηματοδότηση. Τὸν 19ο αἰῶνα ἀποτέλεσε ἀναλυτικὴ κατηγορία τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης καὶ ἐργαλεῖο μελέτης τῆς ἀνθρώπινης ποικιλομορφίας.[848] Ὁ ἐντοπισμὸς καὶ ἡ διάκριση τῶν φυλῶν μὲ βάση κρανιομετρικὲς παρατηρήσεις ἦταν κοινὸς τόπος. Ἡ προσέγγιση τοῦ Π.Π. δὲν ὁδηγεῖ σε ἀξιακὴ ταξινόμηση τῶν πληθυσμῶν, λόγω καὶ τῆς γενικότερης κοσμοθέασης καὶ φιλοσοφίας του -ἄν καὶ ὁ πειρασμὸς θὰ ἦταν μεγάλος. Στὸν ἑλληνικὸ χῶρο εἰδικότερα ἡ κρανιομέτρηση ἐξυπηρετεῖ ἐθνολογικὲς σκοπιμότητες. Ἕνα χρόνο πρὶν τὴν ἔκδοση τῶν *Περιηγήσεων* οἱ κρανιολογικὲς παρατηρήσεις «Ἐν τῷ περιοδικῷ τοῦ Βερολίνου Κόσμος» μὲ τὸν τίτλο «Περὶ τῆς ἐθνογενείας τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων» ποὺ ἀναδημοσιεύονται στὸν ἑλληνικὸ τύπο εἶναι ἱκανὲς νὰ διαψεύσουν τὸν Φαλμεράϋερ.[849] Τρία χρόνια μετὰ τὴν ἔκδοση τῶν *Περιηγήσεων* θὰ ἱδρυθεῖ, στὸ πλαίσιο τῆς ἐξειδίκευσης καὶ τοῦ θετικισμοῦ τῆς ἐποχῆς, τὸ Ἀνθρωπολογικὸ Μουσεῖο καὶ Ἐργαστήριο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.[850]

[848] Εὐθύμιος Παπαταξιάρχης, «Μεταμορφώσεις του ανθρωπολογικού φυλετισμού: οργανικές μεταφορές και ανθρωπολογικός λόγος στη μεσοπολεμική ελλάδα» στὸ (Ἔφη Αβδελά, Δημήτρης Αρβανιτάκης, Ελίζα Άννα Δελβερούδη κ.ά. (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο 2017, σ. 43.

[849] «Πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν ἐζήτησεν ὁ Φαλμεράϋερ ν᾽ ἀποδείξῃ εἰς τὴν ἔκπληκτον Εὐρώπην ὅτι ὅλως ἐξεφυλίσθη τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων. Διισχυρίζετο δὲ ὅτι τὰ νῦν οὐδὲ μία οἰκογένεια ἀπαντᾷ ἐν Ἑλλάδι ἧς οἱ πρόγονοι δὲν εἶνε Σλαῦοι, εἴτε Ἀρναοῦται, εἴτε Φράγκοι, εἴτε ἐξελληνισθέντες Ἀσιᾶται. Ὡς γνωστὸν δὲ ἐπὶ μίαν ὅλην γενεὰν ὑπερησπίσθη ὁ Φαλμεράϋερ μετὰ ζήλου καὶ ὀξυνοίας τὴν θεωρίαν του ταύτην. Σήμερον ὅμως οὐδεὶς ἀμφιβάλλει ὅτι ὁ σοφὸς Γερμανὸς ὑπερέβη τὰ ἐσκαμμένα.
Κατὰ τῶν ὑπερβολικῶν αὐτοῦ διισχυρισμῶν ὁ Miklosich (Sitzungsberichte de Wien. Akad. d. Wiss 1870. p. 529 κ. ἑ.) κατέδειξεν ὅτι ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα ἀσήμαντον μόνον ἀριθμὸν λέξεων παρέλαβε παρὰ τῆς σλαυικῆς, καὶ ὅτι καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς σλαυυικῆς γλώσσης ἐπὶ τῆς συντάξεως τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἔχει μηδαμινὴν σημασίαν. Πρὸς δὲ τούτοις αἱ σλαυικαὶ λέξεις δὲν εἰσήχθησαν εἰς ὅλας τὰς ὑπὸ Ἑλλήνων οἰκουμένας χώρας, καὶ ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων νησιωτῶν ἔμεινεν ὅλως σχεδὸν ἀμιγὴς ξενικῶν λέξεων. Διὰ τῶν γλωσσικῶν ὅμως καὶ ἱστορικῶν μαρτυριῶν δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξακριβώσωμεν οἷον ποσὸν σλαυικοῦ αἵματος ῥέει εἰς τὰς φλέβας τῶν νεωτέρων ἑλλήνων. -Πρὸς λύσιν τοῦ ζητήματος τούτου θέλουσι δώσει ἡμῖν νύξιν μόνον αἱ κρανιολογικαὶ καὶ λοιπαὶ ἀνθρωπολογικαὶ σπουδαὶ, καὶ θέλουσι δείξει ἡμῖν ἄν πλεονάζει τὸ σλαυικὸν αἷμα ἢ τὸ ἑλληνικόν. Ὅλοι οἱ σλαυικοὶ λαοὶ εἶνε, ὡς γνωστὸν, β ρ α χ υ κ έ φ α λ ο ι, οἱ δὲ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἦσαν κατ᾽ ἐξοχὴν λαὸς δολιχοκέφαλος. Ἐκ τῶν ἐρευνῶν δὲ τοῦ Dr Weisbach, ὅστις ἐποιήσατο κρανιολογικὰς καταμετρήσεις ἐπὶ κρανίων κατοίκων διαφόρων χωρῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος καὶ μικρᾶς Ἀσίας (Die Schadelform der Greichen. Mittheil. d. antrop. Gesellschaft in Wien XI. Band 2, φυλ. 1881), ἐξάγεται ὅτι οἱ Ἕλληνες εἰσὶν ἐν ὅλῳ μ ε σ ο κ έ φ α λ ο ς λαὸς, καὶ ὅτι ἐν τῇ εὐρωπαϊκὴ Ἑλλάδι ἀπαντῶσι δολιχοκέφαλοι 42 ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν, ἐν δὲ τῃ ἀνατολικῆ 42, 22. Οἱ δὲ βραχυκέφαλοι ἐκ τῶν Ἑλλήνων δύνανται νὰ κατάγωνται καὶ οὐχὶ ἐκ σλαύων καθόσον καὶ οἱ Ἀλβανοὶ κατὰ Βιρχόβιον ἀνήκουσιν εἰς τοὺς βραχυκεφαλωτέρους λαοὺς τῆς Εὐρώπης. Ὥστε ἡ γνώμη τοῦ Φαλμεράϋερ οὔτε διὰ τῶν κρανιολογικῶν ἐρευνῶν ἀποδείκνυται ἀληθής» βλ. *Δελτίον τῆς Ἑστίας*, 2η Μαΐου 1882, αρ. 279.

[850] Βαγγέλης Καραμανωλάκης-Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη, «Το Ανθρωπολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου

Αὐτὸ τὸ ὁρόσημο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς παλαιοανθρωπολογίας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο σηματοδοτεῖ τὴν ἐπιστημονικὴ προσπάθεια ἀπόδειξης τῆς φυλετικῆς συνέχειας τῶν Ἑλλήνων. Ὁ ἱδρυτὴς καὶ διευθυντὴς του ὁ γιατρὸς Κλὼν Στέφανος συγκέντρωσε ἀνθρωπολογικὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὸν ἠπειρωτικὸ καὶ νησιωτικὸ χῶρο, ὅπως κρανία καὶ σκελετούς, ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ μέχρι τὴ σύγχρονη ἐποχή.[851] Ἡ ἐθνολογικὴ κατεύθυνση τοῦ ἐργαστηρίου ἐντοπίζεται στὶς κρανιομετρήσεις ποὺ διεξήγαγε βάσει συγκρίσεών τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων μὲ σύγχρονό του ἑλληνικὸ, εὐρωπαϊκὸ καὶ ἀσιατικὸ πληθυσμό. Ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Παρισίων (Société d'anthropologie de Paris) ποὺ συνέδεσε, μὲ χρήση ποσοτικῶν μετρήσεων, φυλετικοὺς τύπους μὲ τὰ ἀνθρωπολογικὰ κατάλοιπα καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς (οἱ ἄνθρωποι τοῦ Νεάρντεταλ καὶ τοῦ Κρὸ-Μανιὸν στὴ Γερμανία καὶ Γαλλία) πού ἦλθαν στὸ φῶς μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 19ου αἰῶνα.[852] Ὁ Κ. Στέφανος στόχευσε νὰ ἀπαντήσει γιά πρώτη φορά, μέσω σύγκρισης τῶν φυλετικῶν χαρακτηριστικῶν, στὶς θεωρίες τοῦ Φαλμεράιερ με την ἀνάδειξη της φυλετικῆς συνέχειάς του ἑλληνικοῦ ἔθνους[853]. Ταυτόχρονα ἀσχολήθηκε καὶ μὲ ἱστορικολαογραφικά ζητήματα διορθώνοντας ξένους ὅπως ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Κὰρλ Χόπφ[854].

Αθηνών: φυλετισμός και παλαιοανθρωπολογία στην Ελλάδα» στὸ (Ἔφη Αβδελά, Δημήτρης Αρβανιτάκης, Ελίζα Άννα Δελβερούδη κ.ά. (επιμ.), Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο 2017, σ. 81-2.

851 Ὅ.π., σ. 85-6.

852 Ὅ.π., σ. 87. Ὁ Π.Π, θεωρεῖται βέβαιο ὅτι θὰ γνώριζε τὸ ἔργο τῆς Ἑταιρείας καθὼς ἀναφορὰ στὰ ταξίδια του ὑπάρχει στὸ Δελτίο τῆς· βλ. Ch.-E. de Ujfalvy, «Sur le voyage de M. Panagiotis Potagos en Asie centrale», στὸ *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*, IIIe série, τ. 3, 1880, σσ. 309-312

853 Ὅ.π., σ. 93-4.

854 Ὅ.π., σ. 91.

Συμπεράσματα

Ὁ Π.Π. ἀποτέλεσε τὸν μοναδικὸ Ἕλληνα περιηγητὴ τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς ποὺ δύναται νὰ τοποθετηθεῖ δίπλα στοὺς χαρακτηριστικοὺς ἐκπροσώπους τῆς γήινης ἐξερεύνησης τὸν 19ο αἰῶνα. Ἐμποτισμένος μὲ τὸ ρομαντικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς κινήθηκε στὰ ἴχνη τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ ἐξερεύνησε ἀπάτητες ἀπὸ Εὐρωπαίους περιοχὲς τῆς κεντρικῆς Ἀφρικῆς. Τὸ ἔργο του ἀναγνωρίστηκε στὴν Ἑλλάδα καὶ σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο ἀλλὰ χωρὶς τὴ συνέχεια ποὺ ἐπιθυμοῦσε, δηλαδὴ τὴ χρηματοδότηση περαιτέρω περιηγήσεων καὶ ἐκδόσεων. Δύο παράγοντες στάθηκαν ἐμπόδιο σὲ αὐτὸ: ἀπὸ τὴν μία ἡ ἀπουσία ἐνιαῖας ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐξαγωγὴ συμπερασμάτων ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ συγκρουσιακός του χαρακτῆρας ποὺ καθιστοῦσε δύσκολη τὴν ἐπικοινωνία μαζί του.

Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς προσωπικότητας καὶ τοῦ ἔργου του λειτούργησε ἀποτρεπτικὰ γιὰ μελέτη τους. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι οἱ περισσότερες ἀναφορὲς προέρχονται ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας καὶ ὄχι τὸν ἀκαδημαϊκὰ ἐπιστημονικό. Κάποιες μεμονωμένες δημοσιεύσεις τοῦ δεύτερου δὲν ἀποτέλεσαν ἐφαλτήριο συστηματικότερης ἐνασχόλησης μὲ τὸν Π.Π. Το ὅτι τὸ βασικὸ ἔργο του παρέμενε στὴν πρώτη δυσεύρετη ἔκδοση τοῦ 1883 μέχρι τὸ 2009 καὶ τὸ ὅτι παραμένει ἀνέκδοτο ἡ συμπλήρωση του εἶναι ἀπόδειξη τῶν ἀνωτέρω.

Ἡ μελέτη τοῦ ποτάγειου corpus καταλήγει στὸ ὅτι ὁ Π.Π. πρότεινε τὴ δεκαετία τοῦ 1880 συγκεκριμένη κατεύθυνση γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου ποὺ εἶναι ἡ συμμαχία, σὲ βαθμὸ ἐνσωμάτωσης, μὲ τοὺς ἀλβανικοὺς πληθυσμοὺς ἔναντι τοῦ «σλαβικοῦ κινδύνου». Διαπνεόμενος ἀπὸ μεγάλη αἰσιοδοξία ὁραματίζεται τὴν ἑνοποίηση τοῦ βαλκανικοῦ χώρου καὶ τὴν ἀναβίωση τῆς «Πελασγικῆς κοσμοκρατορίας».

Οἱ προτάσεις του γιὰ τὸν ἐκπολιτισμὸ τῶν ἰθαγενῶν τῆς Κεντρικῆς Ἀφρικῆς

καὶ Αἰθιοπίας ἀποκαλύπτουν τὴν εὐαίσθητη ὅσο καὶ πραγματιστικὴ διάσταση τοῦ χαρακτῆρα του καὶ συνθέτουν μία κριτικὴ τῶν ἀποικιοκρατικῶν πρακτικῶν ἀπὸ ἕναν αὐτόπτη μάρτυρα.

Ἡ ἔρευνα ἔχει μπροστὰ της ἀνοικτὲς προκλήσεις. Ἡ ἀξιοποίηση τῆς προφορικῆς ἱστορίας γιὰ τὴ σκιαγράφηση, ὅσο παρακινδυνευμένο καὶ ἂν εἶναι κάτι τέτοιο μετὰ ἀπὸ 120 ἔτη, τῆς παρουσίας του στὴν Κέρκυρα καὶ ἡ ἀνίχνευση στὶς ὑπάρχουσες ἀρχαιολογικὲς συλλογὲς τῶν ἀποσταλέντων ἀντικειμένων του δύνανται νὰ φέρουν στὴν ἐπιφάνεια στοιχεῖα ποὺ λανθάνουν τῆς μέχρι σήμερα ἔρευνας.

Παράρτημα

- Ἐπιστολὴ τοῦ προξένου Κ. Βατικιώτη πρὸς τὸ ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν μὲ θέμα τὴ συλλογὴ τοῦ Π.Π. (21 Νοεμβρίου 1872) σ. 238
- Ἐπιστολὴ τοῦ Π.Π ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη τῆς πρὸς τὴν Πρυτανεῖα τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου (11η Μαρτίου 1873) σ. 241
- Συνεδρίαση τῆς Πρυτανεῖας τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου (30 Μαρτίου 1873) σ. 244
- Ἐπιστολὴ τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὸ Λονδίνο πρὸς τὸ ὑπουργεῖο Παιδείας (2 Ἰουλίου 1880) σ. 245
- Ἀποσταλθέντα βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Π.Π. στὴ Γαλλικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία (Ἀπρίλιος 1883) σ. 250
- Επίστολη τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πρὸς τὴν Πρυτανεῖα τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου (2 Μάιου 1887) σ. 251
- Επίστολη τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πρὸς τὸν Π. Παπαζαφειρόπουλο (30η Ἀπριλίου 1895) σ. 256
- Επίστολη τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πρὸς τὸν Π. Παπαζαφειρόπουλο (30η Ἰουνίου1897) σ. 258
- Επίστολη τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πρὸς τὴν ἀνιψιὰ του Χρυσάνθη Ματθαίου Πόταγα (1η Φεβρουαρίου 1903) σ. 260
- Περιγραφὴ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητας Καλκούτας σ. 262
- Περιγραφὴ τῆς Κέρκυρας σ. 286

Κριτικά σημεία

(αβγδ) = γράμματα και λέξεις που αναπτύσσονται από συντομογραφίες

(1r), (1v), κ.τ.λ. = αλλαγή φύλλων

<αβγδ> = προσθήκες από τον εκδότη γραμμάτων ή λέξεων που από απροσεξία ξέχασε ο συγγραφέας

{αβγδ} = γράμματα ή λέξεις που διέγραψε ο συγγραφέας

[αβγδ] γράμματα και λέξεις που λείπουν λόγω φθοράς του χαρτιού και συμπληρώνονται

[…] = γράμματα και λέξεις που λείπουν λόγω φθοράς του χαρτιού και υπολογίζονται κατά προσέγγιση

[ ] = γράμματα και λέξεις που λείπουν λόγω φθοράς του χαρτιού και δεν μπορούν να υπολογιστούν

|| αβγδ || = γράμματα ή λέξεις γραμμένα στο περιθώριο

|αβγδ | = γράμματα ή λέξεις γραμμένα στο διάστιχο

Ἐπιστολὴ τοῦ προξένου Κ. Βατικιώτη πρὸς τὸ ὑπουργεῖο ἐξωτερικῶν μὲ θέμα τὴ συλλογὴ τοῦ Π.Π.[855]

Ἑλληνικόν Προξενεῖον
ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 21 Νοεμβρίου 1872

Πρός τό Σ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν

Ὁ ἐκ Βιτύνης τῆς Πελοποννήσου κύριος Παναγ. Π. Ποταγός, Ἰατρός διδάκτωρ τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου, ἀφιχθὴς πρὸ τινος ἐν ταῦθα ἐκ Πετρουπόλεως προερχόμενος, ἀφηγεῖται ὅτι ἀπὸ τοῦ 1867 ἐπιχειρήσας περιήγησιν εἰς τὴν κεντρικὴν Ἀσίαν ἀπῆλθεν εἰς Ἀντιόχειαν καὶ ἐκεῖθεν δι΄τῆς Συρίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας εἰς Περσίαν καὶ ἐκεῖθεν διά τοῦ Ἀφγανιστάν καί Ἰνσουστάν ὑπερβάς δίς τὴν σειράν τῶν Ἰμαλαΐων κατῆλθεν εἰς τὸ Σινικόν Κράτος, ὅθεν ἔμελλε νά προχωρήσῃ εἰς Πεκίνον καὶ ἐκεῖθεν διὰ τῆς Ἰαπωνίας νὰ πλεύσῃ εἰς Ἀμερικήν καὶ νά ἐπανέλθῃ διά τοῦ Ἀτάντικοῦ εἰς Εὐρώπην. Ἀλλά συλληφθείς ὑπὸ Κινέζων καὶ φυλακισθείς ὑποχρεώθη νὰ καταλίπῃ τό Σινικόν ἔδαφος καί ν' ἀπέλθῃ διά Σιβηρίας εἰς Πετρούπολην ἀποστερηθείς, ὡς λέγει, πολύτιμων συλλογῶν ἅς τῷ ἀφήρησαν οἱ Κινέζοι. Ἐν Πετρουπόλει διατρίβων ἐπικαλέσθη τήν συνδρομήν τῆς Ῥωσσικῆς Κυβερνήσεως καί τοῦ Πρέσβεως της Ἀ. Μεγαλειότητος, πρός ἀναζήτησιν τῶν ἁρπαγέντων, ὧν τήν ἀξίαν ὑπολογίζει εἰς πλέον τῶν δύο ἑκατομμυρίων φράγκων καί διεύθυνε μάλιστα ἐκεῖθεν ἔκθεσιν εἰς τόν συμπολίτην του Κον Β. Οἰκονομίδην. Ἀλλά μή τυχών ἀπαντήσεως κατῆλθεν

[855] Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Εθνική Βιβλιοθήκη, ακαδημαϊκό έτος 1884-1885, έγγραφο α.π. 1873, 21η Νοεμβρίου 1872

ἐνταῦθα. Ὁ Κος Ποταγός ἀξιοῖ ὅτι ἔκαμε σπουδαίας γεωγραφικάς τοπογραφικάς καί ἐθνολογικάς καί παντοίας ἄλλας ἀποκαλύψεις καί ἐρεύνας ἐξ ὧν προτίθεται ἐν ἀνέσει νά δημοσιεύση τάς δημοσιευτέας ν' ἀνακοινώση δε εἰς τὴν Κυβέρνησιν της πατρίδος του τάς μή δημοσιευτέας. Λυπάται δὲ ἀποστερηθής πολυτίμων συλλογῶν ἄς μετ ἐπιμελείας συνέλεξε πρός πολύτιμον τοῦ Ἐθνικοῦ μουσείου. Τῆς συλλογῆς του ταύτης ἐλάχιστα λείψανα περισωθέντα ἄχρις ἐνταῦθα μοί ἐνεχείρισε κατά τό συνημμένον ᾧδε κατάλογον ὅπως ἀποστέλω ἐγώ αὐτά εἰς παραλαβήν τοῦ Φωτογραφικοῦ Μουσείου τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου μετά τῆς ᾧδε ἐγκλειομένης ἐπιστολῆς του πρός τόν Κον Ἡρ. Μητσόπουλον ἔφορον τοῦ Φωτογραφικοῦ Μουσείου καί μεθ' ἑνός τοπογραφικοῦ σχεδιάσματος τῶν χώρων ὅθεν διῆλθε φιλοπονηθέντος ὑπ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου καί περιέχοντος ὡς λέγει, διόρθωσιν πολλῶν γεωγραφικῶν σφαλμάτων.

Μηδόλως ἀποβλέπων εἰς τήν αξίαν τῶν ὑπό τοῦ κ. Ποταγοῦ προσφερομένων, περί τήν έκτίμησιν τῶν ὁποίων ὁμολογῶ ἐμαυτόν πάντη ἀναρμόδιον, ἀλλά εἰς τήν προαίρεσιν καί φιλοπατρίαν τοῦ δωρητού, ἐνόμισα καθῆκον μου νά παραδεχθῶ τά προσφερόμενα καί νά φροντίσω τήν άποστολήν αὐτῶν δι' ὑμῶν εἰς τόν πρός ὅν ὅρον.

Ἐπειδή ὅμως ἀσφαλήν μέν προσωπικήν εὐκαιρίαν πρός ἀποστολήν τοῦ ἐγχειρισθέντος μοι ἀντικειμένων δέν εὗρον ἔτι, δέν ἀναδέχομαι δέ ἀνευ ρητῆς ἐντολῆς τόν κίνδυνον καί τήν δαπάνην της διά φορτωτικῆς ἀποστολῆς αὐτῶν, λαμβάνω τὴν τιμήν νά ὑποβάλω σήμερον ᾧδε συνημμένον ἀντίγραφο τοῦ καταλόγου τῶν ὑπό τοῦ Κου Ποταγοῦ ἐγχειρισθέντος μοι ἀντικειμένων καί τήν πρός τόν Κον Ἡρ. Μητσόπουλον Ἔφορον τοῦ Φωτογραφικοῦ Μουσείου ἐνσφράγιστον ἐπιστολήν του, μετά τοῦ τοπογραφικοῦ χάρτου καί ἑνός Κινεζικού βιβλίου παρακαλῶν νά εὐαρεστηθῆτε νά διατάξητε τήν παράδοσιν της τε ἐπιστολῆς, τοῦ βιβλίου καί τοῦ τοπογραφικοῦ χάρτου πρός τον Κον Ἡρ. Μητσόπουλον θέλω δέ ἀναμείνει ὅπως τύχω καταλλήλου εὐκαιρίας ἢ εἰδικῆς ἐντολῆς τοῦ Πανεπιστημίου ὅπως διαβιβάσω καθ' ὅν ἤθελον ἐνταλθῆ τρόπον τά ἐν τῷ καταλόγῳ σημειούμενα ἀντικείμενα.

Ὁ Κος Ποταγός ἀναμένει φυσικῷ τῷ λόγῳ, τήν εἰδοποίησιν ὅτι ἡ ἐπιστολή του

καί τά συμπόμενα ἐλήγθησαν καί παρακαλῶ νά εὐαρευτηθῇ ὁ Κος Μητσόπουλος νά ἀπαντήσῃ τήν παραλαβήν.

Ευπειθέστατος
ὁ πρόξενος
Κ. Βατικιώτης

Πρός τό ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κτλ ὑπουργεῖον
παρακαλούμενον νά διαβιβάσῃ τόν ἐπισυναπτόμενον
φάκελλον μετά τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδιάσματος τοῦ
Σινικοῦ χειρογράφου πρός τόν Κον Ἡρ. Μητσόπουλον
ἔφορον τοῦ Φωτογραφικοῦ Μουσείου.
Ἐν Ἀθήναις τῃ 3η Ἰανουαρίου 1873
ὁ τμηματάρχης

(Τὸ ἔγγραφο φέρει σφραγίδα ΥΠΟΥΡΓ. ΒΑΣ. ΟΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ 2 Φεβρ. 1873).

Ἐπιστολὴ τοῦ Π.Π ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη τῆς πρὸς τὴν Πρυτανεῖα τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου (11η Μαρτίου 1873)[856]

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τὴν 11 Μαρτίου 1873

Πρὸς τὴν Σ. Πρυτανεία τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημείου

Κύριε Πρύτανι,

Συνεπείᾳ τῆς πρὸς τὸ ἐνταῦθα προξενεῖον παραγγελίας Σας ἐσωκλείω εἰς ταύτην τὴν ἐπιστολὴν, ἥντινα σήμεραν εἰς τὸ προξενεῖον παραδίδω, καὶ τὰς ἐν τῇ πρὸς τὸν καθηγητὴν Κ. Μεντζιόπουλον, ἐπιστολῇ μου ἀναφερόμενας, καὶ μὴ παραδοθείσας ἔτι εἰς τὸν πρόξενον πολυτίμους λίθους, ὧν ἡ μία μεγάλη τόσον ὅσον ἐν ἐκείνη ἐπιστολῇ ὥρισται., ἄν δὲ λοιπαὶ μικραὶ καὶ ὅμοιαι ἐκείναις, αἵτινες παρεδόθησαν πρὶν εἰς τὸν Πρόξενον (10-11 τοῦ ἀριθμοῦ ἄν δὲν ἀπατῶμε) συνειλεγμένας ἐκ τοῦ χειμάῤῥου Ὀμπὲ, ἅσπερ ἀποθέτετε, Κ. Πρύτανι ὅπου δεῖ. Ἡ ἐπιθυμία μου, Κ. Πρύτανι, καὶ ἡ φροντίς μου καθ ὅλα τὰ ταξίδιά μου ἦσαν μεγάλαι τοῦ πως νὰ φανῶ πολλαχῶς χρήσιμος διὰ τὸ Ἐθνικό μας Πανεπιστήμιον. Καὶ παντοειδεῖ συλλογὰς εἶχον ἀλλὰ συστυχῶς κατεστράφεισαν. Συγχωρήσατέ μὲ δὲ σήμερον καθικετεύω, ἄν τὰ προσφερόμενα λείψανα τοῦτα, δὲν ἀνταποκρίνονται εἰς τὸ μέγεθός τοῦ ἱδρύματος, ἐφ' οὗ ἄρχετε, καὶ τοῦ ὀνόματος τῆς τελεσθείσης περιηγήσεως. Καὶ ἐντεῦθεν δὲ ἐπιτρέψατὲ μοι νὰ ὑποβάλλω ὑμῖν δύο ἐπιγραφὰς, αἵτινες εὑρέθησαν ἐπὶ μαρμάρων,

856 Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Εθνική Βιβλιοθήκη, ακαδημαϊκό έτος 1884-1885, έγγραφο α.π. 2489, 11 Μαρτίου 1873

ἀτάκτως ἐῤῥιμένας, εἰς ἀνασκαπτομένους τόπους, καθ' οὕς φαίνεται ὅλως ἀνηκεία ἡ θέσις των, ἢ καλλιωτέρα εἰπεῖν, ἄλλοθεν ποθὲν φερμένων, αἵτινες νομίζω, ὅτι δὲν ἀναφέρονται εἰς τὰ περὶ Θεσσαλονίκης δημοσιευθέντα. Ἐφυλάχθη δὲ εἰς ταύτας ἀκριβῶς τὸ εἶδος τῶν χαρακτήρων, καὶ τῶν μαρμάρων τὸ σχῆμα· ὧν τὸ ἓν ἦτο, ὡς δείκνυτε καὶ ἐν τῇ ἀντιγραφῇ, κομμέναι καὶ ἀλλαχόθεν τὰ τεμάχεια κείμενα.

Σημ. Τὸ ὀνομά μου, Κ. Πρύτανι, ἦτο Πόταγας, ὅπως εκ τοῦ μητρῴου τοῦ Πανεπιστημείου ὑπάρχει, ὅπερ ὁ ἀείμνηστος μοι Γυμνασιάρχης Ἰωσ. Γκινάκας ἀπὸ τὸ Ποταγόπουλος μετέβαλλε, καὶ εἰς ὅν ἀφώνως τότε ἐνέδωσα. Ἀλλὰ κατὰ τὴν περιήγησίν μου: ἐκεῖ ὅπου τὰ διαβατήρια οὐδόλως ἰσχύουσι καὶ ἡ ζωὴ τοῦ περιηγητοῦ ἐξαρτάται οὐχὶ μόνον ἐκ τοῦ λόγου τοῦ τυράννου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς εὐνοίας τοῦ τυχόντος: οἱ βασιλεῖς ἐκδίδοντες ἐπιστολὰς συστατικὰς πρὸς τοὺς ὁμόρους τους βασιλεῖς, ἤ καὶ ἐν εἴδει διαβατηρίων, ἢ καὶ ἐν ἀλληλογραφίᾳ, ὡς φαίνεται ἐπιστολαὶ αὐτῶν τινες ἐν ταῖς χερσὶ μου, μ' ὠνόμαζον Ποταγὸν Ἕλληνα. Τοῦτο δὲ τὸ ὄνομα ἤ ὡς Ἑλληνικώτερον, ἤ ὡς μᾶλλον πλησιάζον πρὸς τὸ τοῦ πατρός, ἢ καὶ ὅπως μὴ γίνηται σύγχυσις τοῦ ὀνόματός μου κατόπιν μὲ τὴν ταυτότητα τῶν ἑκασταχοῦ παρὰ τοῖς φίλοις ἐκείνους πράξεών μου ἐν τῇ περιηγήσει μου ἐπροτίμησα τοῦ ἐν τῷ μητρώῳ ἀναφερομένου, διὰ τοῦ ὁποίου μὲ προσδιορίζετε καλῶς, Κ. Πρύτανι. Ἂν λοιπόν, Κ. Πρύτανι, ὑπάρχῃ σχέσις τις τοῦ ὀνόματός μου ἀπὸ σήμερον μὲ τὴν λειτουργίαν τῶν ἀρχῶν Σας, φυλάξετε ὁποιανδήποτε γραφὴν θέλετε· δηλ. Εἴτε τὴν τοῦ μητρώου, εἴτε τὴν τῆς κεντρικῆς Ἀσίας, ἐγὼ δὲ θέλω ἀκολουθήσει καὶ ταύτην ἀφώνως ἐπίσης σεβόμενος τὴν Πρυτανικὴν ὑμῶν θέλησιν μᾶλλον τῶν ῥηθεισῶν μου δωξολογιῶν.

Δέχθητε εὐαρεξούμενος, Κ. Πρύτανι, τὸ πρὸς ὑμᾶς ὀφειλόμενὸν μοῦ σέβας

Παναγ. Π. Ποταγὸς

Υ.Γ. Αἱ ἀναφερόμεναι ἐν τῇ δὲ τῇ ἐπιστολῇ πολύτιμοι λίθοι
πέμπονται ὡς δέμα διὰ τοῦ ἀτμοπλοίου Φρεοινὲ· ἐξ ἀνάγκης.
Ποταγὸς

Συνεδρίαση τῆς Πρυτανεῖας τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου (30 Μαρτίου 1873)[857]

Σήμερον, τῇ τριακοστῇ τοῦ Μαρτίου μηνὸς τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ τρίτου ἔτους, ἡμέρᾳ παρασκευῇ, περὶ τὴν τρίτην ὥραν μ.μ., συνελθόντων εἰς τὸ Πρυτανεῖον τῶν Συγκλητικῶν, πλὴν τοῦ τῆς Νομικῆς Σχολῆς Κοσμήτορος κυρίου Π. Καλλιγᾶ καὶ τοῦ τῆς φιλοσοφικῆς κυρίου Ἀ. Χρηστομάνου, ἀνεγνώσθησαν τὰ πρακτικὰ τῆς προλαβούσης συνεδριάσεως καὶ ὑπεγράφησαν.

[...]

Π. Πόταγα δωρεά

Μετὰ ταῦτα ἀνήνεγκεν ὁ Πρύτανις τάδε· Ἠκουσατε ἴσως ὅτι ὁ ἐκ Βυτίνης Π. Πόταγας, διδάκτωρ τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, περιελθὼν τὰς κατὰ τὴν ἕω χώρας μέχρι τοῦ Κινεζικοῦ βασιλείου καὶ συλλέξας διάφορα ἀντικείμενα ὕλης ἐθνογραφικῆς, ἀρχαιολογικῆς καὶ φυσιογραφικῆς, ἐν οἷς καὶ ψήγματα ἀδαμάντων, ὡς γράφει ὁ ἀποστέλλων, ἀκατεργάστων καὶ εἷς ὅμοιος μείζων, ἐδωρήσατο αὐτὰ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον. Παρέδωκε δὲ αὐτὰ εἰς τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ Πρόξενον, ὅστις σφραγίσας αὐτὰ ἀπέστειλεν ἡμῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος Φεβρουαρίου μηνός. Νῦν λοιπὸν ἄς ἀποφασίσῃ ἡ Σύγκλητος περὶ τοῦ πρακτέου.

Ἀποσφραγισθέντος τοῦ δέματος, οἱ κύριοι καθηγηταὶ ἀφοῦ εἶδον τὰ ἀντικείμενα ἀπεφήναντο ἵνα προσκληθῶσιν οἱ καθηγηταὶ κύριοι Μητσόπουλος καὶ Κουμανούδης νὰ χωρίσωσιν αὐτὰ καθ᾽ ὕλιν καὶ ὁρίσωσι ταὰς συλλογὰς, εἰς ἅς πρέπει νὰ σταλῶσιν.

[...]

Ὁ Πρύτανις — Οἱ Συγκλητικοί

Π.Γ. Κυριακὸς

Χρηστομάνος

[857] Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Ακαδημαϊκής Συγκλήτου 1872-1874, τ. 9, Συνεδρίαση: 30 Μαρτίου 1873, σ. 94.

Ἐπιστολὴ τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὸ Λονδίνο πρὸς τὸ ὑπουργεῖο Παιδείας (2 Ἰουλίου 1880)[858]

Ἐν Παρισίοι τὴν 2/14 Ἰουλίου 1880

Πρὸς τὸ Σ. Ὑπουργεῖον τῆς ἐν Ἑλλάδι παιδείας.

Κ. Ὑπουργὲ,

Τὴν 28 Μαίου ἢ 10 Ἰουνίου Σ.Σ. ἀνεφέρθην πρὸς τὴν ἐνταῦθα Β. Πρεσβείαν παρακαλῶν, ἵνα ζητήσῃ παρὰ τοῦ Πανεπιστημείου πληροφορίας ὅπως μάθωμεν ὑποποίους ἀριθμοὺς εὑρίσκονται καὶ ποὺ λείψανα καταστραφεισῶν συλλογῶν μου ἐν τῇ Σινικῇ, πεμφθέντα διὰ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Β. Προξενείου εἰς τὸ Πανεπιστήμειον· καὶ ὑπὸ ποίους ἀριθμοὺς εὑρίσκονται συλλογαὶ ἄλλαι καὶ ἀγαλμάτιον ξύλινον ἐκ τῆς ἐν Ἀφρικῇ περιηγήσεως μου πεμφθεῖσαι εἰς τὸ Πανεπιστήμειον μας διὰ τοῦ ἰατροῦ Στ. Δέγλερη· καὶ τὶ ἐνήργησε τὸ Πανεπιστήμειον πρὸς σωτηρίαν νομισματικῆς μου συλλογῆς, καταχρασθείσης ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους Πονηροπούλου δικηγόρου καὶ πρώην βουλευτοῦ Ζακύνθου, ἀφιερωμένες δὲ μετὰ τῶν γραπτῶν μου, πρὶν ἢ ἐν τῃ Ἀφρικῇ ἀπέλθω δι ἐγγράφου ἐκ Καίρου πεμφθέντος πρὸς τὸν Πρωθυπουργοῦντα τότε κ. Κουμουνδοῦρον εἰς τὸ Πανεπιστήμειον ἄν δὲν ἐπανερχόμην, ἀλλ ἀφ' οὗ ἐπανῆλθον ἔμελλε μετὰ τὴν μελέτην μου νὰ κατατεθῇ συν τοῖς ἄλλοις. Μέχρι δὲ νῦν ἀπάντησιν οὐδεμίαν ἡ Πρεσβεία μοὶ ἔδωσε· διότι δὲν ἔλαβε τοιαύτην ὡς λέγει· ἐν ᾧ δὲν ἀπαιτεῖται σκέψις πρὸς ἀπάντησιν πραγμάτων παρελθόντων, δι' ἅ μάλιστα πρὸ πολλοῦ ὤφειλε νὰ μοὶ ἀπαντήση· ἐπειδὴ γράψας παρεκάλουν νὰ μάθω ἄν ἔλαβε τὰς συλλογάς μου. Φίλοι ὅμως ἐξ Ἀθηνῶν μοὶ

[858] Ι.Α. ΕΚΠΑ, Ἀρχεῖο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1884-1885, ἔγγραφο ἀ.π. -, 2η Ἰουλίου 1880

ἔγραψαν ὅτι οἱ ἐν τῳ Πανεπιστημείῳ ἔλεγον «τὶ νὰ μᾶς στέλλῃ τὰ τοιαῦτα; καὶ πῶς ἔγεινεν ὁ καλὸς Παναγιώτης καταγινόμενος εἰς κουταμάρες;» Ἡ δὲ ἐνταῦθα Γεωγραφικὴ Ἑταιρία, ἧς μέλη εἰσὶν, ὡς γνωστὸν τοῖς πάσι, πάντες οἱ ἐπιστήμονες καὶ οἱ εὐγενεῖς ἀπὸ Βασιλέων καὶ Ἀκαδημαϊκῶν ἀρχόμενοι μέχρις ἐκείνων, οἵτινες ἐννοοῦσιν ὡς καθῆκον αὐτῶν τὸ ὑπηρετεῖν τὸν κόσμον διὰ τῆς ἐπιστήμης, ἔγραψαν ἀπαιτοῦσα διὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Γαλλικῆς Πρεσβείας φωτογραφήματα τῶν συλλογῶν μου, ἀλλὰ καὶ αὕτη ἀπάντησιν δὲν ἔλαβεν. Παρακαλῶ λοιπὸν, κ. Ὑπουργὲ, ἵνα ληφθῇ πρόνοια, περὶ αὐτῶν, ὡς περιγραφθησομένων ἐν τῷ συγγράμματί μου.

Ὁ δὲ ἐν Μασσαλίᾳ κ. Στέφ. Ζαφειρόπουλος μοὶ ἔπεμψε πρότινος χάρτην γεωγραφικὸν τοῦ κατὰ τὸν ε΄ π.Χ. Αἰῶνα ἑλληνισμοῦ δαπάναις αὐτοῦ δημοσιευμένον ὑπὸ Κίπερτ τινος ἐν Γερμανίᾳ, ἀλλὰ συστάσει τοῦ ἐν Ἀθήναις περὶ διαδόσεως τῶν γραμμάτων Συλλόγου, καὶ μέλλει ἔτι, ὡς μοὶ γράφει, σὺν ἄλλοις χάρτας, οἵτινες σειρὰν ὁλόκληρον ἀποτελοῦσι νὰ δημοσιεύσῃ καὶ τὰς εἰκονογραφίας τῶν Βυζαντινῶν Βασιλέων. Παρατηρῶν τὸν αὐτοῦ χάρτην εὗρον ἐν μὲν τῇ Ἀσίᾳ πλάνας εἰς ἔθνη προερχομένας, διότι ὁ συγγραφεὺς λαμβάνει ὑπ ὄψιν τὸν ναύτην Σκύλακα κατὰ τὸν Πόντον καὶ τὸν Ἡρόδοτον ἐν μέρει καὶ ὄχι τὸν Ξενοφῶντα, ὅστις τὴν ξηρὰν διέβη ἐν μέσῳ τῶν ἐθνῶν τοῦ Πόντου ἄγων, καὶ συνεπολέμησεν αὐτοῖς, καὶ συνέφαγε, καὶ εἰς συναλλαγὰς ἦλθεν. Ἐκ τούτου ὁ Σκύλαξ ἀποδεικνύεται πλανώμενος εἰς πολλά, ἐν ᾧ ὁ Ξενοφῶν συμφωνεῖ τῷ Ὁμήρῳ καὶ τῇ ἁγία Βίβλῳ, καὶ ἐπί πλέον εἶνε ὁ μᾶλλον ἀξιοπιστότερος τῶν συγγραφέων. Ἐν δὲ τῇ Εὐρώπῃ συγχίζει ὁ σοφὸς συγγραφεὺς καὶ αὐτὰ τὰ ἀφιλονείκητα ὅρια τῶν Θρᾳκῶν καὶ Ἰλλυρίων, καὶ νεοτάτους γεωγράφους λαμβάνων ὑπ ὄψιν ῥυθμίζει τὰ ὅρια τῆς Μακεδονίας καὶ Παιονίας, ἐν ᾧ ὡς θέλει δεχθῇ διὰ τῶν συγγραφέων μας τῶν ἀρχαίων καὶ τῆς ἁγίας Βίβλου ἔτι, τὰ ὅρια τῶν ῥηθέντων ἐθνῶν διευκρινίζονται σφόδρα, καὶ καταγινώσκεται ἐπὶ πλέον καὶ ἡ χώρα τῶν ἡμετέρων Πελασγῶν ἡ μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης ἀγνοουμένη. Ἐν δὲ τῇ ἐπαρχίᾳ ἐν ᾗ ἐγεννήθην εἶδον κατατεταγμένας τὰς χώρας καὶ τὰς τῶν ποταμῶν ῥοὰς κατὰ τὴν φαντασίαν ὅλως τοῦ συγγραφέως, ποταμοὺς δὲ καὶ σπουδαιοτάτας πόλεις ἐλλειπούσας, ὧν τινας καὶ ἡ ἁγία Βίβλος

μνημονεύει· καὶ ἐν τῇ Ἀφρικῃ πλάνας ἔτι μεγαλητέρας, εἰς ὧν τὰς πλείστας ὑποκύπτη καὶ ὁ Αἰγυπτιολόγος Μαριοτ βεη· δι᾽ ὧν καταστρέφεται πᾶσα ἐθνικὴ ἡμῶν ἀρετὴ. Ἐὰν δὲ τοσαύτας πλάνας ἐμπεριέχῃ ὁ περιγράφων τοὺς οἴκους μας χάρτης, ὁ περιγράφων χώρας μακρυνὰς καὶ μεμακρυσμένας, καὶ χώρας ἀγνοουμένας ὑπὸ τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, καὶ γινωσκομένας ὑπὸ τῶν προγόνων μας, ὁπόσας ἄραγε θέλει ἐμπεριέχει;

Δι᾽ ὄνομα τῶν προγόνων, κ. Ὑπουργέ, καὶ νὰ πληρώνῃ ἔτι ὁ Ἑλληνισμός, ἵνα οἱ ξένοι τοῦ καταστρέφωσι τὰς ἀρετάς μου; δὲν εὗρεν ὁ Σύλλογος ἄλλα ἔργα, δι᾽ ὧν ἐν πεποιθήσει νὰ ἐκπληρῇ, ὅν σκοπὸν προεκήρυξεν, ἢ καὶ νὰ δημοσιεύσῃ εἰκόνας Ἡρώων καὶ σοφῶν τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Ἑλλάδας ἀντὶ νὰ καταφεύγῃ εἰς τοὺς καλογήρους τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς; Δὲν ἀμφιβάλω, ὅτι ὁ Σύλλογος οἰστρηλατεῖ, φερόμενος ὑπὸ ῥωμαντικοῦ οἴστρου περιγραφομένου ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ κ. Παπαρρηγοπούλου. Ὁ τοῦ ἔθνους καθηγητής, ὅν σέβομαι πλείω παντοὸς ἄλλου Ἕλληνος, πιστεύω, ὅτι θὰ χάσῃ ἐκ τῆς ἄλλως τε ἀφιλονεικήτου ἀρετῆς του συμπαθῶν εἰς τὸν Βυζαντινὸν κράτος, ὅπερ, κατ ἐμὲ, εἶνε ἡ ἐθνικὴ κηλίς, καὶ ὁ ἐξηυτελισμὸς τοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ συμπαθῶν ἐπὶ πλέον εἰς πρόσωπα, ὧν ἡ μιαρὰ πολιτικὴ ἀναφανεῖσα ἅμα τῇ τοῦ ἔθνους προσπαθείᾳ εἰς ἀναγέννησιν κατεσπάραξε τότε αὐτὸ καὶ ἐξακολουθεῖ ἡ αὐτὴ ἐπικρατοῦσα νὰ τὸ καταπροδίδῃ καὶ ἐκμεταλλεύεται, καὶ θὰ ἐξακολουθῇ οὕτως ἔχον, ἐν ὅσῳ ἐθνικῆς ἀρετῆς ἄνδρες δὲν στήσωσι φραγμοὺς ἀνυπερβλήτως εἰς τὸ κακόν.

Εἴθε, κ. Ὑπουργέ, νὰ λάβητε πρόνοιαν καὶ διὰ τοὺς Συλλόγους· διότι τὸ 1873 ἔγραψα ἐκ Θεσσαλονίκης πρὸς τὸν περὶ διαδόσεως τῶν γραμμάτων Σύλλογον, καὶ εἰς τὸν Κεντρικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα λάβωσι πρόνοιαν δι᾽ ὅσας καταχρήσεις αὐτοῖς κατήγγειλα, καὶ ἀφ᾽ οὗ οὐδεὶς μοὶ ἀπήντησεν, ἔπεμψα ἵνα δημοσιεύσω ταύτας. Ἀλλ᾽ ὁ δημοσιογράφος μοὶ ἔγραψεν ὅτι ἦτο διατεταγμένος νὰ μὴ δημοσιεύῃ ἐπιστολαὶ τοιαύτας· ἐπειδὴ ψυχραίνεται ὁ ζῆλος τῶν ὁμογενῶν. Εἶναι λοιπὸν δίκαια τὰ τοιαῦτα καὶ ἄξια τοῦ ὑπ᾽ αὐτῶν προκηρυχθέντος σκοποῦ; Ἔπεμψα τὸ παρελθὸν ἔτος εἰς τὸν περὶ διαδόσεως τῶν γραμμάτων Σύλλογον καὶ εἰς τὸν ἄλλον

τὸν Παρνασσὸν ἐπιστολὴν ἁπλῆν πρὸς δημοσίευσιν τῶν ἐν Ἀσίᾳ καὶ ἐν Ἀφρικῇ ἀνακαλύψεών μου, αἵτινες ἔβλεπον νὰ γίνονται ξυλεία ξυλεύσιμος τοῖς λαβοῦσιν αὐτῶν γνῶσιν καὶ τοῖς αὐτῶν φίλους. Ἀλλ' ἀμφότεροι περιεφρόνησαν τὴν ἐπιστολὴν μου, ἐν ᾧ εἰς τὰ αὐτῶν τεύχη παρετήρουν μυθάρια τοῦ Γόρδωνος καὶ ἄλλων περιηγητῶν, εἰς ὧν τὰς ἕδρας καὶ τὰς διαβάσεις ἐποίησα πλείστας ἀνακαλύψεις, ὡς ἐν τῳ δρομολογίῳ μου φαίνεται. Τώρα δὲ ἀκούω ὅτι, ψιττακίζοντες καὶ πιθηκίζοντες κατὰ την συνήθειάν των τοῖς ξένοις, ἔγραψαν καὶ περὶ ἐμοῦ ὅτι οὗτοι ὕμνουν.

Δὲν εἶνε ἄδικα καὶ καταστρεπτικὰ, κ. Ὑπουργὲ, τὰ τοιαῦτα; Ἐπεθύμουν τὸ ἔργον μου Ἑλληνοπρεπέστατον ὅλως ν' ἀνακηρυχθῇ ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δι ὅν ἐμόχθησα καὶ διεκινδύνευσα· ἀπορρίψαντες ὅμως αὐτὸ Πανεπιστημιακοὶ καὶ Σύλλογοι μ' ἠνάγκασαν νὰ τρέχω ἐν ξένοις ὡς τυχοδιώκτης πρὸς ἀνακήρυξίν του. Ἄλλως δὲν εὑρίσκω δίκαιον, κ. Ὑπουργὲ, ἵνα τινες ὑπὸ ἀνεξάρτητα ὀνόματα Πανεπιστημείου, Συλλόγων καὶ ἑταιριῶν, λαμβάνοντες τὸ ὄνομα τοῦ ἔθνους, ὡς σημαίαν, ἐκμεταλλεύονται δι αὐτοῦ τοὺς ἐναρέτους αὐτοῦ ἄνδρας ὅπου καὶ ἂν εὑρίσκονται μὲ οἱανδήποτε ἀρετὴν. Ὑπόσχονται ἡμῖν, ὅτι θὰ πράξωσιν ἀργυρολογοῦντες τὰ ὠφέλιμα εἰς τὸ ἔθνος· Ἐὰν ταῦτα πράττωσιν ἔχει καλῶς· ἄν δ' ὄχι μόνον τὰ μὴ ὠφέλιμα ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπιζήμια πράττωσι πρέπει τουλάχιστον νὰ ὑποχρεωθῶσιν εἰς πληρωμὴν τῶν κακῶς δαπανηθέντων· διότι εἶνε ὑπεύθυνοι πιστεύω ὡς διαχειρισταὶ ἐθνικῆς περιουσίας, ἣν ἐν ὀνόματι τοῦ ἔθνους συνέλεξαν, καὶ ἐπὶ πλέον ὑπεύθυνοι ἐὰν ὡς τοιοῦτι δὲν ὦσιν ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως ἀναγνωρισμένοι.

Εἴθε, κ. Ὑπουργέ, νὰ ἐδίδετο προσοχὴ εἰς τὰ τοιαῦτα παρὰ τῆς Κυβερνήσεως· εἰ δ' ἄλλως πιστεύω, ὡς καθῆκον παντὸς πολίτου τὸ νὰ διεκδικήσῃ τὸ ἐθνικὸν τοῦτο δίκαιον. Θέλω ὑψώσῃ φωνὴν καὶ ἐν τῇ ἐθνικῇ δικαιοσύνῃ καὶ ἐν τῇ τοῦ ἔθνους Βουλῇ, καὶ ἐν ἀνάγκῃ εἰς τὸ ἔθνος σύμπαν πρὸς κανονισμὸν τῶν τοιούτων.

Εὐπειθέστατος

Ποταγὸς δημότης Νυμφασίας.

Παρακαλεῖται ἡ ἐν Παρισίοις Β. Πρεσβεία, ἵνα διαβιβάσῃ τὴν ἀναφοράν μου ταύτην

ὅπου δεῖ διὰ τῆς νομίμου ὁδοῦ. Τοὺς δὲ ἀριθμοὺς καὶ τὴν ἐποχὴν τῆς διαβιβάσεως ταύτης καὶ τῆς διαλαμβανομένης ἐν αὐτῇ πρότερον ἀναφορᾶς μου παρακαλεῖται, ἵνα εὐαρεστουμένη μοὶ πέμψῃ εἰ δ' ἄλλως, ὅταν ἀπαλλαχθῶ ἐκ τῶν ἀσχολειῶν μου παρουσιασθησόμενος εἰς τὴν Πρεσβείαν θέλω τοὺς λάβῃ.

Αὐθημερὸν εὐπειθέστατος

Ποταγὸς.

Παρουσιασθεὶς δ' ἔμαθον παρὰ τῆς πρεσβείας ὅτι τὴν μὲν πρὸς τὸ Πανεπιστήμιον ἀναφοράν μου ἔπεμψε διὰ τοῦ ὑπουργείου τῶν ἐξωτερικῶν τὴν 29 Μαΐου 10 Ἰουνίου 1880 ὑπ ἀριθ. 490. Ταύτην δὲ διὰ ταχυτέραν ἐνέργειαν, ὡς μοὶ εἶπεν, ἔπεμψεν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας τὴν 3/15 Ἰουλίου Σ.Σ. Ὑπ ἀριθ. 605. Ἀναχωρήσας δ' ἐκ Παρισίων δι ἐνταῦθα ἔδωσα εἰς τὴν πρεσβείαν τὴν διεύθυνσίν μου παρακαλῶν ἄν ἀπάντησις ἔλθῃ νὰ πέμψῃ ταύτην πρὸς τὴν ἐνταῦθα πρεσβείαν· ἀλλ' εἰς μάτην μέχρι σήμερον περιμένω.

Ἐν Λονδίνῳ τὴν 19/31 Αὐγούστου 1880

Ποταγὸς.

Greek Street 53.

Ἀποσταλθέντα βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Π.Π. στὴ Γαλλικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία (Ἀπρίλιος 1883)[859]

Athènes le 18 Avril 1883
chez Monsieur Maunoir

D'après la demande de la societe je vous envoie mon portrait presentant le moment d une pensée, laquelle pensée en lisant mon ouvrage vous la comprendrez. mon ouvrage j espere qu il sera pubblie prochainement.
Je suis né le 22 Juin en 1839 a Bytine communité Nympasie de la Gortynie en Peloponèse. J' ai fini mes études à Athènes l'année 1864 en 1865-1866 j' etais a Paris. En 1867 je me suis mis en voyage partant d' Athènes, duquel voyage j'y retourné le année 1883.
Mon ouvrage décrira la géographie, une comparaison de la geographie d'aujourd'hui a celle des anciens geographes, des synchronisme des anciennes nations, des observations sur la production des phénomènes météorologiques, d'où elles paraîtraient des principes par lesquels seront limites de climat, les zones et les tribus de l'humanité, et descriptions des mœurs, de la vie, de la religion, et des gouvernement des nations des par lesquelles j' ai passé.

Je ne doute pas que j'aurai les lettres par le courrier de demain.
Daus taus cas vous avez comptri de ïa que par moi elle sout tres utiles ces lettres le parceque celles que vous avez envoyez par notre ministre out ete perdue, et les miennes quu sout pas signees out ete prises comme fausses.
se sorte que l' honneur de la societe et le mien

[859] Γράμμα τοῦ Π.Π. πρὸς τὴ Γαλλικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία, Διαθέσιμο στὸν δικτυακὸ τόπο: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8450818w (1/1/2021)

depaud de ces lettres

votre devoue
Potagos

p.s. je vour envoie deux de mes photographies, dout une pour la societe et l' autre pour vous dans les conditions
de m' en envoyez la votre.

Ἐπιστολὴ τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πρὸς τὴν Πρυτανεία τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου (2η Μαίου 1887)

Ἐν Κερκύρα τὴν 2 Μαΐου 1887.

Κύριε Πρύτανι,

Περιήγησιν συγγράψας τῆς Θεσσαλίας τῆς Ἠπείρου καί τῶν Ἰονίων νήσων, ἣν πρότινος ἐξετέλεσα, ἀπῆλθον εἰς Παρισίους πρὸς ἐξεύρεσιν μέσων διὰ τὴν δημοσίευσιν ταύτης Ἑλληνιστί καὶ Γαλλιστί. Ἡ Γεωγραφικὴ τῶν Παρισίων Ἑταιρία τά ἔργα μου ἀείποτε ἐκτιμῶσα ὑπεσχέθη νά μοί παράσχῃ πᾶσαν ἠθικὴν συνδρομὴν πρὸς σύστασιν τοῦ ἔργου ὅπου δεῖ. Τὸ πανεπιστὴμειον ἤδη ἔδειξεν ὅτι ἔχει τὴν αὐτὴν προθυμίαν. Ὁ δὲ Πρύτανις συνενούμενος μετὰ τῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρίας καὶ ἐκ συμφώνου μετ' αὐτῆς ἐνεργῶν διὰ τὴν σύστασιν τοῦ ἔργου εἷς τινα τῶν πλουσίων Ἑλλήνων δύναται ἀναμφηρρήστως ἵνα ἐκτελέσῃ την αὐτοῦ δημοσίευσιν. Τήν μετὰ τῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρίας συνενόησιν ἄν ὁ Πρύτανις εὐαρεστῆται ποιεῖ αὐτὸς ἀπ' εὐθείας, εἰ δὲ μὲ εἰδοποιεῖ ἵνα πρὸς αὐτὴν γράψω καθ' ὅν τρόπον ἐπιθυμεῖ νὰ ἐνεργὴσι.

Τὸ δημοσιευθὲν ἑλληνιστὶ δαπάνῃ τοῦ Πανεπιστημεὶου καὶ μεταφρασθὲν καὶ δημοσιευθὲν Γαλλιστὶ συνεργείᾳ τῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας ἔφερεν εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον ἐπαισθητὴν κατάπληξιν. Πολλοί ἔπαινοι ἐγράφησαν ὑπὸ διαφόρων σπουδαίων ἀνδρῶν εἰς διαφόρους ξένας ἐφημερίδας· περιεργείας δὲ χάριν παραθέτω ἐνταῦθα μέρη τινὰ τῆς κρίσεως τοῦ σπουδαίου κριτοῦ James Darkmesteter καταχωρειθείσα εἰς τὴν ἐφημερίδα Les Débats 6 Septembre 1885 , μῆνας τινας μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἔργου.

Voici. ἀρχὸμενος λὲγει, dans la litérature de voyages de siècle, un des ouvrages

les plus curieux qui aient paru depuis longtemps ….. Τὸ ἄρθρον εἶνε μακρὸν καθ' ὅ μεταφέρονται χωρία τοῦ συγγράματος. Εἶτα, on voit, ἐξακολουθεῖ λέγων, que cette relation est, en somme, un livre *de omni re scibili*. C' est l' encyclopedie des idées et des theories que l' auteur s' est formées, au cours de ses voyages, sur une foule de questions. Aussi le critique est-il assez embarrasé devant un pareil livre: un seul homme ne peut l'apprécier, car il faudrait qu'il fût ce qu'est l'auteur lui-même, à la fois géographe, historien, physicien. Λόγον ποιῶν περὶ τῶν δικαίων παραπόνων μου λήγει ἐπιλέγων Pour nous, nous n'avons pas à entrer dans ces dèbats: nous avons voulou seulement appeler l'attention des juges compètens sur un livre curiex fourmillant de faits et d'idèes, intèressant pas les mille sujets soulevès, comme par la verve et la personnalitè aggressive de l'auteur. James Darkmesteter

Τὸ δημοσιευθησόμενον προξενὴσει σπουδαιοτέραν κατάπληξιν ἐπειδὴ συναρμολογεῖται πληρέστατα πρὸς τὰ δημοσιευθέντα, καί λύει πάσας τὰς γεωγραφικὰς καὶ ἱστορικὰς ἀπορίας τῶν εἰρημένων χωρῶν ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων. Εὑρίσκονται ἐν τῇ Θεσσαλίᾳ πᾶσαι αἱ ὑπό τοῦ Ὁμήρου περιγραφόμεναι καὶ εἰσέτι ἀγνοούμεναι χῶραι: ὁ Τιταρήσιος ποταμὸς καὶ οἱ κατ' αὐτὸν Περραιβοὶ, οἵτινες ὑπῆρξαν ἄποικοι ἐν Θεσσαλίᾳ ἐλθόντες ἐκ τῶν βοριοανατολικῶν χωρῶν τῆς Ἠπείρου τῶν μεθορίων τοῖς Πελασγοῖς: ἡ Ὑπέρεια καὶ ἡ Μεσσηὶς κρήνη· ὧν ἡ πρώτη ὠνομάσθη οὕτως ἐπειδὴ ὑπῆρχεν εἰς τὴν χώραν τοῦ Ὑπερίωνος πατρὸς τοῦ Ἡλίου. Ἡ χώρα τοῦ Ὑπερίωνος καὶ αἱ χῶραι τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ κατὰ τὴν Θεογονίαν τοῦ Ἡσιόδου ὁρίζονται λαμπρότατα. Οὗτοι καὶ ὁ πατὴρ αὐτῶν Οὐρανὸς ἦσαν Πελασγοὶ, πρῶτοι κατακτηταὶ τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν. Εἰς ταύτας πρὸ τῆς κατακτήσεως ἰθαγενεῖς ὑπῆρχον ὁ Γηρυόνης, ἡ ἀδελφὴ αὐτοῦ Ἔχιδνα καὶ ἄλλοι. Τὰ σπήλαια αὐτῶν ὡς περιγράφονται ὑπὸ τοῦ Ἡσιόδου ἔχουσι μέχρι τοῦδε· ζωηρὰ δὲ παράδοσις σωζομένη μαρτυρεῖ τὰ περὶ αὐτῶν. Ὁ φονεύσας τὸν Γηρυόνην Ἡρακλῆς δὲν ἦτον ὁ Τυρὶνθιος βεβαὶως, ἀλλ' ἄλλος πολλοὺς αἰῶνας προγενὲνεστερος, πελασγὸς, πρό τῆς κατακτήσεως τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν ὑπάρξας. Ἐλθὼν ἔλαβε τοὺς αὐτοῦ βόας καὶ ἐφόνευσεν αὐτὸν οὐχὶ παρὰ θαλάσσιον πόρον ἀλλὰ παρά τὸν τῆς

Βυώσης {Αὼος}, ἥτις ἐχώριζε τότε τὴν χώραν τῶν Πελασγῶν ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐν Ἠπείρῳ. Αἱ παραδόσεις συγχίσασαι ἔργα πολλῶν προγενεστέρων Ἡρακλέων συνεκδοχικῶς ὑπαρξάντων, ἀπέδοσαν αὐτὰ εἰς τὸν τελευταῖον. Τὸ αὐτὸ ἐποίησαν καὶ διὰ τοὺς Δευκαλίωνας, οἵτινες ἱστορικῶς ὑπῆρξαν δύο. Ὁ εἷς πελασγὸς ὑπῆρξεν ἐν Ἠπείρῳ μετὰ τὴν κατάκτησιν τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν, ὅτε συνέβη ὁ πρῶτος κατακλυσμὸς. Ὁ δὲ ἕτερος Θεσσαλὸς, ἐξ οὗ τὴν ἐπωνυμίαν ἔλκομεν, ὑπήρξεν εἰς πολὺ μεταγενεστέραν ἐποχήν πρὸ τῶν Κενταύρων οἵτινες ἦσαν Πελασγοί. Τὸ ὄνομα Γρακοὶ δὲν εἶνε Ἑλληνικὸν ἀλλὰ Πελασγικὸν, δι' οὗ ὠνόμαζον οἱ Πελασγοὶ τοὺς Ἕλληνας· τὸ δὲ ὄνομα Πελασγοὶ δὲν εἶνε Πελασγικὸν ἀλλ' Ἑλληνικὸν δι' οὗ ὠνόμαζον οἱ Ἕλληνες τοὺς Πελασγούς. Εἰς τοιαῦτα καταπληκτικὰ καὶ πλεῖστα ἄλλα ἄλλα ἀποτελέσματα ἀφίχθην συνδιάζων τὰς παραδόσεις καὶ τὰς περιγραφὰς τῶν ἡμετέρων προγόνων, τῶν ἀρχαίων, πρὸς τὰ πράγματα.

Ὁρίζονται πᾶσαι αἱ χῶραι οἱ ποταμοὶ αἱ λίμναι τὰ ὄρη καὶ αἱ πόλεις τῆς Ἠπείρου, αἷς οἱ ἀρχαιολογοῦντες ξένοι κατεσάλευσαν οὐδὲν γνήσιον γρὰψαντες. Εὑρίσκεται ὁποίαν σχέσιν εἶχον αἱ Ἰόνιαι νῆσοι καὶ ἰδίως ἡ Κέρκυρα πρὸς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων καὶ τὶ ἦσαν καθ' ἑαυτὰς. Φανερὸν ὅτι ἦσαν Ἑλληνικαὶ, ἀφ' οὗ Ἑλληνικὸν ὅριον ἦτον ἡ Βυώσα. Ἔλαβον μέρος πᾶσαι εἰς τὸν ἐπὶ Τροίαν ἀγῶνα, καὶ αὐτὴ ἡ Κέρκυρα, ἥτις μετὰ τῶν ἐξαρτημάτων αὐτῆς καλεῖται ὑπό τοῦ ποιητοῦ Κροκύλια καὶ ἀποδεικνύεται διατὶ ὠνομάζετο οὕτως. Εὑρίσκονται αἱ θέσεις ἐν Ἰθάκῃ καθ' αἷς ἔβη ὁ Ὀδυσσεὺς ἐκ Φαιάκων ἐλθών, καὶ ἐκείνη ὅπου ἀπέθανεν, καὶ αἱ θέσεις ἐν Ἠπείρῳ ἐν αἷς ἀποκατεστάθη Νεοπτόλεμος ὁ τοῦ Ἀχιλλέως υἱὸς ἐλθών ἐκ Τροίας. Το σπουδαιότατον πάντων ὁρίζεται ποία ὑπῆρξεν ἡ ἰδίως καλουμένη Ἤπειρος καὶ πότε ἐπεξετάθη τὸ ὄνομα ταύτης καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν χωρῶν.

Τοιαῦτα ἔργα μέλλων νὰ δημοσιεύσω, κύριε Πρύτανι. Ἐπικαλοῦμαι τὴν ἠθικὴν συνδρομὴν ὑμῶν ἀρρωγὸν λαμβανόντων διὰ σπουδαιοτέραν ἐνέργειαν καὶ τὴν Γεωγραφικὴν Ἑταιρίαν τῶν Παρισίων (184 boulevard saint germain. Paris), ἥν εὑρήσετε κατὰ πάντα πρόθυμον ὡς ἐκ καθήκοντος ἐνεργοῦσαν καθ' αἵ μοὶ

ἐξεφράσθη. Τὸ ἔργον μεταφράσει εἰς τὴν Γαλλικὴν ὁ κάτοχος τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας κύριος Burnouf ἐπίτιμος διευθυντὴς τῆς ἐν Ἀθήναις Γαλλικῆς Σχολῆς, μόνος, ὅστις καταστήσει αὐτὸ περίφημον. Ἡ Ἑλληνικὴ δημοσίευσις, ἡ μετάφρασις καὶ ἡ δημοσίευσις εἰς τὴν Γαλλικὴν, σύν τοῖς προσαρτηθεῖσι γεωγραφικοῖς πίναξιν ὑπολογίσθησαν ἐκ δαπάνων δέκα περίπου χιλιάδων δραχμῶν. Ποσὸν μικρὸν εἰς ἐκείνους, οἵτινες, ὡς ἀκούω, δημοσιεύουσι τόμους ὁλοκλήρους ἐφημερίδων· ἐμοὶ δὲ παρεχόμενον γενήσεται ἀφορμὴ μεγίστης αὐτῶν τιμῆς· ἐπειδὴ ἀμφοτέρας τὰς δημοσιεύσεις, τὴν Ἑλληνικήν τε καὶ Γαλλικὴν, μέλλει τῷ παρασχόντι μοι τὸ ποσὸν ἵνα ἀφιερώσω· πρὸς δὲ γενήσεται ἀφορμὴ μεγάλου καλοῦ διὰ τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον καὶ ἰδίᾳ διὰ τὸ ἡμέτερον ἔθνος.

Ἀναμένων ἐνταῦθα τὴν ὑμετέραν ἀπάντηση διατελῶ ὑμέτερος θεράπων

Ποταγὸς

Επίστολη τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πρὸς τὸν Π. Παπαζαφειρόπουλο (30η Ἀπριλίου 1895)

ἐν Νύμφαις τὴν 30 Ἀπριλίου 1895
Σεβαστὲ μοι Διδάσκαλε,

Ἔκλαυσα καὶ τὸν Γιώργη μας ὅπως καὶ τόσους ἄλλους συγγενεῖς μου καὶ φίλους· τὴν δὲ ἠγαπημένην μου ἀδελφὴν Διδὼ ἐφρόντισα ὅσον τὸ ἐπ᾽ ἐμοὶ ἵνα καταστήσω εὐτυχεστέραν. Ὁ θάνατος, ὁ κοινὸς τῆς ἀνθρωπότητος ἢ κάλλιον εἰπεῖν τοῦ κόσμου καταστροφεὺς, ὁ ματαιώνων τὰ πάντα περιώρισε μέχρις ἐδῶ τὴν ἐκ τοῦ ἀνδρὸς εὐτυχίαν αὐτῆς. Ὅ,τι δὲν δυνάμεθα νὰ προλάβωμεν, καὶ ὅ,τι δὲν δυνάμεθα νὰ διορθώσωμεν δέον νὰ φέρωμεν ὅσον τὸ δυνατὸν ἀλύπως. Ἡ ἀδελφὴ μου· ἄν τοιαύτη ὄντως ᾖ· δέον νὰ φανῇ ἐνάρετος μήτηρ καὶ καλὴ οἰκοδέσποινα, ἀναλαμβάνουσα καὶ ἀνδρὸς ἔργα· περιμαζεύουσα εἰς τοὺς κόλπους τα τέκνα της ν᾽ ἀναθρέψῃ κατὰ τὸ ἐφικτὸν καλῶς καὶ ἐν ὑποταγῇ αὐτά· νὰ ζῇ δ᾽ ἐν ἀγάπῃ μετὰ τῶν συγγενῶν της. Τοιαύτας ἔχει πολλοὺς καὶ καλοὺς ἵνα συντρέχωσιν αὐτῇ ἐν ἀνάγκῃ.
Τὰ πολλὰ μου καὶ πολυχρόνια ἔργα μ᾽ ἀπερρόφησαν ὅλον. Ἐν ὅσῳ κατέχομαι ὑπὸ τὸ βάρος αὐτῶν μὴ περιμένετε τι ἐξ ἐμοῦ. Ζῶ χωρὶς νὰ ζῶ διὰ σᾶς. Ἀφήσατέ με, σᾶς τὸ ἱκετεύω, ἥσυχον μέχρις οὗ ἔλθει ἡ ἡμέρα, καθ᾽ ἥ ἐλευθερωμένος ἐκ τῶν ἀσχολειῶν μου δυνηθῶ νὰ ἐντρυφήσω καὶ ἐγὼ εἰς τὴν μεταξὺ μας ἀγάπην.
Ἡ ἰδιόχειρος τῆς ἀδερφῆς μου ἐν τῇ ἐπιστολῇ σας περικοπὴ μὲ ἠθύμωσε σφόδρα. Εἶνε δυνατὸν ὁ ἀδελφὸς μου Ματθαῖος νὰ καταδιώκῃ τὴν ἀδελφὴν μου; Τοιαῦτα πράττων πῶς ὀνομάζει με ἀδελφὸν; Πατρόθεν ἔχομεν ἕκαστος τὴν κληρονομία διανεμημένην. Ὅσον ἐγὼ δικαιοῦμαι νὰ ἐπέμβω εἰς τὰ ἐκείνου, ἄλλο τόσον καὶ ἐκεῖνος δικαιοῦται νὰ ἐπεμβαίνῃ εἰς τὰ ἐμὰ. Ἐὰν εἰλικρινῶς καὶ ἀφιλοκερδῶς μὲ ἀγαπᾷ, δέον νὰ ἀγαπᾷ καὶ τὴν ἀδελφήν μου, καὶ νὰ ὑπερασπίζεται αὐτὴν πλείω ἤ ὅσον ἐγὼ αὐτὴν ὑπεράσπισα πρὸς μείζονα εὐχαρίστησίν μου. Ἐὰν δὲν ἠγάπουν τὴν ἀδελφὴν μου, οὔτε θυσίας δι αὐτὴν ἔκαμνα.

Ἐνθυμοῦμαι ἐκ παιδικῆς ἡλικίας μέχρις ὅτου ἀνεχώρησα ἐκ τῆς φίλης πατρίδος, ὅταν παρακαθήμενοι [...] εἰς τράπεζαν· παρεκάθησα δὲ πλειστάκις ἤκουον ὑμᾶς καὶ τοὺς μακαρίους γονεῖς σας προφέροντας μετὰ λατρείας τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς μου, καὶ διηγούμενους τὰς μετ' ἐκείνου πολυαγαπημένας συναναστροφάς σας, καὶ ἔχαιρον ἐνδομύχως, καὶ ἐμακάριζον ὑμᾶς τοιαύτης φιλίας ἀπολαύσανται, ἥν ἐθαύμαζον κατ' ἐμαυτὸν, καὶ ἐπεθύμουν νὰ τύχω καὶ ἐγὼ φιλικῶν αἰσθημάτων ὁμοίων· διότι ταυτότης αἰσθημάτων καὶ συντυχία περιστάσεων ἑδραιώνει φιλίαν. Δὲν ἠξιώθην νὰ συνδεθῶ μεθ' ὑμῶν δι' ὅσης φιλίας καὶ ὁ πατήρ μου· ἀλλὰ δύναμαί ποτε νὰ μὴ ὁμολογήσω, ὅτι ὁ μακάριος πατὴρ σας ὑπῆρξεν ἐφημέριος καὶ φίλτατος τοῦ πατρὸς μου, καὶ ὑμεῖς διαδοχικῶς φίλος καὶ ἐφημέριος ἐμοῦ κατὰ τὴν βραχεῖαν ἐν τῇ φίλῃ πατρίδι διαμονὴν μου; Ἔχομεν τὴν φιλίαν κληρονομικὴν καὶ τοιοῦτον φέρετε τὸ ἱερὸν ἀξίωμα εἰς τὸν οἶκον μου. Πρὸς πατρόθεν ἠγαπημένον καὶ ἱερὸν τοῦ οἴκου μου πρόσωπον ἀποτεινόμενος, παρακαλῶ ἵνα ἀγαπᾷ τοὺς ἀδελφοὺς μου καὶ οἰκείους μου συμβουλεῦον τὰ δίκαια καὶ καλὰ, συντελῶν δ' αὐτ' ἐμοῦ, ἵνα μὴ ἀκούω παρεκτροπαὶ, αἵτινες προξενῶσι δυσφημίαι εἰς τὸ ὄνομά μου καὶ ἀθυμίαν εἰς ἐμέ.

Τὴν ἐπιστολὴν μου ταύτην ἀναγίγνωσκε πρὸς τὸν Ματθαῖον καὶ Γεώργιον, οἵτινες ἀναμφιβόλως σᾶς σέβονται ὅσον καὶ ἐγώ.

Τὸ μετὰ πολλῶν κακῶν γῆρας ἐρχόμενον ἀπὸ πολλοῦ δι' ὑμᾶς ἀνελογιζόμην· ἀλλ' εὐτυχῶς σᾶς βλέπω θριαμβεύοντα πρὸς τοὺς γονεῖς σας παραλλήλως, χάρις εἰς τὴν ὑμετέραν ἐγκράτειαν.

Ὁ ἀσπαζόμενος τὴν δεξιὰν σας

Ποταγός.

Επίστολη τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πρὸς τὸν Π. Παπαζαφειρόπουλο (30η Ἰουνίου1897)

Φίλτατέ μοι,

Ἡ ἀδελφή μου μοί ἀναγγέλλει τὸν αἰφνίδιον θάνατον τῆς φίλης Κατέρως πρεσβυτέρας, ὑμᾶς δὲ κατάκλειστον κὶ ἀπαρηγόρητον γενόμενον· δι' ὅ καὶ τεθλιμμένος διατελῶν εὔχεσθέ μοι ἐν τῇ ἐπιστολῇ ἐκείνῃ. Ὁ χωρισμὸς τῶν φιλτάτων λυπηρός, ἐν δὲ τῇ λύπῃ αὐτῶν ἡ εὐχαρίστησις ἡμῶν. Ἀλλὰ μὴ φέρου ῥαγδαίως ὑπὸ εὐχαριστήσεως τοιάδε ἢ τοσάσδε. Ἐπὶ τοῖς πᾶσιν ὅριον· μέτρον δὲ ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρησιμότητα αὐτῶν εἰς τὸν κόσμον. Ταῦτα νοῦς ὑγιής, σώφρων καὶ πεπαιδευμένος ἀνὴρ, ὁ φιλοσοφῶν τὸν κόσμον ἀκριβέστατα γινώσκεις. πάντως δ' οἱ ἄλλοι πλησιάζουσι κατὰ τὸ ἐφικτὸν αὐτοῖς.

Φοβοῦμαι· δὲν παραδέχομαι μᾶλλον μετὰ τὸν θάνατον τῆς φίλης μου, τῆς τοσοῦτον κατὰ τὴν αὐτόθι διαμονήν μου περιποιητικῶς εἰς ἐμὲ, τῆς συμπαθεστάτης μοι πρεσβυτέρα ἵνα ἐκληφθῆτε μικρότερος ἢ ὅσον σᾶς πιστεύω. Γαλήνιος καὶ ἀτάραχος διήρχεσο τὰ συχνὰ παθήματα τοῦ οἴκου σου, ἐν οἷς προέβλεπες τὸ τέλος τοῦ ἄγονον· καὶ τώρα ἐκλείσθης καὶ δὲν παρηγορεῖσαι, διότι ἡ φίλη Πρεσβυτέρα ἐξεπλήρωσε τὸ κοινὸν χρέος, ὅπερ πλέον θᾶττον ἢ βράδιον ἔπρεπε νὰ ἐκπλερώσι;

Μὴ δὲ ἀπεκοιμήθη ἐν περιποιήσεσι φίλων καὶ συγγενῶν καὶ ἐν ἀγκάλαι φιλτάτου συζύγου;

Μὴ ἡ θρησκεία ἀπέλπισε πλέον ἐκείνην τε καὶ ἡμᾶς;

Ἢ μήπως ἡ φιλοσοφία ἀδυνατεῖ νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ περιφρονήσῃ τὸ μάταιον;

Φίλτατέ μου, ἕν μόνον βλέπω εἰς τὸ δυστύχημά μας τοῦτο, ὅτι ἐκείνη ἀπέπτῃ ἐν εὐτυχίᾳ, χωρὶς νὰ αἰσθανθῇ τὴν λύπην τῶν φιλτάτων της, ἡμεῖς δὲ, εἰ μὴ χρησιμότεροι ἐκείνης ἐσμέν, ἀπολειπόμεθα ἵνα φέρωμεν τὴν λύπην τοῦ χωρισμοῦ της. Ἀλλ ὡς εἶπον καὶ ἐν τῇ λύπῃ σωφρόνως γενομένῃ ὑπάρχει εὐχαρίστησις,

ἀντικαθιστῶσα ἡμῖν τὴν εὐτυχίαν ἐκείνης. Τοιοῦτοι, φίλε μου, οἱ νόμοι τοῦ κόσμου, οὕς ἕκαστος ἡμῶν μέλλει νὰ διέλθῃ. Μακάριοι ὅμως οἱ σωφρόνως διαδραμόντες τό στάδιον τῆς ζωῆς των, καὶ οὐδὲν μεμπτὸν ἔχοντες, ἀλλὰ παράδειγμα τοὺς λοιποὺς γινομένοι.

Μοὶ γράφει ἔτι ὅτι ἡ φιλτάτη μου Φώτο ἐκ τῆς λύπης εἶνε κλινήρης· δηλαδὴ, αφ' οὗ ὑμεῖς ἐκλείσθητε ἀπαρηγόρητως, ἐκείνη πρέπει νὰ.....

Μὴ πρὸς θεοῦ τοιαῦτα! Γενοῦ γενναῖοι, ἀνώτεροι τῶν ματαίων περιστάσεων, καὶ μετάβηθι πρὸς παρηγορίαν εἰς τοὺς ἀδυνάτους. Τὶς ἄλλος ὑμῶν ἔχει προσόντα ἵνα φανῇ ἀνώτερος καὶ νὰ γίνῃ χρήσιμος, ἀφ οὗ οἱ τίτλοι σας δίδουν ἀπόλυτον κῦρος εἰς λόγους τε καὶ εἰς πράξεις σας;

Βλέπω οἱ συγγενεῖς μου ὅτι στενοχωροῦνται δι ἐμὲ, σᾶς παρακαλῶ ἵνα ἀναγγείλητε εἰς πάντας τοὺς πολλοὺς μου καὶ γλυκεῖς μου ἀσπασμοὺς, καὶ νὰ μοὶ συγχωρῶσι τὴν πρὸς αὐτοὺς ἔλλειψιν μου, διὰ τὰς πολλάς μου χρησιμωτέρας ἀσχολίας.

Ὁ ἀσπαζόμενος τὴν δεξιάν σας ὅλως ὑμέτερος φίλος

Ἐν Νύμφαις (Κερκύρας) τῇ 30 Ἰουνίου 1897. Ποταγὸς

Επίστολη τοῦ Π.Π. ἀπὸ τὴν Κέρκυρα πρὸς τὴν ἀνιψιὰ του Χρυσάνθη Ματθαίου Πόταγα (1η Φεβρουαρίου 1903)

Τῃ Δεσποίνῃ Χρυσάνθη Ματθαίου
Πόταγα
εἰς Βυτίνην
(Γορτυνίας)

Ἐν Νύμφαις (Κερκύρας) τῃ 1η Φεβρουαρίου 1903
Φιλτάτη ἀνεψιά Χρυσάνθη

Σήμερον ἑορτὴν τῆς πατρίδος εὐχόμενος εἰς ἔτη πολλά, σοὶ ἀναγγήλλω ὅτι τὴν ἐπιστολήν σου μετὰ τῶν προσφιλῶν μοι δώρων, τὴν κρεμαστὴν ὡρολογοθήκην καὶ τὸ ἐπιτηδευμένον πρόκλινο ἐπίστρωμα τῶν χειρῶν σου ἔργα ἔλαβον καὶ χαίρω μεγάλως ἐπὶ τῇ προκοπῇ σου. Ἀγνοεῖς δ' ὅτι ὡς ἐκ τῶν ἔργων μου δὲν ἀνήκω μόνον εἰς ὅν τόπον ἐγεννήθην καὶ εἰς τοὺς γεννήσαντάς με; Ἀληθῶς θὰ ἔλθω νὰ ἐκπληρώσω καὶ χρέος πρὸς γονεῖς, συγγενεῖς, καὶ πατρίδα, ἀλλ' ὅταν μοι τὸ ἐπιτρέψωσιν αἱ πολλὰ μου ἀσχολίαι. Ἰδίῳ νῦν ἔργον σπουδαιότατον μέλλω νὰ ὑποβάλλω εἰς [...] καθ'' ἅ ἀκαδημαϊκοὶ φίλοι μου μοι γράφουσιν ἐκ Παρισίου καὶ ἐκ Βερολίνου. Τὶ λοιπὸν μοι συμβουλεύετε σεις οἱ ἀγαπῶντες με τόσον, νὰ ἐγκαταλείψω αὐτὰ καὶ νὰ ἔλθω νὰ ἐντρυφήσω εἰς τῶν συγγενῶν μου τὴν ἀγάπην; Ἐπιθυμῶ κἀγώ τοῦτο ἀλλὰ μετὰ τὴν διεκπαιρέωσιν τῶν ἔργων μου διὰ τὰ ὁποία ἀφιέρωσα ὅλην μου τὴν ζωήν. Μετ' οὐ πολὺ θὰ ἀπέλθω εἰς Παρισίους ἢ εἰς Βερολίνας καὶ ἐκεῖθεν θὰ σοὶ πέμψω τὴν φωτογραφίαν μου. Ἔχων μίαν ἐκ τοῦ 1881 ἥν τότε κατ' ἀπαίτησιν τῆς

Γεωγραφικῆς Ἑταιρίας τῶν Παρισίων ποιήσας ἔπεμψα καὶ ἐκεῖ. Πλὴν δι᾽ αὐτῆς δὲν θὰ ἔχητε τὴν σημερινήν μου κατάστασιν.

Λυποῦμαι ὅτι δὲν θὰ χαρῶ τὰ δῶρα σου. Ἐπειδὴ ἐν ὅσῳ δὲν ἀποκατασταθῶ εἰς [...᾽] τόπον, δὲν δύναμαι νὰ φέρω μετ᾽ ἐμοῦ ταῦτα. Πρὶν ὅμως ἀποκατασταθῶ θὰ ἔλθω νὰ σῦ ἴδω. Μέχρι λοιπὸν τότε παρακαλῶ νὰ μὴ μοῦ στέλλετε τίποτα, διότι ἀντὶ εὐχαριστήσεως θὰ μοι προξενοῦσε λύπην ὅταν ἀφήνω τὰ δῶρα σας εἰς ἄλλον. Ἐπειδὴ ὁ ταξιδεύων πρέπει νὰ ἔχει καὶ τῶν ἀναγκαιοτάτων ὀλιγώτερα.

Ἀλλὰ, φιλτάτη μου Χρυσάνθη, δεχθεῖτε καὶ ἐξ ἐμοῦ ταχυδρομικῶς δραχμὰς πεντήκοντα ἀριθ. 50, ἵνα ὑπ΄ αὐτῶν ἠγοράσκεις τῆς θελήσεώς σου δῶρον, ὅπερ θέλων νὰ σοι προσφέρων.

Τὰς συνημμένας ἐπιστολάς ἐγχείρισον ἑκατέραν ὅπου δεῖ. Ἀπάντησιν δὲ καὶ τῶν τριῶν περιμένω εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐπιστολήν, ἀλλ᾽ οὐ θέετε συστημένη.

Σὲ ἀσπάζομαι γλυκὰ καθὼς τοὺς γονεῖς καὶ ἀδελφούς σας

Ποταγός

Περιγραφὴ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητας Καλκούτας[860]

(φ. 84.) Ἐγένετο δὲ κατ᾽ αὐτὰς ἡ πλέον χαρίεσσα ἑορτὴ τῶν Ἰνδῶν Ντοβέζα Πουντζιὰ ἐπὶ ἕνα μῆνα διατηρουμένη, καθ᾽ ἣν παίγνια, περίπατοι, διασκεδάσεις, μουσικαὶ καὶ διάφορα ἄλλα τελοῦνται πρὸς τέρψιν αὐτῶν καθ᾽ ἑκάστην μετὰ μεσημβρίαν. Διότι κατ᾽ αὐτὴν προσηρμόσθησαν καὶ αἱ διακοπαὶ τῶν δημοσίων (φ. 85.) ἐργασιῶν. Ἑορτάζεται ὅμως ἡ ἑορτὴ αὐτὴ ὑπὸ διαφόρων κατ᾽ ἀρχὰς διαφόρας. Τινὲς ἑορτάζουσιν ἐξ εὐχαριστήσεως τοῦ ν᾽ αὐξηθῶσι τὰ ἑαυτῶν πλούτη, ἄλλοι ὅπως ἀπολαύσωσιν ὅλας τὰς εὐχαριστήσεις τῆς ζωῆς, ἕφ᾽ ὅσον ζῶσι· ἄλλοι οὐδόλως θρησκευτικὰ ὑπ᾽ ὄψιν λαμβάνοντες, δαπάνας ἀπιστεύτας ποιοῦσιν ὅπως ἐπιδείξωσιν ἁπλῶς τὰ αὐτῶν πλούτη, ἄλλοι χάριν τῶν εἰλικρινῶν αἰσθημάτων ἀγάπης, ἀφοσιώσεως, καλοκαγαθίας καὶ συμπαθείας· ἄλλοι ἀποκλειστικῶς παραδίδονται εἰς θρησκευτικὰς τελετὰς τῆς Θεᾶς Μηνὼ, ὅπως διαλύσῃ τὰ δεσμὰ τῆς ζωῆς των καὶ ἐπιτύχωσιν αὐτῆς τὴν συγχώρησιν μετὰ θάνατον. Ἀλλὰ πιθανολογεῖται μᾶλλον, ὅτι ἡ ἑορτὴ αὐτὴ ἔλαβε τὴν ἀρχὴν της κατὰ ἀπαίτησιν τῆς Θεᾶς Ντοβέζα. Ὅτε βασιλεὺς τις ὀνομαζόμενος Σαροῦτα καὶ εἷς Βαγιαζία (ἤτοι δουξ ἀνάλογον τοῦ Μογγολικοῦ Βάν) ὀνομαζόμενος Σαμάτη ἐξωρίσθησαν ὧν ὁ μὲν χάριν τῶν Πουρὰν ἐκθρονισθεὶς ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν του, κατέφυγεν εἰς τὴν ἔρημον ἔνθα ὑπέφερεν ἀσκητεύων πολλὰς στερήσεις, καὶ πόνους ἀτρήτους, ὁ δὲ ἐξορισθεὶς ἐκ τῶν ἰδιοκτησιῶν του ὑπὸ τῶν ἀχαρίστων υἱῶν του κατέφυγεν εἰς τὰς ἐρήμους ἐπίσης. Ἐκεῖ κατὰ σύμπτωσιν συναντηθέντες καὶ ἀνακοινώσαντες τὰ ἑαυτῶν πάθη, ἀποφάσισαν ὁμοφώνως ν᾽ ἀποφύγωσι πᾶσαν σκέψιν περὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἀστάτου εὐτυχίας καὶ νὰ παραδοθῶσιν εἰς λατρείαν τῶν θεῶν πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἀϊδίου εὐδαιμονίας. Ἀλλὰ μετὰ πολλὰς ἡμέρας καὶ νύκτας καθ᾽ ἃς κεκαθαρμένως ἐτέλουν τὰς εὐσεβεῖς αὐτῶν λατρείας, ὑπερευχαριστηθεῖσα ἡ Θεὰ Ντοβέζα αὐτοῖς παρέστη προτείνουσα πᾶν ἀγαθὸν νὰ παράσχῃ κατὰ τὴν αὐτῶν ἐπιθυμίαν, ἂν ἀπεφάσιζον νὰ τελῶσι ἅπαξ τοῦ ἔτους ἑορτὴν πρὸς τιμὴν της. Τούτων δ᾽ ἀποδεχθέντων, ὁ μὲν βασιλεὺς

[860] Τόμος Τέταρτος, 84-95, 106-110

ἀπεκατεστάθη εἰς τὸν ἑαυτοῦ θρόνον, ἀνεξάντλητα ἀγαθὰ χαίρων. Ὁ δὲ Βαγιαζίας ἔχων πεποίθησιν εἰς τὸ φθέγμα, ὅτι τὰ μάταια τῆς τύχης δῶρα ἄστατα εἰσίν, ἀπέφυγεν ὅλως τοῦ νὰ ἐπανασχετισθῇ μετὰ τῶν ἐπιγείων πραγμάτων, ἀρκεσθεῖς ἑαυτὸν νὰ παρασκευάσῃ ἄξιον τῆς ἀϊδίου ἐν οὐρανῷ εὐδαιμονίας. Ἐτελεῖτο δ' ἡ ἑορτὴ ὑπὸ τοῦ Σουράτα κατὰ μῆνα Καίτρα ἀντιστοιχοῦντα μὲ τὸν μῆνα Μάρτιον, ἀλλ' ἀκολούθως ὑπὸ τῆς πρώτης τοῦ Μπισσνοῦ ἐνσαρκώσεως καὶ βασιλέως τῆς Ἀγιασίας ἤ Οὔσης Ῥὰμ μετεφέρθη εἰς τὸν μῆνα Ἀσίνα ἤτοι τὸν Σεπτέμβριον. Κατ' ἄλλους ὅμως πιστεύεται, ὅτι ἡ ἑορτὴ αὐτὴ ὑπὸ τοῦ Ῥάμ καθιερώθη μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ εὐχαριστήσῃ τὴν θεότητα Ντοβέζα, ἐνσάρκωσιν τοῦ Μαουγιὰ, ὅπως αὐτὸν εὐχαριστήσῃ ἀμείβουσα μὲ τὴν φθορὰν τοῦ μόνου ἐπὶ τῆς γῆς ἐχθροῦ του, Βασιλέως τοῦ Σεντὼμ Ῥαουανά. Ὑφ' ἥν ἔποψιν καὶ ἐγὼ τότε νὰ παρίσταται θεατρικῶς εἶδον μέρος Ῥαμαϊάνας, κατὰ τὴν τελευταίαν τῆς ἑορτῆς ἡμέραν. Εἶχον δ' ἑτοιμάσῃ περίβολον μέγαν ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐτέθη σκηνὴ βασιλοπρεπέστατα παρασκευασμένη καὶ παρ' αὐτῆς ἅμαξα δι' εὐμεγεθῶν τεχνητῶν ἵππων σειρομένη, ἑτερόθι δὲ φέρετρον αὐτοκίνητο, ἐν δὲ τῷ περιβόλῳ εἰσήρχοντο ἐκ διαλειμμάτων στρατοὶ κατὰ ὁμάδας μετὰ κύμβαλον φέροντες διαφόρας ἐνδυμασίας, καὶ προσωπίδας τερατώδεις ἢ πιθηκοειδεῖς, ἀλλὰ τίνες μεταξὺ τούτων λαμπρότατα καὶ πολυτελέστατα ἐνδεδυμένοι καὶ ὑπὸ ἐπιτελείου ἀκολουθούμενοι διακρίνοντο φέροντες πολύτιμον στέμμα ὡς βασιλεῖς καὶ στρατηγοί. Ἀφ' οὗ δὲ περιῆλθον τὸν περίβολον (φ. 86.) ἐπὶ τινα ὥραν, κρούοντες τὰ αὐτῶν κύμβαλα, καὶ ποιοῦντες διαφόρους ἀστείας κινήσεις, κατέλαβον ὁ μὲν Ῥὰμ καὶ ἀδελφὸς αὐτοῦ Λατζιμὼν ἐπὶ τῆς λαμπρᾶς σκηνῆς θέσιν βασιλέως, καὶ περὶ αὐτῆς ἐτοποθετήθησαν τὰ ἐπιτελεῖα οἱ στρατοί, καὶ στρατοὶ τῶν πιθήκων, οὕς ὁ Ῥάμ προϋποχρεώσας συμμάχους εἶχεν εἰς δὲ τὸ ἀυτοκίνητον φορεῖον ἐκάθησεν ὁ ἐχθρὸς τοῦ Ρὰμ καὶ βασιλεὺς τῶν δαιμόνων, μετὰ τῆς γυναικὸς ἐκείνου Σιτὰ γηγενοῦς, ἥντινα ἔκλεψεν ἐξαπατήσας τὸν Ἱερακοειδεῖ φύλακα της, ὅτε ὁ Ρὰμ μετὰ τοῦ Λατζιμὼν εὑρίσκετο κυνηγῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ. Καὶ περὶ αὐτὸν ἑτοποθέτησαν οἱ δαίμονες του. Ἤρξατο δ' ὁ Ῥὰμ νὰ πέμπῃ ἐπανειλημμένες πρεσβείας, ἀπαιτῶν τὴν σύζυγόν του ἀλλ' ὁ δαίμονας ἀπεποιεῖτο καὶ ὁ πόλεμος ἀπεφασίσθη. Ἐγένετο ἔνθεν

καὶ ἔνθεν ἀπαρχαὶ λατρείας καὶ προσφοραὶ εἰς τὰ θεῖα, ὑπὸ μὲν τοῦ Ῥὰμ καθαρώτατα ἐκτελεσθεῖσαι καὶ εὐπρόσδεκτοι ὑπὸ τῶν Θεῶν γεγενημέναι, τὰ δὲ ὑπὸ τῶν δαιμόνων ἀπαράδεκτοι ἀποβάντα, διότι τελούμενα κατεμολύνθησαν ὑπὸ τῶν πιθήκων, δι᾽ ἐπιτηδειοτάτων καὶ πεπονηρευμένων τρόπων. Μετὰ δὲ ἤρχισαν πόλεμοι πεισματώδεις, καθ᾽ οὕς οἱ πίθηκοι διὰ πονηρευμάτων κατώρθωσαν ν᾽ ἁρπάξωσι τὴν Σιτὰ, ἐν ᾧ ὁ Ῥὰμ ἀφ᾽ ἑτέρου κατετρόπωσε τοὺς δαίμονας καὶ ἐκυρίευσε τὸ κινούμενον φέρετρον. Τέλος δὲ ἑνωθέντες ὁ Ῥὰμ καὶ ἡ Σιτὰ, καὶ καθήσαντες εἰς τὸ αὐτοκίνητον φέρετρον ἐν μέσῳ πολλῶν ζητωκραυγῶν μετὰ δακρύων χαρᾶς ὑπὸ τῶν θεατῶν ἐκφερομένων ἦγον εἰς τὴν βασιλικὴν τους σκηνήν. Διετέλει δὲ τότε ὁ Ῥὰμ ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐξορισθεὶς ὑπὸ τοῦ πατρὸς του κατ᾽ ἀπαίτησιν μιᾶς τῶν γυναικῶν του, ἥτις παίζουσα μετ᾽ αὐτοῦ ζατρίκιον προσυνεφώνησε μεθ᾽ ὅρκου, ἵνα ὁ κερδήσας ἀπαιτήσῃ ἐκ τοῦ ἄλλου οἱανδήποτε ἐκτέλεσιν θέλει. Καὶ κερδίσασα ἐκείνη ἀπήτησε τὴν ἐπὶ δέκα ἔτη τοῦ Ῥὰμ ἐξορίαν ὅπως ὁ ἐξ ἐκείνης υἱὸς βασιλεύσῃ. Ὁ δ᾽ εὐλαβούμενος τὸν ὅρκον ἐξετέλεσε καίτοι δυσθυμῶν διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ῥὰμ εὐχαρίστας χάριν εὐλαβείας τοῦ πατρὸς του ἔφυγεν ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἀκολουθούμενος μόνον ὑπὸ τοῦ Λατζιμών, ἑτεροθαλοῦς ἀδελφοῦ του, ἐν ᾧ ὁ ἐξ ἐκείνης υἱὸς δυσανασχέτει διὰ τὴν τοιαύτην ἀπαίτησιν τῆς μητρὸς του. Ἐκ δὲ τῆς ἐρήμου προσκληθεὶς ὁ Ῥὰμ εἰς βοήθειαν τοῦ πατρὸς τῆς γηγενοῦς Σιτά, ἔχοντος πόλεμον πρὸς ἄλλον βασιλέα κατετρόπωσε αὐτὸν, καὶ νυμφευθεὶς τὴν Σιτά, μετὰ τοὺς προῤῥηθέντας κατὰ τῶν δαιμόνων πολέμους, λήξαντα τὰ δέκα ἔτη τῆς ἐξορίας ἐπανῆλθεν εἰς τὸν τοῦ πατρὸς του οἶκον, ὅπου λαμπρῶς ὑποδεχθεῖς παρέλαβε τὴν βασιλείαν, εὐχαρίστως ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτῷ παραδοθεῖσαν. Τοιαῦτα περίπου οἱ Ἰνδοὶ παριστῶντες, δύναται τὶς παραβάλλων πρὸς τὰς θεατρικὰς τῶν Χαϊχά (Σινῶν) παραστάσεις, νὰ εἴπῃ ὅτι οἱ μὲν Ἰνδοὶ παριστῶσι πολέμους ἀποκλειστικῶς δεδοξασμένους ὑπὸ ἐνσαρκώσεως θείας κατὰ δαιμόνων πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων, οἱ δὲ Χαϊχά πολέμους γεγενημένους πρὸς τοὺς ἐχθροὺς των καὶ δεδοξασμένους ἢ ὑφ᾽ ἡρώων, δηλ. ἀνδρῶν γενηθέντων ἐκ γονέων, ὧν ὁ εἷς ἔδει νὰ ὑπάρχῃ Θεὸς καὶ ὁ ἕτερος ἄνθρωπος, ἢ καὶ ὑπὸ γενναιοτάτων αὐτῶν ἀνδρῶν. Ἤτοι οἱ μὲν φαίνονται ἐξαρτῶντες τὰ πάντα ἐκ τῆς τοῦ

Θεοῦ ἐνέργειας κατὰ ἐνεργείας δαιμόνων ἤτοι εἰς τὰ τῶν ἀνθρώπων ἀναμειγνύουσι ἐνεργείας θείας καὶ ἀντιθείας. Οἱ δὲ ἐκ τῆς ἀναμείξεως Θεῶν καὶ ἀνθρώπων, ἀλλὰ πάντοτε νὰ συμβαίνῃ ἐν αὐτοῖς ἡ ἀνάμειξις (φ. 87.) αὕτη ἢ καὶ ἐκ μεγίστης δυνάμεως ἀνθρωπίνης, ὡς ἄν εἰ οἱ μὲν νὰ ἐπλησίαζον τοὺς Ἰουδαίους, οἱ δὲ πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Χαίρουσιν ὅμως οἱ Χαϊχά, ὡς εἴδομεν διὰ τὴν ποικιλίαν, πλεονέκτημα μεγαλύτερον καὶ αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων, ὡς πρὸς τὰ κωμικὰ, ἅπερ ὅλως οἱ Ἰνδοὶ στεροῦνται. Ἐν ᾧ οἱ Ἕλληνες ἀφ' ἑτέρου ὑπερέχουσι πολὺ ἐκείνων κατὰ τὰ δράματα, πρὸς ἃ οἱ Ἰνδοὶ εἰσί δαιμονιώδεις.

Ἀναχωρήσας δ' ἀπὸ Καμποῦρ ἐπεθύμουν νὰ ἴδω τὸ Μπεναρές, ἢ Κασσὶ ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου Δ. Γαληνοῦ καλούμενον, ἐν ᾧ τὸ πλεῖστον τῆς ζωῆς αὐτοῦ κατέτριψε καὶ τὸ τέλος αὐτοῦ ἐγένετο. Δι' ὅ προπέμψας τὰ κιβώτιά μου εἰς Καλοκούττα, διευθύνθην εἰς Ἀλλκαμπάτ, ἀπέχον ἀπὸ μὲν Καμποῦρ ἑκατόν καὶ εἴκοσι μίλια, ἀπὸ δὲ Βομβάης ὀκτακόσια τεσσαράκοντα καὶ πέντε, καὶ ἐκεῖθεν διηυθύνθην πρὸς τὸ Μογγό Σαράγι διατρέξας ἔτι ἐνεννήκοντα καὶ πέντε μίλια ἐξ οὗ μετὰ γραμμὴν ἰδίαν μιλίων ἕξι ἀφίχθην εἰς τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ θείου Γαγγά, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπέναντι φαίνεται τὸ Κασσὶ μεγαλοπρεπῶς ὑψωμένον ἐπὶ ἐκτενοῦς [...] , τὴν ὁποίαν ὁ Γάγγης παραῤῥέων ἀπότομον καθιστᾷ, ἀλλ' ἡ τέχνη ἐστόλισε διὰ πολλῶν εὐμεγεθῶν λιθίνων κλιμάκων, ὅπως καταβαίνουσιν οἱ κάτοικοι τοῦ Κασσὶ νὰ παίζωσι μὲ τὰ ὕδατα τοῦ θείου Γαγγᾶ, ὅστις, ἀφ' οὗ πρὶν παραλάβῃ τὸν Ντζιαμοῦνα, διερχόμενος ἐνταῦθα βαθὺς καὶ λίαν ῥοώδης δύσκολον καθιστᾷ τὴν γεφύρωσίν του· δι' ὅ τελεῖται ὁ αὐτοῦ διάπλους διὰ λέμβων. Ἀποβὰς δ' εἰς τὸν ἱερόν τόπον ἐχαιρόμην βηματίζων εἰς ὁμαλῶς κεκλυμμένας λιθοστρώτους ὁδοὺς στενοὺς μὲν, πλὴν καθαρὰς ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἐχούσας ὑψίστους λιθοκτίστους οἴκους, οἵτινες ἀπετέλουν δροσερὸν τὸν ἔνδον τῆς πόλεως ἀέρα, καὶ κατὰ τὰς θερμοτάτας ὥρας τῆς ἡμέρας ἔτι . Οἱ δ' ἀπατῶντες ναοὶ εἰς ἕκαστον σχεδὸν οἶκον καὶ τὸ ἱλαρὸν τοῦ προσώπου τῶν κατοίκων καθίστωσιν εἰς τὸν ἀναστρεφόμενον ἐν τῇ πόλει ταύτην πράγματι σεβαστὴν καὶ ἱερὰν. Ἐφ' ὅσον ἐνδιέτριβον ἐκεῖσε δὲν ἐγεύθην ἢ πλακούντια σακχαρώδη ἢ καὶ ἄλλα δι' ἐλέου ἐψημένα, καὶ τὰ ἐκ τοῦ γάλακτος εἴδη, ὧν ἡ κορυφὴ καὶ τὸ βούτυρον

ἄναλον διατηρούμενον εἰς ψυχρότατον ὕδωρ παρέχει τὴν τροφὴν τῶν ἐκεῖσε κατοίκων, διότι τὸ κρέας καὶ ὁ ἀγνὸς ἔτι ἄρτος εἶναι ὁλοσχερῶς εἰς τὴν ἀγορὰν τῆς πόλεως ἀπαγορευμένα. Οὐ μακρὰν δὲ τῆς πόλεως εἰς εὐρέα πεδία, ἅτινα οἱ Ἄγγλοι μετέβαλον εἰς ἐκτενεῖς κήπους, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων τὰ ἐνδιαιτήματα αὐτῶν εἰσὶν ᾠκοδομημένα, εὑρίσκεται εἰς μέγα πεδίον, ὑπὸ δένδρων ὑψικορύφων ἐσκιασμένον τὸ μοναδικὸν τῶν ἐν Ἰνδίαις Ἀγγλικῶν ἔργων, ἡ Σονὰ ἐκκλησία, κτίριον κολοσσιαῖον οὖσα, ἐμφαῖνον τὴν μεγαλοπρέπειαν πᾶσαν τῆς τῶν Ἄγγλων Ἰνδικῆς τέχνης. Ἐκεῖθεν δ' εἰς Μογγὸ Σαράγι ἐπανακάμψας μετὰ ὁδὸν τετρακοσίων καὶ ἑβδομήκοντα μιλίων ἀφίχθην εἰς Καλοκούττα καὶ κατέλυσα εἰς Ἑλληνικὸν οἶκον ἐπὶ ἀντιμισθίᾳ τροφῆς καὶ κατοικίας.

Εἶχον οἱ ἐν Καλκούττῃ Ἕλληνες μάθη τὴν πρὸ ἐτῶν δι' Ἀφγανιστὰν διαβασὶν μου, ἀναγγελθεῖσαν διὰ τῶν ἐν Ἰνδίαις Ἀγγλικῶν Ἐφημερὶδων, καὶ ἤδη πρὸ τινων ἡμερῶν τῆς ἐν Καλκούττῃ ἀφιξεῶς μου, ἐπανεῖδον περὶ ἐμοῦ πάλιν τὰ γραφόμενα ἐν ταῖς ἐφημερίσι τῆς τοῦ Ἀλλκαμπὰτ καὶ τῆς Καλοούττης, αἵτινες τῶν πραγμάτων διαστροφὴν ποιοῦσαι ἤσμενίζοντο γράφουσαι τὰ αὐτὰ περίπου ὡς ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς προερχόμενα. Καὶ ἡ μὲν Pionner ἐφημερὶς τοῦ Ἀλλκαμπὰτ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ 1876 αὐτῆς φύλλον ἔγραφεν ὅτι «ὁ ἰατρὸς Πέτρος ἀποκτήσας φήμην εἰς τὰ νοσήματα τῶν γυναικῶν, ἤ Διδάκτωρ Ποταγὸς Ἴων (γιουνὰν (φ. 88.) ἐκ τοῦ Ἀραβικοῦ γιουνὰν, ἀντὶ τοῦ Ἕλλην) ἐφάνη εις Καμποὺλ. Ἀφ'οὗ ἀπὸ Πεσσιαοῦρ ἔγραψε πρὸς τὸν Ἐμὴρ, ἵνα ἀνανεώσι τὴν παλαιὰν του φιλίαν, καὶ ὁ Ἐμὴρ αὐτῷ ἀπήντησε, παρακαλῶν νὰ τῷ συγχωρηθῃ νὰ παρατηρήσῃ ἐκείνῳ, ὅτι ἡ πατρὶς του εὑρίσκεται εἰς ἀνησυχίαν διὰ τὸ πολυχρόνιον ταξιδειόν του. Ἀλλ' ἐντούτοις ὁ ἐπιχειρηματίας Ἰατρὸς ἐκεῖνος, ἀπῆλθεν εἰς Πεντεραμσαῖ, Φαρὰ, Γκρέαι, καὶ Κανδαχὰρ, καὶ ἀφίκετο εἰς Καμποὺλ, ἔνθα εὐγενῶς ὑπὸ τοῦ Ἐμὴρ περιποιήθη, καὶ ὑπ' αὐτοῦ ἐνεχειρίσθη εἰς τὰ ὅρια τῶν Ἰνδιῶν. Ἡ δ' ἐφημερὶς τῆς Καλκούττης εἰς τὸ ὑπ' ἀρι. 236 φύλλον γράφει «ὅτι ὁ ἰατρὸς Ποταγὸς Ἴων Ἕλλην, ὑπὸ τὸ ὄνομα ἰατρὸς Πέτρος, ἐπεσκέφθη τὸ Καμποῦλ ὁδεύσας διὰ Πεντεραμσαῖ, Φαρὰ, Γκρέαι, καὶ Κανδαχάρ μέχρι Καμποῦλ, ὅπου ὁ Ἐμὴρ τὸν ὑπεδέχθη πολυτελῶς, καὶ τὸν προέπεμψε μέχρι τῶν Ἰνδικῶν συνόρων».

Μηδόλως κακίζων κατὰ τοιούτων ἀφίνω νὰ ἐλέγχωνται ὑπὸ τῶν πραγμάτων.

Τὴν δ' ἑπομένην ἡμέραν διεδόθη τοῖς Ἕλλησι ταχέως, ὅτι ὁ ἐν ταῖς ἐφημερίσι περιγραφόμενος Ἕλλην εὑρίσκεται μεταξὺ τῶν, καὶ πολλοὶ περίεργοι κατ' οἶκον ματαίως μὲ ἐζήτουν· διότι ἀναστὰς ἀπὸ πρωίας διευθύνθην εἰς τὸ κατάστημα τῶν ἀδελφῶν Ῥάλλη, ἔνθα κατὰ προηγηθεῖσαν συνεννόησιν μετὰ τῶν ἐν Βομβάῃ ἔδει νὰ εὕρω τὰς ἐκ πατρίδος ἐπιστολαί μου, ἃς καὶ εὗρον ἱερῶς πως φυλαττομένας παρὰ τοῦ διευθυντὴ τοῦ κ. Θ. Βλαστοῦ καὶ τοῦ μετ' αὐτὸν κ. Κωνστ. Δημητριάδου, οἵτινες ἀσμένως ἐνεγκαλισθέντές με μετὰ περιεργείας πολλῆς τὰ καθέκαστα περὶ ἐμοῦ νὰ μάθωσιν ἐζήτουν, ἐν ᾧ δέκα Ἕλληνες ἄλλοι ὑπάλληλοι ἀνώτεροι ἐν τῷ καταστήματι ὄντες, μετὰ προσοχῆς ἤκουον περιϊστάμενοι. Ἐγὼ δ' ἐχαιρόμην βλέπων ἐκείνους εὐχαριστημένους καὶ πάντας νοήμονας καὶ εὐγενεῖς παιδαγωγημένους ὡς ἀνήκοντες εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ὅμοιοι μοὶ ἐφάνησαν τούτοις, καὶ οἱ λοιποὶ τῶν Ἑλλήνων ἐμπορικοὶ οἶκοι, πάντες δημιουργηθέντες ἐκ τοῦ οἴκου τῶν ἀδελφῶν Ράλλη, ἔνθα τὸ πρὶν ὑπάλληλοι ὄντες τοιοῦτοι ἀπεκατεστάθησαν εἶτα. Μεγαλοπρεπεῖς δ' οἱ Ἕλληνες ἐκεῖσε οὐδόλως φείδονται δαπανῶν χάριν ἀξιοπρέπειας, ἀλλὰ καὶ δὲν θηρεύουσι κούφας ἐπιδείξεις, ἀνταποκρινόμενοι συνετῶς εἰς τὸν ὄγκον, ὃν ἰδίᾳ ἕκαστος ἔχει· δεῖ ὅ ἀποκτῶσιν τὴν προσήκουσαν ὑπόληψιν μεταξύ των, παρὰ τε τὴν Κυβέρνησιν καὶ τῷ λαῷ πρὸ πάντων ἐπειδὴ ἐν γένει ἀποφεύγουσι πᾶν ῥιψοκίνδυνον καὶ γλίσχρον κέρδος, ἅπερ φιλαργυρία ἤ ἄμπρος πλεονεξία ἐπιδιώκει. Τηροῦσι δ' ἰδίᾳ καὶ οἴκους συνεπῶς ἐκκοσμημένους, καὶ κήπους, καὶ ἀναρρωτήρια, καὶ ἁμάξας ἰδίας, καὶ πολυάνθρωπον ὑπηρεσίαν, ὡς ὑποχρεοῖ ὁ τόπος. Αἱ δὲ συναναστροφαὶ μεταξὺ των χαριέστατα ἐκτελῶνται, ἄνευ φιλοφρονήσεων προσποιημένων, καὶ μετὰ οἰκειότητος τοιαύτης, [...] ἐν οἱῳδήποτε οἴκῳ ἄλλοι ἤθελον τύχη ἐν ὥρᾳ γεύματος ἤ δείπνου, παρακαθήμενοι ἄνευ εὐλαβείας, συντρώγουν, ἐν ᾧ εὑρισκόμενοι μεταξὺ ἄλλων, δὲν ἀμελοῦσι νὰ συμπεριφέρονται ὅπως ὁ βίος τούτων ἀπαιτεῖ· δι' ὅ εὐχερῶς διάγουσιν, ὡς ἀριστοκράται μεταξὺ τῶν Ἄγγλων, καὶ συμπαθητικοὶ μεταξὺ τῶν Ἰνδῶν. Ἐν ᾧ δ' ἡ ζωὴ ὅλων τῶν Ἑλληνικῶν οἴκων ἦτο περίπου τοιαύτη , ὁ τοῦ Ἀργέντη Σκιλίτζη οἶκος ἰδίαν ῥυθμησιν εἶχεν,

διετήρει εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν οἶκον, ὡς οἰκογένειαν ἰδικῶν του, πάντας τοὺς Ἕλληνας αὐτοῦ ὑπαλλήλους, ἐπὶ τῷ σκοπῷ (φ. 89.) τοῦ νὰ ἐξασφαλίζῃ ἐκ τῶν κινδύνων τούτους εἰς ἀπομεμακρυσμένα μέρη εὑρισκομένους, καὶ τοῦ καταστήματος ἡ μεγαλοπρέπεια νὰ τηρῆται. Προϋπελόγιζε δὲ δαπάνας καλῆς ζωῆς τούτων, ἐν πολυτελεῖς μεγάρῳ, ἔχων πρὸς τοῦτο ἴδιον ταμεῖον κατερτυσμένον, τὸ περίσσευμα τοῦ ὁποῖου, ὡς ἀποθεματικὸν κεφάλαιον θεωρημένον, ἐβελτίοι τὴν ἐν τῷ οἴκῳ ζωὴν, κατὰ βούλησιν αὐτῶν τῶν ἐνδιαιτωμένων. Κατῴκουν δὲ τότε εἰς οἶκον πρὶν ὑπὸ βασιλέων κατοικημένον, καὶ εἶχον ἐπαξίως τοῦ οἴκου στολισμὸν ὑπηρεσίαν καὶ τὰ ἄλλα ὁμοίως. Τὰ δὲ δεῖπνα ἀείποτε ἄφθονα ἦσαν καὶ ἐπαρκῆ διὰ πλείονας ἄνδρας· καθότι νενομισμένον ἦτο, ὄχι μόνον νὰ παρέχεται δεῖπνος εἰς πάντα παρευθέντα ἐν τῷ οἴκῳ, ἀλλὰ καὶ ἐξεπίτηδες νὰ προσκαλῶνται ὑπάλληλοι τῶν ἄλλων καταστημάτων, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ ἀνοίγωνται καθ' ἑκάστην ὁμιλίαι πρὸς φωτισμὸν πλέονα τοῦ ἐμπορίου. Ἡμέραν δὲ τινα εὑρεθεῖς μεταξὺ τούτων εὐτυχὴς ἐλογίσθην, γνωρίσας ἐκεῖσε ἐκ τοῦ τοῦ καταστήματος πολλοὺς ἄλλους Ἕλληνας συνδιαιτωμένους, καὶ πραγματευομένους ἐπιτηδείως τὰς διαφόρας φάσεις τοῦ ἐμπορίου.

Ἦσαν δὲ τότε ἐν Καλκούττῃ Ἑλλήνων οἰκογένειαι ἐξ Εὐρώπης μὲν ἕξ, πρόσωπα δ' ἐν γένει τεσσαράκοντα, γεννημένων δ' ἐκεῖσε Ἑλλήνων οἰκογένειαι μὲν ἑπτὰ, πρόσωπα δὲ τριάκοντα πέντε, εὑρίσκοντο ὅμως μεταξὺ τούτων ἐν βαθῇ γήρατι εἷς ὑπὸ πάντων Μπαρμπα - Πέτρος καλούμενος, ἐπιζῶν ἐκ τῆς προτέρας γενιᾶς μόνος, καὶ γινώσκων τὴν μητρικὴν γλῶσσαν ὅλως. Τὰ περὶ ἐμοῦ μαθών, καὶ παρ' αὐτῷ καλέσάς με ἠρώτα τρέμων περὶ τῶν τῆς πατρίδος, καὶ ἐδάκρυεν ἐκ ὅσων ἐθέλγετο χάριν. Ἡ δὲ οἰκογένεια του πολυπληθὴς καὶ εὐειδὴς οὖσα διεκρίνετο διὰ τὴν ἀναμεταξὺ της σέβας, φίλτρου καὶ μεγάλης πρὸς τὰ θεῖα εὐλαβείας. Θυγατρίδιον δὲ τοῦ γέροντος Ἕλληνος τούτου, εὐειδὲς, ἐρασθὲν ὑπὸ διακεκριμένου νομομαθοῦς Ἀρμενίου Παύλου καλουμένου, τὰ μάλα ἐκεῖσε εὐυπολήπτου, καὶ ζητηθὲν ἀπεφάνθη, ὅτι ἐπ' οὐδεμία εὐτυχίᾳ δύναται νὰ συζήσῃ καὶ ν' ἀγαπήσῃ ἄνθρωπον μὴ λατρεύοντα καὶ μὴ τὸν Θεὸν ἀγαπῶντα κατὰ τὴν αὐτῆς καρδίαν. Καὶ δὲν ἐπείσθη ἐκείνου

ὑποσχομένου τὰ τῆς Ἑλληνικῆς ἀγωγῆς καὶ θρησκείας, ἥ ἀφ' οὗ ἰδίοις ὀφθαλμοῖς εἶδεν ἐκεῖνον ὁμολογοῦντα καὶ σεβόμενον ἐν τῇ ὑμετέρα ἐκκλησία τὰς τῆς πίστεως ἀρχὰς, μεθ' ὁ αὐτὸν ὑπερηγάπησε. Ἀλλ' οὐκ ὀλίγον ἐθαύμαζον ἀκούων γέροντα, τοῦ ὁποῖου ἡ κεφαλὴ μόνον εὐρίσκετο ἐκτὸς τοῦ τάφου νὰ θρηνῇ τὴν πρὸ μηνῶν ἀποθανοῦσαν σύζυγον του καὶ νὰ μεμψιμοιρῇ τὴν κακὴν του τύχην. Διότι δὲν προετάχθη ἐκείνης, ἀλλ' ἐκείνη τούτου εἰς ηὔχετο ἐπιθυμοῦσα. Καὶ συνεκινούμην μεγάλως μακροπώγονα τέκνα βλέπων πολυμελῶν οἰκογενειῶν πατέρα, νὰ θωπεύωσι καὶ παρηγορῶσι τὸν τρέμοντα παλιόν πατέρα, ἐπὶ τῇ ἀπωλεία τῆς μητρός των, ἐμοὶ δὲ προτείνοντα νὰ γνωμοδοτήσω, ὅτι ἐπεθύμουν, ἂν κίνδυνος κατὰ τὴν κίνησιν τοῦ γέροντος δὲν ὑπῆρχε, νὰ ποιήσωσι ταξίδειον πρὸς διασκέδασίν του.

Οἱ δὲ ἐν Τάκα Ἕλληνες πολυπληθεῖς καὶ εὐκατάστατοι ὄντες, μεγαλοπρεπῶς πρὶν διετήρουν ἐκκλησίαν, καὶ συνετέλουν διὰ τοὺς ἐν Καλκούττῃ ἀσθενεῖς ὅτε διακειμένους, παρέχοντες αὐτοῖς χρήματα πρὶς διατήρησιν ἐκκλησίας· νῦν ὅμως δυστυχήσαντες ἐκεῖνοι πέμπουσιν ἀδιακόπως παρακαλούντες τούτους, ὅπως εὐσπλαχνιζόμενοι (φ. 90.) τοὺς βοηθήσωσι πρὸς διατήρησιν τῆς αὐτῆς αὐτῶν Ἐκκλησίας ἵν' ἀποθάνωσιν ὡς λέγουν, καὶ ἀναπτύξωσιν τὰ τέκνα αὐτῶν εἰς τὴν τῶν Πατέρων θρησκείαν καὶ ἀφιχθῶσιν ὅπου καὶ οὗτοι ὑπῆγον. Ἀλλ' οἱ ἐν Καλκούττῃ κωφεύοντες ἠνάγκασαν πάντας πλὴν οἰκογενειῶν δύο νὰ παραδεχθῶσι διὰ τὰς τοῦ βίου ἀνάγκας τὴν τῶν διαμαρτυρουμένων πίστιν. Ἔχουσι δὲ τὴν ἀρχὴν των οἱ Ἕλληνες οὗτοι ἐκ Θράκης τε καὶ Ἠπείρου, πορευθέντες διὰ ξηρᾶς ἐκεῖσε περὶ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, χάριν τοῦ ἐμπορίου τοῦ Νείλου. Ἀλλ' ἀφ' ὅτου οἱ Χίοι καὶ ἰδίᾳ ἡ οἰκογένεια τῶν ἀδελφῶν Ράλλη κατέπλευσαν διὰ θαλάσσης, ἐδυστύχησαν οἱ πρῶτοι Ἕλληνες ἐκεῖνοι καὶ ἐλάχιστοι μένουσιν ἐν καλῇ καταστάσει, εἴτε καταγινόμενοι εἰς τὸ εἶδος τοῦ ἐμπορίου των ἔτι, εἴτε ἀποκατεστηθέντες ὡς ὑπάλληλοι τῶν δευτέρων Ἑλλήνων.

Καὶ τοιοῦτος μὲν ὁ κατ' οἶκον ἐκεῖ βίος τῶν Ἑλλήνων, εἰς τὰ καταστήματα ὅμως αὐτῶν μεγαλοφρονέστερος εἶναι διὰ τῶν πολλῶν ἐν αὐτοῖς γραφείων, τῆς πολυπληθοῦς ὑπαλληλίας, τῆς πεποενομένης αὐλῆς ὑπὸ ἀνθρώπων τῶν κατὰ δεκάδας

ἱσταμένων ἁμαξῶν ἑτοίμων παρέχοντος τοῦ καταστήματος μίαν δι' ἕκαστου ἀνώτερον ὑπάλληλον, καὶ διὰ τὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ διὰ τὴν ταχεῖαν ἐνέργειαν. Ἐν ᾧ πάλιν ἕκαστος τῶν ὑπαλλήλων τούτων ἰδίαν ἅμαξαν τηρεῖ διὰ τὰς ἰδιωτικὰς του ἀνάγκας. Ἐν γένει δ' εἰπεῖν ἡ ἐν συνόλῳ ὄψις τῶν τοιούτων καταστημάτων ἔκπληξιν ποιεῖ. Διότι ἡ ἐν τούτοις καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ πρὸς ταῦτα σχέσεις ὑπερβαίνουσι πᾶσαν τοῦ ἔθνους ἡμῶν κεντρικὴν ἐνέργειαν, οὐδενὸς ὑπουργείου ἐξῃρημένου. Ἐμπορεύονται δὲ εἰς τὰ κυριώτερα εἴδη τῆς εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς, δι' ὧν δύναται πλοῖα καὶ ἀτμόπλοια συχνὰ ἕκαστον κατάστημα ἰδία νὰ πληροῖ. Δέκα πιεστήρια τοῦ ἀτμοῦ, ὧν τὰ ἕξ εἶναι περιουσία τοῦ καταστήματος τῶν ἀδελφῶν Ῥάλλη, τὰ δὲ λοιπὰ ἐνοικιάζονται ὑπὸ τούτου ἀκαταπαύστως, στέλουσιν ἐτησίως τὰ δέματα τοῦ Ντζιουτίου μόνον, πρὸς διαλογὴν τοῦ ὁποίου πλέον τῶν χιλίων ἀνδρῶν ἀκαταπαύστως ἐργάζονται καὶ πλέον τῶν πεντακοσίων πλοίων καὶ ἀτμοπλοίων μεταφέρουσι κατ' ἔτος τὰς ἐμπορευσομένας τοῦ καταστήματος πραγματείας. Ἡ δὲ τοῦ καταστήματος οἰκονομικὴ πρόνοια διαβίβαζε τὰς πραγματείας ἄνευ ἀσφαλίστρων, διότι εὗρεν, ὅτι τὰ δεδομένα ἀσφάλιστρα εἶναι τριπλάσια τῶν ζημιῶν ἐκ τῶν ναυαγίων· ἀλλὰ προσοχὴν καταβάλλῃ ἵνα τὰ ναυλονόμενα πλοῖα ὦσι πρώτης τάξεως ἐν τῇ ἀσφαλείᾳ, δι' ἃ καὶ πλείονα ναῦλον δίδει. Ὅρους δ' ἄλλους ἐπενόησαν, δι' ὧν ἐξασφαλίζονται αἱ αὐτῶν περιουσίαι καὶ αἱ ὠφέλειαι ἐκ τούτων. Τὸ μὲν ἐκλέγοντες αὐτοὶ οἱ ἴδιοι εἰς τὸ κεντρικὸν τοῦ Λονδίνου κατάστημα τοὺς μᾶλλον ἐπιτηδειοτέρους Ἕλληνας, καὶ διευθύνοντας ἔντιμον ἀγωγὴν καὶ πρὸς προαγωγὴ ἔφεσιν, καὶ πέμποντες ἑκασταχοῦ εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους, ὡς ὑπαλλήλους ἀνωτέρους, ἐξ ὧν πάλιν μετὰ πολυχρόνιον πεῖραν ἀναδεικνύουσιν τοὺς ἑκασταχοῦ διευθυντὰς. Τὸ δὲ θέτοντες ἐνδιαφέρον εἰς ἕκαστον τούτων, ἀπὸ ἐκεῖνο ὅπερ ἔχουσι καὶ αὐτοὶ οἱ ἀδ. Ράλλη δηλ. Νενομισμένον παρ' αὐτοῖς εἶναι, ἵνα ἐκ τῶν διεθυντῶν καὶ τῶν τοιούτων ἑκάστου καταστήματος ὑπαλλήλων, ἕκαστος ἐτησίως ἔχῃ μισθὸν τινα ὡρισμένον ἀμείωτον εἰς πᾶσαν ἐνδεχομένην ζημίαν, ἀλλ' ἐν ταῦτω λογίζεται ἕκαστος τούτων καὶ ἑταῖρος εἰς μόνον τὰ προσκοπτόμενα κέρδη, ἐξ ὧν διαιρουμένων εἰς εἴκοσι & τέσσερα ἴσα μέρη, λαμβάνουν τὰ δώδεκα οἱ ἀδελφοὶ Ράλλη. Τὰ δὲ λοιπὰ

νέμονται οἱ μνησθέντες τοῦ καταστήματος (φ. 91.) ὑπάλληλοι, ἀφ' οὗ ἐκπισθῶσι τὰ ἔξοδα τούτου καὶ οἱ τόκοι τῶν ἀποταμιευμένων χρημάτων τῶν ὑπαλλήλων. Λαμβάνουσι δ' οὗτοι ἕκαστος κατὰ τὴν αὐτοῦ ἀξίαν λ.χ. εἰς 3/12, ἄλλος 2/12. ἕτερος 1/24 κ.τ.π. Ἐὰν ὅμως τύχῃ τὸ μερίδιον ἑκάστου νὰ εἶναι ἴσον ἢ μεῖζον τῇ ὡρισμένῃ αὐτοῦ ἐτησίως ἀντιμισθία ἀρκεῖται εἰς μόνον τὸ μερίδιον τοῦτο, ἄν ὅμως εἶναι ἔλασσον ἐκείνης ὑποχρεοῦται ἡ περιουσία τῶν ἀδελφῶν Ῥάλλη νὰ συμπληρώσῃ ταύτην· ὅπερ οὐδέποτε σχεδὸν συμβαίνει, διότι πολλάκις αἱ βαρεῖαι ἐκεῖναι ὡρισμέναι ἀντιμισθίαι διπλασιάζονται καὶ τριπλασιάζονται ἐκ τῶν μεριδίων τῶν κερδῶν, ἅπερ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὑπαλλήλων ἐκείνων εἰς μέγα προάγει. Διὰ δὲ τὴν μεταφορὰν τῶν πραγματειῶν, ἐπειδὴ ἡ ἐργασία εἶναι ἀέναος, καὶ δαπάνας προφυλάξεως ἀπαιτεῖ ἐκτίθεται ἐτησίως μὲ ὅρους ἀσφαλιστικοὺς εἰς μειοδοσίαν, καθ' ἥν ὁ μειοδοτῶν γίνεται κύριος τῆς ἐτησίας μεταφορᾶς τῶν πραγματιῶν. Αὐτὸ τοῦτο γίνεται καὶ διὰ τὴν φόρτωσιν καὶ ἐκφόρτωσιν πλοίων καὶ ἀτμοπλοίων. Ἀλλ' ἐν ταῖς πωλήσεσιν, ἵνα μὴ τὸ κατάστημα ἐμπλέκεται μετὰ τῶν ἀγνώστων αὐτοῦ εἰς τὰς ἐκτεταμένας Ἰνδίας, ἀναγνωρίζει μεσάζοντα ἐν ὅλαις ταῖς πωλήσεσιν ἕνα καὶ μόνον πλούσιον Ἰνδὸν, ἐπὶ συμφωνίᾳ τοῦ νὰ λαμβάνῃ ἕν καὶ ἥμισυ ἐπὶ τοῖς % ἐφ' ὅλων τῶν πωλήσεων, πλὴν νὰ ἔχῃ καὶ την ὑποχρέωσιν τῆς ἐγγυήσεως ἐφ' ὅλων τῶν ἐπὶ πιστῶσι γεγενημένων. Καὶ πρὸς ἀσφάλειαν τῆς ἐγγυήσεως τοῦ καταθέτη ἐντόκως ποσὸν ἀνάλογον χρηματικὸν πρὸς τὰ ὑπολογιζόμενας ζημίας ἐν τράπεζαν, ἥν βεβαίως ἤθελε τὸ κατάστημα ὑποδείξει, ὅπερ εἶτα ἐνεχυράζει τὰς ὁμολογίας καὶ ἀφίνει νὰ λαμβάνῃ ὁ ἐγγυητὴς τοὺς κατ' ἔτους χορηγουμένους ὑπὸ τῆς τράπεζας τόκους. Ἀλλ' ἀντὶ τοῦ ὅρου τούτου οἱ ἐγγυηταὶ προτιμῶσι νὰ καταθέσωσι τὰ ἐγγυητικὰ ποσὰ ταῦτα, εἰς αὐτὰ τὰ καταστήματα. Διότι μείζονα ἀσφάλειαν τῶν τραπεζῶν ἔχουσι, ὡς ἔχοντας πραγματικᾶς περιουσίας. Ἡ δὲ ὠφέλεια τῶν τοιούτων ἐγγυητῶν ἀποβαίνει τόσον μεγάλη, ὥστε λέγεται ὅτι ὁ ἐγγυητὴς τοῦ καταστήματος τῶν ἀδελφ. Ῥάλλη ἔχει τόσην περιουσίαν, ὅσων καὶ αὐτὸ τὸ κατάστημα. Ὡς πρὸς τὰς ἀγορὰς ἔχουσιν εἰς ἕκαστον εἶδος εἰδικὸν ὑπάλληλον, εἰς ὅν, καίτοι μισθοδοτούμενον ὡρισμένως, παρέχουσι εὔνοιαν τόσον ἐπὶ τοῖς % εἰς τὰ ἀγοραζόμενα, ὅταν ἀποβῶσι

σύμφωνα πρὸς τὰ δεδομένας παραγγελίας. Πρὸς κατάγνωσιν δὲ τῆς ἐκασταχοῦ κινήσεως τοῦ ἐμπορίου ὑποχρεοῦνται καθ' ἑκάστων οἱ κλάδοι νὰ ἀνταλλάσσωσι πρὸς τὸ κέντρον τηλεγραφήματα. Καὶ ἐν γένει εἰπεῖν ἐξεπητηδεύθησαν τὸ ἐμπόριον πρὸς πάντα, ὥστε διέγραψαν αὐτὸ μὲ ἀξιώματα μαθηματικὰ, οἷα ἐξασφαλίζουσιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς τῶν αὐτῶν ὑπαλλήλων. Λέγεται δ' ὅτι τὰ πλέον τῶν δέκα ὑπάρχοντα ἐν Ἰνδίαις Ἑλληνικὰ καταστήματα ἐπήγασαν πάντα ἐκ τοῦ καταστήματος τῶν ἀδελφ. Ῥάλλη, ἐν οἳ ἐργαζόμενοι οἱ κύριοι τούτων, ὡς ὑπάλληλοι καὶ πράκτορες, ἐξῆλθον μ' ἑκατοντάδες λιρῶν χιλιάδας. Δι' ὅ διηγοῦνται, ὅτι οἱ ἀδελφοὶ Ῥάλλη καίτοι κάτοχοι πολλῶν ἑκατομμυρίων ἀφῆκαν διαθήκην εἰς τοὺς ἐκ τούτων ἐγγονούς, ἵνα ἐμπορεύονται ἀδιαλείπτως, πεποιθότες οὕτως ὅτι ὄχι μόνον ἡ αὐτὴ περιουσία ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς θὰ εἶναι ἐπὶ μᾶλλον ἐξησφαλισμένη, ἀλλὰ καὶ θὰ διαπλάσωσιν ἀενάως (φ. 92.) πολλοὺς ἑλληνικοὺς οἴκους. Τὸ δὲ χρηματικὸν τοῦ τοιούτου οἴκου, λέγεται τόσον, ὥστε πρὸς πλείονα ὠφέλειαν τὰ ἐμπορεύματα πανταχοῦ τοῖς μετρητοῖς ἀγοράζει. Ἐν δὲ Ἰνδίαις ἡ ἐξαγωγὴ εἶναι τριπλασίας τῆς εἰσαγωγῆς ἀξίας, ἡ δὲ εἰσαγωγὴ τόση, ὥστε πολλαὶ ἀποθῆκαι πληροῦνται. Ἡ δὲ τούτων ἐξόδευσις τοιαύτη, ὅτε ἐν οἱαδήποτε τῆς πόλεως ὁδῷ ἄν θέλει εὑρεθῇ τὶς, καὶ ἐν οἱαδήποτε ὥρα τῆς ἡμέρας θέλει ἰδῇ ἅμαξαν ἤ ἁμάξας δέματα φερούσας, ἐφ' ὧν γράφεται τὸ ὄνομα τῶν ἀδελφῶν Ῥάλλη. Τὰ δὲ ποσὰ τῶν ἐν Ἰνδίαις ἀγορῶν τριπλάσια τῶν πωλήσεων ὄντα, τὰ μὲν ἀναπληροῦντα διὰ τῶν τῆς Κυβερνήσεως συναλλαγμάτων ἢ καὶ ἄλλων ἐμπόρων, τὰ δὲ πέμπουσι διάχυτου ἀργύρου, ὅν τὰ ἐν Ἰνδίαις νομισματοκοπεῖα νομισματοποιοῦσι λαμβάνοντα ἕν ἐπὶ χιλίοις. Οἱ δὲ ἔμποροι μᾶλλον προτιμῶσι νὰ συναλλάσσωνται μετὰ τοῦ καταστήματος τῶν ἀδελφῶν Ῥάλλη, ὡς φέρον πλείονα τῶν τραπεζῶν ἐχέγγυα, καὶ διὰ τὰς πολλὰς του ἰδίας κτήσεις, καὶ διὰ τὴν πλείστην πραγματικὴν περιουσίαν. Μοι διηγοῦντο δ' ὅτι τὸ ἥμισυ ἐμπόριον τῶν Ἰνδιῶν διαχειρίζεται ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν καταστημάτων, τὸ δὲ ἥμισυ τούτου πάλιν διαχειρίζεται ὑπὸ μόνου τοῦ καταστήματος τῶν ἀδελφῶν Ῥάλλη.

Ὅλοι δὲ οἱ διαχειρισταὶ τῶν ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς καταστήμασιν εἶναι Ἕλληνες πλὴν ἑνὸς μόνου Ἄγγλου κ. Lindstedt, εὑρισκομένου εἰς τὸ κατάστημα τῶν ἀδ.

Ῥάλλη, καὶ ἐργαζομένου μόνον ἀπὸ πολλοῦ χρόνου εἰς τὰς ἐνοικιάσεις καὶ ἐπιβλέψεις τῶν μεταφορῶν τῶν πραγματειῶν, αἵτινες θέλουν τοποθετηθεῖ ἄνευ φθορᾶς ἐλαχίστης. Εἶναι δὲ ἤδη ὁ κ. εὐυπόληπτος ἐν Καλκούττῃ καὶ εὔφορος νοσοκομείου πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποῖου αἴθουσα τις τὸ ὄνομα του φέρει. Ἡ δὲ εὐγενὴς αὐτοῦ κ. Μαργαρήτα διευθύνει ἀόκνως ὡς γραμματεὺς ἑταιρείαν, ὡς προέδρευε τότε ἡ εὐγενής τοῦ Ἀντιβασιλέως θυγάτηρ, σκοποῦσαν νὰ περιμαζεύσῃ τὰ ἄπορα θήλεα ὄντα, ἅπερ πρὸς συντήρησίν των εὕρισκον καταφύγιον τὴν ἀσωτίαν. Ἀνεδέχετο δὲ νὰ δίδῃ ἐργασίαν εἰς ταῦτα ἐπὶ ρητῇ ἀντιμισθίᾳ ἀναλόγῳ εἰς ἕκαστον ἔργον. Καὶ εὐχερῶς κατορθούτω πάνυ καὶ ἡ ἀσφάλεια τῆς τιμῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἡ ἀποκατάστασις τῶν πτωχῶν ἔτι. Πράγματι ὅμως ἡ κ. Μαργαρήτα περὶ τοῦ ἔργου τούτου ἐνδιαφερόμενη, ἐφήρμοσε οἰκονομικοὺς τε καὶ ἠθικοὺς τινας ὅρους, δι' ὧν σκοπεύει νὰ διαιωνίσῃ τὸ ἔργον ἰδιοσυντήρητον αὐτὸ καθιστῶσα. Ἤρχισε δὲ τοῦτο πρὸ ἐτῶν ἑπτὰ κινηθὲν ὑπὸ τινος γυναικός ἱερέως δι' ἐργατριῶν εἴκοσιν ἀλλὰ τὸ 1874-75 ἀνέβη ὁ ἀριθ. αὐτῶν εἰς 80-108, καὶ ἐν ᾧ πρὶν αἱ πρὸς τοῦτο συνδρομαὶ δὲν ἐπήρκουν, πρὸς ἀγορὰν τῆς ἐπεξεργασμένης ὕλης δι' ὅλας τὰς ἐργάτριας, νῦν κατωρθώθη ὑπὸ τῆς κ Μαργαρήτας. Ἐξ ἑαυτῆς ἐν ἀρχῇ τὰς εὐκολίας χορηγούσης, ὄχι μόνον κεφάλαιον ἐπαρκοῦν εἰς τὴν ἀγορὰν τῆς ὕλης νὰ σχηματισθῇ ἀλλὰ καὶ νὰ τηρῆται ἐναποταμίευμα δι' ἄλλων τινα ἀγαθοεργίαν.

Οἱ δὲ Ἕλληνες πλεονάσοντες ἀπὸ καιρὸν ἐν Ἰνδίαις καὶ τὰ πάτρια ἐτήρουν καὶ ἱερέα εἶχον καὶ τὰ τῆς θρησκείας πάνυ ἀκριβῶς ἐξετέλουν, πλείω δὲ ἐν καλῇ καταστάσῃ ὄντες οἱ ἐν Τάκᾳ τότε ἔπραττον. Τὸ δὲ 1780 οἱ ἐν Καλκούττῃ παρακινηθέντες ὑπὸ τοῦ Κερκυραίου μοναχοῦ Παρθενίου ἔκτισαν δι' ἐράνων τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἰδιοσυντήρητον κατέστησαν ταύτην μικρὸν κατὰ μικρὸν δι' ἀναθημάτων. Ἀλλὰ νῦν νὰ ἔχωσιν (φ. 92.) ἐπιθυμοῦντες ἱερέα θεολόγον καὶ ψάλτην μουσικόν, ἀξιοπρεπὴν δὲ τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν νὰ διατηρῶσι καὶ ἐν Θεοῖς καὶ ἐν ἀγαθοεργίαις, ἀνεβίβασαν τὰς δαπάνας εἰς ποσὸν μέγα, ὅπερ ἐξ ἑκάστου καταστήματος καταβάλλεται ἑκουσίως ἀναλόγως τῶν ἐργασιῶν του. Κοινῇ δ' οἱ Ἕλληνες πάντες διορίζουσιν ἐφόρους πρὸς διαχείρισιν τῶν κατὰ τὴν ἐκκλησίαν καὶ

τῶν τῆς κοινότητος ἀγαθοεργιῶν καὶ πρὸς ἀντιπροσώπευσιν ταύτας, ὅπου ἤθελεν φανῇ ἀνάγκη. Ὑπόλογοι ὅμως οἱ ἔφοροι εἶναι νὰ δίδωσι λόγον τῶν προϋπολογισμένων πράξεών των καὶ νὰ ζητῶσι τὴν τοῦ κοινοῦ γνώμην διὰ πᾶσαν προβλεπομένην ἐργασίαν ἢ καὶ παρεμπίπτουσαν ἄλλην ἀνάγκην. Διῴκουν δὲ τότε τὰ κοινὰ τῶν Ἑλλήνων ὁ ἐπὶ παιδείᾳ καὶ φιλοπατρίᾳ διακεκριμένος κ.κ. Ε. Δημητριάδης καὶ ὁ συνετὸς κ. Χρύσανθος ἐπανειλημμένως ἔφοροι ἐκλεχθέντες. Ἔν τινι δ' ἡμέρα ἐξερχόμενος τῆς ἐκκλησίας, εἶδον εἰς τὸ προαύλιον ταύτης Μωαμεθανὸν τινὰ καταγόμενον ἐκ τῆς Σμύρνης, ὅστις μετὰ δακρύων τὰ ἑλληνικὰ ψελλίζων συνδρομὴν ἐκ τῶν ἐφόρων ἐζήτει παραπονούμενος, ὅτι οὐδόλως ὑποστήριξιν εὕρισκεν ὑπὸ τῶν Μωαμεθανῶν ἐκεῖσε. Καὶ τότε μὲν ἀνεδέχθη ἡ ἐκκλησία τὴν ὑποστήριξίν του, τὸ δὲ κατάστημα τοῦ κ. Ῥάλλη τὰς δαπάνας, ἵνα οἴκαδε αὐτὸν ἐπαναστείλλῃ.

Νεκροταφεῖον δ' οἱ Ἕλληνες ἔχουσιν ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν θολωτὴν ταύτην οὖσαν καὶ περὶ ταύτην κακῶς τοῦτο ἐξ ἀρχῆς τεθειμένον, ἀλλ' ἐλπίζεται νὰ μεταφερθῇ ἐν ἰδιαιτέρῳ τόπῳ. Εἰς τὴν προσθίαν ὅμως πλευρὰν ταύτης εὑρίσκεται τοῦ ἀειδήμου Γαλανοῦ τὸ μνημεῖον, τοῦ ταφέντος μὲν εἰς Μπεναρὲς πλὴν τοῦ λειψάνου αὐτοῦ μεταφερθέντος ἐκεῖσε, ἐφ οὗ ἐπιγράμματα Ἀγγλιστί, Ἑλληνιστί καὶ Ἰνδοστανιστί διαιωνίζουσι τοῦ ἀνδρὸς τὴν μνήμην. Διακρίνεται ὅμως μεταξὺ τούτων ἡ περιγραφομένη θλῖψις τῶν φίλων αὐτοῦ Βραχμάνων οἵτινες ἐξέφερον διὰ τὴν στέρησίν του Ἀχ! ἑπτὰ χιλιάδας. Ἔνδον δὲ κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας ὑπάρχει μάρμαρον εἰς μνήμην τοῦ ἱερομονάχου Κερκυραίου Παρθενίου, ὅπερ τῷ 1853 ἔστησαν οἱ ἐν Καλκούττῃ Ἕλληνες χάριν τῶν καταβληθέντων ὑπ' αὐτοῦ κόπων διὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς ἐκκλησίας.

Οἱ δὲ Ἄγγλοι πρωτεύουσαν ἔχοντες τὴν μεγαλόπολιν τῶν Ἰνδιῶν Καλοκούτταν ἐξεπητειδεύθησαν ταύτην πλέον πάσης ἄλλης στολίσαντες διὰ Πανεπιστημίων, Μουσείων παντοειδῶν, Σχολείων περιεκτικῶν πρὸς ἐκμάθησιν πολλῶν ἀρχαίων τε καὶ νέων γλωσσῶν, ἐν οἷς ἡ Σανσκριτική, Ἑλληνικὴ καὶ ἀρχαῖα περσικὴ φιλολογικώτερον μανθάνονται. Ἐκ δὲ τῶν νέων ἡ Ἀγγλική, Ἰνδοστανικὴ καὶ Περσικὴ γλῶσσα. Νοσοκομεῖα δὲ εὐρέα καὶ πολλὰ καὶ ἄλλα τε διάφορα

φιλανθρωπικὰ καταστήματα ὑπάρχουσι, μουσικῆς καὶ ἐν γένει τῶν ὡραίων τεχνῶν διδασκαλεῖα ἐπαρκῶς τὴν πόλιν διαμορφώνουσιν. Βασίλεια, ὀχυρώματα, στρατῶνες, μέγαρα κυβερνητικὰ διαφόρων τῆς κυβερνήσεως κλάδων, εἴτε ὑπουργείων, εἴτε δικαστηρίων, εἴτε ἀστυνομικῶν, εἴτε ταχυδρομείων, τηλεγραφείων, νομισματοκοπείων, πολυτεχνείων, ὠδείων καὶ ἐν γένει τοῦ ἀνωτάτου μέχρι τοῦ ἐσχάτου βαθμοῦ τὴν πόλιν βασιλικῶς ἰσχυροτέραν καὶ ἀξιοπρεπεστέραν ἐν ὅλη τῇ Ἀσίᾳ ἀναδεικνύουσιν. Κῆποι ἐστολισμένοι (φ. 94.) πολυτελῶς χάριν τῆς ἐκεῖσε φύσεως καὶ τῆς τελείας τέχνης ψυχαγωγοῦσι κατὰ κόρον καὶ εὐχαριστοῦσι πᾶσαν περιέργειαν τοῦ ἀνθρώπου δεικνύοντες ἐν τάξει τὰ τε ἀρχαῖα τοῦ τόπου, ὡς κειμήλια, καὶ τὴν ἤδη αὐτοῦ βελτιωμένην κατάστασιν. Αἱ δὲ ἐν θελκτικοῖς περιπάτοις, εἴτε ἱπποδρομίαις, εἴτε ἐν θεάτροις, εἴτε ἐν μουσικαῖς εὐχαριστήσεις, μετὰ τῆς δεούσης εὐπρέπειας ἀπολαμβανόμεναι, ἀξίαν τὴν πόλιν ἀναδεικνύουσι σχετικὰς πρὸς τὸν ἐπικρατοῦντα πολιτισμόν, οἰκείαν ὡς πρὸς τὴν ἐγκράτειαν τῶν Ἰνδῶν. Ἐκ τοῦ δὲ τούτων φροντὶς πατρικὴ ἐγένετο οὐχὶ ἄνευ κυβερνητικῆς ὠφελείας πρὸς πᾶσαν εὐκολίαν καὶ ἀσφάλειαν πάσης ἰδίας ἐργασίας ἑκάστου ἀτόμου, αἵτινες ἐκτελῶνται ὡς ἄλλαι ἔκτακτοι πανηγύρεις ἐν πολυτελέσι πρὸ πάντων τόπους, ἐν οἷς φαίνονται ὅτι τρυφῶντες τὰ κέρδη ἀπολαμβάνουσιν. Σὺν τούτους δὲ καὶ αἱ κοινωνίαι, προπάντων αἱ εὐρωπαϊκαί, ἐπαξίως ἀνταποκρίθησαν, μιμούμενοι ἕκαστος τὸ παράδειγμα τῆς Κυβερνήσεως ὡς πρὸς τὴν εὐπρέπειαν καὶ τὸ λυσιτελὲς πάσης δαπάνης καὶ παντὸς ἔργου, ἐφ' ὅσον αἱ δυνάμεις αὐτοῦ ἐπιτρέπουσι. Δι' ὅ καὶ μέγαρα καὶ βιομηχανικὰ καταστήματα καὶ τράπεζας καὶ παντοῖα ἄλλα ἔργα εὐκολίαν μετ' ἀσφαλείας ὑποσχόμενα ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἰδίᾳ ἐπιτηδευμένα ἐκεῖσε ὑπάρχουσιν. Φροντὶς δ' ἑτέρα τῆς Κυβερνήσεως καταδηλοῦσα καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν αὐτῆς καὶ τὴν ἀσφάλειαν εἶναι ἐκείνη, ἣν ἔδειξε πρὸς τοὺς Ῥαντζιάδες, ἤτοι τοὺς πρίγκιπες τῶν βασιλέων ἐκείνων, οὕς αὐτὴ νικήσασα, ἀφήρπασε μὲν τὸ κράτος, πλὴν ἄφησε νὰ χαίρωσιν ἐλευθέρως, ὄχι μόνον ὅσα ἀγαθὰ ἰδίᾳ εἶχον βασιλεῖς ὄντες, ἢ καὶ ὅσα δυνηθῶσι ν' ἀποκτήσωσιν, ἀλλ' ἀντιμισθίας ἐπαξίως καὶ τιμὰς βασιλικὰς ἐπιχορήγησεν. Οὗτοι δὲ πάλιν, εὐμενῶς τῇ κυβερνήσει ἔχοντες, ἀρκοῦνται ν'

ἀναπαύωνται μίξαντες τὸν πλούσιον Ἀσιατικὸν κόμπον μετὰ τῆς ἐπιτετηδευμένης τοῦ νῦν πολιτισμοῦ πολυτελείας. Εἰς παμμεγέθεις δὲ κήπους ποταμοὺς πλωτοὺς παρασκευάσαντες καὶ λίμνας καὶ νήσους καὶ γεφύρας ταξιδεύουσι διὰ ἀτμακάτων μεταξὺ δασῶν καὶ ἀνθύνων καὶ θηριοτροφιῶν παντοίων θηρίων καὶ ἀγρίων ζώων. Σταύλους δὲ ἵππων λαμπρῶν εἴτε ἀραβικῶν, εἴτε τουρκομανικῶν, εἴτε αὐστραλικῶν, εἴτε εὐρωπαϊκῶν καὶ ἅμαξας χρυσάς καὶ φέρετρα ὁλόχρυσα καὶ παλάτια καὶ ὑπηρεσίας βασιλέων καὶ ἐν γένει εἰπεῖν κατέχουσι καὶ εὐχερῶς ἀπολαμβάνουσι πᾶν ὅτι αἱ τῶν Δαρείων καὶ αἱ τῶν Ἄγγλων αὐλαὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουσιν.

Τὸ δὲ δυσμικώτατον στόμιον τοῦ θεοῦ Γαγγᾶ, Hugli ἰδίᾳ καλούμενον, δι' οὗ τὰ ὠκεάνεια ἀτμόπλοια ἀναβιβάζονται εἰς τὴν Καλκούτταν βαθύτατον ὄν, ὥστε παρὰ τὴν αὐτοῦ ὄχθην ὠκεάνειον ἀτμόπλοιον προσωρμισμένον κρουσθὲν ὑφ' ἑτέρου κατεποντίσθη ἐν τῷ ἅμα χωρὶς κἂν νὰ φανῶσιν οἱ πανύψηλοι ἱστοὶ του. Τὴν δὲ βαθύτατην αὐτοῦ κοίτην βρίθουσαν ἐξ ἰλύος εἶχον καὶ κρατοῦσαν πάντα τολμήσαντα πὼς ἐν αὐτὴ νὰ κατέλθῃ, κατωχυρώθη ἤδη κατὰ τὰς ὄχθας καὶ ἐξησφαλίσθη ἔτι τὸ θαυμαστὸν αὐτοῦ παίγνιον. Δι' οὗ κατορθοῦται ὁ ποταμός τὸ ἥμισυ τῆς ἡμέρας ν' ἀναῤῥέῃ πρὸς τὰς πηγάς του, καὶ τὸ ἕτερον ἥμισυ πρὸς τὴν φυσικήν του ροὴν, ὅπερ ἐνίοτε διὰ κολοσσιαίων παλιῤῥοιῶν συμβαῖνον κατεπλημμύρει τοὺς τόπους καὶ συνέτριβε τὰ πλοῖα. Γέφυρα δὲ περιεκτικωτάτη καὶ θαυμαστῶς τεχνουργημένη, κρεμαστή καὶ τεθεμελιωμένη ἐπὶ τῶν ὑδάτων εἰς σιδηρᾶς διευκολύνει νῦν πᾶσαν συγκοινωνίαν καὶ χρησιμεύει ἐν ταυτῷ πρὸς ψυχαγωγίαν χάριν τοῦ ἐπ' αὐτῆς διερχομένου (φ. 95.) καθαροῦ ἀέρος. Αἱ δὲ ὄχθαι τοῦ θείου Γαγγᾶ χρήσιμαι εἰς λατρείαν τῶν Ἰνδῶν μετετράπησαν ἐκ τῆς βορβορώδης τοῦ ποταμοῦ καταστάσεως εἰς θεῖα καὶ μεγαλοπρεπεῖ ἐνδιαιτήματα, μαρμαρώστρωτοι ποιηθεῖσαι καὶ δι' ἐνδιατριβὰς ὡραίας πολλαχοῦ στοὰς μαρμαρίνους ἔχουσαι. Παρὰ δὲ ταύτας ὁδοὶ μετὰ χλοερῶν παρυφῶν καὶ δένδρων στοιχιδὸν παρεσκευάσθησαν ἐν οἷς τέρπονται τόσον οἱ περιπατοῦντες, ὅσον καὶ οἱ καθήμενοι Βραχμάνες, οἵτινες ἀπόγονοι τοῦ Θεοῦ Μπράχμα ὄντες, τοῦ ἐκ τοῦ ὀμφαλοῦ τοῦ Μπισσνοῦ γεννηθέντες καὶ τῆς Θεᾶς Ντέβας, ἤτοι τῆς ἀστραπῆς, τῆς ἐγγύου κατασταθείσης συνεπείᾳ μόνης τοιάυτης

διανοήσεως τοῦ Μπράχμα, ἀναμένουσι καθ' ἑκάστην πρωίαν τὸ πλῆθος ἐξερχόμενον ἐκ τοῦ Θεοῦ Γάγγου, ἐν οἷς θήλεα καὶ ἄῤῥενα πάσης ἡλικίας, κατὰ πληθὺν ἀναμίξ λουόμενα καταθέλγονται, ἵνα διέλθῃ μεταξὺ αὐτῶν κατὰ σειρὰν καθημένων καὶ ἐχόντων λύχνους ἠμμένους, ὅπως τὸ ἀργυρολογέσωσι, προελουσμένον ὅν διὰ τῶν ἱδρώτων τοῦ Θεοῦ Μπισσνοῦ, χρίοντες ἔτι αὐτὸ δι' ἐλέου καὶ ἐπικαλούμενοι ἐπ' αὐτοῦ τὴν θείαν εὐλογίαν. Ἤ καὶ εἰς τὰ παρὰ τὰς ὄχθας ἱερὰ ἄση προσερχόμενον τὸ ἐλουσμένον πλῆθος χρίει, δι' ἐρυθρᾶς βαφῆς τοὺς κορμοὺς τῶν δένδρων, ὄρυζαι παρ' αὐτοῖς ἐναποθέτον καὶ ποτίζον τὴν αὐτῶν ρίζαν διὰ τῶν ναμάτων τοῦ θείου Γάγγου. Κυκλίζει προσηνῶς τὸν κορμόν των, ὑποκλίνον γόνυ πρὸς τὸ τέρμα τοῦ κύκλου. Παρὰ τὴν ὁδόν ὑπὸ τοὺς οἴκους ναΐδρια, προσκυνεῖ τὰς τερατοειδοὺς φαντασίας ἀγάλματα, ἐν ᾧ θεράποντες ἱστάμενοι ὄπισθεν τούτων, κρούωσι διάφορα σήμαντρα ἁρμονικῶς, ἐπικαλούμενοι εἰς τὰ γινόμενα δῆθεν τὴν προσοχὴν τῶν θεῶν. Μεθ' ὅ τὸ πλῆθος ἀπέρχεται πληρῶνον κερμ τῶν ἀγαλμάτων καθημένους Βραχμάνας, ἀνθ' ὧν, ὡς ἀντίδωρον λαμβάνουσι ζακχαρικά. Ἔν τινι ὅμως ναιδρίω μετὰ τὴν προσκύνησιν τὸ πλῆθος, πληρῶνον κερμάτια εἰς τὸν Θεὸν Βραχμάνα ἐλάμβανον παρ' αὐτοῦ εὐλογημένον ὕδωρ, δι' οὗ, ἐξερχόμενον τοῦ ναοῦ, ἐπότιζεν ἕν τινι παρακειμένῃ γάστρᾳ εὑρισκόμενον ἄνθας. Τοιαῦτα δὲ μᾶλλαι ἐξετελοῦντο ὑπὸ τῶν θηλέων ἀτόμων καὶ ἐλέγετο ὅτι ὑπῆρχε ἡ Καρτιὴ Ποῦδγα ἤτοι ἑορτὴ γινομένη τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ τελευταίου τοῦ ἰνδικοῦ ἔτους μηνὸς Ὀκτωβρίου καθ' ἥν οἱ μὴ ἔχοντες τέκνα ἐπικαλοῦνται τὴν θείαν χάριν, ὅπως δώσῃ αὐτοῖς τοιαῦτα, ἵνα μὴ ἐξαλειφθῇ ἡ οἰκογένειά των.

Περὶ δὲ τὰ βόρεια τῆς πόλης μέρη, παρὰ τὴν ἱερὴ ὄχθην τοῦ θείου Γάγγου, ὑπάρχει περιτειχισμένον τέσσαρας θύρας ἔχον, περὶ τὰ μέσα ἕκαστης πλευρᾶς μίαν, ἐν ᾧ τὴν καῦσιν τῶν νεκρῶν ποιοῦσιν, εἰς τούτων μόνον ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως περιορισθεῖσαν, ἐν ᾧ ἄλλοτε τὴν τῶν τεθνεώτων ἀνδρῶν καῦσιν συνῴδευον μὲ τὴν καῦσιν τῶν ἐπιζώντων αὐτῶν γυναικῶν καὶ πιστῶν αὐτῶν θεραπενίδων ἔτι. Ἐκεῖ εἰσελθὼν παρετήρουν νὰ εἰσέρχονται ἀνὰ τέσσαρες συχνά, φέροντες ἐπὶ τῶν αὐτῶν ὦμεν νεκρὸν ἐν συνδῶνι περιτυλιγμένον καὶ ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου ἀκολουθούμενον,

ὅνπερ ἀφ᾽ οὗ κατὰ γῆς ἔθετον, λακίδιον ἐπίμηκες ἐποίουν καὶ ἔστρωνον ἐπ᾽ αὐτοῦ ἐγκαρσίως ἀλλεπάλληλα ξύλα, μεθ᾽ ὅ ἕτερον στρῶμα ἀλλεπάλληλον ἐπίσης ἐποίουν, πλὴν καθέτως πρὸς τὸ πρῶτον παρασκευασμένον, καὶ οὕτω καθ᾽ ἑξῆς ἀπετέλουν σωρὸν τεχνικόν, ὡς κλίνην, ἐφ᾽ ἧς ἐ ἐξηπλωμένον, ὡς ἐν τῃ σινδῶνι εἶχεν, καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ ἔστρωνον στρώματα ἕτερα ξύλων, κατὰ τὸν ἴδιον προμνησθέντα τρόπον καὶ εἶτα ἤναπτον ἐν τῷ λακκιδίῳ πῦρ δι᾽ ἐξηραμμένων φρυγάνων, ὅπερ τὰ πάντα (φ. 96.) τὰ κατεβίβρωσκε λαμπρῶς ἐν τάχει, ἀτίθασον λάμπαδον ὑψῶνον, οἱ δὲ τὸ πῦρ διοικοῦντες ξύλα τε καὶ σῶμα συνδαυλίζουσιν ἀκαταπαύστως, ἵνα κάλλιστα ἀποτεφρωθῶσι τὰ πάντα. Μεθ᾽ ὅ συλλέγοντας τὴν τέφραν ἔῤῥιπτον εἰς τοὺς βαθεῖς κόλπους τοῦ θείου Γάγγου, πιστεύοντας ὅτι λύουσιν οὕτω, τὰ δεσμὰ τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ κόσμου καὶ κατορθοῦσι ταχέως τὴν ἀνάβασιν ταύτης, εἰς τὴν ἀΐδιον τοῦ ἀδρανοῦ βασιλείαν, ἧς ἡ πύλη ἀμετακίνητος οὖσα εὑρίσκεται περὶ τὸν πολικὸ ἀστέρα. Τοιαύτη τινὰ τῆς ψυχῆς λύσιν ἐπίστευον καὶ οἱ Ἕλληνες, ὅταν νεκροὺς των πλὴν τὰς ψυχὰς ἔπεμπον οὐχὶ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀλλ᾽ εἰς τὸν Ἅδην. Πρὸς δὲ τιμὴν τῶν νεκρῶν θυσιάζοντες ἔκαιον μετ᾽ αὐτῶν ζῶα καὶ ἐχθροὺς τῶν ἀνθρώπους ἀλλοίως τὴν καῦσιν ποιοῦντες καὶ ὅπως τινὲς τῶν Σινῶν οἰνοπνεύματος καὶ ἀλφητος ἀμφιφορεῖς παρὰ τὸν νεκρὸν θέτουσι καὶ τύμβον ποιοῦσον, οὕτω καὶ οἱ Ἕλληνες μέλιτος καὶ ἀλφητος ἀμφιφορεῖς ἔθετον καὶ τύμβον ἐποίουν ὡς ὁ Ὅμηρος ἕκαστα περιγράφει:

Εὐδες, ἀτὰρ ἐμοῖο· λελασμένος ἔπλευ Ἀχιλλεῦ

οὐ μὲν μευ ζώοντος ἀκήδεις, ἀλλὰ θανόντος

θάπτε με ὅτι τάχιστα, πύλας Ἄϊδαο περείσω.

Τῆλε μ᾽ ἐνέργουσι ψυχαί, εἴδωλα καμόντων

οὐδὲ με πω μίσγεσθαι ὑπὲρ ποταμοίο ἐῶσιν

(...) οὐ γὰρ ἔτ αὖτις νίσομαι ἐξ Ἄϊδαο, ἐπήν με πυρὸς λελάχητε.

(...)

Ποίησαν δὲ πυρὴν ἑκατόμποδον ἔνθα καὶ ἔνθα,

Διατρίβουν ἐν Καλκούττῃ συνέβη μοι νὰ ἴδω τὴν πανήγυρις Λακμὴ Ποῦδζια δηλ. ἑορτὴν τῆς θεᾶς εὐδαιμονίας, ἥτις πιστεύεται ὅτι τοὺς λατρευτὰς αὐτὴ ἐπιδαψιλεύει διὰ πάσης ἐν τῷ κόσμῳ εὐτυχίας. Ἀλλ᾽ οὗτοι κατὰ τὸν τελευταῖον μῆνα τοῦ ἔτους ρίπτουσι τὴν Θεὰν εἰς τὸν Γάγγην καὶ τὴν πρώτην τοῦ ἔτους δι᾽ ἀγάλματος νέου ἐλπίζοντες ἀνανέωσιν τῆς αὐτῶν εὐτυχίας. Ἑορτὴν ἑτέραν τῆς Σιάμα ἢ Κάλη, ἥτις εἶναι Θεὰ τοῦ πολέμου ἑορταζόμενη κατὰ τὸν αὐτὸν Ὀκτώβριον μῆνα τῇ Ἀμαβασία, ἤτοι τῇ τῆς ἀντιστάσεως ἡμέρᾳ, καθ᾽ ἣν στεφανοῦσιν αὐτῶν δι᾽ ἀνθέων καὶ ἱερῶν φύλλων ἰδίᾳ τῶν φύλλων τοῦ καρποῦ Βάϊλ ἤτοι τῶν τῆς ἄχλαδέας, ἵνα αὕτη ἀπομακρύνῃ ἐκ τῶν λατρευτῶν της τοὺς κινδύνους καὶ μετ᾽ εὐμένειας ἐκλαμπρύνει τὸ ἐπίλοιπον στάδιο τῆς ζωῆς των. Ἡ λατρεία αὐτῆς ἱστορεῖται ἐκ τῶν ἡμερῶν τοῦ Σουράτα, καθιερωθεῖσα ὑπὸ πρόσφυγος Ἀγαμβάγου, ἔχοντος περιφανῆ φήμην ἐν τῇ τῆς Ναδέας περιφερείᾳ. Ἀλλ᾽ εἰς τὰ συγγράμματα τῆς Γιάντρας περιγράφεται ὅτι ὑπήρξαν πότε ἐν τῃ Σατία Γιοῦυ δύο δαίμονες Σαμχοῦ καὶ Νηζὰμ ἔχθιστοι τῶν Θεῶν ὄντες συνδεδεμένοι διὰ παρανόμου συγγενικῆς ἐπιμειξίας.

(φ. 106.) Ἡ δὲ ζωὴ ἐν Ἰνδίαις ἐν γένει δύναται νὰ διατηρηθῇ δι᾽ ὀλίγης δαπάνης, διότι ἐκτὸς τῶν ἐποχῶν τῆς πείνης ἀφθονίᾳ τροφίμων ὑπάρχει, πλὴν δύσκολος καθίσταται ἡ συντήρηση ξένου ἄνευ εἰδικοῦ ἔργου, καὶ ὑπὸ τούτου μὴ ἐκπληρουμένου ἐπειδὴ πᾶσα ἐν Ἰνδίαις ὑπηρεσία ἢ ἐργασία ἐκτελεῖται ὑπὸ τοῦ τοπικοῦ στοιχείου ἐπὶ μετρίας ἀντιμισθίας, αἱ δὲ μὴ ὑπὸ τούτου ἐκπληρούμεναι ἐργασίαι, μέγισται οὖσαι, ἀπαιτοῦσι καὶ χεῖρας μεγίστας δυναμένας νὰ σχετίσωσι τὰς Ἰνδίας πρὸς τὰ ἄλλα τοῦ κόσμου μέρη, τὸ δὲ μέγα ἐμπόριον τοῦ τόπου, διὰ τὰ παμπληθῆ καὶ ἄφθονα αὐτοῦ προϊόντα, ἐφείλκυσεν ἀπὸ πολλοῦ χρόνου, τὴν προσοχὴν ὅλων τῶν σπουδαίων ἐν Εὐρώπῃ ἐμπόρων. Δι᾽ ὁ οὐδεὶς μικρὸς δύναται ν᾽ ἀναπτυχθῇ ἐκεῖσε, ἂν μέγας δὲν εἶναι, ὅπως μέγιστος γίνῃ. Ὁ δὲ μικρὸς τότε μόνον δύναται νὰ ζήσῃ, ἐὰν εὔκολον αὐτῷ εἶναι, ὑπὸ τὰς πτέρυγας νὰ σταθῇ μεγάλαις, ὅπερ ἀσφαλῶς κατορθοῦται, ἀποστελλόμενος ὑπὸ τῶν κεντρικῶν καταστημάτων, ἐξ ὧν τὰ ἐκ Ἰνδίαις ἐξαρτῶνται. Διότι οὐδεὶς ἐμπιστεύεται εἰς μέρη ἀπομεμακρυσμένα τὴν περιουσίαν αὐτοῦ εἰς οἱασδήποτε χεῖρας, ἐὰν ἐκ τοῦ πρὶν πολλαχῶς πεῖραν τούτων

δὲν λάβῃ. Τὰ δὲ ἀνεξάρτητα καταστήματα ἐκεῖσε εἰσὶ μικρὰ καὶ ἄνευ ἐπαισθητῆς προόδου.

Θέλων δὲ εἰς τὴν ἐν Ἰνδίαις κυβέρνησιν νὰ δείξω τὸ τοῦ Ἕλληνος ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῶν Ἀγγλικῶν συμφερόντων, διὰ τὴν στενὴν σχέσιν, ἣν ἔχουσι τὰ ἡμέτερα πρὸς τὰ Ἀγγλικὰ, εἴτε ἐν εὐμενέσι, εἴτε ἐν δυσμενέσι τοῦ κόσμου πρὸς ὑμᾶς ἢ πρὸς ἐκείνους περιστάσεσιν ἐποίησα ἔγγραφον, ὅπερ ἰδίᾳ χειρὶ μετὰ τῶν πιστοποιούντων τὴν περιήγησίν μου, κατέθεσα εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν ἐξωτερικῶν, παρακαλῶν αὐτὸν νὰ τὰ πέμψῃ πρὸς τὸν Ἀντιβασιλέα, εἰς ὅν ἀπευθυνόμην, εὑρισκόμενον τότε ἐν περιοδείᾳ, ὡς προετοιμάζοντα τὰ ἑκασταχοῦ διὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ ἐπίδοξου διαδόχου πρίγκιπος τῆς Οὐαλίας. Ἐν ᾧ διὰ σειρᾶς λογισμῶν ἀπεδείκνυον ὅτι συνέπεσεν ἐν τῇ ἀνατολὴ παρ᾽ ἡμῖν καὶ ἐκείνους νὰ ἔχωμεν κοινοὺς τοὺς ἐχθροὺς, ἐν ᾧ τὰ συμφέροντά μας οὐδαμοῦ δύνανται νὰ συγκρουσθῶσιν, ἀλλ΄ ἐξ ἐναντίας ὅτι ὠφελεῖ πρὸς ἐκείνους καὶ ἡμῖν συντελεῖ, καὶ ἐπομένως ἐσεβόμην τὰ συμφέροντα τῶν Ἄγγλων, ὡς τὰ τῆς ἡμετέρας πατρίδος, καὶ πρὸς πιστοποίησιν μεγαλυτέραν, ἤμουν ἕτοιμος νὰ καταθέσω εἰς τὴν κυβέρνησιν τὰς σημειώσεις μου πάσας, ἐξ ὧν μετὰ τὸ πέρας τοῦ ἐν Ἀφρικῇ ταξιδείου μου νὰ δημοσιεύσω, ὅσας ἀναγκαῖον ἐκείνη κρίνει, ἀλλὰ χάριν τούτου νὰ καταθέσῃ εἰς τὴν τράπεζαν τοῦ ἡμετέρου ἔθνους, ἐπὶ τῇ ἐγγυήσει ταύτης, ποσὸν χρηματικὸν πληρωθησόμενον χρεολυτικῶς μετὰ τοῦ αὐτοῦ τόκου, ὑπολογιζομένου ὅμως πρὸς δύο ἢ τὸ πολὺ τρία ἐπὶ τοῖς %, ὅπως οἱ ἐμοὶ πόνοι (φ. 107.) καὶ δαπάνες εὕρωσιν ἀνακούφισιν τινα χωρὶς νὰ ζημιωθῶσι καὶ ἐκεῖνοι. Ὁ δὲ ὑπουργὸς γινωσκών με ἀπὸ πολλοῦ χρόνου, εὐμενέστατα μὲ ὑπεδέχθη καὶ ἀπορῶν ἠρώτα πῶς ὁ ἐμὴρ ἐπέτρεψε μου ὁδόν, ἣν ἐκεῖνοι μοι ἀπηγόρευσαν. Διότι ὁ ἐμὴρ μ᾽ ἐγνώρισε κάλλιον ὑμῶν, τῳ ἀποκρίθην, ὡς πραγματικόν σας φίλον καὶ ἐκείνου ἐμπιστευμένον. Καὶ μετὰ τοῦτο ἠρώτα ἔτι, ἄν ἐκράτησα σημειώσεις εἰς τὸ ἀπὸ Πεντεραμπᾶς μέχρι Καμποὺλ ταξίδειόν μου, ὅπερ καὶ ἐπικίνδυνον καὶ περίεργον θεωρεῖται. Καὶ ἐθαύμαζε πὼς ἠδυνήθην εὐτυχῶς νὰ ἐκτελέσω. Βεβαίως ἀπολογήθην, καὶ τοῦτο ἐξετελέσθη, ὅπως καὶ ἄλλα κινδυνώδη, λαμβάνων δὲ ὅθεν διέρχομενος σημειῶσεις. Μεθ᾽ ὅ ἀπῆλθον ἀφοῦ μοι ὑπεσχέθη, ὅτι μέλλει τὰ κατ᾽ αὐτὸν νὰ

τελέσῃ.χχχ μετ᾽ οὐ πολὺ ἔπεμψαν μοι τὴν ἀπάντησιν ταύτην:

Διετάχθην νὰ σᾶς εἰδοποιήσω, ὅτι ἡ ἀπὸ ὀκτὼ Νοεμβρίου 1875 ἐπιστολή σας καθυπεβλήθῃ τῷ Ἀντιβασιλεῖ καὶ γενικῷ διοικητῇ τῶν Ἰνδιῶν. Ἀλλ᾽ ἡ Α.Ε λυπεῖται πολὺ ἀποποιουμένη τὴν αἴτησίν σας διὰ τὸ δάνειον καὶ τὴν δημοσίευσιν τῶν κατὰ τὴν Ἀφρικὴν καὶ Ἀσίαν περιηγήσεών σας. Τὰ διάφορα ἔγγραφα σας (τὰ πιστοποιοῦντα τὰ μέρη, δι᾽ ὧν διῆλθον) ἅτινα ἀφήσατε εἰς τὸ γραφεῖον, θὰ σᾶς ἐπιστραφῶσιν, ὅταν ὑμεῖς προσωπικῶς τὰ ζητήσετε.

24 Φβρίου 1875

ἔχω τὴν τιμὴν κύριε, νὰ εἶμαι ὁ εὐπειθέστατος ὑπηρέτης σας

Hemmly

Τὴν αὔριον δ᾽ ἀπελθὼν εἰς τὸ ὑπουργεῖον ὡδηγήθην εἰς τινα καλούμενον Ἠλίαν εὑρισκόμενον μετὰ τοῦ Ἀντιβασιλέως κατὰ τὴν περιοδείαν, καὶ ἐπανελθόντα ἴσως καὶ δ᾽ ἄλλας αἰτίας, ἀλλ᾽ ὡς ἐνόησα ὅπως συνδιαλεχθῇ μετ᾽ ἐμοῦ. Ἀρχόμενος δὲ τοῦ λόγου ἔλεγε μοι ὅτι ἤμουν ἤδη πρὸ πολλοῦ γνωστὸς εἰς αὐτὸν, διότι τότε ἀναχωρῶν ἐκεῖνος ἀπὸ Πεκίνου καὶ διερχόμενος διὰ τοῦ Βλιαστέ, Σεμιπαλατένσκ, Ὄμσκ καὶ Πετρεσβοῦργ ἐμάνθανε περὶ ἐμοῦ καθ᾽ ἅπασαν τὴν ὁδὸν ἅμα ἐξελθὼν τοῦ Πεκίνου. Εἰς δὲ Βλιαστὲ τῷ ἔλεγον οἱ Σίναι «ὁ ἀδελφὸς σου εὑρίσκεται εἰς Χαμίαν», ἐμέ μὲ τοῦτο δηλ. Ἐννοούντες καὶ ὅτι μ᾽ ἐμπόδισαν δῆθεν διότι δὲν εἶχον ἄδειαν τῶν ἀρχῶν τοῦ Πεκίνου, ἣν ἐκεῖνος εἶχεν ἠδυνήθη ἀσφαλῶς νὰ διέλθῃ. Καὶ τρόπον τινὰ ἤθελε νὰ μοι δείξῃ, ὅτι ἔπαθον εἰς Βλιαστὲ διὰ τὴν ἀμέλειαν μου ταύτην, καὶ ὄχι δῆθεν, ὅτι μ᾽ ἐξέλαβον ὡς Ἄγγλον, καὶ ἄλλα τοιαῦτα πρὸς τὰ ὁποία ἀπελογήθην, ὅτι ἀδύνατόν μοι ἦτο νὰ ἔχω τῶν σινικῶν ἀρχῶν ἄδειαν, φανερὸς εἶναι, ἐπειδὴ ἐξ Ἀθηνῶν ἐρχόμενος, καὶ διὰ τῶν κέντρων τῆς Ἀσίας διαβαίνων, δὲν εὗρον ὄχι μόνον τῶν Σινῶν διπλωματῶν, ἀλλ΄ οὔτε καὶ ἁπλοῦν αὐτῶν πολιτῶν μέχρι τῶν ὁρίων τῆς Σινικῆς αὐτοκρατορίας, ἥτις καί ὁδόν μοὶ ἔδωσε καὶ δι᾽ ἐπισήμων ἀνδρῶν μὲ συνόδευσεν, ἐκλαβοῦσα με ὥς ἄλλον ἄνθρωπον, μέχρι Βλιαστέ. Ἐκεῖ ὅμως ἐκλαβοῦσα με ἡ ἀρχή ὡς Ἄγγλον μ᾽ ἀπέπεμψεν καὶ ἤθελε μάλιστα νὰ μὲ φονεύσῃ,

ὅπως ἐφόνευσε πρὸ ἡμερῶν πρόξενον μάλιστα Ἄγγλον, ἐκ Μπερμεστὰν διαβαίνονται εἰς τὰς Σινικὰς ἐπαρχίας, ἵνα ἐκεῖσε ἀντιπρόσωπος μένῃ. Καὶ ἐκεῖνος μοὶ ἐβεβαίοι, ὅτι εὑρίσκετο μετὰ τοῦ φονευθέντος καὶ ὅτι δῆθεν ὑπῆρξεν ἄλλη ἡ ἀφορμὴ τοῦ φόνου. Καὶ ἐγὼ φεύγων μακρυγορίας τῷ ἀπεκρίθην, ἴσως καὶ (φ. 108.) ἡ ἀφορμὴ ἡμετέρα ὁμοία τῇ ἐκείνη ἦτο. Καὶ μετὰ ταῦτα πρὸς τὸν ἀναπληροῦντα τὸν ὑπουργὸν διευθύνθη καὶ λαβῶν τὰ ἔγγραφά μου ἀπῆλθον σκοπεύων τὴν ἐξακολούθησιν τῆς περιηγήσεώς μου καὶ εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν τὰ μέλλοντα ἀφήνων. Ἀλλὰ τὴν ἑπομένην ἡμέραν ἔλαβον τὴν ἐπιστολὴν ταύτην.

Sir Douglas Forsyth πολυταξιδεύσας κατὰ τὴν κεντρικὴν Ἀσίαν ἐπιθυμεῖ μετ' εὐχαριστήσεως μεγάλης νὰ ὁμιλήσῃ μεθ' ὑμῶν ἐπὶ τῆς ἀξιοσημειώτου περιηγήσεως σας. Καὶ μὲ παρεκάλεσε νὰ σᾶς προσκαλέσω νὰ τὸν ἐπισκεφθῆτε αὔριον ἢ μεθαύριον, καθ' ἥν ὥραν π.μ. σᾶς ἀρέσει. Ἡ διεύθυνσις Sir D. Forcugth Halute a Loudon Aut No 14. Calcutta.

Εὐαρεστηθῆτε νὰ δεχθῆτε Ἰατρὲ κύριε, τὰ διακεκριμένα μου πρὸς ὑμᾶς αἰσθήματα

Helias

Καὶ ἀπελθὼν εὗρον νὰ εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις σημειοῦται ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ, ὅτι εἰς Γιαρκὰνδ μετεβίβαζε τεχνίτας ἄνδρας καὶ ὅπλα καὶ δι' ὃν ὁ Ἰμπραὴμ Σεὴτ διὰ Τγιατρὰμ καὶ εἰς Γιαρκὰνδ μεταβαίνων συνεταξίδευσε μετ' ἐμοῦ, καὶ πολλὰ περὶ ἐμοῦ πρὸς τὸν κ. Douglas διηγήθη.

Ἀνεχώρησα δὲ τὴν Δευτέραν τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου τοῦ 1875 ἡμέραν τρίτην ἐκ Καλκούττης, προπεμπόμενος τὸ δεύτερον ὑπὸ τοῦ Κυθηραίου φιλτάτου μου Μηνᾶ Λογοθέτου, ὅστις καὶ ἀπὸ Μπαγδὰτ προέπεμψέ με ἀναχωροῦντα, ἀλλὰ νῦν ἐξ ἐμοῦ ἀπεχωρίσθη πλέον ἤ τότε ἀπελπισμένος, γινώσκων τῆς ἀμετάτρεπτον πρόθεσίν μου διὰ τὸ ἐν Ἀφρικῇ ταξείδιον μου, ἐξ οὗ ὄχι μόνον οὗτοι ἀλλὰ καὸ πολλοὶ τῶν ἐκεῖσε Ἑλλήνων προσεπάθησαν ἵνα μ' ἀποτρέψωσι παντὶ σθένει. Ἐκ τούτων δὲ πάντων διατηρῶ ζωηραί μνημῶν τῶν ἀφελῶν λόγων τοῦ ἐκεῖσε εὐσεβέστατα ἱερεύοντος Πελοποννησίου Δαμασκηνοῦ Ἀρχιμανδρίτου, ὅστις ἰδῶν ὅτι αἱ νουθεσίαι καὶ οἱ φόβοι, οὕς ἐπανελάμβανε λέγων οὐδὲν κατώρθουν, ἐπελήφθη τῶν ἱερῶν

πεποιθήσεων του, συγκεκινημένος εἰπὼν με: Ἀφ' οὗ δὲν θέλεις οὐδόλως νὰ μὲ ἀκούσεις, ἔρχου λοιπὸν καθ' ἑκάστιν, ὅπερ προσευχώμεθα τῷ παντοδυνάμῳ, ἵνα μὴ σὲ φάγωσιν οἱ ἄγριοι. Καὶ ἐν τῇ ἁγία ἡμῶν ἐκκλησίᾳ ἐποίει προσευχὰς ἰδιαιτέρας ὑποχρεῶν με, ἵνα ἐγὼ ταύτας ἀναγινώσκω, πολλὰ δι' ἄλλα ἐκεῖνος ἔπραττε κρυφᾳ τοῖς ἁγίοις, ἐπικαλούμενος τὰ θεῖα. Ἐπλέομεν δ' ὁλόκληρον ἐκείνων τὴν πρωίαν κατερχόμενοι τὸν βαθύκοιτον θεῖον Γαγγὰν, οὗτινος τὸ ρεῦμα ἀνασειρόμενον ὑπὸ τῆς Σελήνης ἐναντία τῶν τῆς γῆς θελήσεων πράττει, καὶ ἐκοιμήθημεν ἐν αὐτῷ ἠγκυροβολημένοι ὄντες. Διότι τὰ ἀτμόπλοια πεπληρωμένα ὑπὸ βαρῶν διαπλέουσιν ἐν ὥρᾳ νυκτὸς διὰ φόβον. Τὴν δ' ἑπομενην ἐξήλθομεν εἰς τὸν τῆς Βεγγάλης κόλπον περὶ τὴν ἑσπέραν ἀφιχθέντες εἰς τὸ σταθμεῦον πλοῖον, ἐν ᾧ κάθηνται οἱ κυβερνῶντες ἐν τῷ ποταμῷ τὰ πλοῖα. Καὶ ἐξηκολουθήσαμεν τὴν ἡμετέραν πορείαν, ἥτις δὲν ἔπρεπε τοῦ λοιποῦ νὰ παύσῃ, πρὶν ἢ τὸ ἀτμόπλοιόν μας εἰς Σουὲζ φθάσῃ. Καὶ πλέοντες ὁμαλῶς τρεῖς ἡμέρας ἀφίχθημεν εἰς τὸν φάρον τῆς Κειλάνης, τὸν παρήγορον ὄντα τῶν πλοίων ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἐκ τῶν ὠκεανῶν ἐρχομένων, καὶ παραπλέοντες ταύτην ἐπὶ ἡμέραν, κατελείφθημεν ὑπὸ βροχῆς μετρίας, καθ' ἥν ἠγέρθη τρικυμία ἀγρία, ὑπὸ τοῦ Μουσῶνος ἐκείνου ἐμπνεομένῃ, τοῦ βροχαὶ φέροντος εἰς τὴν ἀνατολικὴν παραλίαν, ὅτε εἰς τὴν δυτικὴν ξηρασία ὑπάρχει, χάριν τῶν ἐν τῷ (φ. 109.) μέσῳ τῶν Ἰνδιῶν ὀρέων τῶν εἰς τὸ Κομορίνον ἄκρον ἀπολῃγόντων, ὅπερ ἅμα παρελθόντες εἴχομεν τὸν οὐρανὸν ὡραῖον καὶ τὸν ὠκεανὸν γαλήνιον ἤδη, ὡς παύσαντες πλέον ἐκείνου τοῦ Μουσῶνος τοῦ βροχὰς φέροντος εἰς τὴν δυτικὴν παραλίαν καὶ εἰς τὰ πλεῖστα τῶν Ἰνδῶν μέρη, ἅς Παρασὰτ, ὡς ἐμνήσθη, καλοῦσιν. Ἐθωπευόμεθα δὲ τοῦ λοιποῦ ὑπὸ αὔρας παρεμπιπτομένης μεταξὺ τῶν ἀπείρων καὶ ὡραίων κυανῶν ἐκτάσεων ἐκείνων τοῦ γαληνιαίου ὠκεανοῦ καὶ αἴθριου οὐρανοῦ . Τὴν δὲ ἐπαύριον ταύτης σύντροφοι ἡμῖν μόνο πτηνὰ λευκὰ δύο εἰς τὸν ὠκεανὸν ἐφάνησαν καὶ τὴν ἑπομένην ὁμοίως, ἀλλὰ τὴν ἑπομένην ταύτης εἴδομεν πρὸς βορρᾶν βουνὰ δύο τὸ μὲν κωνικὸν, τὸ δ' ἀνατολικῶς τούτου ἐπίπεδον καὶ ΒΔ τοῦ σειραὶ ὀρεινά. Τὴν δ' ἑπομένην βουνὰ ἡμιστρόγγυλα δύο καὶ μετὰ ὥρας χχχ τὴν νῆσον Σκόταρα καὶ εἶτα τὸ ἀκρωτήριον Ἀσὴρ ἢ τὸ Σεραπίωνος ἄκρον κατ' Ἕλληνας,

ἔνθα καὶ ὁ ὁμώνυμος ὅρμος, ὅπερ παρελθόντες εἰσήλθαμεν εἰς τὸν κόλπον τῶν Ἀδένων ἢ μέγαν αἰγιαλὸν ἢ καὶ βαρβαρικὸν ἔτι, καθ' Ἕλληνας, πέλαγος, πρὸς ἀριστερὰ ἔχοντες τὴν κατ' αὐτοὺς ἀρρωμποφόρον χώραν νῦν Βάρβαρα καλουμένην ἔνθα κατελήφθημεν ὑπὸ σφοδρὰς τρικυμίας, μέχρις οὗ ἀφίχθημεν εἰς καθ' Ἕλληνας λιμένα, νῦν Μασχὰχ καλούμενον, ἐξ οὗ ἦγον αἱ ὁδοὶ πρὸς Ἀζανίαν. Τὴν δ' ἐπομένην τρίτην ὥραν π.μ. διέβημεν τὴν καθ' Ἄραβας Μπὰμπ ἐλ Μαντὲπ ἢ Περήμ ὑφ' ὑμῶν καλουμένην ἔχοντες ἀριστερὰ τὸ καθ' Ἕλληνας τῆς Δύρτυς ἄκρον καὶ δεξιὰ τὸ Ποσίδειον, δι' ὧν σχηματίζεται κατ' αὐτοὺς ἡ θύρα, παρ' ἣν ἡ Πτολεμαὶς ὑπῆρχε. Καὶ εἰσήλθομεν εἰς τὴν Ἐρυθρὰν Θάλασσα ὑποκείμενοι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἰς τοὺς τῶν ὑφάλων κινδύνους. Εὐτυχῶς δ' ἐπλέομεν ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας παρατρέχοντες ἐν καιρῷ εὐδίῳ τὰς τῆς Μόκας καὶ Μοσόβας παραλίας καὶ τὰς ἐν ταῖς θαλάσσαις αὐτῶν νήσους, διασταυρώσαντες καὶ τὴ διὰ Σουάκιν εἰς Ντζιέντα πορείαν, τὴν δὲ τετάρτην διὰ λαμπρὰς γαλήνης, περίπου 10 π.μ. Ὥραν παρήλθομεν τὸν πρὸς τὰ παράλια τῆς Ἀφρικῆς φάρον, ἀλλὰ περὶ τὸ μεσονύκτιο ἀφιχθέντες πρὸ τῆς τοῦ μυχοῦ τοῦ Σουὲζ εἰσόδου κατελήφθημεν ὑπὸ ψηλαφητῆς ὁμίχλης καὶ σφοδρὰς ἐν ταῦτῳ τρικυμίας ἐκείνῃ πῶς εὑρισκόμεθα εἰς τὰ Τάρταρα τοῦ Ἅδου καὶ ἀγκυροβολήσαντες μόλις τὴν τρίτην μμ. Ὥραν, τῆς ὁμίχλης διαλυθείσης, ἀπαίροντες εἰσήλθομεν εἰς τὸν μυχὸν καὶ περὶ τὴν 6 π.μ. Ὥραν τῆς ἐπομένης ἡμέρας, ἤτοι τῆς εἰκοστῆς πρώτης Δεκεμβρίου ἐπατήσαμεν τὴν τοῦ Σουὲζ ἀποβάθρα. Ἀναχωρήσας τὴν ἐπομένην, ἐπανεφερόμην ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ἐκείνης, δι' ἧς παρήλθομεν μέχρι τῆς Ἰσμαϊλίας σχεδὸν τὸ ἥμισυ τῆς διώρυγος μῆκος, οὗτινος ἡ ἔκτασις πᾶσα ὀγδοήκοντα καὶ ἑπτὰ μιλίων εἶναι, τὸ δὲ πλάτος πεντήκοντα μέτρων, καὶ ἑκατὸν εἰς τῶν ἀτμοπλοίων τὰς συναντήσεις, καὶ τὸ βάθος ὀκτὼ μέτρων μόνον. Ἀλλὰ μεταξὺ τοῦ Σεραπιὸμ καὶ Φάητ ἐκτείνεται ἡ ὁμώνυμος τοῦτου πρικολίμνη, καθ' ἣν ἡ διῶρυξ ὅπως καὶ εἰς τὸν τοῦ Σουὲζ λιμένα διὰ σημείων εἶ ὡρισμένη, κατὰ δὲ πᾶσαν τὴν ἔκτασιν της, πότε μὲν ἐνταῦθα πότε δ' ἐκεῖθε, ἀναφέρουσι ἄμμον ἐκ τοῦ πυθμένος ἀδιακόπως βορβοροφάγοι. Περὶ δὲ τὸν σταθμὸν Ράμες, εἴδομεν τὸ πρῶτον ἐν Ἀφρικῇ χλοερὸν μικρὸν πέπλουν, ὑπὸ ἐρήμων πολιορκημένον καὶ πενιχρῶς χχχ, ἀλλὰ παρελθόντες

τοὺς στρατῶνας εἰσήλθομεν ἐν ὅλοστόλιστον χώραν ὑπὸ λαμπραὶ καλλιέργειαι τεχνουργημένην, ἐγκαταλείψαντες τοῦ λοιποῦ τὰ ἄμμώδη, τὰ ἐνοχλοῦντα ἐπὶ τοσοῦτον, ἐφ' ὅσον ἄπειρα τὰ τοῦ ὠκεανοῦ ὕδατα. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ζαγαζικίου τὴν ὁδὸν τοῦ Καίρου λαβόντες ἀφίχθημεν ἐκεῖσε περὶ τὴν 5 μόλις μ.μ ὥραν ἐκ δύο σταθμῶν μακρόθεν ὁρῶντες τὰ κολοσσιαία τοῦ Χεόπος καὶ Χεφρήνου ἔργα.

(φ. 110.) Εὗρον δὲ ἐκεῖσε πολλοὺς τῶν πατριωτῶν καὶ φίλους, οὓς ἐκ φίλης παιδικῆς ἡλικίας ἔγνων, ἀγνώριστος ὢν ἤδη οἵτινες τὰ κατ' ἐμὲ μαθόντες, ἐπὶ ματαίῳ, νὰ μ' ἀποτρέψωσιν ἐπειρῶντο. Λαβὼν δὲ συνέντευξιν μετὰ τοῦ ἰατροῦ κ. Schweinfurth τοῦ τότε προεδρεύοντος τῆς ἐν Καΐρῳ Γεωγραφικῆς Ἑταιρίας καὶ πρὶν ταξιδεύσαντος κατὰ τὰς τοῦ ποταμοῦ Γαζὰλ χώρας, καὶ μαθὼν μικρὰ τινὰ περὶ ἐκείνων τῶν τόπων, ἀπῆλθον ὑπ' αὐτοῦ ὑποχρεωμένος, ἵνα τὸν θεωρήσω τοῦ λοιποῦ φίλον, καὶ γράφω πρὸς αὐτὸν ὡς ἑκάστου μέρους. Καὶ τῷ ὄντι γράψας τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ ἔκθεσιν ἐκ ἵνα ἀντίγραφον ταύτης δώσωσι τὸ κ. Schweinfurth. Ἀλλὰ δυστυχῶς ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ζοουμπὲρ αἱ ἐπιστολαὶ μου δι' ὑποψίας ἐμποδισθεῖσαι, δὲν ἀπεστάλησαν, εἰ μὴ ἀφ' ὅτου ἔμαθεν οὗτος ὅτι ἐπανέκαμπον ἤδη καὶ συνέβη πρὸ τῶν ἐπιστολῶν μου ἐγὼ εἰς Κάϊρον νὰ φθάσω. Συνέστησέ μοι ὅμως ἔτι ὁ κ. Schweinfurth νὰ λάβω ἐπὶ τῇ αἰτήσει τοῦ ἡμετέρου προξένου ὡς ἀπολύτως μοι ἀναγκαῖον συστατικὸν τῆς Κυβερνήσεως τῆς Αἰγύπτου πρὸς τὰς ἑκασταχοῦ κατὰ τὴν ὁδὸν μου ἀρχὰς της. Πολὺ περισσότερον τότε· διότι οἱ πόλεμοι τῆς Ἀβησσυνίας ὑπῆρχον. Ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ πατρὶς μας διοικουμένη ὑπὸ τῶν ἀθανάτων ἐν τῇ ἐποχῇ μας ἔδει καὶ τὸ προξενεῖον τοῦτο νὰ φέρῃ τὴν οὐτιδανὴν σημασίαν· ὅθεν διαμαρτυρηθεὶς εἰς τοὺς ὁμοίους τους ἐν Ἀθήναις διὰ τὰς κινδύνους, εἰς οὓς διὰ τὴν ἀβελτηρία τοῦ προξένου ἐνεβαλόμην ἀπῆλθον πιστεύσας εἰς ἐκεῖνα δι' ὧν ἠδυνήθην καὶ ἀλλαχοῦ νὰ διέλθω. Ἐκέρδιζον δὲ τὶ ἐκ τῆς διαμαρτυρήσεώς μου; Μόνον τὸ νὰ εὑρεθῇ ποτὲ ἐν τῷ ὑπουργείῳ ἔγγραφον ἄν ἐχανόμην. Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τούτου ἀπετυχον, ἐπειδὴ οἱ κ. Ὑπουργοὶ, ὅσα θέλουσι πρωτοκολλῶσι τὰ δὲ ἄλλα ῥίπτουσι.

Περιγραφὴ τῆς Κέρκυρας[861]

(φ.α'r.)

Προοίμιον

Μετὰ τὴν δημοσιευθεῖσαν μετάφρασιν τοῦ πρώτου τόμου τῶν περιηγήσεών μου, εἶδον ἐν Γαλλίᾳ πολλοὺς τῶν σπουδαίων φιλολόγων εὐχαριστημένους. (α)~~Ἐκ τοῦ ὅλου ἔργου καὶ ἐκ τῶν Πελασγικῶν ἰδίᾳ, ἠθέλησα νὰ~~ Ὅπως τελειοποιήσω ὅσον ἔνεστι ~~ταῦτα περιηγούμενος~~ τὰ περὶ τούτων ἀπεφάσισα περιηγηθῶ τὰς Πελασγικὰς χώρας. Ἀφιχθεὶς ἐν Κερκύρα ἀπεβιβάσθην εἰς Σαγιάδα ~~λιμένα~~ τῆς Ἠπείρου καὶ προϋχώρησα μέχρι Φιλιατῶν. Ὅθεν μ' ἐπανέκαμψαν αἱ τουρκικαὶ ἀρχαὶ, ἐπειδὴ ἐν Ἀθήναις ἐποίουν διαδηλώσεις περὶ προπαρασκευῶν ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως τῶν δούλων δῆθεν Ἑλλήνων. Ὁ Τρικούπης μειονοψηφήσας διὰ τὴν εἰς βάραθρον οἰκονομικῶς ἄγουσαν του, καὶ τὴν Βουλὴν διαλύσας. ~~Τῶν ὑψίστων δ' ἐθνικῶν ζητημάτων μὴ φειδόμενος ἅπερ κρύ τὰ ἔθνη διεκπεραιοῦσι ἔρριψεν αὐτὰ~~ πρὸς δημαγωγίαν ~~ἐν τοῖς τρ~~ φωνασκῶν ὅτι κατήρτιζε προπαρασκευάς. Δὲν εἶχεν ἐν ταῖς ἀποθήκαις οὔτε τὰς προσήκουσας στολὰς καὶ ὑποδήματα διὰ τοὺς κληρωτοὺς στρατιώτας. Οἱ δ' ἀμέσως κατὰ τὴν ἀνωμαλίαν τῶν ἀνατολικῶν πραγμάτων προσελθόντες ἔφεδροι εὑρέθησαν γυμνοὶ καὶ ἀνυπόδητοι. Τούτων τῶν ψευδῶν διαδηλώσεων ἕνεκεν αἱ τουρκικαὶ ἀρχαὶ πρὸ ἐμοῦ ἀπέδιωξαν ἐκ Φιλιατῶν Ἕλληνα ἔμπορον ἀθῶον· ἐμὲ δὲ συνοδεύσαντες διὰ χωροφυλάκων ἀπεβίβασαν εἰς πλοιάριον ἐν Σαγιάδᾳ καὶ ἔπεμψαν εἰς Κέρκυραν. Ἀφίχθην ἐν αὐτῇ τὴν ἡμέραν τῶν βουλευτικῶν ἐκλογῶν, καθ' ἃς ταύτης τῆς νήσου, κατεδίκασε τὴν Κυβέρνησιν Τρικούπιν. Ὁ δὲ Βασιλεὺς, ὅστις ἤλπιζεν ἐλθών νὰ εὕρῃ ἀνάπαυσιν ἐνταῦθα ἠναγκάσθη τὴν ἐπελευσομένην τῆς ἀφίξεώς του ἵνα ἐπανακάμψῃ εἰς Ἀθήνας διὰ τὴν

[861] Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ, φ. α'-θ', 75-96. Μέρος τῆς περιγραφῆς τῆς Κέρκυρας ἀποτέλεσε πτυχιακὴ ἐργασία μεταγραφῆς κειμένου τοῦ Νικόλαου Ἀγγελόπουλου στὸ Τμῆμα Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου μὲ τίτλο «Ἡ περιγραφὴ τῶν Ἰονίων Νήσων ἀπὸ τὸν περιηγητὴ Παναγιώτη Ποταγό» μὲ ἐπόπτη Καθηγητὴ τὸν Νικόλαο Καραπιδάκη τὸ 2014.

ἀλλαγὴν τῶν πραγμάτων.

Κυβέρνησιν νέαν ἐσχημάτισεν ὁ Δεληγιάννης· ὅτε νομίσας ἁρμόδιον τὸν χρόνον προσέφερον εἰς αὐτὸν καὶ εἰς ἕκαστον τῶν ὑπουργῶν ἕν ἀντίτυπον τοῦ συγγράμματός μου, παρακαλῶν ἵνα μὲ ὑποστηρίξωσι παρέχοντες μοι τὴν Ἐφορίαν τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης πρὸς συγγραφὴν καὶ καὶ τοῦ δευτέρου τόμου. Πάντες ἀπεφάνθησαν ὅτι τὸ ἔργον ἔχει κῦρος καὶ πρέπει νὰ μοι δοθῇ ἡ θέσις αὐτή. Εἶτα ἀπροσδοκήτως, τὰς ὑποσχέσεις των καὶ τὰ δωρηθέντα αὐτοῖς βιβλία μὴ αἰσχυνθέντες διώρισαν ταύτην τὴν θέσιν ἄνθρωπον παρασχόντα εἰς τὴν αὐτῶν φατρίαν ἐφημεριδογραφικὰς ἐκδουλεύσεις. Ἀπογοητευθεὶς τόσον ἐκ τῆς Κυβερνήσεως ταύτης, ὅσω καὶ ἐκ τῆς προκατόχου ἐδημοσίευσα εἰς τὰ ὑπ ἀριθμὸν 87, 91 καὶ 92 φύλλα τοῦ Χρόνου τῶν Ἀθηνῶν τὰς δικαιολογητικὰς μου διατριβὰς ἀπέναντι παρόντων καὶ μεταγενεστέρων, πρὸς οὕς ἕκαστοι ὀφείλομεν λόγον τῶν πράξεών μας.

Ἔδει μοι ἐπὶ τοσαῦτα ἔτη καταπονήσας καὶ μεταξὺ ἐθνῶν βαρβάρων καὶ ἀνθρωποφάγων μόνος διακινδυνεύσας, νὰ συγγράψω ἀνάλογον τῷ πρώτῳ καὶ τὸν δεύτερον τόμον, ἵνα προκύψῃ καὶ ἐκ τούτου παρομοία ὠφέλεια καὶ ἵνα τηρηθῇ ἡ αὐτὴ (φ.α') τοῦ συγγράμματος ἀξία. Τὰς, περὶ ἠθῶν, ἐθίμων βίου, τεχνῶν, ἐπιστημῶν, παροιμιῶν, θρησκείας, πολιτεύματος καὶ δικαιοσύνης, πολλὰς μου παρατηρήσεις εἰς ὅσα διεξῆλθον ἔθνη, τῆς Ἀσίας, τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Εὐρώπης καὶ ἐκείνας ἅς περὶ ἄλλων ἤκουσα, ἔδει νὰ σχετίσω πρὸς τὰς περιγραφθήσας μέχρι τοῦδε ὑπ' ἀρχαίων καὶ νεωτέρων περιηγητῶν, ἵνα κατανοηθῇ ἡ περὶ τὰ τοιαῦτα κλῖμαξ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἵνα διακριθῇ τὶ τὸ ἐκασταχοῦ ἰδιάζον καὶ τὶ τὸ τοῖς πᾶσι κοινόν, καὶ τίνος ἕνεκεν προέρχονται ταῦτα. Καθ' ἅ δ' ὑπεσχέθημεν, ἐκλέγοντες δικαιολογητικὰς ἐξ ἑκάστου, ὅτι συνδιαλέγεται τοῖς ἔθνεσι πᾶσι, νὰ σχηματίσομεν πολιτείαν ἱκανὴν πρὸς κοινὴν ἀνάπτυξιν καὶ εὐημερία τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἀμφέβαλον καὶ πιστεύω ὅτι ῥύθμισις βίου καὶ πολιτεύματος, ὑπὸ ἁπλούστατους ὅρους, καθ οὓς ὑποστηρίζεται ἁπλοποιημένη κοινωνία ἄνευ προσβολῆς τοῦ κατ οἶκον ἰδιωτικοῦ βίου, ὅστις φύσει ἁρμόζει εἰς τὸν ἄνθρωπον ὅπως καὶ εἰς πολλὰ εἴδη ζώων, ἠδύνατο νὰ ποιήσωσιν αὐτὸν ἵνα διέρχηται τὴν αὐτὴν κλίμακα ἀναπτύξεως, ἵνα συντελῇ εἰς

ὅτι ἡ ἰδιότης αὐτοῦ παρέχει τῇ κοινωνία καὶ ἵνα μετάσχῃ τέλος τῆς αὐτῆς εὐημερίας. Οἱ ρυθμίζοντες ὅροι κοινωνίαν τοιαύτην ὑπάρχουσιν ἁπλοὶ ἁπλούστατοι, ὅπως οἱ τῆς φύσεως οἱ ρυθμίζοντες τὴν ἀσύγχιστον πορείαν καὶ διατήρησιν τοῦ σύμπαντος· δηλαδὴ εἷς, δύο ἢ τρεῖς· ἐφ ὧν στηριζομένη ἁπλουστευμένη κοινωνία, ἄνευ συγκρούσεως δικαίων, δύναται ἀφ εαὐτῆς νὰ διατηρῆται, καὶ εἰς ὅτι ὠφέλιμον νὰ προοδεύη. Τὸν τοιαῦτα πραγματευθησόμενον τόμον ὑπὸ δυσχερειῶν καταπολιορκήμενος ἐγκατέλειψα ἵνα ποιήσωσιν ἐμοῦ εὐτυχέστεροι ἄλλοι καὶ ἀντ αὐτοῦ παρέχω τὴν ἑπομένην περιήγησίν μου, ἥτις συντελεῖ εἰς λύσιν πολλῶν γεωγραφικῶν, ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν ἀποριῶν, καὶ συμπληροῖ τὴν πρώτην.

Τὴν ἑβδόμην Ἰουλίου τοῦ 1885 ἀνεχώρησα ἐξ Ἀθηνῶν, σκοπῶν νὰ εἰσέλθω ἐν Ἠπείρῳ διερχόμενος τὴν Θεσσαλίαν, καὶ δι ἐκείνης ἀνακαμπτόμενος διὰ Σουλίου, Παραμυθιᾶς καὶ Ἀργυροκάστρου νὰ εἰσέλθω ἐν Ἀλβανίᾳ διερχόμενος δὲ διὰ τῶν αὐτῆς πόλεων Μπεράτ, Ἐλμπασάν (Ἀλβανουπόλεως), Κροΐας καὶ Σκουτάρεως νὰ στρέψω ἀνατολικῶς εἰς Μακεδονίαν καὶ διὰ Σκοπίας, Σερῶν καὶ Ἀδριανουπόλεως νὰ ἀπολήξω εἰς τὸν Εὔξεινον Πόντον. Τὴν αὔριον ἀνεπαύθην ἐν Λαρίσσῃ καὶ τὴν μετεπομένην κατῆλθον διὰ Μακρυχωρίου καὶ Μπαμπᾶ εἰς τὰ Τέμπη, καὶ προέβην μέχρι τοῦ χωρίου Τσάγιαζι (ποταμοῦ στόμα). Ἐπανέκαμψα εἰς Λάρισσαν τὴν δωδεκάτην μηνὸς ἰδίου. Τὴν δεκάτην μηνὸς ἑπομένου ἀφῆκα ταύτην τὴν πόλιν καὶ (φ. γ') ἀφίχθην διὰ τοῦ χωρίου Ζάρκου εἰς Τρίκαλα. Τὴν δωδεκάτην ἀνεπαύθην εἰς Καλαμβάκα καὶ τὴν δεκάτην τρίτην εἰς Καστράκι ἀφ οὗ ἐπεσκέφθην τὰ Μετέωρα. Τὴν δεκάτην τετάρτην ἀφεὶς τὸ χωρίον καὶ διαβὰς τὸν Πηνειὸν ὦδευον κατὰ τὴν δεξιὰν αὐτοῦ ὄχθην ἐν στενῇ κοιλάδι μεταξὺ τῶν Καμβουνίων κατ ἀρχὰς (Χάσσια) καὶ Πίνδου καὶ εἶτα κατὰ τὴν ὑπώρειαν τούτου. Αἱ κλιτύες ἀμφοτέρων καὶ προπάντων αἱ του Πίνδου κατάφυτοι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὑπὸ δρυῶν βρίθουσι μυιῶν ἐνοχλητικωτάτων ἐν ὥρᾳ θέρους εἰς τὸν διερχόμενον ἐν ἡμέρᾳ· ἐπειδὴ καθαιμάσσουσι τὰ ζῶα καὶ ἐπιπίπτουσιν εἰς τὰ γυμνὰ τοῦ ἀνθρώπου μέρη. Πρὸ τῆς προσαρτήσεως εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα τῶν χωρῶν τούτων ὑπῆρχον ἐνταῦθα αἱ φωλεαὶ τῶν ληστῶν ἀνεξάλειπτοι . Λέγεται ὅτι ἐστάθμευον διαρκῶς ἰσχυρὰ τουρκικὰ

ἀποσπάσματα, ἅπερ οὐδόλως ἐπηρέαζον τὰς ληστρικὰς συμμορίας. Αὐταὶ ἐν εὐθυμίᾳ ἔπιπτον καὶ τὰ ἀποσπάσματα ἐπολέμουν. Οἱ κάτοικοι ἐθαύμαζον ὅτι ἡ Ἑλλὰς μικρότερον τῆς Τουρκίας ἔθνος ἠδυνήθη ἐν βραχεῖ χρόνῳ ἵνα ἐξαλείψῃ ἅπασαν τὴν ληστείαν καὶ εὕρισκον συντελέσαν λίαν τὸ κακουργοδικεῖον καὶ τὸ Παλαμίδιον· ἐν ᾧ ἐπὶ Τουρκίας οἱ συλλαμβανόμενοι ἀπελύοντο δώροις. Ἐγκαταλείψαντες τὰς μυίας, πληγὴν τοῦ Φαραώ, ἀφίχθημεν κατὰ τὴν συμβολὴν τοῦ Ἴονος ποταμοῦ καὶ τοῦ Πηνειοῦ καὶ διαβάντες τοῦτον ἐστράφημεν βορειοδυτικῶς βαίνοντες κατὰ τὴν ἀριστερὰν αὐτοῦ ὄχθην καὶ μετ οὐ πολὺ, ἐγκαταλείψαντες αὐτὸν ἐκ τοῦ ὄρους Περιστέρι ἐρχομένου, καὶ τὴν δι ἤπειρον ὁδὸν, ἀνέβημεν κλιτύν ὁμαλοῦ ὄρους καὶ ἀνεπαύθημεν εἰς τὸ ἔχον ψυχρὰς κρήνας κατωφερὲς Μαλακάσιον, κείμενον ὑπὸ τὸν ἀπρόσιτον ζυγὸν ἡ Κόλασις καὶ κατοικούμενον ἀποκλειστικῶς ὑπὸ Βλάχων. Τὴν ἑπομένην ἑορτὴν τῆς κοιμήσεως τῆς θεοτόκου ἀπήλθομεν εἰς τὴν Πανήγυριν εἰς ἐξωκκλήσιον ἔνθα αἱ γυναῖκες ἐνδεδυμέναι κατὰ τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου ἔλαμπον μακρόθεν ὁρώμεναι ἐκ τῶν ἐρυθρῶν καὶ πράσινων μεταξίνων στολῶν. Μετὰ ταῦτα κατελθόντες εἰς ῥευματιὰν καὶ ἀνωφερήσαντες εὕρομεν τὴν δι Ἤπειρον ὁδὸν ἐπὶ τοῦ βορειοανατολικοῦ πλευροῦ τοῦ ὄρους Περιστέρι. Παρήλθομεν δύο κρήνας τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην, παρ αἷς ἐστάθμευον εὐζωνικὰ ἀποσπάσματα. Τῆς τελευταίας μικρὸν ἄνω διήλθομεν τὸν ζυγόν, ἔχοντες ἐν ἀριστερᾷ τὸ ὄρος Περιστέρι καὶ δεξιὰ τὴν κόλασιν καὶ κατελθόντες εὐθεῖαν κατωφέρειαν διήλθομεν διὰ γεφύρας τὸν ποταμὸν τῆς Ἄρτας (Ἄραχθον ἢ Ἴναχον) καὶ ἀνωφερήσαντες ἐπὶ κλιτύος ὄρους ἀφίχθημεν εἰς Μέτσοβον, παρὰ τὸ ἄλλοτε Αἰγίνιον πόλιν Τυμφαίων κείμενον καὶ κατοικούμενον ἀποκλειστικῶς ὑπὸ Βλάχων. Τὴν ἑπομένην κατῆλθον εἰς τὴν κοίτην τοῦ ποταμοῦ, ἔνθα ἐπανεῦρον πάλιν τὰς μυίας ἀλλ ὀλιγωτέρας καὶ ποτὲ μὲν ἐντεῦθεν ποτὲ δ ἐκεῖθεν αὐτοῦ βαδίζον ἀφίχθην μέχρι τοῦ εἰσβάλλοντος εἰς αὐτὸν ἐκ τῶν ὄρων τοῦ Ζαγορίου καὶ τοῦτον διαβάς, ἀνέβην τὸ ὄρος Δρίσκον καὶ κατελθὼν ἐν τῇ κοιλάδι τῶν Ἰωαννίνων ἀνεπαύθην οὐ μακρὰ τῆς λίμνης. Τὴν ἑπομένην δεκάτην ἑβδόμην Αὐγούστου παρακάμψας τὴν λίμνην καὶ τὴν κατὰ τὸ (φ. δ.) ὄρος Γαστρίτσης καταβόθραν ταύτης, ἀφίχθην πρωιαίτατα εἰς Ἰωάννινα. Ἐκεῖ αἱ Τουρκικαὶ ἀρχαὶ

μαθοῦσαι τὴν ἄφιξίν μου ἀπήτησαν τὸ διαβατήριόν μου. Παρουσίασεν αὐτὸ ὁ καλὸς πρόξενος Ἀλέξανδρος Λογοθέτης διὰ τοῦ διερμηνέως κυρίου Μακρῆ, μεθ ὅ ἐτέθησαν Ἕλληνες τοῖς Τούρκοις ἐπιτήδειοι κατάσκοποι τῶν διαβημάτων καὶ συναναστροφῶν μου.

Βλέπων ὅτι ἡ περιήγησίς μου ματαιοῦται, ἠθέλησα νὰ ὑποβάλλω πρὸς τὴν Α.Μ τὸν Σουλτάνον, πρὸς ὅν ἔπεμψα ἐκ Παρισίων διὰ τῆς Τουρκικῆς Πρεσβείας τὴν περιήγησίν μου, σκέψεις, δι᾽ ὧν ἐδείκνυντο ὁ ἀναπόφευκτος διαμελισμὸς τοῦ Τουρκικοῦ κράτους, καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς ἤδη ἐλευθέρας Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν ἰσχυρῶν Εὐρώπης καὶ ἐπομένως συνέφερεν εἰς ἀμφοτέρα τὰ ἔθνη ἀπὸ κοινοῦ συνεργαζόμενα ἵνα ἐκμηδενίσωσι πᾶσαν ἀφορμὴν τοιοῦτον κίνδυνον προκαλοῦσαν. Πρῶτον ἀφορμὴν ἔβλεπον τὴν ἀνατολικὴν Ῥωμαιλίαν, δι᾽ ἧς Βούλγαροι ἀπέκτησαν δικαιώματα πρὸς ὑποκίνησιν ταραχῶν εἰς τὰς νοτίως τοῦ Αἵμου χώρας καὶ ἐπομένην τὴν τῶν Ἑλλήνων. Πρὸς ἐξουδετέρωσιν τούτων ἀνάγκη, ἔλεγον, τὰ προνόμια τῆς ἀνατολικῆς Ῥωμαιλίας νὰ ἐπεκταθῶσιν εἰς ὅλην τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰς ὅλην τὴν Ἀλβανίαν, ὧν μέρος εἶναι ἐκείνη καὶ ἐπομένως ὁ τῶν Βουλγάρων πληθυσμὸς ἐκμηδενίζεται ἀπέναντι τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ τῆς χώρας. Τὰ προνόμια τῆς Κρήτης νὰ ἐπεκταθῶσι καὶ εἰς τὰς λοιπὰς νήσους. Νὰ καταργηθῶσιν οἱ δασμοὶ καὶ τὰ διαβατήρια μεταξὺ ἀμφοτέρων τῶν κρατῶν καὶ ν᾽ ἀφεθῇ ὁ συνπνευματισμὸς αὐτῶν εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητας. Εὐχῆς πρὸς τούτους ἔργον ἦτον, ἐπειδὴ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῶν δύο κρατῶν ὑπάρχει κοινὴ νὰ ἐνεργῆται ὑπ ἀμφοτέρων ὁμοφώνως. Ὅταν ἔγραφον ταῦτα μοι ἀνήγγειλεν ὁ πρόξενος κύριος Λογοθέτης τὴν ἐπανάστασιν ἐν Φιλιππουπόλει· ἐγὼ δ ἀνέγνωσα αὐτῷ τὴν ἐπιστολήν, ἧς ἐθαύμασε τὴν ταυτόχρονον ἐπαλήθευσιν τῶν ἐκδηλουμένων σκέψεων. Ἀπηύθυνα ταύτην πρὸς τὸν πρῶτον γραμματέα τῆς Α.Μ. Τοῦ Σουλτάνου.

Μετὰ μηνὸς σχεδὸν διαμονὴν ἐν Ἰωαννίνοις, ἀφ᾽ οὗ συνέλεξα ὅ,τι ἠδυνήθην ἀπεφάσισα τὴν ἀναχώρησίν μου. Πρὸ ταύτης ἔδει νὰ ἐπικυρώσω τὸ διαβατήριον μου ὑπὸ τῶν Τουρκικῶν ἀρχῶν. Ὁ διερμηνεὺς τοῦ προξενείου, γινώσκων ἐκ περιστάσεων ἄλλων, προύβαλεν ὅτι ἡ διοίκησις λαμβάνουσα γνώση μάλιστα ἐν τοιαύτῃ ἐποχῇ καθ

ἦν ἐθορυβεῖτο ἡ Βουλγαρία, ἤθελε μὲ πέμψει διὰ τῆς ὁδοῦ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα. Τούτου ἕνεκεν ἀφεὶς τὴν ἐπικύρωσιν ἀνεχώρησα νύκτωρ τὴν δεκάτην πέμπτην Σεπτεμβρίου. Κατὰ τὴν διάβασίν μου πρὸ τοῦ ἐν τῇ πόλει στρατιωτικοῦ σταθμοῦ μ· ἐσταμάτησεν ὁ σκοπὸς λέγων ὅτι δὲν ἐξήρχοντο τῆς πόλεως τοιαύτην ὥραν. Κατὰ ποίαν λοιπὸν θέλομεν ἐξέλθῃ αὐτὸν ἠρώτησα. Μοι ἀπεκρίθην κατὰ τὴν ὀγδόην· ἤτοι τὴν δευτέραν πρωινὴν ὥραν. Ταύτην ἐσήμανεν ἤδη τὸ ὡρολόγιον τῆς πόλεως καὶ ἐμπόδιον ἄλλον μὴ ἔχων ἐξηκολούθησα τὴν πορείαν. Κατὰ τὴν ἐκ τῆς πόλεως ἔξοδόν μου ἕτερος ἐφώνησεν ἵνα σταματήσω· ἐλθών δ ἐζήτει δῶρα ἢ τὴν ἔρευναν τῶν κιβωτίων. Ἀπαλλαγεῖς καὶ τούτου καὶ ἀφιχθεὶς ἔνθα ἡ μία ὁδὸς (φ. ε.) ἄγει εἰς Τσαρακοβίσταν ἐν Δωδώνῃ, καὶ ἡ ἑτέρα εἰς Παραμυθιά. Ἔπεμψα διὰ ταύτης τὰ κιβώτια μετὰ τοῦ ἑνὸς ἀνδρὸς καὶ τὸ ἕτερον λαβὼν ἀπῆλθον εἰς Δωδώνην. Ἀφίχθην ἐν αὐτῇ περὶ τὰς χαραυγάς. Ἐν τῷ ἀνοίγματι δὲ της ἡμέρας περιῆλθον τὸ φρούριον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ. Εἶτα ἀπεθαύμασα τὸ θέατρον, τὴν ἐν τῷ πεδίῳ ἀγορὰν καὶ τοὺς ξενῶνας καὶ τὸ περίφημον μαντεῖον. Τὰ ἐρείπια τούτου μεταβεβλημένα εἰς ἐκκλησίαν σώζονται κατὰ τὴν ὑπώρειαν τοῦ λόφου ἐφ’ οὗ ἡ Δωδώνη ἀνατολικῶς τοῦ θεάτρου, ἐξ οὗ χωρίζονται διὰ τῆς ἐκ τῆς ἀγορᾶς εἰς τὸ φρούριον ἀνόδου καὶ τῶν κατ αὐτὴν προπυλαίων. Προγευματίσας ἐνταῦθα παρεῖδον τὴν διὰ Μπουρέσσια ὁδὸν, ἐπειδὴ ὑπήρχε ἐκεῖ στρατιωτικὸς σταθμὸς καὶ διὰ Δραμησοὺς ὁδὸν τραχεῖαν κατὰ τὰ πλευρὰ τοῦ Ὀλύτσικα ὁδεύσας κατῆλθον διὰ κοιλάδος ἀκολουθῶν χείμαρρον εἰς τὴν βορείαν Λάκα τοῦ Σουλίου. Ἐν τούτῃ τὴν κοίτην τοῦ ποταμοῦ διελθών καὶ παραποταμίως πορευόμενος, εὗρον τὸν ἕτερον ἀγωγέα κατὰ θέσιν Παλαιόκαστρον, ἤτοι μικρὸν παλαιὸν ὀχύρωμα [...] ἐπὶ δυτικῶς τῆς ὁποίας καὶ ἕτερα ὁδὸς ἀπὸ Παραμυθιᾶς ἐρχομένη συμπίπτει πρὸς ἣν ὡδεύομεν. Εἶτα παραπλεύρως τοῦ ποταμίσκου βαδίζοντες, πότε μὲν ἐντεῦθεν δ’ ἐκεῖθεν, διήλθομεν βουνὸν ὅπερ χωρίζει τὴν βορείαν Λάκα ἐκ τῆς Νοτίας καὶ τὴν περιοχήν Καλαμᾶ ἐκ τοῦ ποταμοῦ τῆς Στρούνης. Ἐκεῖθεν παραπλεύρως χειμάρρου πορευόμενοι ἀφίχθημεν εἰς χώραν ἐπίπεδον, καθ ἣν ὑπάρχει ἐκκλησία τῆς θεοτόκου καὶ πηγαὶ ἄφθονοι, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὰς ἀπ’ ἀρχὰς τοῦ ποταμοῦ τῆς Στρούνης.

Ἄνω τῶν πηγῶν εἰς τὴν ὑπώρειαν τοῦ ὄρους Κουτσονίκα ἀπέναντι τοῦ ὄρους Ὀλύτσικα ὑπάρχουσι εὐρέα ἐρείπια ἀρχαῖα ἅπερ ἀνῆκον εἰς τὴν Πανδοσιάν. Τούτων νοτίως κατὰ τὴν ὑπώρειαν τοῦ ὄρους βαδίζοντες διήλθομεν μετ οὐ πολὺ διὰ τοῦ χωρίου Στρούνης. Εἶτα τὰ πλευρὰ τῶν ὀρῶν λαβόντες δι᾽ ἀτραπῶν ἀφίχθημεν εἰς καταδασωμένην κλιτύν καὶ ἀνεπαύθημεν τὴν ἡμέραν ἐκείνην εἰς τὴν μονὴν Ῥωμανοῦ οὐ μακρὰν τοῦ ἐπωνύμου αὐτῇ χωρίου κειμένην.

Ἐν τὴ μονῇ εὗρον ἡγούμενον Παρθένιον μοναχὸν φιλοπάτριδα καὶ γνώστην τῆς ἠπείρου ἁπάσης. Διετέλεσε διάκονος καὶ εἶτα τοποτηρητὴς τῶν ἀρχιερέων Ἄρτης, Παραμυθιᾶς καὶ Ἀργυροκάστρου καὶ ἀπεστάλη Ἔξαρχος εἰς Κόνιτσαν. Διετήρει σχολεῖα εἰς Ῥωμανόν καὶ ἕτερον εἰς ἄλλο τῶν χωρίων τῆς Λάλας καὶ ἠπόρει πῶς οἱ ἀναλαβόντες τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ Ἔθνους σύλλογοι ἐπελάθοντο τοῦ ἡρωικοῦ Σουλίου! Τὴν ἑπομένην διελθὼν τὰ χωρία Ῥωμανό, Ἀλουποχῶρι καὶ Παλαιοχώρι, πατρίδα τοῦ γενναίου Μάρκου Βότσαρη, διέβην μετ οὐ πολὺ τὸν ποταμὸν Στρούνης, ἔνθα ἑνοῦται μεθ᾽ ἑτέρου ποταμοῦ ἐκ τῶν ὑπωρειῶν Ὀλύτσα ἐρχομένου καὶ εἶτα μικρὰ ἕλη. Μεθ᾽ ὅ κάμψας δυτικῶς ἀνέβην δύσβατον ὄρος Πορτίτσα, βορείως τοῦ ὁποίου [...] ὁ ποταμός, δυτικῶς εἰς τὴν θάλασσας διευθυνόμενος. Ἀνεπαύθην δὲ μετὰ τετράωρον πορείαν ἐν τὸ χωρίον Γόρανα κατὰ τὴν κλιτὺν τοῦ ὄρους Τσαγγαδοῦρι. Εἶχον ἀπέναντι ἐπὶ τοῦ ὄρους Πορτίτσα μικρὸν ὀχύρωμα ἀρχαῖον ἐν ᾧ ἐπίστευον κατὰ τὴν διαβεβαίωσιν τῆς Σολωμονικῆς ὅτι ὑπῆρχον (φ. στ.) θησαυροὶ κρυμμένοι. Τὸ ὀχύρωμα τοῦτο καὶ τὸ ἐν τῃ βορείᾳ Λάκᾳ, δεσπόζοντα τῶν διαβάσεων τῆς νοτίας Λάκας, ἦσαν προμαχῶνες τῆς Πανδοσίας ἧς τὰ ἐρείπια εὕρομεν παρὰ τὰς πηγὰς τοῦ ποταμοῦ τῆς Στρούνης. Εἰς Γόρανα ἤπειγον πρὸς ἐντάμωσιν Λάμπρου τινὸς Πασᾶ, ὅστις διετέλεσε παλληκάριον τῆς Ἠπείρου ἐπὶ ὁλόκληρον εἰκοσαετίαν καὶ ἐγίνωσκε τὰ καθ ἕκαστα τῆς χώρας .Ἐντεῦθεν τὴν αὐριον δεκάτην ἑβδόμην Σεπτεμβρίου κατῆλθον διὰ δασωμένης κλιτύος νοτίως τῆς ἀναβάσεώς μου, εἰς τὴν κοιλάδα καὶ διαβὰς καταδασωμένον βουνόν, Ζίρα, ὅπερ χωρίζει τὴν νοτίαν Λάκα ἐκ τῆς κοιλάδος Λαμάρεως, διῆλθον ὁμαλῶς ταῦτην, ἐν δὲ τῇ ἐξόδῳ της στρέψας δυτικῶς καὶ διαβὰς βαθὺν καὶ στενὸν ἐν αὐτῇ χείμαρρον,

παρῆλθον ἐκκλησίαν κτισμένην δι ἐράνων, ὑπὸ παραγγελθείσης γυναικὸς κατ᾽ ὄναρ διὰ τοῦ ἁγίου Ἰωσήφ. Εἰσῆλθον δὲ εἰς ἐκτεταμένον δειραδῶδες πεδίον ἔχων πρὸς βορρᾶν τὸ ὄρος Ζάλογγον καὶ πρὸς νότον βουνὰ χωματώδη, ὧν τὸ ἔνδον, ὡς ἐδείκνυον αἱ τομαὶ τῶν χειμάρρων, ἀποτελεῖτο ἐκ χαλίκων. Ταῦτα διέβην νοτίως στρέψας καὶ κατῆλθον εἰς ὁμαλὸν πεδίον ἐν ᾧ τὰ ἐρείπια τῆς Νικοπόλεως, καὶ δι᾽ αὐτῶν διελθὼν ὥδευον εἰς ταπεινότερον ὁμαλότερον καὶ κατάφυτον ὑπ᾽ ἐλαίων πεδίον τῆς Πρεβέζης. Εἰσῆλθον ἐν ταύτῃ τῇ πόλει μετὰ πορείαν ἕνδεκα ὡρῶν πρὸ τῆς κλείσεως τῶν θυρῶν τοῦ φρουρίου. Διετέλουν ἀνυπόπτως μέχρι τῆς ὀγδόης Ὀκτωβρίου, ὅτε προσκληθεὶς ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν παρηγγέλθην νὰ ἐγκαταλείψω τὴν πόλιν τὴν αὔριον. Τῶν ἀτμοπλοίων ὅμως καθυστερησάντων ἔμεινα εἰσέτι ἐπὶ πέντε ἡμέρας. Κατὰ τὰς δύο πρώτας κατεσκοπευόμην ὑπὸ πελωρίου Ἕλληνος, ὅν, δὲν εἶδον τοῦ λοιποῦ ἀφ᾽ οὗ, παρετήρησα ὅτι ἦτο αἴσχος εἰς Ἕλληνα τοιοῦτον νὰ κατασκοπεύῃ ὁμόφυλον του. Ὅστις καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ἦτον ὕποπτος, ἐγένετο χάριν τῆς ἐκείνου εὐημερίας. Τὴν δεκάτην τρίτην Ὀκτωβρίου 1885 ἐπιβιβασθεὶς ἀτμοπλοίου ἀπεβιβάσθην μετὰ ὥρας διάπλουν εἰς Λευκάδα.

Ἐκεῖ παρετήρουν τὴν μέχρι μωρίας ἄτολμον πορείαν τῆς κυβερνήσεως Δεληγιάννη ὅστις, γινώσκων ὅτι ὁ ἀντίπαλος του Τρικούπης δὲν εἶχεν οὔτε ἱερὸν οὔτε ὅσιον, καὶ ἐν κρισιμοτάταις διὰ τὸ ἔθνος περιστάσεσιν, ἵνα ὑποσκελίζῃ ταῖς ἐν τοῖς πράγμασιν, ἀφῆκε αὐτὸν ἀνεξέλεγκτον καὶ κατεμάρανε τὸ κατ᾽ αὐτοῦ μῖσος τοῦ λαοῦ. Οὗτος δ᾽ ἐπωφελούμενος κατεδημαγώγει διὰ μυρίων ὅσων ἀρέσκεται ἀψίκορον καὶ ἐπιλῆσμον καὶ καταπλήσσεται ἀτάσθαλον πλεῦσι. Ἐν πρώτοις ἀνύψει διὰ τῶν ὀργάνων του σημαίας τῶν δούλων ἐπαρχιῶν μελανειμόνους καὶ κατηγόρει τὴν Κυβέρνησιν διὰ τὴν μὴ πρόσκλησιν τῶν ἐφέδρων. Εἶτα ἔδει ἡ Κυβέρνησις, ἔλεγεν, ἅμα τῇ ἐκρήξει τῆς ἐπαναστάσεως ἐν Φιλιππουπόλει διὰ τοῦ ὑπάρχοντος στρατοῦ νὰ καταλάβῃ τὴν Ἤπειρον ὡς ἄν ἦτον ἔρημο περιβόλι καὶ ἄν αἱ δυνάμεις ἐπίεζον ἡμᾶς νὰ καύσωμεν τὸν στόλον μας καὶ ν᾽ ἀποσυρθῶμεν εἰς τὰ ὄρη. Εἶτα κατήγγειλε τὴν Κυβέρνησιν ὡς καταπονέσασαν τὸ ἔθνος διὰ τῆς ἐπιστρατείας καὶ ὅτι ἔδει νὰ τηρῇ μόνον τὸν σκελετὸν τοῦ στρατοῦ, δηλαδὴ τοὺς ἀξιωματικούς.

Τοιαῦτα προτείνων δι' ἐθνικῆς σπατάλης πρὸς δημαγωγίαν ἐν' ᾧ σκοπὸς τῆς ἐπιστρατεύσεως εἶνε ἡ ἐκγύμνασις τῶν ἐφέδρων. Ἠμπόδιζε διὰ τῆς ἑκασταχοῦ ἀντιπολιτεύσεως τὴν προσέλευσιν τούτων καὶ ἐξηυτέλιζε τὸν στρατόν ἐν τῇ Βουλῇ καὶ ἐν τῇ δημοσιογραφίᾳ. Τέλος ἀφεὶς τὸν πόλεμον ἔλαβε τὴν σημαίαν τοῦ ἀφοπλισμοῦ συνεννοηθεὶς ὡς λέγεται, μετὰ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Ἀγγλίας. Ἐποίησε δὲ πανταχοῦ πρακτορεῖα διαβιβάζων ψευδῆ τηλεγραφήματα πρὸς καταρτισμὸς λοινῆς γνώμης. Ἐλθὼν δ' εἰς τὰ πράγματα διὰ τοιαύτου προδοτικοῦ τρόπου, ἀφῆκε τὸ ῥεῦσαν αἷμα κατὰ τὰς ἐν τοῖς μεθορίοις παρανόμους συμπλοκὰς νὰ ματαιωθῇ καὶ ἐποίει νόμους περὶ ἐκλογῶν καὶ περὶ τιμωρίας τῶν μὴ προσελθόντων ἐφέδρων, δι' οὕς οὗτοι [...] ὡς προδοθέντες. Ἐπρότεινε οἰκονομίας χάριν τὴν διανομὴν εἰς πρόσωπα τῶν διὰ πολλῶν ἐράνων ἀγορασθέντων ζώων, ἅπερ δῆθεν ἔμελλον νὰ παρουσιάσωσιν ἐν ἀνάγκῃ· καὶ ἐξάλλου ἤθελε νὰ πληρώσῃ ἀξιωματικῶν τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ὑπάρχουσιν ἕτοιμοι ἐν (φ. η.) Ἐν Λευκάδι εὑρισκόμενος ἐξήτασα τὸν Ἰσθμὸν ἀπάντα διαβὰς καὶ ἀνατολικῶς τοῦ φρουρίου. Ἐξέδραμον διὰ τῶν χωρίων Κατούνας, Λαζαράτα, Καββάλου καὶ Ἀπολπένης, ἐπανέκαμψας τὴν αὐτὴν ἡμέραν εἰς τὴν πόλιν. Τὴν αὔριον ταύτης εἰκοστὴν Νοεμβρίου ἀναχωρήσας ἐκ τῆς πόλεως τὴν πρωίαν διῆλθον τὰ χωρία Φρύνη, Τσουκαλάδες, Ἅγιος Νικήτας, Καλαμίτσι, Κομπλιό, Δράγανο καὶ ἐσταμάτησα βροχῆς ἕνεκεν εἰς Ἀθάνι, ἔνθα ἐπέπρωτο δι' ἀξένιαν νὰ διακινδυνεύσω μετὰ τοσαύτης ὁδοιπορίας. Καθιδρωμένος καὶ βρεγμένος ἱστάμην ἐπὶ τρεῖς ὥρας εἰς τὰ ῥεύματα τοῦ ψύχους. Οὐδεὶς μοι παρεῖχε στέγην! Τέλος εἷς Δημήτριος Ῥουπακιώτης, ὅστις διετέλεσεν ὑπαξιωματικὸς τοῦ στρατοῦ, μοι παρεῖχε τὸν ἑαυτοῦ οἶκου. Ὁ ἱερεὺς καλέσας αὐτὸν ἰδίᾳ ὑπέβαλε δισταγμοὺς οὕς μὴ λαβῶν ὑπ ὄψιν ὁ στρατιώτης μοι προσέφερε καίτοι ἀργὰ δι ἀνάπαυσιν κλίνην. Ἀναστὰς πρωιαίτατα τὴν ἑπομένην ἔλαβον τὴν ἄγουσαν εἰς Νειρὰ διὰ τῆς Σαπφοῦς τὸ περίφημον ἅλμα. Περὶ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου ἤμην εἰς τὴν ἐπὶ ὥραν μακρὰν τοῦ ἅλματος μονὴν τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Εἶτα ἀφεὶς τὴν ἄγουσαν ἀτραπὸν εἰς τὸ ἅλμα ὥδευον ἐξετάσεως χάριν κατὰ τὴν κορυφὴν ἢ ῥαχιὰν τοῦ βράχου καὶ ἐνέπεσα εἰς συμπυκνωμένους θάμνους ἐξ ὧν ἀβλαβὴς δὲν ἐξῆλθον. Παρὰ

τὸν νῦν ἱστάμενον φανὸν εὗρον ἀκρογωνιαῖον λίθο, θρίμματα κεράμων, καὶ μνῆμα πλοιάρχου ἐκ Γαλαξιδίου ὅστις ἀποθανὼν ἐν θαλάσσῃ ἐτάφη ἐκεῖ. Τὸ λείψανόν του τυχαίως ἢ μοιραίως ἀνεπαύθη εἰς τὸν ναὸν τοῦ σωτῆρος τῶν ἐρωτολήπτων Ἀπόλλωνος, οὗτινος ἐσώζετο μόνον ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος. Τούτου μικρὸν νοτίως ὑπάρχει τὸ ἄλμα, ὅ ἐπισκεφθεὶς καὶ ποιήσας κατὰ τὸ ἀντίθετον αὐτοῦ πλευρόν, ἀντίθετον τῆς Σαπφοῦς λουτρὸν, ἐπανέκαμψα εἰς τὴν μονὴν ἔνθα εὗρον ἕτοιμον γεῦμα καὶ κλίνην ἀναπαυτικώτατην. Τὴν αὔριον εἰκοστὴν δευτέραν μηνὸς ἰδίου διελθὼν διὰ τῶν χωρίων Βασιλικῆς, Κουντάρενα, Μαραντοχῶρι, Χαραυγιάτικα καὶ τὴν παραθαλασσίαν ἐντεῦθεν λαβῶν ἀνεπαύθην τὸ ἑσπέρας ἐπὶ τῆς ἐμῆς κλίνης. Κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1886 ἀπεβιβάσθην ἐν Κερκύρᾳ καὶ λύσας πλὴν ὀλιγίστων τὰς ἀπορίας μου ἐν τῇ τῆς πόλεως βιβλιοθήκῃ, ἐν ᾗ μοι παρέσχε πᾶσαν εὐκολίαν ὁ ἀξιαγάπητος ἔφορος ταύτης καὶ γυμνασιάρχης κύριος Ἰωάνν. Ἀ. Ῥωμανός, ὁ ἐκ Ῥωμανοῦ τοῦ Σουλίου καταγόμενος, ἀναχώρησα τὴν δεκάτην ἑβδόμην Μαρτίου τοῦ ἰδίου ἔτους διὰ Σκριπερὸν ἤ Κηπερὸν πρὸς συγγραφὴν τοῦ παρόντος τόμου, ὅν ἐπεραίωσα τὴν ἑνδεκάτην Μαΐου τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Διῃρεσα αὐτὸν εἰς τρία βιβλία. Εἰς τὸ πρῶτον ἐξετάζεται ἡ σχέσις τῆς ἀρχαίας πρὸς τὴν νέαν γεωγραφίαν τῆς Θεσσαλίας καὶ τὰ κατ΄ αὐτὴν μετεωρολογικὰ φαινόμενα. Εἰς τὸ δεύτερον τὰ τῆς Ἠπείρου καὶ εἰς τὸν τρίτον τὰ τῶν Ἰονίων νήσων. Τούτοις παράρτημα προσετέθη μετὰ καταλόγου λέξεων περὶ τῆς σχέσεως τῶν γλωσσῶν Ἀλβανικῆς (Πελασγικῆς), Ἑλληνικῆς καὶ Βλάχικης (Παιονικῆς).

Ἐν τῷ μεταξύ ἐποίουν ἐκδρομὰς ἐν τῇ νήσῳ κατά διαφόρους διευθύνσεις. Ἀφίχθην νοτίως μέχρι τῶν ὀρῶν τῶν Ἁγίων Δέκα καὶ Παντελεήμωνος· δυτικῶς μέχρι Μακράδων καῖ Κρήνης· ἀνατολικῶς μέχρι Κασσιώπης καὶ βορείως μέχρι Σφακερῶν. Περὶ τὰς ἀρχὰς Ἰουνίου ἰδίαν ἔτους, ἐλόγιζον ν' ἀπέλθω εἰς Ἰθάκην (φ. θr.) καὶ εἰς Κεφαλληνίαν. Εὑρισκόμενος δ' ἔν Νύμφαις (Νυφές) παρεκλήθην ὑπὸ τῶν κατοίκων, ἰατρὸν μὴ ἐχόντων, ἵνα διέλθω παρ' αὐτοῖς ἐπ' ἀμοιβῇ δι' ἕξι τουλάχιστον μῆνας. Τὸ τερπνὸν τοῦ χωρίου καὶ τὰ ἄφθονα καὶ ψυχρὰ ὕδατα του, ἰδίᾳ ἡ ὑπισχνούμενη μοι συμπλήρωσις τοῦ ἔργου διὰ τῆς ἐν αὐτῷ διαμονῆς μου μὲ ὑποχρέωσαν ἵν' ἀποδεχθῶ

τὴν πρότασιν ταύτην.

Τὶς ἐγίνωσκεν ὅτι τὸ χωρίον τῶν Νυμφῶν ἐμπεριέχει δαιμόνια εἰς ἀνθρώπους μεταμορφωμένους; Ἄνθρωποι κακῆς πίστεως, ἀγνώμονες καὶ δόλιοι. Δανείζονται 100 καὶ 200 τοῖς %. Ὁ συνηθέστερος τόκος εἶ 50 τοῖς %, ἐπειδὴ ὁ δίδων μικρὸν ἐλπίζει νὰ λάβῃ εὐεργεσίας. Χάριτας καὶ βοηθείας γινώσκουσιν ὅσῳ αὐταὶ ἐπικρατοῦσιν. Ὑπηρετοῦσιν ἀνάγκην ἔχοντες διὰ τίποτα, αἰσθανόμενοι ὅμως τὴν ἀνάγκην τοῦ ἄλλου καὶ ἐὰν ὦσι παρ' αὐτοῦ μυριοπλασίως εὐεργετημένοι, ἀπαιτοῦσιν ἀναισχύντως ὅσα ἡ ἀνάγκη τοῖς συγχωρήσει. Ψεῦσται, ἐπίορκοι καὶ δόλιοι, ἐπιβουλεύονται τοὺς ζητοῦντας τὰ δίκαιά των ἢ καὶ τὰς περιουσίας των. Τὰ διὰ δικαστικῆς ἀποφάσεως ληφθέντα κτήματα κόπτονται, ὑπὸ τοῦ ἀπολέσαντος ταῦτα νύκτωρ, ἢ φθείρονται ἄλλως, Ἐνταῦθα ὁ γείτων μου, ὅν εἶχον πολλάκις εὐεργετήσει καὶ σώσει ἐκ πυρετοῦ κακοήθους ἐξεσφενδόνισε μοι κρυφᾷ λίθον κατὰ τὴν ἀριστερὰν τοῦ ἰνίου χώραν καὶ τὸν πρὸς ταύτης αὐχένα. Ἐκ τοῦ κτυπήματος ἐπῆλθε μοι διάσεισις ἐκ τῆς ὁποίας ὡς ἐκ θαύματος ἐσώθην. Διὰ τὴν προξενηθεῖσαν μοι θλάσιν τῶν νεύρων ὑπέφερον ἐπὶ 45 ἡμέρας ὑπὸ νευρικῶν πόνων. Ἡ δίκη μετ' ἐπανειλημμένας τρεῖς καταγγελίας ἐγένετο τὴν 20 Φεβρουαρίου τοῦ 1887. Ἡ εἰσαγγελία καὶ τὸ δικαστήριον ὑπὸ τῶν ἰσχυόντων τότε πολιτικῶν ἐπηρεασθέντα κατεδίκασαν τὸν δολοφόνον μου γέμοντα καὶ ἐξ ἄλλων κακουργημάτων εἰς μηνὸς φυλάκισιν ἐρήμην.

Ἅμα τὸ ἔργον κατηρτίσθη ὡς ἔχει, γινώσκων τὴν γενομένην μοι πρότασιν τοῦ Πρυτάνεως Μ Βενιζέλου, ὅτι τὸ Πανεπιστήμιον θέλει μοι εἶναι πρόθυμον εἰς πᾶσαν συνδρομὴν ἐπειδὴ ἔργον ἐθνικὸν ἐθεώρει. Ἀνέλυσε αὐτὸ δ ἀναφορᾶς πρὸς τὸν Πρύτανιν φίλον Καραμήτσα ἐξαιτούμενος τὴν δημοσίευσιν αὐτοῦ δαπάναις τοῦ Πανεπιστημίου. Μοι ἀπήντησεν ὅτι ἡ Σύγκλητος ἀπεφάσισε νὰ μὴν δημοσιεύσῃ ἔργα, ἀλλὰ νὰ ἐνθαρρύνῃ τὰ δημοσιευθέντα καὶ ταῦτα ἐὰν ὦσι Καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου.

Ἡ Σύγκλητος: δηλαδὴ ὁ ἀσυνειδήτος σύμπαντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ διαφθορεὺς Τρικούπης, ὅστις ἐσκέφθη τὸ τοιοῦτο μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ πρώτου μου τόμου

δαπάναις τοῦ Πανεπιστημίου. Ὁπόσα ἰσχὺς εἰς τοῦτον τὸν διαφθορέα! Καὶ αὐτὸ τὸ ἀνεξάρτητον Πανεπιστήμιόν μας κατέστησε παληστάνι. Ἡράκλειος ἀνὴρ ἀπαιτεῖται νὰ καθαρίσῃ καὶ τοῦτο. Τὶς ποτὲ ἤλπιζε (φ. θ.) γέρων καθηγητὴς ~~σπανομαρίας~~ Ὁ Σεμιτέλος! Ὅστις ἐκ κοιλίας μητρὸς κατεγίνετο μόνον εἰς τὸ τύπτω -εἰς, ὅτι ~~ἐν τῷ γήρατι~~ ἤθελεν ὑποκύψει εἰς τὸν διαφθορέαν νὰ ἀφήσῃ τὰς γραμματικὰς του καὶ νὰ γίνει διευθυντὴς Ταχυδρομίων, ἀναλαβὼν ἔργον ὅλως ἐνάντιον τοῦ προορισμοῦ του; Διδάσκαλε σπανέ, ἀντὶ νὰ διευθύνῃς ταχυδρομεῖα δὲν ἐταχυδρόμεις πρὸς λύσιν τοσούτων φιλολογικῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἄν λυθῶσιν ὑπ«᾽ ἄλλων ἀπεφάσισες τὸ Πανεπιστήμιον νὰ μὴ ἐνθαρρύνῃ;

Ἄνθρωπον ὅστις μ' ἐκτύπησε διὰ λίθου κατὰ λίθου κατὰ κεφαλῆς καὶ μ᾽ ἔρριψεν κατὰ γῆς σχεδὸν νεκρὸν, ἐπὶ 40 δὲ καὶ πλέον ἡμέρας αἰσθανόμενον κατὰ τὸ 1/2 τοῦ σώματος πόνους σφοδρούς παρέπεμψαν οἱ φίλοι τοῦ κόμματος, ἐπειδὴ κόμμα ὀνομάζεται τὸ σύστημα τοῦ Τρικούπη, εἰς τὸ πταισματοδικεῖον καὶ κατεδίκασαν εἰς εὐτελὲς πρόστιμον. Ὁ δικάζων Τρίκαρδος δὲν ἠδυνήθη νὰ κρατηθῇ ὁμολογῶν ὅτι ἡ ὑπόθεσις ἔδει νὰ δικασθῇ ἐν κακουγιορδικείῳ. Τὶ πρὸς ταῦτα;

Ἕτερος κακοῦργος καταδικασθεῖς ἐπὶ ἀπάτῃ ἐπὶ πέντε ἐτῶν φυλακὴν καὶ μιᾶς ἡμέρας, διότι μὲ ἠπάτησεν, ἀπελύθη διὰ Βασιλικῆς χάριτος.

Αἴ! Οὐδὲν ἀνθίσταται ἐνώπιον ἀσυνειδήτου διαφθορέως.

Μεγαλειότατε, ἐξετάσατε τίνος ἐχαρίσατε τὴν ποινὴν; Καὶ τίνα οὗτος ἠπάτησεν; Οὗτος ἐκ τῶν φυλακῶν μὲ ἀπείλει, ὡς κάλλιστα γινώσκει ὁ εἰσαγγελεὺς κ. Κοσσονᾶκος.

Ἀληθῶς τὸ πολίτευμά μας θέλει τὸν Βασιλέα ἀνεύθυνον. Ἀλλὰ πώποτε ὅσον ἀφορᾷ τὸ βασιλικὸν προνόμιον τῶν χαρίτων καὶ τῆς διαλύσεως τῆς Βουλῆς. Πᾶσα ἐκ τούτων προερχομένη ζημιὰ καὶ διαφθορὰ εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ πολιτείαν δικαίως δύναται ν᾽ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Βασιλέα. Διότι οὐδεὶς νόμος τὸν ὑποχρεοῖ νὰ ποιῇ χάριτας καὶ νὰ διαλύῃ βουλὰς ἐπὶ προτάσει διεφθαρμένων κυβερνητῶν, οἵτινες ἀσυνειδήτως τὰ πάντα ὑπὲρ αὐτῶν καὶ τοῦ συστήματός των καπηλεύονται, μηδεμιᾶς θυσίας ὅσον οἵονται μεγάλης φειδόμενοι, ἔστω καὶ πρὸς ἐλάχιστον αὐτῶν ὄφελος.

Ἵνα ἀναρριχηθῇ εἰς τὴν ἐξουσίαν ὁ Τρικούπης κατεπρόδοσε τὴν ἐπ᾽ ἐσχάτους ἐπιστρατείαν καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ κράτους ξένοις καὶ ἐχθροῖς. Ἐπηλάθετο ἔτι ταύτην ἵνα φέρῃ περισπασμὸν εἰς τὰ ὑπουργεῖα Δελιγιάννῃ, [...] πρῶτος διὰ διαδηλώσεων μετὰ μελανῶν σημαιῶν πρὸς ἀπελευθέρωσιν δήθεν τῆς Μακεδονίας.

Ἔγραφον ἐν Νύμφαις Ἀγήρου Κερκύρας

Ποταγὸς

(φ. 75.)

Βιβλίον Γ!

Ἰόνιαι νῆσοι

Κεφ. Α'.

Περὶ Κερκύρας καὶ Παξῶν.

Νῆσοι Ἰόνιαι καλοῦνται αἱ ὑπὸ τοῦ Ἰονίου πελάγους περικλυζόμεναι. Τούτου κατὰ Σκύλακα βόριον ὅριον εἶνε αἱ ἐκβολαὶ τῆς Βυώσης, ἥτις ὥριζε τὴν Ἰλυρρίαν ἢ Ἀλβανίαν ἐκ τῆς Ἠπείρου.Νότιον δὲ κατὰ καιροὺς διάφορον. Τὸ πάλαι ἐξετείνετο τὸ πέλαγος τοῦτο πρὸς νότον ἐφ' ὅσῳ καὶ τὸ κράτους τοῦ Κοίου· ἐξ οὗ, καθ' ἃ ἀνεπτύξαμεν, τήν ἐπωνυμίαν ἔλαβεν. Τὸ πρὸς μεσημβρίαν τῆς βασιλείας τοῦ Αὐτοκράτορος πέλαγος ἔφερε τὸ ὄνομα τῆς χώρας πρὸς τὴν ὁποίαν παρέκειτο. Τὸ παρὰ τὴν Ἠλίαν καλεῖ ὁ Ὅμηρός της Ἤλιδος: "νήσων, αἵ νέουσι πέραν ἁλὸς Ἤλιδος ἄντα". Τὸ περὶ τὰς νήσους Λευκάδα καὶ Ἰθάκην καλεῖ Διονύσιος ὁ Περιηγητὴς Θρινακικὸν ἢ τῆς Σικελίας: "Ἀχελώος ἀργυροδίνης σύρεται ἐπὶ τὸν τῆς Θρινακίας πόντον ἐλισσόμενος διὰ μέσου τῶν Ἐχινάδων, ὧν μία καὶ ἡ Ὁμηρικὴ Τάφος". Ὁ Σκύλαξ ὁρίζει τὸ Ἰόνιον πέλαγος πρὸς νότον διὰ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου· ἀλλ' ἐσχάτως Ἰόνιον πέλαγος καλεῖται ἡ ἀπό Ἀδρίαν πᾶσα πρὸς νότον κατακλύζουσα θάλασσα τὰς ἑλληνικὰς ἀκτὰς καί νήσους.

Τούτων βοριωτέρα καὶ σπουδαιοτέρα εἶνε ἡ Κέρκυρα, ἥτις καίτοι σπουδαιοτέρα ἐλάχιστα τῶν ἄλλων γιγνώσκεται κατά τούς πρώτους ἱστορικούς χρόνους. Ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ Σκύλακος Κόρκυρα, ὑπὸ δὲ τοῦ Στράβωνος Κόρκυρα καὶ Σχερία, νῆσος τῶν Φαιάκων, ἐφ' ὧν ἐβασίλευεν Ἀλκίνοος: "Πλέοντα τὸν Ἀρχίαν εἰς τὴν Σικελίαν, λέγει, καταλιπεῖν μετὰ μέρους τῆς στρατιᾶς τοῦ τῶν Ἡρακλειδῶν γένους Χερσικράτην, συνοικοῦντα τὴν νῦν Κέρκυραν καλουμένην, πρότερον δὲ Σχερίαν. Ὁ συνοικισμὸς οὗτος ἐγένετο ὅτε καὶ ὁ τῶν Συρακουσῶν. Πρὸ τῆς ἐποχῆς λοιπὸν ταύτης ἡ Κέρκυρα κατὰ Στράβωνα ἐκαλεῖτο Σχερία. Ἀλλαχοῦ πάλιν ὁ ἴδιος συγγραφεὺς καὶ σὺν αὐτῷ πολλοὶ ἄλλοι λέγουσιν, ὅτι ἔλαβεν ἡ νῆσος τὸ ὄνομα ἐκ Κερκύρας θυγατρὸς τοῦ Ἀσωποῦ καί Μετώπης τοῦ Λάδωνος, ἥν Ποσειδῶν λαβὼν ἐκ Φλιοῦντος ἔθεσεν ἐν τῇ νήσῳ ταύτη καί ἐγέννησεν ἐξ' αὐτῆς τὸν Φαίακα. Ἀλλ' ἡ ἐγγονὴ τοῦ Λάδωνα Κέρκυρα ἐξ' ἧς ἐπονομάσθη ἡ νῆσος, ὑπῆρξεν ἀρχαιοτέρα τῶν Τρωϊκῶν καί τοῦ Ἀλκινόου, ἐφ' οὗ ἡ νῆσος ἐκαλεῖτο Σχερία· ἐν ᾧ πρίν εἶπον ὅτι ἡ νῦν Κέρκυραν ἐκαλεῖτο πάλαι Σχερία.

Ἐξ' ἀντιφάσεων τοιούτων ἐννοοῦμεν ὅτι ἔχομεν ἐνώπιόν μας ζήτημα ἀνεξερεύνητον, περιγραφέν κατά φήμας ἢ παραδόσεις πρὸς τὰ πράγματα ἀσυνδιάστους· Ἡμεῖς ὅμως ἐπ' αὐτῶν βασιζόμενοι καί λαμβάνοντες ὑπ' ὄψει τοὺς συγγραφεῖς καὶ τὰς παραδόσεις ἐφ' ὅσῳ πρὸς ταῦτα συνδιάζονται δὲν διστάζομεν νὰ πραγματευθῶμεν καὶ τὸ περὶ Κερκύρας ζήτημα, μέλλον νὰ χύσῃ φῶς πολὺ ἐν τῇ ἱστορία ταύτης καὶ νὰ διευκρινήσῃ πολλὰ ζητήματα ἄλλα. Εὑρέθημεν εἰς τήν ἀνάγκην πολλάκις νά ἐναντιωθῶμεν πρὸς συγγραφεῖς σπουδαίους καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἀλάνθαστον Θουκυδίδην, ἐπειδὴ ἐπραγματεύθησαν ὅσα, ὑπ' ἄλλων γραφόμενα ἢ (φ. 76.) παραδομένα, ἀπῄτουν αὐτοὺς τοὺς ἰδίους ἐξακριβῶσαι ταῦτα ἐπισκεπτομένους τὰς χώρας· κατὰ τὸν ὀρθὸν νόμον καθ' ὅν <u>ζητήματ' ἄλυτα λύει ἔρευνα ἐπιτοπίως</u>.

Ἡ Κέρκυρα σχῆμα ἔχουσα κέρατος βοός, οὗτινος τὸ ὀξὺ εὑρίσκεται νοτιοανατολικῶς, ἐκτείνεται παρὰ τὴν Ἤπειρον ἀπὸ Χειμάρας πρὸς ἥν ἀντικρύζει τὸ βόριον τῆς νήσου σημεῖον, μέχρι τοῦ λιμένος Μοῦρτο (Σύβοτα) πρὸς ὅν ἀντιστοιχεῖ τὸ νοτιοανατολικόν. Τὸ πλησιέστερον πρὸς τὴν Ἤπειρον μέρος εἶνε τὸ ἀκροτήριον ὁ

ἅγιος Στέφανος ἀπέναντι τοῦ Ποσειδίου ἀκροτηρίου τῶν Ἐξαμιλίων κείμενος. Μεταξὺ τῶν ἀκροτηρίων τούτων ἀποτελεῖται πορθμὸς καθ' ὃν ἡ θάλασσα ὑπόκειται εἰς παλιρροίας καὶ ἀμπώτιδας. Τουντεῦθεν νοτίως κολπίζουσα πρὸς τὴν νῆσον σχηματίζει ἐν αὐτῇ κόλπον βαθὺν τοῦ Ὕψου. Τῆς βορίας αὐτοῦ πλευρᾶς τὸ μετὰ τὸν ἅγιον Στέφανον καλεῖται Κουλούρα, δι' ἀσφαλῆ λιμένα σχῆμα τοιοῦτον ἔχοντα. Τὸ μετ' αὐτὴν Νησάκι διὰ τινα μικρὰν κατὰ τὴν ἀκτὴν χερσόνησον· τὸ δὲ ἄκρον Πυργί. Τούτου νοτίως κατὰ τὸν μυχὸν τοῦ κόλπου ὀνομάζεται Ὕψος ἐπειδὴ ἐξάγεται ἐκεῖ τό ἅλας τοῦτο ἐξ οὗ καὶ ὁ κόλπος τὸ ὄνομα λαμβάνει. Τοῦ Ὕψου νοτίως ὑπάρχει ὁ ἐνδότερός τοῦ κόλπου μυχός, καθ' ὃν ἀποτελεῖται λαμπρότατος λιμὴν Γουβιὰ καλούμενος. Τούτου νοτιοανατολικῶς ἐν τῷ κόλπῳ ὑπάρχει νησίδιον, ἐφ' οὗ τελοῦνται αἱ καθάρσεις καί νοτιοανατολικῶς τούτου ἕτερον νησίδιον μεγαλύτερον καλούμενον Ὀβίδο. Τούτου ἀπέναντι καὶ νοτίως ἐπὶ ἥμισυ μίλιον ὑπάρχει δικόρυφον ὄρος ἀποτελῶν τὸ νότιον ἀκροτήριον τοῦ κόλπου. Τὰ ὕδατα αὐτοῦ ὑπόκεινται ἐπίσης εἰς ἀμπώτιδας καί παλιρροίας καὶ εἰς τὸ σπουδαῖον φαινόμενον, ὅπερ παρετηρῆσαμεν εἰς τὸν ἐν Ῥαϊθῷ λιμένα τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης. Ἡ περίοδος αὐτοῦ ἐνταῦθα τελεῖται ἀνὰ ἕξ ἡμέρας ἢ καὶ πλέον· ἐν ᾧ ἐν Ὕψῳ ἄρχεται ἡ ὕψωσις περὶ τὸν Νοέμβριον, ἀφικνεῖται εἰς τὸ ὕψιστον περὶ τὸν Φεβρουάριον καὶ ἐκπίπτει βαθμιδὸν ἵνα ἐπαναληφθῇ ἐκ νέου. Θεωρεῖται προερχόμενον ἐκ τῶν ἐπικρατούντων ἀνέμων· ἤτοι ἐκ τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἐπικρατοῦντος ἐκ τοῦ Νοεμβρίου μέχρις Ἀπριλίου, καὶ ἐκ τοῦ βορειοδυτικοῦ ὅστις ἐπικρατεῖ κατά τὸν ἐπίλοιπον χρόνον. Ἀλλ' ἡ ἐν Ῥαϊθῷ περιοδικότης βεβαιοῖ καθαρῶς ἣν ἐξήγησιν ἐκεῖ ἐδώσαμεν· οἱ δέ ἀέρες φαίνονται συντελοῦντες.

Ἐπί τοῦ δικορύφου ὄρους τοῦ νοτίου ἀκροτηρίου τοῦ κόλπου ὑπάρχει τὸ φρούριον καὶ πρὸς αὐτὸν ἡ πόλις τῆς νήσου ἐξηπλωμένη καί ἔχουσα δυτικῶς βουνὸν ἕτερον καὶ τοῦτο ὀχυρωμένον, ὀνομαζόμενον δὲ φρούριον νέον· ἐν ᾧ τό ἕτερον καλεῖται παλαιόν. Ἐν ἀρχῇ ἡ πόλις περιωρίζετο ἐντὸς τούτου· διό καὶ Κορυφοὶ ἐκλήθη ἐκ τῶν δύο κορυφῶν τοῦ βουνοῦ. Ἔγγραφον τοῦ ˛ϚΩΏγ' ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἢ 1375 ἀπὸ Χριστοῦ ἀναφέρει «Δημήτριον Μαλάκην νομικὸν κατοικοῦντα

ἔνδον τῆς πόλεως τῶν Κορυφῶν ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς σιδηρέας πόρτας». Νῦν πληροῦται ἅπαν ὑπὸ στρατώνων. Περὶ αὐτὸ ἡ θάλασσα στρεφόμενη ποιεῖ τὸν κόλπον τῆς Γαρίτσης καὶ τὸ μεταβάλλει εἰς χερσόνησον τὰ πολλὰ ἀπότομον. Οἱ Ἐνετοὶ κόψαντες τὸν ἰσθμὸν ἀπετέλεσαν αὐτὸ νῆσον, ἣν ὀχυρώσαντες ἐποίησαν φρούριον ἀπόρθητον.

Τὸ νότιον ἀκρωτήριον τοῦ κόλπου τῆς Γαρίτσης καλεῖται Ἀνεμόμυλος. Ἐπ' αὐτοῦ ὑψοῦται λόφος ἀπότομος ἐφ' οὗ βασιλικὸς κῆπος καὶ μετ' αὐτὸν χαράδρα Καρδάκι. Εἶτα βουνὸν τῆς Ἀναλήψεως καὶ χωρίον ἐπ' αὐτοῦ ὁμώνυμον· ἔπειτα χαράδρα Λακκιὰ. Εἶτα βουνὸν Ψηλές· διότι φέρει τρία συνεχῆ ὑψώματα καί εἶτα ταπεινότερον βουνόν Κανόνι (φ. 77.) ὀνομαζόμενόν. Τοῦτο κόπτεται νοτίως ὑπὸ τῆς θαλάσσης, ἥτις περιβρέχουσα ἀνατολικῶς τὰς δυσβάτους καὶ μετεώρους πλευρὰς τῶν βουνῶν κάμπτεται περὶ τὸ Κανόνι καὶ εἰσερχομένη διὰ στενοῦ στομίου ἐν τῇ νήσῳ περιβρέχει καὶ τὰς δυτικὰς πλευρὰς τῶν ἰδίων βουνῶν καὶ ἀποτελεῖ ταῦτα χερσόνησον ἑτέραν. Ἐπὶ τοῦ ἰσθμοῦ ταύτης ἔκειτο ἡ ἀρχαία πόλις ἔνθα τὰ νῦν καλούμενα ἐκκλησία καὶ φρέαρ τῆς Παλαιοπόλεως καὶ τὸ χωρίον Στρατιά. Τοῦτο μέρος ὢν τῆς ἀρχαίας πόλεως ὠνομάσθη λέγεται οὕτως, ἐπειδὴ κατωκεῖτο ὑπὸ μισθωτῶν ξένων στρατιωτῶν. Ἡ πόλις λέγουσιν ἐκτίσθη ὑπὸ βασιλέως Κερκυλλίνου. Εἶχεν ἐν τοιαύτῃ θέσει δυτικῶς λόφον τῶν ἁγίων Θεοδώρων, ὅστις βορείως χωρίζεται διὰ λαιμοῦ πεδινοῦ ἐξ ἑτέρου λόφου ἔφ οὗ αἱ φυλακαί. Κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ κατὰ τὰς ἀνατολικὰς ὑπωρείας τῶν λόφων κεῖται τὸ προάστιον Γαρίτσα καὶ ἐκ ταύτης πρὸς τὸν Ἀνεμόμυλον συνοικία φέρουσα τοῦτον τὸ ὄνομα. Ὁ πρὸ ταύτης καὶ πρὸ τῆς Γαρίτσης κόλπος ἐκαλεῖτο τό πάλαι λιμὴν πρὸς Ἤπειρον· ἡ δὲ εἰσερχομένη ἐν τῇ νήσω θάλασσα Ὑλλαϊκὸς λιμήν. Νῦν καλεῖται λίμνη Χαλκιοπούλου ἐκ τοῦ κατόχου ταύτης δι' ἁλιείαν. Τῷ 1469, ὅτε εἰς αὐτὸν παρεχωρήθη ὠνομάζετο νεκρὰ θάλασσα. Κατὰ τὸ στόμιον ταύτης ὑπάρχει νησίδιον ἐφ᾽ οὗ μονὴ τῆς Θεοτόκου καὶ πρὸ ταύτης ἔξω, ἕτερον νησίδιον μεγαλύτερον Ποντικονῆσι, ἐφ' οὗ μονὴ τοῦ Παντοκράτορος.

Τουντεῦθεν ἡ νῆσος ἐλαφρῶς καμπτομένη σχηματίζει εὐρεῖαν καμπύλην, ἧς τό

τέρμα Λευκάκια ἢ ἀκρωτήριο τῆς Λευκίμμης κεῖται ἀπέναντι τοῦ λιμένος Μούρτου. Ἐκεῖθεν κυρτουμένη βοριοδυτικῶς καὶ εἶτα βορείως ποιεῖ ἔνθα ἡ νῆσος κυρτοῦται ἐπὶ μᾶλλον μικρὸν κόλπον τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ὅστις ἔχει νοτιοανατολικῶς βουνόν ἁγίου Παντελεήμονος, ἀνατολικῶς βουνὸν ἁγίων Δέκα καὶ βορειοδυτικῶς βουνὸν τῶν Ταξιαρχῶν, ὅπερ εἶ τὸ νότιον σημεῖον τῆς νήσου. Μετ' οὐ πολὺ ἔνθα ἡ νῆσος πλατύνεται ποιεῖ ἕτερον μικρὸν κόλπον καὶ παρ' αὐτῷ δυὸ ἄλλους δι' ὧν ἀποτελοῦνται δυὸ χερσονίσκοι ἐξ ἑνὸς βουνοῦ ἑκάστη βραχώδους καθ' ὅσον κυκλοῦται ὑπὸ τῆς θαλάσσης. Ἡ νοτία ὑψηλοτέρα καλεῖται ἅγιος Νικόλαος καὶ Παλαιόχωρα· ἡ δὲ Παλαιοκαστρίτσα ἐφ' ἧς ὑπάρχει μονὴ τῆς Θεοτόκου. Ἐπ' ἐκείνης εὑρίσκονται ἐρείπια ἀρχαία καὶ βυζαντινὰ καὶ ἐπὶ ταύτης τάφοι· ἐξ ὧν δηλοῦται ὅτι ἡ μία ἦτο νεκροταφεῖον, πόλεως εὑρισκομένης εἰς τῆς ἄλλης. Ὠνομάζετο ἡ πόλις Φόρμυγξ ὡς παραδίδουσιν οἱ ἐν Δουκάδες. Ἡ νῆσος, λέγουσι, πρὸ τῆς κτίσεως τῆς Παλαιοπόλεως (ἀρχαίας Κερκύρας) ὑπὸ Κερκυλλίνου· διηρεῖτο εἰς τέσσαρα βασίλεια κυβερνώμενα ὑπ' ἀδελφῶν ἰσαρίθμων. Ἡ μὲν ἤδρευεν εἰς Κασσιώπην, ἡ δὲ εἰς Παλαιόκαστρον Ἀγήρου πλησίον εἰς Βαλανειό· ἡ τρίτη εἰς Παλαιοχώρα ἢ ἅγιον Νικόλαον, ἥτις τότε ἐκαλεῖτο Φόρμυγξ, καὶ ἡ τετάρτη ἐν τὴ ἄνω Λευκίμη εἰς Γαρδικάκι (Ἀὶ Μαθιά)· συνενοοῦντο δὲ διὰ Κανονῖου. Οἱ ἐν Βαλανειῷ καὶ ἐν Ἐσῳκορακίῳ εἰς τοῦ ὁποίου τὴν περιφέρεια ὑπάγεται τὸ Παλαιόκαστρον παραδίδουσιν ὅτι ἡ πόλις τούτη ἐκάει ὑπὸ ληστῶν, ὅταν ἡ βασίλισσα ἀπῆλθεν εἰς Βαλανειὸν ἵνα βαπτίση παιδίον. Ἐπανακάμπτουσα δ' ἀπελπισμένη ἔδεσε τούς ὀφθαλμούς τοῦ ἡμιόνου ὃν ἵππευε καὶ (φ. 78.) κατεκρημνίσθῆ καθ' ὁδὸν εἰς βράχον καλούμενον νῦν τῆς μούλας τό πήδημα. Τὰ ἅγια τῆς ἐκκλησίας τῆς καημένης πόλεως σώζονται κρυμμένα εἰς χαραγματιάν, πρὸς ἣν ὁ ἀπερχόμενος προσβάλλεται ὑπό σφικῶν. Αἱ παραδόσεις ἐμπεριέχουσαι μύθους καὶ ἀναχρονισμοὺς, καθίσταται δὲ ἐκ πρώτης ὄψεως παιδαριώδης καί προσοχῆς ἀνάξιαι· συνδιαζόμεναι ὅμως τοῖς πράγμασιν καὶ συναρμολογούμεναι πρὸς ἀλλήλας ἀποκαθίστανται σαφὴς ἱστορία.

Τῆς Παλιοκαστρίτσης βορειοδυτικῶς ὑψοῦται ὄρος ἀπόκρημνον μίαν ἔχον ἀνάβασιν ὀνόματι Καστέλι. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὑπάρχει φρούριον ποιηθὲν ἐπὶ

Ἐνετῶν ὑπὸ τῶν πέριξ χωρίων πρὸς καταφύγιον ἐκ τῆς πειρατείας. Τούτου βορειοδυτικῶς ὑπάρχει ὄρος Χελιδώνιον, διότι εἰς αὐτὸ φαίνονται τὸ πρῶτον αἱ χελιδῶνες κατὰ τὸ ἔαρ ἐπανερχόμεναι καὶ μετ᾽ αὐτὸ λιμὴν Ἅγιος Γεώργιος τὰ λέματα (ἁλιεύματα)· ἐξ οὗ ἡ ἀκτὴ ἄγει εὐθεῖα βοριοδυτικῶς μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίου ὁ Ἀφιών. Τουντεῦθεν ἡ ἀκτὴ κλίνη βοριοανατολικῶς μέχρι τοῦ λιμένος ἡ Ῥόδα ἢ ἅγιος Γεώργιος καὶ ἔχει κατὰ τὸ μέσον περίπου λιμένα Σιδάρι πόλεως ποτὲ Σιδαρίας. Παρ᾽ αὐτὸν ὑπάρχει νησίδιον βραχῶδες φαινόμενον μακρόθεν ὡς ἀνοιγμένον πλοῖον. Δυτικῶς τούτου καὶ βορειοδυτικῶς Ἀφιῶνος, ὑπάρχει νησίδιον Μαρθάκι, οὗτινος βορειοανατολικῶς κεῖται νησίδιον μεγαλύτερον Ὀθωνοὶ, ἀπέχον ἐκ Σιδάρι δώδεκα μίλια. Ὀνομάζονται ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν Στρακνά, εἰς τὰ ἀκρινά· ἐπειδὴ πέραν τούτων ἐν τῷ πελάγει δὲν ὑπάρχει ξηρὰ ἄλλη. Νοτιοανατολικῶς Ὀθωνῶν ὑπάρχει νησίδιον ἕτερον Ἐρύκουσα διὰ τὰς πολλὰς ἐν αὐτῇ ἐρύκας καὶ ταύτης νοτιοανατολικῶς ὁ λιμὴν Ρόδα. Ἐκ τούτου ἡ ἀκτὴ κάμπτεται νοτιοανατολικῶς ὑπό τᾶς ἑξῆς ὀνομασίας Ἁλμυρός ἢ ἀμμοκούλαμα, καθ' ὃν διακρίνονται ὑψώματα ἀμμώδη. Ἐν αὐτοῖς ὑψοῦνται κύματα μεγάλα, ὧν ἡ βουὴ ἀκούεται εἰς Νύμφας. Εἶτα ὁ Νῆσος, ὀνομαζομένη αὕτω χερσόνησος διὰ στενοῦ ἰσθμοῦ ἐνκυμένη μετὰ τῆς νήσου. Εἶτα Ἀπραὸς κάθ΄ ὃν ἁλιεύεται ἀρίστη σαρδέλα. Εἶτα ἡ Κασσιώπη καὶ τέλος ὁ ἅγιος Στέφανος τὸ βόριον ἀκροτήριον τοῦ κόλπου τοῦ Ὕψου.

Δυτικῶς τῆς ἀκτῆς ἀπὸ ἁγίου Στεφάνου μέχρι τοῦ Νήσου ὑψοῦται σειρὰ ὀρῶν τραχέων, κλίνουσα ἐλαφρῶς ἐκ τῶν βοριανατολικῶν πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ μέχρι τῆς ἀκτῆς ἀπὸ Παλαιοκαστρίτσης ἕως τοῦ λιμένος ἅγιος Γεώργιος τά λέματα. Τὸ κατ᾽ αὐτὸν ὄρος καλεῖται ὡς εἴπομεν Χελιδώνιον, τό νοτιοανατολικῶς τούτου Ἡρακλῆς. Τό βοριανατολικῶς τούτου Τσοῦκα καὶ τὸ βορειοανατολικῶς τούτου Παντοκράτωρ, ὅστις καλεῖται καί Ὑψηλός· ἐπειδὴ ἐκ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ καθορᾶται ἡ κυκλίζουσα τὴν νῆσον θάλασσα, τὰ πλεῖστα τῆς νήσου μέρη, ἡ Ἤπειρος πᾶσα καὶ αἱ διευθύνσεις τῶν ὀρεινῶν σειρῶν ταύτης. Ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς Χειμάρας βουνὸν μέγαν. Διακρίνεται ἡ κορυφὴ αὐτοῦ ἐν μέσῳ ὀρῶν τραχέων ἅπερ καλύπτουσι χώραν τῆς νήσου, τὴν μεταξὺ τῶν λιμένων Πυργὶ, Κασσιώπης καὶ Ῥόδας· χωρίζονται δὲ ἐκ

τῶν λοιπῶν τῆς σειρᾶς ὀρῶν διὰ διασέλου εὐρέος καθ᾽ ὃ κεῖται χωρίον Σγουράδες. Τὸ πρὸς τὸ διάσελον νοτίως καὶ ἐκ τοῦ Πυργὶ ὑψούμενον ὄρος, Γαρνοῦ καλούμενον, ἀνήκει εἰς χωρίον Σπαρτίλα παρὰ τὸ διάσελον κείμενον καὶ ἀντιθέτως τῶν Σγουράδων. Τὰ ἀνατολικῶς τούτου μέχρι Κασσιώπης ἀνήκουσιν εἰς Συνιὰς χωρίον κείμενον νοτιοανατολικῶς (φ. 79.) καί οὐ μακρὰν τῆς κορυφῆς τοῦ Παντοκράτορος. Τὰ ἐκ τῆς Κασσιώπης μέχρι τοῦ Νήσου ἀνήκουσιν εἰς χωρίον Περίθειος ἀντιθέτως Συνιῶν καὶ πλησίον τῆς κορυφῆς τοῦ Παντοκράτορος κείμενον δί᾽ ὃ καὶ Περίθειος ἐκλήθη χάριν τῆς ἁγιότητος τοῦ χωρίου. Ὁ πρὶν κατ᾽ αὐτὸ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος μετεβλήθη εἰς τὸν τῆς Μεταμορφώσεως. Εἰς τὴν ἑορτὴν αὐτοῦ προστρέχουσιν ἐξ ὅλης τῆς νήσου οἱ εὐσεβεῖς Κερκυραῖοι κατὰ τὰς ἕξι πρώτας τοῦ Αὐγούστου ἡμέρας. Πολλοὶ διατρέχουσι τὴν ὁδὸν ἀνυπόδητοι{ἄλλοι τύπτονται διὰ μάχαιραν, καὶ ἄλλοι ὑπομένουσι πολλὰς κακουχίας καὶ στερήσεις.} καὶ τινὲς ἔχοντες ἀνθέων ἐπὶ κεφαλῆς δι' ἀνάθημα. Γυμνοί, τηροῦντες κάλυμμα περὶ τὰ σκέλη καὶ ἔχοντες ὄπισθεν δεμένας τὰς χεῖρας καὶ ἐπ' αὐτῶν ἀναθήματα πορεύονται γονατιστοὶ ἀπὸ τῆς ἐξωφλοίου τοῦ ναοῦ θύρας μέχρι τοῦ μυχοῦ αὐτοῦ ἔνθα ἡ εἰκὼν τοῦ Σωτῆρος. Τὰ τοιαῦτα ξένα εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἔχουσιν τὴν ἀρχὴν των εἰς τὴν πρὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ λατρεία, κατὰ παράδοσιν διασωθέντα. Τὰ νοτιοδυτικῶς τῆς Περιθείου ὄρη ἀνήκουσιν εἰς χωρίον Λαύκη ὅπερ κεῖται εἰς χαράδραν ὁμωνύμου ὄρους βορειοδυτικῶς Περιθείου. Τά δυτικῶς τούτου καί τῆς Περιθείου ἔχουσιν ἐν αὐτοῖς χωρίον Στερνήλα ὀνομασθέν οὕτως διὰ τὸ ἄφθονον [...] . Τούτων τὸ πρὸς τὴν Λαύκην ὄρος καλεῖται Τριμόδι, τὸ δυτικῶς τούτου Ῥάχη Ἐρίβας, τὸ δυτικῶς ταύτης Σκεπαστή, τὸ νοτίως ταύτης ὄρος Σουραμία καὶ τὸ νοτίως τούτου Κούτουλας ὅπερ ὑψοῦται βορέως τοῦ τῶν Σγουράδων ὁ καλεῖται Μεταγῶνης. Ὀνομάζουσι ταῦτα κοινᾶ μέχρι τοῦ ὄρους Γαρνοῦ Ἄχρα δόντα. Ἄκρα ὀδοντωτὴ ἐπειδὴ σχηματίζουσιν ὁμοῦ σιαγῶνα ὀδοντοτὴν ἐν ᾧ τὸ χωρίον Στερνίλα. Τούτου ἐξαρτήματα ὑπάρχουσιν ἡ Πετάλια ἐν λεκάνῃ ὁμοίως κειμένη καὶ βορείως ἔχουσα τὸ ὄρος Σκεπαστή, βοριανατικῶς Πετάλιας Ἐρύβα, ἀνατολικῶς ταύτης τὸ Τριμόδι καὶ τὸ τούτου βορείως ὁ Ἅγιος Παντελεήμων. Δυτικῶς Παντελεήμονος εἰς τό βορειοδυτικόν πλευρόν τοῦ ὄρους

Σκεπαστὴ κεῖται χωρίον Ἐπίσκεψις καὶ βορειοδυτικῶς ταύτης ἐπὶ λόφου οὗ μακρὰν τοῦ λιμένος Ῥόδας κεῖται χωρίον Σφακερὰ. Οὕτως ὀνομασθέν ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς θέσεως, ἥτις πρὶν ἐκαλύπτετο ὑπὸ σφακῶν, ὅπως Σπαρτίλα ὑπὸ σπαρτῶν, Πρινίλα ὑπὸ πρίνων. Βορειοδυτικῶς Σφακερῶν εἰς θέσιν καλουμένην Λειβάδι εὑρίσκονται ἐρείπια πόλεως ἀρχαίας ἥτις, ὡς δηλοῦται ἐκ τοῦ ὀνόματός τοῦ κατ' αὐτὴν λιμένος, ἐκαλεῖτο Ῥόδα ἢ Ῥοδῆ ἀντὶ Ῥοδιά. Ἔφερεν ἔτι τὸ ὄνομα Στύλοι ἐπειδὴ ὁ λιμὴν καλεῖται Ἅγιος Γεώργιος τῶν Στυλῶν ἢ Ῥόδας. Πιθανὸν διὰ ναὸν περίστυλον, ἐπειδὴ στηλῶν λείψανα ἐκεῖ ἀνευρίσκονται. Νοτιοδυτικῶς Ἐπισκέψεως κατὰ τὸ δυτικόν πλευρὸν τοῦ ὄρους Σουραμιὰ ἢ μεγάλου Βουνοῦ ὑπάρχει χωρίδιον Ὁμαλή, μικρόν, ἔχον ἀρχαία ἐρείπια καὶ ἀνῆκον εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν Σγουράδων. Τοῦ ὄρους Κούτουλα δυτικῶς ἡ ὀρεινὴ σειρὰ κόπτεται διὰ λεκάνης Πλατύ Ἰσιάδι καλουμένης τῶν δὲ Σουραμιᾶς καὶ Σκεπαστῆς δυτικῶς διὰ φάραγγος τοῦ Ἀσκηταριοῦ δι' ἧς ποταμίσκος ἄγει μέχρι τοῦ λιμένος Ρόδας. Τὰ δυτικῶς τοῦ λιμένος καὶ τῆς φαράγγος ὄρη μεταβάλλοντα ὑφὴν καὶ ὕψος ἀποβαίνουσιν βουνὰ καὶ τηρούσιν ἐν μέρει τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν σειρὰν διεύθυνσιν· ἄλλ΄ἀντὶ ν΄ἄγωσιν ἡνωμένα μετ' αὐτῆς, χωρίζονται εἰς τρεῖς ἑτέρας σειρὰς παραλλήλους. Ἐκείνης νοτίως τῶν Σγουράδων ἐκ τοῦ ὄρους Γάρνου καί τοῦ διασέλου συνεχοῦς οὔσης. Τὸ μετὰ τὸ διάσελον ὄρος ταύτης τραχὺ καλεῖται Κορέλι, ἔχον χωρίον Ἅγιον Μάρκον ὅπερ κείται εἰς τὴν νοτίαν αὐτοῦ ὑπώρειαν. Τὸ δυτικῶς τούτου τραχὺ ὁμοίως καὶ ἔχον διάσελον ἕτερον καλεῖται Κοράκιον διότι ἐσύχναζον πότε κατ᾽ αὐτὸ κόρακες. Τὸ κατὰ τὴν νότιαν ὑπώρειαν χωρίον καλεῖται ἐξ αὐτοῦ Κορακιάνα. Τὸ δὲ πρὸς βορρᾶν ἀντιθέτως Κορακιάνας κείμενον Ἐσωκοράκιον. Τὸ δυτικῶς τούτου ἔχει τὴν ὑψηλὴν κορυφὴν Τσούκα, εἰς τὸ νότιον πλευρὸν τῆς ὁποίας κεῖται χωρίον Σκρηπερὸ ἢ Κηπερὸ ἀποικία ὁμωνύμου ἐν Ἠπείρῳ χωρίου. Τὸ δυτικῶς Τσούκας καλεῖται Πυλὶς καὶ τὸ νοτιοδυτικῶς ταύτης, ἔνθα ὑπάρχει διάσελον, καί ἡ σειρὰ κάμπτεται, Ἅγιος Παντελεήμων. Κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν ὑπώρειαν αὐτοῦ κεῖνται τὰ χωρία Καστελάνοι καὶ Ἀρκαδάδες ἀποικία Ἀρκάδων. Τὸ νοτιοδυτικῶς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος καλεῖται Κόκκινοι κρημνοί· ἔφ΄ ὧν κεῖται χωρίον Ἀλιματάδες καὶ ὑπ' αὐτούς κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν

χωρίον Δουκάδες, ἀποικία τοῦ ἐν Ἠπείρῳ Δουκάτ. Τῶν Κόκκινων Κρημνῶν δυτικῶς ὑψοῦται ὁ Ἡρακλῆς ὑφ' ὃν κατὰ τὴν νοτίαν ὑπώρειαν ὑπὸ βράχους ἀποτόμους ἄνω τοῦ κόλπου τῆς Παλαιοκαστρίτσης ὑπάρχει χωρίον Λάκωνες ἀποικία Λακώνων. Ἦλθον ἐν τῇ νήσω οὗτοι καὶ οἱ Ἀρκαδάδες παραδίδουσιν μετὰ τῶν Κορινθίων. Ἡ παράδοσις αὐτῶν σχετιζομένη μετὰ τῶν θέσεων ἃς τὰ χωριά ἔχουσι, κατά τὰς παρόδους κείμενα, στρατηγικῶν οὐσῶν διὰ τὴν πόλιν ἣν κατέσχον οἱ Κορίνθιοι, διά τήν πρός ἀλλήλους φύλαξιν καί δι' ἰδίαν ἀσφάλειαν, βεβαιοῖ ὅτι πράγματι ἐξ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς αἵ ἀποικίαι αὐτῶν ἐγένοντο. Βορειοδυτικῶς τοῦ Ἡρακλέως ἐκτεινομένη ἡ σειρὰ ἀπολήγει εἰς τὴν θάλασσαν νοτίως τοῦ λιμένος Ἅγιος Γεώργιος τά λέματα διά τοῦ {ὄρους Ἄκρα δοντος} Χελιδονῖου ὄρους καθ' ὃν χωρίον Πρινίλα.

Δυτικῶς τῆς φάραγγος τοῦ Ἀσκηταριοῦ καὶ τῶν Σγουράδων καὶ βορείως τῶν ὀρῶν Τσούκας καί Πυλίδος ἐκτείνονται τούτοις παραλλήλως αἵ τρεῖς μνησθεῖσαι (φ. 80.) βουνώδεις σειραί. Ἡ πρός τά ὄρη ἄρχεται νοτιοδυτικῶς Σγουράδων εἰς τήν ἀνατολικήν ὑπώρειαν. Ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ ζυγοῦ ταύτης κεῖται τὸ χωρίον Ζυγός. Τούτου δυτικῶς ἐν θέσῃ Στρινερή καί Ἀγελάδες κόπτεται διὰ διασέλου καὶ εἶτα ὑψοῦται ἔχουσα κορυφὰς. Τούτων ἡ ἀπέναντι τῆς κορυφῆς Τσούκας εἶνε ἀπόκρημνη παραπλησίως τὸ σχῆμα καὶ ὁμοίως τὴν ὑφήν πρὸς τοὺς βράχους τῶν Μετεώρων. Δύναται τὶς εἰπείν ὅτι ὅπως τὰ Μετέωρα ἀνεφάνησαν μεταγενεστέρως τῆς σειρᾶς τῶν Καμβουνίων, οὕτω καὶ αἵ βουνώδεις σειραὶ ἐγένοντο μεταγενεστέρως τῆς ὀρεινῆς σειρᾶς ἐνταύθα. Ἢ κάλλιον εἰπεῖν μεταγενέστεραι τῆς νήσου ἐξάρσεις ὑπήρξαν πᾶσαι αἱ χῶραι αἱ φέρουσαι ὑφὴν τοιαύτην. Ἐν τῇ βορίᾳ βουνώδη σειρᾷ , ἔνθα τὸ χωρίον αἱ Νύμφαι, εὗρον σφαίρας ἐκ πυριτίου, ὧν τινες, λέγεται ἐμπεριέχουσι κόνιν λεπτὴν καὶ σκώλικα, ὅπως καὶ οἱ ἐν Ἠπείρῳ ἐκ γρανίτου περιγραφεῖσαι. Τὸν σκώλικα δὲν ηὐτύχησα νὰ εὕρω· ἀλλ' ἐκ τῶν σφαιρῶν ὑπάρχουσι τινες στερεαὶ ἔχουσαι κατὰ κέντρα τὴν ὑφὴν ἐρυθρὰν· ἄλλα ἐμπεριέχουσαι συμπαγῆ πλὴν διάτρητον ἀμμώδη ὕλην ἧς τὰ κενὰ χχχχχχχ ὧδε ἐφ' ὕδατος. Αἱ σφαῖραι αὗται ὡς προανεπτύξαμεν, διὰ τὴν ὑφὴν καὶ διὰ τὸ εἶδος τῆς αὐτῶν ὕλης ἐγένοντο ἐκρήξει προγενεστέρᾳ τῆς τῶν ἐκ γρανίτους· ἐπειδὴ τούτου εἶνε ἐλαφρύτερος ὁ πυρίτης καὶ

ἐν ἐποχῇ καθ' ἥν αἱ βουνώδεις σειραὶ δὲν ὑπῆρχον. Ὕστερον αὗται ἐξαρθεῖσαι παρέλαβον καὶ φέρουσιν ἐν ἑαυταῖς τὰς μνησθείσας σφαίρας. Τῆς πρὸς τὰ ὄρη βουνώδους σειρᾶς τὸ ἀπέναντι τῆς κορυφῆς Τσούκα ὑψούμενον κρημνῶδες βουνὸν καλεῖται Παλαιόκαστρον. Ἀπόκρημνον κατὰ τὰς τρεῖς πλευρᾶς συνέχεται δυτικῶς πρὸς βουνὸν, ὅπερ ἀφικνεῖται δυτικῶς μέχρι ποταμοῦ Τυφλοῦ εἰς ὃν καὶ ἡ σειρά λήγει, ἔχουσα εἰς τὸ δυτικὸν πλευρὸν χωρίον Βαλανειὸ. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν κορυφὴν τοῦ Παλαιοκάστρου ὑπάρχει ἐρειπωμένη ἐκκλησία οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι. Εἰς τὰ πέριξ αὐτῆς ἀνευρίσκονται τάφοι ἐκ δύο κεράμων καί ἐν αὐτοῖς ὀστᾶ ἀνθρώπων, πήλινα ἀγγεῖα, κοσμήματα λίθινα διάτρητα καὶ ἐνίοτε δακτυλίους χρυσοὺς μετὰ λίθων γραπτῶν. Δυτικῶς τῆς κορυφῆς ἔφ ἧς ἡ ἐκκλησία Ἅγιοι Θεόδωροι ἔχει τὸ βουνὸν κορυφὴν πλατεῖαν πεφυτευμένην ὑπὸ πυκνῶν ἐλαιῶν. Μεταξὺ αὐτῶν διακρίνονται ἴχνη δεξαμενῶν καὶ τοίχει ἀσβεστόκτιστα. Ἐνταῦθα λέγεται ἐβασίλευεν ἡ κρημνισθεῖσα μετὰ τοῦ ἡμιόνου βασίλισσα. Κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῶν βράχων ὑπάρχει αὐλακώδης ἐντομὴ, ὡσεὶ ὑπὸ χειρὸς κατειργασμένη, ὀνομαζομένη δὲ Πέτρινο κανάλι. Δι' αὐτοῦ ἀντλείας λέγουσιν ἀνεβίβαζον ἐπί τοῦ βουνοῦ, ἔνθα ὑπῆρχεν ἡ πόλις τὰ εἰς τὰς ὑπωρείας αὐτοῦ ἀναβρύοντα ὕδατα κατὰ θέσιν Μελισσούδι. Τὸ πράγμα εἶνε δυνατὸν καὶ ἴσως τὰ ὕδατα καὶ ἐπλήρουν τὰς δεξαμενὰς ἐν ἐποχῇ εἰρήνης. Ἄληθὲς ἀποδεικνύμενον ἀποβαίνει σπουδαιότατον· ἐπειδὴ εἰς ἐκείνους τοὺς χρόνους, οἱοιδήποτε καὶ ἄν ὑπῆρξαν, ἐγίγνωσκον τήν χρῆσιν τῆς ἀντλείας. Παρομοίαν ἐντομήν παρετήρησα εἰς ὁμοίαν ὑφὴν ἔχοντα βράχον κείμενον νοτίως τῶν Ἀρκαδάδων μεταξὺ τῶν ἀγουσῶν εἰς Ἀλειματᾶδες καὶ εἰς Πάγους ὁδῶν. Τὸ δὲ ὄνομα Κανάλι μὴ ὂν ἑλληνικὸν δηλοὶ ὅτι ὀνομάσθη ἡ ἐντομὴ οὕτω διὰ τὸ αὐτῆς σχῆμα εἰς ἐποχὰς μεταγενεστέρας. Χωρίζεται ἡ βουνώδης αὕτη σειρὰ ἐκ τῆς πρὸς νότον ὀρεινῆς διὰ τῶν ἀπαρχῶν τοῦ Τυφλοῦ, οὗτινος αἱ πηγαὶ εὑρίσκονται εἰς Σγουράδες , Ἐσωκοράκιον καὶ εἰς Πυλίδα· ἀλλ' αἱ ἀφθονώτεροι κατὰ τὴν ὑπώρειαν τῆς Τσούκας εἰς Μελισσούδι, δί ὧν κινοῦνται ἐνταῦθα ὑδρόμυλοι ἐτησίως.

Ἡ μέση βουνώδης σειρὰ στενωτέρα καὶ ταπεινοτέρα τῆς περιγραφείσης ἄρχεται βορειοδυτικῶς Σγουράδων ἐκ τοῦ ὄρους Κουραμιᾶ καί διευθύνεται μέχρι

τοῦ βουνοῦ ἐφ' αὐτὸ Βαλανειόν. Χωρίζεται ἐκ τοῦ βουνοῦ τούτου καὶ ἐκ τῆς πρώτης σειρᾶς διὰ ρεύματος ὀνομαζομένου Διποτάμου.Τοῦτο τὸ μὲν ἄρχεται ἀπὸ Ζυγοῦ, τὸ δὲ ἐκ τῆς πρός τούτου πλευρᾶς τῆς σειρᾶς καὶ θέσεως Ῥοδινῆς. Ἐν ταύτῃ ἀνευρίσκονται τάφοι ἀρχαῖοι· ὑπῆρχε δὲ πόλις ἥτις κατεστράφη μετὰ τοῦ Παλαιοκάστρου. Οἱ τούτου κάτοικοι ἔκτισαν τὸ Ἐσωκοράκιον, οἱ τῆς Ῥοδινῆς τὸν Ζυγὸν καὶ οἱ τῆς Ὁμαλῆς τοὺς Σγουράδας τότε καὶ ταύτης καταστραφείσης. Ἡ τρίτη καὶ βοριωτέρα σειρὰ ἄρχεται ἐκ τῆς πρὸ τοῦ ὄρους Κουραμιᾶ λεκάνης καί δυτικῶς τῶν ἀρχῶν φάραγγος τοῦ Ἀσκηταριοῦ. Τὸ ἀνατολικώτερον βουνὸν ταύτης ὑψηλότερον τῶν ἄλλων ἔχει ἐπὶ τῆς κορυφῆς του μονύδριον τῆς Ἁγίας Τριάδος, (φ. 81.) πρὸς ἣν ἀφιερούσι κατ' ἔθος ἕν τοῦ τρία γεννήσαντος ζώου. Δυτικῶς τούτου κατὰ τὴν βορίαν πλευρὰν ὑπάρχει συνοικία χωρίου αἵ Νυμφαί, κατὰ δὲ τὴν νοτίαν χωρίον Κληματιά, οὗ δυτικῶς χωρίον ἕτερον Κυπριανάδες καὶ ἀντιθέτως τούτου κατὰ τὴν βορίαν πλευρὰν τὸ χωρίον οἱ Ἅγιοι Δοῦλοι, μεθ' ὃ δυτικῶς κόμπτεται ἡ σειρὰ ὑπὸ πεδίου Ῥηκίνη διαρρεομένου ὑπὸ τοῦ Τυφλοῦ. Χωρίζεται δὲ ἐκ τῆς προηγουμένης διὰ ποταμίσκου τῆς Κληματιᾶς, ὅστις ἄρχεται ἐκ τοῦ ὄρους Κουραμιὰ καὶ ἐκ τῆς πρὸ τούτου λεκάνης καὶ φέρεται εἰς τὸν Τυφλόν, ἀφ' οὗ ἐν τῷ πεδίῳ τῶν Κυπριανάδων παραλάβῃ τὸν τῶν Καμινῖων.

Βοριοδυτικῶς τοῦ ὄρους ἔφ οὗ ἡ Ἁγία Τριὰς ὑπάρχει λόφος, καθ' ὃν εἰς βραχώδη χώραν ἄνω φάραγγος ὑπάρχει ἡ μονὴ τοῦ Ἀσκηταριοῦ ἢ Παντοκράτορος. Νοτιοδυτικῶς ταύτης εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ ἰδίου λόφου ὑπάρχει ἀπέναντι τῆς πρώτης ἡ ἑτέρα μεγαλητέρα συνοικία τῶν Νυμφῶν. Μεταξὺ τῶν συνοικιῶν ὑπάρχει στενὴ κοιλὰς καὶ εὐφορωτάτη, ἥτις καλεῖται ἐσώχωρον καὶ διαρρεῖται ὑπὸ ἀφθόνων ὑδάτων κινούντων κατ' αὐτὴν ὑδρομύλους, καὶ πηγαζόντων μικρὸν ἄνω τοῦ χωρίου ἐκ τῆς βοριοδυτικῆς ὑπωρείας τοῦ ὄρους τῆς Ἁγίας Τριάδος. Τό χωρίον, λέγεται, ἔκειτο πρὶν ἄνω τῶν πηγῶν τῶν ὑδάτων εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κοιλάδας καὶ ὠνομάζετο Κουκουλοχώρι.Ὕστερον μετατοπισθὲν ἐν ᾗ κεῖται θέσει, ἔλαβε τὸ ὄνομα Νύμφαι· ὄνομα ὃ εἶχε πρὶν ἡ πηγὴ καὶ ὁ τόπος ὅτε ἡ κοιλὰς καὶ οἱ ἔνθεν καὶ ἔνθεν ταύτης λόφοι ὑδάτων καὶ ἀλσῶν βρίθοντες ἐθεωροῦντο νυμφῶν κατοικία. Μνημονεύονται

τῶν νυμφῶν θέσεις κατὰ παράδοσιν, αἱ βορείως πρὸς τὴν θάλασσαν χχχ κλιτύες τοῦ λόφου, ἐφ' οὗ ἡ συνοικία αὕτη, αἱ ὀνομαζόμεναι Στεφανοὶ καὶ Ἴσαρῆ κορυφὴ τοῦ βορείως τούτου κειμένου ἑτέρου λόφου Ζαχαρία, καὶ ἡ δυτικῶς τούτου κορυφὴ τοῦ λόφου τὰ Δίδυμα. Μεταξὺ τῆς πρὸς νότον ἐκτάσεως τοῦ λόφου τούτου καὶ τῆς τῶν Στεφανῶν καὶ Ζαχαρίου ρέουσι τὰ ὕδατα εἰς στενὴν καὶ ἀπόκρημνον ἐνιαχοῦ φάραγγα κινοῦντα πολλοὺς μύλους. Παραδίδεται δὲ, αἱ Νεράϊδες (ἤτοι νύμφαι τῶν νερῶν) χορεύουσιν ἀπὸ τοῦ Δίδυ στοῦ Στέφου, στοῦ Ἴσα καὶ στοῦ Ζάκα καὶ κρούουσιν ὅποιον τύχωσιν. Ἀλλ' ὄντως οἱ ἀπροφυλάκτως καθήμενοι εἰς ταύτας τὰς θέσεις προσβάλλονται ὑπὸ τοῦ βοριοδυτικοῦ θαλασσίου ἀέρος τοῦ ἐπικρατοῦντος εἰς τὴν Κέρκυραν. Ἐν ὥρᾳ χειμῶνος ἅπασα ἡ κορυφή τῆς κοιλάδας, ἐν ᾗ ἔκειτο τὸ χωρίον πρὶν, ὅταν ἐκαλεῖτο Κουκουλοχώρι, γέμει πηγῶν καὶ ρυάκων, ὧν ἕνεκεν διὰ τὴν ὑγρασίαν ἐγκατελείφθη τὸ χωρίον. Τὰ ὕδατα τῶν Νυμφῶν διευθύνοντο ἐν τῷ ἐσῳχώρω ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς. Εἶτα στρέφονται βορείως διὰ φάραγγος μεταξὺ λόφων, ἐν ᾗ ὑπάρχουσι δέκα ὑδρόμυλοι καὶ ἐξέρχονται εἰς πεδίον κατὰ θέσιν Ληνᾶ. Πρὸ τῆς ἐξόδου αὐτῶν ἑνοῦνται μετὰ πηγῆς ἐκ τοῦ δυτικοῦ λόφου ἀφθόνου ὀνόματι τοῦ Πιτσακίου. Ἐκ ταύτης μέχρι τῆς ἐξόδου ἡ φάραγξ πλατύνεται καί καλλιεργεῖται ὀνομάζεται δέ ὡς καί ὁ δυτικός λόφος Κασσέλαι. Οὕτως κατ' αὐτὰς ἀποτελεῖται ἐκ βράχων ἐξ οὗ ἐλατομοῦντο πύελοι (πύλαι κοινῶς) δι' ἔλαιον καί μεταφέροντο εἰς τήν πόλιν. Κατὰ τὸν βράχον ὑπάρχει μικρὸν φυσικὸν σπήλαιον φέρον τὸ στόμιον τεχνουργημένον καὶ ἄνω αὐτοῦ τεχνητὰς ὀπὰς ἐν αἷς ἐστηρίζοντο δοκοὶ δί ὧν ἀπετελεῖτο στέγη. Ἐξ ὧν δείκνυται ὅτι τὸ σπήλαιον καὶ ἡ στεγαζόμενη χώρα ἀπετελει ποτὲ ναόν. Νοτίως τούτου κατὰ τὴν κορυφὴν σχεδὸν τοῦ λόφου ὑπάρχουσι δύο λίθοι μεγάλοι ἐπὶ ἰδωμένου μονήρους βράχου κείμενοι, ὀνόματι δίδυμα βουνά. Ἐπειδὴ οἱ ἐπικείμενοι ἔχουσι τὸ αὐτὸ μέγεθος καὶ σχῆμα. Λέγεται ὅτι ἐτέθησαν ἐκεῖ ὑπὸ ὑπ' ἐγγύου γυναικός. Εἰσί φύσεως συμμίωτον οἵας καὶ ἕτεροι βράχοι κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν ἐν θέσιν Λάσκαρη νοτίως Ἁγίων Δούλων. Ἔλαβον δὲ τοιοῦτον σχῆμα ἐπειδὴ κατήρρευσαν τὰ εὔθραυστα μέρει διαλυθέντα ὑπὸ τῶν βροχῶν. Ἡ ὀνομαζόμενη θέσις Ληνὰ ἔχει περίμετρον ἑνὸς μιλίου. Κατ' αὐτὴν εὑρίσκουσιν οἱ γεωργοῦντες

πλίνθους, ὀστά καί ἐνίοτε κοσμήματα. Εἰς τὸ νότιον ταύτης δεξιὰ τῶν ὑδάτων κατὰ τὴν ἔξοδον τῆς φάραγγος ὑπάρχει ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Λευκοράκη. Αἱ ζωγραφίαι αὐτοῦ ἐσώζοντο, διηγοῦνται, μέχρις ἐσχάτων, φέρουσαι τοὺς ὀφθαλμοὺς ἢ τὴν ῥίνα ἐφθαρμένους ὑπὸ πειρατῶν Ἀλγερίνων. Εἰς τὸ βοριοανατολικὸν ἐν τῷ ἀγρῷ τοῦ Μαργαρίτου Παπούτση σώζεται μέρος ἀσβεστοκτίστου ἐρειπίου, πάρ' ᾧ ὁ καλλιεργητὴς εὗρε χώραν ἐστρωμμένην διὰ πλίνθων καὶ βάσεις στηλῶν διά πλίνθων ὁμοίως κατασκευασμένων. Δυτικῶς τῶν Ληνῶν ἐπὶ 1/4 μιλίου ὑπάρχει θέσις καλουμένη Κοροβέσι. Ἐν αὐτῇ εἰς τὸν κατεχόμενον ἀγρὸν ὑπὸ τῶν υἱῶν Ἀντωνίου Ντσιενεμπῆ, ἀνήκοντα δὲ εἰς τὴν κυριότητα Μουστοξίδη, εὑρίσκονται πολλά θρίμματα ἀμφορέων πλίνθων καὶ κεράμων, φυτευόμενον εἰς ἀμπελώνα. Μεταξὺ αὐτῶν εὑρέθη νόμισμα ἀργυροῦν φέρον διὰ λαμπρᾶς τέχνης ἐξ' ἑνὸς ἀμφορέα καὶ ὑπ' αὐτὸν φύλλον κισσοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ πολυθρύλλητον Ὁμηρικὸν δέπας ἀμφικύπελλον, ἔχον πρὸ τοῦ στομίου τὸ στοιχεῖον Κ. Τὸ νόμισμα τοῦτο, τὰ εὑρισκόμενα εἰς τὰς μνησθείσας θέσεις καὶ τῶν θέσεων τὰ ὀνόματα ὀθούσιν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐνταῦθα ὑπῆρχε πόλις. Ἐγένετο ἀρχαία καὶ πότε ἀνεξάρτητος ως τά σύμβολα τοῦ νομίσματος δηλούσιν. Ὠνομάζετο ὡς ταῦτα καὶ τὸ ὄνομα τῆς χώρας σημαίνουσι Κοροβύσιον καὶ ὕστερον Λήναια εἰς τιμὴν τῆς ἐπωνύμου ἑορτῆς τοῦ Βάκχου, ἐπειδὴ παρήγαγεν ἡ χώρα ἄφθονον οἶνον. Τὸ Κοροβέσι προῆλθεν ἐκ τοῦ κόρος βύσιον {πρὸς τιμὴν ἑορτῆς τοῦ Βάκχου καθ ἣν ἔφερον οἱ ἑορτάζοντες κορύμβους ἄνθεων} ὀνομασθέν οὕτως ἐπειδή καί οἱ μέθυσοι ἐκορέγυντο (κόρον βύω) κατεστράφη πρό τῶν Ληναίων. Τά Λήναια, ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν σωζωμένων κτιρίων διετηροῦντο καὶ ἐν τὴ χριστιανικὴ ἐποχῇ· κατεστράφησαν δὲ ὑπὸ πειρατῶν, ὅτε οἱ κάτοικοι ἔφυγον εἰς Κουκουλοχώριον. Τὸ πρὸ τῶν Ληναίων πεδίον ἐκτείνεται μέχρι θαλάσσης, ἀλλὰ κατ' αὐτὴν περὶ τὸ μέσον τοῦ πεδίου ὑψοῦται λόφος ἔχον πρὸς ἀνατολᾶς τὸν λιμένα τῆς Ρόδας ἢ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ πρὸς δυσμὰς ἐπίπεδον χῶρον καὶ λόφον τῆς Ἀστρακερῆς.

Δυτικῶς τοῦ λόφου καθ' ὃν αἱ Κασέλαι ὑπάρχει λόφος ἐφ'οὐ τὺ χωρίον Ξανθάτες βορείως τοῦ ὁποίου ἐκτείνεται πεδίον μέχρι τοῦ τῆς Ἀστρακερῆς. Τῶν

Ξανθάτων δυτικῶς ἄρχεται δειρᾶς ἀπό Ἁγίους Δούλους, ἥτις διευθυνόμενη βοριοδυτικῶς ἀπολήγει εἰς τήν θάλασσαν εἰς νοτιοανατολικῶς Ἐρυκούσης. Τά παρά τήν θάλασσα ἀνατολικά ταύτης ἀνήκουσιν τή Ἀστρακερῆ τό δέ δυτικῶς ταύτης ἀκρωτήριον καλεῖται Κοτσιδᾶς κοπτομένη ἡ δειρᾶς περί τό μέσον ἀφήνη ἵνα ἑνωθῆ τό πεδίον τῶν Ξανθάτων μετά τοῦ πρός δυσμᾶς τοῦ πεδίου τοῦ Ρηκινίου. Κατά τήν ἔκτασιν ταύτης καί βορείως τῆς διατομῆς ὑπάρχουσι τά χωριά Ἀγραφοί, Ἀντιπερνοί, Καβαλλούρι καί Καρσάδες ἤ Καρσιάδες, ὡς κατέχουσαι τήν Καρσίαν χῶραν. Τούτων, τοῦ πεδίου τῶν Ξανθάτων καί τῶν Ἁγίων Δούλων δυτικῶς ἐκτείνεται ἡ κοιλάς τοῦ Ῥηκινίου, ἥν διαρρεῖ ὁ Τυφλός ἐκβάλλων εἰς τόν λιμένα τοῦ Σιδαρίου. Ἡ κοιλάς αὕτη ὁρίζεται νοτίως διά βουνῶν παρεντιθέμενων μεταξύ τῶν ποταμῶν Τυφλοῦ καί ἑτέρου παραποταμίου αὐτοῦ Κανελάτα ὅπερ χύνεται εἰς αὐτόν ἐν Ῥηκινίῳ καί ἄρχεται ἀπό τοῦ ὄρους Παντελεήμονος καί ἐκ Καστελάνων. Ἐπί τῶν βουνῶν ὑπάρχει ἀπέναντι Καστελάνων χωρίον Χωροεπίσκοποι, ὅπερ κεῖται ὑπό κορυφήν ἀποκρήμνου κατά τᾶς τρεῖς πλευρᾶς βουνοῦ Ἀπομόνου καλουμένου, ἐνουμένου δέ μετά τοῦ ὄρους τῆς Πυλίδας διά δειράδας. Δυτικῶς τῶν βουνῶν καί τοῦ παραποταμίου Κανελάτα ἄρχεται ἐκ τοῦ ὄρους Παντελεήμονος βουνώδης σειρά, ἥτις διευθύνεται βοριοδυτικῶς καί ἀπολήγει εἰς τήν θάλασσαν, ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀράστης, ἀπέναντι τοῦ βραχώδους νησιδίου ἤ μαρμαροκαράβου τήν μορφήν ἔχοντος ἀνηγμένου πλοίου, καί δυτικῶς τοῦ λιμένος Σιδάρι. Κατά τήν ἀνατολικήν πλευράν τῆς βουνώδους ταύτης σειρᾶς ὑπάρχουσι τά ἑξῆς χωρία Καστελάνοι, Ἀγρός ἀπέναντι ἤ δυτικῶς Χωροεπισκόπων καί ὑπ' αὐτόν πρός τόν ποταμίσηον Ραφαλάδες· εἶτα Μαλακοί ἐπί βουνοῦ. Τούτων δυτικῶς Μεσσαριὰ, Ἅγιος Ἀθανάσιος, Περλεψιμάδες καί ὑπ'αὐτούς πρός τό πεδίον Ρηκίνι Κοψοχειλάδες εἶτα Γαβράδες, Ραχτάδες, Βελονάδες, Μαγουλάδες, Αὐλιῶται καί Περουλάδες· κατά δέ τήν δυτικήν (φ. 82.) ἀντιθέτως Αὐλιωτῶν τό χωρίον καί ἀκροτήριον Ἀφιών, ἀντιθέτως Μαγουλάδων Καβαδάδες, ἀντιθέτως Ραχτάδων οἱ Ἀρμενάδες, ἀντιθέτως Ἀγροῦ Ἀσπιωτάδες Ἀθηνοὶ καί Μανατάδες,καί ἀντιθέτως Καστελάνων οἱ Ἀρκαδάδες· ἀπέναντι δέ Ἀθηνῶν (Ἀθηναίων) εἰς τό πλευρόν τοῦ Χελιδονίου ὄρους οἱ Πάγοι.

Μεταξύ τούτων καί ἐκείνων ὑπάρχει ῥύαξ οὗτινος τὰ ὕδατα ἄρχονται ἐκ τῶν Ἀλιματάδων καί ἐκβάλλουσιν εἰς λιμένα ὁ Ἅγιος Γεώργιος τα λέματα (ἁλιεύματα). Νοτίως τοῦ Χελιδονίου ὄρους διευθύνονται ἐξ αὐτοῦ βουνὰ ἅπερ σχήζονται διά δύο χειμάρρων. Διά τοῦ ἀνατολικωτέρου χωρίζεται τό Ὄρος τοῦ Ἡρακλέως ἐκ βουνῶν ἐφ' ὧν χωρίον Μακράδες· διά δέ τοῦ ἑτέρου χωρίζονται οὗτοι ἐκ βουνῶν καθ' ἅ τό χωρίον Στόνοι ἀπέναντι Μακράδων καί ἀντιθέτως Πάγων, εἶτα νοτίως Στόνων χωρίον Κρήνη, καί τούτου νοτίως τό ὄρος Καστέλι τό βοριοδυτικῶς τῆς Παλαιοκαστρίτσης ὑψούμενον. Τήν ὑπώρειαν αὐτοῦ ἤ τά μεταξύ τούτου καί τοῦ ὄρους Ἡρακλέως διαρρεῖ ὁ ἀποτελούμενος ἐκ Μακράδων καί ἐκ Στόνων χείμαρρος ὅστις ἐκβάλλει εἰς Παλαιοκαστρίτσα.

Ἀνατολικῶς τῶν κόλπων τῆς Παλαιοκαστρίτσης καί δυτικῶς τοῦ κόλπου τοῦ Ὕψου ἀποχωρούσιν ἐκ τῆς ὀρεινῆς σειρᾶς δειράδες, ὧν ἐπικρατοῦσα διεύθυνσις εἶνε ἡ πρός νότον. Ἡ δυτικωτέρα ἐκ τῶν Κοκκίνων κρημνῶν ἀρχομένη ἀποβαίνει βουνώδης ἔνθα ἄγει παραθαλασσίως· ἔχει τήν δυτικὴν πλευρὰν τραχεῖαν καὶ ἀκατοίκητον, τὴν δὲ ἀνατολικὴν ὁμαλὴν, καθ' ἥν διακρίνονται τὰ ἑξῆς χωρία εἰς τὰ ἐπώνυμα αὐτοῖς βουνὰ κείμενα. Νοτιοδυτικῶς τῶν Δουκάδων Λιαπάδες· εἶτα Γιαννάδες μεθ' ὁ ὄρος ὁ Ἅγιος Γεώργιος τραχὺ ἔχον πρὸς τὴν θάλασσαν μονὴν Θεοτόκος ἡ Μυρτιότισσα. Εἶτα ὄρος καὶ χωρίον Πέλεκας μεθ' ὁ ὄρος Ταξιάρχαι, ὅπερ χωρίζεται ἐκ τοῦ νοτίως ὄρους τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος διὰ τοῦ κόλπου Ἅγιος Γεώργιος.Μεταξὺ τούτου καὶ τῆς ἀνατολικῆς θαλάσσης παρεμπίπτει ὄρος τῶν Ἁγίων Δέκα πρὸς ὁ συμπίπτουσιν οἱ Ταξιάρχαι καὶ ὁ Ἅγιος Παντελεήμων διά διασέλων. Εἰς τό βόριον αὐτοῦ πλευρόν ὑπάρχει χωρίον ὁμώνυμον, εἰς δέ τό ἀνατολικὸν παραθαλασσίως χωρίον Μπενίτσα ὕδατα ἔχουσα ἄφθονα. Νοτίως τοῦ ὄρους τούτου καὶ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος ἡ νῆσος βαθμηδὸν κυρτοῦται ἐπὶ μᾶλλον ἀποστενοῦνται καὶ τὰ βουνὰ ταπεινοῦνται λήγοντα εἰς τὸ ἀκρωτήριον Λευκάκια· καλεῖται δὲ ἡ Λευκίμη καὶ διαιρεῖται εἰς ἄνω καὶ κάτω. Ἡ κάτω πρὸς τὸ ἀκροτήριον ἀποτελεῖται ἐκ πέντε χωρίων· ἡ δ' ἄνω ἐκ πλειοτέρων μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχει τὸ φρούριον Ἀϊ-Μαθιᾶς (Ἅγιος Ματθαῖος) ἤ Γαρδικάκι ἐπί βουνοῦ παρά λίμνῃ πρὸς ὁ

ὄρος τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος.

Βοριανατολικῶς τοῦ ὄρους Ἅγιοι Δέκα ὑπάρχει βουνὸν καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ χωρίον Γαστούρι. Ἡ βοριοανατολικὴ ὑπώρεια αὐτοῦ σχηματίζει μετά τοῦ βουνοῦ Κανόνι τό στόμιον τῆς λίμνης Χαλκιοπούλου (Ὑλλαϊκοῦ λιμένος). Τούτων δυτικῶς καί βορείως τῶν Ἁγίων Δέκα ὑπάρχει κοιλὰς, ἧς τὰς πρὸς τὴν λίμνην ἀμπελοφύτους χώρας καλοῦσιν Ἄρντσιρες· ἐν᾽ ᾧ τὰς πρὸς τὴν λίμνην ὁμοίως καὶ νοτίως τοῦ λόφου τῶν φυλακῶν, δυτικῶς δὲ τοῦ λαιμοῦ καθ᾽ ὅν ἡ Γαρίτσα καί τοῦ λόφου τῶν Ἁγίων Θεοδώρων ὀνομάζουσιν ἁλυκὰς Γαρίτσης· ἐπειδή ὑπῆρξαν τοιαῦται. Νῦν εἰσὶ λειμῶνες. Τό Ἄντσιρες ἰταλιστί σημαίνει προχώσεις· ἐπειδὴ ἡ χώρα ἐκείνη ἐγένετο ἐκ προχώσεων τῆς θαλάσσης ἐν Ἑνετικῇ ἐποχή· δι ὅ καί ἰταλιστί ἐκλήθη. Διὰ τοῦ ἰδίου ὀνόματος καλεῖται καὶ ἡ κηπευομένη χώρα μεταξὺ τῆς συνοικίας Ἀνεμομύλου καί τοῦ φρέατος τῆς Παλαιοπόλεως· ὁμολογεῖται δέ ὅτι πρὸ ἑκατὸν πεντήκοντα περίπου ἐτῶν ὑπῆρξεν ἁλυκή. Εἰς ἐποχήν πάνω προγενεστέραν ὁ λαιμὸς καθ᾽ ὅν κεῖται ἡ Γαρίτσα ἦτο θάλασσα, δι᾽ ἧς ἠνοῦτο ὁ Ὑλλαϊκός λιμὴν μετὰ τοῦ πρὸς τὴν Ἤπειρον λιμένος, καὶ ἡ νῦν χερσόνησος τῆς Παλαιοπόλεως ἦτο νῆσος. Τὰ σημεῖα τῆς θαλάσσης ὑπάρχουσιν ἔτι. Οἱ κατὰ τὸν λαιμὸν θεμελιοῦντες οἴκους εὑρίσκουσιν εἰς βάθος δύο σχεδὸν μέτρων ἀντὶ ἄμμου καὶ γῆς παρθένου πηλὸν καὶ θάλασσαν.
Βοριανατολικῶς τοῦ λόφου τῶν φυλακῶν ἐκτείνεται ἡ πόλις, καὶ δυτικῶς αὐτοῦ καί τοῦ νέου τῆς πόλεως φρουρίου προβαίνει ἡ κοιλὰς μέχρι θαλάσσης. Δυτικῶς τῆς κοιλάδος ἀπὸ τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ προαστείου Μαντουκίου ἐκτείνεται δειράς, καθ᾽ ἣν διακρίνονται οἱ λόφοι Βειρὸς καὶ Καστελάνοι, ὅστις συμπίπτει τῷ ὄρει τῶν Ἁγίων Δέκα κατὰ θέσιν Ἅγιοι Θεόδωροι, καθ᾽ ἣν συμπίπτουσι καὶ οἱ Ταξιάρχαι. Κατὰ ταύτην ὑπάρχουσι τὰ χωριά Ἀλεποῦ, Κανάλι Λεμεντίων καί Ἀρβανιτοκάναλο· ἐπί τοῦ Βειροῦ εἶτα Σκυλοπιάστρες, Ψωραροὶ καὶ Καστελάνοι. Τούτων δυτικῶς Βαρυπατάδες καὶ βορείως τούτων Κουραμάδες.

(φ. 83.) Δυτικῶς τοῦ λόφου Ἀλεπού ὑπάρχει λόφος Ποταμὸς καὶ ὁμώνυμον ἐπ᾽αὐτοῦ χωρίον. Ἐκ τούτου βοριανατολικῶς μέχρι θαλάσσης ἐκτείνεται πεδίον διαρρεόμενον ὑπὸ Ποταμοῦ καὶ ἔχον παρὰ τὴν θάλασσαν ἁλυκάς. Δυτικῶς τούτου

ὑπάρχει δειρὰς ἐκτενὰς, ἐφ' ἧς δυτικῶς Ποταμοῦ χωρίον Ζερβόπουλοι, ἄρχεται ἐκ Κουραμάδων καὶ ἀφικνεῖται μέχρι τῶν ὑπωρειῶν τῆς Τσούκας τῶν μεταξύ τῶν χωρίων Σκριπεροῦ καί Κορακιάνας. Περὶ τὸ μέσον αὐτῆς περίπου ἐν θέσει Γουβιὰ ἔχει ἀπομονωμένον καὶ ὑψηλότερον τῶν λοιπῶν κωνικὸν λόφον ὀνόματι Ἀρκοκέφαλον. Μεταξύ ταύτης καὶ τῆς βουνώδους περιγραφείσης σειρᾶς ὑπάρχουσιν ὁριζόντιαι καὶ κάθεται δειράδες, αἵτινες συμπίπτουσαι πρὸς ἀλλήλας σχηματίζουσι λεκάνας εὐφόρους. Τέσσαρες ταύτων μεταβάλλονται ἐν ὥρᾳ χειμῶνος εἰς λίμνας. Ἡ νοτιωτέρα ἐπιμηκεστέρα καλεῖται μέγα Λειβάδι. Ὁρίζεται δυτικῶς ὑπὸ τῶν βουνῶν Λιαπάδων Γιαννάδων καί ὑπὸ τοῦ βουνοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου· νοτίως δὲ ὑπὸ λόφων, ἐν οἷς εὑρίσκονται τὰ χωρία Συναράδες πρὸς τὸ βουνὸν τῶν Ταξιαρχῶν, Καστελάνοι, Κουρεμάδες βορείως ἐκείνων, καὶ Κοκκίνη παρὰ τὸ μέγα Λειβάδι. Τούτου ἀνατολικῶς ἐν τή λεκάνῃ ὑπάρχει κεφαλόβρυσον, ὅπερ ἀφανίζεται, οὐ μακρὰν τῶν πηγῶν του, ἐν καταβόθρᾳ ἐν ᾗ λέγεται βούς κατεπόθη. Ἡ καταβόθρα αὕτη ἀντίκειται περίπου πρὸς τὸν ἀνατολικῶς κείμενον λόφον Βειρὸς, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἀνατολικὴν ὑπώρειαν ἐξέρχεται ὕδωρ ἀνάλογον τῷ τοῦ κεφαλοβρύσου, καί ῥεέι εἰς τὴν λίμνην Χαλκιοπούλου. Βειρὸς, ἐκ τοῦ βείω=βαίνω, σημαίνει διάβασιν ῥοῦ· ἐξ οὗ δείκνυται ὅτι ἐνταῦθα ἐκλήθη ἡ θέσις οὕτω ἐπειδὴ τὸ πηγάζον κατ' αὐτὴν ὕδωρ εἶνε διαβατικὸν. Τοιοῦτον εἶνε καὶ ὅπου ἄλλοτε ἀπαντᾶ τοιοῦτον ὄνομα. Ἐνταῦθα διαβαίνουσι τὰ καταπινόμενα ὕδατα ἐν τῇ λεκάνῃ τοῦ μεγάλου λειβαδίου. Τούτου βοριοανατολικῶς κεῖται ἡ λεκάνη Γαϊδάρανα, ἥτις συγκοινωνεῖ μεθ' ἑτέρας ἀνατολικῆς κειμένης καὶ ὀνομαζομένης Καβουρολίμνης. Ἐν αὐτῇ ὕδατα πηγαία ὑπάρχοντα ἔχουσιν ἐγχέλεις καί διευθύνονται εἰς τήν πρώτην. Ἐν ταύτῃ εἰς ὕψος ἀφικνούμενα καταπίνονται εἰς καταβόθραν καί ἐξέρχονται ἐν ποταμῷ εἰς Μπρεντάνου. Ἀφ' οὗ πληρωθῇ ἡ Γαϊδάρανα μετὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας, λέγεται, ἀναβρύουσιν αἱ πηγαί ἐν Μπρεντάνῳ, καὶ ἀφ' οὗ στίψῃ ἐκείνη ἐξακολουθοῦσιν ἀναβρύουσαι αὗται ἐπὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας· ἐπειδὴ ἐνδογέως ὑπάρχουσι δεξαμεναὶ συγκοινωνοῦσαι ἀλλήλαις. Δυτικῶς Γαϊδαράνας ὑπάρχει λεκάνη Κουνούπενα ἥτις πληρουμένη ἐξ ὀμβρίων ὑδάτων διατηρεῖ ταῦτα σχεδὸν ἐτησίως.

Ἐν τῇ νήσῳ ὡς δηλοῦσιν οἱ παραδόσεις καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἐπ᾽ αὐτῆς χωρίων· Λιαπάδες ἐκ Λιόπησι, Γιαννάδες ἐξ Ἰωαννίνων, Μακράδες ἐκ Μάκρης, Ἀρκαδάδες ἐξ Ἀρκαδίας καὶ τὰ παρόμοια· συνέβησαν ἀποικίαι κατ᾽ ἐποχὰς διαφόρους ἐπειδὴ ἡ νῆσος ἐρημώθη πολλάκις ὑπὸ πειρατῶν, ὑπό ὠμῶν κατακτητῶν, τυράννων καὶ ἐμφυλίων πολέμων. Αἵ πειρατεῖαι συνεκδοχικῶς ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὑπάρξασαι καταπόνεσαν τὴν νῆσον. Ἡ Κασσιώπη, ἡ Ὁμαλὴ, τὰ Λήναια, ἡ Ἄγηρος, ἡ Φόρμυγξ αὐτὴ ἡ μητρόπολις καὶ ἄλλαι κατεστράφησαν ὑπὸ πειρατῶν. Εἰς Δουκάδες δεικνύουσι μνήματα πολλὰ ἐν ἐξωκλησίῳ ὁ Ἅγιος Δημήτριος πεσόντων ὑπὸ πειρατῶν. Ἐν Νύμφαις εὑρίσκεται εἰς κώδικα ἐξωκκλησίου ὁ Σταυρωμένος, ὅστι ἐκτίσθη τὸ 1731 ὑπὸ τινος Ἀνθίμου Πολίτου ἱερομονάχου αἰχμαλώτου πειρατὼν ἄμ᾽ ἐπανῆλθεν ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἔνθα πρὶν λάβῃ τὸ σχῆμα ἔμαθε καὶ τὴν τέχνην τοῦ κτίστου. Ἡ οἰκοδομὴ ἐγένετο κατὰ ῥυθμὸν ἀραβικὸν εἰς τὰ βόρια τοῦ χωρίου, ὅπου ὑπήρχε σταυρὸς ἱστάμενος. Ἔστησαν αὐτὸν καὶ ἄλλους τρεῖς, γράφει ὁ ἴδιος, κατὰ τὰς εἰσόδους τοῦ χωριοῦ δι ἐπικρατῆσαν ὀλίγον πρὶν θανατηφόρον νόσημα· ὅπερ συνίστατο κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν παράδοσιν εἰς ἐξάνθημα εἰς τι μέρος τοῦ σώματος καὶ πρό πρὸ παντος εἰς τὴν χεῖρα περιπρισμένον μελανὸν ἢ ἐρυθρὸν. Οἱ ἐξανθοῦντες τὸ μελανὸν ἀπέθνησκον ἦτο καθ᾽ ἅ συμπεραίνεται ἐνδημικὸς ἄνθραξ ἀναπτυχθεὶς στερήσεων ἕνεκεν. Τοιοῦτον εὕρομεν εἰς Τοξοῦν. Οἱ ἄποικοι της νήσου ἀφωμοιοῦντο τοίς κατοίκοις. Οὗτοι δὲ ἅπαντες ἔχοντες ἰδιόρρυθμον βίον καὶ ἰδίαν ἑλληνικὴν προφορὰν δι᾽ ἧς μακρύνονται καί βραχύνονται οἱ χρόνοι, προφέρεται δέ καί τό δίγαμα, δηλοῦσιν ὅτι ὑπῆρξαν (φ. 84.) αὐτόχθονες ἐν Κερκύρᾳ, ὅπως καί εἰς τᾶς λοιπᾶς ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος, καθ᾽ ἅς διακρίνομεν τοιαύτας ἰδιορρυθμίας. Τοὺς ἡλικιωμένους καλοῦσι προεστοὺς. Δὴ ἐν λόγῳ, ἤ ἅμεσως, ὅσῳ κρατεῖ ὁ λόγος, λέγουσι δελόγκου. Κἄν ἀλύμαντον τόσον τουλάχιστον ἀκέραιον, ἀβλαβὲς, λέγουσι κἄνε ἀλυμάνικου. Θέτοντες τοῦ ὑποκοριστικοῦ τὴν κατάληξιν· Ἀντωνίσκος, Ἀντωνίτσης. Σύσκελον σύσκλον, πηδᾷ ἀλματάει, ἀγορὰ φόρος, κοπαδέλιον κίκαρας καὶ πλεῖστα ἄλλα ἅπερ διὰ τὸ στενὸν τοῦ χώρου παραλείπομεν. Παραθέτομεν μόνον τὸ ἑξῆς χαρίεν ποίημα, δι οὗ δείκνυται ὁ χρόνος τῆς ἐγκυμοσύνης τῶν ἐν αὐτῷ

ἀναφερομένων ζώων.

Τὸ γκροῦζι γκροῦζι τέσσαρας, (ὁ χοῖρος)
Τὸ βλιάζι βλιάζι πέντε, (τὸ πρόβατον)
Τὸ κεραμιδοτρέχατο 41 ἡμέρα, (ἡ γάλη)
Ἐγὼ ἡ Μαρία στὸν ἕνα μου (ἡ ἀλώπηξ)
καὶ ἡ βρωμερὴ στοὺς δυὸ της. (ἡ σκύλα).

Πλησιέστατα τῆς Ἠπείρου κειμένη ἡ Κέρκυρα μετέσχε τῆς τύχης τῶν χωρῶν ταύτης. Τὰ ὁμώνυμα ὄρη Τσύκα ἐν Ἠπείρῳ καὶ Τσούκα ἐν Κερκύρᾳ, ὧν διαφορὰ ὑπάρχει κατὰ τὴν προφορὰν τοῦ διχρόνου, ὡς ἄχιουρα καὶ ἄχυρα, δεικνύουσιν ὅτι ἡ Κέρκυρα ἀπετέλει μέρος τοῦ πρώτου καὶ περιφήμου Ἠπειρωτικοῦ κράτους, ἐξ οὗ ἡ Ἤπειρος πᾶσα ἐκλήθη.Τσούκα ἢ Τσύκα Δωριστὶ σημαίνει τύχην. Ἐν Κερκύρᾳ τσούκαν κατὰ τὴν φορὰν τοῦ λόγου λέγοντες ἀποτυχίαν. Τσούκα δὲ χωρίδιον εὑρίσκεται πλησίον τοῦ Λυκούρεσι ἀπέναντι Κερκύρας. Αὕτη μετὰ τὴν διαίρεσιν τοῦ Ἠπειρωτικοῦ Κράτους ὑπετάγη τοίς Κασσωπαίοις. Τοῦτο δηλοῖ ἡ ἐπ᾽ αὐτῆς πόλις Κασσιώπη καὶ ἡ ταύτης παράδοσις, ὅτι ἀμφότεραι, καὶ ἀπέναντι ἀλλήλλαις κείμεναι Κασσιῶπαι, ἡ ἐν τῇ Ἠπείρω καὶ ἡ ἐν τῇ Κερκύρα, κατῳκοῦντο ὑπὸ συγγενῶν συνεννοουμένων διὰ τηλεγραφικῶν σημείων.

Κατὰ τὴν ἄλλην παράδοσιν, καθ᾽ ἥν ἡ Κασσιώπη τῆς νήσου εἶχε καὶ τρεῖς ἀδελφὰς ἐπί ταύτης βασιλίσσας συνεννοουμένας διὰ Κανονίου,(!!) δηλοῦται ἐποχὴ καθ᾽ ἥν ἡ νῆσος διηρημένη εἰς τέσσαρας περιφερείας διῳκεῖτο αὐτονόμως μετὰ τὴν κατάργησιν τῆς δυναστείας τῶν Κασσωπαίων. Αἱ πρὸς ἀλλήλας συνενοήσεις δηλοῦσι τὸν κίνδυνον εἰς ὃν εὑρίσκοντο τότε. Τὸ δὲ κανόνι ἐτέθει ἀναχρονιστικῶς ληφθὲν ἐκ τῆς ὅλως μεταγενεστέρας ἐποχῆς καθ᾽ ἥν ἐπὶ Χριστιανισμοῦ τὸ ἐν Ἀγήρῳ Παλαιόκαστρον κατεστράφη. Ἐπειδὴ δὲν συμβιβάζεται τὸ κανόνι μὲ τὴν ὕπαρξιν τῶν πόλεων, ὡς ἡ ἰδία παράδοσις ὁμολογεῖ, πρὸ τῆς κτισθείσης Κερκύρας ὑπὸ

Κερκυλλίνου. Αἱ Βασίλισσαι εἰσὶν αἱ βασιλεῖαι τῶν πόλεων , ὧν ἑκάστη ὑπῆρξεν ὁμώνυμος βασιλίσσης κατὰ τὰ ἐπικρατοῦντα τότε· ἦσαν δε αἱ φερώνυμοι τῶν πόλεων Βασίλισσαι πιθανὸν ἀδελφαὶς, ὑπάρξασαι εἰς τὴν ὅλως πρώτην ἐποχὴν, ὅτε ἴσως τις ἢ ἄλλη ὕστερον ἐβασίλευσεν· ἀλλ' οὐδέποτε ἐβασιλεύοντο διαδοχικῶς ὑπὸ βασιλισσῶν αἱ πόλεις μέχρι τῆς καταστροφῆς αὐτῶν, ὡς ὁμολογεῖ ἡ ἐν Βαλανειῷ παράδοσις, ἐπειδὴ Ἀμαζόνες ἐνταῦθα δέν ὑπῆρξαν. Ἐκ τῶν χαριτομένων ὀνομάτων τῶν περίφημων τεσσάρων Βασιλισσῶν γινώσκωμεν τὸ τῆς Κασσιώπης, ζῶν εἰσέτι, καὶ τὸ τῆς φόρμυγος, ὅπερ διέσωσεν ἡ εὐγενὴς παράδοσις. Δυνάμεθα νὰ μαντεύσωμεν τὸ τρίτον ἐκ τῆς περιφερείας Λευκίμμης, διῃρημένης εἰς ἄνω καὶ κάτω, διατηρηθὲν ἐν αὐτῇ, ἀφ' οὗ ἀπώλεσεν αὐτὸ ἡ πόλις καταστραφεῖσα. Τοιοῦτο τι συνέβη καὶ διὰ τὸ ὄνομα τῆς ἑτέρας ἀδελφῆς, ἥτις κατῴκει εἰς τὸ παρὰ Βαλανειὸν Παλαιόκαστρον. Ἐκαλεῖτο Ἄγηρος· δι ὅ καὶ ἡ περιφέρεια ταύτης καλεῖται ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἄνω Ἄγηρος καὶ κάτω Ἄγηρος. Ἀγήρου προφέρει ὁ λαός καί ὄχι γύρου, ὑπέγραψαν οἱ τύραννοι Λογιώτατοι στραγγαλίσαντες καὶ ἀποκεφαλίσαντες τὴν Βασίλισσαν. Κατὰ τὴν διάβασιν τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, μ' ἐπληροφόρησαν ἐν Σκριπερῷ, ὑπῆρχε λίθος φέρουσα κατὰ τήν βορίαν αὐτῆς ὄψιν "Τάδε Ἀγήρου καὶ ὄχι Μέσης"· κατὰ δὲ τὴν νοτίαν "τάδε Μέσσης καί ὄχι Ἀγήρου". Ἡ λίθος κατεστράφη ὅτε ἐποίουν τὴν ὁδὸν ἀμαξιτὴν. Ἐξηγεῖται τὸ ἴδιον ἐξ ἀποδείξεως, ἣν τηρῷ, ἐχούσης οὕτω "1754-13 Γεναρίου ε.π. (ἔτους παλαιοῦ) ἔλαβα ἐγὼ ἠπογεγραμένος ἀπὸ τῶν λογιώτατον παπα Στεφανὴ δεφτερέο Τζιλινμπάρι καὶ μρ Ἰοάνι Τζιλινμπάρι Ἀλίφίερί παχτοναρέι ίς τὰ μισά μπενεφήτζια τοῦ Ἁγήου Παντελεήμονος καὶ τῆς Θεοτόκου Παντανούσας τοῦ <u>Ἀγήρου</u> τοῦ σεμεναρίου λάδι ξέστες δέκα διὰ τὸ πάχτο εἰς τὰ ἠμίσα κατὰ τὸ ἰοστρομέντο ποῦ ἐκάμαμε, καὶ κράζομε πλερομένος εος ὠλον τὸν Νοέβρι ἐρχόμενον τοῦ παρώντος χρόνου, καὶ ουτος ὁμολογῶ. - Κανωνικὸς Τρονκώνης καὶ ῥετωρος τοῦ σεμεναρίου"

(φ. 85.) Τῶν τεσσάρων βασιλειῶν ἡ Ἄγηρος καὶ ἡ Κασσιώπη εὑρίσκοντο βορείως τῶν ὀρῶν Παντοκράτωρ, Τσούκα, Παντελεήμων καί Ἡρακλῆς· ἡ δὲ Λευκίμη ἔκειτο

νοτίως τῶν ὀρῶν Ἅγιοι Δέκα καὶ Ἅγιος Παντελεήμων ὁ νότιος. Τὰ μεταξύ κατεῖχεν ἡ Φόρμυγξ ἥτις ἀνεπληρῶθει διὰ τοῦ ὀνόματος Μέσση. Αἱ ἕδραι αὐτῶν εἰς χώρας ἐρυμνὰς κτισμέναι δηλοῦσι τὰ μέτρα τῆς ἀσφαλείας τῶν τότε καί εἰς ὁποίους ὑπέκειντο κινδύνους. Κορυφαὶ ὀρῶν ἀπόκρημναι ἦσαν αἱ εκλεκτότεραι κατοικίαι. Τὰ περὶ συγκομιδῆς καὶ ὑδρεύσεως οὐδόλως ἐλαμβάνοντο ὑπ' ὄψιν. Δεξαμεναὶ ὀμβρίων ὑδάτων ἐχρησίμευον πρὸς κατάπαυσιν τῆς αὐτῶν δίψης. Αἱ εἰς ταύτας σωζόμεναι ἐκκλησίαι καὶ τὰ ἀσβεστόκτιστα τοίχη δεικνύουσιν ὅτι ὑφίσταντο μετὰ Χριστὸν· ἀλλ' εἶχον ἀπωλεσμένην τὴν αὐτῶν εὔκλειαν ἀφ' ὅτου ἐκτίσθη ἡ μητρόπολις Κερκύρας καὶ κατεστράφησαν μὲ τὴν ἔκπτωσιν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Τότε ἰδίᾳ ὕψωσαν κεφαλὴν οἱ πειραταί ἐν τῇ Μεσογείῳ, δι' ἔλλειψιν φόβου, δι' ἔλλειψιν ναυτιλίας ἐκ τῆς ὁποίας προσεκομίζοντο τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀγόνους χώρας κατοικοῦντες. Ἐλυμαίνοντο δὲ τὸ Βυζαντινὸν κράτος εἰς τοῦ ὁποίου τὰς χώρας διὰ τὴν πρὶν εὐημερίαν εὕρισκον ἄφθονον λείαν.

Ἐγένοντο αὐτόνομοι αἵ τέσσαρες βασιλεῖαι, ὅταν οἱ Κασσωπαῖοι καὶ οἱ Σελλοὶ ὑπετάγησαν εἰς τοὺς κτίσαντες τὴν Δωδώνην Πελασγούς, εἰς τοὺς ὁποίους βραδέως ἤ ταχέως ὑπετάγησαν καί αὗται. Ὁ καθυποτάξας ταύτας ἐκαλεῖτο Ἡρακλῆς, οὗτινος τὸ ὄνομα φέρει τὸ ὁμώνυμο αὐτοῦ ὄρος, κατὰ συνήθειαν καθ' ἥν οἱ βασιλεῖς εἶχον ἐπώνυμα ὄρη οἷον Κοιόρι, Τσύκα ἤ Τσούκα (Τύκα)· ὅπως συμβαίνη νῦν ἐν Ἀφρικῇ. Τούτου υἱὸς ὀνόματι Κερκυλλίνος ἔκτισε τὴν μητρόπολιν τῆς νήσου καὶ ἐξ αὐτοῦ ὠνομάσθη ἡ πόλις Κέρκυρα καὶ ὁ λιμὴν Ὑλλαϊκὸς· δι' ὅ καὶ ἡ παράδοσις τὴν Κέρκυραν μεταγενεστέραν τῶν τεσσάρων πόλεων ὁμολογεῖ. Ἤ κάλλιον εἰπεῖν ἡ πόλις ἐκτίσθη ἐπώνυμως τῆς γυναικὸς τοῦ Ἡρακλέως Κερκύρας καὶ ὁ λιμὴν ὠνομάσθη ἐξ υἱοῦ αὐτοῦ Ὕλλου· οἵτινες, θανόντος τοῦ Ἡρακλέος, ἐβασίλευσαν. Τὸ Κερκυλλίνος ἤ ὀρθότερον εἰπεῖν Κερκύλλος εἶνε σύνθετον ἐκ τῆς Κερκύρας ὕλλος ἤτοι Ὕλλος υἱοῦ Κερκύρας, ἐξ οὗ κοιν Κερκύλλος. Κατὰ τὸν πρῶτον τοῦ Χριστοῦ αἰῶνα ὡς μαρτυρικὸν δύο μαθητῶν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἀποβιωσάντων ἐν Κερκύρᾳ τοῦ Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ τότε ἔπαρχος Καρπιανὸς καὶ βασιλεὺς Κερκυλίνος, ὅστις διώκων τοὺς ἀρχιερεῖς φυγόντας ἐν

πλησίον νῆσον, πιθανὸν τοὺς Παξοὺς, ἐπνίγῃ. Κερκύρα δὲ ἡ αὐτοῦ θυγατὴρ ἐγένετο Χριστιανὴ. Τὸν Κερκυλλίνα πνιγέντα διεδέχθη βασιλεὺς Σεβαστιανὸς. Οἱ ἐν Κερκύρᾳ βασιλεῖς ἐν Ρωμαϊκῇ ἐποχῇ ἦσαν [...] ἄρχοντες ὧν τὴν κυβέρνησιν ἐπετέρουν ἔπαρχοι Ῥωμαῖοι, ὡς ὁ Βασιλεὺς Ἡρώδης ἐν Ἰουδαίᾳ καὶ ὁ ἔπαρχος Πιλάτος ἐπὶ Χριστοῦ. Ὅπως εἰς ταύτην τὴν ἐποχὴν οὕτω καὶ εἰς ἄλλας προτέρας ὑπήρξαν Κερκυλλίνοι καὶ Κέρκυρας, {ἐπειδὴ ἐδίδουν κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν παρ' Ἕλλησι ἔθος εἰς τοὺς ἀπογόνους τὰ ὀνόματα τῶν προγόνων}. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ὄρους τῆς Ἀναλήψεως ἐν Καρδάκι ὑπήρχε ναὸς τῆς Ἥρας. Τούτου τὴν χώραν καλεῖ ἡ παράδοσις λουτρὰ τῆς βασιλίσσης Κερκύρας. Ὄχι βέβαια τῆς θυγατρὸς τοῦ Κερκυλλίνου, οὔτε ἄλλης προγενεστέρας βασιλίσσης Κερκύρας· ἀλλ' ἐκείνης ἐξ ἧς ἡ πόλις ὠνομάσθη· διότι ἡ κτίσις τῆς Κερκύρας σύγχρονος σχεδὸν τῇ τῆς Δωδώνης μαρτυρεῖ ἡμῖν ὅτι ἡ Πελασγιώτις Κέρκυρα καὶ Ἡρακλέως γυνὴ ὑπῆρξε προγενεστέρα τῆς Πελασγιώτιδος Ἥρας συζύγου τοῦ Διὸς· καὶ ἑπομένως προγενέστερα τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας ἐν Καρδάκι ὑπῆρξαν τὰ λουτρὰ τῆς βασιλίσσης δι' ὅ ταύτης τὸ ὄνομα, ὡς ἀρχαιότερον καὶ ζωτικῶς ἐπιφανέστερον διετήρησεν ἡ παράδοσις, ἐποχῆς ὅν καθ' ἣν γυναῖκες ἐβασίλευον. Κατὰ θείαν συντυχίαν τελεῖ λουτρὰ πλησίον ἐκεῖ ὑπὸ τὸν βασιλικὸν περίβολον ἡ σεπτὴ ἡμῶν Ἄνασσα Ὄλγα, Ἀγαθηροίς, ἥτις ἐξ Ἡρακλέως ἕλκει καταγωγὴν μεταγενεστέρου καί συγχρόνου τή Ἥρα. Οὕτω δὲ ἡ εὐγενὴς παράδοσις ἐνισχυσμένη διατηρήσει ἀδιακρίτως ἕς ἀεῖ τὸ λαμπρὸν ὄνομα τοῦ πανευτυχισμένου ἐκείνου χώρου.

Ἡ δυναστεία τοῦ Κερκύρᾳ Ἡρακλέως κατελύθη ἀναμφιβόλως μετὰ τῆς καταλύσεως τῆς δυναστείας τοῦ Κοίου ὑπὸ Κρόνου. Τούδε ὁ ὑιὸς Ποσειδὼν τοῦ ναυτικοῦ ἄρχων ἐπέβει τῆς Κερκύρας. Τὸ αὐτοῦ ὄνομα ἔφερον τὸ νῦν καλούμενον ὄρος Παντοκράτωρ, τὸ ἀκροτήριον Ἅγιος Στέφανος καὶ τὸ ἀπέναντι αὐτοῦ ἀκροτήριον τοῦ Λυκουρεσίου. Εἶτα, Διὸς Βασιλεύοντος, ὁ Ποσειδὼν ἦρξε τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Δαλματίας καὶ τῶν κατ αὐτὴν νήσων ὧν ἕδρα ὑπήρξε ἡ Κέρκυρα, νῦν Κάρτσουλα καλουμένη, ὠνομάσθη οὕτως ἐκ τῆς αὐτοῦ γυναικός. Ὥστε ἡ Κέρκυρα ἄυτη ἔλαβε τὴν ἐπωνυμίαν μεταγενεστέρως τῆς ἐν τῶ Ἰονίῳ Πελάγει. Κατὰ τὰ μέχρι

τῶδε ἀναπτυχθέντα δὲν ὠνομάσθησαν ἀμφότεραι αἱ νῆσοι ἐκ τῆς αὐτῆς Κερκύρας, Οὔτε Ποσειδὼν προγενέστερος ὑπήρξεν, ἐξ οὗ ὠνομάσθη Ποσείδιον τὸ νῦν καλούμενον ὄρος Παντοκράτωρ. {Ἐπειδὴ ἡ σειρὰ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων δὲν συνδιάζεται οὕτω μετ᾽ αὐτῶν τῶν ὀνομάτων, σχετιζομένων πρὸς τὰ ἐπίσημα ὅμοια τῆς ἱστορίας} Μέχρι πότε ἦρξαν ἐν οἱ Πελασγοί τῆς Κερκύρας ἄδηλον. Παράδοσις ὑπάρχει ἐν Ὀθωνοίς ὅτι τὴν νῆσον ταύτην κατέλαβον Ἕλληνες ἐκδιώξαντες τούς Ἀλβανούς. Τούτων ἡ χώρα (φ. 86.) ὡς γινώσκομεν, δὲν ὑπερέβαινε τὴν Βυώσην,· ὥστε οἱ ἐκδιωχθέντες Ἀλβανοὶ ἦσαν οἱ κατακτηταὶ Πελασγοί, ἐπειδὴ ἐκ τῶν Τρωϊκῶν χρόνων μετέχει ἡ νῆσος τῆς τύχης τῆς ὅλης Ἑλλάδος. Ἐπολέμησε τότε ὑπὸ τόν Ὀδυσσέα, ὀνομαζομένη ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ Κροκύλεια αντὶ Κερκύλλεια, κατὰ γραφικὸν λάθος, ἢ ὑπὸ ποιητικὴν ἔκφρασιν περιληπτικῶς ἐκφράσας τὴν νῆσον Κέρκυραν καὶ τὰς ἐξ αὐτῆς ἐξαρτωμένας Μαρθάκην, Ἐρύκουσαν καὶ Ὀθωνούς. Ἐπειδὴ ἐξουσιάζοντο ποτε ὑπὸ τοῦ τῆς Κερκύρας Ὕλλον ἢ Κερκύλλου κοινῇ δὲ Κερκυλλίνου, ἐξ οὗ τὸ ὄνομα ἔσχον. ” Αὐτὰρ Ὀδυσσεὺς ἦγε Κεφαλλήνας μεγαθύμους οἱ ῥ᾽ Ἰθάκην εἶχον καὶ Νήριτον εἰνοσίφυλλον καὶ Κροκύλει ἐνέμοντο καὶ Αἰγίλιπα τρηχεῖαν, οἵτε Ζάκυνθον εἶχον ἠδ᾽ οἱ Σάμην ἀμφενέμοντο, οἰτ᾽ ἤπειρον εἶχον ηδ᾽ ἀντι πέραν ἐνέμοντο.” Τὸ ὄνομα Κεφαλλῆνες ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου συλλήβδην εἰς τοὺς κατοίκους τῶν ἀρχομένων νήσων ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως καὶ ἀντιστοιχεῖ καθαρῶς εἰς τοὺς ὑφ᾽ ἡμῶν καλουμένους κατοίκους τῶν Ἰονίων νήσων. ”Ὀδυσσῆος ἀμύμονος λέγει, ὅς μ᾽ ἐπὶ βουσὶν εἰς᾽ ἔτι τυτθὸν ἔοντα Κεφαλλήνων ἐνὶ δήμῳ” καί πάλιν.” Νῦν δ᾽ αἰνῶς δέδοικα μὴ τάχα πάντες ἐνθᾶδ᾽ ἐπέλθωσιν Ἰθακήσιοι, ἀγγελίας δὲ ἐπάντῃ ἐποτρύνουσι Κεφαλλήνων πολίεσσιν.” ἔτι λέγει ὁ Λαέρτης. ”Οἷος Νήρικον εἶλον εὐκτίμενον πτολίεθρον, ἀκτὴν Ἠπείροιο Κεφαλλήνεσσιν ἀνάσσων.” ἢ καὶ ὤλεσε νῆας ἀπὸ δ᾽ ὤλεσε λαοὺς, τοὺς δ᾽ ἐλθὼν ἔκτεινε Κεφαλλήνων ἀχαρίστους.” Ἐξ ὧν δηλοῦται ὅτι τὸ κράτος τοῦ Κεφάλου, ὅπερ ἔλαβεν ὁ Λαέρτης καὶ εἶτα ὁ Ὀδυσσεὺς περιελάμβανε τὰς νῦν Ἰονίους νήσους πλὴν τῆς Λευκάδος (Νηρίκου καὶ ὄχι Νηρίτου) ἣν ὁ Λαέρτης εἶλεν. Ὁ Κέφαλος ἦν, κατὰ Στράβωνα, υἱὸς Δηϊονέως, φυγὰς δ᾽ Ἀθηνῶν ἐστράτευσε συν τῷ Ἀμφιτρύωνι

ἐνταῦθα. Οὗτος κυριεύσας τὴν Κεφαλληνίαν παρεδωκεν ἐκείνῳ, ἐξ οὗ καὶ ἡ νῆσος ἔλαβε τὸ ὄνομα, αἵ δὲ πόλεις ταύτης ὠνομάσθησαν ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ Κεφάλου Σάμη, Πάλη, Πρῶνοι καί Κρανιὰ. Ἀλλ' ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν τοῦ Ὁμήρου ὁ Κέφαλος ἐξέτεινε τὴν ἀρχήν του καὶ ἐπί τῶν ἄλλων νήσων καὶ ἀνέτρεψεν οὗτος, τουλάχιστον, τὸ ἐν Κερκύρᾳ Πελασγικὸν κράτος. Οἱ Κερκυραῖοι δ' εὐσεβέστατοι καίτοι ἀπεχωρίσθησαν ἐκ τῶν Πελασγῶν τῆς Ἠπείρου, δὲν ἀπώλεσαν τὸ πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς Δωδώνης σέβας καὶ προσήνεγκον κατὰ διαφόρουw μεταγενεστέρων γενεὰς τὰ πολυτιμότερα καὶ θαυμαστότερα εἰς τὸ Μαντεῖον.

Τοιαύτη οὖσα ἡ Κέρκυρα καὶ τοιαύτην κατέχουσα θέσιν καὶ σχέσιν πρὸς τὰς γείτονας αὐτῆς χώρας ἐξελήφθη ἀντὶ τῆς νήσου τοῦ Ἀλκινόου· ἐπειδὴ ὑπῆρξεν ἐν αὐτῇ ἱερὸν Ἀλκίνου καὶ ἡ νῆσος τῶν Φαιάκων καλεῖται ὑπὸ τοῦ Ὀρφέως Κέρκυρα καὶ ἐπειδὴ ἔχει δρεπανοειδὲς σχῆμα· δι ὅ κατὰ τὸν Ἀπολλώνιον ἡ νῆσος τῶν Φαιάκων ἐκαλεῖτο Δρεπάνη, ἣν ὁ Ὅμηρος καλεῖ Σχερίαν. Ἀλλὰ ταῦτα εἰς τὸν ὁρίζοντα χώραν ἤ πόλιν εἰσὶν ἐπουσιώδη ἐπειδὴ τὸ αὐτὸ ὄνομα τὰ αὐτὰ ἱερὰ καὶ τὸ αὐτὸ σχῆμα οὐδόλως ἀπίθανον νὰ εὕρῃ τις εἰς τινα νῆσον ἐν ὠκεανίᾳ. Ἀποδείξεις βέβαια πρὸς ὁρισμὸν χωρῶν ἢ πόλεων εἰσὶν ἡ περιγραφομένη σχέσις αὐτῶν πρὸς τὰς γείτονάς τῶν. Ἐπί τοιαύτων ἀείποτε βασιζόμενοι ὡρίσαμεν τὰ μέχρι τοῦδε ἀόριστα καὶ ἀμφίβολα καὶ ἐπ' αὐτῶν στηριχθέντες ἐγράψαμεν ὁποία Κέρκυρα ὑπῆρξε νῆσος τῶν Φαιάκων.

(φ. 87.) Τὸ ὄνομα τοῦ ἱεροῦ Ἀλκίνος δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν Ἀλκίνον τῶν Φαιάκων, ἐπί ὑποθέσει ὅτι αὕτη ἡ Κέρκυρα ἦτο νῆσος αὐτῶν, ἀλλὰ εἰς προγενεστέρον, ἢ ὅπερ βέβαιον εἰς μεταγενεστέραν τῶν Τρωϊκῶν ἐποχὴν τὸ ἱερὸν ἐκτίσθη. Ἐπειδὴ συγκρούεται μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ὑλλαϊκοῦ λιμένος, τοῦ ὀνομασθέντος κάθ' ἅ [...] διατείνονται ἐξ Ὕλλου ἐγγόνου τοῦ Ἀμφιτρύονος καὶ υἱοῦ τοῦ Ἡρακλέως. Οὗτος ὑπῆρξεν εἰς τῶν Ἀργοναυτῶν· ἄν λοιπὸν ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ὕλλος κατέλαβε μετὰ τὰ Ἀργοναυτικὰ τὴν Κέρκυραν, πῶς ἐξουσιάζητο αὕτη ὑπὸ τοῦ Ἀλκίνου; Ἦ ἄν τὸ τοιοῦτο συνέβαινε δὲν ἔπρεπε νὰ περιγραφῇ ὑπὸ Ὁμήρου τοῦ τόσον καθαρῶς περιγράφοντος τὴν ἱστορίαν τῶν Φαιάκων; Ὑπὸ τὸ ὄνομα Κέρκυρα περιγράφονται

δύο νῆσοι· ἡ τῶν Ἀψυρτίδων καὶ ἡ ἐν τῷ Ἰονίῳ πελάγει, αἵτινες ἀπέχουσι πολὺ ἀπ ἀλλήλων καὶ γειτονεύει ἑκάστη μετὰ χωρῶν ὅλως ἰδίων. Ἡ ἱστορία τῆς πρώτης ἐπεβλήθη εἰς ἐκ τῆς ὁμωνυμίας, ἀβασανίστως εἰς τήν δευτέραν. Τό τοιοῦτο συνέβη καὶ διὰ τὸν ποταμὸν Ἀσωπὸν. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα εὑρίσκεται ποταμὸς ἐν Φλιοῦντι τῆς Πελοποννήσου καὶ ἕτερος ἐν Βοιωτίᾳ. Ὁ Πίνδαρος ὑμνῶν τὸν πρώτον Ἀσωπὸν ἐξελήφθη ὑπὸ τῶν σχολιαστῶν αὐτοῦ ὡς ὑμνῶν τὸν δεύτερον, οἵτινες οὕτω διέστρεψαν τὴν ἱστορίαν. ” Ματρομάτωρ, λέγει ὁ ποιητής, ἐμὰ Στυμφαλὶς εὐανθὴς Μετώπα, Πλάξιππον ἅ Θήβαν ἔτικτεν τᾶς ἐρατεινὸν ὕδωρ πίομαι". Δηλαδὴ ἡ μάμη τοῦ Μετώπη ἡ θυγάτηρ τοῦ Λάδωνος, ἣν ὁ ποιητής καλεῖ Στυμφαλίδα ἐπειδὴ ἐκ τῶν πλησίον ταύτης χωρῶν λαμβάνει ἐνδογείως τὰς πηγὰς του ὁ Λάδων, ἐγέννησε σὺν τῳ ἐν Φλοιούντι Ἀσωπῷ τὴν Θήβην, εἰς τὸ ποθητὸν ὕδωρ πίνει. Τὸ σχόλιον λέγει ὅτι ἡ Μετώπη ἦν γυνὴ Ἀσωπού τοῦ ἐν Θήβαις ποταμοῦ. Τοιαῦτα λάθη ἐξ ἀγνοίας ἢ ἐξ ἀπροσεξίας προελθόντα συγχίζουσι τὰς ἱστορίας καὶ μάλιστα ἐὰν παραδέχωνται καὶ ὑπὸ μεταγενεστέρων καθαρῶς ὡς ἔχουσιν ἀντιγραφόμενα. Τὰ περὶ Ἀψυρτίδος Κερκύρας καὶ τὰ περὶ Φαιάκων ἤδη γινώσκοντες ἴδωμεν νῦν τὰ περὶ Δρεπάνης τοῦ Ἀπολλωνίου, ἣν Σχερίαν καλεῖ ὁ Ὅμηρος.

"Ἔστι δὲ τίς, λέγει ὁ συγγραφεὺς, πορθμοῖο παροιτέρη τό Ἰονίοιο ἀμφιλαφὴς πίειρα Κεραυνίη εἰν’ ἀλὶ νῆσος, ἦ ὑπόδή κεῖσθαι δρέπανον φάτις ... Δρεπάνη τόθεν ἐκλείϊσται οὔνομα, Φαιήκων ἱερὴ τροφὸς, ὡς δὴ καὶ αὐτοὶ αἵματος οὐρανίοιο γένους Φαίηκες ἔασιν. Τοὺς Ἀργὼ ἵκετ’ ἐξ ἀλὸς Ἀλκίνοος ἰόντας διδέχατ’ ἀσπασίως....ᾧδε μάλο ἀγχίμολον στρατὸς ἄσπετος ἐξεφάνθη Κόλχων, οἱ πόντοιο κατὰ στόμα καὶ διὰ πέτρας Κυανέας ἐπέρασαν. Ἀλλὰ σφέας κατέρυκεν ἐπειγομένους πολέμῳ Ἀλκίνοος”. Κατ’ Ἀπολλώνιον λοιπὸν ἡ νῆσος Δρεπάνη τοῦ Ἀλκινόου βασιλέως τῶν Φαιάκων εὑρίσκετο πολὺ μακρὰν τοῦ Ἰονίου πορθμοῦ πρὸς τὰ Κεραύνια ὄρη· διὸ καὶ Κεραυνία ἐλέγετο· εἰς θέσιν καθ’ ἣν ἀνέμενον τὴν διάβασιν τῶν Ἀργοναυτῶν, οἱ διὰ τοῦ Ἑλλησπόντου διώκοντες αὐτοὺς Κόλχοι. Τά Κεραύνια κατὰ τὸν ἴδιον συγγραφέα καὶ κατὰ Πτολεμαῖον ἦσαν παρὰ τὰς Ἀψύρτιδας νήσους, παρὰ τὸν Ἰλλυρικὸν ἢ Δρίνον ποταμὸν, καὶ παρὰ τὸν Τύμβον τοῦ Κάδμου καὶ τῆς Ἁρμονίας.”

Οἱ μὲν (τῶν Κόλχων μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀψύρτου) ἐπ᾽ αὐτῶν νήσων ἔβαν, ναίουσι δ᾽ ἐπώνυμη (αἵ νήσοι) Ἀψύρτοιο, οἱ δὲ ἄρ ἐπ᾽ Ἰλλυρικοῖο ποταμοῖο τύμβος ἵν᾽ Ἁρμονίης Κάδμοιο τε πύργον ἔδημαν ἐφέστιοι ἐγχελίων, οἱ δ᾽ ἐν ὄρεσσιν ἐνναίουσιν ἅπερ Κεραύνια κικλήσκονται· ἔκτοθεν ἐξ ὅτε τοὺς γέ (τοὺς ἥρωας ἠμπόδιζον ὅταν ἐκ τῆς ἀναδρομῆς ἐπανέκαμπτον) Διὸς κεραυνοὶ νῆσον ἐς ἀντίπεραν ὁρμηθῆναι᾽᾽ καὶ ἑπομένως τὰ Κεραύνια εἰσὶ τὰ Μαῦρα νῦν καλούμενα βουνά. Δι᾽ ὃ ἀπερχόμενοι ἐκ τῆς Δρεπάνης οἱ ἥρωες ἔμελλον νὰ διέλθωσι διὰ τῶν Κεραυνίων ὀρῶν, καὶ διὰ τῆς χώρας τῶν Νεσταίων, οἵτινες κατῴκουν κατὰ τὰς Ἀψυρτίδας νήσους
καί (φ. 88.) ἐκεῖθεν ν᾽ ἀφιχθῶσιν εἰς ὠρικόν (Δουκάτ ἐριότ) ᾽᾽ Οἱ δὲ περαίην νῆσον ἔβαν, κεῖθεν δὲ Κεραύνια μᾶλλον Ἀβάντων οὔρεα, Νεσταίους τε καὶ Ὡρικὸν εἰσαφικέσθαι.

Ἡ Δρεπάνη λοιπὸν κειμένη περὶ τὰ Κεραύνια δὲν ἀνῆκεν εἰς τὰς Ἀψυρτίδας. Εἰς τὴν Δρεπάνην πέμπων ὁ Ζεὺς ἐκ τῶν Κεραυνίων τοὺς κεραυνοὺς ἠμπόδιζε τοὺς ἥρωας νὰ πλεύσωσιν ταύτης εἰς τὴν ἀντίπεραν τῆς Ἠπείρου ἀκτήν. Οἱ κεραυνοὶ οὗτοι ὑφίστανται εἰσέτι ὀνομαζόμενοι Μπόρες. Εἰσὶν ἄνεμοι σφοδροὶ, οἵτινες ἐπικρατοῦσιν ἐκ τῶν μέσων Νοεμβρίου μέχρις ἀνοίξεως. Οἱ πνέοντες ἐκ τῆς νοτίας κλιτύος τῶν ὀρῶν τοῦ Μαυροβουνίου διευθύνονται νοτιοδυτικῶς, οἱ δέ ἐκ τῆς βορίας βοριοδυτικῶς. Οὗτοι ἠμπόδιζον τόν ἀπόπλουν τῶν ἡρώων ἐκ τῆς Δρεπάνης ἐπειδή ἔμελλον ἐκ ταύτης νὰ διευθυνθῶσι νοτίως ἵνα διελθώσι τοιαύτην διεύθυνσιν ἔχοντες, διὰ τῆς γῆς τῶν Νεσταίων, ἥτις βοριωτέρα τῶν Κεραυνίων, εἶτα δι᾽ αὐτῶν καὶ τέλος δι᾽ ὠρικοῦ. Κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῆς βοριοδυτικῆς λοιπὸν Μπόρας ἐν τῷ πελάγει πέραν τῶν Ἀψυρτίδων πρέπει νά ζητηθῇ ἡ Δρεπάνη. Κατ᾽ αὐτὸ τὸ πέλαγος ἐν μέσῳ ὑπάρχει νῆσος ἀπομονωμένη ὀνόματι Πελαγόσα καὶ βοριοδυτικῶς ταύτης ἑτέρα Πλανασία. Αὕτη περὶ τὰ τεσσαράκοντα μίλια ἀπέχουσα τῆς Πελαγόσης εἶνε ἡ Νυμφαία, νῆσος τῆς Καλυψούς, ἣν οἱ Ἀργοναῦται παρείμειψαν ἐκ τῶν Ἀψυρτίδων πρός τήν Ἠλεκτρίδα πλέοντες. Ἡ δὲ Πελαγόσα εἶνε ἡ Δρεπάνη ἤ ἡ Σχερία νῆσος τῶν Φαιάκων. Ἀκατοίκητος νῦν καὶ ἄσημος φέρει ἐπ᾽ αὐτῆς ἐκ θέσιν τοῦ Ἀλκινόου καὶ τῶν Φαιάκωντηλαυγέστατον φάρον πρὸς χαρὰν τῶν ναυτιλουμένων. Περιγράφεται

μικρὰ καὶ σχήματος ἀλλοίου ὑπὸ σεισμῶν πιθανὸν βλαφθεῖσα. Ταύτης τέσσαρα μίλια νοτιανατολικῶς ὑπάρχει νησίδιον πάμπανο δίκην νηός· προελθὸν ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος ἀπολιθοθείσης νηὸς, ἥτις μετεκόμισε τὸν Ὀδυσσέα.'' Καὶ εἶπὲ τις, λέγει ὁ ποιητής, ὥ μοί τίς δὴ νῆα θοὴν ἐπέδησε ἐνὶ πόντῳ οἴκαδε ἐλαυνομένην, καί δὴ προὐφαίνετο πᾶσα''.

Κατὰ τὴν βοριοδυτικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου Κερκύρας πλησιέστατα ταύτης, μεταξὺ τῶν νήσων Μαρθάκης καὶ Ἐρυκούσης ἀπέναντι Ὀθονῶν ὑπάρχει νησίδιον βραχῶδες σχῆμα φέρον, μακρόθεν ὀρώμενον, νηὸς μικρὰς ἀνηγμένα ἐχούσης τὰ ἱστία. Ἦτο πλοῖον πειρατικόν, λέγεται, ὅπερ ἀπελιθῶθει ἀφ' οὗ ἀφῄρπασε νέαν. Οἱ Λογιώτατοι εἶνε, λέγουσι, τὸ ἀπωλιθωθὲν ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος· ἡ δὲ νῆσος τῶν Ὀθωνῶν ἡ τῆς Καλυψοῦς καὶ ἐπ' αὐτῆς δεικνύουσι καὶ σπήλαιον ἐν ᾧ κατῴκει ἡ νύμφη ἐπώνυμον ταύτης. Εὕρομεν καὶ εἰς τὴν μονὴν Σινᾶ παρατράγῳδα τοιαῦτα, καί ἔχαρακτηρίσαμεν αὐτὰ ποιήματα τῆς ἐν ἁγιοσύνῃ πλεονεξίας τῶν πατέρων. Τὰ ἐνταῦθα ὅμως πᾶς ἐχέφρων ὀνομάσει φληναφήματα ἀκρισίας. Τὸ ἀπολιθωθὲν πλοῖον προὐφαίνετο ἐκ τῆς πόλεως, λέγει ὁ ποιητὴς, ἤρχετο ὁ ἐκ τῆς Ἰθάκης. Τί πρὸς ταῦτα καὶ πρὸς τὴν πόλιν τῆς Κερκύρας τὸ ἐκεῖ εὑρισκόμενον πλοῖον· ἀφ' οὗ ἡ Κέρκυρα εἶνε ἡ νῆσος τῶν Φαιάκων, καὶ ἡ πάλαι ὁμώνυμος ταύτη πόλις ἡ τοῦ Ἀλκινόου; Τὴν ἀπὸ Ὀθωνῶν εἰς τὴν ἀκτὴν τῆς Κερκύρας μικρὰν ἀπόστασιν, ἥν ἠδύνατο τις νὰ διαπλεύσῃ ἀπὸ νῆσον εἰς νῆσον νιχόμενος, πῶς διήνυσεν ὁ Ὀδυσεύς ἐν εἴκοσιν ἡμέραις; Πῶς ὁ πολύμιτις καὶ πολύπλάγκτος οὗτος ἀνὴρ εὗρε τόσην δυσκολίαν ν' ἀπαλλαχθῇ ἐξ Ὀθωνῶν, ἢ ἐκ Κερκύρας κατάφευγεν, ἐὰν δὲν ἐσώζετο οἴκαδε διὰ θαλάσσης, εἰς τήν ἀπέναντι ξηρὰν ἔνθα ἐβασίλευεν φίλος αὐτοῦ ἐν Θεσπρωτίᾳ; Αἰδὼς εἰς τοιοῦτον ἄνδρα ἀφ' οὗ νῦν τυχαῖοι κολυμβῶντες ἀπέρχονται ἀπὸ Κερκύρας εἰς Ἤπειρον καὶ τανάπαλιν. Εἷς δὲ μὴ γινώσκων τὸ κολυμβᾷν ἀπέσπασεν θύραν ἐξ ἐλαιοτριβίου εἰς Ἁγίῳ Στεφάνῳ καὶ καθήσας ἐπ' αὐτῆς ἐπέρασεν εἰς τὴν ἀπέναντι ἀκτήν. Κρίνω περιττὸν νὰ προσθέσω ὅτι εἰς τήν ἀπέναντι Ὀθωνῶν καὶ Κερκύρας Ἤπειρον ἐβασίλευε τότε Πηλεὺς καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Ἀχιλλέώς Νεοπτόλεμος μεθ' οὗ συνεπολέμει ἐν Τροίᾳ ὁ Ὀδυσσεύς, καὶ τὸ δὴ μυθευόμενον ἔτι ὅτι ὁ

Νεοπτόλεμος κληθεὶς ἐντεῦθεν ἐν Ἰθάκῃ ὅπως δικάσῃ τὰ τῆς μνηστηροφονίας, (φ. 89.) κατεδίκασε τόν Ὀδυσσέα εἰς ἀειφυγίαν, καὶ τοὺς συγγενεῖς τῶν μνηστήρων νὰ δίδωσι κατ ἔτος εἰς τὸν Τηλέμαχον ὡρισμένον φόρον εἰς ζῶα, δι᾽ ὅσα ἔφαγον οἱ μνηστῆρες.

Ἡ Σχερία νῦν Πελαγόσα ἐχρησίμευε τότε τοίς ναυτικοίς, πυξίδα μὴ ἔχουσι καὶ ἀκτοπλοϊκῶς ναυτιλλουμένοις, ὡς σημεῖον τῆς διελεύσεως τοῦ Ἀδριατικοῦ πελάγους ἀπὸ τὴν ἀκτὴν τῆς Ἰταλίας εἰς τὴν τῆς Ἀλβανίας καὶ τανάπαλιν. Ὁρᾶται ἐκ τοῦ Γαργάνου ἀκροτηρίου καὶ ἰδίᾳ ἐκ τοῦ καλουμένου Ἅγιος Νικόλαος. Ἔχει ἀσφάλειαν ὁ ὁρῶν ἐπ᾽ ἀριστερᾷ νῆσον Τρέμιτι, ἥν ὁ Στράβων καλεῖ τοῦ Διομήδους. Ἐκ τῆς Πελαγόσης φαίνονται λαμπρῶς ἡ νῆσος Κόρτσουλα (μέλαινα Κέρκυρα) καὶ τὰ Κεραύνια ὄρη. Ἐκ τῆς ἀκτῆς τούτων δὲν φαίνεται ἡ Πελαγόσα διακρίνεται ὅμως ἐκ τῆς Κόρτσουλας· δι ὅ ἡ νῆσος αὕτη εἰς τοὺς ἀποπλέοντας ἐκ τῆς Ἀλβανίας δι᾽ Ἰταλίαν εχρησίμευεν ὡς ἀπόπλου σημεῖον. Ἐξελέγετο ἡ ἐνταῦθα διάβασις ὡς ἀκίνδυνος· ἐπειδὴ ἡ ἀπόστασις τῶν σημείων δὲν ὑπερβαίνει τὰ τριάκοντα μίλια· ἐπὶ δὲ τυχόντος ἐνάντιου ἀνέμου ἠδύναντο διὰ τὸ μῆκος τοῦ Ἀδριατικοῦ κόλπου νὰ προσορμισθῶσιν εἰς τινα τῶν ἀκτῶν τοῦ· ἐν ᾧ εἰς νοτιωτέραν χώραν ὑπέκειντο εἰς ἀποπλάνησιν, οἵαν ἔπαθεν ἡ Ἀργὼ πεμπφθεῖσα εἰς τὴν Σύρτιν, ὅθεν δὲν ὑπῆρχε νόστος πλοίων. Τοῦ Γαργάνου ἀκροτηρίου βοριοδυτικώς οὐ μακρὰν τῆς θαλάσσης ὑπάρχει ἡ πόλις Φώκια. Τὸ ὄνομά της ἐνταύθα εὑρισκόμενον δὲν εἶνε ἄσχετον πρὸς τὸ τῶν Φαιάκων, ἀφ᾽ οὗ οὗτοι μετῴκισαν ἐκ τῆς Ἰταλίας εἰς τὴν Σχερίαν. Δυτικώς Φώκιας ἐν τῷ πεδίῳ ὑπάρχει χωρίο ὀνόματι Τρώϊα, ὅπερ πρέπει νὰ σχετίσωμεν πρὸς τὸ τῶν Τρώων, ἀφ᾽ οὗ γινώσκομεν, ὅτι οὗτοι ἦσαν ἐκ τῶν Παιόνων, οἱ δὲ Παίονες ἦλθον ἐκ τῆς Ἰταλίας. Τὰ δυτικώς ταύτης ὄρη κατοικοῦνται ὑπ᾽ Ἀλβανῶν καὶ καλοῦνται νῦν Ἀλβανία. Δι᾽ αὐτῶν διέρχεται ἡ εἰς Καμπανιάν ἄγουσα ἔνθα κατῴκουν ἐν Φολεγραίᾳ οἱ Γίγαντες ἢ γηγενεῖς ἐξ ὧν οἱ Φαίακες. Παρὰ ποταμοῖς ἡ ὁδὸς διευθυνμένη ἀπετέλει ἀνέκαθεν τὴν συγκοινωνίαν. Διὰ ταύτης ἀπήλθεν ὁ Ὑπερίων εἰς Καμπανίαν καὶ ὕστερον ὁ Ποσειδὼν, διαπλεύσαντες τὸν Ἀδριατικὸν κόλπον κατὰ τὴν Πελαγόσα. Αἱ διαβάσεις αὗται τελοῦνται ὑπὸ τῶν ἀπογόνων αὐτῶν

Ἀλβανῶν εἰσέτι σὺν τῇ διαφορᾷ ὅτι ἐκεῖνοι μὲν ἀνήρχοντο ἐν Ἰταλίᾳ ὡς κατακτηταὶ οὗτοι δὲ ὡς προσφυγές διωκόμενοι ὑπὸ τῶν φονικωτέρων τῆς ἐποχῆς φύλων.

Μετὰ τὴν παρέκβασιν ταύτην· δι᾽ ἧς ἐγνωρίσαμεν ὁποία ὑπῆρξεν ἡ Σχερία, ἀντὶ τῆς ὁποίας ἐξελαμβάνετο ἡ ἡμετέρα Κέρκυρα· ἐπανακάμπτοντες εἰς τὰ Τρωϊκὰ· ὅτε αὕτη ἅπετέλει μέρος τοῦ κράτους τῶν Κεφαλλήνων καὶ ἐξεστράτευσεν ὑπὸ τὸν Ὀδυσσέα ὀνομαζόμενη Κροκύλλεια· δὲν εὑρισκομεν ζωτικὰ εἰς τὸν μετέπειτα χρόνον ταύτης σημεῖα ἢ περὶ τὸν ἕβδομον πρὸ Χριστοῦ αἰώνα. Τότε αἱ τῶν μεγαθύμων Κεφαλλήνων νῆσοι διῳκοῦντο καθ᾽ εαὐτὰς κατὰ τὸ σύστημα τῆς ἰδίας ἐλευθερίας. Τῆς εὐκαιρίας ταύτης ἐποφεληθέντες οἱ Κορίνθιοι κατέλαβον μετὰ Λακώνων καὶ Ἀρκάδων τὴν Κέρκυρα· ἐκεῖνοι μὲν τοποθετηθέντες ἐν τῇ μητροπόλει· οἱ δὲ εἰς δύο διάφορα τῆς νήσου στρατηγικὰ σημεῖα πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ ἐξασφάλισιν ἀλλήλων. Ἡ κατάληψις αὕτη, ἥτις ἐπὶ τὸ εὐφη μότερον ὠνομάσθη ἀποικία, ἐγένετο ἀφορμὴ τοῦ μεγαλείου τῶν Κερκυραίων ἀλλά καί τῆς καταστροφῆς αὐτῶν τέ καί τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος. Συνασπισθέντες πάντες οἱ κάτοικοι τῆς νήσου καὶ ἰσχυροὶ γενόμενοι ἠμίλλωντο πρὸς τοὺς Κορινθίους. Καὶ ἰδοὺ ἡ Ἐπίδαμνο (Δυρράχιον) ἀμφότερων ἀποικία γίνεται ἡ προφανής ἀφορμὴ (φ. 90.) τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τὸ ὕφος τῆς πολιτείας καὶ τὸ μεγαλεῖον τῶν περιστάσεων ἅπερ ἔδειξαν οἱ τότε λαοὶ ἑκὰς ζῶντες δὲν ἔδειξαν εἰσέτι ἡνωμένοι χάρις εἰς τὸν περισώσαντα ταῦτα περίφημον ἱστορικὸν πρὸς θαυμασμὸν ἡμῶν τε καὶ τῶν μεταγενέστερων. Ἡ ἔλλειψις ὅμως τοῦ σεβασμοῦ τῶν πρὸς ἀλλήλους δίκαιων καὶ ἡ προτίμησις τοῦ ἰδίου συμφέροντος, ὅπερ εἶνε ἴδιον εἰς θηρία ὀλεθριώτατον δὲ πῦρ ἐν μέσῳ οἰκογενειῶν, κοινωνιῶν καί ἐθνικωτήτων διεγειρόμενων, ἠξηγρίωσεν αὐτοὺς καὶ ἀπεκατέστικεν εἰς τοὺς στενοὺς των χώρους δίκην ἐν κλοβίῳ τίγρεις· μεθ᾽ ὅ αἱμόφυρτοι οἱ ἰσχυρότεροι ἐπλανώντο εἰς πόλεις ἀποβάσας ἐρήμους.

Τὴν θέσιν τῆς μητροπόλεως ὡρίσαμεν ἤδη, τὴν ἔκτασιν ὅμως ταύτης οὐδεὶς ἀνεξερευνήτως δύναται νά περιγράψῃ. Γινώσκομεν ὅτι ἦτο μεγάλη· λέγεται δ᾽ ὅτι κατὰ τὴν δυτικὴν ὑπώρειαν τοῦ ὄρους τῆς Ἀναλύψεως εἰς Βαρικὰ καὶ εἰς Βακάτικα, εὑρέθησαν ἀρχαῖα· εἶδον στήλην καὶ νοτιώτερον τούτων εἰς Φιλάρετο· οὐδεμιά ὅμως

ἀμφιβολία ὅτι οἱ πρὸ τούτων εἰς τὸν Ὑλλαϊκόν λιμένα (λίμνη Χαλικούνα) ἐκτεινόμενοι κῆποι ἦσαν τότε καλυμμένοι ὑπὸ θαλάσσης. Βοριοδυτικώς τούτων καὶ δυτικῶς τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Θεοδωρων, κατά τήν νότιαν πλευράν τοῦ ὁμωνύμου αὐτῶν λόφου, καὶ νοτίως τοῦ νεκροταφείου τῶν ὀρθοδόξων ὅπερ εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ λόφου τούτου κεῖται, ὑπάρχει θέσις καλουμένη Νερατσίχα ἐκ τοῦ νερὰ ἔχουσα μετά διγάματος· ἐπειδή εἶνε ἀείποτε κάθυγρος. Ἐν αὐτῇ εὑρίσκεται ἀρχαῖος καὶ ἐρειπομένος ναὸς τῆς Θεοτόκου, καὶ πρὸ τούτου πρὸς τὴν λίμνην σώζεται ἀσβεστόκτιστη κεκλιμμένη προκυμέα ἐν εἰδει προμαχόνος. Φέρει προέχουσαν κτισμένην στήλην, ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφάνειας τῆς ὁποίας εὑρίσκετο πλὰξ διάτρητος, δι' ἧς κρίκον διερχόμενος ἧλος φέρον ἐστερεοῦτο ἐν τῇ στήλῃ. Ἡ πλὰξ ἔφερε δι' ἀραβικῶν χαρακτήρων τὸν ἀριθμὸν 85. Ὁ καλλιεργητὴς ἔχων ἀνάγκην λίθων ἐκρήμνισε τὴν στήλην, ἔθραυσε τὴν πλάκα καὶ ἀπέσπασε τὸν κρίκον μίαν ἡμέραν πρὸ τῆς αὐτῶν ἐπισκέψεώς μοῦ. Τὸ ὕψος εἰς ὅ εὑρίσκετο ὁ κρίκος ἦτο τουλάχιστον περὶ τὰ δύο μέτρα ἄνω τῆς ἐπιφανείας τῆς λίμνης· ἐχρησίμευε δὲ, φανερὸν, πρὸς λιμενισμὸν πλοίων. Ἡ μέχρις ἐκεῖ ἀφικνουμένη τότε θάλασσα ἐκάλυπτεν ὅλους τοὺς πρὸς τὸν Ὑλλαϊκὸν λιμένα κήπους οὕς κηπουριὰ καλούσιν, καὶ τὰς ἀλυκὰς τῆς Γαρίτσης καὶ τὴν θέσιν Ἄρντσιρες τοῦ Ἀνεμομύλου. Ἡ ἐποχὴ αὕτη ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῆς πλακὸς καὶ ἐκ τοῦ εἴδους τοῦ τείχου δὲν εἶνε ἀρχαιότερα τῶν χιλίων ἐτῶν. Εἰς προγενεστέραν λοιπὸν ἐποχὴν ἡ θάλασσα ἦτον ὑψηλότερα,, ὅτε ὡς εἰπομεν οἱ δύο λιμένες ὁ Ὑλλαϊκὸς καὶ ὁ πρὸς τὴν Ἤπειρον ἠνοῦντο κατὰ τὸν λαιμὸν τὸν μεταξὺ τοῦ λόφου τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ τοῦ τῶν φυλακῶν κείμενον. Μετέβαλε δὲ τὴν νῦν χερσόνησον τῆς Παλαιοπόλεως εἰς νῆσον. Τὸ παρά τὴν θάλασσαν σημεῖον τῆς ξηρᾶς ἐνταῦθα ὁρίζεται ἐκ τοῦ ἐδάφους μνημείου ἀρχαίου Μενεκράτους τινός· ὅπερ κεῖται κατὰ τὸν πρὸς Ἤπειρον λιμένα πρὸ τοῦ λόφου τῶν φυλακῶν, καθ' ὅν ὡς βεβαιοῦται καὶ ἐξ ἄλλων εἰς αὐτὸν εὑρεθέντων μνημείων ὑπῆρχεν τὸ τῆς πόλεως νεκροταφεῖον.

Ἴχνη φρουρίων καὶ ἀκροπόλεως ἐν τῇ Παλαιοπόλει δέν εὑρέθησαν· ἐν' ᾧ ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει τοιαῦτα περιγράφων τὴν στάσιν τῶν Κερκυραιων. " Ὁ μὲν

δῆμος, λέγει ὁ περίφημος ἱστορικὸς, εἰς τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὰ μετέωρα τῆς πόλεως (φ. 91.) καταφεύγει, καὶ αὐτοῦ ξυλλεγεὶς ἱδρύνθη καὶ τὸν Ὑλλαϊκὸν λιμένα εἶχον· οἱ δὲ τὴν τε ἀγορὰν κατέλαβον, οὗπερ οἱ πολλοὶ αὐτῶν ᾤκουν, καὶ τὸν λιμένα τὸν πρὸς αὐτὴν καὶ πρὸς τὴν Ἤπειρον. Ἀκρόπολις καὶ μετέωρα τῆς πόλεως εἰσὶ, ταύτης κατὰ τὰς ῥηθείσας θέσεις ἐξηπλωμένης, ἡ κορυφὴ τῆς Ἀναλύψεως Ἁγία Μαρίνη καλουμένη, αἱ ψηλαὶ καὶ τὸ Κανόνι. Εὐρεῖαι καὶ στρατηγικαὶ διὰ τὴν πρὸς αὐτὰς ἀλληλουχίαν, διὰ τὸ κατὰ πολλὰ ἀπότομον αὐτῶν καὶ διὰ τὸ ἐπικρατοῦν πρὸ παντὸς του Ὑλλαϊκοῦ λιμένος, οὗτινος ἐκράτει τήν ἀκρόπολιν κατασχὼν ὁ δῆμος. Προσέτι ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς γραφεῖ. "Λαβόντες (ὁ δῆμος) τοὺς Μεσσηνίους εἰς τὴν πόλιν ἤγαγον πρότερον ἔξω ὄντας". Ἐξ ὧν δηλοῦται ὅτι ἡ πόλις εἶχε θύραν καὶ τείχη δί' ὧν ἀπέχωρίζοντο οἱ ἐν τῇ πόλει ἐκ τῶν ἔξω ταύτης. Τοιαῦτα μὴ ὑπάρχοντα ἀνάγκη νὰ ἐννοήσωμεν γέφυράν τινα δι' ἧς ἡ πόλις ὡς νῆσος συνεκοινώνει μετὰ τῆς λοιπῆς ξηρᾶς. Ὑπῆρχε κατασκευασμένη εἰς τὸν στενώτερον χῶρον κατὰ τὸν λαιμὸν μεταξὺ τοῦ λόφου τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ τοῦ τῶν φυλακών, ἔνθα κεῖται νῦν ἐκκλησία τῆς Γαστρίτσης, Ἅγιοι Ἀπόστολοι.

Ἱερὰ κατὰ τὸν ἴδιον συγγραφέα ἡ πόλις εἶχε τὸ Ἡραῖον, τοῦ Διονύσου τοῦ Ἀλκίνου καὶ τοῦ Διός. Τὸ Ἡραῖον ἐκειτο πρὸ νήσου. "Οὐκ ἐλάσσους τετρακοσίων, λέγει, καθίζονται ἱκέται εἰς τὸ Ἡραῖον· ὁ δὲ δῆμος πείσας ἀνίστησι αὐτοὺς καὶ διακομίζει εἰς τὴν πρὸ τοῦ Ἡραίου νῆσον." Νῆσοι κατὰ τὴν περὶ τὴν πόλιν θάλασσαν ὑπάρχουσι δύο ἡ τοῦ Παντοκράτορος (Ποντικονήσι) καὶ ἡ τῆς Θεοτόκου, ἀμφότεραι κείμεναι πρὸς τὸν Ὑλλαϊκὸν λιμένα, ὅν ὁ δῆμος κατεῖχε. Αἱ ἐπιγραφαὶ ἐβεβαίωσαν ὅτι τὰ μόνα σωζόμενα ἀρχαῖα τῆς πόλεως ἐρείπια ἐν Καρδάκι μεταξὺ βασιλικοῦ περιβόλου καὶ Ἀναλήψεως ἀνήκουσιν εἰς τὸ Ἡραῖον· ἀλλ' εἰς τοῦτο οὐδεμία νῆσος πρόκειται οὔτε θέσις δι' ἄλλον ἱερόν ὑπάρχει ἀπέναντι τῶν νήσων ἐπειδὴ τὰ ὄρη τῆς ἀκροπόλεως πρὸς τὴν θάλασσαν εἰσὶ μετέωρα ἐξερχόμενοι ὅμως εἰς τὸ ἀκροατήριον τοῦ πρὸ τοῦ Ἡραίου κόλπου, ἐν' ᾧ ἡ Βασίλισσα ἐλούετο, ἔχομεν πρὸς νότον ἐνώπιόν μας τὴν νῆσον τοῦ Παντοκράτορος, ἥτις εἶνε ἡ ὑπό τοῦ Θουκυδίδου περιγραφομένη. Παρὰ τὰ ἐρείπια τοῦ Ἡραίου ὑπάρχει ὕδωρ πηγαῖον κατὰ δὲ τὴν ἐκ τούτου

κατάβασιν εἰς τὴν θάλασσαν ὑπάρχουσιν ἐρείπια δεξαμενῶν καὶ παραθαλασσίως ἐρείπια κρήνης εὐρείας ἐν αἷς συνελέγετο τὸ ὕδωρ. Κατεσκεύασαν ταύτας οἱ Ἐνετοι, ὡς γράφεται ἐπὶ τῆς κρήνης καὶ παραδίδεται, μετὰ ἐπανάστασιν κατασταλεῖσαν τῶν Κερκυραίων· ἐπειδὴ ὕδωρ ἄλλο πηγαῖον εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ εἰς τὴν νέαν πόλιν δὲν ὑπῆρχεν. Ἐπὶ Ἀγγλικῆς προστασίας διωχετεύθη εἰς τὴν νέαν τὸ ἐκ τῆς ἀνατολικῆς ὑπωρείας τοῦ βουνοῦ τῶν Ἁγίων Δέκα προερχόμενον. Τὰ ἱερὰ τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἀλκίνου ἦσαν πλησίον καὶ εἶχον περὶ αὐτὰ καλαμώνας. "Ὁ δὲ Πειθίας ἀνθυπάγει αὐτῶν τοὺς πλουσιωτάτους πέντε ἄνδρας, γράφει ὁ Θουκυδίδης, φάσκων τέμνειν χάρακας ἐκ τοῦ τέ Διὸς τεμένους καὶ τοῦ Ἀλκίνου· ζημία δὲ καθ' ἑκάστην χάρακα ἐπέκειτο στατήρ". Τὰ ἱερὰ ταῦτα ἐπειδὴ εἶχον τέμενος καλαμώνων εὑρίσκοντο εἰς ἄκρον της πόλεως· θέσις δὲ διὰ καλαμῶνας καταλληλοτάτη εἶνε ἡ Νεραντσίχα, ὡς ὕφυγρος πάντοτε. Ὁ καλλιεργῶν ἐκεῖ τὰς χωρᾶς μοὶ (φ. 92.) ἐβεβαίοι ὅτι, τεμάχιον καλάμου θεὶς, παρήγαγεν εἰς τὸ ἔτος ὁλόκληρον καλαμῶνα, ὃν μετὰ δυσκολίας ἐξήλειψεν. Ἡ τοσαύτη ἐπιβληθεῖσα ζημία δι' ἕκαστον κάλαμον, καὶ ἡ ἐποχὴ, καθ' ἣν αὕτη ἐπροτάθη φέρει συμπέρασμα, ὅτι οἱ καλαμιώνες οὗτοι ἐξησφάλιζον τὴν πόλιν τείχη μὴ ἔχουσαν κατὰ τὰ προσιτὰ τοίς ἐναντίοις μέρη. Περιεκύκλουν ἑπομένως ἀπὸ Νεραντσίχα μέχρι γέφυρας τὰ πρὸς δυσμὰς τοῦ λόφου τῶν Ἁγιων Θεοδώρων μέρη. Τὰ ἱερὰ τοῦ Διός καί Ἀλκίνου μετεβλήθησαν ἐπὶ Χριστιανισμοῦ, ὡς συνέβαινε, εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, καὶ τῆς Ὁδηγήτριας καλουμένης Θεοτόκου. Τὰ δὲ ἐκ χαράκων τεμένη· "ὧν αἱ Ἑλληνικαὶ ἔχουσι πλείστας καί μεγάλας ἐκφύσεις πέριξ τοῦ πρέμνου, αἵ δὲ Ρωμαϊκαὶ δύο ἤ τρεῖς κεραίας"· ἐχρησίμευσαν εἰς ἔψησιν κεράμων. Κάμινον καὶ κεράμους πολλὰς συντετριμμένας εὗρόν κατὰ τὸ νῦν νεκροταφεῖον. Τό τοῦ Διονύσου ἱερὸν εὑρίσκετο ἐν τῇ πόλει, περὶ τὴν ἀγορὰν, καθ' ὅ μέρος δῆμος καὶ ὀλιγαρχικοὶ συνεπλάκησαν· ἐπειδὴ ὁ Θουκυδίδης γράφει "φόνος πολὺς ἐν τῇ πόλει γίγνεται καὶ τινες ἐν τῷ τοῦ Διονυσίου ἱερῷ περιοικοδομηθέντες ἀπέθανον. Οὕτως ὠμὴ στάσις προὐχώρησε." Τοιοῦτον ἁρμόζει τὸ νῦν καλούμενον ἐκκλησία τῆς Παλαιοπόλεως, μεταποιηθὲν εἰς ναὸν τῆς Θεοτόκου. Ἐρείπια κτιρίου μεγάλου ἐν τῇ πόλει δὲν εὑρέθησαν.

Ἐπί Πύρρου τοῦ μεγάλου ἐξησθενευμένη ἐκ τῶν στάσεων ἡ Κέρκυρα αὐτόνομος μέχρι τοῦδε οὖσα, ἀπετέλεσε μέρος τοῦ Ἠπειρωτικοῦ κράτους· ὅπως καὶ εἰς τὸ ἀρχαῖον· ἀλλ' ἔσχε δεινοὺς τυράννους ἕνεκα τῶν ὁποίων προὐτίμησε τὴν ἀρχὴν τῶν Ῥωμαίων· "Ὑπ' αὐτῶν ἐλευθερωθεῖσα, λέγει ὁ Στράβων οὐκ ἐπῃνέθη· ἀλλὰ καὶ ἐπὶ λοιδορίᾳ παροιμίαν ἔλαβεν ἐλευθέρα Κέρκυρα χεζ' ὅπου θέλεις". Κατὰ τὸν πρῶτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα, γράφει μαρτυρολόγιον Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, ὑπῆρξε βασιλεὺς ἐν Κερκύρᾳ Κερκυλλίνος, φόρῳ ὑποτελὴς τοῖς Ρωμαίοις, ὅστις εἶχε κόρην Κερκύραν. Ἐπ' αὐτοῦ ἐμαρτύρησαν ἐν Κερκύρᾳ Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος, ἀρχιερεῖς ὁ μὲν Ταρσοῦ ὁ δὲ Ἰκονιου, ἀπόστολοι τοῦ Χριστοῦ καὶ μαθηταὶ τοῦ θεσπεσίου Παύλου. Τὸ μαρτυρολόγιον τοῦτο γραμμένον ὅπως πάντα τὰ τοιούτου εἴδους βιβλία δὲν παρέχει ἀξίαν. Οἱ τοιαῦτα γράφοντες νομιζουσιν ὅτι ὑπηρετούσι τὸ θεῖον ὁσῳ πλείονα συσσωρεύουσι, μὴ φροντίζοντες περὶ συναρμολογήσεως αὐτῶν τε καὶ τῶν πραγμάτων· ἐπειδὴ ὡς θαύματα τὰ πάντα πραγματεύονται. Ὁμιλοῦντες περὶ ἀρχαίας Κερκύρας ἔχουσιν ὑπ' ὀψει τὴν νέαν. Λέγουσιν Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος ἐποίησαν ἐκκλησίαν τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ἥν δεικνύουσιν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τῆς συνοικίας τοῦ Ἀνεμομύλου ὀνόματι τῶν Ἁγιων ἔνθα ὑπάρχουσι καὶ οἱ αὐτῶν τάφοι. Τουτέστι εἰς χῶραν, ἥτις πρὸ 250 ἐτῶν ἐκαλύπτετο ὑπὸ θαλάσσης. Ἂν ἔλεγον τὴν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἐν Γαρίτσῃ, κατὰ τὸν λαιμὸν, ἦσαν πιστευτότεροι. Ἡ ὕπαρξις Κερκυλλίνου καί Κερκύρας κατ' ἐκείνην τῶν ἐποχὴν πιθανὴ, ἀλλὰ τὸ βιβλίον συμφύρει καὶ ἀναχρονίζει διαφόρων ἐποχῶν συμβάντα.

(φ. 93.) Ἐπὶ Βυζαντινῶν ἡ Κέρκυρα ἀπετέλει μέρος, ὡς καὶ πᾶσα ἡ Ἑλλὰς, τοῦ Χριστιανικοῦ κράτους. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς αὐτοῦ ἐκπτώσεως ἠσθάνθη ὡς ἐκ τῆς θέσεως τῆς πρώτη ἡ Κέρκυρα. Στόλος τῶν Γότθων, λέγει ὁ Προκόπιος, ἀφίκετο ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (550 μ.Χ) εἰς Κέρκυραν, οἵτινες διαβάντες καὶ εἰς Ἤπειρον ἐληΐζοντο τὰ ἀμφὶ Δωδώνης χωρία καὶ διαφέροντος Νικόπολιν. Τότε ὑφίστατο ἡ ἀρχαία μητρόπολις Κερκύρας. Τὴν λεηλασίαν τῶν Γοτθων διεδέχθησαν πειρατεῖαι ἐξ ὧν κατεστράφησαν πολλαὶ τῆς νήσου πόλεις οἱ δέ τῆς μητροπόλεως κάτοικοι ὠχυρώθησαν εἰς τὰ φέροντα ὄρη τὸ ὄνομα Κόρφοί, ἐξ ὧν ἡ νέα πόλις καὶ ἐκ ταύτης ἡ

νῆσος ἔκτοτε ὠνομάσθη. Ὥστε ἡ ἐγκατάλειψις τῆς παλαιᾶς πόλεως καὶ ἡ κτίσις τῆς νέας συνδέεται μετὰ τοῦ ὀνόματος Κορφοί. Ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς πρεσβείας τοῦ ἐπισκόπου Κρεμώνης, τὸ 968 μ. Χ. ἐκαλεῖτο ἤδη ἡ Κέρκυρα Κορφοὶ. Τὸ δὲ 550 ὑφίστατο ἡ παλαιά. Ἡ ἐγκατάλειψις λοιπὸν ταύτης συνέβη μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἐποχῶν. Παράδοσις λέγει ὅτι ὁ Κερκυλλίνος βασιλεὺς τῆς Κερκύρας προσεπάθει νὰ καύσῃ διὰ κατόπτρου τὰ πλοῖα τῶν πολιορκούντων τὴν πόλιν ἐχθρῶν· ἀλλ' ἀπατηθεὶς ἔκλινε τὸ κάτοπτρον πρὸς τὴν πόλιν καὶ ἐβύθισε ταύτην. Λέγεται μάλιστα ὅτι τὸ κάτοπτρον μετὰ θησαυρῶν ὑπάρχει χωσμένον ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παλαιοπόλεως. Τὸ συμβεβηκὸς ἀναφέρεται ὅπως καὶ τὸ πρὶν κατ' ἀναχρονισμὸν εἰς τὸν κτίστην τῆς πόλεως· ἡ δ' ὕπαρξις τοῦ συμβάντος συνδέεται μετὰ τῆς καταστροφῆς τῆς παλαιᾶς πόλεως καὶ μετὰ τῆς κτίσεως τῆς νέας, ἥτις ὠνομάσθη Κορυφοί. Τὸ κάτοπτρον καὶ οἱ πολιορκοῦντες τήν πόλιν ἐχθροὶ ὑπῆρξαν ὅταν ἡ πόλις κατεστράφη· ἡ δὲ καταστροφὴ ταύτης συνέβη ὑπὸ συνυπαρξάντων σεισμῶν, οὓς τὸ κοινὸν ἀπέδωκεν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ κατόπτρου. Σεισμοὶ κατὰ Μουστοξίδην κατέστρεψαν τὴν πόλιν τὸ 968, καὶ ἐπομένως οὗτοι σὺν τοῖς πειραταῖς κατέστρεψαν τὴν πόλιν. Ἡ νέα, Κορυφοὶ καλουμένη, ὑπῆρξεν ἐν ἀρχῇ ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ παλαιοῦ φρουρίου, ὅστις ἦτο μεγαλήτερος ἢ νῦν. Τὸ πλεῖστον ταύτης εὑρίσκετο κατὰ τὸν ἀποκοπέντα ἰσθμόν. Μετὰ τὴν ἀποκοπὴν τούτου ἐσχηματίσθη ἡ νῦν ἔξω τοῦ παλαιοῦ φρουρίου πόλις, αὐτοῦ νήσου ἀποτελεσθέντος καὶ ἀποκλειστικῶς γενομένου τῶν κατακτητῶν ἕδρα. Ὅταν οὗτοι πολλαπλασιαζόμενοι κατῴκησαν καὶ ἐν τῇ ἔξω πόλει ἔκτισαν πρὸς ἀσφάλειαν ταύτης καὶ τὸ ἤδη καλούμενον φρούριον νέον.

Ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ κατελήφθη ὑπὸ Ῥοβέρτου, ὅν κατεπολέμησε συμμαχῶν τοῖς Ἐνετοῖς, οἷς παρεδώθη ἡ Κέρκυρα. Εἶτα ἀμέσως κατελήφθη καὶ πάλιν ὑπὸ Ῥοβέρτου καὶ μετὰ ταῦτα ὑπὸ τοῦ Αὐτοκράτορος Μανουήλ. Τὸ 1147 ἐν ᾧ ὁ υἱός τοῦ Ροβερτου Ρογηρος ἠτοιμάζετο ἐξ Ἰταλίας νὰ πλεύσῃ κατὰ τοῦ Μανουὴλ παρουσιάσθησαν οἱ Κερκυραιοι ζητοῦντες αὐτὸν· ἐπειδὴ κατεπιέζοντο δῆθεν ὑπὸ τῶν εἰσπρακτόρων τοῦ Μανουήλ. Ὁ δὲ ἐλθὼν κατέλαβε τὴν Κέρκυραν διὰ συνωμοσίας. (φ. 94.) Δευτέραν φορὰν οἱ εὐσεβεῖς Κερκυραῖοι προσκαλέσαντες ἐπ'

αὐτῶν ἄρχοντας ξένους· ἐπελθὼν ὅμως ὁ Μανουὴλ μετὰ τῶν συμμάχων του Ἐνετῶν κατέλαβεν ταύτην.

Ἐπὶ Σταυροφοριῶν τὸ 1204 μ.Χ. ὑπέπεσεν εἰς τῶν Ἐνετων τὸ κράτος· συνενοηθεῖσα δὲ μετὰ Βετράνου Γενουησίου ἐξήλασε τοὺς Ἐνετους τὸ 1207. Εἶτα οὗτοι ἰσχυρότεροι ἐλθόντες τὸν Γενουϊσιον ἀπηγχόνησαν ὡς πειρατὴν καὶ τὴν Κέρκυραν ὑπέταξαν παραχωρήσαντες εἰς δέκα Ἐνετοὺς τιμαριούχους ἤ Βαρώνους. Αὕτη εὑρίσκεται αὖθις ἐπὶ ἥμισον αἰῶνα διατελοῦσα ὑπὸ τὸν δεσπότην Μιχαὴλ τῆς Ἠπείρου· μεθ᾽ ὅ ὑπετάχθη εἰς τὴν μακρὰν τῶν Ἐνετῶν δουλείαν ἵνα μὴ ἀνανήψῃ ἀφ᾽ ἑαυτῆς ἐκ νέου μέχρις οὗ ἠνωθη σὺν τοῖς ἄλλαις τῆς Ἑπτανήσου νήσοις μετὰ τῆς λοιπῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος. Τὸ 1797 διεδέχθησαν τοὺς Ἐνετοὺς οἱ νικηταὶ τῆς Ἰταλίας Γάλλοι, οἵτινες παρέδωσαν τὴν Ἑπτάνησον τὸ 1798 εἰς Ρωσοτουρκικὸν στόλον. Τό 1800 διὰ Ρωσοτουρκικῆς συνθήκης παρεδόθη ἡ Ἑπτάνησος εἰς τὴν Τουρκίαν. Τὸ 1802 ἐγένετο ἀνεξάρτητος ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ρωσσίας, Τό 1807 παρεδόθη εἰς τὴν Γαλλίαν, καὶ τὸ 1815 κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἀγγλων, οἵτινες ἐκράτουν ταύτης ὑπὸ τὸν τίτλον προστάται μέχρι τοῦ 1864 ὅτε ἐτελέσθη ἡ ἕνωσις.

Κατὰ χρονογράφον μοναχὸν Ἰωβ οἱ Κορυφοὶ ἐκυριεύθησαν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ ὅτε κατείχοντο ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν. "Αφ᾽ οὗ ὁ Μιχαήλ, λέγει τὴν νῆσον τὴ Κορυφώ, καὶ Δυρράχιον, καὶ Ἀχρίδα, καὶ πᾶσαν τὴν Βλαχίαν (τὴν ἐν Μακεδονίᾳ) καὶ τὴν Ἑλλάδα (τὴν Στερεὰν) περιεποιήσατο ἀπέθανεν". Διὰ τούς Κορφοὺς φαίνεται ἀδύνατον· ἐπειδὴ οἱ Ἐνετοὶ ἦσαν θαλασσοκράτορες τότε· ὁ δὲ Μιχαὴλ ναυτικὸν δὲν εἶχεν. Ἡ νῆσος ἐπαναστατήσασα, καὶ βοηθηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μιχαήλ ἀνεγνώρισεν αὐτοῦ τήν ἐξουσίαν· οἱ δ᾽ Ἐνετοὶ ἀπηνεῖς σφαγεῖς ἐλθόντες καθυποδούλωσαν ταύτην κατασφάξαντες τὸ πλεῖστον τῶν κατοίκων, ὧν τὰ πτώματα ἔρριψαν εἰς τὸν Ὑλλαϊκὸν λιμένα, ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς τότε μετατροπῆς τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ κληθέντος Νεκρὰ θάλασσα. Ὑπὸ τοιοῦτον ὄνομα παρεχωρήθη δι᾽ ἔγγράφου τὸ 1469 εἰς Χαλκιόπουλόν τινα, οὗτινος τὸ ὄνομα ἤδη φέρει. Πρὸς ἐξιλασμὸν οἱ Ἐνετοὶ εἶτα ἐποίησαν τὰς δεξαμενὰς καὶ τὴν κρήνην, ὧν τὰ ἐρείπια παρατηροῦνται ἐν Καρδάκι, κατὰ τὴν κατάβασιν ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας εἰς τὴν θάλασσαν, ἐν ᾗ ἐλούετο ἡ βασίλισσα

Κέρκυρα καὶ ἐπέγραψαν τὴν οἰκοδομὴν ποιηθεῖσαν μετὰ τὴν ἐπανάστασιν.

Παραδίδεται ὅτι τὴν φορὰν ταύτην διῃρέθη ἡ Κέρκυρα εἰς δώδεκα Βαρωνίας ἐπὶ ἐλαφρῷ φόρῳ τῶν καλλιεργησίμων καὶ μὴ γεῶν ἀδιακρίτως. Τὸν φόρον τοῦτον πληρώνουσι μέχρι τοῦδε καλούμενον σολιάτικο ἢ φέουδο (ἐδαφονόμιον). Οἱ δὲ τιμαριοῦχοι ὑπεχρεώθησαν ὑπὸ τῆς Ἐνετικῆς Κυβερνήσεως νὰ νυμφευθῶσιν ἢ νὰ νυμφευσώσιν αὐτῶν τέκνα μετὰ θυγατρῶν Κερκυραίων. Τουθ' ὅπερ βεβαιοῖ ὅτι οἱ Ἐνετοὶ ἐφοβουντο τῆς νήσου ἐπανάστασιν νέαν. Λέγεται μάλιστα ὅτι ὁ τῶν βαρωνιῶν φόρος ὠνομάζετο (φ. 95.) εὐφήμως φυλακτικὰ της νήσου κατὰ πειρατῶν. Ὕστερον ἕκαστος τῶν Βαρώνων παρεχώρησεν ἕν δωδέκατον τῆς αὐτοῦ Βαρωνίας καὶ ἀπετελέσθη δέκατη τρίτη Βαρωνία ὑπὲρ τῆς Λατινικῆς ἐκκλησίας, ἧς προεδημοσιεύσαμεν ἀπόδειξιν. Κατὰ τὰς ἐπικρατούσας παραδόσεις, ὁ λαὸς τῆς Κέρκυρας προσέφυγεν εἰς τὴν Ρωσίαν ὅπως μεσιτεύσῃ παρ Ἐνετοῖς ἵνα ἐπιτρέψωσιν ἐν τῇ νήσῳ τὴν ἐγκαθίδρυσιν Ἀρχιερέως. Οἱ δ' ἔστερξαν ὑπὸ τὸν ὅρον ἄν ὁ λαὸς ἐβεβαίου τὴν διὰ τὸν Ἀρχιερέα ἐτησίαν δαπάνην. Κατὰ ταῦτα οἱ χριστιανικότεροι τῶν Κερκυραίων προθυμιοποιούμενοι ὑπέβαλον τὰ κτήματά των εἰς ἐδαφονόμιον, τινὲς εἰς 1/9, ἄλλοι εἰς 1/5 καὶ ἄλλοι εἰς 1/6. Ἐκ τῶν τοιούτων φόρων ἅμα συνεπληρώθη ἡ ἐτησία διὰ τὸν Ἀρχιερέα δαπάνη, οἱ Ἐνετοὶ ἀντὶ ὀρθοδόξου Ἀρχιερέως ἐγκατέστησαν καθολικὸν, καὶ διώρισαν πρωτοπαπάδες ὀρθοδόξους κατὰ περιφερείας χωρίου. Εἰς τὰ ὑπὸβληθέντα εἰς φόρους διὰ τὸν Ἀρχιερέρα χωρία, ἐπειδὴ δὲν ὑπεβλήθησαν πάντα, εἰσήγαγον δι ἀμοιβὴν οἱ Ἐνετοὶ τὴν ἐξωτερικὴν μουσικήν· ἐξ οὗ ἐν τῇ νήσῳ ποῦ ἀπαντᾷ αὕτη ἡ μουσικὴ καὶ που ἡ ἀνατολική. Τοὺς ἐπισκοπικοὺς τούτους φόρους καὶ τὰ εἰσοδήματα τινῶν διαλυθεισῶν μονῶν, καὶ ἄλλους δημοσίους, μετὰ τὴν ἔξωσιν τῶν Ἐνετῶν ἐκ Κερκύρας ὑπήγαγον εἰς ἐγχώριον διοίκησιν δι' ἀγαθαεργὰ ἔργα. Ἐσχάτως ἡ ἡμετέρα Κυβέρνησις ἀντὶ νὰ διαλύσῃ αὐτοὺς, ὡς ἔδει νὰ διαλύσῃ καὶ τοὺς Βαρωνικοὺς, διένειμεν εἰς συντήρησιν τῶν δήμων τῆς Κερκύρας καὶ τῶν ἐξαρτημάτων ταύτης. Δῆμοι αὕτω στερούμενοι τοιούτων φόρων εἰσπράττουσιν εἰς μεμακρυσμένους αὐτῶν δήμους τὸ ἀνάλογον αὐτοῖς ἐκ τῆς διανομῆς. Ἡ τοιαύτη κατάστασις σύγχυσιν καὶ γογγυσμὸν προξενοῦσα.

Ἐπειδὴ τινες τῶν δήμων βαστάζουσι τῶν ἄλλων τὰ βάρη· ἐπόμενον ὅτι δὲν θέλει εὐδοκιμήσῃ. Μικρὸν κατὰ μικρὸν βλέποντες οἱ Βαρῶνοι τοὺς Κερκυραίους ποίμνια ἀποκατασταθέντας ἐγένοντο τῆς νήσου ἰδιοκτηται. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε πολὺ ἡ Ἑνετικὴ κυβέρνησις, ἥτις ἀφ' ἑνὸς ἐπέβαλε φόρους ἐπὶ τῶν Βαρωνιῶν ἐκτάκτους, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐποίησε νόμον, ἵνα, ὁ μὴ πληρώσας ἐπὶ διετείαν τὰ ὀφειλόμενα τοῖς Βαρώνοις, ἀπαλλατριῶται τοῦ κτήματος· Ταύταις ταῖς ὅπλαις χρώμενοι οἱ Βαρωνοι ἐφορολόγουν τὰς καλλιεργησίμους γέας κατὰ τὸ εἶδος τῆς καλλιεργείας, ἐκτὸς τοῦ ἐδαφονομίου, θέτοντες ἐπ' αὐτῶν φόρον ἕν ἐπὶ τοίς δέκα, ἢ ἓν ἐπὶ τοῖς ἕξ ἢ ἓν ἐπὶ τοῖς τέσσαρσιν. Κατὰ τινα ἀπόδειξιν ἐπειδὴ δὲν ἔμενε πλέον μέσον ἄλλο φορολογίας, ἐπέβαλον καὶ φόρον ἐλευθερίας, ἐπιβληθέντα φαίνεται ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως εἰς τὰς Βαρωνίας καὶ μὴ βεβαιωθέντα ἢ δι' ἕν μόνον ἔτος· ἐν ᾧ οἱ λοιποὶ ἅπαξ τεθέντες ἀπέβαινον πάγιοι. Ἡ ἀπόδειξις ἔχει οὕτω· "1792 ἐννενήκοντα δύο Αὐγούστου ἐσχάτη ε.π. (ἔτους παλαιοῦ) ἔλαβα τὸ ὄπισθεν σολιάτικο, ἀκόμι ἔλαβα καὶ διὰ τὴν λευθεργιά τοῦ στὸ μερτικόν του στάρι καρτερόλι ἕνα καὶ τετάρτη κοτὸς, καὶ κράζομαι πληρωμένος, χωρὶς πρεγγιουδίτσιο. Τζὰν Ἀντώνιος Καλικιόπουλος μπαροῦνος". Ἡ κότα ὁλόκληρος ἐξετιμᾶτο ἀντὶ ἑνὸς ταλλήρου (ἕξ φράγγων)· συνίστατο δὲ ἐξ ὄρνιθος καὶ ἐκ μιᾶς πήτας διὰ πεπάλης καὶ γλεύκους ζυμωμένης. Ταῦτα προσέφερον δῶρα αἱ γυναῖκες πρὸς τὰς τῶν Βαρώνων, ὅταν ἐξήρχοντο εἰς τὰς ἐξοχὰς· ἀλλ' οἱ Βαρῶνοι βλέποντες ὅτι τὰ ποίμνια των ἠνείχοντο ἀγογγύστως τοὺς φόρους, ἐποίησαν καὶ τὰ δῶρα πάγιον φόρον.

Οἱ φόροι τῶν Βαρωνιῶν ἦσαν ἀνεξάρτητοι τῶν φόρων τῆς Κυβερνήσεως. Αὕτη ἐφορολόγει τὰ εἰσαγόμενα καὶ ἐξαγόμενα, καὶ ἐλάμβανεν ἐπὶ παντὸς προϊόντος δεκάτην, ἣν ἀφ' οὗ ἠξήγαγον ἐκ τοῦ ὅλου ποσοῦ τοῦ προϊόντος ἔδιδον ἔπειτα τὰ ὀφειλόμενα πρὸς τοὺς Βαρώνους. Οἱ γεωργοὶ ἔμενον φέροντες ἐπὶ τῶν μελῶν των ἱδρῶτα παχὺν, ὅν εὑρισκεν ὁ τοῦ ἑπομένου ἔτους, καὶ τοῦτον ὁ τοῦ ἐπελευσομένου, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς χωρὶς νὰ δύνανται ν' ἀποπλυνθώσι ποτέ. Φίλεργοι ἐξ' ἀνάγκης ἀποβαίνοντες, καὶ ἔχοντες ἀείποτε κλαδευτήρια καὶ ἀξίνας ἀπετέλεσαν τὴν Κέρκυραν διὰ τῶν φυτειῶν νῆσον Μακάρων. Ζῶσι περιωρισμένοι εἰς τὰ ἀρχαίτυπα

ἅπερ ἀγνὰ διατηροῦσιν. Αἱ γυναῖκες ἐνδύονται εἰσέτι τὸν κυανοῦν τῆς Λητοῦς πέπλουν, βάφουσαι αὐτὸν ἀμιμήτως μόναι· ζωννύονται τὸν κεστὸν τῆς Ἀφροδίτης ἱμάντα, ὅν ἐπὶ πολὺ ἔχουσι, καὶ φέρουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὴν καλύπτραν, καὶ τὰ πέδιλα εἰς τοὺς πόδας. Οἱ ἄλλοι οἱ πεπολιτισμένοι κατὰ τοὺς μακροὺς χρόνους τῆς ξενοκρατίας ἐποφελούμενοι ἐκ τῶν ἱδρώτων ἐκείνων ὑπέκυψαν εἰς τὸν ἐλαφροῦν τὸν νόμον, καθ' ὅν τὸ ἀρχόμενον ἀγαπᾷ νὰ μιμῆται τὸ ἄρχον, καὶ διαιτῶνται ξενικῶς ὅλως. Τέρπονται εἰς τὰ χαριτόβρυτα τῆς Ἀφροδίτης πεδία, (φ. 96.) ἔχοντες ἀνὰ χεῖρας τὴν λύραν καὶ τοῦ Δουμᾶ καὶ τοῦ Ζώλα τοὺς ἰδανικοὺς κόσμου. Ψεύδονται ἀσυστόλως. Τὸ ψεῦδος χαρακτηριστικὸν δούλων καὶ δολίων λαῶν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθέρων καὶ γενναίων, ἀποδεικνύει τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν, εἰς ἣν περιῆλθεν ἡ χώρα. Βασιλεύει ἐν αὐτοῖς ἡ κακοπιστία, ἡ ἀγνωμοσύνη καὶ ἡ δολιότης. Χαρακτηρίζονται κοινῶς ὡς ἄπιστοι διὰ τοῦ ἑξῆς γνωμικοῦ: Κεφαλλονίτες βλάσφημοι Κορφιάτες σάνσε φέντα (χωρὶς πίστιν). Οὐδαμοῦ δανείζονται 100 τοίς % καὶ 200 τοίς % ὅπως ἐν Κερκύρᾳ· ἐπειδὴ ὁ δίδων ἐλάχιστα ἐλπίζει νὰ λάβῃ. 50 τοῖς % εἶναι ὁ ἐλαφρότερος τόκος. Ἀσυμπαθεῖς καὶ ἄξενοι καταμαστίζονται ὑπὸ τῶν δυστυχιῶν. Οἱ πόροι αὐτῶν ἐξαρτῶνται ὅλως ἐκ τῆς ἐλαίας προϊόντος ἐπικινδύνου καὶ εὐδοκιμοῦντος σπανίως· νῦν δὲ πεπτοκῶτος, ὡς ἀναπληρωθέντος ὑπ' ἄλλων. Ὁ οἶνος αὐτῶν καλῆς ποιότητος καὶ ἔχων μέλλον ἀπέβη ἀκαταζήτητος ἐπειδή, νοθευόμενος, προυκάλεσε τὴν δυσπιστία τῶν ἐμπόρων. Τοιοῦτοι ὄντες οἱ Κερκυραῖοι στηρίζονται ἵνα λάβωσιν ὅπλα εἰς τὸ σάλπισμα ὑπὲρ τιμῆς καὶ ἀσφαλείας τῆς πατρίδος, καὶ καταρρῶνται τοὺς ποιήσαντας τὴν ἕνωσιν ἄνευ ὅρων· ἐπειδὴ λογίζουσιν ὅτι ἠδύναντο νὰ φυλάττωνται ὑπὸ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων, ὅπως καὶ ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν. Ἀτομισταὶ καὶ ὑπηρέται καθαρῶς τοῦ ἰδίου συμφέροντος καταπροδίδουσι χάριν τούτου ἱερά καί ὄντα. Ἐπίορκοι, ἀνελεύθεροι. Οἱ πολιτικοί των διεφθαρμένοι διαφθείρουσι τοὺς ὑπαλλήλους καὶ πρὸ παντὸς τοὺς τῆς δικαιοσύνης. Τούτων οἱ ἀχρεῖοι ἀποβαίνουσιν ἀκαταλόγιστοι.

Οἱ κληρονόμοι, ἢ οἱ ὁπωσδήποτε διάδοχοι τῶν Βαρώνων, Βαρῶνοι καὶ οὗτοι καλούμενοι ἐλάμβανον ἢ παρεχώρουν προῖκα κατὰ τὰς ἐπιγαμίας τὰ Βαρωνικᾶ

δικαιώματα· ἢ ἐπώλουν, ἢ ἠγόραζον τοιαῦτα ὡς ἀφιλονείκητοι ἰδιοκτηται μέχρι τῆς προχθὲς καὶ σήμερον ἐτι. Ἐπειδὴ ἐκ συμφέροντος αἵ κατὰ καιροὺς Προστασιαι, καὶ δι᾽ αἶσχος ἐθνικὸν ἡ ἡμετέρα Κυβέρνησις ἀνεγνώρισε ταῦτα. Ὁ ἐν τῇ ἄνω ἀποδείξει Καλικιόπουλος ἐγένετο Βαρῶνος ἐξ ἀγορῶν ἢ καὶ ἐξ ἐπιγαμιῶν. Πολλοὶ τῶν γεωργῶν, ὅπως ἀπαλλαχθῶσι τῶν δεινῶν φορολογιῶν τῶν Βαρώνων ἐξηγόραζον ἐξ αὐτῶν τὰ ἑαυτῶν κτήματα. Τοιαῦτα νῦν εὑρίσκονται τῆδε κακεῖσε εἰς χεῖρας γεωργῶν ἐλεύθερα πάσης φορολογίας· ἐπειδὴ ἐπικρατεῖ τὸ ἐπὶ Ἀγγλικῆς προστασίας εἰσαχθὲν ἔμμεσον φορολογικόν σύστημα· ὀλέθριον διὰ τὸν τόπον μετὰ τὴν προσάρτησην αὐτοῦ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα· ἐπειδὴ τὰ αὐτὰ προϊόντα ἔχων δὲν δύναται νὰ συναγωνισθῇ μετ᾽ αὐτῆς κατὰ τὴν ἐξαγωγὴν καὶ μάλιστα νῦν, ὅτε ταῦτα ὅπως πρότεραν δὲν ζητοῦνται. Αἵ ἡμέτεραι Κυβερνήσεις ἐκ διαδοχῆς ἀπὸ φατριαστικαὶ φατριαστιώτεραι ἀποβαίνουσαι, οὐ φροντίζουσαι περὶ εὐημερίας τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ ἔθνους· ἀλλά καταπροδίδουσιν αὐτὰ χάριν φατριαστικῶν συμφερόντων. Διῄρεσαν (φ. 97.) φορολογικῶς τό ἔθνος εἰς συστήματα ὅσα καὶ αἱ ἐπαρχίαι· ὡς νὰ ὑπάρχουσιν τινὲς εἵλωτες, τινὲς ἄποικοι, καὶ ἰθαγενεῖς ἄλλοι· τὰ δὲ δικαιώματα τῶν Βαρώνων, τὰ μὴ στηριζόμενα εἰς ἔγγραφα ἰδιοκτησίας, ἀντὶ νὰ καταργήσωσιν, ὡς ἐποίησαν πάντα τὰ ἔθνη ἐπεξέτειναν κηρύξαντες αὐτῶν ἰδιοκτησίαν καὶ τὰς μὴ καλλιεργημένας γέας, διὰ δυστυχίαν τοῦ λαοῦ, καὶ διὰ ζημίαν ἀνυπολόγιστον τοῦ ἔθνους. Οἱ Βαρῶνοι ὀχυρωμένοι εἰς νόμον τῆς Βουλῆς· δι᾽ οὗ τὰ φορολογικὰ των κατάστιχα ἐθεωρήθησαν ἔγγραφα ἐπίσημα ἐπὶ τῶν ἰδιοκτησιῶν τοῦ κόσμου· ἀπαιτούσιν ἐπὶ ἀκαλλιεργήτων γεῶν, ὅταν καλλιεργηθῶσιν, οὐχὶ σολιάτικον ἢ φέουδον, ὅπερ ἐλάμβανον ὅταν ἀκαλλιέργητοι ἦσαν, ἀλλὰ σολιάτικον καὶ τετάρτην ἔτι ἐπὶ τοῦ προϊόντος (!!). Τὴν τοιαύτην ἀναισχυντίαν, ἐδικαίωσαν τὰ δικαστήρια· ὁ δέ λαός, ὅστις ἤθελε μεταβάλλει εἰς ἀμπελώνας πᾶσαι τὰς κατεχομένας ὑπ᾽ αὐτοῦ ἀκαλλιεργήτους γέας, ἐμποδισθεὶς ζημιοῖ ἑαυτὸν καὶ τὸ ἔθνος. Ἴδωμεν μέχρι ποίου χρόνου διατηρηθήσεται ἡ οἰκτρὰ κατάστασις αὕτη, καὶ πότε εὑρεθήσονται τοῦ ἔθνους ἄνδρες, ἵνα ἐπιληφθῶσι μετὰ πολλῶν ἄλλων καὶ τὰ σπουδαῖα ζητήματα ταῦτα· ἢ κάλλιον εἰπεῖν πότε ὁ λαός σωφρονήσει, ἵνα πέμψῃ εἰς κόρακας τοὺς μέχρι

τοῦδε πολιτευομένους, καὶ νὰ ἀναπληρῶσι αὐτοὺς δι' ἄλλων, οἵτινες καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι νῦν δὲν ὑπάρχουσιν ἐθνοπρεπείς δὲν θέλουσιν ἔχει τὰς ἐκείνων κακίας.

Νοτίως τῆς Κερκύρας κεῖνται δύο νῆσοι τραχεῖαι καλούμεναι Παξοί. Πετρώδεις οὖσαι παράγουσι μόνον ἔλαιον ἄριστον καὶ οἶνον ὀλίγον. Ἐξάγουσι δὲ πρὸς οἰκοδομήν πολλὰς πέτρας. Τὸ ὄνομα τούτων δὲν εὑρίσκεται μεταξὺ τῶν ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ Πτολεμαιου ἀναφερομένων νήσων· αἵτινες δὲν ἐκτίθενται κατὰ γεωγραφικὴν τάξιν ἢ κατὰ μέγεθος ἵνα ἐννοήσωμεν ὑπὸ ποῖον ὄνομα δηλοῦνται. "Νησοι, λέγει ὁ Γεωγράφος, εἰσὶ Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Ἐρύκουσα, Σκόπελος, Λευκάς, Λωτώα νῆσος καὶ Ζακυνθος. Νῆσοι νῦν ὑπὸ τὰ ὀνόματα Σκόπελος καὶ Λωτώα δὲν ὑπάρχουσιν· ἀλλ' ἀφ' οὗ περιγράφεται ἡ Ἐρύκουσα, ἐλλείπουσιν ἐκ τῆς περιγραφῆς μεγαλύτεραι ταύτης πλείω τῶν δυό· οἷον, Ὀθωνοί, Παξοί, Μεγάνησος, Κάλαμος πρὸς δὲ καὶ ἡ Μαρθάκη πᾶσαι κατοικούμεναι. Περιγράφονται ὑπὸ τὸ ἐπικρατοῦν αὐτῶν ὄνομα ὑπὸ τοῦ Πολυβίου· «Οἱ Ἰλλυρίοι, λέγει ὁ ἱστορικὸς, συνέβαλον τοῖς τῶν Ἀχαιῶν σκάφεσι περὶ τοὺς καλουμένους Παξούς». Τὸ ὄνομα καὶ ἡ τραχύτης τῶν νήσων ἀναφέρουσιν ἡμᾶς ἐκ τὴν ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου καλουμένην Αἰγίλιπα, ἥν τίθησι παρὰ τὴν Κέρκυραν, Κροκύλεια ὑπ' αὐτοῦ ὀνομαζομένων "Καὶ Κροκύλει ἐνέμοντο, λέγει καὶ Αἰγίλιπα τρηχεῖαν. Καθ' ἅ τῇ Αἰγίλιῃ ἀναφέρεται εἰς τοὺς νῦν Παξούς. Ὠνομάσθησαν οὕτως ἐπειδὴ ὡς ἐκ τῆς τραχύτητος ἦσαν κατάλληλαι πρὸς ἐνδιαίτησιν αἰγῶν. Ἐν αὐταῖς εἶχε τὰ αὐτοῦ ποίμνια ὁ Ὀδυσσεὺς καὶ ἐν αὐταῖς περιορισθεὶς μετὰ τὴν μνηστηροφονίαν ἐφονεύθη ὑπὸ τοῦ Τηλεγόνου χρωμένου βέλη ἀκάνθαις τρυγόνος.

Ὁ Ὀδυσσεύς, λέγει ὁ Δίκτοις, φοβούμενος τοὺς συχνοὺς παρουσιαζομένους καθ' ὕπνον οἰωνοὺς μετὰ τὴν μνηστηροφονίαν, συνήγαγεν ἐξ ὅλων τῶν χωρῶν αὐτοῦ τοὺς ἐμπείρους πρός ἐξήγησιν τῶν αὐτοῦ ὀνείρων... Οἱ δ' εἶπον αὐτῷ, ὅτι ἐμελλεν, ὡς ἐγνωματευσε καὶ ὁ Τειρεσιας καθ' Ὅμηρον, ν' ἀποθάνῃ ἐν θαλάσσῃ. Ὁ Τηλέμαχος τότε εὐχηθεὶς εἰς τὰ πατρῶα πνεύματα ἔπεμψεν αὐτὸν εἰς τοὺς ἀγροὺς ἐν Κεφαλληνίᾳ προθέσας αὐτῷ καὶ φυλακήν. Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἦλθεν ὁ υἱὸς τοῦ Ὀδυσσέως (φ. 98.) καὶ τῆς Κίρκης Τηλέγονος, καὶ ἀπελθὼν πρὸς αὐτὸν ἐφόνευσεν.

Τήν θέσιν ἐν ᾗ ἐφονεύθη ὁ Ὀδυσσεὺς ὁρίζει κάλλιον ὁ Ὑγίνος λέγων "Αὐτὰρ ὁ (Τηλεγόνος) νήσῳ Αἰγιβότῳ προσέλκεσε καὶ οὐ λάθε πώεα πορθῶν πατρὸς ἑοῦ· γεραρῷ δέ βοηδρομέοντι τοκῆϊ αὐτῷ, τὸν μάστευε, κακὴν προσεπέμψατο κῆρα". Αἰγίβωτος νῆσος, ἐν ᾗ ἦσαν τὰ ποίμνια τοῦ Ὀδυσσέως καὶ αὐτοῦ ἐνδιέτριβεν ὅταν ἐφονεύθη, εἶνε ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου καλουμένην Αἰγίλιψ· νῦν δὲ Παξοῖ. Καλεῖται ὑπὸ τοῦ Δίκτου διὰ τοῦ γενικοῦ ὀνόματος, ὅπερ, ὡς γινώσκομεν, ἀνεφέρετο εἰς ὅλας τὰς ὑπὸ τὸν Κέφαλον νήσους, ὧν μία ὑπῆρχε καὶ αὕτη. Ὁ Λουκιανὸς ἐν τῇ Τραγωποδάγρα βεβαιοῖ πρὸς δόξαν τῆς νόσου, ὅτι ἀπέθανεν ὁ Ὀδυσσεύς ὄχι ὑπὸ τῆς ἀκάνθης τῆς τρυγόνος, ἀλλ' ὑπό ποδάγρας ἥτις λέγει. "Ἰθάκης ἄνακτα, Λαερτιάδην Ὀδυσσέα ἐγώ κατέπεφνον, οὐκ ἄκανθα Τρυγόνος."

Πηγὲς

Ἀδημοσίευτες ἀρχειακὲς συλλογὲς

- Παναγιώτου Ποταγοῦ Περιηγήσεις.
  Τόμος Τέταρτος,
  Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος (Ι.Ε.Ε.Ε.), *Τόμος Τέταρτος*
  Ἀρχεῖο Ἱστορικῶν Ἐγγράφων 279

- Παναγιώτου Ποταγοῦ, Γεωγραφικὴ περιγραφὴ
  Ἠπείρου, Θεσσαλίας καὶ τῶν Ἰονίων νήσων
  μετὰ Παραρτήματος γλωσσολογικοῦ, *Γεωγραφικὴ Περιγραφὴ*
  Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος (Ι.Ε.Ε.Ε.),
  Ἀρχεῖο Ἱστορικῶν Ἐγγράφων 280

- Παναγιώτου Ποταγοῦ La Pamir,
  Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος (Ι.Ε.Ε.Ε.),
  Ἀρχεῖο Ἱστορικῶν Ἐγγράφων 281 *La Pamir*

- Παναγιώτου Ποταγοῦ,
  Ἐποχαὶ τῶν χρονολογίας τῶν χαϊχὰ ἢ Σινῶν,
  Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος (Ι.Ε.Ε.Ε.), *Ἐποχαὶ*
  Ἀρχεῖο Ἱστορικῶν Ἐγγράφων 282

- Δημόσια Βιβλιοθήκη Βυτίνας,
  Ἄρχεῖο Παπαζαφειρόπουλου,
  φάκ. «Ἐπιστολαὶ Προσωπικοτήτων».

- Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Ακαδημαϊκής Συγκλήτου 1880-1883.
- Ι.Α. ΕΚΠΑ, Πρακτικά Ακαδημαϊκής Συγκλήτου 1872-1874.
- Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.3 Εθνική Βιβλιοθήκη.
- Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 71.1 Συνδρομές προς έκδοση συγγραμμάτων.
- Ι.Α. ΕΚΠΑ, Αρχείο Πρωτοκόλλου, Φ. 318.2 Εθνική Βιβλιοθήκη.
- Γ.Α.Κ. (Κέρκυρας), Ληξιαρχικά, κτχ. 1198.

Πρωτογενεῖς Πηγὲς

- [Παναγιώτης Ποταγὸς], Περίληψις Περιηγήσεων Ποταγοῦ,
  τ. Α', ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Α. Κτενά, 1883. *Περιηγήσεις*

- Dix années de voyages dans l'Asie centrale et l'Afrique
  équatoriale par Le Docteur Potagos.
  Traduction de MM. Adolphe Meyer,
  Membre de l'Académie de Marseille,
  Jules Blancard, Professeur de l'Université, à Aix et Laur.
  Labadie, helléniste, Avec des notes- *Voyages*
  et des observations Par M. Emile Burnouf,
  Directeur honoraire de l'Ecole française d'Athènes,
  Publié aux frais de l'auteur. Tome premier. Παρίσι,
  En Dépôt à la librairie Fischbacher, 1885

- Docteur Potagos, *Calendrier exact et perpétuel.*
  Traduit du grec et Publie aux Frais De L Auter, *Calendrier*
  En Depot a la Librairie Fischbacher, Paris 1892

- Ὑπὸ Παναγιώτη Ποταγοῦ, *Περὶ ἀνθρωπίνου λογισμοῦ:*
  Λόγος ἐκφωνηθεῖς μὲν ἐν τῷ συλλόγῳ τοῦ Καΐρου *Λογισμὸς*
  «Ἡ Ἕνωσις», Τύποις Ξ. Σάλτη, Ἀλεξάνδρεια 1977

Βιβλιογραφία

- Κωνσταντίνου Θ. Κυριακόπουλου,
  «Ὁ περιηγητὴς Παναγιώτης Ποταγός (1839-1903)»,
  Journal of Oriental and African Studies, *Κυριακόπουλος*
  2 (1990) 101-129

- Φώτης Κόντογλου,
  Φημισμένοι ἄντρες καὶ λησμονημένοι, *Κόντογλου, Φημισμένοι ἄντρες καὶ λησμονημένοι*
  Ἀετὸς Α. Ε. Ἀθήναι 1942

- Μεθόδιος Κοντοστάνος,
  Παναγιώτης Ποταγός – ιστορική μονογραφία, *Μεθόδιος Κοντοστάνος*
  [χ.ἐ.]Κέρκυρα, 1950

- Ἄννα Καρακατσούλη, «Un explorateur précolonial
  à l'ère de l'expansion des empires: Le médecin grec
  Panagiotis Potagos (1839-1903)»,
  Astrolabe 36 (2011), Centre de Recherche sur la *Καρακατσούλη*
  Littérature des Voyages (CLRV),
  Université de Paris, Sorbonne-Paris IV.

- Αλέξανδρος Γρηγορίου, «Ὁ γιατρός,
  ἐξερευνητὴς καὶ ἐθνογράφος Παναγιώτης Ποταγός
  καὶ ἡ διαμονὴ του στὴ Θεσσαλονίκη (1873-1875)», *Γρηγορίου*
  Ἀνάτυπο. *Ἀνακοίνωση στὸ Α΄ Πανελλήνιο Ἱστορικό Συνέδριο,*
  29-31 Μαΐου 2009, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σσ. 1-16

- Bourdais P., *Le Berceau de l'humanité*, E. Leroux, Παρίσι 1882.
- Pakenham Thomas, *The Scramble for Africa*, Random House, Νέα Ὑόρκη 1991.
- Κοκκίδης Ἰ., Δουσμάνης Β., Δόσιος Κ.Α., «Ἑλληνικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία», *Γεωγραφικὸν Δελτίον,* ἔτ. Α' (1904-1905), τεῦχ. Α', Ἀθήνα 1904, σ. 47, σημ.
- Bartholomew J. G. (ed.), *The Citizen's Atlas of the World: Containing 156 Pages of Maps and Plans, With an Index, a Gazetteer, and Geographical Statistics*, John Bartholomew & Co., Ἐδιμβοῦργο, 1912.
- Beisembiev Timur, *The Life of Alimqul: A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia,* Routledge, Λονδίνο 2013.
- Docherty Paddy, *The Khyber Pass: A History of Empire and Invasion*, Union Square Press, Νέα Ὑόρκη, 2008
- Dreyer Edward L. - Zheng He, *China and the Oceans in the Early Ming Dynasty*, *1405–1433*, Pearson College Div, 2006
- Droysen Johan Gustav, *Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*, τ. I, II, μετάφραση, εἰσαγωγή, σχόλια: Ρένος Ἀποστολίδης, Ἥρκος Ἀποστολίδης, Στάντης Ἀπσοτολίδης, Alpha Τράπεζα, Ἀθήνα 2015[5].
- Farrokh Kaveh, *Iran at War: 1500-1988*, Bloomsbury Publishing , Ὀξφόρδη 2011
- Fischer Michael, *Iran: From religious dispute to revolution*, Harvard University Press, Γουισκόνσιν 1980.
- Gehrke Hans-Joachim, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου*, (Ἄγγελος Χανιώτης - Κώστας Μπουραζέλης ἐπ.), Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 2009[2].
- Hanbury-Tanison Robin (επ.), *Τὰ ἑβδομήντα μεγάλα ταξίδια στὴν ἱστορία*, Βασδέκης, Ἀθήνα 2008
- Hazarah Fayz Muhammad Katib, *The History of Afghanistan*, τ.2, (ἐπ. R. D. McChesney, M. M. Khorrami), Brill, Λάιντεν-Μποστόνη 2013.
- Hochschild Adam, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*, Pan Books, Λονδίνο 2012
- Jeal Tim, *Explorers of the Nile. The Triumph and Tragedy of a Great Victorian Adventure*, Yale University Press, 2011.
- Jeal Tim, *Livingstone*, Yale University Press, Λονδίνο 2013.
- Jeal Tim, *Stanley*, Yale University Press, Λονδίνο 2007.
- Karpat, Kemal H. «Yakub Bey's relations with the Ottoman sultans : A reinterpretation», στὸ *Cahiers du monde russe et soviétique*, τ. 32, Ἰανουάριος -Μάρτιος 1991, En Asie Centrale soviétique Ethnies, nations, États, EHESS, σ.σ. 17-32

- Lacroix Léon, *Projet d'exploration dans l'Afrique centrale par l'Ouellé*, Union géographique du Nord de la France, Παρίσι 1881.
- Lanier L., *L'Afrique. Choix de lectures de géographie, accompagnées de résumés, d'analyses, de notes explicatives et bibliographiques*, Vve E. Belin et fils, Παρίσι 1884.
- Lotar Léon-Jean-Baptiste- Coosemans M., «Potagos», *Biographie Coloniale Belge*, t. I, Βρυξέλλες, Académie royale des sciences coloniales, 1948, σσ.771-773
- Montgomerie T. G., «Report of the Mirza's Exploration of the Route from Caubul to Kashgar», Proceedings of the Royal Geographical Society of London, τ. 15, No. 3 (1870 – 1871), σ.σ. 186-210.
- Nazim Muhammad, *The Life And Times Of Sultan Mahmud Of Ghazna*, Cambridge University Πress, Κέμπριτζ 1931.
- Noda Jin, «Reconsidering the Ili Crisis: The Ili Region under the Russian Rule (1871–1881)» στὸ J. Kubota, M. Watanabe (Επ.), *Reconceptualizing cultural and environmental change in Central Asia. An historical perspective on the future,* RIHN, Κιότο 2010, σ.σ.163-197.
- Noelle Christine, State and tribe in nineteenth-century Afghanistan: the reign of Amir Dost Muhammad Khan (1826-1863), Routledge, Ρίτσμοντ 1997.
- Pauthier M. G., *Le livre de Marco Polo, citoyen de Venise, conseiller prive et commissaire imperial de Khoubilai-Khaan*, Librairie de Firmin Didot Frères, Fils et Cie, Παρίσι 1865.Ἀθήνα
- Prosono Dey Kally, *The life and career of Major Sir Louis Cavagnari, C. S. I., K. C. B., British envoy at Cabul, together with a brief outline of the second Afghan war*, J. N. Ghose & co, Καλκούτα 1881.
- Pütz Peter, «Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση στὸ Ρομαντισμό – Εἰσαγωγὴ στὶς Ἰδέες», στὸ Rof Tolman (επιμ.), *Νεοκλασικισμὸς καὶ Ρομαντισμός. Ἀρχιτεκτονική, γλυπτική, ζωγραφική, σχέδιο 1750-1848*, μτφρ. Μαίρη Σητμάκη, Ἐλευθερουδάκης, Ἀθήνα 2008, σ. 6-13
- Richard Hill, «The African Travels of Panaghiotis Potagos 1876-1877», *The Geographical Journal, τ*. 134, No. 1 (Μάρ., 1968), σσ. 55-59
- Rippa Alessandro, *Borderland Infrastructures: Trade, Development, and Control in Western China*, Amsterdam university Press, Ἀμστερνταμ 2020.
- Ross Andrew, *David Livingstone:Mission and Empire*, Λονδῖνο, Bloomsbury Academic 2002
- Said Edward, *Οριενταλισμός,* Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Santandrea Stefano, *A tribal history of the western Bahr El Ghazal*, Editrice Nigrizia, Μπολόνια 1964
- Spears Richard A. – Hill's McGraw-, *Dictionary of American Idioms Dictionary*, McGraw Hill Professional, Νέα Ὑόρκη, 2006
- Thuriaux-Hennebert Arlette, *Les Zande dans l'histoire du Bahr el Ghazal et de I'Equatoria*, Éd. Institut de sociologie de l'Université libre, Βρυξέλλες 1964.
- Tolman Rof (επιμ.), *Νεοκλασικισμὸς καὶ Ρομαντισμός. Ἀρχιτεκτονική, γλυπτική, ζωγραφική, σχέδιο 1750-1848*, μτφρ. Μαίρη Σητμάκη, Ἐλευθερουδάκης, Ἀθήνα 2008
- Vautibault Gazeau de, *La France au Soudan*, Challamel, Παρίσι 1882.
- Αβδελά Ἔφη - Αρβανιτάκης Δημήτρης - Δελβερούδη Ελίζα Άννα κ.ά. (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο 2017
- Ἀγγελομάτη Ἐλένη,, «Ἑλληνικὰ περιηγητικὰ κείμενα (16ος-19ος αἰ.)», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τ. 6, Ἀθήνα 2000, σ. 155-180.
- Ἀνώνυμος, «Ὁ μέγας Ἕλλην περιηγητὴς Παναγιώτης Π. Ποταγός», *Ἡμερολόγιον Σκόοοοκου 19* (1901), σ.σ 96-100.
- Ἀρώνη Τσίχλη Καίτη - Τρίχα Λύντια (ἐπ.), *Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καί ἡ ἐποχή του: Πολιτικὲς ἐπιδιώξεις καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 2000.
- Βέης Νίκος, «Ἡ ἑλληνική σχολὴ Στεμνίτσης καὶ συνοδικὰ σιγίλλια καὶ ἄλλα γράμματα περὶ αὐτῆς», *Δελτίον ΧΑΕ 4* (1936-1938), Περίοδος Γ', Ἀθήνα 1939, σ.σ. 126-174.
- Βιγγοπούλου Ἰόλη, «Οἱ ταξιδιώτες τον 19ο αιώνα. Ένα πολυμορφικό αφήγημα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000. Τα χρόνια της σταθερότητας 1871-1909*, τόμ. V, Ελληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2003, σ. 383-400.
- Βουτούρης Παντελὴς, *Ἰδέες τῆς σκληρότητας καὶ τῆς καλοσύνης. Ἐθνικισμός, Σοσιαλισμός, Ρατσισμός (1897-1922)*, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 2017.
- Γεώργιος Ἀθ. Χώρα, *Παναγιώτης Παπαζαφειρόπουλος: Ἱερεὺς καὶ σχολάρχης Βυτίνας (1819-1908)*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1979.
- Γιαννικόπουλος Ἠλίας, «Ὁ περιηγητής Παναγιώτης Ποταγός καί τό θεωρούμενο ὡς "χαμένο" ἔργο του», *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 32 (2017), Πρακτικά τοῦ Δ΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν (Τρίπολις – Δημητσάνα,1-3 Νοεμβρίου 2013), σσ. 407-428.

- Γιαννόπουλος Περικλής, *Ἅπαντα*, Ἐλεύθερη Σκέψις, Ἀθήνα 1998[3]
- Γιαννουλάτος Ἀναστάσιος, *Ἰσλάμ. Θρησκειολογικὴ Ἐπισκόπηση*, Πορευθέντες, Ἀθήνα 2004[14].
- Γλαύκος Δήμος, «Κερκυραϊκή Ηχώ», *Τηλέγραφος* (20-1/2/1959): 2.
- Γούναρης Βασίλης Κ., «Σύνοικοι, θυρωροί καὶ φιλοξενούμενοι: διερευνῶντας τὴ "μεθόριο" τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἀλβανικοῦ ἔθνους κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα», στὸ *Ὁ ἑλληνισμὸς στὸν 19ο αἰῶνα. Ἰδεολογικὲς καὶ αἰσθητικὲς ἀναζητήσεις*, 2005, 38-54.
- Δασκαλάκης Απόστολος Β., *Ο Ελληνισμός της αρχαίας Μακεδονίας: καταγωγή και γλώσσα των μακεδόνων, οι Αργεάδαι βασιλείς της Μακεδονίας, Αλέξανδρος Α' ο Φιλέλλην και η Μακεδονία κατά τα Μήδικα, οι ρήτορες των Αθηνών και τα περί βαρβαρισμού των* Μακεδόνων, [χ.ό], Ἀθήνα 1960.
- Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ἐκδ. Ερμής, Ἀθήνα, 1980.
- ΔημητρακόπουλοὈδυσσέας, «Τα Σκιαδικά», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τόμος ΙΓ, (1977).
- Ζίας Νίκος, *Φώτης Κόντογλου ζωγράφος*, Alpha Bank, Ἀθήνα 2015.
- Ἰνδικοπλεύστης Κοσμᾶς, *Χριστιανική Τοπογραφία*, (εἰσ.- μτφ. - σχόλια, Φάνης Καλαϊτζάκης), Στοχαστής, Ἀθήνα 2007.
- Καλλιγάς, Γ. Π. (1982) «Κέρκυρα, Αποικισμός και Έπος», στο *Ελλάς, Ιταλία και Σικελία στον VIII και VII αι. π.Χ., Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Αθήνα, 15-20 Οκτωβρίου 1979, Annuario della Scuola Archeologica di Atene XLIV, 57-68.
- Καπογιαννόπουλος Ανδρέας, *Παναγιώτης Ποταγός. Ὁ λησμονημένος Ὀδυσσέας τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας*, Ἀθήνα 1987.
- Καράβας Σπύρος, «Οἱ ἐθνογραφικὲς περιπέτειες τοῦ ἑλληνισμοῦ», *Τὰ Ἱστορικὰ* 38 (2003), σσ. 49-112
- Κάσσης Κυριάκος Δ., *Τὸ ἑλληνικὸ λαϊκὸ μυθιστόρημα (1840-1940). Μυθιστορήματα καὶ μελέτες σὲ λαϊκὰ φυλλάδια*, [χ.ε.], Ἀθήνα 1983.
- Κορδώσης Στέφανος, *Διασχίζοντας τὴν Κεντρικὰ Ἀσία: οἱ περιηγήσεις τῶν Νικολάου Σπαθάρη, Βασιλείου Βατάτζη, Παναγιώτη Ποταγού καὶ τὸ «Μεγάλο Παιχνίδι» των αὐτοκρατορικῶν ἀνταγωνισμῶν στὴν Ἀνατολή (17ος-19ος αι.)*, Ἰνστιτοῦτο Ἑλληνο-Απωανατολικῶν Σπουδῶν, Ἰωάννινα 2020.
- Κορδώσης Στέφανος, *Διασχίζοντας τὴν Κεντρικὰ Ἀσία: οἱ περιηγήσεις τῶν Νικολάου Σπαθάρη, Βασιλείου Βατάτζη, Παναγιώτη Ποταγού καὶ τὸ «Μεγάλο Παιχνίδι» των αυτοκρατορικῶν ἀνταγωνισμῶν στὴν Ἀνατολή (17ος-19ος αι.)*, Ἰνστιτοῦτο Ἑλληνο-Απωανατολικῶν Σπουδῶν, Ἰωάννινα 2020.
- Κούγκουλος Θανάσης Β., Μ.Γ. Βαρβούνης (ἐπιμ), *Τὸ Ἑλληνικὸ «λαϊκό» μυθιστόρημα τοῦ 19ου αἰῶνα*, Ἐκδόσεις Gutenberg, Ἀθήνα 2021.
- Κούζης Ἀριστοτέλης, *Ἐθνικὸν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν Εκατονταετηρίς 1837-1937*, τόμ. Γ' Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς, Τύποις Πυρσοῦ, Ἀθήνα 1939.
- Κρεμμυδάς Βασίλης, *Ἡ μεγάλη ἰδέα: μεταμορφώσεις ἑνὸς ἐθνικοῦ ἰδεολογήματος*, Τυπωθήτω, Ἀθήνα 2010[2].
- ΚρητικόςΓιῶργος, *Ἔθνος καὶ χῶρος: Προσεγγίσεις στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς σύγχρονης Εὐρώπης*, Μεταίχμιο, Ἀθήνα 2008.
- Κωστής Κῶστας, *Τὰ κακομαθημένα παιδιὰ τῆς ἱστορίας: Ἡ διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους 18ος-21ος αἰωνας*, Πόλις, Ἀθήνα 2014.
- Λάμπρος Μπαλτσιώτης, «Ἐθνικοὶ μύθοι καὶ ἱστορικὲς κατασκευὲς στὶς μὴ ἑλληνόφωνες ὁμάδες. Τὸ παράδειγμα τῶν Αρβανιτῶν καὶ τῶν Βλάχων», στὸ Οὐρανία Καϊάφα (ἐπ.), *Μειονότητες στην Ελλάδα* (7-9 Νοεμβρίου 2002), Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ γενικῆς παιδείας, Ἀθήνα 2004, σ.σ. 337-366.
- Λάμπρου Σπύρου Π., «Κατάλογοι των κωδίκων», *Ν.Ε. 10* (1913), σσ. 477-478.
- Λεοντίδου Λίλα, *Ἀγεωγράφητος χώρα: Ἑλληνικὰ εἴδωλα στοὺς ἐπιστημολογικοὺς ἀναστοχασμοὺς τῆς εὐρωπαϊκῆς γεωγραφίας,* Προπομπός, Ἀθήνα 2015[8]
- Λέτσιος Βασίλης – Μαρτζούκου, Μαρία *Ἕνα καράβι ἀχνοφαίνεται στὸν ὁρίζοντα: Ὁ Φινλανδὸς περιηγητὴς Ὄσκαρ Ἔμιλ Τουντέερ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ Χισαρλίκ (1881-1882)*, Ἀσίνη, Ἀθήνα 2017
- *Λόγος ἐκφωνηθεῖς ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ τὴν 26ην Νοεμβρίου 1878 ὑπὸ Ἀνδρέου Ἀναγνωστάκη παραδίδοντος την Πρυτανεία τῷ διαδόχῳ αὐτοῦ κ. Νικολάῳ Δαμαλά*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πέτρου Πέρρη, Ἀθήνα 1879.
- Μαρινέσκου Φλορὶν - Ἄννα Ἀγγ Στεφανάτου, «Ὁ πραγματικὸς Γεώργιος Μουρούζης», *Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Δελτίο Ἑραλδικὴς καὶ Γενεαλογικῆς Ἑταιρίας Ἑλλάδος*, τ. 11, σσ. 475-485, 2001.
- Μηλιαράκης Ἀντώνιος, *Νεοελληνική Γεωγραφική Φιλολογία : Ἤτοι Κατάλογος των ἀπὸ του 1800-1889 γεωγραφηθέντων υπό Ελλήνων*, Βιβλιοπωλείον της Ἑστίας, Ἀθήνα 1889
- Μπονίδης Κυριάκος Θ., *Οι Ελληνικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι ως φορείς εθνικής παιδείας και πολιτισμού στη διαφιλονικούμενη Μακεδονία : 1869-1914*, Ἀφοὶ Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996
- Μποτετζάγιας Ἰωσὴφ, *Ἡ ἰδέα τῆς φύσης: ἀπόψεις γιὰ τὸ περιβάλλον ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι τὶς μέρες μας*, Κριτική, Ἀθήνα 2010.

- Μωραΐτης Ιερέως Μενέλαος, *Ἤθη, ἔθιμα καὶ παραδόσεις τῆς βόρειας ὀρεινῆς Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1997.
- Μωραΐτης Κάρολος Επ., Εἰς Ἑλλην. *Ταξίδι στὸν ὠκεανὸ τοῦ κόσμου*, Νέα Θέσις, Ἀθήνα 2002.
- Ξάνθος Δημήτριος Κ., *Περιληπτικὰ ἱστορικὰ & λαογραφικά στοιχεῖα των Νυμφῶν*, Νυμφαίς Κέρκυρας 2008,
- Παναγιώτου Σπύρος - Μαρμαράς Ἐμμανοὺλ Β., «Ἡ συμβολὴ τοῦ Παναγιώτη Ποταγοῦ στὴν ἐξερεύνηση τῆς κεντρικῆς Ἀφρικῆς (1876-1877)», στὸ Δημήτρης Π. Δρακούλης - Γεώργιος Π. Τσότσος (ἐπιμ.), *Ἱστορική Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου*, Ἐκδόσεις Ἀντωνίου Σταμούλη. Θεσσαλονίκη 2012, σ. 333-343.
- Πανταζής Βαγγέλης, *Ὁμηρικὴ γεωγραφία καὶ ὁμηρικὴ ἐποχή. Ι. Ὁ ἐξομιρισμὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ τὸ πρόβλημα τῶν Μηκυνῶν*, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 1996.
- Παπακώστας Γιάννης, *Τὸ περιοδικὸ Ἑστία καὶ τὸ διήγημα*, Ἐκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα, Ἀθήνα 1982.
- Πάρτς Ἰωσὴφ, *Ἡ Νῆσος Κέρκυρα. Γεωγραφικὴ Μονογραφή*, μτφρ. Περικλής Βέγιας, Δαπάνη Πετρίδειου Κληροδοτήματος, Τυπογραφεῖον Ι.Ναχαμούλη, Κέρκυρα 1892.
- Πασχίδης Θ. Α., *Οἱ Ἀλβανοὶ καὶ τὸ μέλλον αὐτῶν ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ. Μετὰ παραρτήματος περὶ τῶν Ἑλληνοβλάχων καὶ Βουλγάρων*,τύποις «Ἐθνικοῦ Πνεύματος», Ἀθήνα 1879.
- Πολίτης Ἀλέξης, *Ἡ ρομαντικὴ λογοτεχνία στὸ ἐθνικὸ κράτος, 1830-1880: ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, πνευματικὴ κίνηση, ἀναγνῶστες*, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2019.
- Πολίτης Ἀλέξης, *Ρομαντικὰ χρόνια: Ἰδεολογίες καὶ νοοτροπίες στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1830-1880*, Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ -Μνήμων, Ἀθήνα 2003.
- Πολίτης, Νικόλαος Γ. *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ: Παραδόσεις,*, Ἐκδοτικὸς Ὀργανισμὸς «Εργάνη», Αθήναι 1965.
- Ποταγός Παναγιώτης, *Περίληψις Περιηγήσεων*, Εκάτη, Ἀθήνα, 2009.
- Ρηγάτος Γεράσιμος, «Ο περιηγητής γιατρός Παναγιώτης Ποταγός»,*Ιστορία Εικονογραφημένη*, τ. 503, σ. 62-71.
- Σιγάλας Νίκος, «"Ελληνισμός" καὶ ἐξελληνισμός: ὁ σχηματισμὸς τῆς νεοελληνικῆς ἔννοιας ἑλληνισμός, *Τὰ Ἱστορικά*, τχ.34 (2001), Ἀθήνα, σ.σ. 3-70.
- Σκουλίδας Ἠλίας Γ., *Οἱ σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν κατὰ τὸ 19ο αἰῶνα: πολιτικὲς ἐπιδιώξεις καὶ θεωρήσεις (1875-1897)*, ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή, Ἰωάννινα 2001
- Σολομού Νικόλαος, «Ὁδοιπορικαὶ Ἐντυπώσεις. Αθηνήθεν, Θηβάζε», *Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1885*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Γ.Σ. Σταυριανοῦ, Ἀθήνα 1884, σ. 386-416.
- Στάνλευ Χένρυ Μ., *Ἀναζητῶντας τὸν Δρ. Λίβινγκστον στὴν Ἀφρική*, τ. Α'-Β', Στοχαστής, Ἀθήνα 1991.
- Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας Νυμφών, *Το χωριό των Νυμφών: Ιστορία &Λαογραφία*, Κέρκυρα 2010, σ. 48.
- Τσίγγος Στυλιανός - Σαρταμπάκου Τσίγγου Ευφροσύνη, *Ιστορικά & Λαογραφικά στοιχεῖα Νυμφών-Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1972.
- Φιτούρης Λάμπρος, *Ἀποικιακὲς Αὐτοκρατορίες*, Ἀσίνη, Ἀθήνα 2016³,
- Φωτάκου, *Απομνημονεύματα για την επανάσταση του 1821*, τόμος Ά΄, ἐκδόσεις Βεργίνα, Ἀθήνα 1996.
- Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister Ἴλια (ἐπ.), *Ταξίδι, γραφή, ἀναπαράσταση: μελέτες γιὰ τὴν ταξιδιωτικὴ γραμματεία τοῦ 18ου αἰῶνα*, Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτη, Ἡράκλειο 2015.
- Χυτήρης Γεράσιμος, *Τὰ Λαογραφικά τῆς Κέρκυρας*, Δημοσιεύματα Ἑταιρείας Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν, Κέρκυρα 1988.

Περιοδικά, ἐφημερίδες

- Bulletin de la Société de géographie (Paris), BSB
- Bulletin de la Société de géographie de l'Ain, BSGA
- Bulletin de la Société royale belge de géographie, BSRBG
- Dr. A. Petermann's Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt, PGM
- Journal des débats politiques et littéraires
- Journal officiel de la République française, JORF
- Le XIXe siècle : journal quotidien politique et littéraire
- Official Journal of the French Republic, JORF
- Proceedings of the Royal Geographical Society, PRGS
- Revue d'ethnographie
- The Geographical Journal
- Ἀθῆναι

- Ἀθηναϊκὸν Ἡμερολόγιον
- Ἀκρόπολη
- Ἀσμοδαῖος
- Bulletin Union géographique du Nord de la France, BUGNF
- Δελτίον ΧΑΕ
- Δελτίον τῆς Ἑστίας
- Ἐλευθερία
- Ἐμπρὸς
- Ἐνημερωτικὸ Δελτίο Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἑλλάδος Ε.Δ. Τ.Ε.Ε.
- Ἡ Ὥρα
- Ἡμερολόγιον Σκόκου
- Μακεδονία
- Νέον Ἄστυ
- Νουμὰς
- Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος
- Οἱ Καιροὶ
- Παλιγεννεσία
- Ρωμηὸς
- Σκρὶπ
- Χρόνος Ἀθηνῶν